

**საკითხავი
წიგნი
სკერსულზე**

მანანა კვაჭაძე, ქეთევან მეგრელიძე

საკითხავი წიგნი სპარსულში

II

თბილისი 2010

კრებული წარმოადგენს ჩვენ მიერ 2005 წელს გამოქვეყნებული საკითხავი წიგნის მეორე ნაწილს. წიგნი მოიცავს, ძირითადად, კულტუროლოგიური ხასიათის ტექსტებს. მასში შესულია სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ავტორის მიერ გამოქვეყნებული სამეცნიერო ნაშრომები და გამოკვლევები მსოფლიოს ხალხთა ისტორიის, გეოგრაფიის, კულტურისა და ყოფის საკითხებზე. „საკითხავი წიგნი სპარსულში II“ განკუთვნილია ირანისტიკის განყოფილების ბაკალავრიატის უფროსკურსელებისა და მაგისტრანტებისათვის. იგი დიდ დახმარებას გაუწევს აგრეთვე სპარსული ენის შესწავლით დაინტერესებულ ყველა პირს.

რედაქტორი პროფ. ჯემშიდ გიუნაშვილი

რეცენზენტები: პროფ. ლილი ჟორჟოლიანი
პროფ. ფატი ანთაძე
პროფ. ნომადი ბართაია

დიზაინერ-დამკაბადონებელი გიორგი ჩიქვინიძე
გამომცემლობის რედაქტორი მარინე გიორგობიანი

© მანანა კვაჭაძე, ქეთევან მეგრელიშვილი, 2010

© თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2010

ISBN 978-9941-13-181-3

MANANA KVACHADZE, KETEVAN MEGRELISHVILI

PERSIAN READER

II

Tbilisi 2010

The given Reader is the second part of the Reader published by us in 2005. The Reader chiefly embraces texts of culturological type. It contains scientific works of various authors on the history of different nations, geography, culture and customs. "Persian Reader II" is meant for senior BA and MA students. The Reader will greatly assist all persons interested in mastering the Persian language.

Editor	prof. Jemshid Giunashvili
Reviewers:	prof. Lily Zhorzhaliani prof. Fati Antadze prof. Nomadi Bartaia
Designer	Giorgi Chikvinidze
Editor	Marine Giorgobiani

© Manana Kvachadze; Ketevan Megrelishvili, 2010

0179 თბილისი, ი. ჭავჭავაძის გამზირი 14
14 Ilia Chavchavadze Avenue, Tbilisi 0179
Tel 995 (32) 25 14 32
www.press.tsu.ge

შემდგენლებისგან

წინამდებარე კრებული წარმოადგენს ჩვენ მიერ 2005 წელს გამოქვეყნებული საკითხავი წიგნის მეორე ნაწილს. პირველი წიგნი თემატური, ჟანრობრივი და გეოგრაფიული თვალსაზრისით მრავალფეროვანია, მასში შესულია სხვადასხვა ხასიათის ტექსტები; მასალა დალაგებულია პრინციპით: მარტივიდან რთულისაკენ. ითვალისწინებს ენის ცოდნის სხვადასხვა დონეს და განკუთვნილია ირანისტიკის განყოფილების ბაკალავრიატის სტუდენტებისათვის.*

„საკითხავი წიგნი სპარსულში II“ განკუთვნილია უფროსკურსელებისა და მაგისტრანტებისათვის. წიგნი მოიცავს, ძირითადად, კულტუროლოგიური ხასიათის ტექსტებს. მასში შესულია სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ავტორის მიერ გამოქვეყნებული სამეცნიერო ნაშრომები და გამოკვლევები მსოფლიოს ხალხთა ისტორიის, გეოგრაფიის, კულტურისა და ყოფის საკითხებზე; შედარებით დიდი ადგილი ეთმობა მასალას საქართველოსა და ირანის შესახებ. შეგნებულად ვიყენებთ როგორც სპარსულ ორიგინალურ, ისე უცხოური ენებიდან სპარსულად ნათარგმნ სამეცნიერო ლიტერატურას. პუმანიტარულ მეცნიერებათა სხვადასხვა დარგიდან მოხმობილ სამეცნიერო ნაშრომთა ენის სტილი და თხრობის მანერა, სხვადასხვა დისციპლინიდან ამოკრეფილი ინფორმაცია, ფიქსირებული სპეციფიკური ფორმები და გამოთქმები, ხელს შეუწყობს მომავალი ირანისტიკის — მეცნიერის, მთარგმნელისა თუ თარჯიმნის ჩამოყალიბებას. სპარსულ მეცნიერულ ტექსტზე დაყრდნობა მეტ პროფესიულ სითამამეს შესძენს ახალგაზრდა სპეციალისტს. ვფიქრობთ, წიგნი დიდ დახმარებას გაუწევს სპარსული ენის შესწავლით დაინტერესებულ ყველა პირს.

შემდგენლები მადლიერების გრძნობით მიიღებენ ყველა საქმიან რჩევასა და სამართლიან შენიშვნას.

* მანანა კვაჭაძე, ქეთევან მეგრელიშვილი, საკითხავი წიგნი სპარსულში თბილისი, 2005.

From the Authors

The given Reader is the second part of the Reader published by us in 2005. The first book was diverse in its thematic, genre and geographic content. It contained texts of different nature. The material was ordered according to the principle: from simple to complex. The first Reader was meant for different levels of knowledge of the language and was aimed at BA students of the Department of Iranian Studies.*

The present book – “Persian Reader II” is meant for senior BA and MA students. The Reader chiefly embraces texts of culturological type. It contains scientific works of various authors on the history of different nations, geography, culture and customs. Naturally, there is more focus on the materials regarding Georgia and Iran. It was our intention to use original Persian as well as foreign scientific literature translated into Persian. The style and manner of narration of various scientific writings from different fields of humanities, information collected from various disciplines, fixed specific forms and expressions will help future scholars working in Iranian studies, as well as translators and interpreters. Relying on Persian scientific texts will give more professional courage to young specialists. In our opinion, the given Reader will greatly assist all persons interested in mastering the Persian language.

The authors will be grateful for any relevant advice and useful comments.

* Manana Kvachadze, Ketevan Megrelishvili, Persian Reader
Tbilisi, 2005.

۴۰. هارمن، کریس، تاریخ مردمی جهان، ترجمه پرویز بابایی و جمشید نوایی، تهران، ۱۳۸۶، ص. ۳۹-۴۴، ۸۰-۱۰۱، ۱۱۹-۱۳۴، ۱۶۶-۱۵۴، ۲۱۹-۲۲۷، ۱۸۶-۱۷۴، ۳۴۷-۳۴۰.
۴۱. همایونفرخ، رکن‌الدین، چه آنگیزه ای مردم ایران را به اقبال و استقبال از شاهنامه فردوسی واداشت، شاهنامه و فردوسی (جلد اول)، ۱۳۷۷، ص. ۱۱-۱۲.
۴۲. همایون، عرفان مسیحی، مقدمه ای بر شناخت مسیحیت، ترجمه و تدوین همایون همتی، تهران، ۱۳۷۹، ص. ۱۵۹-۱۶۶.

۲۰. **روستاوی، شوتا**، پلنگینه پوش، بر گردان فارسی به نگارش دکتر محمد کاظم یوسف پور، زیر نظر پروفیسور ماگالی تودوآ، رشت، ۱۳۷۹.
۲۱. **زرین کوب، عبدالحسین**، جستجو در تصوف ایران، تهران، ۱۳۷۴، ۰۲-۰۱.
۲۲. **سیوبونیا، دانیل**، تثلیث، مقدمه ای بر شناخت مسیحیت، تدوین و ترجمه همایون همتی، تهران، ۱۳۷۹، ص. ۱۳۴-۱۲۳.
۲۳. **شرف الدین خراسانی**، در باره فردوسی...، سید اطاه‌الله مهاجرانی، حماسه فردوسی، تهران، ۱۳۷۷، ص. ۱۱-۱۳.
۲۴. **طباطبائی، سید محمد حسین**، خلاصه تعلیم اسلام، بکوشش داود الهامی، تهران، ص. ۴-۶.
۲۵. **عبادیان، محمود**، پلنگینه پوش شوتا روستاوی و دوران زرین فرهنگ و ادب گرجستان، شوتا روستاوی، پلنگینه پوش، پژوهش و ترجمه فرشید دلشاد، تهران، ۱۳۷۷، ص. ۱۷-۱۳.
۲۶. **فلاح، سیمین**، تقویم تعطیلات رسمی زرتشتیان، کلیمیان، آشوریان و ارمنیان در ایران، تهران، ۱۳۸۲، ص. ۱۹-۱۱، ۳۷-۲۵، ۴۳-۵۹.
۲۷. **گیرشمن، رومن**، ایران از آغاز تا اسلام، تهران، ۱۳۸۵، ص. ۴۳۰-۴۲۰.
۲۸. **گیوناشویلی، جمشید**، ایرانشناسی در گرجستان، مجله «نشر دانش»، نشریه مرکز دانشگاهی، سال پانزدهم، شماره سوم، ۱۳۷۴، ص. ۱۷-۱۹، ۲۷.
۲۹. **گیوناشویلی، جمشید**، مقام یاکوب گوگباشویلی در حیات فرهنگ و آموزشی گرجستان، روزنامه «فرهنگ آفرینش»، ۲۵ فروردین، ۱۳۷۷.
۳۰. **لانگ، دیوید مارشال**، گرچی ها، ترجمه رقیه بهزادی، موسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، تهران، ۱۳۷۳، ص. ۱۲۹-۱۶۹.
۳۱. **لانگ، دیوید مارشال**، دیباچه، شوتا روستاوی، پلنگینه پوش، پژوهش و ترجمه فرشید دلشاد، تهران، ۱۳۷۷، ص. ۹۳-۸۵.
۳۲. **مامولاشویلی، گولیکو**، نگاهی به تئاتر و سینمای گرجستان، تبیلیسی، ۲۰۰۹، (دستنویس).
۳۳. **مشرولی، روئین**، گرجستان، ترجمه بهرام امیراحمدیان، زیر نظر جمشید گیوناشویلی، انتشارات سفارت گرجستان، ۱۳۷۵، ص. ۲۶-۷، ۴۶-۲۹، ۵۸-۵۷.
۳۴. **مخملباف، محسن**، گنگ خوابیده، جلد سوم، منتخب مقاله ها، گفتگوها و بررسی های دهه شصت، تهران، ۱۳۷۵، ص. ۴۴-۳۶، ۵۱-۴۶.
۳۵. **مغظمی گودرزی، پروین**، گرجستان، تهران، ۱۳۷۸، ص. ۲۶-۱۵، ۷۳-۶۷، ۹۳-۷۹.
۳۶. **مولیانی، سعید**، جایگاه گرجیها در تاریخ و فرهنگ و تمدن ایران، انتشارات یکتا، ۱۳۷۹، ص. ۲۲۱-۲۲۰، ۲۲۷-۲۲۶، ۲۴۳-۲۵۰.
۳۷. **نقیسی، سعید**، روابط ادبی گرجستان و ایران، تفلیس، ۱۹۶۴.
۳۸. **نوحه خوان، محمد حسین**، از عید نوروز چه می دانید، قم، ۱۳۸۴، ص. ۳۲-۱۷.
۳۹. **نیچه، فردریک ویلهلم**، چنین گفت زرتشت، تهران، ۱۳۵۱، ص. ۸۴-۸۲، ۹۷-۹۵.

۱. *آسیابانی، ناصر*، انقلاب اسلامی کاملترین نهضت مردمی، (از انترنت)
۲. *آگاه، سیوش*، مقدمه، ژول مل، شاهنامه فردوسی، جلد اول، ۱۳۷۴، ص. «ح-ج».
۳. *الماسی، علی محمد*، تاریخ آموزش و پرورش اسلام و ایران، تهران، ۱۳۷۷، ص. ۳۹-۴۹.
۴. *امیراحمدیان، بهرام*، جغرافیای گرجستان، تهران، ۱۳۷۷، ص. ۱-۴، ۱۱۳-۱۰۰.
۵. *امیراحمدیان، بهرام*، گرجستان در گذر تاریخ، تهران، ۱۳۸۳، ص. ۱-۴، ۲۷-۰۲۳، ۵۱-۲۸، ۳۷۲-۳۷۰.
۶. *انصاری، قاسم*، مبانی عرفان و تصوف، ۱۳۷۵، ص. ۱۳-۱۹، ۲۵-۳۰، ۱۳۷-۱۲۷.
۷. *ایزاد پناه، مهرداد*، آشنایی با دین زرتشت، تهران، ۱۳۸۱، ص. ۴۳-۵۵، ۷۵-۷۷، ۱۰۴-۱۰۱.
۸. *ایزاد پناه، مهرداد*، آشنایی با دین مسیح، تهران، ۱۳۸۳، ص. ۳۸-۶۲.
۹. *بهرامی، عسکر*، جشنهای ایرانیان، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران، ۱۳۸۳، ص. ۵۴-۵۱، ۹۶-۹۱.
۱۰. تاریخ، سال دوم، دوره راهنمایی تحصیلی، تهران، ۱۳۷۴.
۱۱. تاریخ، سال سوم، دوره راهنمایی تحصیلی، تهران، ۱۳۷۴.
۱۲. *تودوآ، ماگالی*، پیشگفتار، شوتا روستاولی، پلنگینه پوش، بر گردان فارسی به نگارش دکتر محمد کاظم یوسف پور، زیر نظر پروفیسور ماگالی تودوآ، رشت، ۱۳۷۹، ص. ۰۲۰-۰۱۵.
۱۳. *جهان مذهبی*، ادیان در جوامع امروز، رابرت ویر (ویرستار کلی)، جلد اول، نیویورک، ۱۹۸۲، ترجمه دکتر عبد الرحیم گواهی، تهران، ۱۳۷۴، *ریچارد بوش*، مقدمه، ص. ۸-۱۱، *کنت دلرهاید*، ادیان بومی امریکایی، ص. ۳۵-۴۲، ۸۳-۸۱، *عظیم نانجی*، ادیان افریقایی، ص. ۸۹-۹۳، *هیلاکانورث*، دین هندویی، ص. ۲۹۳-۳۰۰، *ریچارد بوش*، دین بودایی، ص. ۳۱۳-۳۱۵.
۱۴. *جهان مذهبی*، جلد دوم، تهران، ۱۳۷۴، *ریچارد بوش*، نگرش کنفوسیوسی به مذهب در چین، ص. ۴۸۴-۴۸۱، *کنت دلرهاید*، مذهب در ژاپن، ص. ۵۳۹-۵۳۱، *کایل بینس*، دین یهود، ص. ۵۸۳-۵۶۹، ۶۰۲-۶۱۱، ۶۶۵-۶۶۳، *رابرت بام استید*، مسیحیت، ص. ۶۷۴، ۶۹۹-۶۸۳، ۷۶۰-۷۵۷، *عظیم نانجی*، اسلام، ص. ۲۴۸-۲۲۷، ۸۵۹-۸۵۷، ۸۷۳-۸۶۴، ۸۸۴-۸۹۹.
۱۵. *خاتمی، سید محمد*، سخنرانی در اجلاس ویژه گفت و گوی تمدن‌ها، انسان، ملتقای مشرق جان و مغرب عقل، تهران، ۱۳۷۹، ص. ۲۱۹-۲۱۳.
۱۶. *دلشاد، فرشید*، گرجستان و پیشینه فرهنگی، آبشخورهای اندیشگی خاور و باختر، شوتا روستاولی، پلنگینه پوش، پژوهش و ترجمه فرشید دلشاد، تهران، ۱۳۷۷، ص. ۲۱-۲۵.
۱۷. *دلشاد، فرشید*، روستاولی و فراخانای فرهنگی گرجستان به زمان او، کتاب مذکور، ص. ۲۹-۲۵.
۱۸. *دلشاد، فرشید*، جهان نگر روستاولی و باورهای فلسفی، کتاب مذکور، ص. ۳۹-۳۳.
۱۹. *روستاولی، شوتا*، پلنگینه پوش، پژوهش و ترجمه فرشید دلشاد، از انتشارات انجمن روابط علمی- فرهنگی و همکاری گرجستان و ایران، با یاری و همکاری سفارت گرجستان در تهران، سرپرست پروفیسور جمشید گیوناشویلی، تهران، ۱۳۷۷.

عید تعمید مسیح

این عید به مناسبت تعمید حضرت عیسی توسط یحیی تعمید دهنده در روز ششم ژانویه برگزار می‌شود و بین آشوریان و آشور کلدانیان کاتولیک، مشترک است و پس از رستاخیز مسیح، بزرگ‌ترین عیدی است که در بین مسیحیان مشرق زمین برپا می‌گردد.

اهمیت این عید به گفته اناجیل متی (۱۳:۳-۱۷)، مرقس (۹:۱-۱۱) و لوقا (۲۱:۳-۲۲)، آن است که دو حقیقت دین مسیحیت را روشن می‌کند: اول، راز تثلیث و دوم، الوهیت مسیح. برای نمایان ساختن این دو حقیقت است که در کلیساهای شرق، آیینی با تشریفات خاص، توسط اسقف و یا در غیاب وی، توسط کشیش انجام می‌شود و طی آن، صلیب را در آب فرو برده و بیرون می‌آورند. این عمل، نشانه تعمیدی است که مسیح از یحیی تعمید دهنده گرفت. هنگامی که صلیب را از آب بیرون می‌آورند، آن را روی دستان فردی که سمبل یحیی تعمید دهنده، ساقدوش مسیح است، قرار می‌دهند و مؤمنان بر صلیب بوسه می‌زنند و از همان آب برای تبرک، به منازل خود می‌برند.

(سیمین فلاح)

عید میلاد مسیح

تولد حضرت مسیح روز بیست و پنجم دسامبر برابر با چهارم دی برگزار می‌شود. تاریخ این عید در سال ۳۳۰ میلادی مقرر گردید و کلیساهای مشرق زمین در قرن ششم میلادی به برگزاری آن پرداختند. روز بیست و پنجم دسامبر در رم باستان مصادف با یک جشن بت پرستی به نام «تولد خورشید شکست‌ناپذیر» بود. برخی از آشوریان اعتقاد دارند که شب یلدا که تقریباً در همان زمان برگزار می‌شود، یادآور این جشن است؛ زیرا یلدا به زبان آرامی یعنی میلاد، و معمولاً به معنی عید تولد مسیح است. در این روز، غذاهای مخصوصی از قبیل حلیم که به آشوری «هریسا» نامیده می‌شود می‌پزند، خانه‌تکانی می‌کنند و مراسم دید و بازدید تا هفت روز یعنی تا ماه ژانویه بین خانواده‌ها انجام می‌شود.

سال نوی میلادی «عید ژانویه»

اول ژانویه، آغاز سال نوی مسیحی است و چون ساعت ۱۲ نیمه شب، سال تحویل می‌شود، مردم تا صبح، شب زنده‌داری می‌کنند و چراغ‌ها را در خانه‌ها روشن نگاه می‌دارند. مسیحیان در آغاز مانند ایرانیان و بابلیان سال نو را اول بهار جشن می‌گرفتند، ولی از قرن شانزدهم یعنی در زمان «پاپ گریگوریوس سیزدهم» که تقویم «یولیوس» را تصحیح کرد و اول ژانویه را سال نوی مسیحی قرار داد، آشوریان نیز این روز را به عنوان شروع سال نو، جشن می‌گیرند.

عید عروج مسیح

«عید صعود مسیح به آسمان»

این عید، همواره چهل روز پس از عید پاک است. اصل این عید از اناجیل متی (۱۶:۲۸)، مرقس (۱۴:۱۶-۱۸)، لوقا (۳۶:۲۴-۴۹) و یوحنا (۱۹:۲۰-۲۳) برداشت شده است. این عید در ایران برای آشوریان و کلدانیان و تمام فرقه‌های مسیحی، یک جشن ملی - مذهبی است. از این لحاظ آن را «کلو سولاقا» یعنی «عروس سولاقا» یا «عروس آرای» می‌نامند. واژه سولاقا به معنی صعود و یا عید صعود است. این عید در روز پنجشنبه است، اما چون پنجشنبه معمولاً تعطیل نیست، به روز جمعه موکول می‌گردد.

عید نزول روح القدس

«پنطیکاست»

برداشت این عید، از کتاب عهد جدید، یعنی اعمال رسولان است. در فصل چهاردهم انجیل یوحنا، حضرت عیسی وعده‌ی فرستادن روح القدس را به شاگردانش می‌دهد. در فصول مختلف انجیل، شاهد به انجام رساندن این وعده و تأثیر روح القدس در کارهایی که رسولان انجام می‌دادند، هستیم. کلمه «پنطیکاست»، واژه‌ای یونانی و به معنی «پنجاهه» است، زیرا عید حلول روح القدس پنجاه روز پس از رستاخیز مسیح است و همیشه در روز یکشنبه واقع می‌شود.

آشوریان

عید اوشانا

«ورود مسیح به اورشلیم»

در این روز، مسیح، سوار بر حمار از دروازه‌ی اورشلیم وارد شهر شد و مردم با در دست گرفتن شاخه‌های درخت زیتون، به استقبال او شتافتند. آشوریان به یادگار این روز، یکشنبه قبل از عید پاک (رستاخیز) را به کلیسا می‌روند و ضمن مراسم دعا و نماز، شاخه زیتونی را دریافت کرده و به عنوان تیرک، به خانه می‌برند.

عید رستاخیز مسیح «عید پاک»

این عید که در فروردین هر سال برگزار می‌شود، از بزرگ‌ترین اعیاد مسیحیان به شمار می‌رود و به خاطر شادی رستاخیز مسیح که به وسیله زمین در روز پنجشنبه قبل از رستاخیز دستگیر شد و پس از شکنجه، مصلوب و دفن گردید، برپا می‌گردد. آشوریان قبل از این عید، به مدت پنجاه روز روزه می‌گیرند و در صبح عید، قبل از خوردن غذا به کلیسا می‌روند و روزه‌ی خود را با نان متبرک (قربانی مقدس) و شراب باز می‌کنند. از کارهایی که در این عید انجام می‌دهند، رنگ کردن تخم‌مرغ و مراسم دید و بازدید به مدت یک هفته است.

جشن سیمحاتورا «عید تورات»

سیمحاتورا یعنی شادی تورا. این جشن به مناسبت به انجام رسیدن قرائت پنج جلد تورات در طول یک سال برگزار می‌شود. در این روز، پس از قرائت آخرین فصل جلد پنجم تورات، بلافاصله اولین فصل از جلد اول تورات قرائت می‌شود و بدین وسیله علاقه‌ی یهودیان به خداوند و قوانینش ابراز می‌گردد. در این روز، طومارهای تورات را از جایگاه ویژه آن (هخال) خارج کرده و با خواندن متون شکرگزاری، دور آنها طواف می‌کنند. دستور برگزاری این جشن‌ها بلافاصله بعد از روزهای خاص توبه (یوم کیپور)، نشان‌گر علاقه خداوند به بندگانی است که با قلبی شکسته توبه می‌کنند و به لطف و بخشش خالق خود ایمان دارند.

عنوان یک عید یهودی، دارای یک جنبه جهانی هم می‌باشد و حاوی پیام خاصی برای افراد بشر است و هسته‌ای از اعتقاد به ماشیح موعود (منجی جهان) در آن به چشم می‌خورد. پیشتر، یکی از مظاهر این طرز تفکر، قربانی کردن هفتاد گاو نر در هفت روز عید بود که آنها را برای سلامت هفتاد ملت جهان قربانی می‌کردند. این عمل، نشانه همبستگی یهودیان با سایر ملل جهان بود و بدین طریق، به ملت‌های جهان اعلام می‌داشتند که بدون رضایت خداوند و دخالت او در سرنوشت انسان‌ها، جهان نمی‌تواند باقی بماند. عید سوکوت در روزهای پانزدهم تا بیست و یکم ماه تیشری، هم‌زمان با جمع‌آوری محصول برگزار می‌شود. در این روز کنیساها را تزیین می‌کنند، هر کس در خانه خود، سایه‌بانی برپا می‌کند و عید را به مدت هفت شبانه‌روز در زیر همان سایه‌بان برگزار می‌نماید. هفتمین روز این عید، «هوشعانا رتا» نام دارد که طی آن، یهودیان از شب تا صبح در کنیساها بیدار می‌مانند.

شِمینِی عَصِرِت «جشن اجتماع یا جشن تورات»

این جشن در روز بیست و دوم تیشری، بعد از عید سوکوت برگزار می‌شود. یکی از دلایل انجام این جشن، از این قرار است که در روزگاران قدیم، بنی‌اسرائیل در هفت روز برگزاری جشن سایه‌بان‌ها، برای سایر اقوام جهان نیز قربانی تقدیم می‌کردند و خداوند روز هشتم را که «شِمینِی عَصِرِت» نام دارد، به مراسم جشن و قربانی‌های ویژه بنی‌اسرائیل اختصاص داده است. هم‌چنین به مناسبت نزول باران و نعمت آسمانی، این جشن برگزار می‌شود و دعای باران نیز خوانده می‌شود.

در تورات سفر لاویان فصل ۲۳، آیه ۳۶ چنین آمده است:

«در روز هشتم، اجتماع مقدس برای شما

می‌باشد. هدیه‌ی آتشین برای خداوند

بگذارید. این تکمیل عید است. هیچ کاری

(غیر از پخت و پز) نکنید.»

در این روز کلیه پادشاه‌های فصول تورات بین جماعت، تقسیم و خوانده می‌شود.

یوم کیپور «روز بخشایش گناهان»

واژه کیپور در زبان عبری از کلمه «کپر» به معنای کفاره یا آمرزیدن است. در این روز، یهودیان از خداوند طلب آمرزش می‌کنند. خداوند در تورات می‌فرماید:

«دهم ماه عبری تیشری، برای پرستش خداوند اجتماع کنید، روزه بگیرید و هیچ کاری انجام ندهید، زیرا در این روز است که شما بخشوده می‌شوید و از تمام گناهاتان پاک می‌گردید و در حضور خداوند، تطهیر می‌شوید.»

کیپور، روز «روزه بزرگ» است؛ چرا که حضرت موسی برای بار دوم به کوه سینا صعود نمود تا الواح پیمان الهی را دریافت کند و چهل شبانه روز در کوه توقف کرد که پایان آن، روز دهم ماه تیشری است که مصادف با روز کیپور است و موسی توانست برای قوم یهود، موجب بخشودگی و آمرزش گناهان شود. در چنین روزهایی، خداوند متعال نسبت به قوم یهود بر سر لطف آمد و از خطاهای آنان درگذشت. از آن زمان به بعد، چهل روز قبل از کیپور، یعنی از ابتدای ماه عبری اول به عنوان روزهای توبه و تزکیه نفس تعیین گردیده است. مراسم این روز در کنیساها برگزار می‌شود. در شب و روز کیپور، مجموعاً پنج نوبت تفیلا (نماز) خوانده می‌شود و در دو نوبت تورات قرائت می‌شود. پایان مراسم با نواختن شوفار و خواندن دعا همراه است که پس از تاریکی کامل هوا برگزار می‌شود.

عید سوکوت «عید سایه‌بان‌ها»

کلمه سوکوت جمع کلمه عبری «سوکا» است که معنی آن سایه‌بان می‌باشد و جشنی است به مناسبت خروج بنی اسرائیل از مصر که به همین جهت، سوکوت (سایه‌بان‌ها) نام گرفته است، به معنای «بیرون آمدن از خانه بندگی و رفتن به زیر سایه‌بان آزادی». برگزاری این عید به یادگار چهل سالی است که یهودیان پس از خروج از مصر در حرکت بودند؛ به یاد سایه‌بان‌هایی است که در صحرای سینا برپا می‌کردند و از سوی دیگر، یادآور روزهای سرگردانی بنی اسرائیل در بیابان است. عید سوکوت علاوه بر معنی و خصوصیت اصلی‌اش به

می‌پردازند تا همانند اجداد خود در بیابان سینا، با طلوع آفتاب، تورات را دریافت کنند. به هنگام صبح و پس از تفیلا (نماز)، تورات را با شادی از جایگاه مخصوص آن بیرون آورده و تلاوت می‌کنند. در دو روز این عید، مجموعه ۶۱۳ فرمان‌های امر و نهی تورات که به صورت منظوم و به زبان عبری در کتاب‌های دعای این عید درج شده است، در جمع، قرائت و درباره آنها بحث می‌شود. کتاب «روت» از مجموعه عهد عتیق را در کنیساها قرائت می‌کنند و این امر، علل مختلفی دارد، از جمله آن که: (۱) شاووعوت، روز رحلت حضرت داود است و کتاب روت درباره خاندان داود است. (۲) شرحی که درباره رسوم کشاورزی در کتاب روت آمده، با عید شاووعوت یا عید درو مناسبت دارد. (۳) وفاداری روت به دین یهود با شاووعوت شباهت دارد، زیرا در این عید، کلیه یهودیان نیز تورات را بادستورات آن پذیرفته و وفاداری خود را نسبت به آن اعلام می‌دارند.

عید روشن هُشانَا

«آغاز سال نوی عبری»

آینده آنان تعیین می‌شود. در این ایام، هر فردی موظف به ارزیابی اعمال گذشته و پی بردن به زندگی حقیقی و بازگشت به سوی حیات معنوی و اخلاقی است. یهودیان به وسیله نواختن «شوفار»، وفاداری و اطاعت خود را نسبت به ذات خداوند ابراز می‌دارند، در هر دو شب، شمع روشن می‌کنند و در خانه‌ها، مراسم ویژه‌ای با خوردن خوراکی‌های مخصوص برگزار می‌کنند. تفیلاهای (نمازهای) این دو روز در کنیساها برگزار می‌شود.

این عید که تلمود برای آن اهمیت شایانی قایل است و آن را «روز داوری» می‌نامد، در اول و دوم ماه تیشری (آغاز سال نو در تقویم عبری و هفتمین ماه عبری)، مصادف با ماه سپتامبر یا اوایل اکتبر برپا می‌شود که جشن نو شدن سال یهود است. در این روز، شوفار (بوق‌هایی از شاخ حیوانات) به یاد روز قیامت نواخته می‌شود و طبق عقیده یهودیان، اعمال گذشته انسان‌ها در محکمه الهی مورد بررسی قرار می‌گیرد و سرنوشت سال

کلیمیان

عید پَسَح . «عید آزادی»

این جشن، یادآور واقعه خروج بنی اسرائیل از مصر و آزادی از ظلم و ستم فرعون است و به مدت هشت روز ادامه می‌یابد. در تمام این روزها، استفاده از گندم و جو و یا فرآورده‌های حاصل از آنها به صورت تخمیر شده، ممنوع است^(۱) و به جای آنها از نان فطیر ویژه‌ای به نام «مِصا» استفاده می‌شود.

در دو شب نخست، همه افراد خانواده دور هم جمع می‌شوند و حکایت خروج بنی اسرائیل از مصر و حرکت به سوی ارض موعود را از کتاب ویژه مراسم پَسَح به نام «هگادا» تلاوت می‌کنند و به شکرانه خلاصی از روزگار تلخ زمان فرعون، نان فطیر و خوراکی‌های ویژه‌ای تناول می‌کنند و از کتاب مزامیر داود نیز سرودهایی می‌خوانند.^(۲) برگزاری این جشن، همه ساله در پانزدهم نisan (اولین ماه عبری) می‌باشد.

عید شاوو عوت «عید هفته‌ها»

همه ساله پنجاه روز پس از عید پَسَح، به یادبود رسیدن و برداشت اولین محصول گندم و نیز به مناسبت نزول ده فرمان بر بنی اسرائیل در صحرای سینا، جشن شاوو عوت به مدت دو روز، (در روزهای ششم و هفتم ماه سیوان که سومین ماه عبری است) برگزار می‌شود که به آن، عید اعطای تورات نیز می‌گویند. شب ششم ماه سیوان، مردم در کنیساها اجتماع می‌کنند و تا صبح، به قرائت تورات و سایر متون

جشن سده

بنابر سنت کهن، همه ساله زرتشتیان، روز دهم بهمن ماه را به مناسبت پیدایش آتش جشن می‌گیرند. این جشن را از لحاظ تاریخی، به «هوشنگ شاه» نسبت می‌دهند. در شاهنامه آمده است:

«روزی هوشنگ شاه و همراهانش در کوهی می‌رفتند که ناگهان ماری را دیدند و دو بار سنگی را به سوی او پرتاب کردند. از برخورد آن دو سنگ، جرقه‌ای پدیدار شد و بوته‌ای آتش گرفت. پس شاه، خداوند را نیایش نمود که راز آتش را بر او آشکار کرده و آن روز را جشن اعلام کرد.»

از نظر دینی، این جشن یادآورنده اهمیت نور و نیروی آتش، نور خورشید و نور دل و جان است که همه، نشانه‌هایی از فروغ اهورامزدا است.

این جشن نزدیک غروب آفتاب با آتش افروزی آغاز می‌شود؛ به طوری که کوهی از بوته، هیزم و خار در بیرون شهر فراهم می‌کنند و موبدان لاله به دست، در حالی که اوستا را زمزمه می‌کنند، بوته‌ها را آتش می‌زنند و مردم دور آن جمع می‌شوند و نماز نیایش آتش را می‌خوانند. سپس دست یکدیگر را گرفته، دور آتش می‌چرخند و شادی می‌کنند.

جشن مهرگان

دهم مهر ماه، مصادف با دومین جشن بزرگ ملی - دینی زرتشتیان، «مهرگان» است که در آن، نام روز و ماه، یکی می‌شود و سه جنبه طبیعی - تاریخی و دینی دارد. از نظر طبیعی: چند روز پس از اعتدال پاییزی و جشن برداشت محصولات کشاورزی است. از لحاظ تاریخی: کاوه آهنگر به مدد نیروی داد و راستی، بر نیروهای شر و دروغ پیروز شد و فریدون به پادشاهی رسید. جنگ بین راستی و دروغ در ایران، ریشه‌ای کهن دارد و در همه جشن‌های ملی، به گونه‌ای، این مبارزه و پیروزی نهایی حق بر باطل جلوه‌گر می‌شود. از نظر دینی: در فرهنگ ایران باستان، «مهر» یا «میترا» به معنای خورشید، مهر، دوستی، محبت، نگهبان پیمان و همدار دهنده به پیمان شکنان است.

درگذشت اشو زرتشت

ایرانیان از زمان‌های دور، به «ارجاسب» پادشاه تورانی خراج می‌دادند. زرتشت در سن هفتاد و هفت سالگی، گشتاسب را از دادن خراج منع کرد. در نتیجه، جنگی میان ایرانیان و تورانیان در گرفت. ارجاسب در دومین حمله خود به بلخ، صدمات و خرابی‌های زیادی وارد ساخت. در این هنگام، گشتاسب و جنگاوران در پایتخت نبودند و زرتشت در آتشکده «نوش آذر» برای پیروزی ایرانیان مشغول نماز و نیایش بود که یکی از تورانیان به نام «برات رش» از پشت سر به وی حمله کرد و او را کشت و بدین ترتیب، طومار زندگی پیامبر هفتاد و هفت ساله، با آن همه رنج و مشقت و جهاد در راه دین خدا و آسایش انسان‌ها درنور دیده شد. سالروز مرگ اشو زرتشت، پنجم دی ماه است.

دیگر جشنها در ایران

زرتشتیان

زاد روز اشو زرتشت

در روز ششم فروردین ماه، زرتشت، پیامبر ایرانی زاده شد و باز در همین روز، در سن سی سالگی، به پیامبری برگزیده شد. در این روز، «گشتاسب»، دین زرتشتی را پذیرفت و رستاخیز و بسیاری از وقایع دیگر که در رساله پهلوی به نام افروردین روز خورداد» آمده است، به وقوع پیوست.

جشن فروردینگان

«بزرگداشت شهدا و درگذشتگان»

روز نوزدهم فروردین ماه، به مناسبت هم‌نام بودن روز و ماهِ نزول فرَوهر درگذشتگان، مراسمی برگزار می‌شود. پارسیان در این روز به آرامگاه‌ها می‌روند و در آنجا چوب صندل بخور می‌دهند و موبدان با نذورات میوه و گل، مراسم را به جای می‌آورند. این مراسم، شبیه عید توسن (Toussaint) نزد مسیحیان کاتولیک است که در اول ماه نوامبر، «عید اموات» برگزار می‌کنند و مزار درگذشتگان را با گل می‌آرایند.

بر اساس باورهای دین زرتشتی، در طول ده روز، تمام روان‌ها به این جهان می‌آیند و به خانه‌های خویش می‌روند و نتیجه کلی از انجام این مراسم، شادی روح (فروهر) درگذشتگان، گشایش کارهای بازماندگان و افزایش روزی است. بازماندگان برای شادی روح درگذشتگان، اوستا می‌خوانند تا روان‌ها شاد و خرم، به جایگاه اصلی خویش بازگردند.

دوازدهمین امام شیعیان، و نجات بخش بشریت در پایان جهان است و از این رو این مناسبت از اعیاد مهم شیعیان به شمار می‌رود و در تقویم امروز ایران نیز تعطیل رسمی است.

در گاهشماری شیعیان، جشن‌های دیگری هم وجود دارند که به لحاظ اهمیت در مرتبه‌ای پس از عیدهای یاد شده، جای می‌گیرند. از جمله این موارد سال‌روز تولد بزرگان شیعه است که به ترتیب تقویمی بدان‌ها اشاره می‌شود: هفتم صفر، امام موسی کاظم (ع)؛ هشتم ربیع‌الثانی، امام حسن عسکری (ع)؛ پنجم جمادی‌الاول، حضرت زینب (س)؛ بیستم جمادی‌الثانی، حضرت فاطمه (س)؛ اول رجب، امام محمد باقر (ع)؛ دهم رجب امام محمد تقی (ع)؛ سیزدهم رجب، امام علی (ع) (تعطیل رسمی)؛ سوم شعبان، امام حسین (ع)؛ چهارم شعبان، حضرت ابوالفضل (ع)؛ پنجم شعبان، امام زین‌العابدین (ع)؛ شانزدهم رمضان، امام حسن مجتبی (ع)؛ یازدهم ذی‌القعدة، امام رضا (ع)؛ پانزدهم ذی‌الحجه، امام علی‌النقی (ع).

(عسکر بهرامی)

در باب پیشینه این جشن نظرهای مختلفی ارایه شده است، از جمله می‌گویند نخستین کسی که این روز را جشن گرفت. امیر ابوسعید مظفرالدین اربیلی، متوفی به سال ۶۳۰ ق بود. هر سال به همین مناسبت گروه‌هایی از مردم، از جمله دانشمندان، صوفیان، قاریان و شاعران از شهرها و سرزمین‌های عربی و حتی ایران، در این مراسم شرکت می‌کردند و از ماه محرم تا این ایام را در اربیل (در عراق کنونی) می‌گذراندند. این جشن در خیابان بزرگ شهر و همراه با برنامه‌های شاد برگزار می‌شد (مرتضی عاملی، ۱۳۶۸، ص ۲۵). برخی نیز پیدایی این جشن را به سده سوم هجری قمری نسبت می‌دهند (مرتضی عاملی، ۱۳۶۸، ص ۳۰).

دیگر، سالروز بعثت پیامبر اسلام (ص) است که نزد همه مسلمانان، درباره تاریخ آن، بیست و هفتم رجب، اتفاق نظر وجود دارد و همگان آن را جشن می‌گیرند. در تقویم امروز ایران این روز نیز جزو اعیاد مهم و تعطیل رسمی است.

عید غدیر خم عید اسلامی دیگری که در تقویم امروز ایران تعطیل رسمی است و از گرامی‌ترین روزهای شیعیان به‌شمار می‌رود، در هجدهم ذی‌الحجه قرار دارد. این عید، یعنی عید غدیر خم، سالروز معرفی حضرت علی (ع) به‌عنوان جانشین پیامبر (ص)، در بازگشت از سفر حج به مدینه، است.

می‌گویند نخستین بار، معزالدوله علی بن بویه، در عراق، و به سال ۳۵۲ ق این روز را جشن گرفت و سپس شیعیان آن را عید قرار دادند. با این حال، مسعودی، مورخ مسلمان که در سده چهارم قمری می‌زیسته، نوشته است که فرزندان و شیعیان علی (ع) این روز را گرامی می‌داشتند؛ بدین ترتیب باید تاریخ آن را عقب‌تر برد. حضرت علی (ع) در سالی که عید غدیر با جمعه مصادف بوده، طی خطبه‌ای به تقارن دو عید اشاره کرده است و هم از این رو برخی پیشینه این عید را از همان روزگار می‌دانند (عاملی، جعفر، ۱۳۶۸، ص ۱۱۷).

نیمه شعبان پانزدهم شعبان، سالروز تولد حضرت مهدی (ع)،

عید، که معنای آن «آفرینش» است، در واقع همتای نوروز به شمار می‌رود، زیرا چنان‌که گفته شد نوروز نیز جشن گرمی داشت آفرینش است. در تقویم رسمی امروز ایران، همچون دیگر کشورهای اسلامی، عید فطر تعطیل رسمی است. ولی از آن‌جا که تعیین زمان دقیق آن، براساس طلوع ماه نو صورت می‌گیرد که در کشورهای مختلف، غالباً با یک، یا حتی گاه دو، روز اختلاف رؤیت می‌شود، بنابراین، زمان دقیق آن، که نقشی تعیین‌کننده و مهم دارد، معمولاً هر سال در پایان ماه رمضان و به دنبال رؤیت ماه نو اعلام می‌شود.

عید قربان دومین عید بزرگ مسلمانان، که پیامبر اسلام (ص) آوردن آن را نوید داده، عید قربان است که به اتفاق عید فطر، زوجی را تشکیل می‌دهد که همتای اسلامی زوج ایرانی، یعنی نوروز و مهرگان، است. عید قربان در دهم ذی‌الحجه، هنگامی برگزار می‌شود که زائران خانه خدا در مکه، و نیز بسیاری از مسلمانان در نقاط دیگر، در بزرگداشت اقدام نخستین قربانی‌کننده ادیان توحیدی، یعنی حضرت ابراهیم (ع)، این عمل آیینی را تکرار می‌کنند. این روز، که عید اضحی یا عید گوسپندکشان نیز نامیده می‌شود، از صدر اسلام با شکوه بسیار برگزار می‌شد و مردم پس از خواندن نماز شکر و انجام قربانی به تقدیم هدایایی به یکدیگر می‌پرداختند. روز پیش از عید قربان، به نام عرفه، و سه روز بعدی، موسوم به ایام تشریق، نیز در گذشته جشن گرفته می‌شدند (بیرونی، ۱۳۷۷، ص ۳۵۶؛ مناظر احسن، ۱۳۶۹، ص ۳۴۵).

عید میلاد و عید مبعث حضرت رسول (ص) تقریباً در همه ادیان، سال‌روز تولد پیام آور آن دین، جزو روزهای مقدس است و جشن گرفته می‌شود. نزد مسلمانان نیز سال‌روز تولد حضرت محمد (ص) از گرمی‌ترین روزهاست. این مناسبت، به سبب اختلاف روایت‌ها، نزد سنیان و شیعیان در دو روز جشن گرفته می‌شود. دوازدهم ربیع‌الاول، به روایت اهل سنت، سال‌روز تولد پیامبر است، در حالی که شیعیان وقوع این رخداد تاریخی را در هفدهم همان ماه می‌دانند که هم‌چنین مصادف با سال‌روز تولد امام جعفر صادق (ع)، بنیادگذار شیعه جعفری است. در تقویم امروز ایران، این روز تعطیل رسمی منظور شده است.

جشن‌ها و اعیادی بود که به تدریج پدید آمدند. در وهله نخست، در دستگاه خلافت، برای انجام امور رسمی، گاهشماری هجری با مبدأ هجرت پیامبر (ص) از مکه به مدینه، بنیاد یافت و سپس، و طی روزگاران، شماری از مناسبت‌های مهم دینی، به عنوان جشن‌های اسلامی تثبیت شدند.

درباره سرآغاز هر یک از جشن‌های اسلامی نظرهای مختلف ارایه شده است، اما می‌گویند که مسلمانان برگزاری جشن را، ظاهراً از همان صدر اسلام، از مسیحیان آموختند که این گروه اخیر هم به نوبه خود از طریق اقوام و پیروان ادیان دیگر، با این مقوله آشنا شدند (دهخدا، ۱۳۷۲، ص ۷۷۵۷). هم‌چنان که در مورد نوروز و مهرگان و پاره‌ای جشن‌های دیگر گفته شد، در دوران خلافت اسلامی و تا قرن‌ها بعد، برخی از این جشن‌ها با شکوه بسیار و به صورت رسمی برگزار می‌شدند و حتی در روایت‌های بزرگان دین هم بدان‌ها اشاره شده است.

خلفای فاطمی در مصر، بیش از سایر خلفا به جشن‌های دینی توجه داشتند. آنان روزهایی چون میلاد حضرت رسول (ص)، زهرا (س)، علی (ع) حسن (ع)، حسین (ع)، تولد خلیفه وقت، شب اول ماه رجب، و عیدهای قربان و فطر را جشن می‌گرفتند و برای هر یک آیین‌های خاصی داشتند که شرح آن‌ها در کتاب‌های عربی آمده است. از جمله تشریفات این روزها آن بود که امیران به زیردستان پول و زر و زیور و خلعت می‌بخشیدند (دهخدا، ۱۳۷۲، ص ۷۷۵۷).

با گذشت زمان و افزوده شدن مناسبت‌های دیگر، و نیز تحولاتی که به پیدایی گروه‌های دینی مختلف انجامید، در مجموعه اعیاد یادشده تغییراتی پدید آمد.

امروزه در گاهشماری قمری معمول در ایران، مجموعه‌ای از اعیاد دینی تثبیت شده است که مسلمانان، در سطوح مختلف، آن‌ها را گرامی می‌دارند. به برخی از مهم‌ترین این جشن‌ها، در زیر اشاره می‌شود.

عید فطر یکی از اعیاد مهم مسلمانان سراسر جهان، عید فطر است که در روز اول ماه شوال، و پس از یک ماه روزه‌داری، جشن گرفته می‌شود. این

اغلب پژوهش‌های انجام شده درباره جشن‌های ایرانیان، محدود به معرفی جشن‌های گذشته است که، هم‌چنان که گفته شد، اغلب آن‌ها امروزه به کلی از یادها رفته‌اند یا نزد جوامع زردشتی ایران و دیگر کشورها یا به صورت‌هایی دیگر نزد گروه‌های سنتی، برگزار می‌شوند. اما واقعیت آن است که در دوره اسلامی، در ازای این موارد، جشن‌های تازه‌ای هم به مجموعه جشن‌های مردم ایران افزوده شدند که اغلب در زمره جشن‌های دینی، اسلامی، بودند. این جشن‌ها هم که همگی به لحاظ اهمیت در یک سطح نیستند، به‌عنوان جشن‌های دینی ایرانیان مسلمان، پذیرش عام یافته و در تقویم رسمی کشور ثبت شده‌اند.

بدین ترتیب امروزه در کنار نوروز که تنها بازمانده مجموعه جشن‌های ایران قدیم است و جشن ملی ایرانیان به‌شمار می‌آید، مسلمانان نیز، که عمده جمعیت ایران را تشکیل می‌دهند، جشن‌هایی دینی دارند. و این در حالی است که ایرانیان پیرو دین‌های دیگر نیز هر کدام جشن‌هایی خاص خود دارند. در این‌جا مناسب است که آن‌ها هم به‌طور اجمالی معرفی شوند تا بدین‌سان تصویری کامل‌تر از مقوله جشن در ایران - در گذشته و امروز - فراهم آید. گفتنی است که برخی منابع نظیر آثارالباقیه، و التفهیم شرح جشن‌ها و مناسبت‌های دینی اقوام دیگر را در گذشته آورده‌اند که برای آگاهی از آن‌ها می‌توان به این نوشته‌ها مراجعه کرد. آنچه در این بخش می‌آید اشاره‌ای کوتاه به مهم‌ترین جشن‌های غیرایرانی است که اینک در میان جوامع دینی این سرزمین رواج دارند.

جشن‌های مسلمانان با ظهور اسلام در شبه‌جزیره عربستان، و سپس گسترش آن به سرزمین‌های مختلف، مقوله‌ای به نام فرهنگ اسلامی شکل گرفت که در سرزمین‌های فتح شده، تأثیراتی را هم‌پذیرا شد. از جمله عناصر فرهنگ اسلامی - همچون همه فرهنگ‌های دیگر - یکی هم مجموعه

پول پارچه می‌خرد و آن را می‌دوزد که بختش باز شود. این لباس را پیراهن مُراد گویند.

جشن مُردگیران

از مراسمی که در اواخر اسفند برگزار می‌شد او اکنون از آن نشان کمی باقی است، جشن مُردگیران است که باید چگونگی آن را در متون معتبر ادبی جست. بدین جهت مُردگیران خوانند که زنان از شوهران خود تمناها می‌کردند و آرزوهای انجام نا شده را می‌طلبیدند. به تعبیر دیگر: «جشنی است که مغان در پنج روز آخر اسفند «ارمذ» کنند و در این پنج روز زنان بر مردان مسلط باشند و هر چه خواهند از مردان گیرند و شوهران محکوم ایشانند.^(۱) در عجایب المخلوقات قزوینی آمده است که: «مغان روز نخست از پنج روزی که آخر اسفند ارمذ ماه است و روز جشنی که آن را مردگیران خوانند از طلوع سپیده تا طلوع آفتاب به جهت دفع هوام، سه دفعه می‌نویسند و آن را بر سه دیوار خانه می‌چسبانند و دیوار چهارم را که صدر خانه است خالی می‌گذارند. گویند در این روز آفریدون طلسمی فرمودی و سموم و هوام و حیوانات را بستی و عواید آن را که واضع نوشتن رقعہ کژدم فریدون بوده این است که فارسیان بدان رقعہ نویسند: به نام ایزد و آفریدون و جمعی بر آند که فریدون نوح است و از این جهت عربان در آن رقعہ نویسند: «سلام علی نوح فی العالمین.»^(۲)»

حاجی فیروز

مشهورترین پیک نوروزی است که با پیراهن و شلوار قرمز رنگ و کفش یا گیره نوک تیز منگوله‌دار و نیز کلاه دراز منگوله‌دار در شهرها به راه می‌افتد و صورتش را سیاه می‌کند یک دایره زنگی هم بدست می‌گیرد و با آن هیکل خنده‌دار در کوچه و بازار جست و خیز می‌کند. این مرد هر چه زنگوله و اشیاء مضحک گیر بیاورد به خود می‌آویزد با دایره زنگیش می‌زند، شعرهای شادی آور می‌خواند و مزده رسیدن نوروز را می‌دهد. این پیام‌آور فرارسیدن نوروز شاید قدمتش به اندازه خود نوروز باشد. لقب حاجی نیز که پیش از نام فیروز آمده مؤید نوعی احترام است و اعتباری که در ادوار اسلامی به وی داده می‌شده است.

(محمد حسین نوحه خوان)

۱- فرهنگ انجمن آراء به نقل از: هنری، مرتضی، آئینهای نوروزی، وزارت فرهنگ و هنر، تهران پاییز ۵۲، ص ۴۳

۲- آئینهای نوروزی، یاد شدن، همان، شعبانی، رضا، آداب و رسوم نوروز، صص ۴۲-۱۹

نان باید تا صبح دست نخورده بماند. بدان امید که خیر و برکت از خانه‌ها نرود. حلوا و کلوچه مخصوص نیز برای این شب می‌پزند تا در روز چهارشنبه سوری به بچه‌هایی که در طلب همان چیزها به خانه می‌آیند بدهند.

در اصفهان ظهر چهارشنبه سوری آش رشته می‌خورند در آشتیان و اراک نیز رسم چنین است که آش رشته می‌پزند و دو مجسمه از خمیر یکی به شکل زن و دیگری بصورت مرد می‌سازند و آن را در درون آش رشته می‌اندازند. پس از آنکه پخته شد آدمهای خمیری را در کاسه‌ای می‌گذارند و در آب روان می‌افکنند تا بدین وسیله قضا و بلا را از جان اعضای خانواده برانند.

آش مراد و قاشق زنی

غیر از آشی که به عنوان خوراک چهارشنبه سوری در خانه‌ها می‌پزند در بیشتر مناطق ایران مردمی که مرادی و آرزویی دارند آش می‌پزند اگر برای رفع بلا و دفع ناخوشی باشد آش حضرت امام زین‌العابدین (علیه‌السلام) یا آش ابودردا نامیده می‌شود. دانه‌ها و مواد اولیه آش را از راه قاشق‌زنی گرد می‌آورند. بدین گونه که زنان یا جوانان چادری بر سر می‌اندازند و با یک قاشق و یک کاسه به در خانه‌ها می‌روند و بی آنکه سخنی بگویند با قاشق به کاسه می‌زنند، تا صاحب خانه چیزی به آنها بدهد. خراسانیها به جای قاشق و کاسه که در همه جای ایران معمول است ملحفه برمی‌دارند و آن را به در خانه‌ها می‌کوبند زن خانه ملحفه را می‌گیرد و چیزی در آن می‌ریزد اما اگر در آن خانه بیمار یا مسافری باشد به کسی برای قاشق‌زنی آمده است چیزی نمی‌دهند زیرا معتقدند که برای مسافر خودشان بدیمن خواهد بود و این را با جواب «ناخوش داریم» یا «سفری داریم» می‌فهمانند. قاشق‌زنی برای جوانان بیشتر جنبهٔ تفریح و بازی دارد و آنچه که می‌دهند آجیل و خوراکی است. اما زنان برای مرادخواهی به این کار می‌پردازند و غلات یا پول می‌گیرند. دانه‌ها را در آتش می‌ریزند و با پول نیز آنچه را که برای آش لازم است می‌خرند. کسی که به قاشق‌زنی می‌آید نباید رو بگشاید و سکوت را بشکند وگرنه بدیمن و بد فال است.

جمع‌آوری مواد اولیه برای مرادخواهی در بعضی مناطق رنگ دیگری می‌یابد، چنانکه در لاریجان دختران دم‌بخت کیسه‌ای می‌دوزند و به مسجد می‌روند مردم در آن کیسه پول می‌ریزند، دختر با آن

آذربایجانیاها آن را از چهارشنبه بازار می‌خرند. پاک کردن آجیل چهارشنبه سوری هم مراسم خاصی دارد که هنوز در بیشتر مناطق معمول و مجری است و برای این کار هفت دختر باکره را به خانه می‌خوانند تا آجیل‌ها را تمیز و مرتب کنند و برای استفاده اهل خانه و مهمانها مهیا گردانند. آجیل چهارشنبه سوری در خراسان آجیل بی‌نمک نامیده می‌شود که عبارت است از: انجیر، کشمش، خرما، توت خشک، فندق، پسته و بادام و معتقدند که خوردن این هفت نوع آجیل بی‌نمک در شب چهارشنبه آخر سال شگون دارد. در بزرگ آب- و ارومیه، کشمش، مویز، گردو، بادام، سنجد، خرما، انجیر، شیرینی، آب نبات، تخمه، قاقوت و تخم مرغ فرنگی را در سینی یا سفره می‌گذارند در ظرفی نیز آب، آینه و سکه قرار می‌دهند و هر چه چراغ دارند همه را روشن می‌کنند. در سلماس خرید هفت رنگ آجیل بر عمده جوانان و بچه‌هاست که از پیش به بازار می‌روند و آینه و کوزه و جوراب و دستمال و آجیل هفت رنگ می‌خرند بازارها نیز در شب چهارشنبه سوری چراغانی است به طور کلی آجیل چهارشنبه سوری مجموعه‌ای است از دانه‌ها و میوه‌های خشک، مانند تخمه که آن را با آتش چهارشنبه سوری بو می‌دهند. شاه بلوط، باسلق، برنجک، مغز گردو، برگه هلو، برگه زردآلو، جوز قند، آلو و آجیل‌هایی که نام برده شد. معلوم است که هر منطقه‌ای ایران، آنچه را که خود بیشتر دارد آماده می‌گرداند.

آش چهارشنبه سوری

در شب و روز چهارشنبه سوری در بیشتر مناطق کشور آش می‌پزند، این غذا مجموعه‌ای از همه دانه‌ها و سبزیها و مواد اولیه غذایی را با خود دارد بدان امید که در سال آینده برکت به روزی‌شان باشد.

در لاریجان در شب چهارشنبه سوری آشی می‌پزند که هفت نوع بُنشن، هفت جور سبزی و هفت قسم ترشی در خود دارد و بدین مناسبت آش هفت ترشی نامیده می‌شود. باقیمانده قورمه‌ای را که برای مصرف سالانه‌شان ذخیره کرده‌اند و نیز باقیمانده ذخیره دوکا (در روغن که در تهیه خوراکیها بکارشان می‌آید) را به آن می‌افزیند.

در بندرعباس که غذای ویژه‌ای برای شب چهارشنبه سوری ندارند پس از آنکه غذای معمولشان را خوردند نانی بنام «کندوک» که از برگه درخت خرما می‌سازند می‌گذارند این

بخت‌گشایی

خانواده در نزد ایرانیان اساس و مایه زندگی سستی است. علاقه به تشکیل زندگی خانوادگی را در مراسم مختلف و بصورت‌های گوناگون می‌توان دید. چنانکه در تمامی شهرها و روستاها عروسی‌ها با آداب و تشریفات خاص خود و به طور مفصل برگزار می‌شود. از مهمترین رسومی که در چهارشنبه سوری معمول است، بخت‌گشایی است. دختران دم‌بخت آداب گوناگونی را انجام می‌دهند به امید اینکه در سال نو به خانه بخت قدم بگذارند و خود خانواده‌ای نو تشکیل دهند. رسوم و آداب مربوط به بخت‌گشایی در بیشتر شهرها و روستاهای ایران به شیوه‌های خاص اجرا می‌شود، مانند نشستن بر روی توپ مروارید، گفتگوی عاقل و باطل، گره‌گشایی، گردو شکستن، بیرون رفتن از خانه و ... که به برخی از آنها اشارتی رفت.

فال‌گیری

آینده‌نگری و آگاهی از دور دستها در زمره مسایلی است که همیشه فکر انسانها را به خود مشغول داشته است. فال‌بینی، کف‌بینی، طالع‌بینی، افکندن رمل و اسطرلاب و غیره را از این دست می‌توان شمرد. اینها راههایی بوده است برای پیش‌بینی آتیه و رفع نگرانی از آینده. ایرانیان که چهارشنبه سوری را پیشواز سال می‌خوانند به این جهت ظریف‌ترین و زیباترین روشها را برای تفأل بر سالی که می‌آید برگزیده‌اند بدان نحو که با جشن بزرگ و انسانی نوروز هم آهنگی تمام داشته باشد. مهمترین این مراسم فالگوش است و فال‌کوزه که همراه با ترانه‌هاست و شعرهای دل‌انگیز مردمی.

آجیل چهارشنبه سوری

در چهارشنبه سوری آنگاه که آتش‌ها فرو نشست و بازبها پایان یافت افراد خانواده‌ها به شادی دور هم می‌نشینند. سالخوردگان روستایی با داستان‌سرایي‌های خود سرمای اسفند را بدرود می‌گویند، و کودکان شادمانه از هفته‌ای که نوروز را در پی می‌آورد قهرمانان افسانه‌ها را در گوشه‌های ذهنشان می‌نشانند. در این میان مادرها سینی‌های آجیل را می‌آورند. در همه جای ایران زمین آجیل چهارشنبه سوری ویژگی خود را دارد. گیلائیها و

دستمال بزرگی را از طریق پنجره به درون اتاق آویزان می‌کنند. صاحب خانه دستمال را از میوه و آجیل انباشته می‌کند و به سوی آنها که بر بام منتظرند باز می‌فرستند. در روستاهای اطراف ارومیه نیز بچه‌ها و جوانان، دستمالی را بر سر نخ می‌بندند و آن را از روزنه اتاق به درون خانه می‌اندازند، صاحب خانه، بادام، تخم‌مرغ رنگ کرده، و پول داخل دستمال می‌گذارد و می‌گوید: «بکش، خدا مرادت را بدهد.» کسانی که نامزد دارند، برای شال اندازی با شالی که به آن سالماخ می‌گویند پشت بام خانه نامزد خود می‌روند، و دستمال را از روزنه اتاق به درون می‌آویزند، همین که زن خانه می‌آید تا چیزی در دستمال بگذارد، پسر دستمال را می‌کشد و این کار را چند بار تکرار می‌کند، مادر متوجه می‌شود که شال انداز داماد اوست و دستمال را پر از سبزه می‌کند، تا همیشه سبز و خرم باشد. در ارومیه و بعضی روستاهای اطراف آن نیز دامادها این کار را با تشریفات بیشتری انجام می‌دهند، به این ترتیب که کجاوه‌ای آرایش شده را که به شال بسته‌اند و آینه بندان شده است با طناب به داخل روزن می‌فرستند و صاحب خانه آجیل و شیرینی و میوه خشک در کجاوه می‌ریزد. اگر اتاق‌ها پنجره نداشته باشد کجاوه را پشت در خانه یا اتاق عروس می‌گذارند و به انتظار پر شدن آن در گوشه‌ای پنهان می‌مانند. در کردستان همه مردم در شب نوروز بر بام خانه‌هایشان آتش می‌افروزند و پس از آتش افروزی است که شال می‌اندازند. این مراسم را در مهاباد «هلاوه‌ی» می‌گویند. صاحب خانه تخم‌مرغ و گردو و بادام یا مقداری پول و گاهی جوراب پشمی درون شال پیچیده و می‌گوید: «ای کشته خدا مرا می‌گویی» یعنی برکش، خدا مرادت را بدهد. بعضی مواقع به شال زنبیل و سطل می‌بندند و در آن چراغ می‌گذارند. دور چراغ را هم گندم می‌ریزند و بر روی آن آینه و شانه و سرمه‌دان قرار می‌دهند. گذاشتن چراغ و جه امتیازی بین جوانان و کودکان، زنان و دختران اگر دلشان بخواهد، با شانه‌ای که داخل زنبیل است، موها را شانه می‌زنند و سرمه را بر چشم می‌کشند و هدایا را در آن می‌گذارند. در بعضی روستاها به جای یک ظرف دو ظرف را به گونه‌ی ترازو به چوب می‌بندند در یک کفه شانه و آینه و سرمه‌دان و در کفه‌ی دیگر سبزی، سنجد، نان و نمک می‌گذارند. صاحبان خانه‌ها کمی از نان می‌خورند و اندکی نمک به زبان می‌زنند. آنگاه ضمن نگاهی به آینه محتویات یکی از کفه‌های ترازو را بر وسایل کفه‌ی دیگر می‌افزایند و در کفه‌ی خالی هدیه نوروزی را قرار می‌دهند. در پایان مراسم نیز هدایا را تقسیم می‌کنند و به خانه‌ها باز می‌گردند.

سرکه حل می‌کنند و در گوشه و کنار خانه می‌ریزند تا قضا و بلا را از خانه دور شود. به صحرا رفتن: مردم برخی از روستاهای کردستان همانند سیزده بدر به طور جمعی یا فردی به صحرا و کنار چشمه‌ها و نهرها می‌روند و نگرستن به آب زلال چشمه ساران را در بامداد چهارشنبه سوری به فال نیک می‌گیرند. مدتی را هم در صحرا به پایکوبی و دست افشانی می‌پردازند و با رقص‌های دسته جمعی زیبای کردی به شادی می‌نشینند. زنان چند تار موی بچه‌هایشان را قیچی می‌کنند و به دست نسیم یا امواج رودخانه می‌سپارند تا آب روان درد و بلا را ببرد می‌گویند اگر این کار را نکنند بلا از سال کهنه به سال نو منتقل می‌شود، پس از آن با کوزه‌ای پر آب به خانه برمی‌گردند. به هنگام برگشتن هر کس تعدادی سنگریزه جمع می‌کند و بی آنکه به پشت سر بنگرد، سنگریزه‌ها را یکی یکی از روی شانه‌ها پرتاب می‌کند و بدین گونه افسردگی‌های خود را در دامن دشت و صحرا برجای می‌گذارد. تخم‌مرغ شکنی: از بازیهای مخصوص چهارشنبه سوری که ویژه کردستان و نواحی کردنشین است هلکه شکنی یا شکستن تخم‌مرغ است که در کرمانشاهان و ارومیه رسم است. برای انجام این مراسم هر جوانی می‌خواهد که تخم‌مرغ سخت و محکمی بدست آورد. گاه نیز همه تخم‌مرغ‌ها را رنگ می‌کنند و برای این کار، آنها را یک شب در پوست پیاز می‌گذارند تا رنگ بگیرد. شیوه بازی چنین است که یک نفر تخم‌مرغ را در مشت می‌گیرد به طوریکه سر تخم‌مرغ بیرون باشد و طرف مقابل بتواند با تخم‌مرغ خود به آن ضرب بزند. هر یک از تخم‌مرغ‌ها که شکست، صاحب آن بازنده خواهد بود و بازنده تخم‌مرغ را به برنده می‌دهد. بسیار اتفاق افتاده است که یک نفر در مدت کمی تخم‌مرغ‌های دیگران را شکسته و همه را جمع کرده است. در روستاها گاهی دامنه این شرط بندی توسعه می‌یابد و به جای تخم‌مرغ شکسته گوسفند و بز نیز مورد برد و باخت قرار می‌گیرد.

شال اندازی

شال اندازی سنتی است که در مناطق غربی و شمال غربی ایران معمول است. با تفاوت اینکه در ارومیه و دیگر مناطق شمال غربی کشور در شب چهارشنبه سوری، و در مناطق جنوبی کردستان در شب نوروز انجام می‌شود. در سلماس رسم چنین است که پس از آتش افروزی چهارشنبه سوری، جوانان بر بام خانه همسایگان و خویشاوندان می‌روند و از آنجا

پريدن از روى آن، آتش را به سراپرتاب کنند ديگر اينکه جاروبى را آتش مى‌زنند و به هوا مى‌اندازند.

بلاگردانى

كوزه شكستن: رنج و درد و بلا و غم انسان را هميشه در بند داشته است و مردمان در هر زمان و در هر جاى جهان براى گريزاندن آن راهى مى‌جسته‌اند. ايرانيان كه جشن نوروزيشان به هنگام نو كردن همه مظاهر زندگى در مسير نو شدن طبيعت است چهارشنبه سورى را فرصتى مى‌شمردند تا قضا و بلا را از خود دور كنند. سبب ساز و كارها دو چيز مقدس و محترم بود: آتش و آب.

در بسيارى از مناطق ايران، قضا و بلا و آل و دزد و هيز را به نحوه‌هاى مختلف از خود و ده خود مى‌رانند. هنوز نيز بعضى‌ها وقتى كه آتش را از بام‌ها به زمين افكندند كوزه‌اى آب بر آن مى‌اندازند و آب و آتش را با هم براى دفع بلا بكار مى‌گيرند. در بعضى از شهرها و روستاها فقط كوزه مى‌شكندند كوزه نيز جاى آب است و شكستن كوزه‌هاى كهنه بالطبع تكليف جديدى مى‌آفريند كه كوزه‌هاى نو تهيه كنند و با تازگى و طراوت بهارى آب‌هاى خنك را از ظرف تازه بنوشند.

اسفند دود كردن: اسپند يا اسفند بوته‌اى است به همين نام كه در اغلب مناطق ايران مى‌رويد و بوى خاص آن خاصيت شديد گندزدائى دارد، به همين دليل است كه در بيشتر سنتها و مراسم دود كردن اسفند از آداب اصلى است. پگاه چهارشنبه سورى اسفند بر آتش مى‌ريزند تا چشم بد را از خود دور كرده باشند.

آب قليا و دباغ خانه: در كردستان بعضى از مردم در اين روز به دباغ خانه‌ها مى‌روند و با آبي كه پوست‌ها را در آن دباغى كرده‌اند، دست و صورت خود را مى‌شویند و گروهى نيز آب دباغ خانه را با خود مى‌آورند و به گوشه و كنار اتاق‌ها و راهروها مى‌پاشند و معتقدند كه اين كار در دفع چشم زخم مؤثر است. در تهران براى دفع چشم زخم زاج سفيد را روى ظرف گرمى مى‌ريزند. اين كار را به جز در ايام چهارشنبه سورى در طول سال نيز انجام مى‌دهند. تهيه آب قليا نيز به اين ترتيب است كه در شب چهارشنبه سورى مقدارى قلياى خشك را در هاون برنجى كوچكى مى‌ريزند و دختر نابالغى آن را به نرمى مى‌ساييد سپس در

در تکیه‌ها و حسینیه‌ها نیز یادگاری از همین امر است هنوز هم پایگاه بسیاری از سنتهای اصیل ایرانی در قلب کویر است، که هر وقت کسی در می‌گذرد، تا سه شب به هنگام غروب آفتاب در کوچه‌هایی که به خانه مرده وصل می‌شود، به فاصله هر چند متر آتش می‌افروزند و مردها در دو سوی آتش در کنار دیوار می‌ایستند. یک نفر اسامی اجداد و نیاکان در گذشته را برمی‌شمارد و از درگاه ایزدی برای آنان طلب آمرزشی می‌کند. با توجه به اینکه می‌بینیم آتش افروزی در کوچکترین اجتماعات خانوادگی جنبه سنتی دارد، چگونه می‌توان تصور کرد که در شب نوروز آتش افروخته نشود؟ هنوز هم در بعضی از نقاط کردستان که در شب چهارشنبه سوری آتش نمی‌افروزند در شب نوروز، بر درگاه خانه‌ها هیزم را آتش می‌زنند و شعله‌ور می‌سازند.

به هر روی، آتش افروزی بزرگترین سنت در جشن چهارشنبه سوری است و اینک نظری به چگونگی این رسم افکنده می‌شود.

در غروب آفتاب، آن‌گاه که خورشید از دیده‌ها پنهان می‌شود، کپه‌های هیزم را روی هم می‌گذارند، و دور هم جمع می‌شوند، خورشید که فرو رفت توده‌های هیمه را به آتش می‌کشند، گویی که می‌خواهند آتش افروزنده را جانشین خورشید تابنده سازند. در اصفهان هر جا که آتش چهارشنبه سوری افروخته شود، هیزم را سه دسته می‌کنند که بعضی آن را با سه شعار اندیشه نیک، گفتار نیک، و کردار نیک، مرتبط می‌دانند. در روستاهای اطراف بندرعباس از ساعتی به غروب مانده در گوشه و کنار روستاها ساز و دهل می‌زنند و می‌رقصند و شادی می‌کنند، کپه‌های آتش را در کوچه یا صحن خانه می‌گذارند و از روی آتش می‌پرند و می‌گویند: «زردی مه به تو - سرخی تو به مه» وقتی دهل و ساز می‌زنند، زنهایی که به تماشا ایستاده‌اند هل‌هل می‌کنند. خراسانی‌ها هفت بوته یا هفت توده هیزم را در وسط کوچه یا صحن حیاط می‌گذارند و مقارن با غروب آفتاب آن را می‌افروزند و از روی آتش می‌پرند، حتی زنهایی نیز که بچه شیرخواره دارند، بچه‌ها را بغل می‌کنند و شادی کنان از روی آتش می‌پرند.

بعضی از محققان را عقیده بر این است، که آتش افروزی بر بام خانه‌ها را اصالت بیشتری است، گویا این کار برای راهنمایی فروهرها به سوی دودمان خویش است تا با دیدن دود آتش، جایگاه خود را باز شناسند، در همدان و اطراف آن رسم دارند پس از آتش افروزی و

آن می‌گفتند.^(۱)

و اما آنچه که اینک در حیات ایرانیان متداول است این است که مردم لباسهای نو نوروزیشان را می‌پوشند، مخصوصاً بچه‌ها که در نوروز رخت نو برایشان اهمیت زیادی دارد، از جمله چیزهایی که حتماً در شب چهارشنبه سوری بخرند، یکی آینه است که مظهر صمیمیت و بکرنگی است و کوزه که جای آب است، آب مظهر پاکی است، و اسفند برای دفع چشم زخم. اسفند خریدن هم در برخی از مناطق ایران تشریفات ویژه‌ای دارد به این ترتیب، دختری دم بخت از خانه بیرون می‌آید و از اولین مغازه رو به قبله می‌پرسد: اسفند داری؟ و بی آنکه منتظر جواب شود، به راه می‌افتد و از مغازه بعدی نیز همین سؤال را می‌کند تا هفت دکان و برمی‌گردد از مغازه دار اولی اسفند می‌خرد، فروشنده اسفند باید سیّد باشد و گرنه شال سبزی به کمر می‌بندد، که نشانه سیادت است.

آتش افروزی

در آذربایجان همه خریده‌های شب چهارشنبه سوری را از چهارشنبه بازار تهیه می‌کنند و بازارها را در شب چهارشنبه سوری چراغانی می‌نمایند و به زیورها می‌آریند. ایرانیان باستان نور را مظهري از فروغ ایزدی می‌دانستند، اندیشه پرستش خورشید نیز از آنجاست که خورشید منبع و مبدأ نور و روشنایی است. از زمانی که آتش شناخته شد، به کار روشنگری شبهای تار آمده است، اضافه بر آن شعله‌های آتشی که از اجاق خانه‌ها برمی‌خیزد خانه‌ها را روشن می‌کند، هر گاه به علتی مردم در شبها دور هم گرد می‌آمدند، آتش افروزی جنبه همگانی به خود می‌گرفت چنانکه اکنون نیز یادگاری از آن بصورت آیین «آذرگاه» بر جای مانده است. درخور دید و بازدیدهای شبانه را آبرون می‌نامند که «آبر» در گویش «خوری» به معنای «آتش» است و هم ریشه «آذر» در یزد نیز همین دید و بازدیدهای شبانه را «آتشون» می‌نامند.

اینها همه تأییدی است بر اینکه آتش افروزی ویژه هیچ جشن و مراسمی نیست، بلکه بزرگترین شعار سنتی در هر مراسمی است. در جشن‌های ملی آتش بازی داریم و در عروسی‌ها هم به هنگام «فروردگان» آتش افروزی می‌کردند. روشن کردن مشعل‌های بزرگ

۱- رضی، هاشم، گاهشماری و جشن‌های ایران باستان، بهجت، بهار، تهران، ۱۳۷۱ صص ۲۱۰-۲۰۹

می‌باید برای آن مراسمی برگزار می‌شد. از جمله منوچهری در شعری به این نکته اشاره کرده است. شاید این طور باشد و نتوان دلیل اینکه چرا جشن را در آخر سال می‌گرفتند توجیه کرد، چون پایان سال یا خمسه^۱، در واقع تکرار آشوب ازلی است. اما چهارشنبه بودنش، شاید به همین دلیل باشد که معرف چهار فصل است.^(۱)

جشن‌های ملی از قدیم‌ترین زمان‌های تاریخی در میان ایرانیان مرسوم بوده‌اند. شب چهارشنبه سوری را در ایران آئین خاص و تشریفات گوناگون است که هر یک از آنها را در نواحی مختلف کشور می‌توان یافت. باری آئین‌های چهارشنبه سوری یا شب چهارشنبه آخر سال بر دو قسم است. یک قسمت از آن عمومی و مشترک در میان تمامی مردم ایران است که حتی بعضی از آنها را در میان دیگر ملل آریایی نژاد هم می‌توان یافت و قسمت دیگر آئین‌های مخصوصی است که در یکی دو قرن اخیر مردم تهران آنها را بنیان نهاده‌اند و از این دیار کم و بیش به شهرهای دیگر ایران راه یافته است.

آن قسمت از آئین‌های این شب که در سراسر ایران معمول است از کرمان گرفته تا آذربایجان و از خراسان تا خوزستان و از گیلان تا فارس یعنی تمام این دشت وسیع که ایران امروز را تشکیل می‌دهد و زیباترین بخشهای ایران باستانی است در چهارشنبه آخر سال با شور و دل‌بستگی خاصی آشکار می‌شود. تمامی مردم آذربایجان چه در شهرها و چه در روستاها در آن شرکت دارند و حتی هنوز هم در میان مردم قفقاز معمول است. ایرانیانی که از دیار خود دور افتاده‌اند نیز آن را فراموش نمی‌کنند و ایرانیان مقیم ترکیه، مصر، شبه قاره هند نیز در بین خود این رسوم را معمول می‌دارند. طردآلباب اضافه شود در میدان ارگ تهران توپ کهنسالی بود که مدت صد سال بر فراز صفا‌ای جا گرفته بود و چون پیران زمین‌گیر از جای خود نمی‌جنبیدند، شب‌های چهارشنبه سوری زنان و دخترانی که حاجتی داشتند مخصوصاً دخترانی که در آرزوی شوهر بودن از آن توپ بالا می‌رفتند و دمی بر فراز آن می‌نشستند و از زیر آن می‌گذشتند. آنان در برآورده شدن آرزوی خود شک نداشتند. بچه‌های شیرخوار را که به اصطلاح نحسی می‌کردند یا ریشه می‌رفتند از زیر توپ و سر نقاره‌خانه می‌گذراندند. این توپ را توپ مروارید می‌نامیدند و افسانه‌های گوناگونی درباره

۱- بهار، مهرداد، جستاری چند در فرهنگ ایران، یاد شده، ص ۲۳۳

می‌شد و هر روزی را نامی بود هر چند حسب سابقه در متون مانوی^(۱) از نظام شنبه‌ای سخن می‌رود. بر پایی آتش در این روز نیز نوعی گرم کردن جهان و زدودن سرما و پژمردگی از تن بوده است. بی‌شبهه در دورانی از عمر اقوام مختلف هم جشن‌های آتش کلاً حالت سحرانگیز و جادویی داشته و به صورتی بدوی انجام می‌شده است. دربارهٔ اینکه چرا در چهارشنبه آخر سال باید این جشن را گرفت، هیچ دلیل قطعی وجود ندارد. حدسی که هست این است که چهار، معرف چهار فصل است. اما کیفیت کار همان‌گونه است که در جشن سده مرسوم است و انتظار می‌رود که سرما رخت بر بندد. سوری به معنی سرخ است و جادوی گرم کردن هوا ظاهراً نباید با آمدن فروهرها^(۲) ارتباطی خاص داشته باشد. در میان گروهی از مسلمانان و خاصه شیعیان، نظری هم هست که مختار ثقفی برای خونخواهی شهدی کربلا در چنین شبی خروج کرد و چون می‌خواست که گروندگان به خود را از قیام آگاه گرداند به افروختن آتش پرداخت و از آن پس در میان هواداران حضرت اما حسین (علیه‌السلام) و خاصه ایرانیان مسلمان رسم شد که پاس این شب را نگاه دارند و در چهارشنبه آخر سال مراسمی داشته باشند.^(۳) مهرداد بهار می‌گوید:

«در بعضی متون آمده است که چون چهارشنبه در نزد اعراب نحس به شمار می‌آمد

۱- مانی، مناینه، مانویه، مانویان، مانویه اصحاب مانی پسر فاتک (فائن، قاین) بودند که در زمان شاپور پسر اردشیر دعوت نبوت کرد و سرانجام به فرمان بهرام بن هرمز بن شاپور کشته شد. فرقه‌ای از مجوس اصحاب مانی بن قاین نقاشی که در زمان شاپور بن اردشیر ظاهر شد بعد از عیسی (علیه‌السلام) قابل بود اما انکار نبوت موسی (علیه‌السلام) کرد ← ملل و نحل شهرستانی، ج احمد ج ۲ ص ۷۲، لغتنامه دهخدا ص ۲۰۰۲۷، نفایس الفنون، فهرست ابن الندیم، انجمن آرا و آندراج چاپ هند، ناظم‌الاطبا

۲- در پهلوی فروهر، فارسی باستان ظاهراً فرورتی و در اوستا فره‌وشی. در اصل مرکب از دو جزء فره یا فرا به معنی پیش و «ور» به معنی پوشاندن، نگهداری کردن و پناه بخشیدن. طبق مندرجات اوستا فروهر نیرویی است که اهورمزدا برای نگهداری آفریدگان نیک ایزدی از آسمان فرو فرستاده و نیرویی است که سراسر آفرینش نیک از پرتو آن پایدار است. پیش از آنکه اهورمزدا جهان خاکی را بیافریند، فروهر هر یک از آفریدگان نیک این گیتی را، در جهان مینوی زبرین بیافرید و هر یک را به نوبه خود برای نگهداری آن آفریده جهان خاکی فرو می‌فرستد و پس از مرگ آن آفریده، فروهر او دیگر باره بسوی آسمان گراید و به همان پاکی ازلی بماند. اما هیچگاه کی را که به وی تعلق داشت فراموش نمی‌کند و هر سال یک بار به دیدن وی می‌آید و آن هنگام جشن فروردین است، یعنی روزهایی که برای فرود آمدن فروهرهای نیاکان و پاکان اختصاص دارد. ← فرهنگ دساتیر ص ۲۵۸، لغتنامه دهخدا ج ۱۱ ص ۱۷۱۲۸

۳- روایتی هم هست که مختار برای اینکه موافق و مخالف را از هم تمیز دهد و برکنار بتازد، دستور داد که شیعیان بر بام خانه خود آتش روشن کنند و این شب مصادف بود با شب چهارشنبه آخر سال: شکورزاده، ابراهیم، عقاید و رسوم مردم خراسان، بنیاد فرهنگ ایران، تهران ۱۳۴۶، صص ۶۳-۶۴

ذکرشان این بود:

من غول بیابانم سر گشته و حیرانم^(۱)

اما بدیهی است که از پیکهای خوش قدم و خوش خیر نوروزی تصویر نادرست نباید در ذهن داشت. اینان در گذشته‌ها کارشان هماهنگ با هدفشان پر شکوه و بزرگ و جلیل و انسانی بود. اصلی‌ترین صورتهای پیکها را باید در آتش افروزان جستجو کرد و شاید قدیمی‌ترین نام آنها هم همین آتش افروز باشد. چه، در گذشته آتش افروختن در نوروز از مراسم بااهمیت شمرده می‌شد. چنانکه در کردستان هم اکنون نیز چنین است. احتمالاً اینان آتش را از آتشکده‌ها بر می‌داشتند و به محله‌ها و خانه‌های مختلف می‌بردند. اینک آتش افروزان هم تن به خواری در داده‌اند و خود با آهنگ حزین می‌خوانند:

آتش افروز آمده	سالی یک روز آمده
آتش افروز حقیرم	سالی یک روز فقیرم
روده پوده آمده	هر چه نبوده آمده

بدین نحو یکی از آنان نیز می‌رقصد و بازی در می‌آورد و مردم دور و بر را سرگرم نگاه می‌دارد.^(۲)

مراسم چهارشنبه سوری

مراسم چهارشنبه سوری از کی آغاز شده و چه مفهومی داشته است؟ در فرهنگ نوروزی چهارشنبه آخر سال که به چهارشنبه سوری معروف است جایگاه ویژه‌ای دارد، گویی این شب آخرین پایگاه جهش و واپسین مهلت برای تدارک جشنهای نوروزی است و جملگی انسانها، در هر کجا که هستند باید بکوشند در شبی که طلیعه نوروز تلقی می‌شود، سر و وضع خود را نو کنند و با دود آتش‌هایی که به هوا می‌رود، هر چه را که کهنه و عفن است بدور ریزند. احتمالاً با اعتنا به قداست و اهمیت آتش در فرهنگ ایرانی، در ایران باستان هم، جشن سوری رایج بوده است، اما چهارشنبه را در دوره اسلامی به آن افزوده‌اند. زیرا روزهای هفته در پیش از اسلام نام‌های ویژه خود را داشت، چون ماه به سی روز تقسیم

۱- امیرنیا، سید علی، فرهنگ مردم، پارسا، زمستان ۶۹ تهران، ص ۲۵

۲- شعبانی، رضا، آداب و رسوم نوروز، تهران، صص ۳۵، ۱۲

می‌کنند بعد از کله قند که ته آن نارنج و بعد از آن شیشه میمندی آب لیمو و در آخر شیشه گلاب که به آنها زوروق^(۱) می‌زنند، و رشته‌هایی ترتیب می‌دهند و آنها را تنگ درز، به این جناقی می‌آویزند.

عده‌ای هم سپر و شمشیری از نبات می‌ریزند و دو طرف جناقی به جبهه دکان نصب می‌کنند، در جلو دکان از گچ مخروطی‌های سرزده‌ای می‌سازند و اقسام شیرینی در آنها می‌چینند و روی سرزده مخروط، جارهای چند شاخه می‌نهند در گذشته، پرده‌های نقاشی جنگ و رستم و اسفندیار یا رستم و دیو سفید، در بالای جبهه نصب بود. بالای این پرده‌های نقاشی به چوب بندی نزدیک سقف، چهل چراغهایی هم آویخته می‌شد و تزئینات را کامل می‌کرد، اما در روزگار کنونی کمتر فرصت و حوصله‌ای برای این گونه تدارکات هست و به همان آرایشهای ساده‌تر قناعت می‌کنند، وقتی که مردم هنوز به حمام‌های عمومی عادت داشتند، آنها را هم زینت می‌کردند، رخت‌کن حمام، معمولاً چهار صفحه و اکثراً چهار ستون داشت، بین ستونها برای استحکام بنا تیرهایی کشیده بودند، این تیرها را با کاغذ الوان که برش‌هایی هم به آنها می‌دادند می‌پوشاندند. در همان گذشته‌ها در هفته آخر سال دسته‌هایی در شهر راه می‌افتادند که یکی از آنها آتش افروز بود، چهار پنج نفر دست و صورت و گردن خود را سیاه می‌کردند، مقداری خمیر به سر گرفته، روی آن پنبه و کهنه آغشته به نفت می‌گذاشتند و آتش می‌زدند، و هر یک مشعلی هم بدست داشتند و با ضرب تنبک و تصنیف خوانی عده دیگری، دور افتاده از هر دکانی شاهی صد دیناری می‌گرفتند، ورد زبانشان این شعر بود.

آتش افروز حقیرم سالی یکروز فقیرم

این مراسم البته جز آنی است که حاجی فیروز و یا میر نوروزی خوانده می‌شود، در مورد آنها به طور تفصیل تری سخن گفته خواهد شد.

دسته دیگری هم به اسم غول بیابانی بود که یک مرد قد بلند را انتخاب می‌کردند که قواره‌ای از پوست گوسفند سیاه با لباس چسبانی از سر تا به پای او را می‌پوشانید، عده‌ای تنبک زن و تصنیف خوان دور او را می‌گرفتند و از دکان‌ها اندک پولی دریافت می‌داشتند،

۱- ورق طلا (ناظم‌الاطبا) ورق زرد، کاغذ زرد رنگ و نازک که بصورت ورقه زر سازند. دهخدا، علی‌اکبر، لغتنامه ص

۶- تهیه برنج و روغن و گوشت برای پختن پلو شب عید.

۷- پخش و تهیه نان لواش برای عید. در روستاها این رسم هنوز با قوت و قدرت اعمال می‌شود، به اضافه که برخی از خانواده‌های با سلیقه، حتی در شهرهای سنتی نیز شیرینی‌های مورد نیاز را خود تهیه می‌کنند و سفرهٔ عید را با حلویاتی که تدارک دیده‌اند، زینت می‌بخشند.

۸- تهیه مواد و لوازم سفره هفت سین.

سرپرست خانواده براساس سنت ملی و حیثیت خانوادگی و یا چشم و هم‌چشمی و هم حفظ ظاهر قبلاً هزینهٔ این نونوارها و تهیه وسایل احتیاج‌های عید نوروز را به هر نوع ممکن فراهم می‌کند، مثلاً در روستاها با فروش گندم و یا جو مازاد بر احتیاج و مصرف و یا روغن و کشمش که احتیاطاً برای شب عید ذخیره کرده، پولی رو به راه می‌کند و به انجام برنامه عید نوروز می‌پردازد. اگر خانواده‌ای فرضاً تهی دست بود و قادر نبود برای زن و فرزندان لباس نو و یا برنج و روغن و گوشت تهیه کند، ناگزیر برای جوابگویی به خواسته‌های اهل خانه دست به سوی متمکین دراز می‌کند و با گرفتن مبلغی قرض تا سر خرمن حداقل احتیاج افراد خانوادهٔ خود را فراهم می‌آورد. از اوایل اسفند، در بازارها، مخصوصاً در دکان‌های پارچه فروشی و کفش و کلاه دوزی ازدحام است. هر کس به قدر توانایی خود به فکر لباس عید برای افراد خانواده می‌افتد و کوشش می‌کند که شأن و اعتبار و منزلت شخصی و خانوادگی خویش را به نحوی حفظ کند.

از بیستم اسفند به بعد برخی از مغازه داران که سروکار مستقیم با عید دارند، دکانهای خود را تزئین می‌کنند، آجیل فروش‌ها با طبق‌های معلق بزرگ و کوچک از فندق و بادام و پسته و تخمه هندوانه، تخمهٔ کدو، پیشیاره و یا مخروطی‌هایی که از انواع آجیل بهم چسبیده می‌سازند و جلو دکان را زینت می‌دهند، میوه فروش‌ها گذشته از آرایش دکان، با میوه‌های الوان، پیاز نرگس و سنبل در گلدان‌های شیشه‌ای سبز می‌کنند و چنان به تربیت آنها می‌پردازند که در حدود شب عید گل‌های اولیه آنها ببار آید. مفصل‌تر از همه، آذین‌بندی قنادی‌هاست، زیرا سروکار اینان با عید نوروز بیشتر از سایرین است. گاه در جلو دکان، دو اصله تیر و سر و ته یکی که روی آن را با کاغذ الوان، نقش و نگار انداخته‌اند، به دو جرز طرفین دکان تکیه می‌دهند سر آنها را بهم نزدیک می‌گردانند و جناقی در جبهه دکان احداث

اقداماتی است که نه کمی می‌پذیرد و نه سستی را راغب است، بلکه از درون و برون هماهنگ است تا مهمترین واقعه سال و بزرگترین پیشآمد خوشایند عمومی را خوشآمدگوید و با دلی مطمئن و روانی محکم و اندیشه‌ای امیدوار به رستاخیزی که در پی است بپیوندد.

چشمگیرترین کاری که خانواده‌ها و خاصه زنان ایرانی انجام می‌دهند و سزاوار تفصیلی بیشتر است، درست کردن سبزه است، از هفت یا دوازده دانه ذی‌قیمت خوراکی ما در مناطق جنوبی‌تر ایران و مثلاً استان کهنسال فارس و شیراز، حسنت طراز آن برای اینکه سر در خانه‌ها سبز باشد ساقه‌های سبز چمن یا قصیل را با سل "Sol" می‌آویزند. از دو هفته پیشتر نیز کوزه و بشقاب را با جو، گندم، برنج، ماش و عدس سبز می‌کنند. بدین طریق که بدو مقدار گندم یا جو یا ... را خیس می‌کنند، بعد در ظرفی که می‌خواهند سبز کنند می‌ریزند و پارچه سفیدی را روی آن می‌اندازند و هر روز آب می‌دهند و پارچه را نیز کمی جابجا می‌کنند، زمانی که دانه‌ها شروع به جوانه زدن کرد، دیگر دست به پارچه نمی‌زنند، جوانه‌ها از زیر پارچه سر بر می‌زند و بعد از چند روز سبز می‌شود. بعضی به دستها و پاها و احیاناً سر خود حنا می‌بندند و تخم مرغ را آب پز و رنگ می‌کنند. رنگ کردن الاغ، اسب و گوسفند نیز هنوز در برخی از مراکز عشایری و ایلاتی رایج است بدین طریق که طوقهای هلالی رنگ سبز، زرد و قرمز به دور گردن یا سر و شکم و پا و دم حیوان می‌کشند. درست کردن سمنو نیز بی‌شبهه از ضروریات است.^(۱)

آنچه را که از روزگاران کهن تا امروز به صورت مقدمات برگزاری جشن نوروزی ذکر می‌کنند، می‌توان چنین رقم زد: این فقرات البته کلیت ندارد و بدیهی است که در هر خانه حسب ضرورتها، برخی از نکات بدانها افزوده شوند و یا کاهش یابند:

- ۱- رنگ آمیزی اطاقها و تعمیر و مرمت خرابی‌های جزئی ساختمان.
- ۲- نظافت در و دیوار و محوطه خانه و پاک و آماده کردن ظروف غذاخوری.
- ۳- گردگیری از فرشها و پرده‌ها و اطاقها.
- ۴- خرید قالی یا قالیچه برای تکمیل فرش خانه یا تعویض و تبدیل فرش‌های کهنه یا نو.
- ۵- تهیه لباس و کفش نو برای افراد خانواده، که فقره‌ای بسیار مهم و چشمگیر از هزینه‌های نوروزی را به خود اختصاص می‌دهد.

۱- همایونی، صادق، فرهنگ مردم سرستان، تهران ۱۳۴۸، صص ۹۲-۳۹۱

مقدمات نوروزی

نوروز را مقدماتی است، اعم از آنچه که برای برگزاری جشنها انجام می‌شود، همانند خرید لباس و تهیه شیرینی و خشکبار، برنج، روغن و نظایر آنها که در هر خانه‌ای معمول است و اذهان افراد خانواده را از پیرو جوان و خرد و بزرگ به خود مشغول نگاه می‌دارد، و یا خانه تکانی و شستن فرشها و رنگ زدن خانه و درست کردن سبزه و نظایر آنها که در هر حال، وقت و هم و غم مردم را به خویش مشغول نگاه می‌دارد. معمول کار هم این است که مردم اسفند را در شمار روزهای مقدماتی این جشنها به حساب می‌آورند و از همان آغاز ماه، به نحوی دل مشغولیهای جدی ایام عید را با خود حمل می‌کنند.

اینکه همه جا طالب نوروزند و مقدم آن را پذیره، سخن روز است و اینکه دارا و ندار و عالی و دانی و عالم و، هر کسی در هر موقعیتی که هست خود را بی اختیار در جریان حوادث نوروزی می‌بیند، امری بدیهی و رایج. در هیچ جا نیست که بحث عمده روز، نوروز نباشد و رسومی که درین ایام، به صورت سنتهای استوار و بی تردید و غیرقابل گذشت، جلوه می‌کنند، مطرح شود. روحیه‌ای نیز که پایه‌پای ذوب شدن برفهای زمستانی و کم شدن سرما و جوانه زدن درختها و شکوفه کردن شاخه‌های میوه و سبز شدن اطراف جویبارها، نضج می‌گیرد و هر روز نزهت و طراوت و شادابی تازه‌ای می‌یابد، به همین صورت در اوج است و با وجود وسعت یافتن دایره نیازها و افزایش خواستها و تهی شدن جیبها و بسیار شدن تکلفها، باز آنچه که واقعی است، خوشحالی انسانها از مواجهه با پدیده‌ای است که حقیقت محض است و برای العین ملموس و محسوس و عزیز می‌نماید.

ساز و کارهای فرهنگی جوامع برگزارکننده نوروز به حدی با نیروهای حرکتی (دینامیسم) اساس خود انطباق دارد که هیچکس، در صدد متوقف کردن هیچ بخشی از قواعد نوروزی نیست و به ذهن احدی هم خطور نمی‌کند که خوشه‌ای بر ارکان متین و جا افتاده و مستحکم آن وارد آورد. حرکتهای شوق آفرین عمومی در راستای انجام سلسله

و نجومی را با روایت‌های دیگر درآمیخته است، ضمن انتساب نوروز به جمشید، می‌گوید که وی «بنگریست که آن روز بامداد آفتاب به اول دقیقه [برج] حَمَل آمد، موبدان عجم را گرد کرد و بفرمود که تاریخ از اینجا آغاز کنند» (خیام، ۱۳۷۹، ص ۲۰).

با این همه شواهدی نیز در دست است که نشان می‌دهند در روزگار زندگی قوم موسوم به هندو ایرانی، سال از اول تابستان و با تیرماه آغاز می‌شد. از سوی دیگر دانسته است که زمانی هم سال در اول تابستان آغاز می‌شد ولی با ماه فروردین، که بیرونی شرح آن را آورده است (معین، ۱۳۶۴، ص ۱۵۸؛ بیرونی، ۱۳۷۷، ص ۳۲۷، ۳۲۹).

جابه‌جایی زمان نوروز، به سبب سیاربودن سال رسمی و اختلاف آن با سال نجومی و حقیقی بود که اغلب، پس از دوره‌هایی معین، با اعمال کیسه این اختلاف را برطرف می‌ساختند و آغاز سال را به محل اصلی آن بازمی‌گرداندند. در هر حال امروزه نوروز تنها بازماندهٔ مجموعهٔ جشن‌های ایران باستان است که هنوز هم تقریباً، نزد همهٔ اقوام ایرانی، برگزار می‌شود. این جشن، جزو جشن‌های رسمی کشور ایران و مهم‌ترین آن‌هاست که در طول تاریخ این کشور پیوسته به صورت رسمی برگزار می‌شده است. در دو کشور دیگر دارای فرهنگ و زبان ایرانی، یعنی افغانستان و تاجیکستان، هر چند طی دوره‌هایی در این روند وقفه پیش آمد، با این حال امروز در آن‌ها نیز نوروز جشن ملی و رسمی است؛ حتی در جمهوری آذربایجان هم نوروز عید ملی و رسمی قلمداد می‌شود.^(۱۰)

(عسکر بهرامی)

است و پیشینه وی حتی به دوره هندوایرانی هم می‌رسد، زیرا در وداه‌ها، کتاب‌های مقدس هندوها، نیز نام این شخصیت، به صورت یم، آمده است. در بیش‌تر واژه‌نامه‌های فارسی و نیز آثار تاریخ‌نویسان مسلمان، روایت پیدایی نوروز، تقریباً این‌چنین آمده است: نخستین کسی که نوروز را برقرار ساخت، جم بود و سبب را آن دانسته‌اند که وی در این روز جهان را به تصرف خویش درآورد^(۷) و این روز در واقع زمان استقرار قدرت وی بود و پس از آن نیز نام نوروز بر این روز بماند (اینوستراتنسف، ۱۳۴۸، ص ۹۵). و یا گفته‌اند چون جمشید گردونه‌ای ساخت و با آن به آسمان رفت، مردم از تماشای این کار در شگفت و شادی شدند و آن را جشن گرفتند (بیرونی، ۱۳۷۷، ۳۲۷؛ شاهنامه، ۱۹۶۸، «پادشاهی جمشید»)^(۸).

ابوریحان بیرونی، در کنار این روایت‌های آمیخته با باورهای مردمی، نوروز نامیدن این روز را از آن رو می‌داند که، به قول وی، «پیشانی سال نو» است (بیرونی، ۱۳۶۷، ص ۲۵۳). با این همه، به سبب گردش سال در گاهشماری ایران باستان، مشکلاتی در باب تعیین زمان واقعی نوروز پدید آمده است.

از دوره اسلامی شواهدی در دست است که نشان می‌دهند واقع شدن نوروز در نقطه اعتدال بهاری و آغازکردن سال نو از اول بهار، از عهد ملکشاه سلجوقی است (تقی‌زاده، ۱۳۵۷، ص ۳) و پیش از آن، دست‌کم طی دوره‌هایی، نوروز در موقعیت‌های دیگری برگزار می‌شده است.

زردشت، پیامبر ایران باستان، ظاهراً حدود ۱۰۰۰ تا ۱۲۰۰ پیش از میلاد می‌زیست. از نوشته‌های زردشتی چنین برمی‌آید که نوروز پیش از زردشت هم وجود داشته و احتمالاً جشن بهاری همه اقوام ایرانی بوده است (بهار، ۱۳۷۷، ص ۴۹۶-۴۹۸). زردشت به این جشن اهمیت دینی هم داد و حتی برگزاری آن را بر پیروان خویش تکلیف کرد و وظیفه دینی شمرد (بویس، ۱۳۷۷، ص ۲۱۳)^(۹). رساله نوروزنامه، منسوب به حکیم عمر خیام نیشابوری، که دیدگاه علمی

جشنهای ایرانیان

نوروز - «نوروز چیست؟ نخستین روز است از فروردین ماه و زین جهت روز نو نام کردند. زیرا که پیشانی سال نو است ... و اول روزی است از زمانه، و بدو فلک آغازید گشتن» (بیرونی، ۱۳۶۷، ص ۲۵۳).

جشنی که از دیرباز تاکنون با نام نوروز یاد و برگزار می‌شود، بی‌گمان همواره مهم‌ترین جشن دینی و ملی ایرانیان بوده است. اگرچه در اوستا، یعنی کتاب مقدس زردشتیان و متون تفسیری آن ذکری از نوروز نیامده، با این حال در دیگر نوشته‌های بازمانده از ایران پیش از اسلام، بارها از آن یاد شده و در زمره جشن‌های دینی دانسته شده است.

این نام در زبان پهلوی، یعنی زبان فارسی میانه، که در دوره ساسانیان (حک ۲۲۴-۶۵۱م) زبان رسمی ایران بود، به صورت «نوگ روچ» آمده که جزء نخست آن در فارسی امروز به شکل «نو» و جزء دوم آن، با تحول «چ» به «ز» به صورت «روز» باقی مانده است. این نام را حتی به همان صورت فارسی میانه هم در بسیاری از سروده‌های فارسی می‌توان دید؛ بسیاری از شاعران عرب‌زبان نیز آن را به شکل «نوروز» و «نیروز» در شعر خود آورده‌اند و جالب آن که گاه آن را به صورت فعل، برای برگزارکردن این جشن، به کار برده‌اند (اذکایی، ۱۳۵۳، ص ۱؛ موسی، ۱۳۸۱، ص ۵۹-۶۰).

درباره پیدایی جشن نوروز، در نوشته‌های کهن فارسی و عربی، روایت‌های مختلفی آمده و اغلب، بنیاد آن را به جمشید، پادشاه پیشدادی ایران، نسبت داده‌اند.

جمشید یا جم، بی‌گمان از مشهورترین شخصیت‌های روایات ایران باستان

بخش پنجم

جشنها و اعیاد

تألیف نمود با مقدمه‌ای بسیار جالب و طولانی در باب ماهیت و معنای تاریخ بشری و جریان اجتماعی که یکی از اصیلترین آثار زمان وی به حساب می‌آید. تا بدان حد که از دید عده‌ای از صاحب‌نظران جدید اروپایی وی به نام «پدر علم جامعه‌شناسی» لقب گرفته است.

علاوه بر این گروه‌های عمده، مسلمانان دیگری هم بوده‌اند که در طول تاریخ اسلام نگرش‌های خاص خود را نسبت به فهم و عمل به اسلام داشته‌اند. گروه‌هایی مثل فلاسفه و اهل تصوف (که گروه اخیر را بزودی بحث خواهیم کرد) از روی عمد و اطلاع به دنبال به وجود آوردن مکاتب خاص خویش نبوده‌اند، اما به هر حال پاره‌ای از تفاسیری که در زمینه مسائل اسلامی به دست می‌دهند حداقل از مواضع اهل تسنن آن اندازه فاصله دارد که بتوان آن را گروه‌های عمده و متفاوتی قلمداد نمود.

(عظیم نانجی... جهان مذهبی-۲)

اهل تسنن در مورد ذات خداوندی و قرآن را تبیین کردند.

در بین پیروان اهل تسنن علما و صاحب‌نظران بزرگ دیگری نیز به وجود آمدند که جملگی سعی بر اثبات نظریات و اعمال اصلی اهل تسنن (یا جماعت) در مقابل دیدگاه‌های متباین دیگران داشتند. یکی از شناخته شده‌ترین ایشان غزالی (متوفی ۱۱۱۱) است که نقش عمده‌ای در اثبات صحت و اعتبار مواضع اهل تسنن در مقابل آرای فلاسفه و گروه‌های شیعه مثل اسماعیلیه بازی کرد. محکوم کردن پاره‌ای دیدگاه‌های خاص فلاسفه و شیعیان اسماعیلی مذهب توسط غزالی بدین خاطر بود که وی می‌خواست کسانی را که به اعتقاد نامبرده از موازین تثبیت شده اعتقادی و عملی مسلمانان بیرون می‌رفتند بشدت دلسرد و مأیوس نماید. وی، در کمک به تحکیم موضع اهل تسنن، مردم را تحریک می‌کرد تا به بُعد تجربه دینی به عنوان بخشی عمده و اساسی از عبادت و تقوی اسلامی، علاقه و توجه بیشتری نشان دهند. کار اصلی وی تحت عنوان احیای علوم‌الدین، بر تمام مکاتب فکری اهل تسنن در بعد از آن زمان تأثیر عمده‌ای بر جای گذاشته است.

یکی دیگر از متکلمین و علمای مهم آن دوره ابن تیمیه (متوفی ۱۳۲۸ میلادی) است. عکس‌العمل شدید وی در مقابل رشد صوفیگری مردمی (همگانی) مبنای بخش اعظمی از اصلاحاتی است که در قرون هیجدهم و نوزدهم میلادی در دنیای اسلام به وجود آمد. او نیز، مثل غزالی، از مدافعین سرسخت موضع اهل تسنن بود. جملات و نوشته‌های وی بویژه علیه کسانی بود که به نظر نامبرده برای کاربرد عقل در تفسیر مفاهیمی زیربنایی اسلامی محدودیتی زاید قائل می‌شدند. وی استدلال می‌کرد که در زمینه فکر و عمل باید به ظاهر الفاظ قرآن و سنت بیشتر اتکا کنیم و گاهی نیز بعضی از نظریات غزالی را هم رد می‌کرد. آثار وی تأثیر بسیاری بر متفکران اسلامی پس از او به جای گذاشته است، متفکرینی که در جهت بازگشت به مفاهیم و اعمال صدر اسلام تلاش می‌کردند.

یکی دیگر از علمای اهل تسنن که آثارش از مرز مسائل و موضوعات کلامی فراتر رفت ابن خلدون (متوفی ۱۴۰۶ میلادی) است. وی کتاب بسیار مفصلی در تاریخ

نقش رئیس دولت یا حکومت پرداخت. به خلاف جوامع شیعی مذهبی، رئیس حکومت اهل تسنن برای تبیین و تنظیم کامل نقش خویش به عنوان کسی که مسئولیت اجرای شریعت را بر عهده داشت، حداقل از لحاظ تئوری بر آرای فقها و صاحب نظران سنی تکیه داشت. این فقها تئوری‌های استادانه و مفصلی را تبیین کرده بودند که شرایط و حدود تصدی فردی را که مسئولیت ریاست حکومت یک کشور اسلامی پیرو اهل سنت را به عنوان خلیفهٔ مسلمین آنجا بر عهده می‌گرفت و همچنین مسئولیتهایی که آن فرد حاکم مأمور به اجرای آنها بود را معین می‌کرد.

مکتب تسنن، علاوه بر اینکه روش خاص خود در مورد سیستماتیک نمودن موضوعات مرتبط با شریعت و حکومت را داشت، همچنین محدودیتهای خاص خویش را در مورد تفسیر نظریهٔ اسلامی اعمال می‌نمود. مثال جالبی از اینکه در صدر اسلام این مطلب چگونه واقع می‌شد بحث مفصلی است که در مورد «مخلوق بودن» قرآن بین علمای اسلامی در گرفته بود. یک گروه به نام معتزله، معتقد بودند که چون قرآن را می‌توان به عنوان سخن یا کلمهٔ خدا دانست پس باید مخلوق دانسته شود. این موضع ایشان مبتنی بر این اعتقادشان بود که مفهوم توحید یا وحدانیت خداوند به طور ضمنی اشاره بدین معنا داشت که خداوند جوهر ناب است و اگر قرار بود قرآن که سخن خداست، امری ازلی و غیرمخلوق فرض شده و در نتیجه بخشی از این جوهر ناب باشد، اعتقاد به خالص بودن جوهر خداوندی مخدوش می‌شود. در این مسئله، خلیفهٔ بغداد، مأمون (که در فاصلهٔ سالهای ۸۳۳ - ۸۱۳ حکومت می‌کرد) از نظر معتزله جانبداری می‌کرد و لذا برنامه‌ای تدوین کرد که مطابق آن باید این نظر معتزله مورد قبول عموم قرار می‌گرفت و هرکس مخالف آن بود بشدت مجازات می‌گردید. اما مخالفین این نظر، که نمی‌توانستند مخلوق بودن قرآن را پذیرا شوند و در عوض معتقد به ازلیت آن بودند، کم‌کم در بین اهل تسنن اکثریت را به دست آورده، زمینه‌ای را فراهم کردند که پس از مرگ مأمون نظریه‌شان مورد پذیرش عموم قرار گیرد. علمای اهل تسنن بعدی که به طور عمده اشعری (متوفی ۹۳۵) و ماتریدی (متوفی ۹۴۴) بودند، از دلایل عقلی و کلامی برای رد نظریات معتزله استفاده کرده، کلام

گفته نشده است. به نظر فقها، صیغهٔ ازدواج نیز معاملهٔ متقابل بسیار مهم و جدی بود که بین دو نفر بر مبنای اعتماد انجام می‌شد و لذا باید حتماً مکتوب می‌گردید و از این نظر، حکم قرآنی مکتوب کردن معاملات باید در مورد آن جاری می‌شد. بدین ترتیب، علما می‌توانستند با قیاس مسائلی که اکنون وجود داشتند اما در گذشته نبودند با مسائل و احکام گذشته و استفاده از ابزار اجماع، با مسائل و مطالبی که در قرآن و سنت رسول مورد اشاره قرار نگرفته، اما مخالف روح آنها نیز نبود، با گونه‌ای از انعطاف برخورد نمایند. بدین ترتیب، محققین و فقها، به عنوان مفسرین اسلام عمل می‌کردند، با حفظ کاربرد جهانی مسائل اسلامی و در عین حال نوعی احساس پیوستگی و استمرار با گذشته.

با این وجود، پاره‌ای از زمینه‌های خاص عدم توافق موجب اختلاف نظرهایی در تفسیر شریعت گردید. بدین لحاظ در بین اهل تسنن نیز چهار مکتب فقهی مختلف به وجود آمد که هر کدام به نام شخصی که مبانی آن مکتب را به دست داده است نامگذاری گردید. این مکاتب عبارت‌اند از: شافعی، مالکی، حنبلی و حنفی. هر یک از این مکاتب، به هر صورت، حق آن مکاتب دیگر را در اینکه در مسائل و تفسیرات جزئی با این مکتب مخالف باشد به رسمیت شناخته است و لذا این هر چهار مکتب در بین اهل تسنن از صحت و اعتبار مساوی برخوردارند. با این حال، بعضی از این مکاتب چهارگانه نسبت به سایر مکاتب و نحل اسلامی مواضع کمی غیردوستانه‌ای اتخاذ کرده‌اند.

صاحب‌نظران مکاتب اهل تسنن، که معمولاً در زبان عربی به نام علمای اسلامی و در زبانهای غیر عربی به نام ملا خوانده می‌شوند، به عنوان متخصصین عالم و آموزگاران اسلام انجام وظیفه نموده‌اند. آنان در رشته‌های مختلفی و از جمله در علوم قضایی و قرآنی آموزش می‌بینند. در بین اهل تسنن و در جوامع سنی مذهب این علما وظیفهٔ مهم حافظان علوم اسلامی و متولیان سنت پیامبر (ص) را برعهده داشته‌اند.

از آنجایی که قانون الهی مبنای سازماندهی و ادارهٔ حکومت اسلامی را تشکیل می‌داد، شریعت اسلامی در بین اهل تسنن نیز به تعریف و تبیین ماهیت حکومت و

اهل تسنن

اهل تسنن و یاسنی‌ها اکثریت جامعه اسلامی را تشکیل می‌دهند. در این مکتب نیز، مثل مکاتب دیگر اسلامی، سنت حضرت رسول (ص) از اهمیت محوری برخوردار است. اما به خاطر تأکید خاصی که بر نقش سنت در مرام دینی خویش به عمل می‌آورند به نام اهل‌السنت یا سنیان خوانده می‌شوند. بنابراین، سنگ بنای اصلی تفکر اهل تسنن و یاسنی‌ها هماهنگی و سازگاری و توافق با سنت و عمل گذشته است. همانند هر دو گروه خوارج و شیعه، موضع اهل تسنن نیز در پاسخی که به مسئله رهبری در جامعه اسلامی پس از رحلت پیامبر (ص) می‌دهند، روشن می‌شود. بخش اعظمی از تفکر نهایی اهل سنت در پاسخ به نظرهای آن دو گروه دیگر به وجود آمده است. در مورد اعمال اسلامی، اهل تسنن وسیله دیگری را نیز برای تبیین شریعت معلوم کرده‌اند. ایشان، علاوه بر قرآن و سنت پیامبر (ص)، دو عامل دیگر را هم که به نامهای اجماع و قیاس توسط علمایشان مطرح گردیده قبول دارند.

اجماع بدین معنی است که برای قبول و صحت حکمی در شریعت، رأی اکثر علمای دین در مورد آن حکم و تتبع آن موافقت مشترک ایشان بر آن مطلب کفایت می‌کند که آن حکم را صحیح و جزء شریعت بدانیم. قیاس نیز بدین معنی است که اعتبار یک حکم را همچنین می‌توان با مقایسه آن با سایر احکام شریعت به دست آورد.

به عنوان مثال، می‌توان بین مسئله‌ای که در قرآن و یا توسط شخص پیامبر مطرح گردیده و پاسخ آن داده شده با مسئله دیگری که جدیداً در جامعه اسلامی پیدا شده مقایسه‌ای به عمل آورده و روی شباهتهای آن دو حکم نمود. شخص فقیه، با ملاحظه وجوه تشابه می‌تواند به یک حکم و استنتاج منطقی برسد. مثال خاصی که در این مورد به نظر می‌رسد این دستور قرآنی است که خداوند تبارک و تعالی دستور می‌دهند که برای جلوگیری از هرگونه تقلب و سوءاستفاده، بهتر است معاملات تجاری به صورت مکتوب انجام شوند. براین قیاس، فقهای اسلامی دستور داده‌اند که عقد ازدواجها هم به صورت مکتوب انجام شود، اگرچه در قرآن چیز خاصی در این مورد

نگه دارد. امامان همچنین، مانند پیامبر اکرم (ص)، نقش شفاعت و میانجیگری نزد خداوند دارند و می‌توانند برای گناهکاران و یا اموات طلب بخشایش و سعادت و رفاه نمایند.

در طول زمان، تفکر شیعی این طور گسترش و تکامل یافت که فهم واقعی قرآن صرفاً محدود به جنبه ظاهری و لغوی کلام وحی نمی‌باشد. آیات قرآنی همچنین دارای یک بعد درونی و یا باطنی است که تنها از طریق تعالیم ائمه (ع) قابل درک و فهم است. در بین شیعیان، علم تفسیر که عبارت از شرح و بیان مبسوط آیات قرآنی است، با علم دیگری به نام تأویل تکمیل شده که به معنای تجزیه و تحلیل بعد داخلی و یا درونی و معانی عمیقتر وحی الهی است. از این جهت، شیعه سهم بزرگی در سنت تفکر عقلی در اسلام برعهده داشته و رشد و تکامل تفکرات فلسفی و عرفانی را در اسلام موجب شده است.

پس از شهادت حضرت علی (ع) در سال ۶۶۱ میلادی، منصب امامت ابتدا به پسر بزرگش [حضرت] امام حسن (ع)، و سپس به فرزند دیگرش [حضرت] امام حسین (ع) رسید. امام حسین (ع) موضوع یکی از غم‌انگیزترین حوادث صدر اسلام می‌باشد. نامبرده، به عنوان مبارزه با حکومت ظالمانه بنی امیه و تأکید بر موقیبت خویش به عنوان امام، از قبول ولایتعهدی یزید، پسر معاویه که از طرف وی برای رهبری جهان اسلام نامزد شده بود، امتناع نمود. یزید برای خاموش کردن هرگونه قیام و مخالفتی نیروهای خویش را اعزام نمود که در نتیجه، حضرت امام حسین (ع) و کلیه اعضای خانواده و تنی چند از یاران نزدیکش در محلی به نام کربلا در عراق قتل عام شدند. این حادثه جامعه اسلامی را شوکه کرده، مخالفت با بنی امیه را تشدید و حمایت از امامان بعد از حضرت ابی‌عبدالله (ع) را تشدید نمود.

این امامان، اگرچه دائماً تحت تعقیب و آزار خلفای وقت بودند، نقش فعال خویش در حیات روحانی جامعه را حفظ کردند. آنان همچنین سهم عمده‌ای در تکامل علوم اسلامی نظیر حقوق، فلسفه و کلام داشتند. در میان ایشان، بویژه ششمین امام شیعیان، امام جعفر صادق (ع) نقش بسیار مهمی در زنده نگه داشتن عقاید و تفکرات شیعی داشته است. پس از درگذشت وی، شیعیان به دو گروه تقسیم شدند:

مناسبت‌ترین فرد برای رهبری جامعه اسلامی است بالمال به نام شیعه شناخته شدند. واژه شیعه به معنای «پیرو» بوده و به کسانی گفته می‌شود که از حضرت علی (ع) حمایت و پیروی نمودند. در خلال قرن هشتم میلادی، این گروه پیروان علی و تعداد دیگری از افراد به صورت گروه واحد و منسجمی درآمدند که در مورد مسئله جانشینی پیامبر و رهبری جامعه اسلامی افکار ثابت و معینی داشتند. به زعم ایشان این مسئله مستقیماً با موضوع فهم و درک اسلام و پیاده کردن آن ارتباط داشت. به اعتقاد ایشان پیامبر اکرم (ص)، قبل از رحلت خویش، در حجة الوداع مشخصاً شخص حضرت علی (ع) را به عنوان وصی و جانشین حضرتش تعیین فرموده بودند و بنابراین، حضرت علی سبیل نهدی به نام امامت (از ریشه عربی امام، به معنای رهبر) بود. وجود چنین نهادی، از نظر شیعیان، به معنای تضمینی برای حفظ و استمرار پیاده کردن پیام آسمانی اسلام بود، و نیز اطمینان بر اینکه تفسیر این پیام برای امت اسلامی از طریق شخصی که برای این امر از همه مناسبتر بود انجام می‌گرفت. منصب امامت، باید از نسل حضرت علی (ع) و همسرش حضرت فاطمه زهرا (س)، دختر گرامی پیامبر اسلام، نسل بعد از نسل ادامه می‌یافت. هر یک از ائمه را به طور مشخص امام پیش از خود، قبل از مرگ وی، برای تصدی مسئولیت جامعه اسلامی تعیین می‌کرد. به هر حال شیعیان نیز مثل سایر مسلمانان، معتقدند که بعد از پیامبر اسلام (ص)، پیامبر دیگری نخواهد بود.

این اعتقاد به امامت، به عنوان نهادی که وظیفه پیامبر مصطفی (ص) را تکمیل و حفظ خواهد کرد، از ناحیه شیعیان جزء اعتقادنامه رسمی (ادای شهادتین) ایشان درآمده است. شیعیان، علاوه بر اعتراف به وحدانیت خداوند و رسالت حضرت محمد (ص)، شهادت می‌دهند که حضرت علی (ع)، امیر المؤمنین، ولی (دوست) خداست. بدین ترتیب، اظهار علاقه و سرسپردگی به امامان، از عقاید اساسی تشیع می‌باشد. شیعیان همچنین معتقدند که شخص امام حامل علم الهی و ظرفیت و توان رهبری روحانی جامعه است. این اعتقاد منعکس‌کننده این دیدگاه شیعی است که امامان، به منظور فهم و پیاده کردن قرآن و سنت پیامبر، الزاماً باید دارای الهام ربوبی باشند. بدین ترتیب است که وی می‌تواند رهبری مادی و روحانی جامعه را به دست گرفته مسلمین را هم در امور دنیوی و هم در مسائل عقیدتی متحد و یکپارچه باقی

حکیمیت، تن به مصالحه داده بود. اختلاف نظری که اینان با بقیه مسلمانان پیدا کردند منشأ خشونت‌های بسیاری شده و تا وقتی در تاریخ اسلام به عنوان یک عامل قابل ملاحظه مطرح بودند همواره منشاء طغیان و خونریزی به حساب می‌آمدند.

تنها گروه کوچکی از خوارج برجای مانده‌اند. آنها هنوز هم بر این سنت هستند که در تمام مسائلی که مربوط به اداره جامعه اسلامی و ایجاد قسط می‌شود تابع راه قرآن و پیروی از آن می‌باشند، اما در روابط خود با دیگران مثل پیشینیان خویش چندان انحصارگرایانه عمل نمی‌کنند. امروزه تعدادی از ایشان در شمال افریقا، عمان و زنگبار - در ساحل شرقی افریقا وجود دارند. اتحاد آنها بدین صورت است که جملگی با یک رهبر انتخابی بیعت می‌کنند و نقش آن رهبر نیز پیاده کردن قانون اسلام در حکومت است.

در میان گروه‌های دیگری که بعدها به وجود آمدند مهمترین ایشان دو گروه معروف شیعه و سنی می‌باشند. آنها نماینده دو طرز تفکر و سبب موازی هستند که هر یک برای به دست دادن چارچوبی به منظور تحقق دیدگاه‌های خاص در مورد اسلام سربر آورده‌اند.

شیعیان

رحلت پیامبر اکرم (ص) به معنای پایان دوره رسالت آن جناب بود. به اعتقاد مسلمانان وی آخرین پیامبر الهی بود که وظیفه ابلاغ آخرین پیام وحی خداوندی به مردم را تکمیل کرده بود. پیامبر اکرم (ص)، به منظور توفیق در انجام رسالت خویش، قدرت مذهبی، سیاسی و نظامی جامعه را در دست گرفته بود. پس از مرگ پیامبر (ص) جامعه اولیه اسلامی با این سؤال روبه رو شد که چگونه رهبری و اقتدار حکومت اسلامی را به نحو مؤثری حفظ کرده و داعیه جهانی اسلام را توسعه بیشتری بخشد. این سؤال موجب شد تا ایشان در مورد منصب رئیس حکومت تازه تأسیس یافته اسلامی به بحث و مناظره بپردازند.

مسلمانانی که احساس می‌کردند پس از رحلت پیامبر اکرم (ص) حضرت علی (ع)

پس از کشته شدن عثمان، حضرت علی (ع) خلیفهٔ مسلمین شد. این دوران اولیه از تاریخ اسلام را که دوران حضرت پیامبر (ص) و چهار خلیفهٔ اول اسلامی است به نام «عصر طلایی» اسلام می‌خوانند. این طور احساس می‌شود که این رهبران و خلفای اولیه، به رغم پاره‌ای اختلافات موجود، به همراه امت و جامعهٔ اسلامی خویش کوشش کردند تا به صورتی متحد و یکپارچه باقی مانده، استانداردها و موازین بالایی را که پیامبر اکرم (ص) پایه‌گذاری کرده بود حفظ نموده و این استانداردها را چه در زندگی شخصی و چه در حیات حکومتِ رشد‌یابنده اسلامی حفظ نمایند.

مع‌ذالک، در دوران خلافت عثمان و حضرت علی (ع) این اختلافات بیشتر آشکار شده و بآمال به یک جنگ داخلی کشید؛ اولین گروه‌های تاریخ اسلامی نیز از دل این تصادم و برخورد بیرون آمدند. مسائل اصلی مورد منازعه مربوط به رهبری جامعه و تفسیر قرآن مجید بود.

خوارج

اولین گروهی که بدین ترتیب ظهور پیدا کرد به نام خوارج شناخته می‌شود. معاویه، که از طرف عثمان به عنوان والی ولایت تازه فتح شده سوریه منصوب شده بود، وقتی که حضرت علی (ع) به خلافت رسید علیه ایشان طغیان نمود. در خلال ماجرای «حکمیت» ای که بدون نتیجه پایان یافت، حضرت علی (ع) به قتل رسیده و معاویه بزور رهبری جامعهٔ اسلامی را به دست گرفت، که به دنبال پیشینیان خود، ابوبکر، عمر و عثمان پایه‌های حکومت بنی‌امیه را تقویت نمود. پایتخت حکومت وی در سوریه، در شهر دمشق، قرار داشت. آن دسته از مسلمانانی که فکر می‌کردند حضرت علی (ع) هرگز نباید تن به حکمیت می‌داد از لشکریان علی «خارج» شده و به نام خوارج معروف شدند. حرف آنها این طور بود که هرگز نباید داوری و «حکمیت» ای صورت می‌گرفت چون بنابر تعالیم قرآن، وقتی صنوف حق و باطل بروشنی متمایز هستند دیگر ارجاع مسئله به داوری معنایی ندارد. به اعتقاد ایشان، حضرت علی (ع) با قبول

نظری و عملی عقاید و روشهای گوناگونی را دارا می‌باشند، صحیح نیست که به معنای کلمه، آنان را «فرقه‌های^۱ اسلامی بنامیم. ایده «فرقه‌ها» بدین معنی است که مجموعه ثابت و مرکزی از اصول عقاید و نظریات باشد که از آن فرقه‌هایی جدا یا منشعب شود. از آنجایی که چنین بدنه مرکزی در اسلام وجود ندارد لذا بیشتر مناسب است گروه‌های گوناگون را به نام مکاتب فکری و عملی گوناگون بخوانیم که هیچ یک از آنها نیز از اصول اساسی و زیربنایی اسلام انحراف و انشعابی ندارند، بلکه اختلاف آنها بیشتر روی اختلاف در دیدگاههایی است که چگونه به بهترین نحو می‌توان این اصول اساسی و بنیادین را در زندگی عمل و سازماندهی امت اسلامی پیاده کرد.

پس از رحلت پیامبر اکرم (ص) مسلمانان باید با دو مسئله فوری و سازماندهی جامعه اسلامی، دست و پنجه نرم می‌کردند. سپس در مورد مسئله مرجعیت و اقتدار در جامعه اسلامی اختلاف نظرهایی به وجود آمد. از آنجایی که دیگر پیامبری در میان نبود لذا موضوع دور این مسئله می‌چرخید که جامعه چگونه می‌توانست به بهترین وجه ممکن تعالیم قرآن و آرمانهای حضرت پیامبر (ص) را پیاده کند و چه کسی برای رهبری این جامعه از دیگران لایقتر و توانمندتر بود. بعضی از مسلمانان فکر می‌کردند که مناسبترین فرد برای این کار ابوبکر بود که از مسلمانان و صحابه قدیمی و نیز پدر همسر پیامبر بود. گروه دیگری پسرعمو و داماد پیامبر [حضرت]^۲ علی (ع) را ترجیح می‌دادند. سرانجام، ابوبکر این مسئولیت را بر عهده گرفت؛ هیچ تضاد و تخاصمی به وجود نیامده و در نتیجه به رغم اختلاف نظرها، وحدت جامعه اسلامی در آن سالهای اولیه حفظ گردید. ابوبکر نیز به نام خلیفه اسلامی شناخته شد، اصطلاحی که هنوز هم برای رهبر امت اسلامی مرسوم است. ابوبکر، پیش از رحلت خود در سال ۶۳۴ میلادی، یکی دیگر از رهبران مورد احترام جامعه آن روز، به نام عمر را به جانشینی خود منصوب کرد. عمر نیز به وسیله عثمان که عضو یکی از خانواده‌های سرشناس مکه بود، جایگزین گردید. در آخر، در سال ۶۵۶ میلادی،

۱. Sect که به معنای فرقه، مذهب و مسلک ترجمه شده.

۲. قبلاً توضیح دادیم که متن کتاب در غرب نوشته شده و لذا افزودن واژه «حضرت» از ماست.

دعا و نیایش به درگاه خداوندی. بدین ترتیب، زائرین بیت‌الله‌الحرام، به دور دست تاریخ برده می‌شوند، جایی که ریشه‌های اسلام در ارتباط و حیاتی خداوند با حضرت ابراهیم(ع) به چشم می‌خورد. در همین حال، لباس و صورت احرام، تمام مؤمنین را در حالت برابر با یکدیگر قرار می‌دهد، که در نتیجه احساس برادری و وحدت را بین آنان تقویت می‌کند. وقتی حجاج در محوطه صحن کعبه می‌باشند تأییدی بر این مفاهیم قرآنی هستند که خداوند از زمانهای بی‌نهایت دور با انسانها در تماس و ارتباط بوده است، که در اینجا جامعه‌ای از انسانها مطرح است که از چهار گوشهٔ عالم جمع شده‌اند، اجتماعی که هر یک از زائرین بخشی اساسی از آن را تشکیل می‌دهند. ایام حج ایامی است که موقتاً مردم را از زندگی روزمره‌شان جدا می‌کند. وقتی حج تمام می‌شود مؤمنین با احساس تازه‌ای از تعهد نسبت به خداوند متعال و امت اسلامی به خانه و کاشانهٔ خود برمی‌گردند، با کوله‌باری از تجربه‌ای گرانبها که در خلال مراسم حج شاهد و شریک در آن بوده‌اند.

گروههای اسلامی

در طول زمان، امت اسلامی، به گروههای متعددی تقسیم شد. هر یک از این گروهها سنتزی بود بر مبنای پاسخ به مبانی که توسط قرآن نهاده شده و در حیات خود پیغمبر(ص) گسترش و تکامل یافته بود. اگر چه بعضی از این گروهها از لحاظ مسائل

«مزدلفه» می‌روند، محلی بین منی و عرفات که شب را در آنجا می‌گذرانند. فردا قبل از طلوع آفتاب همگی به سمت منی حرکت می‌کنند. در آنجا در مراسم سنگ زدن به سه ستون سنگی شرکت می‌کنند که اصطلاحاً رمی جمرات خوانده می‌شود. این ستونها مظهر شیطان بوده و عمل سنگ زدن هم به معنای طرد و انکار شیاطین است. در روایات اسلامی هم آمده که این سنگ زدن کاری است که حضرت ابراهیم(ع) برای دور کردن شیاطین انجام داد که سعی داشت وی را متقاعد سازد که از دستور خداوند در مورد قربانی کردن پسرش اسماعیل(ع) سرپیچی کند.

پس از رمی جمرات، زایرین برای مراسم روز قربان یا عیدالاضحی آماده می‌شوند، که جشن قربانی کردن به درگاه الهی است. به یادبود آمادگی حضرت ابراهیم(ع) برای قربانی کردن فرزندش اسماعیل(ع) زایرین خانه خدا نیز به آداب خاص یک بزغاله، گوسفند، گاو یا شتر را قربانی کرده، بخشی از گوشت آن را به فقرا می‌دهند. مسلمانان سراسر جهان نیز روز عید قربان را به همین نحو جشن گرفته و حتی المقدور حیوانی را قربانی می‌کنند، تا بدین ترتیب به طور روحی با کسانی که حج خود را بخوبی به پایان برده‌اند متحد شوند. از اینجا به بعد زایرین کم کم زندگی طبیعی خود را شروع می‌کنند، اما برای اینکه از احرام خارج شوند باید منتظر یک نوبت دیگر طواف (هفت شوط) دور خانه خدا شوند. پس از طواف، زایرین در محلی که به نام مقام ابراهیم(ع) مشهور است دو رکعت نماز به جای می‌آورند. این مقام نیز در محوطه صحن مسجدالحرام در نزدیکی خود خانه کعبه قرار دارد. در اینجا اعمال حج پایان یافته و از این به بعد زوار مرد به عنوان حاجی و زوار زن به عنوان حاجیه خوانده می‌شوند، عنوانی که در جوامع اسلامی، که اکنون زوار به آنجا برمی‌گردند، کلی مایه افتخار و آبروست.

زیارت حج نمایی هیجان‌آور (دراماتیک) از بینانگراری خود کعبه و اسلام است. از نظر تاریخی، عین این مراسم و آداب را شخص حضرت محمد(ص) انجام می‌داده‌اند. اما این آیینها برای مؤمنین یادآور زمانهای پیش از ظهور اسلام نیز می‌باشد، زمان بنای کعبه توسط حضرت ابراهیم(ع) و قرار دادن آن به عنوان حرم امن

یکی از چهار گوشه کعبه، حجرالاسود قرار گرفته که در داخل دیوار جاسازی شده و مسلمانان، به پیروی از سنت پیامبر در سفرهای حج آن حضرت، به هنگام طواف آن را لمس کرده و یا اینکه می‌بوسند. به اعتقاد مسلمانان، این سنگ سیاه اثری است که از زمان حضرت ابراهیم(ع) و اسماعیل(ع) تا به امروز باقی مانده است.

زایرین، پس از ورود به مکه، جملگی به زیارت و ادای احترام نسبت به این نشانه اصلی و مرکزی اسلام می‌روند. آنها خانه کعبه را هفت بار دور می‌زنند که اصطلاحاً طواف خوانده می‌شود، که در جهت عکس حرکت عقربه‌های ساعت انجام می‌شود. پس از فراغت از این کار، مؤمنین زایر اعمال خاص حج را شروع می‌کنند. کمی دورتر از مرکز خانه کعبه، دو بلندی کوچک به نام صفا و مروه وجود دارد که حاجیان بین آن دو نقطه هفت بار می‌دوند، یا به اصطلاح سعی به جای می‌آورند، کاری که به نشانه سعی و تلاش هاجر، همسر دوم ابراهیم(ع)، برای پیدا کردن آب برای فرزندشان اسماعیل(ع) انجام می‌شود. در روایات اسلامی آمده وقتی که حضرت ابراهیم(ع) به دنبال رسالت و مأموریت الهی خویش اسماعیل و هاجر را در آنجا ترک نمود، به آنان قول داد که خداوند تبارک و تعالی فراموششان نخواهد کرد. وقتی که ذخیره ناچیز خرما و آب آنها تمام شد، حضرت هاجر شتابان در فاصله آن دو نقطه می‌دوید تا شاید کمی آب برای پسر تشنه‌اش پیدا کند. در این تلاش و سعی نامبرده بود که ناگهان از نقطه‌ای آب فوران زد که آن نقطه را چاه زمزم می‌خوانند. امروزه دور این چاه را با سرپوشی از سنگ مرمر پوشانده‌اند و زایرین خانه خدا از آب آنجا برای شفا و خوردن و نیز سوقات بردن به شهر و دیار خویش، به عنوان نشانه محبت و محافظت الهی [از مؤمنان]، استفاده می‌کنند.

برای اجرای مراسم بعدی زوار به منی می‌روند که در چند کیلومتری شهر مکه قرار دارد و شب را در آنجا به سر برده، فردا به سمت صحرای عرفات حرکت می‌کنند. در آنجا تمام روز به تفکر و مراقبه و دعا و عبادت می‌گذرد و زایرین تا هر قدر که بتوانند در آنجا باقی می‌مانند؛ در واقع، آداب خاص عرفات را «وقوف» می‌نامند و حج هیچکس بدون این وقوف کامل نیست. درست قبل از غروب آفتاب همه به سمت

کردن موها، گرفتن ناخنها و یا زینت کردن و آرایش خویش خودداری می‌ورزند؛ همچنین از هر کار خشونت‌آمیز، نظیر کشتن و یا شکار کردن حیوانات و یا داشتن روابط و اعمال جنسی نیز پرهیز می‌شود. در این حالت از زهد و طهارت روحی است که زایرین نیت می‌کنند تا اعمال حج را به صورتی که ذکر خواهیم کرد به جای آورند. ترتیب اعمال عبادی که یک به یک انجام می‌شود به گونه‌ای است که غالب زایرین اول از همه به خانه کعبه می‌روند. اعراب شبه جزیره، در دوران قبل از ظهور اسلام، از این محل برای انجام مراسم و جشنهای مذهبی و همچنین نصب بتهایی که می‌پرستیدند استفاده می‌کردند. وقتی حضرت پیامبر مکه را فتح نمود آنجا را از همه بتها و مجسمه‌ها پاک نمود.

در قرآن، کعبه به نام «بیت‌الحرام» (۵/۹۷) و «مثابة للناس و امناء» (۲/۱۲۵) خوانده شده است. بنابراین، در اسلام، اهمیت کعبه در آن است که سبیل و نشانه اولین کوشش بشری در جهت بیان رابطه‌ای با خداوند می‌باشد. قرآن همچنین آن را «مقام ابراهیم» می‌خواند، جایی که حضرت ابراهیم (ع) و پسرش حضرت اسمعیل (ع) برای پرستش خدای یگانه حقیقی مقدس قرار دادند (تحریم نمودند). بدین ترتیب، کعبه حلقه اتصال بین اسلام و سنت ابراهیمی است.

کعبه صرفاً ساختمانی فیزیکی نیست که همه مسلمانین موظف‌اند در نماز رو به آن جهت بایستند، بلکه در اسلام یک معنا و اهمیت جهانی و مربوط به کل عالم وجود نیز دارد، زیرا که سبیل و علامت تماس و مواجهه انسان با الوهیت در همه زمانها است. به عنوان یک جای سمبلیک، محلی است که همه روزه مسلمانین روی به آن کرده و اقلأ یک بار در همه عمرشان آن را زیارت می‌کنند.

ساختمان سنگی کعبه در وسط محوطه مقدس و بزرگ مکه قرار دارد. این بنا در حدود پنجاه فوت (حدود ۱۶ متر) ارتفاع داشته و به شکل مکعب ساخته شده است به طوری که چهارگوشه آن دقیقاً با چهار جهت جغرافیایی قطب‌نما مطابقت دارد. روی ساختمان نیز از پارچه یا پرده ضخیمی پوشانیده شده که در سالهای اخیر غالباً به رنگ مشکی است و روی آن، به صورت زربفت، آیات قرآن نوشته شده است. در

شرکت می‌کنند؛ همچنین احساس ترحم و همدردی آنان را با کسانی که از تأمین حداقل معاش محروم هستند تقویت می‌نماید؛ و سرانجام اینکه، شیوهٔ روزه گرفتن که در ادیان الهی دیگر مثل دین یهود و دین مسیحیت نیز جنبهٔ الزامی و واجب داشته، بدین طریق استمرار پیدا می‌کند.

حج، زیارت خانهٔ خدا

حادثهٔ عبادی که در زندگی هر یک از مسلمانان نقطهٔ اوجی را تشکیل می‌دهد واقعهٔ زیارت خانهٔ خدا در مکه معظمه و انجام مراسم حج در آنجا و سرزمینهای اطراف آن است. انجام این فریضه برای هر یک از مسلمانان یک بار در طول حیاتشان منظور شده است، البته به شرطی که آنان و خانوادهٔ ایشان را دچار فقر و تنگدستی ننماید. مراسم حج در ماه حج یا ذی‌الحجه، آخرین ماه تقویم اسلامی، انجام می‌پذیرد. برای اینکه این واقعه یا عمل عبادی را بهتر بشناسیم راه درست آن است که مراحل آن را گام به گام با حاجیانی که به زیارت خانهٔ خدا می‌روند و اعمالی که انجام می‌دهند و در اماکنی که توقف می‌کنند، دنبال نماییم. شاید بتوان گفت که انجام مراسم حج حتی قبل از ترک خانه و کاشانه به مقصد عربستان و سرزمین حجاز آغاز می‌شود، زیرا مؤمنین این اوقات را به آماده‌سازی عاطفی و روحی خود برای انجام مراسم حج سپری می‌کنند.

هنگامی که زائرین بیت‌الله الحرام به محوطه نزدیک و اطراف مکه می‌رسند به حالت احرام یا مقدس بودن درمی‌آیند. برای این کار، مردها از دو تکه پارچه ساده‌ای که هیچ‌گونه دوخت و دوزی در آنها به عمل نیامده باشد، استفاده می‌کنند و خانمها هم لباس بسیار ساده‌ای را با سرپوشی که موهای آنان را بپوشاند بر تن می‌نمایند. وقتی زائرین به حالت احرام درآمدند از انجام بسیاری از کارها، از قبیل تراشیدن و کوتاه

رمضان، ماه روزه

در قرآن بر همهٔ مسلمانان بالغ و توانمند فرض شده که در طول ماه رمضان (نهمین ماه از تقویم اسلامی) روزه بگیرند. ساعات روزه از اذان صبح شروع شده تا غروب آفتاب ادامه پیدا می‌کند. در این فاصله افراد مسلمان از خوردن، آشامیدن و انجام اعمال جنسی ممنوع می‌باشند. ماه رمضان از اهمیت و امتیاز خاصی برخوردار است، چون قرآن، اول بار، در این ماه نازل گردید. شب اولین نزول قرآن به نام شب قدر نامیده می‌شود. در این شب همهٔ مسلمانان بیدار مانده و تا سحر را به نماز و عبادت، ذکر خداوند متعال، و قرائت کلام الله مجید مشغول می‌شوند.

در ماه رمضان، مردم در طول روزها امساک کرده و تقریباً ساکت و آرام می‌باشند، اما در مقابل، شبها را به فعالیت و دیدوبازدید و سایر امور می‌گذرانند.^۱ وقتی غروب می‌شود مردم روزهٔ خود را به طور سستی با چند عدد خرما و یک نوشیدنی به پایان می‌برند. سپس به نماز ایستاده و به دنبال آن بخشی از شب را به غذا خوردن با فامیل و دوستان سپری می‌سازند. شبهای رمضان بیشتر حال و هوای خوشی و خوشدلی دارد، که در آن بیشتر شهرها و اماکن بیدار و پر از مردم می‌باشند. البته عده‌ای نیز بخشی از آن را با نماز و دعا و خواندن بیشتر قرآن می‌گذرانند. این احساس جشن و سرور پس از گذشتن آخرین روز از ماه مبارک به اوج خود می‌رسد. روز پس از آن به نام «عید الفطر» (عید فطر فارسی زبانان) خوانده می‌شود که واقعاً زمان جشن، سرور و دید و بازدید از همدیگر است؛ این روز یکی از اعیاد عمدهٔ مسلمین جهان به حساب می‌آید.

اهمیت روزه در اسلام در سطوح مختلف است: اول از همه اینکه یادآوری و خاطره‌ای از جریان وحی به پیامبر اسلام حضرت محمد(ص) است؛ دیگر اینکه یکی از ماههای سال قمری را معین می‌فرماید که در آن کلیهٔ مسلمانان بالغ در یک عمل عبادی توأم با انضباطی که انکار نفس و امتحان خویشتن را به آزمایش می‌گذارد

۱. البته همانگونه که خوانندگان عزیز می‌دانند سنت گردش و تفریح و حتی تا حدودی جشن و سرور در شبهای ماه مبارک رمضان بیشتر در کشورهای عربی و پیرو اهل تسنن رواج دارد تا در میان شیعیان، اگرچه دیدوبازدید شبانه در بین اهل تشیع نیز تا حدودی رایج است. مترجم.

زکات، تطهیر مال از طریق مشارکت

تقریباً در تمام آیات قرآنی که به نماز خواندن (صلوة) اشاره شده ذکر می‌شود که زکات یا مالیات اجباری برای هر فرد مسلمان به عمل آمده و از مسلمانان خواسته شده که بخشی از ثروت خویش را در اختیار جامعه اسلامی قرار دهند. واژه زکات به معنی «تطهیر و پاکیزگی» [مال] انسان است و از این لحاظ، عمل زکات دادن به مثابه مقدمه و یا پیش درآمدی برای این است که انسان ثروت و داراییهای خود را پاکیزه نماید. میزان این رقم به حسب نوع دارایی یا ثروت فرق می‌کند و برای اقلام کشاورزی، پول نقد، فلزات قیمتی (طلا و نقره) و دام و حشم، هر کدام جداگانه حساب می‌شود. در قرآن مجید همچنین اهداف و موارد مصرف زکات نیز معین شده است، که از جمله آن، کمک به فقرا، مسکینان، مقروضین محتاج به کمک و نیز مصارف آموزشی، خدمات بهداشتی و تأمین امکانات برای مسافری در راه (ابن السبیل) می‌باشد. تکلیف زکات در کنار انفاق قرار داده شده است که از خیرات و مبرات گرفته تا احسان کردن را شامل می‌شود:

مثل الذین ینفقون اموالهم فی سبیل اللہ کمثل جنۃ انبتت سبع سنابل فی کلّ سنبلۃ ماته حبۃ واللہ یضاعف لمن یشاء واللہ واسعٌ علیم.
مثال آنان که اموالشان را در راه خدا انفاق می‌کنند به مانند دانه‌ای است که از یکدانه هفت خوشه برآید و در هر خوشه صد دانه شود و خدا از این مقدار هم بر هر که خواهد بیفزاید و خداوند دانا و دارای رحمت بی‌منتهاست.
(قرآن: ۲/۲۶۱)

قول معروف و مغفره خیر من صدقه یتبعها اذی واللہ غنی حمید.
ابراز یک قول معروف و طلب مغفرت بهتر از صدقه‌ای است که متعاقب آن آزاری باشد و خداوند بی‌نیاز و ستوده است.
(قرآن: ۲/۲۶۳)

ذکر، یا یاد خدا کردن، و دعا، که خواندن اختیاری خداوند می‌باشد، صورتهای دیگر عبادت در اسلام می‌باشند. در مقابل فریضة نماز، که بر هر مسلمانی واجب است، ذکر داوطلبانه بوده و هدف از آن تکمیل نماز یومیه است. به هنگام ذکر گفتن، فرصتی فراهم می‌آید تا انسان در درون قلب خود به یاد و تفکر در باره خدا پرداخته و از این طریق به خداوند نزدیکتر شود. آیین عبادی نماز، با جنبه‌های رسمی آن و جهتگیری فیزیکی به سمت مکه، با ذکر و یاد خدا تکمیل می‌شود، که بیشتر جنبه درونی و داخلی داشته و فرد را به درون خویش هدایت می‌کند و در نتیجه نوعی احساس هماهنگی و آرامش درونی را به وجود می‌آورد. قرآن مجید وقتی می‌گوید که: «الابدکرالله تظمئن القلوب» (دل آرام گیرد ز یاد خدا) (قرآن: ۱۳/۲۸) مسلماً همین وجه را مورد تأکید قرار می‌دهد.

جوهر این گونه عبادات و دعاها بیشتر حمد و ستایش خداوند است تا درخواست و التماس کردن چیزی، و یا به عبارت دیگر، عشق ورزیدن و خواندن خداوند در دل، کوششی است در جهت فراتر رفتن از آنچه با تکالیف و فرایض حاصل می‌شود. نمونه‌ای از این محبت خالص به خداوند شب زنده‌داری‌های حضرت محمد(ص) در غار حراء است و تجربیات تکان دهنده شدیدی که به هنگام وحی و نزدیکی به خداوند داشت. یکی از بهترین نمونه‌های چنین روحیه‌ای را در گفتاری که به رابعه، از زنان مسلمان قرن هشتم میلادی نسبت داده شده می‌بینیم:

«خدای من، اگر ترا به خاطر ترس از جهنم می‌پرستم پس مرا در آتش انداز و اگر ترا به امید بهشت می‌پرستم مرا از بهشت محروم فرمای، اما من ترا به خاطر خودت می‌پرستم، و لذا مرا از دیدار جمال ازلی‌ات محروم مفرمای»

این گونه اعمال عبادی و نیایشی، که مبین روح نیایشی در اسلام می‌باشند، باین هدف به وجود آمده‌اند که فرد مؤمن را در تماس مستمر و روزانه با خداوند خلاق قرار دهند. از طریق ارتباطی که در اینگونه عبادتهاست مسلمانان، در حالی که با طهارت جسم و روح می‌باشند، به خداوند نزدیک و نزدیک‌تر می‌شوند.

واقم الصلوة طرفى النهار و زلفاً من الليل ان الحسنات يذهبن السيئات، ذلك ذكرى للذاكرين.

و نماز را در دو طرف (اول و آخر) روز بپا دارید، و نیز در ساعات تاریکی شب، بدرستی که خوبی‌ها و نیکوکاری‌های شما بدی‌هایتان را نابود می‌سازد. این مطالب (یا این نماز) یادآوری است برای اهل تذکر و پند گرفتن.

(قرآن: ۱۱/۱۱۴)

اگرچه ساعات رسمی نماز در شبانه‌روز پنج نوبت طلوع، ظهر، غروب، و اول شب یا عشاء می‌باشند، مسلمانان می‌توانند هر وقت که خواستند به نماز مشغول شوند. البته توصیه شده که حتی المقدور این نمازهای یومیه و بالخصوص نماز جمعه که در ظهر روزهای جمعه برگزار می‌شود، حتماً به صورت دستجمعی و جماعت باشد. قبل از نماز نیز آیین وضو گرفتن انجام می‌شود که به معنای این است که مؤمنین و مسلمین خود را برای حضور در مقابل خداوند تطهیر نمایند. این شستشو شامل صورت، دستها، دهان و بینی و سرانجام پاها تا حد قوزک پاست. جایی که آب جاری در دسترس باشد این اعضا و اندامها شسته می‌شوند. در تمام مساجد مسلمین جایی برای این عمل شستشو تعبیه شده است. اما اگر در جایی آب وجود نداشته باشد، برای تطهیر سمبلیک همان بخشهای بدن از سنگ (شن) و کلوخ استفاده می‌شود. در عمل وضو، آب که سمبل تطهیر فیزیکی است، با نماز، که سمبل تطهیر روحی است به هم می‌پیوندد. بدین لحاظ، عبادت نماز را نمی‌توان از عمل عبادی وضو گرفتن تفکیک نمود، زیرا که وضو از شرایط لازم برای اکتساب یک حالت پاکیزگی روحی و جسمی است. برگزاری نماز در هر مکانی که پاک باشد مجاز می‌باشد، گرچه به مسلمین توصیه شده حتی الامکان در کنار دیگران و در مسجد نماز بگذارند. اگر در جایی سجاده در دسترس باشد معمولاً روی آن نماز خوانده می‌شود. گاهی این جانمازی‌ها با طرح خاصی تزیین شده و مثلاً تصویری از یک محراب و غیره را به نمایش می‌گذارند. محراب سمبل به‌نمایش درآوردن مکه است، و شمع و یا چراغی که تصویر می‌شود علامت روشنایی و تنویر می‌باشد، نور درک و ایمانی که از طریق نماز به دست می‌آید.

شدند، آداب و رسومی که رابطهٔ انسان با خداوند و روابط درون امت اسلامی را تنظیم نموده و تحکیم می‌کنند.

ادای شهادتین، اقرار به ایمان

ادای شهادتین به صورت «لااله الاالله، محمداً رسول الله» (خدایی جز خداوند یگانه - الله - نیست و محمد(ص) نیز رسول و فرستادهٔ خداست) فرمولی است که مسلمانان به مثابه پذیرش مبنای اسلام به کار می‌برند. این فرمول اقرار به وحدانیت خداوند و رسالت پیامبر به هنگام تولد، مرگ، در خلال نمازهای یومیه و عملاً در هر حادثه مهمی که در زندگی فردی و یا اجتماعی مسلمانان رخ دهد، تکرار می‌شود. برای کسی که تازه به دین اسلام وارد می‌شود نیز به منزلهٔ نقطهٔ شروع پذیرش آن دین به حساب می‌آید که به دنبال خود پذیرش تمام جنبه‌های دیگر اسلام را نیز به همراه خواهد داشت. ادای شهادتین همچنین اظهار کامل ایمان و عقیده است، زیرا که اجزاء اصلی و اساسی عقیدهٔ اسلامی را دربر می‌گیرد. جملهٔ اول آن، لااله الاالله، بر پذیرش وحدانیت مطلق خداوندی تأکید می‌ورزد و جمله دوم، اشهدان محمداً رسول الله، این وحدانیت را به واسطه‌ای که از آن طریق این وحدانیت ظهور و بروز می‌یابد مرتبط می‌سازد. بدین ترتیب، افراد انسانی به کمک این ظهور و تجلی می‌توانند در این جهان به دعوت خداوند لبیک گویند. از این طریق، ادای شهادتین، خداوند و رسول و مؤمنین را به هم متصل می‌سازد.

نماز، ذکر و دعا: اعمال عبادی

مفهوم پرستش و عبادت در قرآن، از سه روش مختلف صورت تفصیلی می‌یابد. اولین آنها صلوة و یا نماز است که الگو و زمان خاصی داشته و از شیوه‌های عبادی ثابت مسلمین است. دوتای دیگر، که بنامهای ذکر و دعا خوانده می‌شوند، مسبین کوششهای افراد برای نزدیک شدن به خداوند در یک رابطهٔ نسبتاً شخصی تر است. در قرآن مجید، جنبه‌های عبادی مذکور بدین صورت مورد اشاره قرار گرفته‌اند:

چشم قرار داده می‌شود، به همان نحو که هنر خوش‌خوانی، عظمت قرآن را در مقابل گوش قرار می‌دهد. هنر خط‌نویسی، توأم با نورپردازی و رنگ‌آمیزی مناسب، نسخه‌هایی از قرآن مجید را به وجود آورده که نشان‌دهنده بخشی از ماهرانه‌ترین خلاقیتها در زمینه هنر تزئینی در اسلام می‌باشند. این هنر، در تزیین مراکز عبادی اسلامی و سنت هنری جهان اسلام تأثیر چشمگیری برجای گذاشته است.

یک سلسله اصطلاحات و فرمولهای قرآنی گوناگون، از قبیل «بسم‌الله» (به نام خدا)، «انشاء‌الله» (اگر خدا بخواهد) و یا «سبحان‌الله» (حمد و ستایش مخصوص خدا است) به صورت یکی از اجزای اساسی زندگی روزمره مسلمانان درآمده‌اند. حتی صرف حضور فیزیکی و مادی قرآن در یک محل نیز به عنوان منشاء خیر و برکت ملحوظ می‌شود. به هنگام بروز یک بحران شخصی و یا خانوادگی، مواقع جشن و سرور و یا لحظه تولد و مرگ، آیاتی از کتاب خدا تلاوت می‌شود؛ همچنین معمولاً نسخه‌ای از قرآن را در جای نسبتاً مهم و محترمی در منزل نگه می‌دارند، به طوری که حتی‌المقدور بالاتر از سایر اشیا و متعلقات [مثل روی طاقچه‌ها و یا رفچه‌ها در قدیم] قرار داشته باشد. بعضی از مسلمانان نیز، برای تبرک و تیمن، آیه‌ای از قرآن را به عنوان توید همراه خود دارند.

قرآن همچنین به نقطه‌شروعی برای جستجوی علم و معرفت در جامعه اسلامی تبدیل شد. بدین ترتیب که زبانی جدید، ابزاری جدید برای تحقیق، شیوه بیانی تازه و وسیله‌ای برای کشف دورنماهای تازه‌ای از علم و معرفت را به دست داد. کوشش در جهت فهم کامل پیام قرآن موجب بروز و رشد رشته‌های علمی مرتبطی از قبیل زبان‌شناسی و صرف و نحو، عمدتاً عربی، گردید. علمای اسلامی همچنین با شور و شوق فراوان به دنبال تبیین و توصیف مفاهیم و مضامین قرآنی رفتند که بعدها این رشته از علوم اسلامی به نام علم تفسیر شناخته شد. بدین ترتیب ملاحظه می‌شود که مطالعه و بررسی قرآن در مرکز هرگونه تحقیق و مطالعه اسلامی قرار داشته و به تلاشهای علمی و عقلی جهان اسلام، به دنبال کسب معارف جدید، احساس عظیمی از وحدت بخشیده است.

تعلیم قرآنی: مراسم و آداب عمده

در طول زندگانی حضرت محمد(ص) پاره‌ای از آداب و اعمال خاص دینی و سازمان اجتماعی شکل گرفتند که به عنوان «اصول و پایه‌های ایمان» به کار گرفته

آن واقع شده‌اند. هر یک از سوره‌ها یا فصول قرآنی نیز عنوان خاص خود را دارد که این نام یا مبین محتوای اصلی آن سوره و یا یکی از واژه‌ها یا عبارات داخل سوره است. تمام سوره‌ها، به استثنای سوره توبه (نهم)، با عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم» شروع می‌شود. همچنین سوره‌ها، به حسب اینکه در مکه و یا مدینه نازل شده باشند، تفکیک می‌شوند و بعضی‌ها آیاتی دارند که در مکه و مدینه هر دو نازل شده‌اند. بدین ترتیب مسلمانان نظم زمانی خاصی را نیز در ترتیب نزول سوره‌ها قائل می‌باشند.

وجه قرائت قرآن کلید فهم تأثیر آن بر خواننده است. قرآن برای خواننده شدن [با صوت و نحوه خاص قرائت که اصطلاحاً تجوید گفته می‌شود]، شنیده شدن و تجربه شدن است. امکان ندارد که بتوان شکوه و عظمت توصیف‌ناپذیری را که در قرائت قرآن به زبان عربی وجود دارد در ترجمه آن به هیچ زبان دیگری به دست داد. برای مسلمانان، قدرت «کلام خداوند» صرفاً منحصر به تأثیر آن بر روی فکر و ذهن شنونده نیست، بلکه همچنین روی قلب افراد نیز تأثیری شگرف دارد. یکی از علومی که برای صیانت از این سنت به وجود آمده علم شیوه‌های درست و شایسته قرائت قرآن است. مسلمانان معمولاً در یک جا جمع شده و به کار خلافت کسانی که در این هنر [قرائت] استاد هستند، گوش فرا می‌سپارند، تا جایی که امروزه نیز هنوز همه ساله مسابقاتی بین‌المللی برای تعیین بهترین قاری قرآن برگزار می‌شود.

زبان قرآن بر همه راههای حیات اسلامی سیطره دارد، به نحوی که حتی بر شیوه نگارش عربی نیز تأثیر گذاشته است و به تبع آن بر سایر زبانهایی که با استفاده از کتابت عربی در کشورهای اسلامی رواج دارد، از قبیل زبانهای فارسی، ترکی، اردو و سواحیلی.^۱ هنر خط - نقاشی که از نوشتن متون قرآنی سربرآورده است نشانگر عامل محرکه چشمگیری در مقوله زیبایی در هنر اسلامی می‌باشد. مسلمانان برای متون خوب نوشته شده نیز به همان اندازه هنر قرائت شایسته قرآن ارزش و احترام قائل می‌باشند. خوشنویسی، هنری است که در آن شکوه و جلال قرآنی در معرض دید و

1. Swahili

پیام وحی الهی است که در کتاب قرآن به لفظ «قرآن» خوانده شده است: (و قرآناً فرّقناه لتقرء علی الناس علی مکث و نزلناه تنزیلاً) سوره اسری آیه ۱۰۶. اصل واژه قرآن به معنای خواندن یا قرائت است، و به همین صورت هم بود که حضرت محمد(ص) آن را برای پیروان خویش می خواند.

در طول حیات حضرت محمد(ص)، این وحی مستمر، زیربنایی را به وجود آورد که بر مبنای آن دین اسلام توسعه و گسترش پیدا کرد. در حالی که بسیاری از پیام وحی را مؤمنین حفظ می کردند حضرت رسول همچنین کاتبانی را فراهم آورده بود که آن را می نوشتند. در بین امت اسلامی افراد خاصی بودند که از لحاظ قدرت حافظه بی نظیر بوده، قادر بودند همه جای قرآن را از حفظ بخوانند. این گروه به عنوان معلم افراد تازه مسلمان عمل می کردند.

به هنگام وفات پیامبر اکرم(ص) قرآن هم به صورت نوشته وجود داشت و هم اینکه تعداد زیادی از پیروان ایشان آن را حفظ کرده بودند. در همین ایام نیز اقداماتی برای جمع آوری یک نسخه واحد از قرآن صورت گرفت. این کار بدین منظور انجام شد که هرگونه ریسک و خطر تخطی از کتاب مقدس و یا اختلاف نظر در مورد محتویات آن از میان برداشته شود. از آنجا که بیشتر نقل و انتقال مضامین و محتویات قرآنی بین افراد تازه به اسلام درآمده به صورت شفاهی انجام می پذیرفت، لذا مهم بود که متن نوشته ثابت و واحدی نیز تهیه شود. بر همان مبنایی که خود حضرت محمد(ص) قرآن را سیستماتیک، منظم و مرتب کرده بود متنی تهیه و نسخ آن به تمام نقاط امپراتوری جدید اسلامی فرستاده شد. به هر جهت، متن کتاب مقدس اسلامی - قرآن، به همین ترتیب از چهارده قرن قبل وجود داشته و به اعتقاد مسلمانان سراسر جهان محتوای کامل و دقیق وحیی است که به حضرت رسول(ص) نازل شده است.

قرآن به یکصد و چهارده فصل تقسیم شده که هر کدام را یک سوره می خوانند. تعداد آیات در هر یک از سوره ها کاملاً متفاوت است. پس از سوره کوتاهی که در اول قرآن قرار گرفته (سوره فاتحه الکتاب) تقریباً بقیه سوره به ترتیب طول آنها مرتب شده اند به طوری که سوره های طویل در ابتدا و سوره های کوچک و کوچکتر به دنبال

آن در سوره‌ها، به اعتقاد مسلمین، توسط شخص حضرت محمد(ص) انجام پذیرفته است.

پیام وحی الهی در خلال مدت بیست و دو سال نازل گردید. تجربه نزول وحی [برای شخص پیامبر] بسیار نیرومند و تکان دهنده بود. آنطوری که پیامبر برای دیگران توصیف کردند، این تجربه غالباً به صورت صدای موزون یک زنگ بود که تا زمان تمام شدنش وی را محکم می‌گرفت، که بعضاً نیز با سرد شدن و لرزش بدن همراه بود. قرآن در پاسخ به کسانی که صحت و اصالت وحی به حضرت رسول(ص) را مورد تردید قرار می‌دادند، می‌گوید:

وَالنَّجْمُ إِذَا هَوَىٰ، مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَىٰ، وَ مَا يَسْطُرُ عَنِ الْهَوَىٰ، إِنَّ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ، عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَىٰ.

ذومرّة فاستویٰ، و هو بالاقبّ الاعلیٰ، ثم دنا فتدلّیٰ، فكان قالب قوسین او ادنیٰ، فإوحی الی عبده ما أوحیٰ.

ما کذب الفواد ما رأیٰ.

قسم به ستارگان در وقت ناپیدا شدن، دوست شما [محمد(ص)] نه گمراه شد و نه فریب خورد و از روی هوی و هوس هم حرف نمی‌زند، و در واقع کلام او جز وحی که به وی الهام گردیده نیست، او را جبرئیل، آن فرشته توانا علم آموخته است. همان ملک مقتدری که به خلقت کامل بر رسول جلوه کرد و آن رسول در افق اعلاّی کمال بود، سپس نزدیکی آمد و بر او نازل گردید، بدان نزدیکی که به اندازه دو کمان یا کمتر بود، پس خدا به بنده خود وحی فرمود آنچه را که هیچکس درک آن نتواند کرد.

آنچه در عالم غیب دید در دلش هم حقیقت یافت (و کذب و خیال نپنداشت).

(قرآن مجید: ۱۱۰-۱۱۱/۵۳)

بنابراین، جریان وحی، شامل دیدار (بصیرت درونی) و هم شنیدن بوده است. در جای دیگری از قرآن، واسطه وحی به نام «روح القدس» خوانده شده است (قرآن: ۱۶/۱۰۲)، که پیام الهی را برای آن حضرت می‌آورد. این جریان نزول تدریجی

قلب مؤمن جا می‌شوم.^۱

بدین ترتیب، تقلید از سنت و رفتار پیامبر نشانه‌ای از هدف تمام مسلمین است. با وجود آن که حضرت پیامبر(ص) مرجع تقلید همهٔ مسلمین بوده و بشدت به عنوان آخرین فرستادهٔ خدا مورد علاقهٔ تمام آنها است، خود موضوع پرستش و عبادت آنها نمی‌باشد. مسلمانان از سرتاسر جهان به زیارت قبر آن حضرت در مدینه رفته و در آنجا نماز می‌گذارند؛ اما هرگز سعی نمی‌شود که از قبر ایشان موضوعی برای تعظیم و تکریم بیش از حد و تقدیس ساخته شود و هرگز تمثال و یا تصویری از ایشان نگهداری نمی‌شود. در حقیقت، سنت اسلامی همواره در مقابل این گونه اقدامات مقاومت نشان داده است، کارهایی نظیر الوهیت بخشیدن به شخص پیامبر اکرم(ص).

مسلمانان، در نمازهای یومیه‌شان و نیز هر وقت که نام حضرت رسول(ص) برده می‌شود، به نشانهٔ ادامه یادآوری و تشکر و قدردانی از زحمات آن جناب، بر شخص رسول(ص) و اهل بیت ایشان صلوات و درود می‌فرستند. رسول اسلام، علاوه بر اینکه الگوی تقوی و تلاش مستمر در همهٔ سطوح علیه فلاکت و بدبختی بشر بود، زندگی‌اش همچنین نمونهٔ اعلی و یا الگوی ایده‌آل و آرمانی حیات روحانی و محبت بود، زندگی کسی که به خداوند بی‌نهایت نزدیک و محرم اسرار الهی بود. زندگی ایشان موضوع نوشته‌های مورخین و نیز منبعی غنی و سرشار برای اشعار و ادبیات عامیانه‌ای بوده است که در ستایش و عشق نسبت به اعمال و نمونهٔ متعالی شخصیت وی به رشته تحریر درآمده است. بالاتر از همهٔ اینها، نزد تمام مسلمین جهان، وی دریافت‌کنندهٔ آخرین پیام الهی است که برای ابدالدهر در کتاب مقدس قرآن گردآوری شده است.

کتاب قرآن

کتاب قرآن، نزد تمام مسلمین جهان، نسخهٔ مضبوطِ کامل، درست و از روی امانتِ همهٔ آن چیزی است که به صورت وحی خداوندی بر حضرت محمد(ص) نازل شده است. زبان این وحی و انزال عربی بود و کار مرتب و منظم کردن آیات و قرار دادن

۱. احادیثی از این نوع را حدیث قدسی می‌خوانند، زیرا بنا بر روایت در این احادیث، پیامبر گرامی مستقیماً از خود خداوند نقل قول می‌فرمایند.

خویش تمام آرمانهای اسلامی را که خداوند وحی کرده بود، جمع ساخته بود. روش نمازگزاردن، عبادت و پرستش خداوند توسط حضرت محمد(ص)؛ نقش وی به عنوان یک همسر و پدر؛ تواضع، محبت، عدالت، احساس برادری وی؛ و محبتی که ایشان نسبت به کودکان، ایتم، فقرا و حیوانات داشت، همگی الگویی برای یک رفتار شایسته به حساب می آیند. این نقش حضرت محمد(ص) به عنوان یک آموزگار، نمونه و مثال عالی است که بیشترین تأثیر را بر زندگی معمولی مسلمانان بر جای گذارده است. بعضی از احادیثی که نقل می شود بروشنی این نقش را نشان می دهند (معمولاً هر حدیث حفظ شده با نام یک و یا چند نفر از روایت کنندگان و یا به اصطلاح سلسله حدیث، شروع می شود که غالباً در آخر آن اسامی آمده است که: «پیامبر و رسول خدا چنین فرمودند»:

طلب علم بر هر زن و مرد مسلمانی واجب است.

مداد علما بر خون شهیدان برتری دارد.

بهشت در زیر پای مادران است.

هیچ کس از شما حقیقتاً مؤمن نیست مگر اینکه برای برادر دینی خود همان را بخواهد که برای خود می خواهد.

بین دو نفر به عدالت حکم کردن انفاق است، کلمه خوب (قول معروف) نیز انفاق است و برداشتن یک سنگ و یا مانع از راه مسلمین نیز انفاق است.

کسی که به خداوند و روز جزا اعتماد دارد باید از اذیت و آزار همسایه خود خودداری ورزیده، به مهمان احترام کرده و یا زبان خویش را نگاهداشته یا کلام خیر و خوب بر زبان آورد.

کسانی که به دیگران مهربانی و محبت نشان نمی دهند نمی توانند متوقع لطف و محبت الهی باشند.

کسی که به دنبال امور ایتم و بیوه زنان است همچون کسی است که در راه خدا جهاد می کند و یا اینکه روزها را روزه می گیرد و همه شب را به نماز می ایستد.

طوری خدا را ستایش کن که گویی او را می بینی؛ اگر تو او را نمی بینی او که قطعاً ترا می بیند.

خداوند تبارک و تعالی فرموده است زمین و آسمان گنجایش تحمل مرا ندارد، اما در

و محمد نیست مگر رسولی که از قبل از او رسولان دیگر آمدند، آیا اگر به مرگ یا شهادت در گذرد به دین جاهلیت رجوع خواهید کرد؟ و کسی که به به عقب برگردد به خدا ضرری نمی‌رساند و بزودی خداوند شاکران را جزا خواهد داد.

قرآن: ۱۴۴/۳

در چارچوب اوضاع عربستان، حضرت محمد(ص) آنچنان جنبشی در زندگی پیروان خود به وجود آورد که آنان را هدایت می‌کرد تا اسلام را به مرزهایی بسیار دورتر از عربستان رهبری کنند. مأموریت او چندین هدف داشت که شاید عمده‌ترین این اهداف ایجاد جامعه‌ای بود که در آن پیوند مردم بر مبنای اسلام باشد و نه قبیله هر یک از آنها؛ اتصال و ارتباط بین امت خویش و خدای یگانه عالم، که اراده فرموده بود تا از طریق یکی از خود آنها و با زبان خودشان با ایشان سخن گوید و به دست دادن چارچوبی از ارزشها، اقدامات و نهادهایی که همواره اتصال و ارتباط آنها را با یکدیگر حفظ خواهد کرد، تا اینکه به بیان قرآن «لتكونوا امة وسطا شهداء على الناس، و كان الرسول عليكم شهيدا» (تا امت وسط و میانه روای باشید که برای همه امتهای دیگر شاهد و نمونه باشید، در حالی که پیامبر اکرم بر شما شاهد بود)، قرآن ۱۴۳/۲. پس از رحلت پیامبر اکرم(ص) علمای اسلامی درصدد برآمدند تا مطالب و موضوعات مربوط به حیات ایشان را جمع‌آوری کنند. اینها مجموعه احادیث را تشکیل داد، گزارشی از آنچه پیامبر انجام داده و یا گفته بود، که توسط صحابه و یا اعضای خانواده ایشان منتقل شده بود. سپس این احادیث به نسلهای بعدی انتقال یافتند. این احادیث و سلسله روایات به نوبه خود از لحاظ سند و اعتبار در معرض امتحان قرار داده شد تا اینکه علما بتوانند در مورد ارزش و اعتبار نسبی هر یک از آنها حکم کنند. بدین ترتیب، مجموعه گفتار و کردار پیامبر اکرم(ص) از منابع مهم ارزشهای اسلامی است. از دید مسلمانان، این اعمال و گفتار مدل و الگوی آرمانی زندگی هر مسلمان می‌باشد که به نام سنت حضرت رسول، به معنای عادت یا رفتار ایشان، خوانده می‌شود. سنت پیامبر، از نظر مؤمنین، طرح و الگویی برای تقلید می‌باشد. آنان، رسول گرامی خویش را به چشم یک انسان نمونه می‌بینند که در حیات

شهر شده، آنجا را به زیر کنترل نیروهای اسلامی درآوردند. این پیروزی نهایی بدون هیچ‌گونه نزاع و خونریزی به دست آمد. حضرت محمد(ص)، به منظور آنکه پیوندهای خویش با شهر مکه را تقویت کند، از دشمنانش دعوت کرد که به آغوش اسلام درآمده، روش زندگی گذشته‌شان را ترک کرده و عضو امت بزرگ اسلامی شوند. در خلال دو سال بعد، مذهب تازه تأسیس یافته اسلام پیروان جدید زیادی به دست آورد. اعمال مذهبی نیز تثبیت شده و «قانون» منزل الهی بر روابط داخلی امت اسلامی، که اکنون دیگر هویت خاص اسلامی خود را داشت، حکمفرما شده بود. حضرت محمد(ص) رسولانی را نزد سایر قبایل عرب فرستاد تا آنها را به اسلام دعوت کنند، همچنین سفرایی نیز نزد فرمانروایان کشورهای همسایه و امپراتوری‌های بیزانس و پارس (ایران) اعزام گردیدند. روشن است که پیامبر(ص) مأموریت و رسالت خویش را محدود به عربها نمی‌دانست و بلکه به دنبال آن بود که پیام اسلام را در ماورای مرزهای عربستان گسترش دهد.

تا سال ۶۳۲ میلادی امت اسلامی تقریباً تمام مناطق عربی را پوشانده بود، در حالی که اعضای آن به وسیله قبول پیام و پیام آور الهی به یکدیگر متصل شده بودند. در همان سال نیز حضرت محمد(ص) آخرین سفر خویش به مکه را انجام داد - زیارت خداحافظی (حجۃ الوداع) با حریم مقدسی که اکنون نشانه وحی الهی شده بود.

وفات و اهمیت حضرت محمد(ص)

حضرت محمد(ص) بعداً در دهم ربیع‌الاول^۱ سال دهم هجری در مدینه منوره جهان را وداع گفت. گفته می‌شود که بسیاری از پیروان او از قبول این واقعت که وی در گذشته است، امتناع می‌ورزیدند. سپس، یکی از صحابه مورد اعتماد وی، ابوبکر، این آیه از قرآن را به خاطر مردم آورد که می‌گوید:

و ما محمدالارسل، قدخلت من قبله الرسل، افان مات او قتل انقلبتم علی اعقابکم؟ و من ینقلب علی عقبیه فلن یضرالله شیئاً و سیجزی الله الشاکرین.

۱. دوازدهم ربیع‌الاول، به روایت اهل سنت، روز میلاد پیامبر اکرم(ص) است که احتمالاً مؤلف اشتباه نموده است. طبق روایت شیعه رحلت حضرت رسول در ۲۸ صفر می‌باشد.

«اهل کتاب» به زندگی عادی خود ادامه دهند؛ اهل کتاب به کسانی گفته می‌شد که خداوند، در گذشته از طریق پیامبران دیگر، پیام خویش را برایشان فرستاده بود. اما حضرت محمد(ص) همچنین به دنبال آن بود که حتی المقدور ایشان را به دین جدیدی که خود آورده است، جذب نماید.

رشد و توسعه این امت جدید در مکه و کوشش وقفه‌ناپذیر حضرت محمد(ص) در توسعه هرچه بیشتر این آیین جدید، موجب خشم و عصبانیت اهالی مکه گردید. یکی از ارکان دین جدید، کوشش در جهت توسعه اسلام، جذب پیروان جدید و اعمال کنترل بر سرنوشت و مقدرات خویش - جهاد یا کوشش در راه خدا - به حساب می‌آمد. واژه جهاد از لحاظ لغوی، به معنای جهد و کوشش کردن است. در تاریخ اولیه اسلام به معنای کوششهای نظامی در جهت تأسیس و تحکیم امت اسلامی، وظیفه تبلیغ و گسترش اسلام از طریق موعظه و تبدیل دین افراد و سعی بر ایجاد یک نظم نوین اجتماعی و اقتصادی بر مبنای تعالیم اسلام و قرآن بود. این جنگ قدرت به یک سلسله منازعات نظامی منجر شد که اولین این جنگها، به نام جنگ بدر در سال ۶۲۴ میلادی به وقوع پیوست. در این جنگ لشکریان کوچک و کم تجهیزات محمد(ص) در مقابل سپاه عظیم و کاملاً آراسته قریش صف آرایی نمود. حضرت محمد(ص) شخصاً سازماندهی و رهبری مسلمانان را برعهده داشت. مسلمانان، که در سرزمین خویش می‌جنگیدند، سرانجام کفار قریش را به عقب‌نشینی و سپس فرار از صحنه جنگ مجبور ساختند. این پیروزی موجب تقویت شدید روحیه امت اسلامی گردید. ایمان و روحیه آنان را ثبات و استقامت بخشیده، اعتقادشان را به رسالت و رهبری الهی حضرت محمد(ص) تحکیم نمود.

در جنگهای دیگری که پس از آن اتفاق افتاد، مسلمانان به نیروی سیاسی و مذهبی حاکم بر منطقه تبدیل شدند. در این زمان بود که تصمیم گرفته شد مسلمانانی که یكروز به زور از مکه اخراج شده بودند باید فرصت بیابند تا مجدداً خانه کعبه را زیارت نمایند و بدین منظور معاهده صلحی ترتیب داده شد. حضرت محمد(ص) و پیروانش، در زیارتی که در سال بعد (سال ۶۲۹ میلادی) از مکه به عمل آوردند، فاتحانه وارد

ساکنین یثرب به مکه آمده، ضمن ملاقاتی که با حضرت محمد(ص)^۱ داشتند از ایشان خواستند، برای حکم کردن و داوری در مورد بعضی از اختلافات گروهی موجود در آنجا، به دعوت ایشان به یثرب سفر کند. ایشان همچنین در مقابل تعالیم آن حضرت مثبت برخورد نموده، قول حمایت و پشتیبانی از وی را دادند. در همین اثنا، طایفه قریش نیز در حال توطئه برای قتل پیامبر اکرم(ص) بود. قبل از اینکه چنین طرحی به اجرا درآید آن حضرت از بقیه پیروان خویش در مکه خواستند تا به کسانی که قبلاً به مدینه رفته بودند، محلق شوند. ایشان در کنار همراهان خود از تاریکی شب استفاده کرده، با گول زدن دشمنانی که در تعقیبشان بودند، سالم به شهر یثرب وارد شدند^۲ که از آن پس به افتخار آن جناب به شهر «مدینه النبی» - شهر پیامبر، یا مدینه - معروف گردید. این حادثه، که در سال ۶۲۲ اتفاق افتاد، به نام هجرت پیامبر معروف گردیده و سرآغاز تاریخ اسلامی را به وجود آورده است. بدین ترتیب، سال هجرت، اولین سال هجری قمری است.

سالهای در مدینه

شهر مدینه اولین فرصت واقعی برای پیامبر اکرم و یارانش بود تا خود را به صورت یک جامعه سازمان دهند. این جامعه جدید، شامل اعراب مقیم مدینه، که بعضی از ایشان تعالیم جدید را پذیرفته بودند و نیز یهودیانی بود که در آنجا زندگی می کردند. این جامعه را امت [محمد(ص)] می خواندند. حضرت محمد(ص)، به دلیل منزلت خاصی که به عنوان رسول و فرستاده خدا داشت، به عنوان رهبر این جامعه - امت - شناخته می شد، و این در حالی بود که همه گروهها و طوایف شهر همداستان شده بودند که در صورت حمله مکیان از هم دفاع کنند. یهودیان اجازه یافتند که به عنوان

۱. خوانندگان عزیز توجه دارند که این کتاب چون یک تاریخ ادیان به صورت کلی است و در ضمن برای خوانندگان ناآشنا و یا کم آشنای به اسلام نوشته شده لذا از ذکر بسیاری از جزئیات (مثل داستان غار و عنکبوت در سفر به مدینه) خودداری کرده است.

۲. کتاب حاضر در امریکا چاپ شده و به سبک و سیاق رایج در غرب از واژه حضرت در جلوی نام پیامبران و انمه استفاده نشده و لذا هر جا این کلمه آمده از طرف مترجم اضافه شده است.

والضحی، واللیل اذا سجدی، ما ودّعک ربّک وما قلنی؛ وللآخِرهِ خیرُ لک من الاولی.
ولسوف یعطیک ربّک فترضی. الم یحدک یتیماً فاوی؟ و وجدک ضالاً فهدی؟ و
وجدک عائلاً فاغنی؟

فأما الیتیم فلاتقهر، و أما السائل فلاتنهر و أما بنعمة ربّک فحدّث.
قسم به تابش روز و قسم به فرا گرفتن شب، که خدای تو هرگز ترا ترک نموده و یا بر
تو خشم نگرفته و البته آخرت برای تو بهتر از دنیاست.
پس بزودی به تو چندان عطا کند که راضی شوی. آیا خدا ترا یتیمی نیافت که جای
داد؟ و حیرانی که هدایت نمود؟ و عائله مندی که توانگر ساخت؟
پس تو هم هرگز یتیم را میازار و فقیر سائل را به زجر مران و اما نعمت پروردگارت
را بازگویی.

قرآن: سوره ۹۳

[حضرت] محمد(ص)، همچنین وقتی دریافت که پیامبران بزرگ دیگر هم، نظیر
ابراهیم(ع)، یوسف(ع)^۱ و موسی(ع) جملگی دچار شکنجه و عذاب کفار و مشرکین
شده و مورد آزمایش الهی قرار گرفته و از ناحیه نیروهایی که به ظاهر شکست ناپذیر به
نظر می‌رسیدند به مبارزه خوانده شده‌اند، احساس اطمینان و آرامش پیدا کرد.
موفقیت نهایی آن بزرگواران خود بهترین دلیل بر حمایت الهی و پیروزی غایی بود.
امت اطراف پیامبر، با اعتقاد بر این مبانی بود که دامن وی را از دست نداده، دنباله
رسالت آن جناب را گرفتند و با برگزاری نماز جماعت و شهادت یافتن از شجاعت و
رهبری پیامبر به راه الهی خویش ادامه دادند.

در فاصله چندصد کیلومتری شمال مکه شهر مدینه قرار داشت که در آن زمان
یثرب خوانده می‌شد. یثرب جامعه‌ای کشاورزی بود که در بین گروههای عمده آن
اختلافاتی وجود داشت. در آنجا همچنین گروهی از یهودیان زندگی می‌کردند و لذا
قوم عرب آنجا تماسها و مذاکراتی نیز با پیروان عقاید توحیدی داشتند. بعضی از

۱. به نظر می‌رسد قاعدتاً منظور مؤلف محترم حضرت عیسی(ع) Jesus بوده که اشتباهاً حضرت یوسف(ع)
Joseph نوشته شده.

و دارایی اش هیچ وی را از عذاب نجات نخواهد داد، بدرستی که هدایت خلق بر ماست و ملک دنیا و آخرت هم از ماست.

قرآن: ۱۴-۹۲/۱

مایه و موضوع اصلی پیامهای اولیه حضرت محمد(ص)، جلال و عظمت خدای احد و واحد بود و بیهودگی پرستش اصنام؛ تهدید حکم خداوند در روز موعود و لزوم دارا بودن ایمان، محبت و اخلاق در روابط انسانی. همه این موضوعات مسبین حمله به مادی‌گرایی رایج در مکه و شرک و بت پرستی حاکم بر تفکرات اعراب بدوی بود. این حملات موجب افزایش مخالفت‌های طایفه قریش که شهر مکه را کنترل می‌کرد، گردید. از آنجایی که خود حضرت محمد(ص) نیز عضوی از قبیله قریش بود، آنان در ابتدا سعی کردند بر ابوطالب فشار وارد آورند تا برادرزاده خود را از این موعظ و تبلیغات منصرف سازد و سپس نیز کوشش کردند تا حضرتش را با پیشنهاد شغل مهمی در امور مکه اغواء نمایند، که البته این هر دو کوشش بی نتیجه بود. وقتی این کارها به نتیجه‌ای نرسید تجار و بازرگانان مکه شروع به اذیت و آزار حضرت محمد(ص) و گروه کوچک پیروانش کردند. در اثر این شکنجه و آزار بود که پاره‌ای از جدیدالاسلامها مجبور شدند تا در سال ۶۱۵ میلادی مکه را ترک گفته به کشور حبشه پناه ببرند. در عین حال فشار و دشمنی نسبت به حضرت محمد و اعضای خانواده‌اش دائماً رو به تزاید بود، به نحوی که سرانجام موجب تحریم اجتماعی و اقتصادی خاندانش گردید. در این دوران سختی، دو تن از نزدیکترین یاران آن حضرت(ص)، حضرت خدیجه همسر و همراه گرامی‌اش و حضرت ابوطالب عموی بزرگوارش از دنیا رفتند. کوششهای [حضرت] محمد(ص) در جلب مسلمانانی در خارج از شهر مکه با توفیق روبه‌رو نبود. شکنجه و آزار مسلمین غالباً به خشونت می‌انجامید، به طوری که زندگی و خانواده افرادی که به اسلام گرویده بودند را تهدید می‌کرد. برای آن حضرت، از لحاظ احساس و روحی، این دوره، سخت‌ترین دوران رسالت بود. در یکی از سوره‌های قرآن، این وضعیت بخوبی شرح داده شده و در انتها سعی بر تسکین دادن پیامبر شده است:

بنابراین، رسالت وی حلقه اتصال مستمری در همان زنجیره پیامبران قبلی بود که طبق نظر قرآن قرن‌ها پیش از وی آغاز شده و اکنون به دست وی برای جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کرد و دوران بعد از آن استمرار می‌یافت. در این زمان [حضرت] محمد(ص) چهل ساله بود.

اولین کسی که به دین آن حضرت در آمد [حضرت] خدیجه(س) بود که حمایت و همراهی‌اش همواره برای حضرت محمد(ص) منشأ اطمینان و نیرومندی بود. علاوه بر این، وی از حمایت پاره‌ای از دوستان و اقوام نزدیک خود نیز برخوردار گردید. بتدریج آن حضرت پیام خویش را برای سایر اهالی مکه اظهار نمود. اولین عکس‌العمل مکیان نوعی حیرت و حتی سرگرمی بود. آنان از اینکه می‌دیدند یکی از شهروندان مورد اعتماد و احترامشان ادعا می‌کند که دریافت‌کننده وحی از جانب خداست و به آنها می‌گوید که خدایان، مقررات و آداب و رسوم قبلی خود را ترک کنند تعجب زده شده بودند. بعضی‌شان حتی آن حضرت را دیوانه خواندند. اما حضرت محمد(ص) بر رسالت خویش اصرار ورزیده و آشکارا با شور و شوق بیشتری تبلیغ می‌نمود.

سبک و کیفیت شعرگونه اولین پیام، آن گونه که در قرآن حفظ گردیده احساس پر قدرتی از این پیام را منتقل می‌کند.

واللیل اذا يغشى، والنهار اذا تجلّى، و ما خلق الذكر والانثى، ان سعيكم لشتى.
فاما من اعطى واتقى، و صدق بالحسنى، فسيسره للسرى.
و اما من بخل و استغفى، و كذب بالحسنى، فسيسره للعسرى.
و ما يعنى عنه ماله اذا تردى، ان علينا للهدى، و ان لنا للاخرة والاولى.
قسم به شب تاریک‌گامی که همه چیز را می‌پوشاند و قسم به روز هنگامی که روشن می‌سازد و قسم به همه مخلوقات از نو ماده.

بدرستی که سعی و کوشش شما مردم بسیار مختلف است.
و اما هرکس عطا و احسان کرد و پرهیزکار بود و به نیکویی تصدیق فرمود، کار او را سهل و آسان می‌گردانیم.

و اما هرکس بخل ورزد و خود را بی‌نیاز پندارد و نیکویی را تکذیب نماید، پس بزودی کار او را دشوار می‌گردانیم.

در یکی از غروب‌بهای که [حضرت] محمد(ص) در غار حرا، به سر می‌برد صدایی به گوشش رسید. کلماتی که وی می‌شنید خبر از پیام و رسالتی می‌داد که باید در بقیه عمر وی ادامه می‌یافت. این پیامها در کتاب قرآن جمع آوری شده‌اند، که از نظر مسلمانان نسخه صحیح و معتبری از تمامی وحی الهی بر [حضرت] محمد(ص)، رسول مبعوث خداوند بر همه جهانیان، می‌باشد.

بسم الله الرحمن الرحيم

اقرأ باسم ربك الذي خلق، خلق الانسان من علق.

اقرأ وربك الاكرم، الذي علم بالقلم، علم الانسان ما لم يعلم.

به نام خداوند بخشنده مهربان

بخوان به نام پروردگار خالقت، که انسان را از خون بسته آفرید.

بخوان و پرودگار تو بسیار کریم است، کسی که بشر را نوشتن به قلم آموخت، و به انسان آنچه را که نمی‌دانست تعلیم داد.

قرآن: ۹۶/۱-۵.

تأثیر اولیه این تجربه طوری بود که [حضرت] محمد(ص) را در حالتی از اضطراب و ترس فرو برد. وی با عجله به خانه و نزد همسرش خدیجه مراجعت کرد تا در کنار وی آرامش یافته و تفسیر آنچه را که اتفاق افتاده بود با کمک او دریابد. این لحظات اضطراب و افسردگی، بعلاوه تردید و دودلی وی در مورد صحت آنچه تجربه کرده بود و عدم اطمینان خود وی در مورد دعوت مزبور، همگی نشانه‌هایی بر این مطلب می‌باشند که نقشی که از وی خواسته شده بود چیزی نبود که وی آگاهانه در جستجوی آن بوده و یا از طریق آرزوها و همت شخصی خود بدان راهنمایی شده باشد. نیروی کامل وحی در وجدان انسانی وی فوران کرده بود. این واقعیت بود که بتدریج مورد شناخت و اعتقاد کامل وی قرار گرفت تا اینکه سرانجام آن را به عنوان یک حقیقت انکارناپذیر به جهانیان اعلام نمود. علاوه بر این، این درک نقش خویش به عنوان رسول وحی الهی به وی کمک نمود تا رسالت خویش را در پرتو پیامبران و رسولانی که در زمانهای پیش از وی در نقاط مختلف عالم آمده و رفته بودند، درک نماید.

حیات وی وجود دارد، که در مجموع تصویر نسبتاً روشنی از این مرد، مأموریت وی و تأثیر شخصیت و زندگی اش بر اعراب زمان او، به دست می‌دهد. سالهای اول زندگی او با مرگ هر دو والدینش و پدر بزرگ یا جد پدری که سرپرستی وی را بر عهده گرفته بود، دچار مشکل شد. وی در خانه ابوطالب، عموی خویش، که از تجار مکه بود بزرگ شد. بخش اعظمی از زندگی دوران اولیه حیات وی صرف کمک به عمویش ابوطالب شده است، اما وقتی به سن نوجوانی رسید، به خاطر صداقت و امانتداری اش مورد تحسین اهالی مکه قرار گرفت. شهرت و خصایص شخصی محمد(ص) موجب گردید تا در سن بیست و پنج سالگی با خدیجه(س)، خانم بیوه‌ای که در امر تجارت از کمک و مساعدت [حضرت] محمد(ص) برخوردار شده بود، از دواج نماید؛ از این پس وی از افراد مهم و معتبر مکه به حساب می‌آمد.

حضرت محمد(ص)، با اینکه به مقیاس زمانه خویش بازرگانی معتبر و جاافتاده محسوب می‌شد، هرگز از اینکه عضوی از جامعه‌ای باشد که به زعم وی مادی و خالی از اغراض و اهداف مذهبی بود، باشد کاملاً راضی نبود. وی برای اینکه این خلأ مذهبی درون خویش را پر کند ساعتهایی متوالی را در غاری نزدیک مکه، به نام غار حرا، تنها می‌گذرانید. در جامعه آن روز عرب افراد دیگری هم بودند که زندگی خویش را وقف مراقبه و ریاضت کرده بودند و به نام حنفاء یا افراد «خالص» نامیده می‌شدند و لیکن [حضرت] محمد(ص) راه قطع ارتباط خویش با خانواده و جامعه را انتخاب نکرده بود. حضرت خدیجه(س) چندین اولاد به دنیا آورد؛ دو پسر در همان دوران کودکی از دنیا رفتند، اما چهار دختر وی باقی ماندند که در بین آنها از همه معروفتر [حضرت] فاطمه(س) بود. بنابراین [حضرت] محمد(ص) دو گونه مسئولیت داشت: یکی به عنوان یک پدر و دیگری به عنوان یک شهروند در حیات عمومی و همگانی مکه. ولی به هر حال بهترین لحظات و حالات وی در وقتی بود که در غار حرا، بتنهایی به مراقبه و تفکر در خویش می‌نشست. در خلال همین تجربیات بود که ندای پیامبری و بعثت به گوشش رسید، ندایی که می‌رفت تا در آینده، تاریخ کشورهای عربی و بقیه دنیا را تغییر دهد.

بود. در بین این مراکز، مهمترین آنها شهر مکه بود. این شهر مرکز کاروانهای تجارتهایی بود که به صورت ضربداری شبه جزیره را قطع می‌کردند. شهر مکه، علاوه بر اهمیت خویش به عنوان یک مرکز تجارت دادوستد، از گونه‌ای تقدس دینی نیز برخوردار بود، به طوری که همه ساله تعدادی زائر برای انجام مراسم سالیانه حج و زیارت به آنجا می‌آمدند، که همچنین فرصتی برای بیان میراث فرهنگی و زبانی مشترک آنان بود.

زندگی بدوی زیر سلطه عادات قبیله‌ای بود. اولین بیعت و وفاداری افراد نسبت به قبیله آنها بود که کانون زندگی و حیات بادیه‌نشین بود. زندگی اقتصادی افراد بر پایه تعداد شترانی که داشتند، غارت گاه و بی‌گاه کاروانهای تجاری و تجارت با جوامع شهری قرار داشت. از لحاظ مذهبی نیز هر قبیله خدایان (بتهای) خاص خود را داشت که افراد قبیله آن را می‌پرستیدند. حریم مقدس مکه نیز زیارت‌تکده پاره‌ای از آلهه مهم، به همراه تعدادی از بتهای دیگر بود.

اهمیت تجارت و راههای کاروان‌رو در سرتاسر شبه جزیره عربستان موجب رشد یک جامعه تجاری در مکه گردید. تجار، برای کنترل و تحکیم موقعیت خویش بر اقتصاد مکه سازمانهای خاص خود را به وجود آورده بودند و برای اینکه اهمیت مکه به عنوان مرکز زیارتی قبل از ظهور اسلام حفظ شود از تقدس و حرمت آن صیانت می‌کردند. همچنین، برای حفظ و نگهداری حجم تجارت آن، روابط دوستانه‌ای را با اهالی بادیه‌نشین و بدوی شبه جزیره برقرار ساخته بودند تا اینکه آنان به کاروانهایی که به این شهر می‌آمد حمله نکنند تا در نتیجه به موقعیت مرکزی اقتصادی مکه لطمه‌ای وارد نشود.

زندگانی حضرت محمد (ص)

سالهای اولیه در مکه

در چنین دورانی بود که حضرت محمد(ص)، پیامبر اسلام، در سال حدود ۵۷۰ میلادی پا به عرصه وجود نهاد. در روایات اسلامی فهرست مضبوطی از وقایع عمده

اروپایی از قرن هفدهم به بعد خصوصیت و شکل حیات بسیاری از مردم مسلمان را دچار اختلال نمود، به نحوی که زندگانی ایشان تحت نفوذ و حکومت و سیاستهای قدرتهای استعماری مربوطه قرار گرفت. بخش عمده‌ای از تاریخ اخیر کشورهای اسلامی متضمن اشتیاق این کشورها در جهت آزاد ساختن خویش از زیر یوغ استعمار یا وابستگی، و کسب اختیار و کنترل بیشتر روی امور جاری کشورهایشان، می‌باشد. فشارها و تنشهای حاصل از سیاستهای جهانی و ساخت و ساز ملتها، تحقق آرزوی فوق را چندان هم سهل الوصول نساخته است. در نتیجه، کوشش در ایجاد و خلق نوعی شیوه زندگی که از طرفی منعکس کننده ارزشهای اسلامی گذشته بوده و از طرف دیگر نوعی احساس پیوستگی و استمرار با میراث غنی اسلامی را فراهم آورد هنوز دچار تنشها و کشمکشهای فراوانی است. اما هنوز هم اکثر مسلمین، اسلام را چیزی فراتر از صرف منبع و منشأ یک سلسله ارزشهای دینی می‌دانند. در چشم ایشان، اسلام مبنای یک راه جامع و کامل زندگی است.

پیروان دین اسلام، که نام شایسته مسلمین را برخوردارند، احتمالاً تا پایان قرن حاضر متجاوز از یک میلیارد نفر خواهند بود. آنها عمدتاً در بخشهایی از قاره‌های آسیا و افریقا تمرکز یافته‌اند، اما در اکثر مناطق دیگر جهان نیز درصد روزافزونی از مردم آن مناطق را تشکیل می‌دهند. در نقشه زیر وسعت دایره نفوذ اسلام در کل عالم را ملاحظه می‌کنیم.

سرآغاز: شبه جزیره عربستان پیش از اسلام

شبه جزیره عربستان که نقطه شروع اسلام در قرن هفتم میلادی از آنجا بود، به طور عمده سرزمین بایر و لم‌بزرعی بود که تنها معدودی قبایل خانه به دوش بدوی در آن سکنی گرفته بودند. در قسمت شمالی آن کشورهای سلطنتی عربی بودند که با دو قدرت عمده آن زمان، حکومت‌های بیزانس و امپراتوری ساسانیان در ایران، تماسهایی برقرار ساخته بودند. در بخش جنوبی، یکی دیگر از مراکز تمدن عرب در یمن قرار داشت. روی نقشه شبه جزیره نقاطی هم دیده می‌شد که مراکز شهرنشینی و واحدها

دین اسلام

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ

دین اسلام، نسبت به سایر سنتهای دینی جهان جوانتر است. سال ۱۹۷۹ میلادی با سال ۱۴۰۰ هجری قمری و یا سال اسلامی مطابق بود. از آنجایی که اسلام، از همان زمان شروع خود، در شبه جزیره عربستان گسترش یافت، لذا طیف وسیعی از گروههای فرهنگی و قومی را دربر گرفته است. بدین ترتیب، جهان اسلام، نامی که روی کشورهای گدازشته شده که اکثریت مردم آنها را مسلمین تشکیل می دهند، نمایانگر تنوع مناطق جغرافیایی وسیعی است. مع هذا، به رغم این گوناگونی عظیم، الگوی واحد و مشترکی از حیات دینی و اجتماعی مبتنی بر اسلام در این جهان وسیع نوعی احساس وحدت به وجود آورده است، امری که در هنر، آرشیفتکت و زندگی شهری اکثر مراکز عمده اسلامی در سرتاسر جهان انعکاس یافته است.

برخورد و مواجهه جهان اسلام با قدرت رو به رشد نظامی و اقتصادی استعمار

۱. خدایی غیر خداوند یگانه - الله - نیست، محمد(ص) رسول خداوند است. قرآن ۲/۱۶۳، ۲۹/۴۸.

خلاصه و جمع‌بندی: شکل‌گیری اصول عقاید مسیحی و تجدیدنظر در آنها
اصول نظریات و عقاید دین مسیح، در همه اشکال متنوع و گوناگون آن، به صورت یک مجموعه تمیز و بسته‌بندی شده عرضه نگردید. این عقاید و نظریات بتدریج شکل گرفته و تحول یافته‌اند - غالباً به صورت عکس‌العمل در مقابل اندیشه‌هایی که جدایی ایجادکن و یا جلوگیری‌کننده از نوعی پرستش مهم قلمداد می‌شدند. مسیحیت، تقریباً از همان شروع نطفه گرفتن خویش، خود را یک ایمان و عقیده مذهبی پویا دانسته است - اعتقادی که مستمراً در حال تحول و توسعه است. مسیحیان بر این اعتقادند که هدایت و الهام الهی از کانال روح‌القدس دائماً در حال نوسازی و تبیین مجدد اعتقادات و اصول عملی این دین می‌باشد.

پاره‌ای از متکلمین معاصر معنای توسعه و تکامل عقیدتی را چنان جدی می‌گیرند که هرگز حاضر نیستند به اعتقادنامه‌هایی تاریخی نظیر شهادتنامه نینس اجازه دهند دین مسیح را خرف و عقب‌مانده نگه‌داشته، آن را در قالب مفاهیم و پنداشتهای قرن چهارم و پنجم میلادی زندانی نماید. به طور مثال پاره‌ای از مسیحیان معتقد و ساعی که در امر کلام و الهیات دین مسیح صاحب‌نظرند بر این باور می‌باشند که نظریه تثلیث، که در دوران کلاسیک تعریف مسیحیت تدوین شده، برای افکار و اذهان جدید بی‌منطق می‌نماید. آنان استدلال می‌کنند که در حالی که این مفهوم از لحاظ عبادی و پرستش وسیله بی‌نهایت مهمی است، این درست و منطقی نیست که بگوئیم عدد سه مساوی یک می‌باشد. به نظر ایشان می‌توان همان نیت و اهداف تدوین‌کنندگان اعتقادنامه تاریخی را برآورده ساخت، بدون اینکه نیاز باشد مفاهیم و ادراکات فلسفی و کلامی کهنه شده را بزور بپذیریم.

بدین ترتیب تاریخچه رشد و توسعه عقاید و نظریات مسیحی بسیار جالب و در عین حال، پیچیده است. اما درسی که از این تاریخچه می‌توان گرفت آن است که مذهب مسیح، در پرتو معارضات و تغییراتی که با آن رو به رو بوده است، مستمراً به تعریف و تجدید تعریف و تبیین خود مشغول بوده است. معارضات و مبارزه طلبی‌های جدید با عقاید و رسوم پذیرفته شده ممکن است، همچون گذشته، نتیجه‌اش تبیین و توضیح بیشتر و مجدد حقیقت مسیحیت برای فکر و ذهن جدید باشد.

(رابت بام استید... جهان مذهبی-۲)

(ورنیامده) در مراسم عشاء ربانی در غرب مخالفت کرده بود و از همین مطلب نیز برای برخورد بسیار سرد خود با فرستادگان کلیسای غرب بهره گرفت. همزمان با حضور کاردینال هامبرت در قسطنطنیه، پاپ از دنیا رفت. اسقف اعظم میکائیل سرولاریوس از این فرصت بهره جسته، استوارنامه کاردینال هامبرت را باطل اعلام کرد. هامبرت نیز برای تلافی این کار، نامه‌ای مبتنی بر طرد و تکفیر کلیسای شرق، از جانب پاپ تازه درگذشته را بالای محراب کلیسای بزرگ سن صوفیه^۱ نصب نمود که فهرستی طولانی از خطاها و تجاوزات کلیسای شرق به آن ضمیمه شده بود. در پاسخ کاردینال هامبرت، اسقف اعظم بسرعت شورای اسقفهای مسیحیت شرقی را تشکیل داده هامبرت را طرد و تکفیر نمود. این حادثه موجب شد تا جدایی بین این دو گروه به وجود آید که هنوز هم باقی است.

از قرن یازدهم به بعد، دین مسیحی به مکاتب یا فرقه‌های شرقی و غربی تقسیم شده است. اختلافات عقیدتی بیشتر روی آداب و مراسم دینی و ادعیه و قدرت کلیسا دور می‌زند تا بر سر اصول جزمی محوری که قبلاً در فصل حاضر بحث کردیم. کوششهایی در جهت پیوند مجدد بین کلیساهای ارتودوکس شرق و اجتماعات کلیسایی غرب از همان زمان تا کنون تقریباً بدون وقفه ادامه داشته است. موفقیت‌هایی نیز کم و بیش حاصل شده است، اما به خاطر تعدد و تنوع زیاد بین گروه‌های شرقی و تعداد زیاد شعب و شاخه‌های کلیسای غربی میزان این توفیقات محدود بوده است.

رفورم و نهضت اصلاح دینی پروتستان

سومین تقسیم و جدایی عمده در دین مسیحیت در قرن شانزدهم میلادی به وقوع پیوست. صاحب‌نظران در اینکه این تقسیم دقیقاً در چه زمانی اتفاق افتاد، و یا اینکه مسئولیت و رهبری آن را چه کسی بر عهده داشت، اختلاف نظر دارند. قبل از قرن شانزدهم نیز تمایلاتی در جهت رفرم و اصلاح کلیسای غربی وجود داشت - در حالی که معمولاً قرن شانزدهم را زمان شروع نهضت اصلاح دینی پروتستان می‌دانند. پیش از مارتین لوتر نیز مردانی بودند که شور و شوق اصلاحی داشتند، اما به طور سنتی وی را آغازگر این اصلاحات به شمار می‌آورند.

۱. همان مسجد ایاصوفیه امروزی در اسلامبول (استانبول).

سایر آداب و رسوم دینی شرق و غرب نیز چنان با هم متفاوت بودند که جدایی و تقسیم نهایی بین آنان غیر قابل اجتناب می نمود. در مسیحیت شرقی غرب زندگی کردن روحانیون بد دانسته می شد. همچنین در بخش شرقی برای برگزاری آیین عشاء ربانی از نان و رآمده و در بخش غربی از نان و رنیامده و فطیر استفاده می کردند، همان طور که در مراسم غسل تعمید نیز در شرق فرد را در آب فرو می کردند در حالی که در مسیحیت غربی آب را به روی او می پاشیدند.

همچنین، در این جدایی و انفکاک، مسئله اعتبار و اقتدار کلیسا نیز مطرح بود. امتیازاتی که کلیسای غربی روم برای خود قائل بود در نظر شرقی ها زشت و نفرت انگیز می نمود. ادعای اسقف اعظم روم (یا آن طور که بیشتر رایج بود شخص پاپ) بر اینکه رئیس کلیسای جهانی است از طرف شرقی ها رد می شد و در آنجا فقط به پاپ به عنوان جانشین حواریون حضرت عیسی (ع)، پولس رسول و بطروس مقدس احترام می گذاشتند.

بدین ترتیب ریشه های انشقاق و تقسیمی که در سال ۱۰۵۴ صورت گرفت بسیار پیچیده بود، اما امروزه نزد علما و صاحب نظران معاصر این طور جا افتاده که این منازعه و اختلاف را احتمالاً به بهترین وجه می توان به صورت نوعی تخصم و برادرکشی بین دو عضو از یک خانواده توصیف نمود که بر سر اختلاف تفسیر ماهیت مسیحیت و مأموریت تبلیغی آن از هم جدا شده اند. حادثه ای که این جدایی را تشویق نمود امری بسیار ساده بود، اما این به معنای آن نیست که اختلاف اساسی و بنیادین در طبیعت تفسیر و نظریات الهی که در زیربنای این تقسیم قرار داشت را نادیده بگیریم.

در بهار سال ۱۰۵۴ میلادی، پاپ لئوی نهم (۵۴-۱۰۴۹) مأمورینی را به محکمه قسطنطنیه اعزام نمود. برای این تعیین نماینده و یا وکیل، مبنایی سیاسی وجود داشت. کاردینال هامبرت^۱ (۱۰۶۰-۱۰۱۰) و هیئت همراه وی بگرمی مورد استقبال امپراتور بیزانس قرار گرفتند، اما اسقف اعظم کلیسای شرق، میکائیل سرولاریوس^۲ (۸۵-۱۰۴۵) آنها را اصلاً تحویل نگرفت. اسقف اعظم با استفاده از نان فطیر

1. Cardinal Humbert

2. Michael Cerularius

قرار داده بود. در حالی که مسیحیت غربی، در جهت مقابل، بر این جنبه که خون حضرت عیسی (ع) کفاره گناهان بود - یعنی بشریت گناهکار تنها با مرگ آن حضرت قابل اصلاح و نجات بود - تأکید می‌ورزید.

همچنین به خاطر داریم که مسیحیت غربی، پس از پذیرش اعتقادنامه قسطنطنیه، به منشأ دوگانه روح القدس معتقد بود. در حالی که مسیحیت شرقی بر این اعتقاد بود که روح القدس تنها از [خدای] پدر جریان می‌یافت و نه پدر و پسر با همدیگر. استفاده از واژه لاتین «Filioque» (یعنی افاضه روح القدس از پسر - یعنی عیسی - در کنار پدر - یعنی خدا) در اعتقادنامه مسیحیان، آن گونه که در مسیحیت غربی رواج پیدا کرده بود، ناآرامی‌های بسیاری را موجب شده بود. در قرن نهم میلادی، همین بحث روی منشأ واحد یا دوگانه افاضه روح القدس، شرق و غرب را به دو مکتب اعتقادی تقسیم می‌کرد. فوتیوس^۱ (۸۸۶-۸۵۶)، اسقف اعظم قسطنطنیه، فهرستی از آنچه کلیسای بیزانس «اشتباهات لاتینی» به حساب می‌آورد، فراهم ساخته بود. یکی از اقلام این فهرست همان نظریه تهاجمی «Filioque» بود. علمای الهی غرب نیز، در مقابله با فوتیوس، فهرستی از آنچه ایشان به نام «اشتباهات شرقی» می‌خواندند انتشار دادند. در طی قرون و اعصار بعدی بر میزان حمله و هجوم متقابل این دو افزوده گردید.

اما اختلافات نظری تنها عوامل ایجاد این جدایی و انشقاق نبودند. یکی دیگر از عوامل بسیار مهم و اساسی، تفاوت‌هایی بود که بین آداب و مراسم دو گروه وجود داشته و ریشه در اختلافات نظری ایشان داشت. در کلیسای شرقی، انجام صحیح و درست آداب و مراسم عبادی چنان از لحاظ اصول نظری حائز اهمیت است که واژه ارتودوکس را نه تنها برای عقیده و نظریه صحیح و حنیف، که برای نحوه عبادت و پرستش مناسب و درست نیز به کار می‌برند. آیین و آداب نماز و دعای الهی همچون حرکتی از ناحیه فرد نیایش‌کننده پنداشته می‌شد که وی را به قلمرویی بالاتر می‌برد، قلمرویی اسرارآمیز و عرفانی که در آن گویی فرد دعاکننده با خداوند خویش یکی می‌شد.

1. Photius

ارتودوکس شرقی و مسیحیت لاتین

در مورد شکافی که بین مسیحیت شرق و غرب در قرن یازدهم میلادی به وجود آمد، دلایل بسیاری ارائه شده است. اختلافات زبانی، نظری و آداب و رسوم متفاوت همگی در این جدایی نقش داشتند. علاوه بر این، نزاع بین امپراتوری‌های بیزانس و روم برای تفوق بر یکدیگر یکی از دلایل این انشقاق در هرگونه ارزیابی علمی از قضیه است. اما در جهت اهداف این بخش، تأکید عمده و اصلی را روی اختلافات نظری که این جدایی را به وجود آوردند، می‌گذاریم.

عوامل متعددی که در این شکاف و رخنه بین شرق و غرب نقش داشته‌اند را تاکنون برشمرده‌ایم. بخش غربی مسیحیت، از قرن سوم میلادی به بعد، از زبان لاتین استفاده می‌کرد - زبانی دقیق و حقوقی. بخش شرقی، در بیشتر جاها، به استفاده از زبان یونانی ادامه می‌داد - زبانی غنی و بغایت مفصل که برای استعارات عرفانی و متافیزیکی بسیار وسیعتر بود. بنابراین، مسیحیت شرقی، در تفسیر و بیان کامل اصول نظری خویش، به نظرپردازی‌های فلسفی بیشتری متمایل بود، در حالی که مسیحیت غربی، بیشتر در جهت تعریف دقیق حقوقی و صاف و ساده‌ایمان مسیحی متمایل داشت.

اختلاف حال و مزاجی که عمدتاً از ناحیه تفاوت در زبانها به وجود آمده بود، بخشی از دلیل اختلاف در تفسیر و تعبیر اصول اساسی و نظری هر دو مکتب بود. علاوه بر این، ادراک فلسفی اساساً متفاوت دو مکتب از الوهیت حضرت عیسی (ع)، زیربنای بسیاری از اختلافات نظری آنها بود. مسیحیت شرقی توجه و تمرکز خویش را روی مسئله حلول و تجسد - ورود خداوند در گوشت و خون عیسی (ع) - به مثابه وسیله رساندن بشریت به مرتبه کمال و تفکر غایی در ذات خداوند، به گونه‌ای که انسان بتواند برای رسیدن به مرتبه‌ای مقدس و الهی تلاش نموده و بدان دست یابد،

شده‌اند، اما خداگونه شدن تنها برای کسانی ممکن و میسر است که از طریق عشق خود را تسلیم خدا ساخته‌اند (دیادوکوس فوتیکی^۱، ۸۶-۴۰۴) "در باب معرفت روحانی"^۲).

عرفان در روزگار ما می‌تواند تأثیر عظیمی داشته باشد، بخصوص برای رشد و تکامل معنوی فرد و نهضت‌های احیای دین^۳. عرفان می‌تواند به عبادت و شناخت ما از جهان پیرامون کمک کند. عرفان می‌تواند قابلیت و توان ما را برقراری در ارتباط با خدا افزایش دهد (که همان جنبه انسان شناختی و روانشناختی صورت خداست) و می‌تواند ما را از توهمات و اوهام پوچ که مانع رسیدن آدمی به کمالات اندرهما سازد. عرفان به هیچ وجه محدود به مسیحیت نیست و در سالهای اخیر مسیحیان به غنای معنوی ادیان دیگر پی برده‌اند که غالباً با عرفان در آمیخته‌اند. در یکی از همایش‌های شورای جهانی کلیساها^۴ که موضوع آن در باب "عرفان در گفتگوی بین ادیان" بود (کیوتو ۱۹۸۷) برخی از جوانب عرفانی این ادیان و اهمیت آن برای گفتگوهای بین ادیان مورد بررسی قرار گرفت.

(همایون همتی)

1- Diadochos of photiki
3- Renewal Movements

2- on Spiritual Knowledge
4- World council of churches (WCC)

تنها دو نمونه از تأثیر مهم عرفان بر تفکر مسیحی و بشمار می آیند.

شاید بتوان دو جریان بهم مرتبط را در سنت عرفانی شناسایی کرد. جریان نخست بر معنویت به عنوان صفت زندگی تکیه می کند و در پی رسیدن به طهارت قلب از طریق سیر باطنی و رسیدن به کمال عیسی مسیح است (افسیان، ۱۳:۴) در این جریان "جنگ نادیدنی" و جهاد دائمی با نفس و غرایز در قالب ریاضت کشی و رهبانیت شدید و عرفانی در کار است (جان کلیماکوس^۱ که کتاب "نردبان عروج الهی"^۲ را نوشت نمونه چنین جریانی است). جریان دوم بر تحصیل معرفت الهی یا گنوس (gnosis، اواگریوس پونتوس) تاکید می ورزد. در اینجا هدف، اشراق ذهن و روح است که در قالب یک زبان وجودی منفی^۳ که فراتر از نامها و نمادهاست بیان شده است. تجربه گنوس، دل را از واقعیت ایمان فراتر می برد و به خود خدا می رساند، به عشق عمیق الهی که زندگی صاحبان آن را متحول می سازد: ما همه با چهره های آشکار، عظمت خدا را جلوه گر می سازیم (قرنتیان ۲، ۱۸:۳).

در میان سنن گوناگون عرفان مسیحی وجوه تشابه بیش از وجوه تمایز است. هنگامی که درباره حقیقت نورانیت و شهود آن در اتحاد عرفانی بحث می شود، سنت ارتودوکس شرقی از قوای نامخلوق الهی سخن می گوید (مثل سخن گریگوری پالاماس^۴ اهل سالونیکا، ۱۳۵۹-۱۲۹۶). در حالیکه کلیسای غرب از تعبیراتی مانند "فیض مخلوق"^۵ خداگونه شدن^۶، تبدیل ماهیت اشخاص^۷ (تئوسیس)^۸ استفاده می کند که مضمونی متفاوت و قویتر دارند. اما هدف یکی و یکسان است و آن همان رسیدن به خداست (قرنتیان ۲، ۱۸:۳). همه انسانها بر صورت خداوند آفریده

1- John climacus

2- the Ladder of Divine Ascent

3- Existential "negative" language

4- Gregory palamas of Salonica

5- "Created grace"

6- Deification

7- Transfiguration of Persons

8- theosis

کوه آتوس^۱ (قرن سیزدهم و چهاردهم) منشاء یافت و بر ذکر و تکرار مدام نام عیسا مسیح تکیه می‌کند (که رگه‌ای از این عقیده را در کتاب "سیرزائر"^۲ که یک داستان عرفانی روسی است و در نیمه قرن نوزدهم نگاشته شده و به "عبادت عیسا"^۳ می‌پردازد نیز می‌یابیم).

در مغرب زمین تأثیر نظریه دیونوسیوس آریوپاگایتی درباره "ظلمت الهی"^۴ در قالب کتاب "ابراهای جهل"^۵ که رساله‌ای عرفانی و مربوط به قرن چهاردهم است آمده است. مایستراکهارت^۶ (۱۳۲۷-۱۲۶۰)، نویسنده عارف آلمانی عقیده مشاهده عرفانی بدون واسطه خداوند را مطرح ساخت که چیزی شبیه اتحاد نور بانور است. نویسنده عارف آلمانی تبار دیگر، یاکوب بوهمه^۷ (۱۶۲۴-۱۵۷۵) مؤلف کتاب "راهی بسوی مسیح"^۸ است. جولیان نوروچی^۹ (۱۴۱۳-۱۳۴۲) و ویلیام لاو^{۱۰} (۱۷۶۱-۱۶۸۶) در شمار بهترین مؤلفان عرفانی انگلیسی هستند.

عرفان غربی توسط کسانی مانند قدیس توماس^{۱۱} ("مرحله جدید فیض"^{۱۲}), ایگناتیوس لایولایی^{۱۳} (ریاضت‌های عرفانی^{۱۴}) فرانسیس آسیسی^{۱۵}, ترزا آویلایی^{۱۶} و یوحنا صلیبی^{۱۷}, فرانسیس خاویر^{۱۸} و کاترین سینایی^{۱۹} از غنای خاصی برخوردار گشت. مصلحان سیسترسیان^{۲۰} و کلونیاک^{۲۱} و نهضت فرانسیکن،

1- Mount Athos

2- The way of a pilgrim

3- "Jesus prayer"

4- "dirine darkness"

5- The clouds of unknowing

6-Meister Eckhart

7- Jacob Boehme

8- The way to christ

9- Julian of Norwich

10- William Law

11- St. Thomas

12- "new state of Grace"

13- Ignatius of Layola

14- "Sporitual Exercises"

15- Francis of Assisi

16- theresa of Avila

17- John of the cross

18- Francis Xavier

19- Catherine of Siena

20-Cistercian

21- cluniac

توصیفی^۱ و قواعد اعتقادی^۲ صورتبندی و تدوین کرد. مکتبهای عرفانی متعددی وجود دارد که بسیاری از آنها دارای منشاء رُهبانی^۳ بوده و ارکان متفاوتی دارند. بهترین تعریف عرفان این است که گفته شود عرفان نظریه و عمل مربوط به زندگی معنوی است. عرفان نوع دومی از ایمان^۴ است - مراقبه و عبادت -^۵ که ایمان نوع اول را عمق می‌بخشد. عرفان سه مرحله دارد: تطهیر^۶، اشراق^۷ و کمال^۸، که هر یک مکمل دیگری است.

در شرق، عرفان توسط اُریگن اسکندرنی^۹ (۲۵۴-۱۸۵) معرفی شد که عمدتاً بر اساس تفسیر عرفانی پیام کتاب مقدس قرار داشت که بسیار فراتر از تفسیر لفظی متن و واژه‌ها و نمادهای متن آن است که از طریق آنها سیمای کلمه خدا برای شخص مکشوف و هویدا می‌گردد.

با نفوذترین نویسنده عرفانی دیونوسیوس آریوپاگایتی^{۱۰} (۵۰۰م) بود که کتاب "الهیات عرفانی"^{۱۱} را نگاشت آثار او در قرون وسطا توسط جان اسکوتوس اریگنا^{۱۲} ترجمه شد و در دسترس قرار گرفت. او بر جنبه معرفت شناختی عرفان^{۱۳} تاکید می‌کند و در باب "الهیات سلبی"^{۱۴} یعنی معرفت تنزیهی درباره خدای بی نام‌ونشان سخن می‌گوید. از نظر سیمون متکلم جدید^{۱۵} (۱۰۲۲-۹۴۹) تنها راه عبادت خدا از طریق "سرودهای عشق الهی"^{۱۶} است. هسیخاسم^{۱۷} یک جریان عرفانی است که از

1-Descriptive language

2-Credal formulations

3- Monastic origin

4- Faith

5- Contemplation

6- Purification

7- Illumination

8- Perfection

9- Origen of Alexandria

10- Dionysius the Areopagite

11- The Mystical theology

12- John scotus Erigena

13- The epistemological dimension of Mysticism

14- "Apophatic theology"

15- Symon the New Theologian

16- The Hymms of Divine Love

17- Hesychasm

عرفان مسیحی

واژه عرفان در ریشه یونانی اش به معنای دریافت اسرار^۱ موجود نامرئی^۲ از طریق مراقبه و رسیدن به آرامش درون است. از نظر پولس "راز"^۳ یا اسرار بر حکمت نهفته خداوند^۴ و کُنه ذات^۴ او و اموری که قابل دیدن و شنیدن نیست و فراتر از ذهن بشری است و تنها از طریق "روح خدا"^۵ قابل دریافت است دلالت می کند (قرنتیان اول، ۲: ۱۶-۶). از نظر او حلول خدا^۶ در کلمه^۷ او "برای قرنهارازی سر به مهر بود که اکنون آشکار شده است" (کولسیان، ۱: ۲۶).

عرفان به معنای واقعی قابل تعریف نیست، این تاحدودی به سبب شخصی بودن^۸ تجربه خداوند به عنوان یک موجود متعالی^۹ است و لذا نمی توان آن را به زبان

1- secret

2- Mystery

4- The depths of God

6- Incarnation

8-Personal

a- The Invisible reality

3- The hidden wisdom of God

5- The Spirit of God

7- The Word of God

9- Transcendent reality

به غسل تعمید بپردازند و از طریق تعمید با بدن مسیح اتحاد یابند در حالی که هویت خاص خود را نیز حفظ کرده‌اند. (قرنتیان اول، ۱۲:۱۳) و به آنان کمک می‌کند تا به پدر دسترسی یابند (افسیان، ۲:۱۸) و در جهان به منزلهٔ پسر خوانده‌ها و دختر خوانده‌های پدر زندگی کنند و همان فیض را که عیسی مسیح به هنگام رستاخیز از قبر از پدر دریافت کرد آنان نیز دریافت کنند (رومیان، ۸:۱۸-۱۴). این هدیه پدر از طریق روح القدس به کسانی می‌رسد که به مسیح ایمان آورده‌اند تا مگر بدینوسیله آنان نیز شبیه پسر شوند، بنابراین پسر باید در بین همه برادران و خواهران خود زاده نخستین باشد (رومیان، ۸:۲۹). کسانی که روح القدس را می‌یابند عشق پدر را همانطور که پسر آن را می‌شناسند می‌فهمند (یوحنا، ۱۷:۲۵). بدینسان روح القدس از طریق حضور در وجود انسانها و زندگی آنها حیات و وحدت کلیسا را بر اساس تثلیث مقدس به وجود می‌آورد. بنابراین همهٔ شعائر و مناسکی که در کلیسا انجام می‌شود از طریق عمل روح القدس و شهادت او نسبت به حضور نجات بخش پدر و پسر و روح القدس در جهان صورت می‌پذیرد. و بدین منوال مؤمنان را به آزادی فرزندان خدا تشویق می‌کند یعنی به حقیقتی که همهٔ آفرینش مشتاق آن است (رومیان، ۸:۲۲۵-۱۸).

به همین دلیل کلیسای اولیه معتقد بود که غسل تعمید با راز مصلوب گشتن و از قبر برخاستن مسیح ارتباط دارد (رومیان، ۶:۴-۳)، و همچنین با تثلیث ابدی پدر، پسر و روح القدس مرتبط است (متی، ۲۸:۱۹). همین کلیسا در تمام مراسم کلیسایی خویش تمایز و در عین حال تقسیم ناپذیری عشق الهی مبتنی بر تثلیث را نسبت به بشریت تجربه می‌کند (قرنتیان دوم، ۱۳:۱۴: فیض خداوندگار ما عیسی مسیح و عشق خدا و مصاحبت روح القدس). برای مسیحیان نخستین این تجربهٔ حضور زندهٔ تثلیث مقدس در حیات کلیسا آنقدر عمیق و بدیهی بود که آنها می‌توانستند به آسانی این واقعیت را درک کنند که کلیسا پراز تثلیث است (آریگن).

(دانیل سیوبوتیا)

وحدت با خدا همگی با یکی مشارکت در عشاء ربانی (Koinonia) هستند.

پدر و پسر روح القدس را به این جهان فرستادند (لوقا، ۴:۱۸) برای اینکه پسر عشق پدر را به جهانیان اعلام کند و روح القدس نیز با حضور یافتن در درون روح اشخاص مؤمن آنان را قادر سازد تا در عشق و عظمت ابدی مشارکت نموده و با پدر و پسر اتحاد یابند (یوحنا، ۱۴:۲۶-۱۵، ۱۵:۲۶، ۱۶:۱۵-۱۴). دقیقاً به سبب حضور روح القدس در ارواح مؤمنان است که آنان می‌توانند به راحتی به الوهیت عیسا مسیح اعتراف کنند (قرنتیان اول، ۳:۱۲) و خدا را "ابا یا پدر" بنامند (رومیان، ۸:۱۶-۱۵) زیرا تنها روح القدس از کمالات پدر و آنچه که او به پسر داده است خبر دارد و آن را اعلام می‌کند (یوحنا، ۱۶:۱۵-۱۳).

در بین اشخاص تثلیث هیچگونه خلط یا تابعیت و فرعیتی وجود ندارد، بلکه تنها ایثار متقابل و تجلیل و تکریم یکدیگر وجود دارد. در حقیقت، وحدت ارکان تثلیث معلول همین حرکت مستمر ایثار متقابل است. وحدت تثلیثی بر اتحاد و تمایز اشخاص عضو تثلیث تأکید می‌کند.

این حقیقت که روح القدس از پدر نشأت می‌گیرد (یوحنا، ۱۵:۲۶) و بر پسر تکیه می‌کند و از طریق او با پدر در ارتباط است (یوحنا، ۱:۳۲، لوقا، ۴:۱۸، اعمال رسولان، ۲:۳۳-۳۲) مجوزی است که او را روح خدای پدر (قرنتیان اول، ۲:۱۲، ۳:۱۶) و روح پسر او یا روح مسیح بنامند (غلاطیان، ۴:۶، رومیان، ۸:۹).

از آنجا که روح القدس ناشی از پدر است روح خدا نامیده می‌شود، اما او همچنین روح پسر نیز خوانده می‌شود، زیرا او فیض خدا را از طریق پسر دریافت می‌کند و توسط او یا به نام پدر اما بوسیله مسیح و به درخواست او به جهان فرستاده می‌شود (یوحنا، ۱۴:۲۶، ۱۵:۲۶۹). روح القدس در عین تمایز با پدر و پسر، با هر دو در ارتباط است و با آنها تمایزی تبدیل‌ناپذیر دارد.

در همان زمان، روح القدس کسانی را که به مسیح ایمان آورده‌اند قادر می‌سازد که

یافته خدا، اندکی پیش از مصلوب گشتن، درباره پدر ابدی خود و مأموریتش در این جهان با حواریون سخن می‌گوید و نام اصلی خدای پدر و عشق ابدی او را نسبت به تنها پسرش بیان می‌دارد (یوحنا، ۱۷: ۲۶-۶ و نیز ۱۴: ۱-۱) و اینکه خدا پیش از آفرینش جهان او را در عظمتش شریک ساخته است (یوحنا، ۱۷: ۵) خلقت جهان، تنها به خاطر پسر ابدی خدا و از طریق او بوده است (یوحنا، ۱: ۳-۱، کولسیان ۱: ۲۰-۱۵) و بدینسان کلیسا به وجود می‌آید (یوحنا، ۱۷: ۲۶-۹، افسسیان، ۲: ۲۲-۱۹ و ۴: ۱۶-۹، کولسیان، ۱: ۱۸-۱۷). هدف اصلی حلول خدا در پسر نه تنها اعلام عشق خدا به فرزندش بلکه اعلام عشق خدا به همه جهانیان و آغاز مشارکت آنان در حیات ابدی خداوند بود (یوحنا، ۳: ۱۶)، آزادسازی جهان از گناه و مرگ (متی، ۲۶: ۲۸، یوحنا، ۶: ۵۸-۵۱، قرنتیان اول، ۱۵: ۶-۲۰). پسر تجسد یافته نیز روح القدس را به عنوان شخصی ابدی و نه تنها متمایز از پدر، که بر او تقدم دارد، بلکه متمایز از پسر، که به او شهادت می‌دهد مکشوف می‌سازد (یوحنا، ۱۴: ۲ و ۱۵: ۲۶). از سوی دیگر، پدر روح القدس نه تنها هویت عیسا مسیح را به عنوان تنها پسر ابدی پدر که روح القدس با او در ارتباط است مورد تأیید قرار می‌دهند (متی، ۳: ۱۷-۱۶ و یوحنا، ۱: ۳۴-۲۹)، بلکه هر دوی آنها با پسر اتحاد دارند و بطور مستمر با او همکاری می‌کنند و از نخستین لحظه حلول و تجسد در او حضور دارند، هر چند که تنها پسر در قالب انسان در آمد (لوقا، ۱: ۳۵). این تمایز نامرئی بین سه شخص متمایز و جدایی ناپذیر الهی که از طریق راز حلول خدا در مسیح مکشوف شده است، در واقع، کاملاً مسأله رستگاری و کل حیات کلیسا را معرفی می‌کند و ملکوت خدا را به عنوان سلطنت پدر، پسر و روح القدس توضیح می‌دهد. تثلیث مقدس مظهر زندگی و عشق کامل است و نهضتی مستمر و متقابل برای رهایی کامل همه انسانها و عشق ورزی آنها نسبت به یکدیگر و کل جهان است (یوحنا، ۱۰: ۱۸-۱۷ و ۱۷: ۴، فیلیپیان، ۲: ۱۱-۶، عبرانیان، ۹: ۱۴). وحی مبتنی بر تثلیث نشان می‌دهد که حقیقت نهایی، زندگی و

تثلیث

هرچند که هیچگونه نظریهٔ مدوّنی دربارهٔ تثلیث^۱ مقدس در کتاب مقدس نیامده است. اما با اینهمه، متون مقدس، بخصوص عهد جدید بر راز تثلیث خدای پدر، پسر و روح القدس به عنوان سه گوهر متمایز و درعین حال جدایی ناپذیر تأکید می‌ورزند و برای آن نقش مهمی در زندگی، رستگاری، و کرامت همهٔ انسانها و همهٔ آفرینش قایل هستند. در همین راستا، اشارات شخصی کتاب مقدس به خدا، آفریدگار آسمان و زمین، و به کلمهٔ جاوید او و روح جاودان او، از آغاز کتاب پیدایش تا پایان کتاب مکاشفه با راز تجسّد عیسا مسیح انسجام کامل می‌یابند (تیموتی اول، ۱۶:۳) و هدف نهایی آن نیز مشارکت کل آفرینش در ملکوت خداست (مکاشفه، ۳:۲۱-۱). راز مصلوب شدن مسیح و رستاخیز او روزنه‌ای است که کلیسا از طریق آن راز تثلیث الهی را به عنوان عشق ابدی تجربه می‌کند و در آن انسجام درونی و وحدتی می‌یابد که ظاهراً در اشارات متنوع انجیل به راز خدای سه بخشی مربوط می‌شود. کلمهٔ تجسّد

1- Trinity

است. بدین معنی، این اقدام، نوعی پیروزی بر مرگ قلمداد می‌شود. بزودی این اعتقاد رواج پیدا کرد که عیسی مسیح (ع)، با مرگ خویش بر بالای صلیب، به نجات همهٔ انبای بشر برخاسته بود. در نوشته‌های اولیهٔ عهد جدید (نظیر «نامه‌های پولس رسول»)، این واقعه مصلوب شدن و رستاخیز متعاقب آن شامل انگیزه‌ای برای نجات و رستگاری بود. باگذشت زمان و تبدیل شدن این واقعه به یک اصل نظری و عقیدتی در اجتماع اولیهٔ مسیحیان، مرگ و رستاخیز حضرت عیسی (ع) دارای دو وجه و یا جنبهٔ مختلف دانسته شد: رهایی مؤمنین از بارگناهان و برقرار ساختن اتحاد با خداوند در جهان و مردمان.

این دیدگاه مبتنی بر اهمیت رهایی‌بخش بودن واقعه، که در همان سالهای نخستین در مورد مرگ و رستاخیز حضرت عیسی (ع) به وجود آمده و رواج یافت، نشانگر محوریت حادثه «عید قیامت مسیح» نزد مسیحیان عالم است. از دل این حادثه، نه تنها موعظه یا مژدهٔ انجیل در مورد مرگ، رستاخیز و رستگاری عیسی (ع) و پیروان وی سربرآورد، بلکه با رشد و توسعهٔ اصول نظری در نهاد یا مؤسسهٔ اولیهٔ مسیحی که به نام «اکلیسیا»^۱ (کلیسا) خوانده می‌شد به خطابه و موعظه‌ای در بارهٔ آنچه خداوند در بارهٔ حیات این شخص [حضرت عیسی مسیح (ع)] و از طریق این حیات [برای عموم انسانها] انجام می‌داد تبدیل شد.

(رابرت بام استید... جهان مذهبی - ۲)

مژده انجیل را به وجود آورد، موعظه‌ای در مورد مرگ و رستاخیز عیسی (ع) که توسط پیروان وی بیان می‌گردید.

مرگ، و ظهورهای مکرر پس از مرگ عیسی (ع) به پیروانش، تأثیری چشمگیر بر جای گذاشت. همان‌گونه که در کتاب اعمال رسولان، باب دوم، آیات ۳۶-۲۲ آمده، این واقعه در تاریخ بنی اسرائیل تجربه‌ای تعیین‌کننده بود:

«پس جمیع خاندان اسرائیل (بنی اسرائیل) یقیناً بدانند که خداوند همین عیسی را که شما مصلوب کردید خدا و مسیح ساخته است.» (کتاب اعمال رسولان، باب دوم، آیه ۳۶)

به همین ترتیب، «رساله پولس رسول به رومیان» نیز اظهار می‌دارد که رستاخیز حضرت عیسی (ع) امری اساسی و بنیادین بوده است:

«و عجب روح قدوسیت پسر خدا به قوت معروف گردید، از قیامت مردگان، یعنی خداوند ما عیسی مسیح (ع).» («رساله پولس رسول به رومیان»، باب اول، آیه ۴)

در مورد رستاخیز حضرت عیسی (ع) از قبر به اندازه‌ای مطلب نوشته شده که می‌تواند یک کتابخانه نسبتاً بزرگ را پر کند. در طول تاریخ مسیحیت، بسیاری از مسیحیان، عید پاک اول، روز رستاخیز عیسی (ع) را به عنوان یک واقعه تاریخی پذیرفته‌اند. دیگر از مسیحیان، بخصوص در عصر جدید، واقعه رستاخیز عیسی را به عنوان یک کار سمبولیک و به عنوان تأیید و حمایت خداوند از این شخص [حضرت عیسی مسیح] قلمداد نموده‌اند.

آنچه از متن عهد جدید به وضوح به دست می‌آید این مطلب است که برای مسیحیان اولیه، رستاخیز عیسی (ع) به معنی برگرداندن عیسی (ع) به یک زندگانی دنیوی - آن‌گونه که وی قبلاً داشته است - نبوده است. و نیز به صورت یک رشته الهامات و مکاشفاتی که تنها به درد اطمینان بخشیدن به حواریون می‌خورد که بدانند عیسی (ع) هنوز زنده بوده و با قدرت روحانی خویش در میان آنان حضور دارد، تفسیر نمی‌گردید. بلکه، در چشم این مسیحیان روزگار نخستین، این رستاخیز به معنای اعمال قدرت خارق‌العاده خداوند تبارک و تعالی در بلند کردن فیزیکی و واقعی عیسی (ع) از مرگ و بالا بردن او به نزد خدای خویش و مقام منبع روحانی وی بوده

عیسی مسیح (ع) در روز جمعه هفته فصح توسط رومیان اعدام گردید. وی به دست و پا به فرمان مقامات یهودی اعدام نشد، هرچند که ایشان نیز با وی مخالف بودند. وی را به یک تخته چوب بزرگ که به شکل صلیب بر قطعه چوب دیگری سوار شده بود میخ کوب کردند. بدین ترتیب، آن حضرت بتدریج و با تحمل درد و رنج فراوان از دنیا رفت.^۱ این مرگ خود مقدمه‌ای بر یک سلسله حوادث دیگری بود که هنوز در راه بود.

قدیمی‌ترین روایتی که در عهد جدید در مورد مرگ حضرت عیسی مسیح (ع) وجود دارد بدین مضمون است که به اعتقاد حواریون حضرت عیسی (ع)، آن حضرت در روز سوم از مرگ خویش [توسط خداوند تبارک و تعالی] به آسمانها برده شده است:

«زیرا که اول به شما سپردم آنچه نیز یافتم که مسیح بر حسب کتب در راه گناهان ما مرد. و این که مدفون شد و در روز سیم بر حسب کتب برخاست. و اینکه به کیفا (پیتر) ظاهر شد، و بعد از آن به آن دوازده نفر. و بعد از آن به زیاده از پانصد برادر یک بار ظاهر شد که بیشتر از ایشان تا به امروز باقی هستند اما بعضی خوابیده‌اند (مرده‌اند). از آن پس به یعقوب ظاهر شد و به جمیع رسولان. و آخر از همه بر من مثل طفل سقط شده ظاهر گردید [منظور بر پولس رسول است].» (رساله اول پولس رسول به قرنتیان، باب ۱۵، آیات ۸-۳)

این روایت، که تقریباً در حدود سالهای ۵۵ میلادی به رشته تحریر درآمده، اهمیت در مرکز قرار داشتن مرگ و رستاخیز عیسی (ع) در دین مسیحیت را نشان می‌دهد. فارغ از اینکه روایات مربوط به رستاخیز و ظهور مجدد حضرت عیسی (ع) بر تعدادی از پیروان و حواریون خود در عهد جدید تا چه اندازه از نظر تاریخی دقیق و معتبر باشد، به هر حال این مطلب ظرف مدت بیست و پنج سال به یکی از بندهای مهم در اصول اعتقادی مذهب جدید تبدیل گردید. بدین معنی که مبنای یک موعظه یا

۱. خوانندگان ارجمند توجه دارند که به اعتقاد ما مسلمانان، به استناد آیه مبارکه قرآن (سوره نساء، آیه ۱۵۷) مخالفین و معاندین یهودی و رومی هرگز موفق به قتل و مصلوب نمودن حضرت عیسی (ع) نشده و بلکه امر برایشان مشتبه شده است.

مرگ و رستاخیز عیسی (ع) و اهمیات آنها

عیسی مسیح(ع)، پس از آنکه مدت کوتاهی در سرزمین مادری خویش به تعلیم و مداوای مردم مشغول بود به اورشلیم سفر نمود. طبق آنچه روایات مسیحی می‌گویند زمانی که وی در یک راهپیمایی دراماتیک به شهر وارد شد یک هفته قبل از عید فصح بود. پس از یک سلسله اقدامات چشمگیر در معبد بزرگ شهر و جاهای دیگر که نمایش حضور ایشان در شهر بود، حضرت عیسی(ع) و پیروانش به بیت هانی^۱ در حومه اورشلیم رفتند. اقداماتی که وی در زمان عید فصح و اطراف آن در بیت المقدس به عمل آورد از دید مقامات مذهبی یهود بسیار شرک آمیز و زشت و نفرت آور جلوه کرده و مقامات رسمی رومی شهر نیز آنها را انقلابی و از لحاظ سیاسی پراهمیت قلمداد کردند. رأی و فتوایی که در اداره‌های رسمی علیه عیسی(ع) به گوش می‌رسید این بود که بایست وی را اعدام نمود. لذا فرمان دستگیری وی صادر گردید که در نتیجه، به کمک یکی از حواریونش، او را دستگیر و زندانی ساختند. ابتدا مقامات محلی او را محاکمه کردند و سپس به محضر پونتیس پیلات آورده شد، فرمانداری که تاریخ روم او را فردی بی‌نهایت دمدمی مزاج و ستمگر می‌شناسد.

1. Bethany

بهترین ترجمه آن به انگلیسی واژه خودمانی «پدر» می باشد. واژه‌ای آشنا، با نوازش و محبت و بسیار صمیمی (و، طبق نظر یهودیان، به همین دلیل هم گستاخانه و مبتنی بر غرور!). احتمال دارد که حضرت عیسی (ع) مفهوم پدر بودن خداوند را به طریقی مورد تأکید قرار می داد که در واقع چندان هم از تفکر سنتی یهود، آن گونه که در کتاب یوشع نبی (در تورات) آمده، متفاوت نبود. زیرا در آن جا نیز خداوند به صورت پدری محبت آمیز و بخشنده تصویر شده بود. هرچند که این مؤده اساسی یا خبر خوش که خداوند گناهکاران را می بخشد مطلب جدید (یا تجدید مطلبی نو) در تعالیم عیسی (ع) در قرن اولیه میلادی بود.

اما «پدر بودن» متضمن چه معنایی است؟ و ممکن است بر چه چیز اشاره و دلالت داشته باشد؟ در مرحله نخست این واژه به معنای رابطه‌ای آشناست، نوعی خوبی توأم با مراقبت و نگرانی. همچنین، آن گونه که از تعالیم عیسی (ع) در عصر حاضر برمی آید، متضمن نوعی اقتدار، برتری، حکومت و تسلط است. در واقع، وقتی حضرت عیسی (ع) از خداوند با واژه «ابا» (اب) نام می برد منظورش اشاره به مهربانی، مراقبت و مواظبت دلسوزانه، قدرت و جلال، اقتدار و اعتبار، بخشندگی و امتناع از عفو، و قضاوت و مجازات بندگان بود. هرچند که این واژه مورد استخدام حضرت عیسی (ع) ممکن بود از لحاظ نزدیکی و محرمیت [بندگان] با خداوند تا حدودی کفرآمیز به نظر آید، تردیدی نیست که تأکید وی بر قدرت و اقتدار مطلق [خداوند به عنوان یک] پدر بود.

طبیعت اصولی تعالیم عیسی (ع) بروشنی مورد اشاره قرار گرفته است: بدین معنی که خداوند گناهکاران را - حتی هنگامی که هنوز به جرم و گناه خویش مشغول اند - می‌پذیرد و آنان را مورد عفو و بخشایش خویش قرار می‌دهد. هیچ‌گونه مطالبه‌ی راستی و درستکاری قبلی وجود ندارد و یا اینکه فرد، پیش از آنکه خداوند گناهانش را ببخشد، موظف به توبه و تغییر رفتار خویش باشد.

در بعضی از تمثیلات به طور مستقیم و بلادرنگ از پذیرش افراد گناهکار و خارج از طبقات مؤمنین در ملکوت خداوند توسط حضرت عیسی (ع) دفاع می‌کند. مثال فرزند مسرف و ناخلف در انجیل لوقا، باب ۱۵، آیات ۳۲-۱۱، از این بابت قابل توجه و ارزش است که نشان می‌دهد خداوند تبارک و تعالی بازگشت گناهکاران را حتی پیش از آنکه توبه کنند، خوشامد می‌گوید. از این دیدگاه، حتی مثال کارگران تاختستان که در انجیل متی، باب ۲۰، آیات ۱۶-۱، آمده از این هم جالبتر است.

حضرت عیسی (ع) در رفتاری که حاصل موعظه‌ی وی از اخبار خوش و یا مژده‌ی پذیرش مغفرت‌آمیز گناهکاران توسط خداوند بود، مورد خشم و غضب یهودیان فریسی واقع شد. غذا خوردن با گناهکاران و تخلف از تورات - که از جمله شامل نقض دستورات ده فرمان در مورد رعایت آداب روز شنبه بود (انجیل مرقس، باب ۲، آیه ۲۳، باب ۳، آیه ۶) - حساسی موجب تحریک و رنجش فریسی‌ها شده بود.

تعالیم عیسی (ع) در باره‌ی خداوند: تعالیم عیسی مسیح (ع) در باب حکومت اخروی خداوند مشخصاً روی نزدیک بودن (قربت) خداوند تأکید داشت. خداوند آن وجود الهی است که می‌تواند با انسانها سخن گوید. او کسی است که می‌تواند به دعای مردم پاسخ گوید و این کار را نیز می‌کند. او بخشنده و بالاتر از همه چیز، رحمان و رحیم است. این مطلب که خداوند قبل از توبه و پشیمانی، افراد را می‌بخشد در تعالیم عیسی (ع) در باره‌ی ملکوت خداوند بوضوح به چشم می‌خورد. نام مشخصی که حضرت عیسی (ع) برای خداوند به کار می‌برد «آبا»^۱ بود، که یک واژه‌ی زبان آرامی است که

1. Abba

مداوای بیماران، که نزد نویسندگان عهد جدید تحت عنوان «خارج ساختن ارواح شیطانی از بدن بیمار» شناخته می‌شد، نشانه‌ای بر این واقعیت بود که ملکوت خدا، حقیقتی حاضر بود (انجیل لوقا، باب ۱۱، آیه ۲۰). نقطه قوت و تأکید عرضه تعالیم حضرت عیسی (ع) رالوقادر این مطلب می‌داند که ملکوت خدا حاضر است: «... ملکوت خدا در میان شماست»، و یا اینکه «ملکوت خدا در درون شماهاست» (انجیل لوقا، باب ۱۷، آیه ۲۱).

در متن عبارات عهد جدید، اعتقاد به حضور و وجود ملکوت خدا به معنای طرد احتمال آمدن آن به صورتی کاملتر در آینده نیست. شاید بتوان گفت که حضور فعلی این ملکوت شبیه به روشنایی خفیف صبح صادق قبل از طلوع کامل آفتاب است. ظهور و بروز ملکوت کامل خداوند که در آن تمام نیروهای مخالف و اهریمنی از میان برداشته خواهند شد، امری است که در آینده به وقوع خواهد پیوست، هرچند که طلوع فجر آن هم اکنون بروشنی به چشم می‌خورد.

نکته اساسی در تعالیم عیسی (ع) در مورد حکومت اخروی خداوند، که به گونه‌ای بنیادی با تفکر یهودی رایج در قرن اول میلادی در تضاد می‌باشد، آن است که بخشش و مغفرت رحمانی خداوند آزاد بوده و مبتنی بر طلب در ستکاری قبلی از ناحیه مردمان نیست. یهودیان اعتقاد داشتند که انجام توبه و اصلاح جدی و ریشه‌ای زندگی فرد لازمه ورود و شمول در قلمروی سلطنت خداوندی بود. اما عیسی مسیح (ع) خبرهای خوشی را عرضه کرد: سلطنت خداوند در دسترس بوده و خداوند لطف و رحمت واسعة خویش را بر سر تمام گناهکاران می‌بارد. روایتی هم که در مورد دعوت حضرت عیسی (ع) از لاوی باجگیر نقل گردیده (انجیل مرقس، باب ۲، آیات ۱۷-۱۳) به گونه خاصی قابل دقت و توجه است حضرت عیسی (ع) لاوی باجگیر (یا مأمور جمع آوری مالیات و خراج) را از محل کار او صدا زد تا به دنبال عیسی (ع) روانه شود؛ لاوی وقتی صدا زده شد که در جریان انجام کار گناه آلود خویش بود - گناهی که نزد یهودیان زشت و نفرت‌انگیز بود. حضرت با او و سایر مأمورین جمع آوری خراج و بقیه گناهکاران دیگر طعام و شراب خورد. در این روایت،

تا آنجا که حضرت عیسی (ع) ملکوت الهی را با آینده تداعی می‌کرد به نظر می‌رسد که اعتقاد رایج آن عصر را پذیرفته بود که این ملکوت بر زمین ظهور خواهد کرد و اینکه در آینده «خواهد آمد»، به صورتی که گویی هم‌اکنون وجود و حضور خارجی ندارد (انجیل مرقس، باب ۱، آیه ۱۵). بدین ترتیب، ظهور و بروز کامل حکومت خداوند بر زمین، به رغم اینکه نشانه‌هایی دال بر حضور فعلی آن وجود داشت، امری مربوط به زمان آینده بود. نقطه قوت و فشار تمثیل مرقس از دانه (تخم) ای که در نهان رشد می‌کند (باب ۴، آیات ۲۹-۲۶) و دانه خردل (باب ۴، آیات ۳۰-۳۲) نیز همین مطلب است. این تمثیلات می‌فهمانند که گرچه تخم ملکوت خداوند (آسمان) از هم‌اکنون کاشته شده، تجلی و بروز کامل آن هنوز به وقوع نپیوسته است.

علاوه بر این، انجیل مرقس مطلب دیگری را نیز ضبط کرده است و آن اینکه [بنابر قول حضرت عیسی (ع)] بعضی از کسانی که در آن زمان پیش روی او ایستاده بوده‌اند باید قبل از اینکه ذائقه موت را بچشند حتماً ملکوت خدا را که بقوت می‌آمد می‌دیدند (انجیل مرقس، باب ۹، آیه ۱). پس از اینکه حضرت عیسی (ع) را به صلیب کشیدند این گونه سخنان وی در مردم این امید را به وجود آورده بود که بازگشت وی به عنوان مسیح (ناجی) بسیار زود خواهد بود.

تفکر ارتودوکس مسیحی همواره معتقد به ظهور و بروز آتی «سلطنت و ملکوت خداوند» بر روی زمین بوده است. در این مکتب ایده یاد شده به طور سنتی با مفهوم «پاروسیا»^۱ (آمدن دوم) مسیح و اعتقادات مربوط به حکم الهی، حیات ابدی و معاد جسمانی جمع شده است.

همانطور که قبلاً گفتیم، روایت عهد جدید از تعلیم ملکوت [الهی] توسط حضرت عیسی (ع) همچنین به گونه‌ای است که گویی وی آن را به یک معنا عملاً حاضر و موجود می‌دید. از این جهت، «آمدن» این ملکوت این طور معنا می‌دهد که این یک واقعیت موجود اما «پوشیده و مخفی» است. قدرت حضرت عیسی (ع) برای معالجه و

1. Parousia

دنیایی که ایشان می‌شناختند - جهان مادی اطراف ما - به پایان برسد. یهودیان زمان حضرت عیسی (ع) معتقد بودند که تنها افراد متقی و درستکار می‌توانند به ملکوت الهی وارد شده، مشمول خیرات و برکات آن شوند. برقراری حکومت یا سلطنت الهی بر زمین شامل تنبیه و مجازات افراد شریر و فاسد و سرنگونی رژیم‌های سیاسی کافر مسلکی است که زیر نفوذ و کنترل شیطان (ها - ساتان^۱ به زبان عبری) می‌باشند.

در عهد جدید، دو اصطلاح «ملکوت الهی - خداوند» و «ملکوت آسمان» مکرراً به چشم می‌خورند. نویسنده انجیل متی اصطلاح دوم را ترجیح می‌دهد، اما هیچ اختلاف و وجه تمایز کلامی روشنی بین اصطلاح مورد استفاده متی و عبارت «ملکوت خداوند» وجود ندارد؛ آنها مشابه هم و یکی هستند. بر مبنای مندرجات اناجیل، آمدن «ملکوت خداوند» که عیسی مسیح (ع) موعظه و تبلیغ می‌کرد همان «خبر خوش» و یا مؤذنه الهی است. در اناجیل مرقس (باب ۱، آیه ۱۵) و متی (باب ۴، آیه ۱۷)، واژه به یاد ماندنی در اولین خطبه عیسی (ع) در جلیله، اعلام این مطلب بود که فرارسیدن سلطنت و ملکوت [الهی] نزدیک شده است. اهمیت مرکزی آن در تعالیم حضرت عیسی (ع) بسیار مبرهن است: در انجیل مرقس سیزده مورد استعمال این اصطلاح ثبت شده است؛ در انجیل لوقا سی و چهار مورد؛ و سرانجام در انجیل متی نیز چهل و هشت مورد اشاره به «ملکوت آسمان» به چشم می‌خورد.

در تمثیلات عهد جدید که با این تشبیه شروع می‌شوند که - «ملکوت خداوند شبیه... می‌باشد» - تصور عیسی (ع) در مورد طبیعت واقعی (در مقابل تصورات همگانی رایج در قرن اول میلادی) ملکوت خداوند تعلیم داده شده است. اما این سلطنت و ملکوتی که عیسی (ع) تعلیم داده است چیست؟ مطابق روایات عهد جدید، عیسی (ع) آن را از دو وجه مختلف در نظر می‌گرفت: یکی سلطنت و ملکوتی که به آینده تعلق داشت و دیگری ملکوتی که هم‌اکنون و در این دنیا وجود داشت - گویی که در بین مستمعین سخنان وی حاضر بود.

1. ha - satan

همان‌طور که شهرت حضرت عیسی (ع) در این دوران فعالیت‌های تبلیغی گسترش می‌یافت بسیاری از یهودیان وی را به چشم ناجی ملی و سیاسی، در آن دورانی که فشار و استثمار رومی‌ها در فلسطین رو به افزایش بود، می‌نگریستند. بسیاری از مردم او را یکی از پیامبران خدا قلمداد می‌کردند؛ بعضی دیگر نیز از نفوذ شخصیت، جاذبه، شهرت و روایاتی که در مورد قدرت روحی او بیان می‌شد دچار خطر و تهدید شده بودند. تعالیم و مداوای بیماران تأثیر چشمگیری، از جنبه‌های مثبت و منفی، بر جای گذاشته بود.

تعالیم عیسی (ع) دربارهٔ ملکوت الهی: ترجیح‌بند و تکیهٔ کلام پیام عیسی (ع) این بود که: ملکوت خداوندی بالای سر ماست. روشن است که این مفهوم، آن‌گونه که از دهان عیسی خارج می‌شد، اشاره به مکان خاصی نداشت.

عبارت «ملکوت خداوند» در واقع به دوران قبل از ظهور حضرت عیسی (ع) تعلق داشته، پیش از این نیز در روایات یهودیان پیرامون مسیحا آمده بود، که در آنجا نیز نوعی طنین و صدای رسای سیاسی داشت. واژهٔ عبری «ملکوت»^۱ که به سلطنت و یا ملکوت الهی ترجمه می‌شود، بیش از آنچه مبین قلمروی این سلطنت باشد به اعمال حکومت الهی اشاره دارد.

در بین یهودیان قرن اول میلادی، ملکوت یا سلطنت الهی معمولاً به یک معنای آخرت‌شناسی یا مبحث اخروی فهمیده می‌شد، بدین معنی که به عمل حکومت کردن خداوند بر جهان اشاره داشت. از لحاظ نظری، مبحث آخرت‌شناسی^۲ مشعر بر تعلیم «روز آخرت» یا «امور غایی» است، روزی که حکومت و سلطنت خداوند بر زمین بر همگان آشکار خواهد شد. این‌طور تصور می‌شد که این سلطنت در آینده خواهد آمد و نشانهٔ «پایان زمان» خواهد بود. به عبارت دیگر، در عصر حضرت عیسی (ع)، یهودیان، سلطنت و ملکوت خداوند را این‌طور می‌فهمیدند که آن وقتی است که قدرت و سلطنت خداوندی در آینده بر همگان ظاهر شده، زندگی دنیوی و اساساً کل

1. Melechut

2. Eschatology

مقامات دولتی را برانگیخته بود، سرانجام دستگیر، زندانی و اعدام گردید. دستگیری وی، نقطه شروع حرکت و موعظه و خطابه خود عیسی (ع) بود.

در روایات مسیحی آمده که در آن هنگام حضرت عیسی (ع) به یک تبلیغ همگانی دست زده و از جمله مریدان و حواریون را به دور خود جمع می نمود. وی کارهای تبلیغی خود را با این حواریون آغاز کرده، برای مرکز فعالیت‌های خویش نیز خانه یکی از مریدانش به نام سیمون پیترا^۱ در کفرناحوم را انتخاب نمود. روایات مسیحی می گویند که وی ابتدا در همان شهر کفرناحوم به تبلیغ و موعظه پرداخته و سپس به شهرهای دیگر حرکت کرد. در عهد جدید می خوانیم که مردم، برای مداوای بیماری‌های خویش و نیز شنیدن خطابه‌های عیسی (ع)، گروه گروه به سمت وی روی می آوردند. نحوهٔ تعلیم وی نیز به شکل تمثیل، داستانها و یا نقل قولهای کوتاهی که وجه تشابهی با یک واقعیت دینی داشتند بود. در پاره‌ای از مواقع تمثیلات موجود در اناجیل دارای یک مضمون اخلاقی می باشند، اما در موارد بسیار بیشتری به عنوان راهی برای توصیف اینکه خداوند چگونه عمل می کند به کار گرفته می شوند.

اناجیل سه گانه مدعی اند که حضرت عیسی (ع)، در خلال دوران تبلیغ خود به صورت یک پیامبر دوره گرد، قطعاً به معالجهٔ بیماران می پرداخت. چیزی که با اطمینان کمتری می توان از آن سخن گفت روایاتی است که در مورد انجام یک سلسله معجزات خارق‌العادهٔ وی نقل شده است. با این وجود در اناجیل کتاب مقدس مواردی از معجزات حضرت عیسی (ع) وجود دارند (که بهتر است آنها را به عنوان «اعمال عجیب و شگفت آور» بخوانیم تا اینکه بگوییم مطلق شکستن قوانین طبیعی بوده اند، چون در قرن اول میلادی هنوز این قوانین حتی درست شناخته نشده بودند)^۲ که در خدمت این اعتقاد و ایمان پس از رستاخیز [عیسی از قبر] مسیحیان قرار می گیرند که خداوند تبارک و تعالی از طریق عیسی مسیح (ع)، در جهان حضور داشت.

1. Simon Peter

۲. البته این یک دید مادبگیرانه و یا نفی یا حداقل توجه علمی کننده! معجزات انبیاست که با داعیه اسلام در مورد پیامبران الهی و از جمله حضرت عیسی (ع) مطابقت ندارد.

دینی حضرت عیسی (ع) در تاریخ یهود (برحسب اجتماع اولیه مسیحیان) اشاره می‌کند، چون در این شجره‌نامه‌ها، حضرت عیسی (ع) از اعقاب حضرت داود (ع) - پیامبر و پادشاه مقتدر یهودیان، معرفی شده است. در مورد میانسالی و جوانی حضرت عیسی (ع) بسیار کم می‌دانیم و روایاتی هم که در عهد جدید آمده به احتمال زیاد جنبه اساطیری دارد.

بدون شک حضرت عیسی (ع) به زبان استاندارد یهودیان فلسطینی آن عصر، زبان سامی آرامی، سخن می‌گفته است. سخنان وی تنها به زبان یونانی، زبان عهد جدید، به ما رسیده‌اند. اما می‌توان گفت که آنها، در همان سالهای اولیه پس از مرگ وی از آرامی به یونانی ترجمه شده‌اند. در متن یونانی عهد جدید می‌بینیم که در چند مورد، واژه‌های آرامی با همان تلفظ اصلی منتهی با حروف یونانی نقل گردیده‌اند، از جمله در انجیل مرقس، باب ۵، آیه ۴۱؛ باب ۷، آیه ۳۴؛ باب ۱۴، آیه ۳۶، و باب ۱۵، آیه ۳۴. به استثنای مطالب مربوط به تولد و دوران کودکی عیسی (ع) در اناجیل متی و لوقا، اناجیل ملخص سه گانه تنها با حیات عیسی (ع) پس از غسل تعمید وی سروکار دارند. در حدود سالهای ۲۸ میلادی، پیامبر موعظه‌گری به نام حضرت یحیی (ع) در دامنه دره اردن ظاهر شده، مردم را به توبه و اقرار به گناهان خویش دعوت می‌کرد و از حکم و جزای الهی که در پیش بود سخن می‌گفت. مردم، به عنوان سمبل و نشانه توبه، تعمید (شستشو) می‌شدند. در بین کسانی که برای تعمید مراجعه کردند یکی هم جوانی به نام عیسی (ع) بود. مطابق نوشته انجیل مرقس، در آن زمان حضرت عیسی (ع) به مکاشفه‌ای نایل آمد.

«و واقع شد در آن ایام که عیسی از ناصره جلیل آمده در اردن از یحیی تعمید یافت. و چون از آب برآمد در ساعت آسمان را شکافته دید و روح را که مانند کبوتری بر وی نازل می‌شود؛ و آوازی از آسمان در رسید که تو پسر حیب من هستی که از تو خشنودم.» (انجیل مرقس، باب ۱، آیات ۹-۱۱)

جوهر پیام تعمید این بود که روز حکم و قضای الهی بسیار نزدیک بوده، ممکن است دیگر چندان وقتی برای توبه باقی نمانده باشد. حضرت یحیی (ع) که مخالف

زندگی و تعالیم حضرت عیسی(ع)

زندگی حضرت عیسی(ع): به دست دادن شمایی از وقایع عمده زندگی حضرت عیسی(ع)، به جهت اینکه داده‌های تاریخی کمی در این مورد وجود دارد، کار غیرممکن است. بر مبنای شهادات معدود منابع رومی و یهودی، و با استفاده از ارجاعات و اشارات عهد جدید به اعدام حضرت عیسی(ع) توسط پونتئوس پیلات، تاریخ مصلوب شدن وی را می‌توان حدود سالهای ۳۰ میلادی دانست. به دست دادن تاریخ تولد وی، به دلیل محاسبات غلط تقویم در آن سالهای اولیه، کار نسبتاً مشکلت‌تری است. لوقا، سال تولد حضرت عیسی(ع) را سال ششم قبل از میلاد می‌داند که در آن سال یک سرشماری رسمی را کوئی‌رینیوس^۱ به عمل آورد. متی این تاریخ را قبل از مرگ هرود، که در سال چهارم پیش از میلاد اتفاق افتاد، می‌داند. بر مبنای مندرجات این دو انجیل، حضرت عیسی(ع) در بیت‌الحم (از شهرهای یهودیه) متولد شده است؛ اما وی در کنار والدین^۲ خود در ناصریه سکنی گزیده حرفه پدر خویش، نجاری را دنبال نمود. گفته شده که وی برادران و خواهرانی هم داشته است. نام مادرش [حضرت] مریم(س) بوده است و پدرش نیز، که قطعاً قبل از سال ۳۰ میلادی مرده است، به نام یوسف بوده است.

روایات سنتی اناجیل متی و لوقا در مورد اینکه حضرت عیسی(ع) از مادری باکره به دنیا آمده که روح‌القدس بر وی نازل گردیده و او را حامله نموده است، مبین اهمیت خاص حضرت عیسی(ع) برای مسیحیان اولیه است.

به همین ترتیب، مطالبی که در مورد نسب و دودمان حضرت عیسی(ع) در انجیل متی، باب ۱، آیات ۱۷-۱ و انجیل لوقا، باب ۳، آیات ۳۴-۲۳، آمده بر اهمیت

1. Quirinius

۲. البته خوانندگان عزیز توجه دارند که ما مسلمانان، به حسب صریح آیه قرآن (سوره نساء، آیه ۱۷۱) برای آن حضرت پدری قائل نیستیم و لذا استفاده از واژه «والدین» و یا کلمه پدر را جایز نمی‌دانیم.

قوم را می‌شوراند و در تمام یهودیه از جلیله گرفته تا به‌اینجا تعلیم می‌دهد. بالاخره حاکم در مقابل تقاضای کاهنان سر فرود آورد. پس عیسی را در آنجا با دو خطاکار یکی برطرف راست و دیگری بر چپ او مصلوب کردند. عیسی گفت:

«ای پدر این‌ها را بیامرزش زیرا که نمی‌دانند چه

می‌کنند»

در آخرین لحظات زندگی فریاد کرد: «خدای من، خدای من مرا چرا ترک کردی». سپس جان به‌جان آفرین تسلیم کرد. پس از سه روز از قبر برآمد و رستاخیز از سرگرفت.

اکنون که عیسی را از نظر نویسندگان انجیل‌های چهارگانه تا اندازه‌ای شناختیم و عقاید او را دانستیم، لازم است اندکی نیز در باب شخصیت حقیقی او بحث کنیم و عقاید دانشمندان آزاد فکر جهان را در باب او مورد مطالعه و دقت قرار دهیم. به‌علاوه عقاید صاحبان ادیانی را که به دین مسیحی آشنایی دارند نیز بشناسیم.

(مهرداد ایزد پناه، آشنایی با دین مسیح)

خدا را در اعلیٰ علین جلال و بر زمین سلامتی و در میان مردم رضامندی باد.»^(۱)

در چنین جامعه‌ای از مردم پارسا و فروتن که خدا و خود را نیز دوست می‌دارند ملکوت آسمان است. ملکوت آسمانها در این زمین و ملکوت آسمان در میان آنان است.»^(۲)

در بعضی از متون عیسی عنوان «مسیحی» دارد که مراسم زمینی ملکوت خدا را انجام می‌دهد. در بعضی دیگر از متون، دین فقط برای این نیست که اصلاح و تحولی در اخلاق به وجود آورد بلکه نظیر تعبیرهای یهودی برای ایجاد یک تحول بزرگ و عصر نوین به دنیا آمده است. در اینجا دیگر دین او فقط اصلاحی در دین یهود نیست بلکه خود سرآغاز دینی نوین و دوره جدید است. طبق مندرجات انجیل داوری مردگان نیز با عیسی است:

«پسر انسان خواهد آمد در جلال پدر خویش
به اتفاق ملائکه خود و در آن وقت هر کسی را
موافق اعمالش جزا خواهد داد. هر آینه به شما
می‌گویم که بعضی در اینجا حاضرند که تا پسر
انسان را نبینند که در ملکوت خود می‌آید ذایقه
موت را نخواهند چشید.»^(۳)

۱- انجیل لوقا، باب دوم، آیه ۱۴ ۲- انجیل لوقا، باب هفدهم، آیه ۲۱
۳- انجیل متی، باب شانزدهم، آیه ۲۸؛ در باب نظایر آن: انجیل متی باب
نوزدهم آیه ۲۸؛ انجیل لوقا، باب هفدهم، آیه ۲۲، باب بیست و یکم، آیه؛ انجیل متی،
باب بیست و چهارم، آیه ۳۶، باب شانزدهم، آیه ۲۸، باب بیست و سه، آیه ۳۶-۳۹،
انجیل مرقس، باب نهم آیه ۱.

کامل است.»^(۱)

از نظر عیسی تکالیف انسانی مهم‌تر از اعمال دینی است. در انجیل مرقس می‌نویسد: «سبت به جهت انسان مقرر شد نه انسان برای سبت.»^(۲)

این عقیده در عین حال به شکلی سادگی کودکانه و تحقیر ثروت را در بردارد:

«تا بازگشت نکنید و مثل طفلی کوچک نشوید هرگز داخل ملکوت آسمان نخواهید شد. هیچ کس دو آقا را خدمت نمی‌تواند کرد زیرا یا از یکی نفرت دارد و با دیگری محبت و یا به یکی می‌چسبد و دیگری را حقیر می‌شمارد محال است که خدا و ممون (Mamon) (خدای توانگری در افسانه‌شناسی فنیقیان) را خدمت کنید.»^(۳)

اگر مردم چنین رفتار کنند صلح و رضامندی در میان آنان حکومت می‌کند:

۱- انجیل متی، باب پنجم، آیه ۴۸-۳۹

۲- انجیل مرقس، باب دوم، آیه ۲۷

ژ- انجیل متی، باب هجدهم، آیه ۳. در باره نظیر این آیات رجوع شود به انجیل مرقس، باب دهم آیه ۱۴؛ انجیل لوقا، باب دهم آیه ۲۱.

۳- انجیل متی، باب ششم، آیه ۲۴. در باره نظایر آن رجوع شود به انجیل متی، باب نوزدهم آیه ۲۶-۱۶؛ انجیل مرقس، باب دهم آیه ۲۵؛ انجیل لوقا، باب هجدهم آیه ۲۱-۲۵.

- انجیل متی، باب هجدهم، آیه ۳. در باره نظیر این آیات رجوع شود به انجیل مرقس، باب دهم آیه ۱۴؛ انجیل لوقا، باب دهم آیه ۲۱.

با شریر مقاومت نکنید، بلکه هر که بر
رخساره راست تو ضربه زند دیگری را نیز به سوی
او بگردان. اگر کسی خواهد با تو دعوی کند و
قبای تو را بگیرد عبای خود را نیز بدو واگذار. و
هرگاه کسی تو را برای یک میل مجبور سازد با میل
همراه او برو. هرکس از تو سؤال کند بدو ببخش و
از کسی که قرض از تو خواهد روی خود را
مگردان، شنیده‌اید که گفته شده است همسایه
خود را محبت نما و با دشمن خود عداوت کن اما
من به شما می‌گویم که دشمنان خود را محبت
نمایید و برای لعن‌کنندگان خود برکت بطلبید و به
آنانی که از شما نفرت کنند احسان کنید و به هر که
به شما فحش دهد و جفا رساند دعای خیر کنید تا
پدر خود را که در آسمان است پسران شوید، زیرا
که آفتاب خود را بر بدان و نیکان طالع می‌سازد و
باران بر عادلان و ظالمان می‌باراند. زیرا هرگاه
آنانی را محبت نمایید که شما را محبت می‌نمایند
چه اجر دارید. آیا باجگیران چنین نمی‌کنند؟ هر
گاه برادران خود را فقط سلام گویند چه فضیلت
دارید. آیا باجگیران چنین نمی‌کنند؟ پس شما
کامل باشید چنانکه پدر شما که در آسمان است

به شما حکمی تازه می‌دهم که یکدیگر را
محبت نمایید چنان که من شما را محبت نمودم تا
شما نیز یکدیگر را محبت، نمایید.

به همین نشان همه خواهند فهمید که شاگرد
من هستید اگر محبت یکدیگر را داشته باشید.»^(۱)

باید با دشمنان آشتی کرد.^(۲) با رقیبان و خصمان سازش نمود.^(۳)
دشمنان خود را دوست داشت.^(۴) و بخشید^(۵)؛ در مقابل بدی کف نفس
پیشه ساخت.^(۶) باید از تصور و قضاوت درباره دیگران خودداری
نمود.^(۷)

تورات اجازه می‌دهد که زن زناکار را سنگسار کنند؛ عیسی به
آنان که کسی را متهم به زنا می‌کنند، می‌گوید: «هر که از شما گناه ندارد
اول بر او سنگ اندازد.»^(۸)

بدی نکردن به دیگران کافی نیست، بلکه باید به دیگران
نیکی کرد. و از مهربانی و بخشندگی پدر ملکوتی تقلید کرد:
آنچه خواهید که مردم به شما کنند، شما نیز با
آنها همچنان کنید زیرا این است تورات و صحف
انبیاء.»^(۹)

۱- «یوحنا، باب سیزدهم، آیه ۳۵-۳۰

۲- انجیل متی، باب پنجم، آیه ۲۴

۳- انجیل متی، باب پنجم، آیه ۲۵

۴- انجیل متی، باب پنجم، آیه ۴۴

۵- انجیل متی، باب پنجم، آیه ۴۱-۳۹

۶- انجیل متی، باب هفتم، آیه ۵-۱

۷- انجیل یوحنا، باب هشتم، آیه ۱۱-۳

۸- انجیل متی، باب هفتم، آیه ۱۲

بدین دو حکم تمام تورات و صحف انبیاء متعلق
است.»^(۱)

اول همه احکام این است که بشنو اسرائیل،
خداوند خدای ما خداوند واحد است. و خداوند
خدای خود را به تمامی دل و تمامی جان و تمامی
خاطر قوت خود محبت نما که اول از احکام این
است، و دوم مثل اول است که همسایه خود را
چون نفس خود محبت نما. بزرگتر از این دو
حکمی نیست.^(۲)

یکی از فقه‌های برخاسته از روی امتحان به‌وی گفت: ای استاد
چه کنم تا وارث حیات جاودانی گردم؟ به‌وی گفت: در تورات چه
نوشته شده است و چگونه می‌خوانی، جواب داده گفت این که خداوند
خدای خود را به تمام دل و تمام نفس و تمام توانایی و تمام فکر خود
محبت نما و همسایه خود را مثل نفس خود گفت: نیکو جواب گفתי
چنین بکن که خواهی زیست.^(۳)

باید دانست که به عقیده عیسی همسایه و هم‌نوع یهودی
خودخواه نیست بلکه سامری رحم دل است.^(۴) عشق در مرزهای ملل
و فرق متوقف نمی‌گردد، و عشق عالمیان اساس و قانون اصلی
دین مسیح است.

۱- انجیل متی، باب بیست و دوم، آیه ۴۰-۳۷

۲- انجیل مرقس، باب دوازدهم، آیه ۳۱-۲۹

۳- انجیل لوقا، باب دهم، آیه ۲۷ ۴- انجیل لوقا، باب دهم، آیه ۳۵-۳۰

پدر را به روح و راستی پرستش خواهند کرد، زیرا که پدر مثل این پرستندگان خود را طالب است خدا روح است و هر که او را پرستش کند می باید به روح و راستی بپرستد.»^(۱)

عیسی پیروان خود را فرمود پدر را چنین دعا کنند:

«ای پدر ما که در آسمانی، نام تو مقدس باد، ملکوت تو بیاید اراده تو چنانکه در آسمان است بر زمین نیز کرده شود. نان کفاف ما را امروز به ما بده، و قرض های ما را ببخش چنانکه ما نیز قرضداران خود را می بخشیم، و ما را در آزمایش نیاور، بلکه از شریر ما را رهایی ده، زیرا ملکوت و قوت و جلال تا ابد از آن تست. آمین.»^(۲)

محبت و عشق اساس دین عیسی است. پدر آسمانی مردم را مانند فرزندان دوست دارد. مردم نیز باید او را مانند پدر دوست بدارند و برادرانه نسبت به یکدیگر محبت نمایند:

ای استاد کدام حکم در شریعت بزرگتر است؟ عیسی وی را گفت: این که خداوند خدای خود را به همه دل و تمامی نفس و تمامی فکر خود محبت نما. این است حکم اول و اعظم. و دوم مثل آنست یعنی همسایه خود را مثل خود محبت نما.

۱- انجیل یوحنا، باب چهارم، آیه ۲۴-۲۱

۲- انجیل متی، باب ششم، آیه ۱۳-۹

سؤال کنید که به شما داده خواهد شد، بطلبید که خواهید یافت، بکوبید که برای شما باز کرده خواهد شد، زیرا هر که سؤال کند، یابد و کسی که بطلبد دریافت کند، و هر که بکوبد برای او گشاده خواهد شد، و کدام آدمی است از شما که پسرش نانی از او خواهد و سنگی بدو دهد یا اگر ماهی خواهد ماری بدو بخشد. پس هرگاه شما که شریب هستید، دادن بخشش‌های نیکو را به اولاد خود می‌دانید. چه قدر زیاده پدر شما که در آسمان است چیزهای نیکو را به آنانی که از او سؤال می‌کنند خواهد بخشید^(۱) پدر خود را که در آسمان است پسران شوید، زیرا که آفتاب خود را بر بدان و نیکان طالع می‌سازد و باران بر عادلان و ظالمان می‌باراند.»^(۲)

در دین مسیح «پدر آسمانی» دیگر خدای ملی یهود و سامریان نیست بلکه خالق مردم و خدای همه جهانیان است.

عیسی به او گفت: ای زن مرا تصدیق کن که ساعتی می‌آید که نه در این کوه و نه در اورشلیم پدر را پرستش خواهید کرد... لیکن ساعتی می‌آید بلکه الآن است که در آن پرستندگان حقیقی

۱- انجیل متی، باب هفتم، آیه ۱۱-۷

۲- انجیل متی، باب پنجم، آیه ۴۵

عدالت، زیرا ملکوت آسمان از آن ایشان است. خوشحال باشید چون شما را فحش گویند و جفا رسانند و به خاطر من هر سخن بدی بر شما کاذبانه گویند. خوش باشید و شادی عظیم نمایید، زیرا اجر شما در آسمان عظیم است...»^(۱)

عیسی به شنوندگان خود هستی خدا را آشکار ساخت. پدر ملکوتی را دارای رحمت بی‌پایان دانست. آرامش قلب و بخشش را توصیه کرد:

از بهر جان خود اندیشه مکنید که چه خورید یا چه آشامید و نه برای بدن خود که چه بپوشید، آیا جان از خوراک و بدن از پوشاک بهتر نیست، مرغان هوا را نظر کنید که نه می‌کارند و نه می‌درویند و نه در انبارها ذخیره می‌کنند و پدر آسمانی شما آنها را می‌پروراند، آیا شما از آنها به مراتب بهتر نیستید؟ و کیست از شما که به تفکر بتواند ذراعی بر قامت خود افزایش دهد و برای لباس چرا می‌اندیشید، در سوسنهای چمن تأمل کنید چگونه نمو می‌کند نه محنت می‌کشند و نه می‌ریسند، لیکن به شما می‌گویم، سلیمان هم با همه جلال خود چون یکی از آنها آراسته نشد.»^(۲)

۱- انجیل متی، باب پنجم، آیه ۱۲-۳

۲- انجیل متی، باب ششم، آیه ۲۹-۲۵

عدالت را به کمال رسانیم. پس او را وا گذاشت. اما عیسی چون تعمید یافت، فوراً از آب برآمد که در ساعت آسمان بر وی گشاده شد و روح خدا را دید که مثل کبوتری نزول کرده بر وی می‌آید. آنگاه خطابی از آسمان در رسید که این است پسر حبیب من که از او خشنودم. (۱)

عیسی مجدداً به جلیله بازگشت، در کنیساها ایشان تعلیم داده به بشارت ملکوت موعظه می‌کرد. نام او در تمام سوریه شهرت یافت. گروهی بسیار از جلیله و دیکاپولس و اورشلیم و یهودیه و آن طرف اردن در عقب او روانه شدند. گروه بسیار دیده بر فراز کوه آمد. آنگاه دهان خود را گشوده و اولین گفتار خود را تعلیم داد:

خوشا به حال مسکینان در روح زیرا ملکوت
آسمان از آن ایشان است.

خوشا به حال ماتمیان، زیرا ایشان تسلی
خواهند یافت. خوشا به حال حلیمان زیرا ایشان
وارث زمین خواهند شد. خوشا به حال گرسنگان و
تشنگان عدالت، زیرا ایشان سیر خواهند شد.
خوشا به حال رحم‌کنندگان، زیرا بر ایشان رحم
کرده خواهد شد. خوشا به حال پاکدلان، زیرا
ایشان خدا را خواهند دید. خوشا به حال
صلح‌کنندگان، زیرا ایشان پسران خدا خوانده
خواهند شد. خوشا به حال زحمت‌کشان برای

۱- انجیل متی، باب سوم، آیه ۱۷-۱۴

با وجود این که مریم باکره بود طبق مندرجات انجیل سلسله نیاکان عیسی توسط یوسف پدرش به «ملک داوود» می‌رسد.^(۱)

باب اول از انجیل متی در آیه شانزده می‌نویسد: یعقوب، یوسف شوهر مریم را آورد که عیسی موسوم به مسیح از او متولد شد و با ذکر نسب‌نامه عیسی، او را پسر یوسف می‌خواند، و در آیات بعد می‌گوید: یوسف انتظار کشید تا مریم عیسی را که از روح القدس بود زاید و آنگاه با او عروسی کرد و مریم با حاملگی عیسی باکره هم بود. در این باب اختلافات آیات و روایات آشکار است.

عیسی در ایام هیروودیس پادشاه در «بیت لحم *Bethleem*» یهودیه متولد گردید. پدرش یوسف به نجاری اشتغال داشت.^(۲) عیسی نیز مانند پدر نجاری پیشه ساخت.^(۳) یحیی نبی او را غسل تعمید داد و ظهور آینده ملکوت خدا را ابلاغ کرد:

توبه کنید زیرا ملکوت آسمان نزدیک است.
 زیرا همین است آن که اشعیاء نبی از او خبر داده
 می‌گوید صدای ندا کننده در بیابان که راه خداوند
 را مهیا سازید و طرق او را راست نمایید.^(۴)

عیسی از جلیله به اردن نزد یحیی آمد تا از او تعمید یابد. اما یحیی او را منع نمود. گفت من احتیاج دارم که از تو تعمید یابم و تو نزد من می‌آیی؟ عیسی، در جواب وی گفت: ما را چنین مناسب است تا تمام

۱- انجیل متی، باب اول، آیه ۱۷-۱؛ انجیل لوقا، باب اول، آیه ۲۷

۲- انجیل متی، باب سیزدهم، آیه ۵۵

۳- انجیل مرقس، باب ششم، آیه ۳ ۴- انجیل متی، باب بیستم، آیه ۳-۲

شخصیت عیسی مسیح در نظر چهار انجیل

در مرکز «دین مسیح» شخصیت عیسی قرار دارد. متی و لوقا تولد عیسی را با اعجاز نشان می‌دهند. ولادت عیسی مسیح چنین بود که چون مادرش مریم به یوسف نامزد شده بود قبل از آنکه با هم درآیند، او را از «روح القدس» حامله یافتند. شوهرش یوسف چون مردی صالح بود و نخواست او را عبرت نماید، پس اراده نمود او را به پنهانی رها کند. اما چون او در این چیزها تفکر می‌کرد، ناگاه فرشته خداوند در خواب بر وی ظاهر شده گفت: ای یوسف پسر داود، از گرفتن زن خویش مریم مترس، زیرا که آنچه در وی قرار گرفته است از روح القدس است. او پسری خواهد زایید و نام او را عیسی خواهی نهاد. یوسف از خواب بیدار شد، و طبق دستور فرشته خداوند، زن خویش را گرفت و تا پسر نخستین خود را نزایید او را نشناخت و او را عیسی نام نهاد،^(۱) به این طریق عیسی از مادری باکره متولد گشت.^(۲)

۱- انجیل متی، باب اول، آیه ۲۵-۱۸

۲- انجیل متی، باب اول، آیه ۲۳؛ انجیل لوقا، باب اول، آیه ۳۴

کتاب مقدس دین مسیح

کتاب مقدس مسیحیان شامل کتب عهد قدیم و جدید است که به زبان فرانسوی آنرا *Tesrament* قدیم و جدید گویند. این کلمه ترجمه غلط لفظ اتحاد است که مقصود از آن «اتحاد بین خدا و بشر» است.

کتاب عهد جدید به زبان یونانی متداول نوشته شده است و دارای عبارات و کلماتی به زبان آرامی است.

کتاب‌های شریعت کلیسا «*Livres Canoniques*» کتاب‌هایی هستند که کلیساها آن‌ها را به عنوان «بنیاد ایمان مسیحی» می‌شناسند. کلمه یونانی کانون *Canon*، قاعده *Regle* معنی می‌دهد.

این کتب با کتاب عهد قدیم عبارت از بیست و هفت متن یونانی است که تشکیل کتاب «عهد جدید» را می‌دهد: انجیل متی، انجیل مرقس، انجیل لوقا، انجیل یوحنا، کتاب اعمال رسولان، بیست و یک رساله مخصوص پولس، مکاشفات یوحنا. این آثار در قرن چهارم میلادی تهیه و تنظیم گردید، به این طریق که نوشته‌های کلیساهای بزرگ را که با عقاید مسیحیان آن زمان مطابقت داشت جمع‌آوری کردند و این کتاب‌ها را تألیف نمودند.

مسیحیت

παρέδωκα γὰρ ὑμῖν ἐν πρώτοις, ὃ καὶ παρέλαβον,
ὅτι Χριστὸς ἀπέθανεν ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν
κατὰ τὰς γραφάς, καὶ ὅτι ἐτάφη, καὶ ὅτι ἐγήγερται
τῇ ἡμέρᾳ τῇ τρίτῃ κατὰ τὰς γραφάς, καὶ ὅτι ὤφθη
Κηφᾶ, εἶτα τοῖς δώδεκα.*

سر آغاز و تحولات اولیه

دین مسیحیت در چارچوب یهودیت قرن اول میلادی به وجود آمد. اولین پیروان حضرت مسیح (ع) از یهودیانی تشکیل می‌شد که اعمال و آداب دین یهودی را به طور کامل انجام می‌دادند. اما نقطه اصلی و کانون توجه مسیحیان اولیه و حوادثی که آنان را از بقیه یهودیان آن عصر جدا ساخت، قضیه زندگی، مرگ و رستاخیز عیسی (ع)، چهره مرکزی این جنبش و حرکت [دینی] جدید بود. در مورد زندگی حضرت عیسی (ع) بسیار کمتر از آنچه محققین و صاحب‌نظران اشتیاق دارند مطلب وجود دارد، اما روی هم رفته تاریخ بر زندگانی، مرگ و پاره‌ای از تعالیم وی بدرستی گواهی می‌دهد.

(رابرت بام استید... جهان مذهبی - ۲)

پرورش به هیچ وجه عمومی نبوده و مثل اکثر سرزمین‌های دیگر در خدمت حکومت قرار داشته است. تربیت برای توده مردم، عملی و حرفه‌ای، خانوادگی و صنفی بود و در بعضی از دوره‌ها، تربیت عقلانی نیز در مرحله ابتدایی به کارهای عملی افزوده می‌شد، از آن جمله خواندن و نوشتن، حساب ساده و هندسه برای تحدید حدود زمین‌هایی که هر بار از گل‌ولای نیل پوشیده می‌شد. تعلیم و تربیت عالی برای روحانیون، معماران، پزشکان و دفتردارانی بود که به طبقه بالا ترقی کرده بودند. محتویات آموزش شامل: مذهب، قوانین و معارف نجومی، ریاضی، مکانیک و پزشکی می‌شد. این پیوستگی کامل میان علم و دین، امتیاز فرهنگی به شمار می‌آمد.

به طور کلی می‌توان گفت در مصر باستان، منظور از تربیت بیشتر آماده کردن کاهنان بود که در میان آن‌ها احیاناً، قاضی، پزشک، مهندس، نویسنده و امثال آن‌ها دیده می‌شدند. بنابر این هدف تربیت امر دنیوی و آمیخته به جنبه‌های دینی بود. دنیوی از آن جهت که می‌خواستند شاگردانی در فنون مختلف پرورش دهند تا زندگی مرفهی داشته باشند و دینی از آن جهت که بر اساس محبت خدایان از طریق پرستش و تقرب به آن‌ها عمل کنند.

اسناد تاریخی نشان‌دهنده این موضوع است که سرنوشت هر ملتی از ابتدای تاریخ، در دست حکام طاغوتی قرار داشت، آن حکام از تمام امکانات جهان برای تحکیم سلطه خود استفاده می‌کردند، در حالی که آنان که رهبری پیامبران و فیلسوفان و اهل دانش را پذیرا شده بودند، بیشتر از نعمت تعلیم و تربیت بهره‌مند می‌شدند و کمتر در خدمت حکام زمان قرار می‌گرفتند. نتیجه‌ای که از تعلیم و تربیت مصریان قدیم عاید شد، همان انقیاد و اطاعت محض و کورکورانه در برابر فرعون‌ها بود. در نتیجه، هزاران سال برده باقی ماندند و صدها هزار نفر از آن‌ها در زیر شکنجه ناشی از کار یا در زیر سنگ‌های عظیم مقبره‌هایی که به شکل هرم و شکل‌های دیگر برای اجساد مومیایی‌شده فرعون‌ها ساخته می‌شد جان می‌سپردند و در اثر همان تربیت غلط، آنان را یاری طغیان نبود.

(علی محمد الماسی)

مصر باستان و تعلیم و تربیت

مصریان دارای تمدنی بسیار قدیمی‌اند که سابقه آن به پنج هزار سال قبل از میلاد هم می‌رسد، ولی آنچه به طور مستند بر دیوارهای مقابر آنها در اهرام و سردابه‌های محل دفن فرعون‌های آنان موجود است، به شکل بسیار جالبی تاریخ و وضع زندگی مردم آن زمان را نشان می‌دهد که از ۳۰۰۰ سال قبل از میلاد قابل مطالعه است. همان طور که گفته شد، قوم یهود در ۲۳۰۰ قبل از میلاد از سرزمین خود یعنی کنعان به مصر رفتند این قوم از قرن‌ها قبل دارای تمدن و تعلیمات فکری بودند. آنها بت پرست نبودند و در مصر که فراعنه خود را خدا می‌نامیدند، با تن دادن به بردگی حاضر نشدند که عقاید خود را از دست بدهند. بدون شك اینان و مصریان از تمدن و اندیشه‌های یکدیگر تاثیر پذیرفته‌اند. قبلاً از هدف تعلیم و تربیت در مذهب اصیل و تحریف نشده یهود اطلاع یافتیم ولی در مقایسه با هدف تعلیم و تربیت مصریان باید گفت که اینان مانند چینی‌ها هدف عمده را در تعلیم و تربیت، پرورش منشیان و نویسندگان و کارمندی می‌دانستند که برای دستگاه‌های دولتی سودمند باشند و کودکان را با شرح و بسط در اطراف مزایای این کارها تشویق می‌کردند. در نوشته‌ای که روی يك پاپيروس به دست آمده است، چنین می‌خوانیم «به درس و علم دل بده و آن را همچون مادرت دوست بدار.» و روی کاغذ دیگری نوشته شده است: «هیچ چیز گران بها تر از علم نیست.» و بر دیگری این جمله است: «هیچ حرفه‌ای نیست که آدمی در آن تحت امر دیگری نباشد، تنها مرد عالم است که در تحت حکومت خویشتن است.»

مثل اکثر سرزمین‌های عهد باستان، در مصر هم مدارس در داخل معبدها بودند و سازمان تعلیم و تربیت وابسته به این تشکیلات بود. کاهنان مذهبی، مقدمات علوم را به فرزندان خانواده‌های ثروتمند می‌آموختند. یکی از کاهنان منصبی داشت که می‌توان آن را معادل وزیر فرهنگ و آموزش عصر ما دانست. دیکته و رونویسی از متن‌ها یکی از روش‌های اساسی تعلیم و تربیت مصریان بود و شاگردان مطالب خود را روی ورقه‌های سنگ آهک یا پارچه‌های سفال می‌نوشتند و فقط در سال‌های آخر درس بود که شاگرد حق داشت روی پاپيروس بنویسد. با مطالعه وضع تعلیم و تربیت در مصر باستان به این نتیجه می‌رسیم که آموزش و

منش انسانی غایت و مقصود زندگی است. تهذیب اخلاق و تعالی نفس بیش از اندوختن دانش و مهارت و مالاندوزی اهمیت داشت.

تعلیم و تربیت یهودیان باستان

خانواده و پدر و مادر حرمت فراوان داشتند. پدر علاوه بر سمت ارشدیت خانواده، وظیفه معلمی افراد خانواده را هم به عهده داشت و برای چندین قرن، آموزش فرزندان به عهده پدر بود. در احادیث و اخبار می‌شنویم که انبیایی وجود داشتند که فقط مأمور ارشاد و هدایت خانواده یا قبیله خود بودند.

انبیای بنی‌اسرائیل نیز همواره در آموزش کودکان تاکید می‌کردند و منظور از تعلیم و تربیت را آگاهی طفل به قوانین مذهبی و پیروی از آن می‌شمردند. در حدود یکصد سال قبل از میلاد مسیح، در کنار هر کنیسه یهودی، مدرسه‌ای برای آموزش کودکان ساخته شده بود و در سال ۶۴ قبل از میلاد یوشع‌بن جمال، خام خام اعظم قوم یهود، دستور داد در هر دهکده یک دبستان تاسیس شود و همه پسران از شش‌سالگی به بالا مجبور به حضور در مدرسه باشند و دختران در خانه تحت تعلیم قرار گیرند. شاید این قدیمی‌ترین کوشش در تعلیم و تربیت برای اجباری کردن آن و حضور متعلمان در مدرسه باشد. آموزش مواد درسی بر سندیت و اعتبار مقام معلم استوار بود و با آن‌که به حفظ کردن معلومات و اطلاعات اهمیت می‌دادند، به بحث و اختلاف نظر نیز توجه می‌شد.

لازم به تذکر است که همین قوم یهود که خدا اراده فرمود ایشان را از بردگی به وسیله حضرت موسی رها کند و آنان را در زمین رهبر و امام گرداند، علی‌رغم تعلیمات عالیه پیامبران و انبیای متعدد، نخواستند به‌خوبی از آنچه به شکل نعمت در اختیارشان قرار گرفته بود استفاده کنند و بسیاری از آنان راه گمراهی را در پیش گرفتند و حتی چند تن از انبیای خود را به قتل رساندند و به شرك باز گشت کردند که در قرآن مجید، از این قوم مذمت‌های فراوانی شده است. در زمان حاضر نیز با آن‌که تعلیمات حضرت موسی و دیگر پیامبران، گرچه برخی تحریف شده، در اختیارشان است و افراد خوبی هم در میان آنان یافت می‌شوند، ولی باز هم عدماى از آنان مالاندوزی، دنیاپرستی و در نتیجه فساد را برگزیده‌اند و به نام مذهب یهود در دنیا فساد می‌کنند.

قوم یهود و مصریان باستان

قوم یهود

قوم یهود یا عبرانی‌ها بر اساس اساطیر و اسناد مذهبی، حدود ۲۳۰۰ قبل از میلاد، پس از ترك كنعان یا فلسطین کنونی، به مصر رفتند و در آن سرزمین سکونت گزیدند. آنان در مصر تا حد بردگی تنزل یافتند، تا سرانجام خداوند به حضرت موسی دستور داد که آنان را از زیر سلطه فرعون آزاد کند. حضرت موسی بردگان را آزاد ساخت و آنان را طی يك سفر سخت و طولانی و چهل ساله که به نام مهاجرت قوم یهود مشهور است به سرزمین موعود یعنی كنعان یا فلسطین کنونی بازگرداند (۱۲۵۰ قبل از میلاد). بعد از ۱۳۰۰ یا ۱۴۰۰ قبل از میلاد آنان در آن سرزمین استقرار یافتند و حکومتی که از دوازده قبیله تشکیل شده بود و به شکل دوازده ایالت متحد بود تشکیل دادند.

طی قرن بعد، حکمرانان و پیامبران و انبیای بسیار حکومت و رهبری این قوم را در دست داشتند که از آن جمله حضرت ابراهیم خلیل، داوود، سلیمان و فرزندان آنها را می‌توان نام برد. پیامبران این قوم مذهب یکتاپرستی را بنیان نهادند و به تنظیم مجموعه‌ای از دستورات اخلاقی و آثار ادبی توفیق یافتند که سرانجام آثار آنان در تمدن مغرب زمین اثری خاص باقی گذاشت. از نظر مذهب اصیل و تحریم نشده یهود، نه آنچه بعداً به وجود آمد، تکامل شخصیت و

«من موکداً بر آمدن مسیح موعود اعتقاد دارم و با وجود آنکه وی ممکن است دیر بیاید همه روزه منتظر آمدن او می‌باشم. من قاطعانه اعتقاد دارم که در زمانی که مورد رضایت خداست مردگان از نو زنده می‌شوند؛ نام بلند مرتبه‌ او [خداوند] برای همیشه ممدوح و متعالی باد.» [۱۱]

با همین توضیحات مختصری که ارائه کردیم نیز روشن می‌شود که تأکید مذهب یهود بر زندگی‌ای است که اکنون و در همین جهان، زیر نظر خداوند، انجام می‌شود. این زندگی همچنین تحت رهبری و هدایت کتاب مُنزل تورات بوده و در جامعه [یهودی] که بر میثاق و عهد الهی تشکیل یافته قابل تحقق و تکامل است. برای تقویت مبانی این تعهد به خداوند و مدح و ستایش ذات باری تعالی، آداب، تشریفات، جشنها و فستیوالها و روزه‌های متعددی طراحی شده است.

(کایل بیتس... جهان مذهبی-۲)

ارزش می‌باشد.

هدف سوم مذهب یهودی مربوط به «زندگی در آینده» است. در حالی که در یهودیت دوران کتاب مقدس، تلموذی و قرون وسطی، امید به آینده نقش مهمی را بازی می‌کرد، در یهودیت جدید از جایگاه کم اهمیت‌تری برخوردار شده است. مفاهیمی نظیر مسیحا، عصر مسیحایی [یا دوران آخرالزمان]، جاودانگی، رستاخیز و معاد جسمانی، بهشت و جهنم، دیگر مورد توجه و عنایت درجه اول نیستند. این مطلب خصوصاً در مورد جنبشهای یهودی اصلاحگرایانه و محافظه کارانه مصداق دارد، چون که یهودیان ارتودوکس هنوز هم بسیاری از این مفاهیم را قبول دارند. بسیاری از نویسندگان معاصر یهودی مفاهیمی نظیر جاودانگی (ادامه زندگی فرد در حیات اخروی) و یا معاد جسمانی (بعثت اخروی و برخاستن جسم از خاک) را به عنوان مطالب رمزی و استعاراتی که به تجدیدحیات قوم اسرائیل اشاره دارند تفسیر می‌نمایند. به همین ترتیب ایشان امید به عصر مسیحایی را نیز به تشکیل حکومت اسرائیل تفسیر می‌کنند. حتی مفهوم روز حکم و قضاوت الهی نیز به یک عده از روزهایی که به ترتیب در یوم کپیور (روز کفاره) های متوالی ظاهر می‌شوند تقلیل داده شده است. با این حال، امروزه، نزد بسیاری از یهودیان بویژه آنهایی که به سنت اعتقادی ارتودوکسها معتقدند، این مفاهیم نمایشگر هدفی سوم در حیات دینی یهودی است. بسیاری از افرادی که به سنت اصلاحگرایانه تعلق دارند نیز به گونه‌ای از جاودانگی و خلود اعتقاد دارند، اما در عین حال مفاهیمی همچون وجود بهشت، جهنم یا معاد جسمانی را مورد سؤال یا انکار قرار می‌دهند. ایده مجازات آتی بدکاران و افراد شرور و فاسد مستلزم نوعی قبول جاودانگی است. این واقعیت که «دنیای آینده» و «حیات ابدی» در کتب ادعیه یهودیان اصلاحگرای به چشم می‌خورد خود نشانه زنده نگه داشتن آنها نزد پیروان این فرقه است. همچنین این ایده‌ها در اعتقادنامه میمونید، که در کتب نماز و دعای بسیاری از اجتماعات یهودی یافت می‌شود، بقوت مورد تأکید مجدد قرار گرفته‌اند. در جملات پایانی این اعتقادنامه تصدیق شده است که:

اهداف معتقدین به مذهب یهود

مهمترین و اساسی‌ترین هدف برای یک شخص یهودی «زندگی کردن بر میثاق الهی» است. بسیاری از کسانی که مرتب بکنیسه و یا معبد نمی‌روند و چندان نیز ممنوعیت‌های غذایی دین یهود را رعایت نمی‌کنند باز خود را جزئی از این عهد و پیمان الهی می‌دانند. چنین فردی نیز پسران خود را ختنه کرده و با آداب «پارمیتزوه» بدین یهودی وارد می‌کند، و با دخترانش را با آداب «باس میتزوه». در ابتدا، قبول عهد و پیمان قوم اسرائیل به معنای پیروی کامل از مسئولیت‌های مذکور در تورات بود. امروزه این مقررات و مسئولیت‌ها به صورتهای گوناگونی تفسیر و تعبیر شده و درجه اخلاق و تأکید سخت آنها نیز متفاوت است. به هر صورت، وجه مشترک موجود، همان میراث تعلق به حیات جاری دین یهود می‌باشد که با میثاق و پیمانی الهی به هم مرتبط گردیده‌اند. هدف دوم را به بهترین وجه به صورت «زندگی مطابق با تعالیم تورات» می‌توان توصیف نمود. همان طور که قبلاً گفتیم وسعت دایره شمول واژه تورات متفاوت است، و نیز این که تمسک سخت به این تعالیم تا چه درجه است. با این وجود، جهت و مسیر زندگی برای همه یهودیان مؤمن و متقی همان جهت و صراط نشان داده شده در تورات می‌باشد. کوشش در جهت فهم و درک تورات از جهت معنای زندگی و نیز تلاش به منظور کسب معنایی دینی از نیروها و محرکات غالب در زندگی یک فرد یهودی است. این معنا بخوبی در سخنان متفکر یهودی، سموئیل س. کوهن^۱ به چشم می‌خورد:

«شاید، باستان‌های گروه برهنه‌های هندوستان، در هیچ کجای دیگری مطالعه متون مقدس به اندازه دین یهودی از شأن و منزلتی تا این حد بالا برخوردار نیست. کتاب تورات که تقریباً همه مراحل زندگی را مورد تماس و روشنگری قرار می‌دهد، زندگی و مذهب را همچون واحدی جدایی ناپذیر به هم جوش داده است. در این کتاب نه تنها برای زندگی نقشه کاملی به دست داده شده، بلکه پیروی از این دستورالعمل‌ها جزء شرایط عمده و اصلی مورد رحمت خداوند واقع شدن می‌باشد.» [۱۰]

مذهب یهود همواره بر کسب دانش تأکید ورزیده است و این نه تنها به خاطر کاربرد آن در مقاصد عملی و دنیوی و بلکه هدفی است که به خودی خود نیز دارای

گرفته است. این قانون (شریعت) شفاهی سپس به دو بخش تقسیم گردید، یکی تلموذ فلسطینی و دیگری تلموذ بابلی. کتاب اول در قرن پنجم میلادی تکمیل شد، در حالی که دومی حدود یکصد سال پس از آن پایان یافت. هر یک از تلموذها از سه بخش میشنا (و یا قانون شفاهی به زبان عبری)، و گمارا (به معنای مطالعه، یا شرح و تفسیر، به زبان آرامی)، با ترکیبی از توسفتا (قانون اضافی، به زبان آرامی) تشکیل یافته بود. جدول زیر، این تقسیم‌بندی را با تفصیل بیشتری نشان می‌دهد.

در حالی که قسمت اعظم تلموذ عمدتاً متوجه احکام و فرایض حقوقی به عنوان شرح و تفسیر میشناست، همچنین به طور پنهانی شامل نظرهای اجمالی چندی بر زندگی یهودی است. مثلثهای اخلاقی، پند و اصول حکمت‌آمیز، لطایف و بیوگرافی افراد متعددی در سرتاسر این اثر به چشم می‌خورد. همچنین یک سلسله توصیه‌های عملی در موضوعاتی نظیر بزرگ کردن بچه‌ها، جریان تعلیم و تربیت، ارزشهای اخلاقی و زمینه‌های مختلفی از حیات روزمره در آن وجود دارد. این نصیحت که «به هر کس فرصت شک کردن بدهید» به صورت یکی از نصایح اخلاقی رایج معاصر درآمده است. یکی دیگر از سخنان حکمت‌آمیز و بلیغ آن این پند است که «هرگز بچه را تهدید نکنید. یا او را تنبیه کنید و یا اینکه عفو نمایید.»

بدین ترتیب ملاحظه می‌شود که هر دو تلموذ وجوه اشتراک بسیاری دارند، از جمله اینکه هر دو با میشنای فلسطینی اصلی شروع می‌شوند. هر چند که روایت فلسطینی تلموذ در حدود یک سوم نسخه بابلی آن حجم دارد. روایت بابلی تلموذ نه تنها حجیمتر است، بلکه علاوه بر این از تلموذ فلسطینی، که بیشتر متوجه علایق و داستانهای بسیار کهنه و قدیمی است، نیرومندتر، معارضه‌جویانه‌تر و در آخر جالبتر است. برای فرد ساعی که به مطالعه دین یهود می‌پردازد، خواه از طبقه مردم غیرروحانی و یا علما و روحانیون این مذهب، تلموذ صرفاً برای اینکه گاه و بی‌گاه به صورت تفننی مطالعه شود طراحی نشده است و بلکه برای این منظور نوشته شده که به طور دقیق و کامل دیده شود. نزد بسیاری از مؤمنین مذهب یهود این کاری است که در تمام طول عمر خویش انجام می‌دهند.

الهام خداوندی و عکس‌العمل از ناحیه ملت و مردمی برگزیده، اجزای کاملاً متنوع و پراکنده کتب گوناگون مذهبی یاد شده را به یکدیگر متصل و مرتبط می‌سازد.

تلموذ

با وجود اینکه متون مقدس یاد شده [کتاب عهد عتیق] همواره مکان اول را در دین یهودی داشته است، تلموذ نیز همواره از موقعیت بالا و مؤثری برخوردار بوده است، زیرا که در اکثر موارد، تفسیر صحیح و مناسب کتاب مقدس را از طریق تعالیم تلموذ یاد می‌گیرند. این اثر را حکمای یهودی که در خلال قرون اول تا هفتم میلادی در فلسطین و بابل زندگی می‌کردند به وجود آورده‌اند. کتاب مزبور مجموعه‌ای از قوانین شریعت موسی (ع) و تفاسیر مرتبط با آنهاست که متون مقدس عبری را در قلمروهای جدیدی وسعت بخشیده و روی مسائل و موضوعاتی که در هر عصری مبتلا و مورد توجه و علاقه است دامنه بحث را می‌گشاید. روش استدلال و نحوه طرح سؤالات در این اثر به گونه‌ای است که علاقه و عنایت دائمی افراد عامی و نیز محققین و صاحب نظران را به خود جلب نموده است. طبیعت باز و بی‌منتهای مسائل و موضوعات مطروحه زمینه طرح مسائل و مطالبی را به دست می‌دهد که کاملاً دور از آنچه در ذهن علمایی که نخستین بار این اثر را به وجود آوردند می‌باشد.

همچنین دو مجموعه اخبار و احادیث دیگر، که هر دو نیز با مطالب یکسانی آغاز می‌شوند، به نام میشناهای فلسطینی^۱ وجود دارند. با وجود آنکه در روایات آمده که مواد و مطالب این مجموعه را خاخام یهودی آکیبا در حدود سالهای ۱۰۰ میلادی تنظیم کرده است، شکی نیست که اصل اثر را خاخام یهودا - هانسی^۲ در اواخر قرن دوم میلادی ویراستاری کرده است. این مجموعه شامل یک سلسله قوانین و شرایع شفاهی است که به اعتقاد عموم به همان زمان وحی تعالیم الهی به حضرت موسی (ع) برمی‌گردد که پیش از این به صورت مکتوب در نیامده‌اند. متن دیگری که در ارتباط نزدیک با میشناست، کتاب دیگری تحت عنوان توسفتا^۳ می‌باشد که به معنای تعالیم اضافی و یا تکمیلی است که اکثراً از همان منابع علمای دینی مؤلف میشنا سرچشمه

1. Palestinian Mishnah

2. Yehuda Ha - Nasi

3. Tosefta

حجّی نبی، زکریاء نبی، و ملاکی نبی را نیز شامل می‌شود. در حالی که این گروه آخر به عنوان «دوازده پیامبر» نامیده می‌شود، در واقع روی هم رفته به عنوان چهارمین کتاب (سفر) پیامبران محسوب می‌شود. مجموعه و یا بخش سوم به نام کتوبیم (و یا نوشته‌ها) خوانده شده و شامل یازده کتاب می‌باشد که تنوع و گستردگی مطلب در آنها نسبتاً بیشتر است. این گروه شامل کتاب مزامیر یعنی زبور داود(ع)، کتاب امثال سلیمان(ع)، کتاب ایوب(ع)، کتاب غزل غزل‌های سلیمان(ع)، کتاب روت، مراثی ارمیاء نبی، کتاب جامعه سلیمان، کتاب ارستر، کتاب دانیال نبی، کتب عزرا و نحمیاء و در آخر دو کتاب تاریخ ایام (اول و دوم) است.

در حالی که در این مجموعه متن مقدس قوم عبرانی و دین یهود تنوع نسبتاً زیادی به چشم می‌خورد، همچنین نوعی وحدت و یکپارچگی پویا و قدرتمند نیز در آن حضور دارد، به گونه‌ای که متون مقدس عبری را به صورت مجموعه زنده و نیرومندی از کتب (اسفار) در آورده است. (جدول ۱-۷ که در زیر آورده شده اسامی به عنوان «مردم برگزیده خویش»^۱ انتخاب کرده است. بدین ترتیب تاریخ، وحی و الهام خداوندی و عکس‌العمل از ناحیه ملت و مردمی برگزیده، اجزای کاملاً متنوع و پراکنده کتب گوناگون مذهبی یاد شده را به یکدیگر متصل و مرتبط می‌سازد.

این سه بخش یا مجموعه را به صورت اصلی عبری، معنای تحت‌اللفظی و ترجمه انگلیسی به دست می‌دهد.)

مفهوم عبری تاریخ یک بعد خطی را به دست می‌دهد که وحدت و انسجام مواد و مطالب تاریخی را ممکن می‌سازد. این مطلب همچنین با نوعی احساس مستمر وحی و الهام از ناحیه خداوندی همراه است، خدایی که دائماً در صدد مکتشف ساختن خویش و اراده خداوندی‌اش می‌باشد. عنصر سومی که در این وحدت و یکپارچگی به چشم می‌خورد وجود نوعی احساس عمیق این مطلب است که خداوند قوم یهود را به عنوان «مردم برگزیده خویش»^۱ انتخاب کرده است. بدین ترتیب تاریخ، وحی و

۱. Chosen People؛ خوانندگان ارجمند توجه دارند که این برگزیدگی که در قرآن کریم هم با تعبیر «فضیلتکم علی العالمین» (سوره بقره آیه ۱۲۲ و ۴۷) آمده مربوط به یک دوره یا بخش از تاریخ بنی اسرائیل است که این قوم پس از سالها ذلت و دربه‌دری توسط حضرت موسی کلیم(ع) نجات پیدا کرده و هم تحت قیادت و رهبری آن پیامبر اولوالعزم به عزت و فضیلت دنیا و آخرت رسیدند. اما بعدها، همین قوم برگزیده و هدایت یافته آن چنان مجدداً منحرف و دنیاپرست شدند که خداوند تبارک و تعالی برای نجات و رستگاری آنها ابتدا حضرت عیسی مسیح(ع) و سپس پیامبر بزرگوار اسلام(ص) را فرستاد که متأسفانه برقلب سیاه اکثر رهبران دنیاپرست و مقامپرست ایشان (البته باستانی معدودی مؤمنین واقعی و افراد صالح) هرگز تأثیری برجای نگذاشت.

پاره‌ای از مهمترین آنها عبارت‌اند از اینکه: چقدر از متن از خود حضرت موسی (ع) سرچشمه گرفته و چقدر آن را وی شخصاً مکتوب کرده است؟ با تجزیه و تحلیل دقیق و نقادانه مجموعه تورات (سفر پیدایش، سفر خروج، سفر لایوان، سفر اعداد، سفر تثبیه) بخوبی می‌توان حداقل چهار منبع اصلی در روایت این مطالب را تشخیص داد. این منابع، برای سهولت بیشتر، با حروف J، E، D، و در آخر P نشان داده شده‌اند و هر یک از آنها مبین خطوط کلی و یا منابع متعلق به یک دوره خاص می‌باشند: حرف J برای حدود ۹۵۰ سال قبل از میلاد مسیح، حرف E برای حدود ۸۵۰ سال ق.م، حرف D برای حدود ۷۰۰ سال پیش از میلاد، و در آخر حرف P هم برای مطالبی که از ۵۰۰ سال قبل از میلاد به این طرف نوشته شده‌اند. این تجزیه و تحلیل نشان می‌دهد که مواد و مطالب تورات به صورت قطعی و نهایی از طرف شخص حضرت موسی (ع) نهایی نشده بوده است: نسلهای بعدی، دعوت رهبری خداوند را به صورتی دینامیک و پویا و الزاماً استاتیک و ایستا، پاسخ می‌گفتند. درحالی که بیشتر مطالب کتاب مقدس به یک دوران تاریخی متأخرتر از موسی (ع) بیشتر جور درمی‌آید تا زمان حیات خود آن حضرت، هنوز می‌توان در آن چهره موسی (ع) را، به عنوان کسی که سنگ بنای تورات را گذاشته است، مشاهده نمود.

سپس این کتب (اسفار) جداگانه به صورت سه مجموعه و یا بخش وسیعتر جمع‌آوری گردیدند. مجموعه و یا بخش اول، کتاب تورات (یا شریعت) موسی (ع) است که شامل پنج کتاب (سفر) بوده و همواره به عنوان مستقیمترین وحی خداوندی، نسبت به دو مجموعه و یا بخش دیگر، از منزلت بسیار بالاتری برخوردار بوده است. اعتقاد ثابت و همیشگی به تورات یکی از قویترین عوامل اتحاد در تاریخ دین یهود به شمار می‌رود. مجموعه و یا بخش دوم به نام نبی‌ایم^۱ (و یا پیامبران) خوانده می‌شود که شامل چهار کتاب تاریخی تحت عنوان پیامبران پیشین و چهار کتاب نبوی به نام پیامبران متاخر می‌باشد. بخش پیامبران پیشین شامل کتب یوشع بن نون، داوران، سموئیل نبی، و پادشاهان می‌باشد که دربرگیرنده تاریخ قوم عبرانی برای یک دوره حدوداً هفتصد ساله است. مجموعه پیامبران متأخر شامل سه پیامبر عبرانی اشعیا نبی و حزقیال نبی است که همچنین باصطلاح پیامبران کوچکتری نظیر هوشع نبی، یوئیل نبی، عاموس نبی، عوبدیا نبی، یونس نبی، میکاه نبی، ناحوم نبی، حبقوق نبی، صفنیا نبی،

1. Nebi'im

نوشته‌ها، چه از لحاظ سبک نزدیک شدن به مسائل و چه از لحاظ شکل ادبی، تنوع وسیعی به چشم می‌خورد. بعضی از این کتب عمدتاً ماهیت تاریخی^۱ دارند؛ بعضی دیگر بیشتر بر جنبه‌های حقوقی و آداب و رسوم مذهبی تأکید می‌ورزند؛ در تعدادی دیگر از آنها صبغه‌ای نبوی و یا پیامبرگونه به چشم می‌خورد و هنوز بعضی دیگر شاعرانه و مبتنی بر سرسپردگی و احساس دینی می‌باشند. اگر چه بیشتر مواد و مطالب آنها را داستانهای پیشینیان و امید و آرزو به آینده تشکیل می‌دهد، تأکید عمده و اصلی آنها بر احتیاجات و نیازمندی‌های زمان معاصر با تاریخ کتابت هر یک از آنهاست. احتمالاً دوره ثبت و ضبط این کتب حدود هزار سال طول کشیده و مجموعه‌ای از مؤلفین، جمع‌آوری‌کنندگان و ویراستاران مختلف را در خود جای داده است. اشخاصی که در این کار سهمی ادا کرده‌اند نیز، از لحاظ سوابق آموزشی و جهان‌بینی خویش، زمینه‌های کاملاً گوناگونی داشته و کاملاً با یکدیگر متفاوت بوده‌اند. بعضی از این کتب به صورت یک واحد کامل نوشته شده بودند؛ در حالی که چنین به نظر می‌رسد که اکثر آنان بتدریج نوشته شده و در خلال یک دوره هزار ساله کم‌کم تکمیل شده‌اند.

حتی قبل از اینکه این متون مقدس صورت مکتوب پیدا کنند دوره‌ای طولانی از رشد و تکامل را پشت سر گذاشته‌اند. ابتدا یک دوره مقدماتی قبل از شکل ادبی وجود داشته که در طی آن، سنن و روایات قوم عبرانی بصورت شفاهی نقل می‌شده است. واحدهای کوچکتری از سخنرانی‌ها، سرودها، نسب‌شناسی‌ها، سخنان حکمت‌آمیز، ادعیه، ضرب‌المثلهای و گفتار نبوی از یک نسل به نسل بعدی منتقل می‌گردید. سپس به دوران اولیه تدوین ادبیات مذهبی یهود برمی‌خوریم که در خلال آن، مجموعه‌های کوچکی از قوانین و مقررات مذهبی، ضرب‌المثلهای، بیانات پیامبران عبرانی، دسته‌بندی سرودها و اشعار و در آخر مجموعه روایات و مطالب تاریخی بتدریج شکل می‌گیرند. بسیاری از کتب مستقل در مجموعه کتاب مقدس یهود از دل همین واحدهای ادبی کوچکتر سر برآورده‌اند.

تحقیقات و تتبعات نظری جدید درباره روایاتی که در مورد تألیف بسیاری از این کتب یا اسفار بر سر زبانهاست سؤالاتی جدی را مطرح نموده است. در بین این سؤالات

۱. مثل کتاب یا سفر پیدایش (مترجم)

کتاب و آثار مذهبی

یکی از مبانی اصلی درک و فهم هر مذهب یافتن پاسخ به این سؤال است که «پیروان آن مذهب خاص چه کتب و آثاری را از لحاظ مذهبی با اهمیت تلقی می‌کنند؟» در حالی که سنن و روایات شفاهی که برای سالها و بلکه قرنهای متمادی زنده نگه داشته شده‌اند ممکن است بر جنبه‌های مهمی از یک مذهب اشاره داشته باشند، در بین اهل قلم و آثار ادبی آن دین است که اجزا و برجستگی‌های واقعاً مهم آن مذهب خاص کم‌کم صورت مکتوب به خود گرفته، جزو آثار مقدس دینی آن مکتب در می‌آیند. البته این آثار مکتوب همچنین این فرصت را به دست می‌دهند که نیات و مقاصد اصلی مؤلفین آنها با دقت بیشتری مورد تجزیه و تحلیل و نقادی قرار گیرند.

متون مقدس عبری

در میان نوشته‌های متعدد و متنوعی که در مکتب یهود از ماهیتی دینی برخوردارند تنها یکی از آنهاست که منزلت بسیار خاص و بالایی دارد و آن هم متون مقدس عبری^۲ است. حین آنکه بسیاری از علما و صاحب‌نظران یهودی آثار و نوشته‌های دیگر این دین را نیز با میل و رغبت فراوان مطالعه میکنند، متون مقدس عبری جایگاه و اعتبار منحصر به فرد خویش را حفظ کرده است. این احساس سندیت و اعتبار منحصر به فرد از آن روست که ادعا شده است این سخنان، وحی و الهام خداوندی است. مفهوم «وحی» متضمن این اعتقاد است که خداوند تبارک و تعالی حقایق الهی را مکشوف ساخته و این حقایق ازلی نیز از طریق کتب مقدس [مجموعه تورات] به انسانها عرضه شده است. الهام و شهود خداوندی نیز بدین معناست که نویسندگان و یا گویندگان این سخنان در فهم و سپس بیان و انتقال پیام الهی توسط ذات خداوندی کمک شده‌اند. این هر دو معنا دست به دست هم داده، مبنای اعتبار و اقتدار مجموعه کتاب مقدس را فراهم آورده‌اند.

ماهیت و رشد کتب مقدس: کتب مقدس دین یهود آشکارا یک حالت ترکیبی داشته و نسخه عبری آن به بیست و چهار کتاب (یا مکتوب) جداگانه قابل تقسیم است. در این

اهمیت حضرت موسی(ع): دربارهٔ شخص حضرت موسی(ع) بیان اضافه‌ای نیز ضروری می‌باشد. وی به‌رغم همهٔ فلاکت و ادبا رویی محبتی و ناراضیتی که از ناحیهٔ قوم خویش دریافت می‌کرد، در مقام رهبر بزرگ ایشان با موفقیتی چشمگیر مواجه بود. وی رهبری یک عده بردگان بدبختی را که نسلهای متمادی در کشوری غریبه و دور از میراث فرهنگی خویش به سر برده بودند به دست گرفته آنان را تا درجهٔ تأسیس یک قوم متحد و ممتاز پیش برد. درحالی که نقطهٔ مرکزی و محور این قوم جدید را تعدادی قبایل هم‌نژاد تشکیل می‌دادند، در جریان خروج و مهاجرت یهودیان از سرزمین مصر بسیاری دیگر از مردم بی‌خانمان نیز به آنان پیوستند. لحظاتی بود که بنی‌اسرائیل بشدت در مقابل رهبری حضرت موسی(ع) موضع گرفته با غرولند بسیار خواهان بازگشت به مصر و امنیتی بودند که به ظاهر در آنجا از آن برخوردار بودند. اگر چه نمی‌توان چهرهٔ موسی(ع) را به عنوان مجسمهٔ صبر و تحمل و آرامش تصویر نمود، به هر حال وی توانست آن قدر این مردم پراکنده و گوناگون را در کنار هم نگه دارد که آن چنان علقه و ارتباطی بین ایشان ایجاد شود که متجاوز از سه هزار سال برجای بماند. وی توانست مقدمات نظام روحانی قوم یهود را فراهم آورده، نظام عبادت و پرستش، یهودیان را طراحی نموده و الگویی از ایمان مذهبی و روابط اخلاقی را برای قوم خویش به وجود آورد که تا به امروز برجای مانده است. تعجیبی نیست که نسلهای بعدی اجزا و تفصیلی از دین یهود را به حضرت موسی(ع) اسناد داده‌اند که در واقع شکل‌گیری و عمل به آنان قرن‌ها پس از وی بوده است. رهبری بلامنازع وی همچون کهربایی بوده است که همهٔ تورات را منسجم و متشکل ساخته است.

«و خداوند [الوهیم] به موسی (ع) خطاب کرده گفت: «من خداوند - یهوه - هستم.» و به ابراهیم و اسحق و یعقوب به نام خدای مطلق [ایل شادای] ظاهر شدم. لیکن به نام خود (یهوه) برایشان ظاهر نگشتم.» (سفر خروج، باب ۶، آیات ۳-۲)

بدین ترتیب منشأ نامی که از طریق حضرت موسی (ع) به ما رسیده است روشن می‌شود. مع‌هذا، در روایت دیگری از تورات، منشأ استعمال نام مزبور به زمان انوش^۵، نوهٔ پسر حضرت آدم (ع) نسبت داده شده است: «در آن هنگام [تولد انوش پسر شیث]، مردم بخواندن نام (یهوه) شروع کردند» (سفر پیدایش، باب ۴، آیهٔ ۲۶). بنابراین، در متون مقدس عبری، در مورد منشأ نام مقدس خداوند در دین یهود، حداقل دو روایت گوناگون ذکر گردیده است.

اما منهای سرمنشأ نام [ذات متعال]، در مورد سایر خصوصیات دین حضرت موسی (ع) تا حدودی اتفاق نظر و یقین وجود دارد. اول آنکه روشن است که در ارتباط با پیمان و بیعت و نیز شریعت حضرت موسی (ع) و قوم وی تنها یک خدا وجود داشته است. در حالی که نمی‌توان یک توحید نظری را بزور به حضرت موسی (ع) چسبانید، بدین معنی که وی احتجاج کرده باشد که هیچ خدای دیگری وجود نداشته باشد، وی تأکید داشته است که یهوه طرف اصلی عهد و پیمان بنی‌اسرائیل بوده و همهٔ آن را مربوط به خود می‌دانسته است. در اولین حکم و یا فرمان از مجموعهٔ ده فرمان این مطلب به وضوح مورد تأکید قرار گرفته است، «ترا خدایان دیگر غیر از من نباشد» (سفر خروج، باب ۲۰، آیهٔ ۳). نکتهٔ دوم این که حضرت موسی (ع) هیچ‌گونه شک و شبهه‌ای نداشته است که یهوه رهبری مطلق و متعالی قوم وی را در دست داشته است. عبور از دریای نیزارها (دریای احمر)، پیروزی در جنگها و سرگشتگی مکرر و ظهور و بروز آیات الهی همگی تصویرکننده چهرهٔ یهوه در مقام کسی است که قوم خویش را از مصر به سرزمین موعود رهبری می‌کند. همهٔ این امور و حوادث موجب شد تا بنی‌اسرائیل بفهمند که یهوه، به گونه‌ای جدایی‌ناپذیر با کل جریان تاریخی آنان متصل بوده، از نزدیک متوجه رفاه و سعادت قوم یهود می‌باشد.

«خداوند [الوهیم] به موسی گفت «هستم آنکه هستم». و گفت به بنی اسرائیل چنین بگو: اِهیه (هستم) مرا نزد شما فرستاد. و خدا [الوهیم] باز به موسی (ع) گفت: به بنی اسرائیل چنین بگو «یهوه خدای پدران شما خدای ابراهیم (ع) و خدای اسحق (ع) و خدای یعقوب (ع) مرا نزد شما فرستاده است». این است نام من تا ابدالآباد و این است یادگاری من نسل بعد از نسل» (سفر خروج، باب ۳۰، آیات ۱۵-۱۴).

از عبارت بالا آشکار می‌شود که مذهب حضرت موسی (ع) به طور قطع و یقین ادامه مذهب پیامبران گذشته عبرانی [ابراهیم و اسحق و یعقوب] می‌باشد؛ بدین ترتیب، نام جدید به هیچ وجه مبین عرضه خدای جدیدی نیست. با این وجود معنای دقیق نامگذاری جدید به طور اطمینان بخشی روشن نیست. جمله «من هستم آنکه هستم» را همچنین می‌شود به صورت «من خواهم بود کسی که خواهم بود» ترجمه کرد و یا حتی با احتمال بیشتر به صورت «من موجب می‌شوم باشم آنکه موجب می‌شوم باشم». بدین ترتیب، فعل نفر اول (یا شخص اول در گرامر)، اِهیه^۱، به صورت فعل شخص سومی یَهُوه^۲، به معنای «کسی که موجب بودن می‌شود»، درمی‌آید. این همان نامی است که نسلهای بعدی قوم اسرائیل به نام خدایی که [در طور سینا] بر حضرت موسی (ع) نازل شد، می‌شناسند.

با این وجود مطلب آن قدرها هم که ساده به نظر می‌رسد ساده نیست. مدت‌های مدیدی نام یهوه را در زبان عبری بدون استفاده از حروف صدادار آن^۳ می‌نوشتند. همچنین، قبل از آنکه دین یهود به صورت گسترش یافته امروزی آن درآید مؤمنین یهودی هرگز در دعا و نیایشهای خود این نام مقدس را بر زبان نمی‌آوردند. به صورت شفاهی از نام دیگری تحت عنوان آدونای^۴ (رب) استفاده می‌کردند، درحالی که در کتابت، حروف صدادار آدونای را با حروف بی‌صدای یهوه (به صورت ی ه و ه) ترکیب می‌ساختند. نتیجه حاصله، واژه‌ای شده است که از لحاظ هجا کردن، معنی و بالاخره سرمنشأ خویش موجب پاره‌ای سردرگمی‌ها شده است. در واقع، عبارتی را که در بالا نقل کردیم از یک روایت قدیمی تر گرفته شده بود، درحالی که در روایت متأخرتری از داستان می‌خوانیم که:

1. e'nyen

2. Yahweh

۳. یعنی تنها بصورت YHWH (ی ه و ه)

4. 'Adonai

حقوقی قوانین و احکام الهی بیان گردیده بود.

دین متعلق به موسی(ع): این دوره از تاریخ بنی اسرائیل مبنای همه آن چیزی است که بعدها در مذهب یهود به وقوع می پیوندد. موسی(ع) در مقام بنیانگذار یک دین جدید و طور سینا نیز سرچشمه آب یک نهر عظیم را به وجود می آوردند. هر اندازه هم که این نهر و جریان دینی عمیقتر و وسیعتر شود هرگز نمی تواند از سرچشمه اولیه خویش، ماجرای خروج یهودیان از مصر و تجربیات طور سینا، بالاتر رود.

تجربه دینی خود حضرت موسی(ع) ابتدا در قضیه مواجه شدن با بوته ای که در حال سوختن و یا نورافشانی و به هر حال قبل از ماجرای کوه سینا بود آغاز گردیده بود. با اینکه شرح این ماجرا به زبانی شاعرانه نوشته شده بود اما تأثیری که بر حضرت موسی(ع) داشت بسیار مهیج و دراماتیک بود. در ابتدا وی پی برد که خداوند نگران و یا متوجه درد و رنج و عذاب و استثمار قوم موسی(ع) بوده و می خواست تا در این مورد کاری انجام دهد. این مطلب درست مخالف طبیعت متلون و دمدمی مزاج خدایان (الهی) باستانی بود. نکته دیگر اینکه موسی(ع) فهمید که باید نام [خداوند] واحد و یکتایی را که در مقابل وی قرار دارد بداند و آلا اینکه قوم اسرائیل هرگز زیر بار رهبری او نخواهند رفت. در آن روزگاران دور نام خدایی که پرستیده می شد بسیار از امروز مهمتر بود چون صرف نام اله یا معبود مورد پرستش مبین ذات و صفات خدای مورد نظر بود. علاوه براین، مردم معتقد بودند که در نام خدای مورد پرستش نوعی قدرت و حیات خاص وجود دارد. البته حضرت موسی(ع) می توانست از «خدای پدران ما» سخن گوید و یا از القابی نظیر ایل، و یا یک واژه جایگزین، یا الوهیم، که تقریباً با همان معنای ایل (ئیل) استعمال می گردید، استفاده کند. با این وجود، چنین بریدن از گذشته و چشم انداز شروعی تازه، وحی و پیامی تازه از خصلت این خدای واحد و یکتایی که می خواست این مردم برده و ذلیل را آزاد ساخته و سپس تحت هدایت خویش قرار دهد را می طلبید.

عبارت زیر حاوی پاسخ به پرسش حضرت موسی(ع) در مورد نام «خدای پدران» می باشد:

کنار روایت چهارمی که از «ده فرمان» وجود دارد، در بحثهای آتی تحت عنوان نوشته‌های دینی بحث خواهیم کرد.

حادثه مهم دیگری که در کوه طور اتفاق افتاد برقراری یک عهد و پیمان بین خداوند و قوم اسرائیل بود. در واقع این پیمان نوعی قرارداد و یا موافقتنامه اخلاقی بود که بین دوطرف برقرار می‌شد و بر رابطه‌ای نزدیک و صمیمی تأکید می‌ورزید. مبنای این موافقتنامه را ابدۀ وفاداری و نگاه داشتن عهد و پیمان از جانب هر دو طرف تشکیل می‌داد. چنانچه هر یک از طرفین از وفاداری به این پیمان سر باز می‌زد، معاهده مزبور را باطل و بی‌اثر و نتیجه می‌ساخت.

داستان رفتن موسی (ع) به کوه طور سینا و دریافت ده فرمان الهی بی‌درنگ با این قضیه برقراری عهد و پیمان الهی تعقیب شده است:

«پس موسی (ع) آمده همه سخنان خداوند را و همه این احکام را به قوم بازگفت و تمامی قوم به یک زبان در جواب گفتند همه سخنانی را که خداوند گفته است به جای خواهیم آورد» (سفر خروج، باب ۲۴، آیه ۳).

این همان عمل قبول عهد و پیمان الهی توسط مردم بود. بدین ترتیب ایشان شرایط و مقررات عهد و پیمان مزبور را پذیرا شده، تکالیف و وظایف حاصل از آن را بر دوش می‌گرفتند.

این مراسم با اقداماتی که عهد و پیمان یاد شده را به مرحله عمل و اجرا درمی‌آورد ادامه می‌یابد. روایتهای نسبتاً قدیمی‌تر، این آیین پایانی را به دو صورت بیان می‌کنند. طبق روایت اول، مراسم با اطعام یک غذای مقدس در بالای کوه سینا که در آن حداقل ۷۴ نفر از رهبران قوم اسرائیل مشارکت داشته‌اند پایان می‌پذیرد (سفر خروج، باب ۲۴، آیات ۱-۲، و آیات ۹-۱۱). اما مطابق روایتی که در سفر خروج، باب ۲۴، آیات ۸-۳ آمده، بخش پایانی این واقعه را مراسم قربانی کردن حیوانات برای خداوند در حضور تمام قوم اسرائیل تشکیل می‌دهد. بدین ترتیب ملاحظه می‌شود که مراسم پایانی بیعت بنی اسرائیل با خداوند بر فراز طور سینا از دو بخش تشکیل گردیده است، یکی صرف طعام مقدس توسط ۷۴ نفر از علما و رهبران یهود در بالای کوه سینا و دیگری هم اهدای قربانی به محضر خداوند متعال در حضور همه افراد قوم. اکنون اتصال و ارتباط محکمی بین خداوند و بنی اسرائیل به وجود آمده بود که مقید به قول و وعده‌های سخت وفاداری و مستند به تعهدات و تکالیفی بود که با لحن

آشکار است که آثار و تبعات حقوقی هر امر به اوضاع و احوال و شرایط به وجود آمدن آن بستگی خواهد داشت. این گونه قوانین در مقررات حقوقی و جزایی باستانی خاور نزدیک و بخصوص در قانون مشهور هامورابی، فراوان به چشم می خورد. گونه دوم از این قوانین، قوانینی هستند که به صورت مطلق یا مسلم و بدیهی بوده، هیچ گونه قید و شرطی ندارند و لذا در قالب عباراتی موجز و بدون شاخ و برگ بیان شده اند: نظیر «بر شخص غریب ظلم منما» (سفر خروج، باب ۲۳، آیه ۹) که قانونی کلی برای حیات را تأسیس نهاده، از هر گونه «اگر، اما و...» خالی است. در حالی که از قوانین گونه اول مشابهتهای زیادی در ادبیات دینی باستانی یافت می شود، قوانین گونه دوم تقریباً شبیهی ندارند و یا مشابهت آنها کم است. به نظر می رسد که این الگوی مطلق و یا مسلم گویی بیشتر شبیه خواست پیامبران بنی اسرائیل از مردم طرف عهد و پیمان خداوند باشد.

بهترین مثال و نمونه قانون مطلق و بدون هیچگونه قید و شرط را می توان در ده فرمان حضرت موسی (ع)، که نمایشگر جنبه ای مهم و حیاتی از سنت موسایی در کوه سینا است، مشاهده نمود. این ده فرمان در متن عبری به عنوان «ده کلمه» شناخته شده که در اصل به صورتی بسیار کوتاه و مخفف استعمال می شده اند. هنوز هم بعضی از این فرامین همین حالت اختصار را حفظ کرده اند: «قتل مکن، زنا مکن، دزدی مکن» (سفر خروج، باب ۲۰، آیات ۱۵-۱۳). البته بر این فرامین و احکام اصلی مقداری شرح و تفسیر اضافه شده است. تأثیر کلی این فرامین بسیار قوی می باشد. آنها زمینه های مختلف حیات و نیز اکثر روابط اصلی و اساسی در زندگی را می پوشانند.

جالب است توجه کنیم که ده فرمانی که در سفر خروج، باب ۲۰، آیات ۱۷-۱ به چشم می خورد و از یک روایت متفاوتی سرچشمه گرفته درست شبیه روایت دیگری است که در سفر تثبیه، باب ۵، آیات ۶-۲۱ وجود داشته، اما از طریق دیگری روایت شده است. باز هم روایت دیگری از همین «ده فرمان» را می بینیم که در سفر خروج، باب ۳۴، آیات ۲۶-۱۰ آمده اما منبع روایی آن متفاوت است. این روایت اخیر بیشتر جنبه آداب و مراسم دارد و با آن دوتای قبلی که صبغه اخلاقی دارند تا حدی متفاوت است. اما هر سه فهرست یاد شده از «ده فرمان» الهی با تجربیات قوم یهود در کوه سینا و نیز بنیانگذار این قوم، حضرت موسی (ع)، ارتباط دارد. این سه روایت را در

برنامه خروج و مهاجرت از مصر شامل عبور از بحر نیزارها^۲ بود که اشتباهاً به بحر احمر^۳ ترجمه شده است، در حالی که در متون اولیه عبری آمده که این عبور از داخل آبی بود که در نیزارها پخش شده بود. محل دقیق آن نیز احتمالاً در منطقه شمالی بحر احمر و جایی که امروزه کانال سوئز قرار دارد بوده است.

قوم موسی(ع)، پس از عبور از بحر نیزار، در کوه سینا تجمع کرده و دیگر به مصر بازگشت ننمودند. در مورد محل دقیق این کوه مقدس اطمینان و اتفاق نظر نیست. محتملترین نظر این است که درجایی باشد که امروزه نیز هنوز بنام جبل موسی خوانده می‌شود (معرب کوه حضرت موسی(ع)) و در بخش جنوبی شبه جزیره سینا قرار گرفته است. در اینجا بود که بنیادهای اعتقادی یهود شکل گرفت.

حوادث کوه سینا: دو حادثه مهم و همزمان در کوه سینا یکی انزال قانون شریعت موسی(ع) توسط خداوند و دیگری برقراری عهد و پیمانی بین خداوند و یهودیان بود. در حقیقت متن قانون شریعت تفصیل و ظایف و تکالیفی بود که به خاطر عهد و پیمان مزبور بر دوش عبرانیان گذاشته می‌شد. این تعهدات و تکالیف برای فهم و درک و نیز نگاهداری عهد و پیمان و یا «معاهده و قرارداد» بین خدای یهودیان و مردمانش ضروری بود؛ خود این عهد و پیمان به گونه انفکاک‌ناپذیری با تورات، یا پنج کتاب اول قانون شریعت موسی(ع) در کتاب مقدس عبرانیان، ارتباط یافته بود.

کتاب تورات متن یکدست و یکنواختی نبوده، بلکه به حسب احتیاجات متنوع نسلهای گوناگون و متعدد مردم اسرائیل شکل گرفته است. هر یک از قوانین فردی که در تورات وجود دارد به یکی از دو گونه زیر می‌باشد: گونه اول، قوانین و احکامی هستند که به شکل جملات و عبارات شرطی تدوین شده‌اند، بدین صورت که مثلاً «اگر» و یا «هنگامی» که فلان چیز اتفاق بیافتد، «در آن صورت» چنین و چنان تنبیه اعمال خواهد شد. این مطلب به صورت جالبی در تعالیم سفر خروج تورات نمایش داده شده است: «اگر کسی گاوی یا گوسفندی بدزدد و آن را بکشد یا بفروشد به عوض گاو پنج گاو و به عوض گوسفند چهار گوسفند بدهد (سفر خروج، باب ۲۲، آیه ۱).

۲. Reed Sea؛ واژه Reed به معنای نی و نیزار می‌باشد.

3. Red Sea

تا برای نسلهای بعدی مبین افزایش اهمیت و مرتبت وی از پدر یک خانواده به پدر یک قوم و جمعیت باشد. همچنین داستان تولد حضرت اسحق(ع)، در حالی که حضرت ابراهیم(ع) و همسرش ساره در سنین بالای عمر به سر می بردند، نیز بر این جنبه انحصاری و ممتاز بودن خط این سلسله از پیامبران عبرانی افزود. پسر اسحاق(ع)، حضرت یعقوب(ع) که نام وی نیز از یعقوب^۴ (به معنای تعویض کننده) به اسرائیل^۵ (به معنای شاهزاده خداوند) تغییر داده شد، مثلث شیوخ و یا پیامبران بزرگ سرسلسله دین عبرانی را تکمیل کرده زمینه را برای ایجاد قومی که به نام بنی اسرائیل شناخته شدند فراهم نمود. دوازده پسران حضرت یعقوب(ع) (و یا اسرائیل) هسته مرکزی این قوم را به وجود آوردند، اگر چه افراد زیادی به صورت گروههای غیر مرتبط با این دوازده فرزند (اسباط) نیز بودند که بعدها به این هسته مرکزی ملحق گردیدند.

حضرت موسی(ع) و خروج وی از مصر

در خلال قرن چهاردهم پیش از میلاد مسیح بود که رهبر بزرگی به نام حضرت موسی(ع) در میان عبرانیان ظهور نموده و نظام دینی را که امروزه به نام مذهب یهود خوانده می شود، بنا نهاد. در متون مقدس عبری داستانهایی همچنانگیز متعددی در مورد تولد حضرت موسی(ع)، دوران رشد و آموزش وی در خانواده سلطنتی مصر، تبعیدش در سرزمین میدیان و سرانجام کوششهای ایشان در جهت کسب آزادی مردمش ثبت گردیده است. حضرت موسی(ع)، پس از کوششهای متعدد، سرانجام موفق شد تا فرعون را قانع سازد که اجازه دهد قوم یهود، به منظور قربانی کردن خویش به خاطر خدا، سر به بیابانها بزنند.^۱ این برنامه خروج یا فرار از مصر در حدود سالهای ۱۲۹۰ پیش از میلاد صورت گرفته و در واقع نقطه شروع عصر جدیدی در تاریخ بنی اسرائیل بود. نویسندگان بعدی قوم یهود آن را به عنوان حادثه مهم و حیاتی تاریخ آن قوم و مرکز دایره ایمان و اعتقاد مذهبی خویش تلقی کرده اند.

4. Jacob

5. Israel

۱. خوانندگان محترم توجه دارند که این مطلب با آنچه در قرآن درباره حضرت موسی(ع) و فرعون آمده کاملاً تفاوت دارد.

سرآغاز سابقه نژادی

از لحاظ تاریخی، مذهب یهود همواره تأکید خاصی بر سابقه قومی و یا نژادی خویش داشته و بر این همبستگی خونی اصرار ورزیده است، به نحوی که در آن، حضرت ابراهیم(ع) به عنوان «پدر مؤمنین» در رأس قرار داشته و نژاد یهود فرزندان وی به حساب آمده‌اند، هر چند که به وی به چشم اولین مرد [حضرت آدم] نگاه نمی‌شود و بلکه در مقام پدر قومی جدید می‌باشد. در نسب‌شناسی باستان وی به عنوان کسی که پس از چندین نسل به آدم و حوا، پدر و مادر نژاد آدمی، می‌رسد تصویر شده است. احساس قوی و عمیق ابراهیم(ع) در مورد دعوت و هدایت الهی موجب گسستگی وی از میراث فرهنگی خویش و سفر به سرزمینی تازه می‌شود. روایت این تجربه روحانی را در کتاب سفر اول متون مقدس عبری چنین می‌خوانیم:

«و خداوند به ابراهیم گفت از ولایت خود و از مولد خویش و از خانه پدری خود به سوی زمینی که به تو نشان دهم بیرون شو. و از تو امتی عظیم پیدا کنم و ترا برکت دهم و نام ترا بزرگ سازم و تو برکت خواهی بود. و برکت دهم به آنانی که ترا مبارک خوانند و لعنت کنم به آنکه ترا ملعون خوانند و از تو جمع قبایل جهان برکت خواهند یافت.» (سفر پیدایش، باب دوازدهم، آیات ۱-۳)

نقطه شروع و یا چرخش مذهبی که در طی قرون متمادی به صورت آنچه که امروزه به نام دین یهود خوانده می‌شود متحول گردید، به این صورت آغاز شد. واژه یهودیگری^۱ نیز در واقع نخستین بار توسط یهودیان یونانی زبان و در حدود ۱۵۰۰ سال پس از درگذشت حضرت ابراهیم(ع)، به منظور تمایز قائل شدن بین نظام دینی ایشان و نظام اعتقادی یونانی (هلنیستی) رایج گردید. جریان این رشد و تحول تدریجی بسیار طولانی بود زیرا که عوامل و گروه‌های زیادی در آن دخالت داشتند.

حضرت ابراهیم(ع)، که در حدود سالهای ۱۸۰۰ یا ۱۶۰۰ قبل از میلاد می‌زیست، اولین فرد از زمره یک سلسله شیوخ و یا پیامبرانی بود که قبل از تأسیس رسمی این دین به وسیله حضرت موسی(ع) به دنیا آمده بودند. نام وی از صورت اولیه آبرام^۲ (پدر متعالی) به آبراهام^۳ [ابراهیم] (پدر یک گروه یا جمعیت) تغییر داده شد،

1. Judaism

2. Abram

3. Abraham

دین یهود

שְׂמֵנוּ יִשְׂרָאֵל יְהוָה אֱלֹהֵינוּ יְהוָה אֶחָד:

(ترجمه از عبری) «ای اسرائیل بشنو یهوه خدای ما، یهوه واحد است.» (سفر تثنيه ۶/۴)

ظاهراً تعریف دین یهود یا یهود دیگری ساده به نظر می‌رسد: آن عبارت از دینی است که در گذشته و حال یهودیان به آن عمل کرده‌اند. ولیکن این تعریف ما را به سمت دو مسئله بسیار مشکلكتر رهنمون می‌شود. یکی اینکه در مورد تعریف دقیق یهودی (جهود) بودن اتفاق نظر چندانی وجود ندارد. از نظر بعضی‌ها، جهود بودن به معنای نوعی قرابت و وابستگی خونی یا نژادی است، «تعلق به یک گروه یا قوم خاص». در حالی که در نظر بعضی دیگر، جهود بودن معادل انجام فرایض و یا آداب یک مذهب است، یعنی نوعی «تعلق دینی». رای دادگاه عالی اسرائیل مبتنی بر تعریف اول است، در حالی که پارلمان همان کشور تعریف دوم را قبول دارد.

مطلب دوم در مورد یهودیانی است که تنها جنبه مادی و یا دنیوی فرهنگ یهودی را پذیرفته و بر مبنای آن زندگی می‌کنند. این هم مسئله دیگری است. امروزه افراد زیادی وجود دارند که از لحاظ تولد یهودی می‌باشند، اما از لحاظ اعتقادی به هیچ صورت در تعریف یک یهودی معتقد نمی‌گنجند و حتی در خود کشور اسرائیل نیز گروه‌هایی یافت می‌شوند که مدعی ارتباط و اتصال با یهود دیگری می‌باشند بدون اینکه حتی قواعد و مقررات اصلی دین یهود را نیز مورد توجه و تمسک قرار دهند. از طرف دیگر، افرادی هم هستند که یهودی‌زاده نشده‌اند اما بعدها به مذهب یهودی گرویده‌اند و لذا اینها هم از لحاظ تولد و خونی مسئله دارند؛ سرانجام یهودیان و یا یهودی‌زادگانی هم هستند که به ادیان دیگر عمل می‌کنند. مسلماً، در تعریف واژه «جهود» (یهودی) به نحوی که تمامی این موقعیتهای گوناگون را دربرگیرد نوعی سردرگمی و ابهام به چشم می‌خورد. در این صورت باید پرسید که پس چگونه شد که منشاء خونی و دینی به یکدیگر گره خورد؟ و یا اینکه سرمنشاهای این حرکت دینی کدامها هستند؟

آداب قدیمی را برای ادامه و استمرار بیان می‌دارند. مردم می‌توانند در این اساطیر، برای کلیه فعالیت‌های اصلی انسانها از قبیل تولد، ازدواج، کاشتن محصولات، ساختن بناها، مرگ و غیره، مشابهاتی را پیدا نمایند. همچنین یک رشته موضوعات مهم در این اساطیر وجود دارد که تا به امروز در شکل دادن جامعه ژاپنی سهم می‌باشند. برای اینکه دو نمونه از اینها را به دست داده باشیم اسطوره آسمانی، زهد و اخلاص دینی مردم را تقویت کرده و مایه سلطنتی اسطوره‌ها به عنوان زیربنای حکومت ژاپن مورد بهره‌برداری واقع می‌شود.

این موضوعات اساطیری و مذهبی در داستان اساطیری تأسیس معبد آماتراسودر ایسه^۱ وارد شده‌اند. بنابر روایتی که در کتاب نیهون‌جی آمده، الهه خورشید دستور ساختن این معبد را صادر نموده و پس از اتمام بنای مزبور سه گنجینه یاد شده - آینه، جواهرات و شمشیر مقدس را در آن قرار داد. این معبد، از زمان ساختمان خود تقریباً در سال ۲۶۰ میلادی تا به امروز همواره با خاندان سلطنتی ژاپن متصل بوده است. معبد مزبور که به نام «معبد عظیم سلطنتی» شناخته می‌شود، مقدس‌ترین مکان زیارتی ژاپن است.

(کنت دالرهاید... جهان مذهبی - ۲)

1. Ise

به بیرون تأیید. تاجیکارا نیز از فرصت استفاده کرده و دست آماتراسو را گرفته به بیرون هدایت کرد.^{۴۴}]

در آخر سوسانوو را از آسمان تحریم کرده و به ایالت ایزومو در هونشوی غربی تبعید کردند. وی در آنجا با یکی از شاهزادگان ازدواج کرده، ازدهای هشت‌سری را کشته و شمشیری را که با آن ازدهای مزبور را کشته بود خدمت الهه خورشید هدیه کرد. این همان شمشیری است که یکی از علامتها و نشانه‌های امپراتور ژاپن است. آماتراسو بالمال زمین را آرام ساخت و نوۀ پسری خود نی‌نی‌جی را برای حکومت بر زمین اعزام نمود. نامبرده، به عنوان سمبول اقتدار و اعتبار خویش، آئینه و رشته‌ای از جواهرات را که برای فریفتن الهه خورشید و بیرون آوردن وی از غار سنگی به خدمت گرفته شده بود به همراه آورد، به علاوه شمشیری که از طرف سوسانوو به عنوان علامت صلح و آشتی به الهه خورشید تقدیم شده بود. این سه چیز، آئینه، جواهرات و شمشیر به عنوان سه گنجینه الهی قلمداد شده و هر سه جزء علائم قدرت الهی امپراتور ژاپن درآمدند. کامی‌های (خدایان) زیادی برای همراهی با نی‌نی‌جی در مأموریتش به زمین اعزام شدند. نی‌نی‌جی و کامی‌های همراه وی، پس از مذاکره با فرمانروای زمین، سرانجام موفق شدند تا کنترل زمین را به دست آورند. در زمانهایی بسیار دور، نوۀ پسری نی‌نی‌جی، به نام امپراتور جیمو^۱ اولین فرمانروای انسانی ژاپن گردید. بدین ترتیب ملاحظه می‌شود که این ایده که امپراتور ژاپن مستقیماً از نسل الهه خورشید می‌باشد عمیقاً در اساطیر ژاپنی ریشه دارد. بنابر روایات ژاپنی این حادثه در ۶۶۰ سال قبل از میلاد مسیح اتفاق افتاده است، اگر چه هیچ‌گونه دلیل تاریخی بر صحت این مدعا وجود ندارد.

اساطیر گوناگونی که در کتب نیهون‌جی و کوچی‌کی وجود دارند برای اهداف گوناگونی مصرف می‌شوند. در آنها اشاراتی راجع به اعتقادات و عادات در ژاپن عهد باستان وجود داشته و برای مردم ژاپن الگویی جهت پیروی و یک سلسله سنن و

1. Jimmu

خود را گرفته، دنده آخر آن را شکست و از آن مشعلی ساخت تا در پرتو نور آن مشعل وی را نگاه کند. مواد متعفن از بدن همسرش بیرون ریخته بود و حشرات مشغول خوردن آن بودند. ایزانامی شدت لرزیده و گفت: «نه، من ناخود آگاه به یک سرزمین پنهانی و آلوده آمده‌ام.» بنابراین سرعت از آنجا فرار کرده و مراجعت نمود. [۴۳]

ایزانامی وقتی از سرزمین مردگان مراجعت نمود، احساس کرد که لازم است خود را تطهیر نماید. همان طور که داشت بدن خود را در یک نهومی شست کامی‌های گوناگونی از وی متولد شدند. از چشم چپش آماتراسو^۱، الهه خورشید، و از چشم راستش هم تسوکو - یومی^۲، الهه ماه تولد یافتند و در آخر از بینی‌اش نیز سوسانو^۳، خدای دریاها به وجود آمد.

خدای متعال دین شینتویی آماتراسوست. وی، به عنوان الهه خورشید، مبین نور، زندگی، و نیروهای روشن و درخشانده عالم است و خانواده سلطنتی نیز از جنب وی به وجود آمده‌اند. برادر وی، سوسانو، که نمایشگر نیروهای تاریکی است، به گونه‌ای تصویر می‌شود که گویی نوعی جابه‌جایی خشن داشته و لذا دائماً الهه خورشید را عذاب می‌دهد. یک وقت آماتراسو چنان از دست سوسانو خشمگین شد که به یک غار آسمانی رفته و زمین را سراسر تاریکی فراگرفت. کامی آسمانی بسیار آزرده خاطر شد، اما سرانجام وی را گول زد تا از غاری که در آن عزلت گزیده بود بیرون درآید که در نتیجه نور و روشنایی به زمین بازگشت. روش این اغوا، بنابر روایات، بسیار ساده بود. کامی مقداری جواهر، پرندگان و یک آیینه آورد؛ همه آنها را بر یک درخت که همواره سبز بود آویزان کرده و سپس شروع بخواندن، رقصیدن و لذت بردن نمودند. آماتراسو صدای این آواز و شادی آنان را شنیده، با خود گفت:

«از آنجایی که من خود را در این غار سنگی محبوس کرده و درها را به روی خود بسته‌ام، مطمئناً باید در سرزمین مرکزی دشتهای حاصلخیز نی (نیزارها) همواره شب حکمفرما باشد، در این صورت چطور است که آمانو ازومه^۴ تا این حد خوشحال است؟! لذا با دست بزرگ و پر عظمت خویش گوشه درب سنگی غار را کمی باز کرده،

1. Amaterasu

2. Tsuku - Yumi

3. Susano (w)o

4. Ama no Uzume

شده) منعکس کننده تأثیر و نفوذ فراوان فرهنگ چینی نیز می باشند.

کوجی کی و نیهون جی با یک اسطوره، یا تاریخ الهی، شروع می شوند که می گوید ژاپن چگونه خلق شده است. مطابق این اسطوره، در آغاز، تنها هرج و مرج و پاشیدگی وجود داشته است. از این به هم پاشیدگی یک تخم ظاهر می شود که از دل آن آسمان و زمین و پشت سر آن هم خدایان و موجودات روحانی دیگر، به وجود می آیند. سرانجام دو موجود ازلی به نامهای ایزاناگی^۱ (مردی که دعوت می کند) و ایزانامی^۲ (زنی که می خواند) به وجود می آیند؛ از این دو نفر است که سرزمین ژاپن و مردمان آن اشتقاق می یابند. در مورد خلقت خاک ژاپن در کتاب نیهون جی می خوانیم که:

«ایزاناگی و ایزانامی بر پل شناور آسمان ایستاده و با هم مشورت می کردند که آیا در پایین کشوری وجود ندارد؟

آنان از آنجا نیزه جواهر نشان آسمان را به پایین انداختند که وقتی به پایین رسید به طور کورمال کورمال اقیانوس را پیدا کرد. دریایی که در زیر نوک پیکان قرار گرفته بود به یک جزیره تبدیل شد که به نام اونو - گورو - جیما^۳ خوانده می شود.» [۴۲]

سپس ایزاناگی و ایزانامی از نیزه پایین آمده و درحالی که اطراف آن قدم می زدند به یکدیگر برخورد نموده جنسیت [مرد و زن] یکدیگر را کشف کردند. جزایر ژاپن، محیط طبیعی و کامی های گوناگون از این زوج متولد شدند. با تولد کامی (خدای) آتش، اندامهای جنسی ایزانامی سوخته و وی درگذشت. ایزاناکی خدای آتش را خاموش کرده و به دفن خواهر - همسر خویش، که به ملکوت مرگ و نیستی نازل شده بود، پرداخت. ایزاناگی وی را تا ملکوت مرگ تعقیب کرده و از وی خواست تا دوباره مراجعت کرده کار خلافة خویش را ادامه دهد. نیهون جی در ادامه می گوید:

«بنابراین، ایزاناگی به دنبال ایزانامی رفت و به سرزمین یومی^۴ وارد گردید. وقتی به او رسید دو نفر با هم صحبت کرده و ایزانامی گفت: «آقا و شوهر من، چرا تو این قدر دیر آمدی؟ من اکنون از تنور پخت و پز یومی چیز خورده ام... من برای تو دعا می کنم. تو به من نگاه نکن.» ایزاناگی به حرف وی گوش نکرد، اما یواشکی شانه سر

1. Izanagi

2. Izanami

3. Ono - goro - jima

4. Yomi

اساطیر و اعتقادات شینتویی

در اساطیر باستانی ژاپن آمده که کامی چگونه به وجود آمد و یا اینکه سرزمین ژاپن چطور شکل گرفت و چطور رابطه خاصی بین کامی و مردم برقرار گردید. برای اینکه این اسطوره‌ها را بفهمیم لازم است که در ابتدا تا حدودی با سرمنشأ [به وجود آمدن] مردم ژاپن آشنا شویم و اینکه چگونه این اساطیر صورت مکتوب یافته و کم‌کم به رشته تحریر درآمدند.

تعداد بسیار زیادی از محققین و صاحب‌نظران عقیده دارند که مردم سرزمین ژاپن در ابتدا از بخشهای شمال شرقی آسیا، پاسیفیک (حوزه اقیانوس آرام) جنوبی و جنوب چین آمده و به هنگام آمدن، اساطیر و افسانه‌ها، اعمال و مراسم دینی و آیینهای مذهبی خویش را نیز به همراه آورده‌اند. بنابراین، اساطیر اولیه ژاپن، بومی آن سرزمین نبوده و بلکه از انواع محلها و کشورهای مختلف آمده بودند. این مردم اولیه ژاپن در نقاط گوناگونی سکنی گزیدند؛ این اساطیر نیز بتدریج، تحت هدایت سلطنتی، با یکدیگر امتزاج یافته و مجموعه منسجم و واحدی را تشکیل دادند که تا به امروز باقی مانده است.

این اساطیر اولیه در کتابهای کوچی کی^۱، یا رکوردهای (یادداشتهای) موضوعات باستانی ثبت شده که در حدود سال ۷۱۲ میلادی به رشته تحریر درآمده است؛ و کتاب دیگری به نام نیهون شوکی^۲ و یا نیهون جی^۳، که وقایع ژاپن از دیرباز تا سال ۶۹۷ میلادی را دربرداشته و در سال ۷۲۰ نگاشته شده است. این دو سند، قدیمی ترین اسناد تاریخ ژاپن می‌باشند که بسیاری پس از آنکه ژاپن تحت نظر یک امپراتور متحد شد، نوشته شده‌اند. در زمانی که کتب کوچی کی و نیهون جی نوشته می‌شدند دین کنفوسیوسی، دین «رسمی» و یا «حکومتی» ژاپن بوده و دین بودایی نیز در آن کشور در حال گسترش بود. از آنجایی که این هر دو کتاب به دستور امپراتور نوشته شده بود، مطمئناً دیدگاههای آریستوکراتهای ژاپنی را منعکس می‌کرد. در این ایام، کتب کلاسیک چینی هم بخوبی شناخته شده بودند، چرا که این دو سند مضبوط (یادداشتهای ثبت

1. Kojiki

2. Nihon - Shoki

3. Nihongi

پیرو یکی از ۳۷۵ گروه مذهبی که امروزه در ژاپن یافت می‌شود دانسته و در عین حال نیز خود را همچین یک نفر شیتو قلمداد کند.

دین شیتویی، به خلاف اکثر مذاهبی که در کتاب حاضر شرح داده‌ایم، هیچ بنیانگذار تاریخی، متون مقدس دینی و یا اصول جزمی و دگم خاصی ندارد. همه مردم ژاپن، از لحاظ تولدشان شیتو می‌باشند. این دین در اساس ترکیب و مخلوطی از انواع و اقسام روحيات، نگرشها و تفکراتی است که در زندگی مردم ژاپن و نحوه برخورد ایشان با جهان خارج به صورت ضروریات درآمده‌اند. آن طور که سوکیو اونو^۱ می‌گوید، دین شیتویی عبارت است از:

... هم یک اعتقاد شخصی به کامی و هم یک زندگی اجتماعی بر مبنای طرز فکر کامی است، چیزی که در طی قرون و اعصار از به هم پیوستن و تداخل تأثیرات نژادی و فرهنگی گوناگون، اعم از بومی یا خارجی، که جملگی درهم رفته و تحت نظارت خاندان سلطنتی صورت واحدی پیدا کرده‌اند، به وجود آمده است. [۴۱]

اصطلاح شیتو از مجموعه دو حرف -کارا کتر چینی به وجود آمده است: یکی شن به معنای «خدایان» یا «ارواح» و دیگری تاؤ به معنای «راه». بدین ترتیب شیتو به معنای «راه خدایان» می‌باشد. واژه چینی شن را معادل واژه کامی^۲ در زبان ژاپنی دانسته‌اند، که آن نیز معمولاً به همان صورت «خدایان» یا «ارواح» ترجمه می‌شود. اما تعریف روشن کامی و یا ترجمه کافی آن به انگلیسی، غیرممکن است. کامی شامل همه آن چیزهای دیدنی است که مستعد رشد و احیا یا تجدید حیات می‌باشند و نیز شامل پدیده‌های طبیعی نظیر خورشید، ماه، رودخانه‌ها، درختان، کوهها، پاره‌ای از حیوانات و ارواح نیاکان است. ارواح گذشتگان مشتمل بر ارواح درگذشتگان از خانواده سلطنتی، اعضای خانواده درگذشته، افراد برجسته، رهبران قبایل و طوایف و قهرمانان ملی است، بعلاوه تمام کسانی که به خاطر علت‌های شرافتمندانه‌ای جان خود را در ژاپن باخته‌اند.

1. Sokyō Ono

۲. Kami: خدای دین شیتویی

مذهب در ژاپن

تا حدود قرن دوم پیش از میلاد، ژاپن به عنوان یک جزیره دور افتاده برای متجاوزان از پانصد سال وجود داشت اما هرگز تحت یک رهبری واحد ملی اتحاد پیدا نکرده بود. در اولین اشاره‌ای که در اسناد چینی به ژاپن به عمل می‌آید، در سندی مورخ سال ۷۵ میلادی آمده که ملت ژاپن از حدود صد جامعه قبیله‌ای مختلف تشکیل یافته است؛ حتی در سال ۲۶۵ میلادی نیز هنوز ژاپن از چهل محله و یا منطقه گوناگون متشکل بوده است. مذهب آن دوره نیز احتمالاً از گونه‌ای طبیعت پرستی، توأم با قبیله پرستی و پرستش ارواح نیاکان، تشکیل می‌شده که در مورد هر محل با محل دیگر تفاوت می‌کرده است.

تأثیر فرهنگ چین بر ژاپن، که از حدود قرن سوم میلادی شروع می‌شود، بسیار شدید و فوق‌العاده بوده است. در اینجا اولین نشانه از آن چیزی را که بعدها به نام عطیه منحصربه‌فرد ژاپنی‌ها می‌شناسند: یعنی توان جذب کردن افکار و اندیشه‌های جدید و تغییر شکل دادن به آنها در قالب یک بیان ژاپنی، ملاحظه می‌کنیم. این تمایل و روند، نقطه شروع تشکیل و تکامل هنر، آرشیتکت، زبان و قانون ژاپنی را مشخص می‌سازد. با اطمینان نسبتاً زیادی می‌توان گفت که این هنر جذب و هضم افکار خارجی، آغاز به وجود آمدن و تکامل مذهب در ژاپن بود که به دنبال ورود دین بودایی از چین در قرن ششم میلادی صورت می‌گرفت، و نیز توسعه و تکامل دین شینتویی و سایر عقاید دینی ژاپنی که از آن زمان تاکنون ادامه داشته است. دین بودایی در ژاپن را در فصل پنجم شرح دادیم. در فصل حاضر به بحث در مورد ادیان محلی و بومی سرزمین ژاپن می‌پردازیم.

* * *

شینتو^۱ عقیده و ایمان بومی ژاپنی‌هاست. یکی از اعتقادات اساسی دین شینتویی این است که همه خدایان یا ارواح، همه مردم و همه طبیعت جملگی از پدر و مادر واحدی متولد شده‌اند. بدین خاطر است که همه اشیا، چه آنهایی که دیده می‌شوند و چه آنهایی که از نظرها غایب‌اند، دارای طبیعتی الهی می‌باشند. نتیجه عملی چنین اعتقادی این است که یک شخص ژاپنی می‌تواند خود را یک بودایی، مسیحی و یا

1. Shinto

خلال متجاوز از دو هزار و پانصد سال گذشته به عنوان منبع دریافت پیش‌بینی و الهام از جهانی غیبی برای هدایت امور زندگی در دنیای مادی و محسوس قلمداد گردیده و در نتیجه می‌توان گفت که برای امر مذهب در چین جنبه مرکزی و اساسی دارد. علاوه بر این مجموعه پنج کتاب کلاسیک، گروه دیگری از کتابهای قدیمی وجود دارند که به نام چهار کتاب خوانده می‌شوند. کتب اخیر، که در قرون پنجم و چهارم پیش از میلاد به رشته تحریر درآمده‌اند، بخش مهمی از سنت کنفوسیوسی (کنفوسیوس‌گرایی) را تشکیل می‌دهند. این چهار کتاب عبارت‌اند از کتابهای لونیو^۱ یا منتخبات ادبی، چونگ یونگ^۲ یا نظریه اعتدال، تاهسوئه^۳ یا آموزش عظیم و منگ‌تزو^۴ یا کتاب منسیوس. کتاب نخست، به نام منتخبات ادبی، به عنوان نسخه معتبری از آنچه کنفوسیوس به شاگردان خویش بیان داشته قلمداد گردیده و برای درک زندگی و نحوه تفکر نامبرده یکی از مراجع اصلی است.

(ریچارد بوش... جهان مذهبی-۲)

1. Lun Yü

2. Chung Yung

3. Ta Hsüeh

4. Meng Tzu

کتابی راجع به پیشگویی و آینده‌نگری است؛ از کتاب شی (شیه) چینگ^۱، یا کتاب آوازاها (سرودها) نیز مطالبی نقل کرده‌ایم. کتاب اخیر مجموعه‌ای از اشعار در مورد زندگی عادی، عشق و عاشقی و جنگ می‌باشد که بعضی منتخبات خاص آن را در مراسم و تشریفات مذهبی می‌خوانند. کتاب دیگری که مرتبط با آداب تشریفاتی باستانی است به نام لی چی^۲ و یا ثبت و ضبط مراسم و آداب مذهبی است، که شامل مطالب فوق‌العاده باارزشی در فهم و درک آداب و تشریفات باستانی است. کتاب شوچینگ^۳ و یا کتاب تاریخ و نیز کتاب دیگری به نام چئون چئی یو^۴، و یا وقایعنامه (سالنامه) بهار و پاییز را می‌توان به عنوان ثبت وقایع مهم دوران باستانی به حساب آورد، که کتاب دومی روایات تاریخی مربوط به سالهای ۷۲۲ تا ۴۸۱ قبل از میلاد و کتاب اولی روایات دوران پیش از آن است. مفسرین و شارحین حوادث و شخصیت‌های آن دوران باستانی دیدگاهی از حیات را تبیین کرده‌اند که بسیار اخلاقی به نظر می‌رسد. آنها تاریخ را همچون باز شدن و آشکار شدن تدریجی هدف و یا سرنوشت (امر) مقدّری که بر زندگی همه انسانها تأثیر گذاشته و علی‌الخصوص مسئولیت سنگینی را بر دوش رهبران قرار می‌دهد نگریسته‌اند.

باستثنای کتاب چئون چه‌ای یو، یا وقایعنامه بهار و پاییز [کتابه از ایام و سالها]، تمام این کتابها به نوعی در قرن هشتم پیش از میلاد نوشته و یا تألیف شده‌اند. مجموعه این کتابها را به عنوان گروه پنج کتاب کلاسیک و منبع اولیه خرد و حکمت باستانی چین شناخته‌اند، منزلتی که امروزه نیز، حداقل نزد بعضی از چینی‌های ستگرای، دارا می‌باشند. همچنین ارجاعات و استناداتی به یک کتاب ششم کلاسیک، به نام کتاب موسیقی، به عمل می‌آید که ظاهراً در ماجرای سوزاندن کتابهای کنفوسیوس، که مقامات دولتی در سال ۲۲۱ پیش از میلاد انجام دادند از میان رفته است. در این ماجرا تنها معدودی از کتابها سالم ماندند. باید توجه داشت که تمام این چند کتاب کلاسیک، باستثنای کتاب تغییرات، با وجود آن که در جای‌جای خود عواطف و اندیشه‌های مذهبی را به نمایش می‌گذارد، از طرف چینیان به عنوان کتابهای ادبی یا تاریخی قلمداد می‌شوند. کتاب تغییرات، که قبلاً نیز در بحث خود راجع به آداب دینی چینی‌ها از آن سخن گفتیم، در

1. Shih Ching

2. Li Chi

3. Shu Ching

4. Ch'un Ch'iu

نگرش کنفوسیوسی به مذهب در چین

معمولاً به طور سنتی سخن از «سه دین چینی» گفته می‌شود - ادیان کنفوسیوسی، تائویی و بودایی - و سپس بحث می‌شود که آیا مکتب کنفوسیوسی را می‌توان یک دین قلمداد کرد یا خیر؟ اگر بخواهیم دقیقتر بیان کنیم باید بگوییم این سه حرکت، در واقع سه راه برخورد و مواجهه با پیچیدگی اعتقادی و عملی است که در قرن اول سلسله سلطنتی چو کم کم سر برآورده است. در آن زمان فلاسفه کنفوسیوسی و تائویی هر دو بخشی از خمیرمایه‌ای باور نکردنی از اندیشه‌هایی بودند که سرمنشأ این عبارت را بیان می‌داشتند که می‌گوید: «بگذار صدها گل شکوفه زند و صدها مکتب فکری به وجود آید.» در حدود زمان کنفوسیوس، تقریباً اواسط قرن ششم پیش از میلاد، افکار و اندیشه‌های تائویی (که چند صفحه بعد مورد بحث قرار خواهیم داد) تا حدودی رایج بود؛ به نحوی که این هر دو مکتب فلسفی را می‌توان پاسخهایی به این مسئله دانست که در خلال دورانی پر از هرج و مرج و نابسامانی‌های روزافزون سیاسی و اقتصادی چگونه می‌توان حکومت کرد و نوعی نظم اجتماعی را برقرار ساخت.

برای فهم و درک چشم‌انداز دینی چین مفید خواهد بود که سه عمل قربانی باستانی چین را به عنوان جریان اصلی مذهب در چین مورد توجه و مشاهده قرار دهیم و مکاتب تائویی، کنفوسیوسی و بودایی را به عنوان سه جریان نیرومند در دل آن جریان اصلی ببینیم، که با آن جریان و نیز یکدیگر مخلوط می‌شوند. جریانات دیگری هم هستند که به دل آن جریان اصلی می‌ریزند (به داخل آن وارد می‌شوند)، که آنان نیز با سنت موروثی [تفکر مذهبی چین] به صورتهای دیگری که مخصوص به خود آنهاست برخورد می‌نمایند، اما طرح کلی درهم وارد شدن و به هم آمیختن همواره مستمراً ادامه دارد.

متون دینی کنفوسیوسی

پنج کتاب کلاسیک چینی به عنوان سرچشمه‌های متون دینی کنفوسیوسی قلمداد می‌شوند، با اینکه این پنج کتاب جملگی قبل از زمان کنفوسیوس نوشته شده‌اند. قبلاً به کتاب آی‌چینگ (در بعضی نسخ، آی‌کینگ) یا کتاب تغییرات اشاره کرده‌ایم، که

بمثل کند ؟

راهب چون چاهی عمیق است . انداختن سنگ در آن آسانست ولی یگبار
که سنگ به ته آن رسید کیست که بتواند آنرا مجدداً بازگیرد
شما را از بدی کردن براهبان بر حذر میدارم ولی بشما میگویم که اگر چنین
کردید او را زنده مگذارید .

چنین گفت زرتشت .

(فردریک ویلهلم نیچه)

اگر شما دشمنی دارید بدی او را با خوبی پاداش ندهید. زیرا این امر موجب شرمساری او میگردد ولی باو وانمود کنید که او با این عمل بد خود برای شما خدمتی انجام داده است .

هزار بار خشمناك شدن شما بر شرمنده کردن طرف رجحان دارد. و اگر کسی شما را نفرین کرده در حق او دعای خیر نکنید بالعکس شما نیز خود در نفرین کردن بخویشتن با او همداستان شوید .

و اگر کسی بدی بزرگی در حق شما کرد پنج بدی كوچك هم خودتان بر آن بیفزائید زیرا کسی که به تنهایی مظلوم واقع می شود واقعاً قیافه ای رقت آور و گریه دارد !! ...

کمی انتقام با روح بشری سازگارتر است تا انتقام نگرفتن - من تنبیهات شما را دوست نمی دارم مگر آنکه این تنبیهات برای مرتکب هم يك حق و افتخاری باشد. بسیار شرافتمندانه است که انسان بخصوص در موردیکه حق با او است بجای احتجاج از حق خود چشم ببوشد ولی برای انجام چنین امری انسان باید واقعاً بی نیاز باشد .

من عدالت سرد شما را دوست نمی دارم - در چشمان قضات شما قیافه جلااد با فولاد سردش نمایانست .

بمن بگوئید عدالت - یعنی عشق با چشم باز - را کجا توان یافت ؟ عشقی که تمام مجازات بلکه تمامی گناه را بعهده میگیرد بمن نشان دهید. آن عدالتی را بمن بنمایانید که همه را بغیر از قاضی تبرئه میکند ! و این را نیز بشنوید : آنکسی که جویای کمال عدالت است بشر دوستی را نیز انکار میکند و باطل می یابد !

ولی چگونه میتوان عادل کامل شد ؟ برای من کافیسست که آنچه متعلق بمن است بهمه ایثار کنم .

در خاتمه ای برادران شما را از صدمه زدن به يك راهب بر حذر میدارم ! زیرا يك راهب چگونه میتواند بدی شما را فراموش کند ؟ چگونه او میتواند تلافی

در باره نیش مار جعفری

روزی زرتشت از شدت گرما زیر درخت انجیری بخواب رفت و صورت خود را با بازوان خود پوشید آنگاه ماری جعفری در رسید و چنان گلوی زرتشت را گزید که از شدت درد فریادش برخاست. زرتشت بازوان خود را از مقابل صورت برگرفت و بمار نظر افکند - مار که چشمان زرتشت را میشناخت شرمند شد و با ناراحتی چرخ زده و خواست دور شود .

زرتشت او را گفت بدینسان دور شو زیرا هنوز تو سپاس مرا نشنیده‌ای! تو مرا بهنگام از خواب برانگیخته‌ای و من راه درازی در پیش دارم - مار بنا حزن تمام ویرا گفت : راه تو کوتاهست زیرا زهر من کشنده میباشد . زرتشت خندید و گفت : هرگز شنیده‌ای که اژدهائی از سم ماری بمیرد؟ ولی تو ای مار زهر خویش بازگیر زیرا استطاعت آنرا نداری که مقداری از زهر خود را بمن هدیه کنی. آنگاه مار مجدداً خود را بگلوی زرتشت رسانید و جای نیش خویش را مکید .

یکروز که زرتشت این داستان را برای شاگردان خود نقل میکرد ازو پرسیدند : ای زرتشت بما بگوی که منظور از این داستان چیست و با نقل آن بما چه تعلیم میدهی .

زرتشت گفت : مرا خوبان و صلحا منخراب اخلاق میخوانند . و داستانی هم که برای شما نقل کردم برخلاف موازین اخلاقی است.

بود! آیا میشنوید ای آفرینندگان .

تغییر ارزشها یعنی تغییر آفرینندگان - آنکس که در سر نوشتش آفرید نیست همواره خراب میکند . در ابتدای خلقت مردم آفریننده بودند و بعداً افرادی عادی شدند - براستی که فرد آخرین آفریده است .

در ادوار گذشته مردم برای خود جدول ارزشی بوجود آوردند - عشق فرمانروائی کردن و عشق باطاعت نوأماً موجب این جداول بودند .

لذت جرگدای قدیمی تر از لذت نفس است و در حالیکه وجدان نیک را جرگه مینامند وجدان بد را نفس خوانند .

براستی که این نفس موزی و بیعلاقه که سود خود را در سود جمع میجوید - مؤسس جرگه نیست بلکه متلاشی کننده و مخرب آنست .

آفرینندگان نیک و بد همواره اشخاص خلاق و مهربان بوده اند - در تمام فضاثل آتش عشق و خشم نمایانست .

زرتشت بسیاری از کشورها و اقوام را دیده است و هیچ قدرتی را در جهان بزرگتر از آثار عشاق نیافته است و این آثار همانا نیک و بد نام دارند .

براستی که این قدرت تحسین و تقبیح غولی عظیم است . بگوئید ای برادران کیست که بتواند بر آن چیره شود . و کیست که بر هزار گردن آن بتواند یوغ عبودیت نهد .

تاکنون هزار هدف در جهان وجود داشت زیرا هزار قوم در جهان زندگی نموده است - ولی یوغی که بتواند بر این هزار گردن مستقر شود هنوز پیدا نشده و هدف مشترکی در جهان یافت نشده است . هنوز نوع بشر را هدفی نیست .

ولی یمن بگوئید ای برادران که آیا وقتی بشر را هدفی نبود بشری وجود تواند داشت ؟

چنین گفت زرتشت .

نامیده میشود که در هنگام عسرت و تنگی موجب نجات و فلاح باشد .
هر آنچه موجب تسلط و درخشش و فتح آن قوم علی رغم ترس و حسد
همسایگانش میشود مقامی شامخ در جدول ارزشهای وی یافته و مفهوم و معیار سنجش
همه چیزها میشود ؟

براستی ای برادر اگر تو تنها سرزمین و آسمان و همسایگان و نیازمندیهای
يك ملت را تحت مذاقه قرار دهی قادر خواهی بود که قانون فتوحات او را کشف
کنی و درك نمایی که چگونه آن ملت از نردبان فتوحات خود بسمت امیال و آرزوهای
خود پیش میرود .

یونانیان را فرمان زیر تکان داد و با این فرمان راه عظمت را طی نمودند که :
« تو همواره بایستی اول باشی و بر همه پیشی گیری . هیچکس جز دوستانت نباید
مورد علاقه روح حسود تو قرارگیرد . »

و اما قومی که من نام خود را از آنان دارم گفته و دستور زیر را معزز و محترم
میشمردند : « راست بگو و تیرانماز ماهر باش ! »

این دستور فتح و پیروزی نیز از آن قوم دیگرست که با آن عظمت و ابدیت
یافت : « به پدر و مادر خود احترام گذار و با رضا و رغبت مطیع او امر آن باش . »
با شریعت و دستور زیر قوم دیگری بر خود فائق آمد و در اثر آن توانست
امیدها و آمال بزرگی را عملی سازد : « اعتقاد خود را نگاهدار و در راه حفظ آن
از ریختن خون و شرف خود حتی در امور سخت و خطرناک مضایقه مکن . »

براستی که مردم موجب نیک و بد خود میباشند . بدانید که این نیک و بد از
آسمان بر آنها نازل نشده و آنرا نیافته اند .

بشر برای اشیاء ارزشهایی قائل شد تا بتواند خود را حفظ کند - او بود که
از ابتدا باشیاء مفهومی بشری داد بنا براین او خود را مرد یعنی ارزیاب نامید .
ای آفرینندگان بشنوید ، ارزیابی یعنی آفرینش ، ارزیابی خود گنجینه و گوهر
همه چیزهاست ،

ارزیاب است که باشیاء ارزش میبخشد : بدون ارزیابی وجود چون بسادام پولک

چنین گفت زرتشت

در باره هزار و یک هدف

زرتشت بسیاری از کشورها و اقوام را دیده است. ازینرو قادر به تمیز نیک و بد بسیاری از ملل مییاشد - هیچ قدرتی را در جهان زرتشت به بزرگی قدرت نیک و بد نیافته است .

هیچ ملتی باقی نمیماند مگر اینکه ابتدا برای خود ارزشهایی وضع کند . ولی آن قومی که میل بیقا دارد نایستی ارزشهای خود را با ارزشهای همسایگان یکی سازد .

تجربه بمن آموخته است که : اغلب با آنچه در نظر قومی نیک است قوم دیگر با نظر استهزاء و بی احترامی مینگرد . چه بسا چیزها که در نزد قومی مذموم بود و قوم دیگر آنرا جزو سجایا و صفات پسندیده میشمرد و فاعل آنرا قرین افتخارات میساخت .

هرگز دو همسایه نمیتوانند یکدیگر را درک کنند و همواره هرکس از بدی و گمراهی همسایه اش غرق در حیرت است .

هر قومی را جدول ارزشهای خاصی است که در حقیقت جدول فتوحات وی است این جدول انعکاس خواست توانائی آن قوم است .

برای هر قومی آنچه بدست آوردنش مشکل است مورد تحسین است - آنچه چیزی نیک خوانده میشود که لازم و در عین حال صعب الحصول باشد ، و آنچه چیزی مقدس

تدوین این کتاب (قرن سوم هجری)، گاه متن اصلی اوستایی و گاه اصل و ترجمه‌ی پهلوی بعضی از نسک‌ها از میان رفته بوده است. نام سه کتاب بزرگ اوستا به زبان پهلوی چنین است: **گاهانیک**،^(۱) **هادگ**،^(۲) **مانسریگ**^(۳) کتاب گاهانیک مشتعل بر گات‌ها و تفاسیر آن، هادگ مانسریگ مشتمل بر ادعیه و اذکاری بوده که در مراسم دینی خوانده می‌شد و دادیگ مشتمل بر متون فقهی بوده است.

(مهرداد ایزد پناه، آشنایی با دین زرتشت)

از اوستا نسخه‌های خطی متعددی در دست است، اما هیچ یک از آن‌ها به تنهایی متن کامل اوستا را در بر ندارد. بعضی از نسخه‌های اوستا همراه با ترجمه‌ی پهلوی است و ترجمه‌ی پهلوی زیر هر سطر متن اوستایی نوشته شده است. قدیم‌ترین نسخه‌ی اوستایی موجود نسخه‌ی K7 (محفوظ در کتابخانه‌ی دانشگاه کپنهاگ) است. این نسخه که به صورت عکسی منتشر شده و فقط ویسپرد را در بردارد در سال ۶۳۷ یزدگردی برابر با ۱۲۶۸ میلادی (یا بنا به محاسبه ۱۲۸۸ میلادی)^(۱) است.^(۲) نسخه‌های متأخرتر از قرن هفدهم میلادی به بعد در هندوستان استنساخ شده‌اند. اما از انجامه‌های کاتبان این نسخه‌ها می‌توان به وجود یک نسخه‌ی خطی مادر که در قرن سوم / چهارم هجری (نهم / دهم میلادی) کتابت شده بوده، پی برد.^(۳)

اوستای مکتوب زمان ساسانی به صورت سه کتاب بزرگ تدوین شده بود که هر یک شامل هفت بخش بزرگ یا به اصطلاح پهلوی نَسک بود و هر یک از نَسک‌ها نیز به فصل‌ها و اجزاء کوچک‌تری تقسیم می‌شد. نام سه کتاب بزرگ ۲۱ نسک اوستای زمان ساسانی به زبان پهلوی با خلاصه‌ای از مطالب آن‌ها به این زبان در کتاب هشتم دینکرد ضبط شده است. از نوشته‌های دینکرد چنین برمی‌آید که در زمان

۱- در محاسبه‌ی مبدأ سال یزدگردی، بعضی سال ۶۳۱/۲ سال جلوس یزدگرد و بعضی سال ۶۵۱ سال مرگ این شاه را مبدأ قرار داده‌اند. این تاریخ در انجامه‌ای که در برگ ۱۰۸ پ کتاب آمده، ضبط شده است.

2- K. Barr, 1944, P. XIII.

۳- در مورد نسخه‌های اوستا نک به:

Celdner, 1896, Prolegomena; Bailey, 1943, 168; Gnoli, 1989, 36 (With further references); Hoffmann - Narten, 1989, 15-17.

آن‌ها گونه‌های خطی^(۱) یک حرف هستند^(۲) و این رقم نزدیک به رقم ۶۰ است که مسعودی^(۳) برای خط اوستا ذکر کرده است. نام این خط در کتاب‌های پهلوی دین دبیره^(۴)، به معنی خط دین، است که در کتاب‌های عربی به صورت دین دفیره^(۵)، دین دفیره^(۶)، دین دبیره^(۷) و دین دویره^(۸) ضبط شده است.^(۹) دقیقاً معلوم نیست که در چه تاریخی این خط اختراع و اوستا بدان نوشته شده است. از فعالیت دو شاه ساسانی در توجه به «دین» در منابع پهلوی و عربی سخن رفته است، یکی شاپور دوم و دیگر انوشیروان. بنابراین، شاید بتوان تاریخی میان قرن چهارم و ششم میلادی را زمان نگارش اوستا به خط کنونی آن دانست. می‌توان احتمال داد که این کتاب در قرن چهارم میلادی به کتابت درآمده و در قرن ششم میلادی تدوین نهایی یافته باشد. پس از به کتابت در آمدن اوستا باز هم موبدان آن را از حفظ می‌کردند و از بر می‌خواندند و همان‌گونه که اشاره شد، صورت شفاهی را مهم‌تر از متن مکتوب می‌دانستند.^(۱۰)

1- Variant, allograph.

۲- در مورد سابقه‌ی خط اوستایی و اختراع و کاربرد آن نک به:

K.Hoffmann-J. Narten, 1989

۳- مسعودی، مروج، ج ۱، ۲۷۰.

4- den - diblrlh.

۵- این ندیم، الفهرست، ۱۵. ۶- حمزه اصفهانی، التنبیه، ص ۶۴.

۷- مسعودی، التنبیه، ۹۱.

۸- ابوهلال عسکری. الفروق اللغویه، ج ۱، ۱۸۱ و بعد.

۹- در مورد این خط و خطوط دیگر ساسانی، نک به Tafazzoli, 1993.

۱۰- دینکرد، ۴۶۰ نک به Bailey, 1943, 163.

رضایت‌بخش نبوده است، زیرا موبدان زرتشتی مانند همه‌ی روحانیان دیگر معتقد بودند و هستند که کتاب دینی باید با تلفظی درست و با مراعات تجوید خوانده شود. مسلماً هیچ یک از خطوط موجود آن زمان نمی‌توانست این نیاز را برآورده سازد. بنابراین، موبدان از روی خط پهلوی، که خود از آرامی اقتباس شده بود و علت این که یک حرف نشانه‌ی چندین آوا بود ابهام فراوانی داشت، خطی را اختراع کردند و اوستا را با آن نوشتند. در اختراع این خط دقت و زمان بسیار مصروف شده است و احتمالاً هیئتی از روحانیان و دبیران در آن دست داشته‌اند. این دانشمندان برای جلوگیری از هرگونه ابهامی در ضبط اوستا، بر آن شدند که برای هرآوای اوستایی حرف واحدی را در نظر بگیرند و بدین منظور، با اعمال تغییراتی در حروف پهلوی، که نشانگر چندین آوا بود، حروف جدیدی را اختراع کردند که هر یک از نشانگر یک آوا باشد. مثلاً حرف الف پهلوی نشان دهنده‌ی چهار آوای آ، ه، خ است. مخترعان خط اوستایی این حرف را برای نمایاندن آوای اوستایی اختصاص دادند، و با افزودن دندان‌های به آخر آن حرفی را ساختند که نشانگر آوای آ باشد، و با افزودن حلقه‌ای بدان حرف ه و با افزودن دنباله‌ای بدان حرف خ اوستایی را ایجاد کردند. علاوه بر آن کوشش شد که همه‌ی جزییات و ظرایف تلفظ کلمات با اختراع حروف خاصی نشان داده شود.

خط موجود اوستایی دارای ۵۳ حرف است، ولی از مطالعه‌ی نسخه‌های موجود اوستا ۵۸ حرف اوستایی به دست می‌آید که بعضی از

سخن زنده‌ی شفاهی را از آن چه مکتوب است، مهم‌تر به‌شمار آوریم.»^(۱) و در جای دیگر همین کتاب اشاره شده است که اثر مکتوب، صورت کامل نیست.^(۲) در کتاب‌های پهلوی مکرراً به‌موبدانی اشاره شده است که همه‌ی اوستا و ترجمه و تفسیر (= زند) را از حفظ داشته‌اند.^(۳)

خلاصه این که کتاب اوستا تا مدت‌ها اساساً سینه‌به‌سینه حفظ می‌شد. احتمالاً در دوره‌ی اشکانی در زمان بلاش اول^(۴) یا در اوایل ساسانی کوشش شد که آن را به‌خطی از نوع خطوط برای مصوت‌ها در خط علامت خاصی وجود ندارد و گاهی از صامت‌ها برای نشان دادن بعضی مصوت‌ها استفاده می‌شود. مثلاً برای ' (کوتاه) و او (بلند) در خط علامتی نیست و برای ضبط این دو صدا و خصوصاً او (بلند) گاهی از حرف واو استفاده می‌شود. علاوه بر آن، این‌گونه خطوط واجد حروف کافی برای نشان دادن همه‌ی صامت‌های اوستایی نیستند. نگارش کلمات اوستایی به‌خط پهلوی، که گاه‌گاه در کتاب‌های پهلوی آمده است، به‌خوبی نقص این خط را برای ضبط آواهای کتاب دینی نشان می‌دهد. از این رو، ضبط کتاب اوستا به‌خطی از این‌گونه بی‌تردید

۱- دینکرد، ۴۶ س و ۷ و بعد. Bailey, 1943, 163f.

۲- دینکرد، ۴۵۵ س ۱۳، در پهلوی Nibistag: نوشته.

۳- دینکرد، ۵۷۴ س ۱؛ ۵۸۸ س ۱۱ و غیره؛ نامه‌های منوچهر. نامه یک، فصل ۴ بند ۱.

۴- آندره آس (Andreas) دانشمند نامی آلمانی معتقد بود که در زمان اشکانیان اوستا به‌خطی از نوع خطوط آرامی نوشته شده بود و بعدها، در دوره‌ی ساسانیان، آن را به‌خط اوستایی منتقل کرده‌اند. این نظریه، که تا مدت‌ها مقبول بسیاری از دانشمندان بلند پایه بود، مورد تردید هنینگ قرار گرفت. وی ثابت کرد که هیچ دلیل قاطعی برای وجود چنین

اوستایی در دست نیست. W.Henning, 1943

فارسی مذکور در بالا، که در آن سخن از اوستای مکتوب رفته است، چنین استنباط می‌شود که نسخه‌های اوستا کم بوده است. بنابراین، اقوال، فقط دو نسخه، یکی در دزبشت و دیگری در خزانه‌ی شاهی، نگاهداری می‌شده است. در نتیجه، بعید می‌نماید که تا پیش از تدوین اوستا و نگارش آن به خط اوستایی موجود، این کتاب، به صورت مجموعه‌ی واحدی به تمام و کمال، به خطی نوشته شده باشد. البته احتمال این که در زمان‌هایی (از جمله در زمان بلاش اشکانی) کوشش برای کتابت آن شده باشد، منتفی نیست. همچنین بعید نیست که در دوره‌ی ساسانی، پیش از آن که آن را به خط کنونی نوشته باشند، کوشش شده باشد که آن را به خط پهلوی نیز برگردانند.

منظور از جمع‌آوری اوستا به دستور شاهان در زمان‌های گوناگون، ظاهراً گردآوری روایات سینه به سینه بوده است. در رساله‌ی شگفتی‌های سیستان^(۱) آمده است که نسک‌های اوستا در میان دودمان‌های نیکان (= زرتشتیان) پیوسته بر جای ماند... پس از اسکندر، این نسک‌ها نزد زنان بود و یکی از آن‌ها را، به نام بَغْ نَسْک، جوانی سیستانی خاطر سپرد و بدین گونه دین (= کتاب دینی) به سیستان بازگشت... جز در سیستان در جاهای دیگر آن را در سینه نسپردند. مسعودی^(۲) نیز به سنت حفظ سینه به سینه‌ی اوستا در سیستان اشاره کرده است. حتی پس از به کتابت درآمدن اوستا نیز موبدان آن را از حفظ می‌خواندند. در کتاب دینکرد آمده است که: «منطقی است که

۱- شگفتی‌های سیستان، بند ۱۱.

۲- مسعودی، مروج، ج ۱، ۲۷۱. نیز نک به Bailey, 1943, 162.

تعیین کرد و به اتفاق نظر، بر رأی خود مُهر نهاد.

از روایات مذکور چنین مستفاد می‌شود که در نظر مؤلفان کتاب‌های پهلوی، که در قرن سوم هجری می‌زیستند ولی روایات دوران ساسانی را منعکس می‌کردند. صورت مکتوب اوستا و زند و خط آن به خود زرتشت باز می‌گردد که پس از پراکنده شدن اوستا بر اثر حمله‌ی اسکندر، چندین شاه ایرانی در زمان‌های گوناگون در صدد جمع‌آوری و تدوین مجدد آن برآمدند. همین نظر را در کتاب‌های عربی و فارسی قرون اولیه اسلامی، که مطالبشان مبتنی بر گفته‌ها و نوشته‌های زرتشت‌ان است، نیز می‌یابیم. در نامه‌ی تنسر آمده است که اسکندر کتاب دین (= اوستا) را که بر دوازده هزار پوست نوشته شده بود، در استخر (فارس) سوزانید و یک سوم آن در دل‌ها ماند. طبری می‌نویسد که زرتشت کتابی را برگشتاسپ عرضه داشت که ادعا می‌کرد خدا بر او وحی کرده است. آن را بر دوازده هزار پوست گاو نوشتند به صورتی که (نوشته‌ها) بر پوست‌ها کنده و با زر منقش شده بود.^(۱) گشتاسپ آن را در محلی از استخر به نام دزنبشت نهاد و هیربدان را بر آن گماشت و عموم مردم را از فراگیری آن منع کرد. ثعالبی،^(۲) مسعودی،^(۳) مقدسی،^(۴) ابن مسکویه،^(۵) و ابن بلخی^(۶) نیز روایتی نظیر آن را آورده‌اند.

۱- در این روایت و بعضی روایت مشابه خلطی از دو روایت پهلوی مذکور دیده می‌شود که بر طبق یکی از آنها، اوستا را بر پوست گاو نوشته و مطابق دیگری، آن را بر لوحه‌های

زر کنده بودند. ۲- غرر اخبار ملوک‌الفرس، ۲۵۷.

۳- مروج الذهب، ج ۱، ۲۷۱.

۴- البدء و التاریخ، ج ۳، ۱۵۳.

۵- تجارب‌الامم، ج ۱، ۳۰.

۶- فارس‌نامه، ۴۹.

آن چه در روایات مذکور در باره‌ی کتاب اوستا به خط اوستایی در زمان زرتشت ذکر شده، افسانه‌آمیز است. از سوی دیگر، از روایات خارجی چنین برمی‌آید که پیروان ادیان دیگر زرتشتیان را دارای کتابی که در زمان زرتشت به کتابت آمده باشد، نمی‌دانستند. در یکی از روایات مانوی منقول در کتاب *کفالایا* آمده است که: «زرتشت کتاب ننوشت، بلکه شاگردان او پس از مرگش (سخنان او را) به خاطر سپردند و به صورت کتاب‌هایی درآوردند که امروز می‌خوانند».^(۱) از این گفته می‌توان استنباط کرد که قرن سوم میلادی زرتشتیان کتاب‌های دینی داشته‌اند، اما معلوم نیست منظور کدام نوشته‌هاست. احتمال می‌رود که مقصود از این کتاب‌ها، نوشته‌هایی باشد که از دیرباز در بین‌النهرین به نام زرتشت معروف بوده است و نه نوشته‌های خود زرتشت.^(۲)

باسیلیوس^(۳) (در حدود ۳۷۷ م.) گفته است که مغان کتاب نداشته‌اند... بلکه پسران از پدران خود تعلیم می‌گرفتند.^(۴) بنابراین، هیچ سندی در دست نیست که بر ما روشن سازد که کتاب اوستا پیش از آن که به خط کنونی درآید به چه خطی مکتوب بوده است. اهمیت سنت شفاهی و حفظ آثار دینی به صورت سینه‌به‌سینه در ایران، دلالت بر این دارد که کتاب اوستا بیشتر بدین صورت حفظ می‌شده است تا به شکل مکتوب. چنان که در نامه‌ی تنسر نیز آمده است که پس از اسکندر فقط یک سوم اوستا در دل‌ها مانده بود. حتی از نوشته‌های پهلوی و عربی و

1- Kephalaia, 7; Bailey, 1943,166.

2- See Schaefer, 1936, 80f; Boyce, 1968,38fn.2.

3- Basilius

4- Bailey, 1943,164.

منشعب از دین (یعنی کتاب اوستا) بودند، یعنی کتاب‌های مربوط به پزشکی، ستاره‌شناسی، حرکت، زمان، مکان، جوهر، آفرینش، کون، فساد، تغییرِ عَرَض، منطق و دیگر صنایع و فنون، و در هندوستان و روم و دیگر سرزمین‌ها پراکنده بود، باز گردآوری کرد و آن‌ها را با دین (= مطالب کتاب اوستا) تطبیق داد و، به دستور او، نسخه‌ای از هرچه درست بود به گنج شاهی سپرده شد. بعدها، شاپور پسر هرمز (شاپور دوم: ۳۰۹ تا ۳۷۹ م.) دستور داد که، برای اطمینان و ایمان مردم به دین، در مورد اقوال و افکار تحقیق شود و از همین رو، آذر باد مَهَر سَپندان، رئیس موبدان زمان، متحمل آزمایش دینی شد و بر طبق روایات^(۱) بر سینه‌ی او روی گداخته ریختند و از آزمایش پیروز به درآمد. وی اهل فرق و نحل گوناگون و نیز کسانی را که به تحقیق در نسک‌های اوستا می‌پرداختند، از بد دینی و انحراف بر حذر داشت. خسرو پسر قباد (انوشیروان: ۵۳۱ تا ۵۷۹ م.) آگاهی و تفکر در باره‌ی هرگونه بدعت در میان چهار طبقه‌ی اجتماعی را افزایش داد. وی بر آن بود که زبان اوستایی از طریق سنت شفاهی و کتاب‌ها و رساله‌ها حاوی مطالب فراوانی است، و از همه‌ی روحانیان خواست که به تفکر در باره‌ی اوستا و زند بپردازند و از یافته‌های خود بر دانش مردم جهان بیفزایند.

در روایت دیگری، به ارتباط انوشیروان، با سرگذشت کتاب اوستا اشاره شده است: مجمعی از موبدان زرتشتی به ریاست وه شاپور^(۲) موبدان موبد زمان خسرو انوشیروان، بیست و یک نسک اوستا را

۱- در مورد آذرباد مهرسپندان، نک به قبل، ص ۴۲.

شاهی یا خزانه‌ی آتشکده‌ی سمرقند نهاد.^(۱) روایت دیگری که احتمالاً بازتاب نظر روحانیان زرتشتی جنوب ایران است. در کتاب چهارم دینکرد آمده است^(۲) و بر طبق آن داراپسر، پسر دارا (یعنی داریوش سوم ۳۳۶/۵ تا ۳۳۰ ق. م.) دستور داد که همه‌ی اوستا و زند را در دو نسخه، یکی در خزانه‌ی شاهی و دیگری در دژنِیشت،^(۳) نگاه دارند. در روایتی دیگر از دینکرد آمده است که به دستور گشتاسب تعلیمات زرتشت به کتابت درآمد و نسخه‌ی اصلی آن را در گنج شاهی نهادند و رونویس‌هایی از آن پخش گردید. پس از آن، نسخه‌ای را نیز به دژنِیشت فرستادند. با آمدن اسکندر نسخه‌ای که در دژنِیشت بود، به دست رومیان افتاد و آن را به زبان یونانی ترجمه کردند.^(۴)

بلاش اشکانی (احتمالاً بلاش اول: از حدود ۵۱ تا حدود ۸۰-۷۶ م.) به نواحی گوناگون فرمانی فرستاد که آن چه از اوستا و زند به صورت مکتوب یا شفاهی از گزند در امان مانده بود، نگاه دارند. بعدها اردشیر بابکان (۲۲۶ تا ۲۴۱ م.) به راهنمایی توسر^(۵) (مشهور به تنسر) همه‌ی آن تعلیمات پراکنده را به دربار خواست. آن چه معتبر بود. پذیرفت و بقیه را در کنار گذاشت. در مرحله‌ی بعد شاپور پسر اردشیر (شاپور اول: ۲۴۱ تا ۲۷۲ م.) کتاب‌هایی را، که در اصل

۱- شهرستان‌های ایران، بند ۴، تفضلی، ۱۳۶۸، ۳۳۴. این روایت از سنت‌های مشرق ایران سرچشمه گرفته است.

۲- دینکرد، ۴۱۲ به بعد.

۳- Diz Ī nibist: دژ محل نگاه‌داری اسناد مکتوب، که نام آن در کتاب‌های پهلوی و

عربی و فارسی آمده است.

۴- دینکرد، ۴۰۵ و

۵- به سبب یک شکل بودن حرف «و» و «ن» در خط پهلوی کتابی، از «ن» به «و» در متن پهلوی تغییر یافته است. خوانده‌اند، اما در خط پهلوی کتیبه‌ای که برای این دو صدا دو نشانه‌ی جداگانه وجود دارد، کلمه به وضوح توسر خوانده می‌شود.

روح، پاکی جسم، پاکی عناصر، پاکی مساکن و پاکی تمام چیزهایی که مربوط به زندگی است.

اوستا یکی از شامخ‌ترین قلل فکر انسانی است. دستورهای عملی آن در تمام شئون زندگی قابل استفاده بوده و آدمی را به سوی خوشبختی و کمال می‌برد.

پروفیسور جاکسن در موقع صحبت از اوستا به حق می‌نویسد: «کتب مقدس کمتر مردی دارای چنین ادراک روشنی از درست و نادرست می‌باشد، و کمتر کتاب مقدسی چنین تصور اخلاقی از «وظیفه» دارد که در کتاب مقدس زرتشتی ذکر گردیده، کمتر کیشی وجود دارد که با این قوت، لزوم پاکی برای جسم و روح را تلقین بنماید.»

دارمسن ته‌تر در موقع گفتگو از تأثیر و نفوذ عظیم اوستا در تمدن هخامنشی و ساسانی می‌نویسد: «اوستا بر بقایای آثار دوره‌ی هخامنشی و ساسانی روشنایی می‌افکند و نکات تاریک نوشته‌هایی که در باره ایران باستان از نویسندگان یونانی، یهود و چینی باقی مانده، روشن می‌کند.»

بدون اغراق می‌توان گفت زرتشت پایه‌گذار تمدن با شکوه هخامنشی و ساسانی بود. بنا به روایتی که در بعضی از کتاب‌های پهلوی آمده است، زرتشت به فرمان گشتاسب کتاب اوستا را همراه با تفسیر آن (= زَند) بر روی پوست گاو^(۱) یا بر الواح زرین نوشت و آن را در گنج

۱ - ارداو ایراف‌نامه (ژینبو / آموزگار)، ۳۹ و بعد.

اوستا کتاب مقدس زرتشتیان

کتاب اوستا پیام زرتشت به تمامی بشریت است. کتابی لبریز از امید و وارستگی. این پیام چشمه‌ی جهانبخشی است که تشنگان معرفت را سیرآب می‌کند. مجموعاً اوستا هزار فصل داشته و مشتمل بر ۲۱ کتاب بوده است. پلینی می‌گوید که زرتشت مجموعاً دو میلیون بیت تصنیف کرد. اوستای هخامنشی ۸۱۵ فصل داشت. در زمان ساسانیان فقط ۳۴۷ فصل آن گردآوری شد. امروز حتی ربع اوستای ساسانی در دست ما نیست. اوستا به شکل‌های مختلف از قبیل، اوستا، استا، وستا، افستا، پستا، اوستاک، خوانده شده و عده‌ای آن را «کتاب» و گروهی آن را «کلام موزون» و پاره‌ای «علم» و برخی «بنیان» خوانده‌اند.

اوستای فعلی عبارت از پنج دفتر است:

- ۱) یسنا (۲) ویسپرد (۳) وندیداد (۴) یشت (۵) خورده اوستا.
- قسمت اساسی اوستا، یسناست، و یسپرد ملحقات یسناست. وندیداد (قانون ضد دیوان) متضمن قوانین دینی و بهداشتی. یشت در مدح خداوند و فرشتگان است. خورده اوستا حاوی ادعیه و نماز است. در سراسر اوستا، زرتشت به پیروان خود سفارش می‌کند به پاکی

که آتش مانند روح می‌باشد، لذا برخلاف سایر مظاهر مادی به قانون
جاذبه تسلیم نمی‌شود به همین سبب است که شعله‌های آتش پیوسته
به سوی بالا متمایلند نه به سوی پایین.

آتش در آتشکده‌های زرتشتی به عنوان سمبول روح ایزدی همیشه
روشن است و شعله‌هایش مدام به سوی آسمان زبانه می‌کشد. این میل
آتش به صعود را می‌توان سمبول تلاش آدمی در راه تحول و تکامل
داشت.

به آتش باید احترام گذاشت چون آتش مظهر آن نور ابدی است که
اخگری از آن در دل آدمی نهفته شده و پیوسته او را به اندیشه نیک،
کردار نیک و گفتار نیک برمی‌انگیزد.

۶- همان طور که آتش با هرچه تماس می‌گیرد آن را مثل خود درخشان می‌کند، هرزرتشتی نیز باید پس از برخوردار شدن از فروغ (اشا) دیگران را نیز از فروغ اشا برخوردار گرداند.

۷- آتش منبع زیبایی و اساس حیات است. آتش فعال و بی‌قرار بوده دشمن رکود و خمودگی است. هرزرتشتی هم باید مانند آتش فعال بوده تا پایان عمر حتی لحظه‌ای از کار و کوشش دست برندارد.

و اما آن آتشی که در درون، آدمی را از آلودگی پاک می‌کند چیست؟ آن آتش چیزی جز (اشا) نیست که از طریق گفتار نیک، پندار نیک و کردار نیک به دست می‌آید. روان نیکوکار پس از طی سه مراحل اندیشه نیک - گفتار نیک - کردار نیک وارد فضای فروغ بی‌پایان (انیران) می‌شود و از فروغ ایزدی برخوردار می‌گردد.

احترام به آتش نه تنها در میان زرتشتیان معمول بوده بلکه بسیاری از اقوام (از قبیل رومی‌ها)، یونانی‌ها، آلمان‌ها، یهودی‌ها، اسلاوها، مسیحی‌ها و هندوها) نیز کم و بیش آتش را مقدس دانسته‌اند. حتی در قرآن^(۱) از آتش و نور بنیکی یاد شده است ولی برخلاف سایر آیین‌ها که فقط آتش مادی را در نظر داشته‌اند زرتشت بیشتر به آتش معنوی توجه داشته است یعنی وی عقیده مند بوده است هم چنان که آتش پلیدی‌های مادی را پاک می‌کند، آتش «اشا» نیز پلیدی‌های باطن را می‌سوزاند و فرزندان ظلمت، یعنی تنبلی، نادانی و لاقیدی را نابود می‌سازد.

آتش منبع فعالیت - فعالیت انقطاع‌ناپذیر است! آتش سمبول سیر تکاملی «روح» در درون «ماده» است. «روح» برخلاف ماده پیوسته فعال است؛ آتش هم مانند ماده دایم در حال فعالیت است، و از آن جا

۱ - چنان که در قرآن مکرر عبارت «الله نور السموات و الارض» تکرار شده است.

فلسفه آتشی

جوهر آیین زرتشت، پاکی و بی‌آلایشی است و چون آتش بزرگترین پاک‌کننده و در عین حال پاک‌ترین عنصر است، از این رو آتش سمبول این آیین گشته است. برخلاف آن چه بعضی‌ها تصور می‌کنند زرتشتیان آتش‌پرست نیستند بلکه آتش را رمز و سمبول اهورامزدا می‌دانند.^(۱)

فردوسی در این باره می‌گوید:

نگویی که آتش‌پرستان بدند پرستنده‌ی پاک یزدان بدند
زرتشت با انتخاب آتش به‌عنوان سمبول آیین خود، بهترین انتخاب‌ها را کرده است. او بدین وسیله از پیروان خود خواسته است که:

۱- مثل آتش پاک و درخشان باشند.

۲- همان طور که آتش پیوسته شعله‌هایش به‌سوی بالا می‌رود،

آن‌ها هم پیوسته به‌سوی بالا، به‌سوی روحانیت، پیشروی کنند.

۳- همان طور که شعله هرگز به‌سوی پایین جذب نمی‌شود، آن‌ها

هم سعی کنند مجذوب خواهش‌های پست نفسانی نشوند و همیشه آمال بزرگ معنوی را در مدنظر داشته باشند.

۴- همان طور که آتش چیزهای ناپاک را پاک می‌کند ولی خود

هیچ وقت آلوده به‌ناپاکی نمی‌شود، آن‌ها هم با بدی به‌ستیزند بی‌آن‌که خود را آلوده با بدی کنند.

۵- همان طور که از یک اخگر می‌توان آتشی برافروخت، هم چنان

می‌توان روح انسانی را با شعله (اشا) روشن و فروزان کرد.

۱- این عقیده زرتشتی هم در قرون وسطی در آیین مسیحی راه یافت و یکی از کشیشان این عقیده را در جمله «*Lux Umbra Dei*» یعنی روشنایی سایه خداست بیان کرده است.

آینده‌ی خویش را رقم می‌زند. در این نگرش نظریه «گناه آغازین»^(۱) هم مانند نظریه «جبر» پذیرفته نیست به این ترتیب، همه بدون گناه و پاک به این دنیا قدم می‌گذارند. پس از زاده شدن باید تلاش کنند تا زندگی را برای خود سامان بخشند.

آشوزرتشت در رسانیدن پیام آشا به مردم، نیاز به هیچ معجزه‌ای نداشته است او نه با معجزه بلکه با زبان خرد و منطق با مردم سخن گفته است. شناخت خداوند، پرورش و پویایی ویژگی‌های اخلاقی و نزدیک شدن به اهورامزدا، مهم‌ترین هدف سفارش شده آشوزرتشت در زندگی انسان است و نخستین گام در راه نزدیک شدن به اهورا، و هومن یا منش نیک است گام دوم، گزینش آشه و هیشته یا توانایی نظم بخشیدن و هنجار مطلق است، که روشی برای پیوستن به راستی است. گام سوم، خُشتره وئیریه، که به معنای توانایی معنوی و پادشاهی بر خود است. گام چهارم، سِپنته آرمئی تی یا مهرورزی است که بیان کننده‌ی رابطه‌ی عاشقانه و با محبت بین انسان و خداست نه از روی ترس و بیداد و گام‌های بعدی فروزه هه اوروات یعنی رسیدن به کمال در انسان که به تدریج به انسان آرمانی نزدیک خواهد شد. و گامی دیگر رسیدن به جاودانگی و بی‌مرگی است، که آمره‌تات و در فارسی امرداد گویند. هفتمین گام در راه عرفان و شناخت خدا سَرئوشه یا سروش است. که نور حقیقت و ندای اهورایی است که چون مشعلی، نهاد انسان و دیده‌ی دل عارف را روشن خواهد کرد.

۱ - خوردن میوه‌ی ممنوعه.

فلسفه زرتشت

قانون آشا

نگرش آیین زرتشت به جهان هستی، پیروی و پیوستن به قانون آشا است از دیدگاه او خداوند جان و خرد، جهان را بر پایه‌ی هنجاری آفریده که بر تمام هستی حکمفرماست او این هنجار و نظم حساب شده را آشا می‌نامد. استواری قانون آشا بر جهان هستی، بازتاب اراده و خواست پروردگار بزرگ است. انسان باید خود را با هنجار هستی، همگام و همراه سازد. راستی و درستی، مهر و فروتنی و فروزه‌های نیک انسانی را در خود پرورش دهد. قانون آشا نیروی هماهنگ کننده‌ی جهان هستی است و هیچ پدیده‌ای از اتم تا کهکشان وجود ندارد که بر پایه‌ی این هنجار هماهنگ، استوار نباشد.

آن‌هایی که کج‌اندیشی برگزینند، بدگفتاری و زشت‌کرداری به وجود می‌آورند برخلاف قانون آشا گام برمی‌دارند و براساس فرآیند کنش و واکنش نتیجه‌ی رفتار خود را دریافت خواهند کرد. از این دیدگاه هرگز پروردگار، جایگاهی به نام دوزخ برای شکنجه‌ی انسان پدید نیاورده بلکه این خود انسان است که از روی عملکردش، بهشت و دوزخ را پدید می‌آورد.

بهشت یا بهترین مکان هستی، رسیدن به شادی و آرامش روان است که بازتاب اندیشه و کردار نیک انسان است. دوزخ یا بدترین جای هستی، یعنی عذاب وجدان و افسردگی روان، پی‌آمد کژاندیشی است که در دو جهان مادی و مینوی (تن و روان) به سوی انسان باز خواهد گشت. در این فلسفه انسان با گزینش آزادی و عدم قبول جبر زندگی و

و نادرستی را دشمن زورمند خود دانستند و جنگ و جدال و خوف‌ریزی را امر اهریمنی شناختند. اهورامزدا خدای یگانه را آفریدگار دانا و بی‌همتایی پذیرفتند. از فدیه و قربانی حیوانات در راه خدایان پیشین دوری جستند و با این ترتیب راهی درست به سوی ترقی و سعادت بازیافتند. با چنین کامیابی پیامبر به گسترش تعالیم خود در جهان پرداخت. در تاریخ نوشته شده است که زرتشت در روز ورود به کاخ شاهی در بلخ، درخت سروی را کاشت که در سبزی و خرمی همانند نداشت و آن‌چنان آن درخت رسا و سرسبز شد که زمانه مانند آن را به یاد ندارد. در تاریخ‌های مختلف راجع به سرنوشت این درخت نوشته‌اند که تا زمان متوکل عباسی سر به آسمان داشت و در آن هنگام به امر نامبرده که برای پوشش سقف کاخ جعفریه در بغداد لازم تشخیص داد آن را قطع و به بغداد حمل کردند. اهالی کاشمر برای جلوگیری از قطع آن درخت مبلغ زیادی جمع‌آوری و به طاهر بن عبدالله حاکم خراسان دادند اما مؤثر نیفتاد و سرانجام آن را قطع کردند و قطعاتش را به قطار شتران نهادند و به بغداد بردند. اما روزی که به نزدیکی شهر رسیدند به دستور متوکل، عده زیادی به استقبال این کاروان شتافتند، قبل از آن‌که کاروان وارد شهر شود، متوکل به دست مستخدم خود به قتل رسید و آرزوی دیدار این درخت را با خود به گور برد و دانشمندان موضوع کاشتن درخت به دست پیامبر را نشانه پیش‌قدمی وی در آبادانی جهان دانست‌اند که بدین نحو پیامبر خواسته است بیاموزد که هر کس باید عملاً به آبادی بکوشد و خود پایه‌گذار سعادت خود باشد.

از آنجا که کتاب الهی مذهب زرتشت به زبان اوستایی سروده و نوشته شده است از این جهت معروف به اوستاست. مجموعه اوستا به دو بخش شناخته شده است. نخستین بخش را یسنا خوانده‌اند که گاتاها یعنی سرودهای زرتشت در میان آن قرار دارند و بخش دوم که یشت‌ها نام دارد به وسیله پیروان زرتشت سروده شده است.

آن‌طور که مورخین نوشته‌اند مجموعه اوستا، بیست و یک نسک یعنی بیست و یک جلد بود که به سه بخش هفت جلدی بخش بندی شده است و زمانی بر روی دوازده هزار جلد پوست گاو با خط زرین نگاشته بودند و تعداد اشعار آن را به دو میلیون ذکر کرده‌اند. اوستا با خط ویرژهای نگارش یافته که به دین دبیره معرف است و هنوز هم از کامل‌ترین الفبای جهان است.

(علی محمد الماسی)

بدی می‌نامند. وظیفه همگی آن است که کوشش خود را در راه نیکی به کار بندند و با نیروی اندیشه و نیک گفتاری و نیک کرداری بر دشمن بدکار نادرستی و دروغ پروری پیروز شوند، تا آبادی و خوشی توأم با آرامش و آسایش، که نتیجه و حاصل پندار نیک است، در جهان برقرار شود. او می‌گفت مردم از زمان زایش با هم برابر آفریده شده‌اند و همه می‌توانند با پیروی از دستورهای آسمانی به سوی پیشرفت و رهایی راه پیمایند و به خوشبختی برسند. آن دو نیرویی که در اندیشه انسان فعالیت دارد به طور همزاد در تمام آفریده‌ها به شکل گوناگون پایدار است. اهورامزدا یعنی بزرگدانای هستی‌بخش به هیچ وجه کردار بد ما را با قربانی یا با نماز و نیاز نخواهد بخشید، بلکه کردار نیک که بهترین سپاس و ستایش عملی است برای انسان وسیله رستگاری خواهد بود. پس باید همه، اخلاق خود را با نیکی و پاکی بیاراییم.» در این‌جا نیز اندک اندک زمزمه‌هایی بر ضد پیامبر از گوشه و کنار بلند شد و دامنه آن بالا گرفت تا آن‌جایی که شاه گشتاسب مجبور شد برای اثبات این تعالیم، انجمنی از دانایان و مخالفین ترتیب دهد تا با بحث و گفت‌وگو با پیامبر، حقیقت امر روشن شود. آن چنان‌که نوشته‌اند که در آن انجمن که گروه زیادی از دانایان و سران آن زمان گرد آمده بودند، پیام آسمانی خود را به زبان راند و راه حقیقی زندگانی را بیان داشت و راه بد و نیک را به آن‌ها تعلیم داد. دامنه بحث و گفت‌وگو بالا گرفت اما در تمام موارد پیروزی با پیامبر بود و همه به یکتایی اهورامزدا، آفریدگار کل بی‌همتا ایمان آوردند. گویند از نخستین کسانی که به زرتشت گرویدند شاه گشتاسب و شهبانو کتایون و جاماسب وزیر دانشمند او بودند. سپس اسفندیار روین‌تن پسر شاه گشتاسب و دیگر سران و نامداران هم از او پیروی کردند و همه بر آن شدند که پیام آسمانی زرتشت را که بهترین چراغ راه زندگی است به سراسر کشور و جهان برسانند و مردم را در جاده روشن رستگاری روانه سر منزل آزادی و آبادی کنند. در اندک زمانی این پیام نجات بخش و این دستورهای آسمانی که خوشی و سعادت بر آن استوار بود به گوش مردم کشور ایران و خارج از ایران رسید. در ایران همه با جان و دل پذیرفتند و دستورش را چراغ راه زندگانی خود قرار دادند و به ارج و مقام سرشتی خود آشنا شدند و به خارج از دایره ضعف و ناتوانی پای نهادند. دروغ

و برونی است به جای آورد، به مقام ارجمند اشوئی یعنی پارسایی می‌رسد. این گفتار شگفت‌آور آنچنان دشمنان پیامبر را به جنب و جوش انداخت که میدان را بر او تنگ و سخت ساختند و آمد و رفت و گفت‌وگو را با وی منع کردند و هر آن‌که به این دعوت سر می‌نهاد او را می‌کشتند.

اندک اندک دامنه این دشمنی بالا گرفت و ماندن پیامبر در زادگاه خود برای وی خطری جانی داشت. درست است که او از مرگ هراسی نداشت اما بیم آن داشت که پس از او دیگری نتواند مأموریت او را به پایان برساند، از این رو تصمیم به خروج از دیار خود گرفت و با چهار تن از فرزندان و همسر خود شبانه به سوی بلخ پایتخت روانه شد. چون این سفر در زمستان بود خالی از رنج و خطر نبود، به خصوص که مردم هم با چشم دشمنی بر آنها می‌نگریستند و کسی حاضر نبود آنها را پناه دهد، در این حال بود که زبان شکوه به درگاه خداوند گشود و چنین گفت: «در این هوای سرد به کجا روی آورم به چه کسی پناه برم، ای اهورا جز تو کسی مرا پشتیبان نیست.»

از این عبارت چنین معلوم است که پیامبر و همراهان او در هوای سرد زمستان با سختی و رنج راه خود را پیمودند. گفته‌اند که او در این سفر همسر خود را از دست داد و با غم و اندوهی فراوان به بلخ وارد شد. در آن زمان پادشاهی کشور با کسی بود که در گاتاها سرودهای آسمانی زرتشت او را ویشتاسب خوانده‌اند و امروز شاه گشتاسب نامیده می‌شود. شاه گشتاسب که پادشاهی باهوش و فراست بود، وزیری به نام جاماسب داشت که او هم شخص باتدبیر و دانایی بود. چنانچه در تاریخ هم وی را دانشمند و خردمند خوانده‌اند. زرتشت پیش از ورود به پایتخت به حضور پادشاه رسید و پیام آسمانی خود را اعلام کرد و گفت: «اهورامزدا آفریدگاری است یکتا و بی همتا که جهان و آسمان و آنچه هست آفریده‌اوست. او دانا و تواناست، باید فقط او را پرستش کنیم و از ستایش دیگر خدایان که همه آفریده و ساخته بندگان اهورامزدا هستند بپرهیزیم و به این جنگ و جدالها پایان دهیم و جنگ خود را علیه دروغ‌گویی و دروغ‌گویان و فریب‌دهندگان آغاز کنیم، زیرا آنچه که جهان و جهانیان را تباه می‌کند دروغ و نادرتی است.» همچنین گفت: «در ندیشه انسان دو نیرو در کشش و کوشش است که یکی را نیکی و دیگری را

رازهای نهانی و آنچه به چشم نمی‌آید نیز آشنا شود و بر نادیدنی‌ها هم دست یابد. با این ترتیب بر آن شد که زمانی دراز در بالای کوهی در پناه غاری از مردم کناره گیرد و رازهای شگفت‌آور آفرینش را بررسی کند. ابتدا به آموزش سیر ستارگان در آسمان پرداخت و سپس آنچه‌آن که در تعالیم خود می‌گوید، از طریق وهومن (پندار نیک) به رازهای آفرینش آگاه می‌شود و به شناسایی آفریدگار یکتا و بی‌همتا کامیاب می‌شود. این پژوهش و کنجکاوی ده سال طول کشید و آن‌گاه که از دانش و بینش خود در راه آشنایی به رازهای نهانی آفرینش به درجهٔ کمال رسید، از بالای کوه به میان مردم فرود آمد و آنچه را به وی الهام شده بود آغاز به بازگویی کرد و آنها را به پرستش خدای یگانه دعوت کرد. اما آن دسته‌هایی که هر یک به بهانهٔ پرستش خدایان عدمای از مردم را تحت فرمان داشتند، این سخنان برایشان گران می‌نمود و از آن بیم داشتند که پایهٔ فرمانروایی آنها سست و زمانی سرنگون شود. از این رو علیه او به مخالفت برخاستند و نسبت‌های ناروایی به وی دادند و مردم را به شورش واداشتند.

زرتشت که برای خود هدف و مقصدی عالی برگزیده بود، از این جاروجنجال‌ها بیم و هراسی نداشت و همواره مردم را به پی‌روی از حکومت خود دعوت می‌کرد و به آنها می‌گفت: به سخنان داناتر از خود گوش فرا دهید و با خود بسنجید و آن‌گاه اگر نیک تشخیص دادید، بررسی کنید، زیرا خداوند در نهاد هر یک از شما نیرویی نهاده است که شما بتوانید با آن نیروی درونی بیان‌دیشید و راه پیروزی در زندگی، که راه پیشرفت و رسیدن به سوی خوشبختی است، یا راه شکست را که رنج و بدبختی است برگزینید. این نخستین بار بود که مردم دانستند دارای خرد و اندیشه و اراده هستند، زیرا قبلاً آنها خود را فرمانبردار افراد و فرمانرویان می‌دانستند و چنین می‌پنداشتند که از خود اندیشه و اختیاری ندارند و گوسفندوار باید دنبال چوپان راه بپیمایند و حق آن را ندارند که به آزادی راهی برای خود برگزینند.

این گفتارها و دستورات برای دشمنان زرتشت بسیار ناگوار می‌آمد، زیرا بنا به تعالیم این پیامبر، میزان بزرگی هر کس بر پایهٔ پندار نیک، کردار نیک و آنگاه بر اصل پاکی درونی و برونی که آن را آیین اشوئی یعنی پرهیزگاری می‌نامیدند استوار است و هر کس آیین اشوئی را که پاکی تمام نیروهای درونی

که از مادر دلیر و بافراست نوزادی به جهان پا گذاشت که بنا بر نوشته‌های دانشمندان یونانی، به جای گریه خنده بر لب داشت. نه تنها از جهان و جهانیان بیم نداشت، بلکه آن‌ها را دوست و مورد پسند خود می‌دانست. لب خندانش را چنین تفسیر کرده‌اند که بر جهان و زندگی خوش‌بین است و همهٔ مردم را قابل پیشرفت به سوی کمال و جهان را نمایشگر زیبایی و تجلی آفریدگار می‌دانست. این نوزاد شگفت‌آور که داستان‌های شگفت‌آوری هم برای دوران کودکی‌اش نوشته‌اند، چون آن داستان‌ها با آموزش‌های وی سازگار نیست، از این جهت از ذکر آن خودداری می‌کنیم و به آنچه خردپسند است می‌پردازیم.

این نوزاد در دامان مادری شجاع و خردمند و با سرپرستی پدری هوشیار پرورش یافت، اما میدان موجود برای پروازش به سوی کمال بسیار تنگ و محدود بود، زیرا او دربارهٔ حال و جهان آینده، در زمان نزدیک و بسیار دور می‌اندیشید. مبارزهٔ خود را از هفت‌سالگی آغاز و نخستین بار در برابر پرستش خدایان احساس نفرت و ناراحتی کرد. از این جا بود که بزرگان آن زمان علیه این کودک به مخالفت برخاستند و هرآن‌وی را تهدید به قتل کردند، اما گویی این سروصداها در عزمش بی‌اثر بود و او را در هدف خود استوارتر می‌کرد. سرانجام این کشمکش به جایی رسید که پدر و مادرش از بیم جان کودک خود به هراس افتادند و در صدد پنهان ساختن او برآمدند، اما خود کودک به این امر راضی نبود و هرچه برتش اضافه می‌شد، عقل و کمال بیشتر تجلی می‌نمود و بر کوشش وی در برابر دشمنان می‌افزود. دشمنان او نیز بی‌کار ننشستند و نقشه‌های گوناگون برای از بین بردن این کودک می‌کشیدند، اما کارگر نمی‌شد. او در چهارده‌سالگی با بسیاری از رازهای آفرینش آشنا شده بود. برای مردم سخنرانی می‌کرد و آن‌ها را پند و اندرز می‌داد و راه را به آن‌ها گوشزد می‌کرد، آنچنان که برای شنونده شگفت‌آور بود. گفتارش چون آب سردی مردمان به خواب رفته را بیدار می‌ساخت، و با این ترتیب از ستم و رنج‌هایی که تحمل می‌نمودند در خود احساس درد می‌کردند. در این زمان بود که پزشک درمان‌بخشی را برای خود جست‌وجو می‌کردند؛ این نوجوان برومند که او را زرتشت یا زره‌توشتره یعنی «ستارهٔ درخشان» می‌نامیدند، روز به روز شکوفاتر و برازنده‌تر می‌شد. اما او خود به آنچه می‌دانست خرسند نبود، بلکه می‌خواست به

آن‌که هر گروه و هر دسته برای خود رئیسی داشت، نمی‌توانست از جنگ و خونریزی بر کنار ماند. همه می‌دانیم که جنگ و ستیز همیشه مانع آسایش و پیشرفت بوده است. بزرگان آن زمان همه نمی‌دانستند که علت این دشمنی‌ها از کجاست و این درد اجتماعی را از چه راه باید درمان کرد. در چنین اوضاعی دوشیزه‌ای پاک‌سرشت به نام دغدویه از اهالی شهر وگه یا مدرگه که می‌گویند این شهر در آذربایجان واقع بوده است و شاید همان مراغه امروزی باشد، از جنگ و ستمگری‌ها آزرده‌خاطر شد و با پدرش به شهر رغه یا رگه، که می‌گویند در اطراف حضرت عبدالعظیم امروزی قرار داشت، روی آوردند و از این روست که امروز هم آنجا را شهر ری می‌نامند. در آنجا نیز اوضاع مردم را بهتر از جاهای دیگر ندیدند. کشت و کشتار و دروغ‌گویی زورمندان بر سر پرستش خدایان گرفتاری مردم بود. این دختر پاکدل که دارای روحی حساس بود، زبان به سرزنش گشود و آنهایی را که ستم روا می‌داشتند اندرز می‌داد. اما پندهای او سود نداشت، بلکه آن‌ها را در روش سخت‌تر می‌کرد و از سوی دیگر اندک اندک سخنانش در شنوندگان ستم‌دیده اثر می‌گذاشت و آن‌ها را به هم از نزدیک پیوند می‌داد. در چنین حالی بود که بزرگان به خطری که در آینده برای آن‌ها پی‌ریزی می‌شد اندیشیدند و پدرش را مجبور کردند که بی‌درنگ دخترش را بردارد و به شهر خود باز گردد و حتی به او گفتند که اگر در این کار درنگ روا دارد، هر دو آن‌ها را خواهند کشت. از این جهت پدر و دختر شبانه به سوی زادگاه خود روانه و پس از رنج و ناراحتی بسیار به شهر خود بازگشتند. اما تمام این دشواری‌های این دوشیزه شجاع از احساساتش نکاست و شهرتی به‌سزا یافت. از آنجا که دختر برانده‌ای بود، پسر عمویش پوروشب او را برای همسری برگزید، و این وصلت نیکو انجام پذیرفت. روز ششم فروردین، مقارن با آغاز بهار که طبیعت سرسبز و خرمی را از سر می‌گیرد و هنگامی که شکوفه‌ها لبخندی بر لب داشتند و کوه‌ها و چشمه‌سارها به آهنگ دل‌نواز خود جهان را نوید زندگی بازیافته می‌دادند، ندایی از آسمان برخاست که: ای مردمان شادمان شوید، درختان بر خود بیالید، آفریده‌ها سرافراز باشید که برای شما رهبری دانا از مادر زاییده شد. او قادر است جهان را به آسایش و آرامش به سوی کمال برد و شادی شما را فراوانی بخشد. در چنین روز خوش بهاری بود

دین زرتشت

زرتشت _____ قبل از ورود آریایی‌ها، حدود چهار هزار سال پیش، اقوام دیگری در این سرزمین وجود داشتند که از آنها اطلاع اندکی در دست است و اگر چیزی به شکل آداب و رسوم می‌توان از آنها یافت در لابه‌لای سنت‌ها و تعلیمات و افکار بعدی از جمله آیین زرتشت است که در این آیین بسیاری از عادات و احوال اقوام آریایی هم حفظ شده است. تعلیم و تربیت و زندگی اجتماعی ایرانیان قبل از اسلام (ایران باستان) تحت تاثیر دستورات و تعالیم مذاهب و آیین‌هایی چند بود که ما به طور اختصار آنها را شرح می‌دهیم، یکی از مهم‌ترین و مؤثرترین آنها دیانت زرتشت است.

زرتشت که بود و چه گفت؟

در زمان بسیار قدیم که اجداد ما در این سرزمین زندگی می‌کردند پیشه آنها بیشتر گله‌داری و کشاورزی بود. آنها به جای آن‌که خدای یکتا را بشناسند، یاد گرفته بودند که هر دسته از آفریده‌ها دارای خدای جداگانه هستند که آنها را آفریده است و هر گروه از این مردمان یکی از خدایان را می‌پرستیدند و برای آن‌که گرفتار خشم آن خدایان نشوند برای آن خدا نذرونیاز و قربانی می‌کردند. از یزرو بود که اوقات هر گروهی بیشتر به جنگ و جدال با هم می‌گذشت و گاهی هم به کشتارهای دسته‌جمعی می‌انجامید. با

پایدار و تغییرناپذیری برای اشیا و موجودات وجود ندارد: «هر چیز از قسمت‌های بسته‌بندی‌شده ترکیب یافته که همیشه آماده‌ی جدا شدن از هم است. این فلسفه «نفی خود»^{۶۸} است که در بوداگرایی اساس است. بوداگرایی از عقاید دیگری که از اصول عمومی فلسفه هندی و افکار مذهبی باقی مانده است استفاده می‌کند که عبارت‌اند از: جای‌گزینی وجودها (توالی و تداوم هستی‌ها) یا کرمه یعنی عمل، که علت و معلول چیزهای دیگر است.

و خود را رها ساخت. یعنی بودا تمام زندگی و مظاهر آن را جز رنج چیزی نمی‌پندارد و معتقد است که زمینه این رنج‌ها و دردها آنقدر فراوان است که بهتر بود آدمی به جهان باز نمی‌آمد.

وقتی عدلای از شاگردانش درخواست کردند تا استاد عقیده خود را در باره زندگی به روشنی بازگوید، بودا نیز اصول اخلاق را برشمرد که احکامی بس ساده و عالی و روشن و کوتاه و جامع دارد و در عین حال رعایت‌شان مشکل است. پنج دستور اخلاقی بودا به شاگردانش عبارت‌اند از:

- ۱ - خودداری از کشتن هر موجود زنده.
 - ۲ - خودداری از برداشتن چیزی که به شخص داده نشده است.
 - ۳ - خودداری از دروغ گفتن.
 - ۴ - خودداری از نوشابه‌های مست‌کننده که بی‌خبری می‌آورد.
 - ۵ - خودداری از زندگی غیرقدسی.
- این پنج دستور که به پنج سلوک معروف‌اند، قسمتی از ده دستوری است که «ده گام تربیت» نام دارد. پنج دستور دیگر این‌هاست:
- ۶ - خودداری از خوردن نابهنگام.
 - ۷ - خودداری از رقص، آواز، موسیقی، و تماشای معرکه.
 - ۸ - خودداری از آویختن حلقه گل، و به کار بردن بوی خوش و روغن‌های عطراگین برای آرایش و جلوه فروختن.
 - ۹ - خودداری از رخت‌خواب‌های بلند و پهن.
 - ۱۰ - خودداری از پذیرفتن زر و سیم.

به طور کلی بوداگرایی در درون عقاید فلسفی هندی که طی زمان حیات بودا رایج و شایع بود ظهور کرد. مفاهیمی از قبیل درمه (قانون) از برهماگرایی اخذ شده ولی به آن تعبیر تازه‌ای داده است. مفهوم آتمن (خود) که یک فکر بنیادی در برهماگرایی بود. او آموخت که برهمن بزرگ به طور غیرمشخص بارور شده، به شکل موجودات منفردی که در وقت مرگ به شادی به برهمن بزرگ می‌پیوندند، خود را جلوه می‌دهد. ارتباط موجودات منفرد با برهمن بزرگ بسیار شبیه ارتباط یک شاخه رود به رودخانه اصلی است.

بوداگرایی این «خود» عمومی را نمی‌پذیرد، بلکه ادعا می‌کند هیچ جنبه

۱) درد (۲؛ شهوات ۳؛ خاموش کردن آتش شهوات ۴؛) طریق اصلاح.

هدف از تعلیمات بودائیسیم

بزرگ‌ترین عبادت در بودیسم تهذیب نفس است. وقتی که شخص زنجیره‌های نفس اماره را از هم گسست، او به هدف خود رسیده است. یعنی او ارهت (انسان کامل) ۶۰ گشته است.

در کتاب فلسفه شرق آمده است که: «بودا فقط يك چیز یاد می‌داد و آن این بود که زندگی براساس درد قرار دارد و راه مبارزه با درد ریشه کن کردن خواهش‌هاست». سعادت اگر در جایی باشد، در درون ماست و اگر نباشد در هیچ کجای دیگری نیست. اندیشهٔ نیک، سعادت است.

بودا نیز چون لائو - تزه و مسیح آرزو داشت تا بدی را به نیکی و نفرت را به محبت سزا دهد. تعالیم بودا به هر حال هرچه باشد، حاوی درس‌هایی در بارهٔ اخلاق به ویژه اخلاق اجتماعی و عشق و مهر به زندگانی است. او نظرات خود را به طور کلی طی چهار حقیقت عالی در بارهٔ حیات بیان داشته و به طور کلی قسمتی مهم از فلسفه و روش و یا عقیده‌اش آن است که زندگی رنج است و رنج از آرزوی نفس پیدا می‌شود، و فرزاندگی، همانا در فرو نشانیدن هرگونه آرزوی نفس است و این گریز از رنج، و راه نجات است.

چهار حقیقتی که بودا تعلیم می‌داد عبارت‌اند از:

۱ - رنج ملازم زندگی و غیر منفک از آن است و این حقیقت از راه تسلسل علل و معلولاتی که در عالم وجود حکم فرماست، ثابت می‌گردد.

۲ - علت رنج و درد، میل است، چه هر خواستنی همراه با ترس و دغدغه و بدبختی است.

۳ - برای از میان بردن رنج و درد باید به این شبح موهومی که حیات نامیده می‌شود و به میل و خواهش نفس که منبع همهٔ بدبختی‌هاست پشت پا زد و از راه نیروانا یعنی فنا و مرگ به اراده، حیات لغزنده و متغیر را به حیات ثابت و غیر متغیری مبدل ساخت.

۴ - راه وصول به نیروانا زهد کامل و فرو نشانیدن هر میل و خواهش است. پس اساس اخلاقی که بودا تعلیم می‌دهد این است که باید از خود جدا شد

روش و ویژگی‌های تعلیمات بودا

بودا، مانند دیگر معلمان همزمان، از طریق مناظره. نطق، و تمثیل تعلیم می‌داد، چون او هم مثل سقراط یا مسیح به فکرش نرسیده که اصول عقایدش را بنویسد. وی تعلیم خود را در سوترا (نخ یا رشته) خلاصه می‌کرد تا حافظه را به کار گیرد. این مناظرات، به آن صورت که در خاطره پیروان او بود برای ما محفوظ ماند، و خود به خود نخستین شخصیت برجسته تاریخ هند را برای ما تصویر می‌کند: بودا مردی با اراده قوی، قادر، و مغرور، اما با رفتار و گفتاری بسیار ملایم و خیرخواهی بی پایان، ادعای خود را که روشن شده است ولی ادعای وحی و الهام نداشت. هرگز وانمود نمی‌کرد که خداوندی به وساطت او سخن می‌گوید. در مناظره بیش از هر معلم بزرگ دیگری بشری صبور و با ملاحظه بود. شاگردانش شاید برای دادن يك شخصیت ایدئالی به او وی را همچون مردی جلوه‌گر ساختند که به تمام معنی آهیمسا^{۵۵} عمل می‌کرد. یعنی در بارش گفته‌اند: «گنومه گوشه نشین کشتن موجودات زنده را ترك گفته است و او که زمانی از طایفه سلحشوران بود، گرز و شمشیر را به کنار انداخته، و قلبش سرشار از رحم و مودت گشته، و نسبت به جمیع جانداران جهان با مهر و محبت شده است».

... بودا اگر چه مقداری از تعالیم خود را مدیون دوره‌گردان یا سوفسطاییان سیار هم عصر خویش بود، اما در تعالیم، روشی شگفت و بی نظیر داشت. همراه شاگردان برجسته خود از شهری به شهری دیگر می‌رفت و نزدیک بر ۱۲۰۰ نفر از پیروانش نیز به دنبال او حرکت می‌کردند. هرگز به فکر خود نبود و به همین قناعت می‌کرد که تنی چند از ستایشگرانش قوت و غذای او را فراهم آورند. بعد از ظهرها به تفکر می‌پرداخت و عصرها را صرف موعظه می‌کرد. گفتارهای او روش سقراطی داشت و به صورت سؤال و جواب، تمثیل‌های اخلاقی، مباحثات مؤدبانه و یا کلمات قصار بود. بدین وسیله می‌کوشید تا به تعلیمات خود نظمی آسان بدهد.

سوترا دل‌خواه او چهار حقیقت عالی بود که در آنها نظر خود را در باره حیات تشریح کرده است و می‌گوید: «زندگی رنج است و رنج ناشی از خواهش، خردمندی فرو نشانیدن همه خواهش‌هاست. همچنانکه در کتاب فلسفه شرق آمده است، این چهار حقیقت عبارت‌اند از:

«سکون ضمیر و آرامش روح میسر است که آدمی از مصایب سه گانه نجات یابد. پس از آن‌دم شاهزاده عزم جزم کرد که از قصر سلطنتی بیرون آید و در وادی بی‌خانمانی و سر منزل بی‌نشانی در جست‌وجوی سعادت حقیقی برآید.

مدت ۶ سال در بیابان‌ها آواره بود، به ریاضت‌های شاقه از جوع و عطش تن خود را فرسوده و نزار می‌ساخت. نخست به سوی برهمنان رفت ولی تعالیم آنان، شوق حقیقت‌طلبی او را تسکین نداد، تا این‌که بی‌چاره و درمانده گشت. به گدایی و در یوزگی قوت لایموتی به دست می‌آورد و در جنگل و صحرا سرگردان، و پیوسته در طلب بود. روزی در ناحیه‌ای از بنارس در زیر درختی از نوع انجیر هندی به حالتی تباه افتاد و پیوسته در آرزوی وصول به سرمنزل حقیقت اندیشه می‌کرد. پس عهد کرد از زیر آن درخت برنخیزد تا سر حقیقت و گوهر معرفت را دریابد. مدت ۷ هفته بدین منوال سرآورد. روزی ناگهان نور دانش و فروغ حقیقت عالم بر دل او فرو تابید و از عالم غیب در سینه او پرتو نور حق لمعان یافت و مرتبه «اشراق» را حاصل کرد. سپس برخاست و آنچه براو روشن شده بود، به خلیق باز گفت آن‌گاه، دیری تاسیس کرد و جمعی از شاگردانش در آن سکنی گرفتند. نخست مردانی چند از پیروان او در آن دیر جمع شدند. بعدها زنان معتقد را نیز اجازه ورود در آن دیر بداد. بقیه عمر خود را در دشت‌های وسیع هندوستان شرقی می‌گذرانید و هر جا سر حقیقت و صلاح و فلسفه سعادت و نجات را به آدمی زادگان می‌آموخت. سرانجام چون ۸۰ سال از عمر پر حکمت و سراسر معرفت او بگذشت، جهان را بدرود گفت. لقب وی از همان درخت اشراق که بودی نام داشت یعنی شجر معرفت، اشتقاق یافت و از آن روز به بعد شکیه مونی گنومنه به بودا ملقب شد. او را تاگته یعنی اصل حقیقت هم لقب داده‌اند، زیرا وقتی مرگش رسید و شاگردانش پیرامون او بودند، او روی به آنان کرده گفت: «ای راهبان، شما می‌دانید که سرانجام هر ترکیبی، انحلال است و عاقبت هر موجودی عدم می‌باشد. پس شاد باشید و در راه حقیقت کوشش کنید.»، آن‌گاه دم در کشید و چشم فرو بست. شاگرد مقرب او آن‌ده ۵۲ جسد او را سوزانید و خاکسترش را به اطراف برد. و در ۱۰ نقطه از نقاط مختلف هندوستان در خاک مدفون کرد. اکنون بر سر هر يك از آنها معبدی موجود است.

بوداگرایی بودا که بود؟

نام شخصی او سیدارته^{۴۵} و نام خاندان او گئوته است. مکان تولد او در دامنه کوه‌های هیمالیا در شمال شهر بنارس است. پدرش راحه یا سلطانی بوده که بر قبیله‌ای به نام ساکیا فرمانروایی می‌کرد.

در باب دوره کودکی بودا منابع حقیقی بسیارند ولی افسانه‌ها و داستان‌های فراوانی نیز هستند. بنابر روایات و اخبار موجود پدرش آرزو داشت که فرزند او پادشاه عالم بشود و بر سراسر کشور هندوستان سلطنت کند. گئوته در ابتدای عصر، دماغی روشن و فکری منور و روحی حساس داشت. حکیمی غیب‌گو درباره آن طفل گفت: «اگر چشم او به چشم مریضی و یا کالبد بی‌جان و یا مرد سالخورده‌ای بیافتد، هر آینه دنیا را ترک کند و آواره اطراف جهان خواهد شد. ولی اگر او را به درستی پاسبانی، و از وی نگهداری کنند هر آینه شاهنشاه هندوستان خواهد شد». سپس پدرش برای او قصری ساخت و اسباب عیش و نوش و تنعم را در آنجا آماده کرد و نیز زنی شایسته به همسری او در آورد و امر فرمود که مراقبت کنند مبدا دیده او به یکی از مصایب سه گانه (مرض، کهولت، موت) بیفتد.

چون جوانی ۲۳ ساله شد، روزی به گردش رفت. برحسب قضا و قدر در راه خود پیرمردی خمیده قامت را مشاهده کرد. در نظر وی عجیب آمد و از حال او پرسش فرمود و دانست که سرانجام جوانی پیری است. پس اتفاقاً بیماری فرسوده حال را ملاحظه کرد و از او نیز در شگفتی شد و دانست که عاقبت تندرستی، بیماری است. چون اندکی فراتر رفت، کالبد میتی را به نظر آورد و دانست که فرجام حیات و بقا مرگ و فنا است. از این رو فنای عالم و سستی و بی‌اعتباری جهان دفعتاً در ضمیرش جلوه‌گر شد. در حیرت افتاد و با خود گفت: «لذا یذ و نعم جهان فانی سودی ندارد و باید نعمتی طلب کنم که از عیب زوال مصون باشد.»

در همین حال روزی راهبی مرتاض را مشاهده کرد که با خاطری آسوده پیراهنی زعفرانی رنگ بر تن در سایه درختی در حاشیه طریقی نشسته است. چون او را دید، برخاسته به سوی او آمد. او سخن گفت و از او تعلیم یافت که:

وجود دارد که شرح حال و سابقه او بسیار به بودا شبیه می‌باشد. هم دین جاینی و هم دین بودایی رایحه دین باستانی هند را داشتند، اما محتوای آنها کاملاً متفاوت بود. کاهنان و قسّيسان متعصب (اورتودوکس) ودایی، هر دو مذهب جاینی و بودایی را بدعت آمیز قلمداد می‌کردند، در حالی که خود بر مراسم و آیینهایی که در آن مراسم مردم در جستجوی تولدی بهتر در حیات بعدی خویش و در نهایت، خلاص شدن کلی از گردونه کارما بودند، ریاست می‌کردند.

همان طور که قبلاً نیز اشاره کردیم، ادیان بودایی و جاینی در سرزمینی بیرون از دشتهای دامنه رودخانه گنگ در شمال غربی هند متولد شده بودند. دو پادشاهی ماگادها^۴ و کوسالا^۵، که در زندگی بودا درخشش خاصی دارند، در بخش شمال شرقی هند وجود داشتند که می‌شود گفت تا حدودی در شرق منطقه‌ای بود که زیر نفوذ کامل دین هندویی قرار داشت. علاوه بر این، ماهاویرا و بودا هر دو نفر از طبقه (کاست) کشاتریا و یا جنگ آوران بودند که در نتیجه می‌شود گفت، بالنسبه به اینکه در خانواده (طبقه) ای از براهمنها متولد می‌شدند تعصب و پیوند هندویی کمتری داشتند. درست همان‌گونه که اوپانیشادها از محاورات جنگل سربرآورده است، جستجوی جاینی و بودایی در طلب کشف حقیقت زندگی نیز در میان آوارگان در جنگل و مرتاضان و ریاضت پیشگانی که در جنگلها، و یا استراحتگاههایی که توسط افراد ثروتمند تدارک دیده می‌شد و یا در نقطه‌ای از جاده و یا در گوشه‌ای از بازار که فرصت دیدار و گفتگو برای این قبیل افراد پیدا می‌شد، صورت گرفته است. در چنین فضا و موقعیتی بود که فرد آواره و سرگردانی ظهور نمود که زندگی و تعالیمش، در آینده نزدیک به آن عصر، نقشه دینی آسیا را بشدت تغییر می‌داد و در عصر حاضر نیز بر بخش بسیار وسیعتری از دنیا تأثیر می‌بخشید.

(ریچارد بوش... جهان مذهبی - ۱)

4. Magadha

5. Kosala

دین بودایی

سرچشمه‌های دین بودایی را باید در نوع دنیایی که این حرکت برای نخستین بار در آن ظهور کرد جستجو نمود، زندگی و تعلیم گواتما بودا^۱، و اولین تحولات و پیشرفت‌ها در جامعه بودایی. داستان این سرچشمه‌ها مطمئناً از جالبترین داستانها در تاریخ ادیان است: زمینه‌ای از یک خمیر مایه فلسفی و دینی، شخصیتی بنیانگذار که زندگی‌اش با تحسین و هیبت همراه است، نظریاتی که هم قدیمی و هم جدید است و جامعه مشخصی از پیروان و معتقدین.

زمینه قبلی

ظهور دین بودایی در قرن ششم قبل از میلاد در هندوستان درست همزمان با نوشتن اوپانیشادهاست، آن محاورات فلسفی (نگاه کنید به فصل چهارم) که نشانه‌ای بر وجود افرادی است که با درک و فهمی که در گذشته از وجود انسانی وجود داشته، راضی به نظر نمی‌رسیدند و بنابراین در جستجوی کسب حقیقت عمیقتری بودند. حداقل بعضی از افراد در بخش شمالی هندوستان وجود داشتند که به بحث پیرامون پاره‌ای از اندیشه‌های اصیل و نهادی شش مکتب فلسفی اورتودوکسی که بعدها بر تفکر هندویی سیطره پیدا می‌کرد، مشغول بودند. ریاضتهای یوگایی اجرا می‌شد و فرضیه کثرت‌گرایانه اینکه وجود انسانی از چندین جزء متشکله به وجود آمده، مورد بحث بود. همچنین گروهی از مادیگرایان کارواکایی وجود داشتند که هرگونه اندیشه‌ای را که با حواس قابل ادراک نبود طرد می‌کردند و بدین ترتیب هرگونه فهم و درک واقعیت غایی نظیر براهمان - آتمان^۲، نظریه کارما و یا زندگی پس از مرگ را غیرممکن می‌دانستند.

دین جایی قبل از ظهور دین بودایی به وجود آمده بود (نگاه کنید به فصل چهارم). با وجود آن که دین جایی، از لحاظ سبک و سیاق، زاهدمنشانه (مرتاضانه) تر از دین بودایی است، در آن دین نیز بنیانگذاری به نام ماهاویرا^۳ و یا «قهرمان بزرگ»

1. Gautama the Buddha

2. Brahman - Atman

3. Mahavira

قدیمی و سنتی در مسئله برخورد با مشکل عدالت اجتماعی بسیار محدود می‌باشد. البته، در زیربنای دیدگاه و اعتقاد عدالت اجتماعی، مسئله مهم ذات و ارزش انسان و حیات وی در این دنیا قرار دارد، که به نوبه خود ابهاماتی اساسی را در مورد اعتقاد به نظام طبقاتی کاست و کارما موجب می‌شود. در گذشته، دین هندویی، در مواجهه با خطرات و زور آزمایی‌ها همواره از یک سختی و پس جهندگی یا ارتجاع حیرت‌انگیز برخوردار بوده است. اما در تماس و مواجهه جدید خویش با مسائل و موضوعات معاصر که از طرق گوناگونی صورت می‌پذیرد، به دنبال پیدا کردن راه‌حلهای خاص خود می‌باشد.

(هیلاکانورت... جهان مذهبی - ۱)

اخلاص به محضر تمثال اله موردنظر، در خانه‌ها و معابدشان می‌باشد، به جای می‌آورند. همچنین ایشان، در صورت امکان، به زیارت اماکن مقدسه هندوی نیز مشرف می‌شوند تا در آن اماکن مقدس خود را از کارمای گذشته‌شان شستشو داده، به محضر خدایانی که در آن معابد مقدس خاص قرار دارند، پوجا تقدیم نمایند.

قوانین و مقررات نظام طبقاتی کاست از مفاهیم اصلی و مرکزی دین هندویی است، گرچه احتمالاً هرگز بدان صورتی که در کتاب قانون پیشنهاد شده به طور تمام و کمال پیاده نشده است. در روزگار و وضعیت جدید، این قوانین در حال فروپاشی است، هم در مقابله با ایده‌ها و تفکرات جدید در مورد اشخاص و جامعه، که دین هندویی نیز در حال برخورد و سر و کله زدن با آنهاست، و هم در مواجهه با تغییرات صنعتی و تکنولوژیکی - چون دیگر نمی‌شود مثل سابق فاصله و تمایز بین طبقات را در قطارهای پر ازدحام، اتوبوسها، و یا کارخانه‌های وارداتی که از نظر شلوغی وضع مشابهی دارند حفظ کرد. مع‌الذک، تمایز و انحصار طبقاتی کاست هنوز هم در بخشهای اجتماعی و اقتصادی محکم نگهداری می‌شود.

دین هندویی در حال حاضر: دین هندویی، در گذشته‌ها، هرگز با مسئله عدالت اجتماعی درگیر نشد. ساختار و سازمان‌بندی جامعه چیزی بود که از ناحیه مذهب تجویز و تصویب شده و لذا غیرقابل خدشه و تغییر ناپذیر بود؛ تنها یک راه خلاصی و بیرون رفتن از آن وجود داشت و آن این بود که اگر فشار زیاد می‌شد، فرد راه ریاضت و رهبانیت را پیش گرفته به طور کلی از جامعه بیرون می‌رفت. اما همه بی‌عدالتی‌های اجتماعی تحت این عنوان که نتیجه و حاصل اجتناب‌ناپذیر اعمال شخصی خود فرد در گذشته‌ها و در نتیجه بخشی از یک عدالت پنهانی بود، با طیب خاطر پذیرفته می‌شد. اگر کسی سعی می‌کرد ساختار «ناعادلانه» اجتماع را تغییر دهد کاری خلاف دیانت و تقوی انجام داده بود. محبت و همدلی افراد در قالب مهربانی و دادن صدقات و خیرات قابل بیان و عرضه بود. یکی از مهمترین وجوه وضعیت حاضر این است که رهبران هندویی، در اثر تماس و مواجهه با غرب و اصول و ارزشهای آن، اکنون باید با موضوعاتی که با عدالت اجتماعی سروکار دارد - موضوعاتی نظیر ساختار جامعه و وضع بد و نگران‌کننده فقرا، گرسنگان و مستضعفین - بر مبنای دیدگاه و چشم‌اندازی جدید مواجه شوند و همان طور که قبلاً دیدیم، منابع دین هندویی

مراقبت، و در یک سلسله از محلهای زیارتی، معابد، و انجمنهای اخوت رهبانی و پارساگرایانه‌ای که پیروان راه «سرسپردگی و اخلاص» [نسبت به خدایان] آنها را به وجود آورده‌اند، تأسیس یافتند.

رسوم و اهداف: همان گونه که در پاراگرافهای قبل در بحث نظریات متذکر شدیم، هدف غایی در دین هندویی همانا آزادی و رها شدن [از گردونه کارما] است. اکثر مردم احتمالاً بیشتر به دنبال این هستند که در تجسم و حلول بعدی، زندگی بهتری داشته باشند و حتی بعضی از زوجهای خوشبخت دعا می‌کنند که در زندگی بعدی نیز زن و شوهر باشند. همچنین اکثریت هندوها از صمیم قلب اهداف دنیوی فضیلت و تقوی، ثروتمندی و لذت و خوشی را می‌پذیرند و اینکه در طرح نهایی عالم، امور یاد شده [نظیر ثروت و یا لذت] اموری بی‌ارزش می‌باشند، نباید کسی را از تحصیل و لذت بردن از آنها در حال حاضر محروم سازد. همچنین هدف ریاضت و رهبانیت را نیز عده‌ای تعقیب می‌کنند، حال چه در داخل و درون افراد و در میانه اجتماع، و چه در ظاهر و بیرون. مردان مقدس آواره‌ای که به دنبال تلاش روحانی خویش، در سرچشمه رودخانه گنگ به حال مراقبت و تفکر زانو زده‌اند و یا آزارهایی بدنی و جسمانی بر خود وارد می‌سازند و یا در حالی که غبار سرو روی آنان را فرا گرفته در بازارها و یا جنگل به سرگردانی مشغول‌اند؛ یا گروهی از زهاد گوشه‌نشین که در زیر یک درخت زندگی می‌کنند؛ و یا راهبان تمیز و منضبطی که به فراگیری علوم دینی مشغول‌اند - فارغ از اینکه زهد و ریاضت در قالب چه اشکالی می‌باشد، به هر حال ریاضت‌کشی و رهبانیت در دین هندویی همواره امر رایجی بوده است.

تقریباً در میان تمام هندوهایی که به طبقات بالاتر نظام کاست تعلق دارند، مراسم و آیینهای دینی خانگی دوران ودایی به نحوی از انحاء اجرا می‌شود. اگر همین هندوها در ضمن عضو بعضی از نهضتها و حرکت‌های بزرگ اخلاص‌گرایانه باشند، علاوه بر آیینهای یاد شده همچنین آیین پوجا^۱ را هم که عبارت از تقدیم سرسپردگی و

1. Puja

برخورد می‌کنیم؛ در ودانتا نظریه وحدت‌گرایی براهمان را داریم و در مکتب ویشناوایی نظریه جمعی - توحیدی^۱ آواتارها را و غیره. در طریق ممارست و انضباط (یوگا) مرحله نهایی مورد طلب، رهایی و یا سامادهی است، در حالی که در ترکیب نمونه هندویی، تأیید و تصدیق وجود انسانی در این جهان به همراه جدا شدن و پرواز از این وجود، در نظریه کارما - یوگا یافت می‌شود.

در وضعیت فعلی، فضای جدیدی از یک خمیر مایه عقلانی وجود دارد و به نظر می‌رسد که دین هندویی نیز در حال به کارگیری ظرفیت باستانی خویش در امر همانندسازی و ادغام است. اینکه از این فرآیند چه نظریات جدیدی ظهور خواهند کرد و آیا آنها قالبهای نظری جدیدی را ارائه خواهند داد یا خیر هنوز روشن نیست.

نهادها، دین و جامعه: دین هندویی، جامعه هند را بر مبنای شبکه اجتماعی و اقتصادی ماهرانه‌ای از طبقات اجتماعی (کاستها)، مراحل زندگی و اهداف آن، سازماندهی می‌کند. فرد زاهد و مرتاض در بیرون از این ساختار زندگی می‌کند، گرچه او نیز بخشی از این طرح کلی است. بعضی از کسانی هم که به دنبال کسب آزادی و رهایی از طریق سرسپردگی و اخلاص نسبت به خدایان می‌باشند انکار می‌کنند که قواعد و قوانین سازمان [اجتماعی هندویی] لازم‌الاتباع می‌باشند. این امکان که فرد می‌تواند به گوشه‌نشینی و زهد و ریاضت‌کشی روی آورد، در جامعه‌ای که بسختی و شدت سازمان‌بندی شده، همچون شیر اطمینان عمل می‌کند. این گونه سازماندهی جامعه بر حسب مرتبه افراد در نظام طبقاتی کاست، ابزاری است که از طریق آن، کارما به هر نفر حاصل زندگی‌های گذشته وی را عادلانه تسهیم نموده و در خلال تجسیم و حلولهای بعدی روح نامبرده راه جدایی و آزاد شدن از قید همه هستی‌های بعدی را به دست می‌دهد. اما راههای میان‌بری هم وجود دارد. این راهها، در قالب آشرام‌ها^۲ (کناره‌گیری و گوشه‌نشینی و عزلت) به منظور مراقبت و تأمل، جنبه نهادی پیدا کرده‌اند. راههای مزبور در ابتدا توسط پیروان طریقه‌های دانش و معرفت، و انضباط و

1. Pluralistic - monistic

2. ashrams

نام برد. شیوایی‌ها نیز تعداد زیادی پورانای خاص خود دارند.

اصول نظری: قبلاً دیدیم که از دید ودایی، جهان از یک کل پویا تشکیل می‌شود که در آن بشر از فرصتی بزرگ برای کسب شادی و خوشحالی خویش برخوردار بود. این مطلب در مراسم و آیین دینی و معنای آن، در اصول نظری «نظم مقدس» و «قدرت مقدس»، و در آخر در نظریات آتمان-براهمان تبیین شده بود. در اثر تماس و برخورد با ادیان جایی و بودایی این دنیای دینامیک و پویا به طور کلی در یک چارچوب جدید درآمد، چارچوب رنج و عذاب بی‌پایان «کارما» و تجدید تولد. همه خوشی‌ها و لذاتی که در این دنیا قابل وصول و حصول بود اکنون به صورت امری نحیف و گذرا درمی‌آمد. اهداف دنیوی ودایی، درحالی که هنوز هم در درون دین هندویی به صورت سازمان‌دهندویی کاست، مراحل و اهداف زندگی حفظ شده بودند، دیگر فی‌حدّ ذاته به عنوان یک رشته اهداف و غایات ملحوظ نمی‌شدند، بلکه همچون ایستگاههایی در مسیر آزادی و رهایی [از قید محنت حیات] بودند. برخورد و مواجهه دین هندویی با ادیان جایی و بودایی تغییر و جابه‌جایی شگفت‌آوری را موجب گردید که عبارت از جابه‌جا شدن تلاش و کوشش ودایی به خاطر سعادت و خوشبختی دنیوی با تلاش و کوشش هندویی به منظور رهایی بود؛ از امید و آرزوی ودایی تکامل حیات به اشتیاق و آرزوی هندویی خلاص و رهایی از شرایط و موقعیت انسان بودن.

در چارچوب نظریات کارما و انتقال روح از یک بدن به بدنی دیگر، انواع و اقسام نظریات گوناگون در دین هندویی فعال بوده‌اند. حتی اینکه پاره‌ای از نظریات مزبور کاملاً ضد و نقیض همدیگر بوده‌اند نیز موجب آن نشده که بعضی از آنها را از دین هندویی کنار بگذارند؛ استدلالی هم که در این زمینه ارائه شده این است که تفاوت عظیم ظرفیتهای بشری برای دستیابی به حقیقت مستلزم انواع و اقسام صور تبیین حقیقت است. در سامکھیها به نظریه دوگانه‌گرای (ثنوی) پراکرتی^۱ و پوروشا^۲

1. Prakriti

2. Purusha

تقسیمات و گروهها: گروههای عمده در داخل دین هندویی همانهایی هستند که به هنگام بحث در مورد طرق گوناگون رهایی برشمردیم. مکتهای فلسفی سامکھیا (ثنوی) و ودانتا (توحیدی)، که در هر دو تائیان طریق رهایی کسب دانش و معرفت ذکر شده، پیروان زیادی را به راههای خویش جذب کرده‌اند. یوگا، مذهب کف نفس و خودداری را نیز می‌توان فی‌ذاته یک گروه به حساب آورد، گرچه گروههای دیگری نیز از این تکنیک استفاده کرده‌اند. نوع دیگری از گروه‌بندی در داخل دین هندویی نهضتهای اخلاص‌گرایانه و مبتنی بر پارسامنشی و سرسپردگی ویشناوایی و شیوایی است. گروه دیگری که در میان تمام گروههای یاد شده وجود دارد گروه زاهدان و یا مرتاضان، سانیا سین^۱، می‌باشد که به دنبال خلاص و رهایی به صورت انفرادی است.

متون مقدس یا ادبیات هندویی: متون مقدس زیربنایی که توسل و تمسک به آنها از نشانه‌های عمده جزم‌اندیشی هندویی می‌باشد، مجموعه وداهاست. آنها شامل ریگ - ودا و ودهای دیگر و براهماناها، و اوپانیسادهاست. در موضوع اینکه یک جامعه هندویی چگونه باید عمل کند، مجموعه دھارماشاستراها^۲، یا کتب مقدس قانون، جنبه سندیّت و اعتبار یک متن مقدس را دارند، که عمده‌ترین آنها کتاب مانوسمریتی^۳، (فوانین مانو) است. گروههای گوناگون در داخل دین هندویی هر کدام کتب مقدس خاص خویش را دارند. برای گروه سامکھیا، این کتاب، سامکھیا کاریکاست. گروه ودانتا به کتب ودانتا سوترا مراجعه می‌کنند، که بسیاری از تفاسیری هم که بر آنها نوشته شده، مورد احترام کامل است. برای طرفداران مکتب یوگا، مهمترین مرجع کتاب یوگا سوترای پاتانجالی است. حرکتهای و نهضتهای اخلاص‌گرایانه و مبتنی بر پارسامنشی و سرسپردگی نیز منابع مقدس فراوانی داشته‌اند، که اختصاصی‌ترین آنها مجموعه عظیم و گسترده پوراناهاست. کتاب بهاگاواتا پورانا یکی از متون مقدس مهم ویشناوایی است؛ در همین مورد می‌توان از بهاگاوادگیتا، رامایانا و سرانجام گیتا گویندا

1. sannyasin

2. Dharmashastras

3. Manusmriti

خلاصه و جمع بندی

مراحل اولیه: دین هندویی بنیانگذار خاصی ندارد. سرآغاز و منشأ آن به صورت دین ودایی آریایی‌هایی بوده است که در حدود پانزده قرن قبل از میلاد مسیح به سرزمین هند مهاجرت کرده‌اند. مذهب ودایی مزبور تحت تأثیر تماس و مواجهه خویش با فرهنگ درّه هند قرار نگرفت، اما در یک انزوای نسبی، دیدگاه‌هایی مبتنی بر قبول و پذیرش دنیا، وحدتگرایی و سپس توحیدی ایجاد و اتخاذ نمود. برگزاری مراسم و آیینهای مذهبی از وسایل اولیه مشارکت و سهیم شدن در این دنیا بود، زیرا بدان طریق بود که انسان می‌توانست خوشبختی و سعادت را انتظار داشته باشد. تماس و برخورد دین ودایی با ادیان بومی و محلی جایی و بودایی تأثیر مهمی بر آن برجای گذاشت. دیدگاههای ادیان جایی و بودایی مبتنی بر نفی دنیا بود؛ آنان معتقد بودند که زندگی عبارت از درد و رنجی بی‌پایان در یک سیکل تمام نشدنی از کارما و تولد دوباره است و لذا انسان باید به دنبال آزادی و رهایی از آن باشد. در خلال چند قرن مقوم و شکل دهنده، دین ودایی راههایی را به منظور ادغام اعتقاد به کارما، تولد مجدد و رهایی در درون خود پیدا کرد، ولی با این وجود بحفظ ارزشهای ودایی خود در باب حیات در این جهان ادامه داد. آنچه از دل این تماس و برخورد سربرآورد دین هندویی بود. بار دیگر، از حدود قرون وسطی، دین هندویی در تماس با یک مذهب جدید خارجی قرار گرفت که این بار مذهب اسلام بود، اما در این تماس و مواجهه، دین هندویی، در هسته مرکزی باورهای دینی خویش، تحت تأثیر اسلام واقع نشد. در عصر جدید نیز تماس و برخورد جدیدی در شرف وقوع می‌باشد، بین دین هندویی و غرب. تأثیرات عمده این برخورد هم اکنون نیز آشکارند، اما برای دیدن نتیجه نهایی باید منتظر زمان بود، زیرا هنوز در حال شکل گرفتن است.

رنگ هندی دارد که به دشواری می‌توان آن را از آیین هندویی که هنوز هم زنده است متمایز ساخت.

تمدن درهٔ سند با تمدن‌های همزمان خود در ایران و بین‌النهرین و مصر ارتباط و داد و ستد داشته و از بعضی جهات هم از آن‌ها عالی‌تر بوده است. این تمدن‌ها در واقع نوعی تمدن شهری بوده‌اند که در طبقهٔ بازرگانان ثروتمندی وجود داشته‌اند و در زندگی اجتماعی هم مسلماً نقش عمده‌ای اجرا می‌کرده‌اند. غرفه‌هایی داشته‌اند که احتمالاً جای دکان‌های مختلف بوده است. و تماشای این بقایا تاثیر یکی از بازارهای عادی امروز هند را در نظر ظاهر می‌کند.

آ. د. پوزالکر می‌گوید: «تاریخ و فرهنگ تا ۳۰۰۰ سال پیش از میلاد و حتی پیشتر از این زمان، قدمت دارد و هند اکنون حق دارد برخود ببالد که مانند سومر و مصر و آشور، پیش‌آهنگ تمدن بوده است.

(علی محمد الماسی)

«بدین قرار فقط برای تذکر چند نکته ممتاز می‌توان گفت که به کار بردن پنبه برای بافندگی در این زمان منحصرأ به هند محدود بود تا ۲۰۰۰ یا ۳۰۰۰ سال پیش به دنیای غربی راه نیافته بود. همچنین در دوران‌های ماقبل تاریخ در مصر و بین‌النهرین یا هیچ جای دیگر در آسیای غربی چیزی نداریم که بتوان آن را با حمام‌های بسیار خوش ساخت و خانه‌های راحت اهالی موهنجو دارو مقایسه کرد. در آن کشورها بیشتر پول و فکر در راه ساختن معابد پرشکوه برای خدایان و قصور و مقابر عالی برای پادشاهان صرف می‌شد، اما سایر مردم ظاهراً ناچار بودند با کلبه‌های گل و خشتی خود خرسند باشند، در حالی که در حوزه سند وضع برعکس است. بهترین و عالی‌ترین ساختمان‌ها برای احتیاجات و آسایش اهالی ساخته شده است. این حمام‌های عمومی و خصوصی و همچنین دستگاه عالی فاضل‌آب و گندآب (اگو) که در موهنجو دارو وجود داشته در نوع خود نخستین و قدیم‌ترین چیزی است که در سراسر جهان کشف شده است. همچنین در موهنجو دارو خانه‌های خصوصی دو طبقه وجود داشته که با آجر ساخته شده بود و در آنها اتاق حمام، اتاق دربان و اتاق‌های سکونت عادی بوده است.»

سر جان مارشال در جای دیگر می‌گوید: «همچنین یکی از خصوصیات تمدن دره سند که رنگ مشخص هندی دارد، هنر و مذهب آنهاست. از آنچه ما از آن دوران در کشورهای دیگر می‌شناسیم، هیچ چیز نیست که بتواند از لحاظ سبک با چینی‌های لعابدار، با اشکال قوچ، سگ، و حیوان‌های دیگر و با نقوشی که در مهرها حکاکی شده است برابری کند. بهترین این نقوش که نقش گاوهای نر کوهاندار و شاخ کوتاه است با چنان احساس هنری ساخته شده‌اند که به ندرت می‌توان چیزی زیباتر از آن در آثار هنر حکاکی پیدا کرد. همچنین تا مدت‌ها بعد که هنر کلاسیک یونان قدیم به کمال رسید غیرممکن است که بتوان مجسمه‌ای به زیبایی و نرمی و لطف دو مجسمه کوچک انسان یافت که از هاراپا به دست آمده است.... بدیهی است در مذهب مردم دره سند چیزهای بیشتری هست که می‌تواند شبیه و به موازات مذهب مردم کشورهای دیگر باشد. این مطلب درباره تمام مذاهب باستانی ماقبل تاریخی و حتی تاریخی صادق است. اما اگر به روی هم حساب کنیم، مذهب منطقه سند هم به اندازه‌ای

کاملاً برحسب يك اتفاق نيك بود که در این دو نقطه کشفیاتی صورت گرفت. بی‌تردید در فاصلهٔ میان این دو نقطه، بقایای فراوان و شهرهای متعدد دیگر باستانی هستند که همچنان در زیر خاک مدفوناند. در واقع تمدن آن دوره در نواحی پهناوری در هند شمالی گسترش داشته است. ممکن است زمانی فرا رسد که این کار پراهمیت پرده‌برداری از گذشته‌های باستانی هند، دوباره از سر گرفته شود و به اکتشافات مهم و تازه‌ای منتهی گردد. سرجان مارشال کارشناس معروف و متخصص جلگه سند که خود او اکتشافات این منطقه را انجام داده است برای ما چنین می‌گوید: «چیزی که هم در موهنجو دارو و هم در هاراپا کاملاً نمایان است و هیچ‌گونه جای شبهه در آن نیست، این است که تمدنی که در این دو نقطه کشف شده است، تمدنی جوان و نارس نیست بلکه تمدنی است که برای خود سابقه و قدمتی ممتد روی سرزمین هند داشته است و در ماورای آن چندین هزار سال تلاش و کوشش آدمی به نظر می‌رسد. به این قرار هند نیز باید مانند ایران و بین‌النهرین و مصر یکی از مهم‌ترین مناطقی به شمار آید که جریان تمدن بشری در آنجا آغاز گردید و تکامل یافت. هم‌چنین در جای دیگر می‌گوید اگر سایر جاهای هند را در نظر بگیریم، پنجاب و سند از تمدنی مترقی که به شکل مشخصی يكسان بوده است و با يكديگر شباهت داشته بهره‌مند بودمانند. این تمدنها با تمدنهای معاصر خود در بین‌النهرین و مصر هم شباهت بسیار داشتند و از بعضی جهات از آنها عالی‌تر بودمانند. گوردن چایلد در کتاب خود به نام آنچه در تاریخ روی داده است می‌نویسد: «مصنوعات شهرهای حوزهٔ درهٔ سند حتی به بازارهای کنار فرات و دجله می‌رسیده و متقابلاً بعضی از کارهای هنری سومری‌ها، مانند دستگاه‌های نظافت که در بین‌النهرین رواج داشته و مهرهای استوانهای شکل در جلگهٔ رود سند مورد تقلید قرار می‌گرفته است. دادوستد میان این نواحی تنها به مواد خام یا کالاهای لوکس و تجملی محدود نمی‌گشت، بلکه ماهی‌هایی که از سواحل دریای عربستان حمل می‌گشت، برای مردم موهنجودارو کمک غذایی مؤثر بود.»

در هند حتی در قدیم‌ترین ایام پنبه را برای بافتن پارچه به کار می‌بردند. مارشال تمدن درهٔ سند را با تمدنهای معاصرش در مصر و بین‌النهرین مقایسه می‌کند و در مقابل يكديگر می‌گذارد و می‌گوید:

تخمین بزند:

«این اکتشافات ثابت می‌کند که در سند و پنجاب، طی هزاره چهارم و سوم قبل از میلاد، یک زندگی شهری بسیار مترقی وجود داشته است. چاه‌ها و گرمابه‌ها و مجاری فاضل‌آب مجهز در اغلب خانه‌ها، دلالت دارد بر این که وضع اجتماعی مردم آن لااقل با وضع مردم سومر برابر بوده و بر وضعی که در مصر و بابل حکم‌فرما بود برتری داشته است... حتی در اور خانه‌ها به هیچ وجه از لحاظ کیفیت ساختمانی با منازل موهنجودارو قابل مقایسه نیست.» از جمله اشیایی که در این نقاط به دست آمده عبارت است از ظروف منزل، لوازم آرایش، ظروف سفالی... دست‌بندهای زرین و سیمین، گوشواره‌ها، گردنبندها و سایر جواهرات که سر جان مارشال می‌گوید: «چنان خوب از کار درآمده و به حدی خوش پرداخته شده است که گویی از یکی جواهرفروشی‌های امروزی خیابان باند استریت لندن در آمده نه از یک خانه ماقبل تاریخی ۵۰۰۰ سال پیش.»

...قراین نشان می‌دهد در زمانی که خثوپس نخستین هرم بزرگ را می‌ساخت، موهنجودارو در دوره ترقی بود و با سومر و بابل روابط بازرگانی، مذهبی، و هنری داشته است و بیش از ۳ هزار سال، تا قرن سوم قبل از میلاد مسیح، تمدنش دوام داشته است....»

شواهد نشان می‌دهد تمدن ماقبل آریایی در فاصله ۳۰۰۰ تا ۱۵۰۰ سال قبل از میلاد در ساحل رودخانه سند وجود داشته و شهرهای متعددی متعلق به این تمدن بوده است. باستان‌شناسان پس از مدت‌ها کاوش توانستند در دره سند ویرانه‌های شهر موهنجو دارو و هاراپا را بیابند و حفاری‌های بعدی در هند منجر به پیدا شدن بقایای شهرهای دیگر در نواحی پنجاب و شوراشر شد.

پروفسور چایلد ۲۲ می‌نویسد: «تمدن در سند نمودار یکی از کامل‌ترین انطباق‌های زندگی انسان با محیط اطرافش است و فقط ممکن است از سالیان دراز تلاش و کوشش همراه بابررداری نتیجه شود. این تمدن دوام بسیار یافته است و به شکل مشخصی هندی است و بنیان فرهنگ جدید هند را تشکیل می‌دهد.»

موهنجودارو و هاراپا با یکدیگر فاصله بسیار دارند و از هم خیلی دورند و

تمدن هند

در دوره تمدن، همه فرهنگها و تمدنها و مذاهب بشری و به طور کلی روح فرهنگی و معنویت انسان و بینش و نگاهش را نسبت به مسائل می‌توان به دو نوع تقسیم کرد، دو نوعی که با هم وجوه اشتراك فراوان دارند، اما همیشه دارای مشخصاتی بودند که از هم جداشان می‌کرده است و جدای‌شان می‌داشته است که امروز نیز علی‌رغم اختلاف فرهنگها و هنرها و افکار فلسفی و اجتماعی از يك ديگر، این وجوه اشتراك و در عین حال جداکننده مشخص است. تمدن‌ها و فرهنگها، مذاهب و نظام‌های اجتماعی و حقوقی را به شرقی و غربی تقسیم می‌کنند که این همه تجلی روح است و تجلی بینش آدمی. بنابراین باید گفت (روح و بینش شرقی) و (روح و بینش غربی).

به عقیده لغت‌شناسان نام هند از رودخانه سند که در میان هندی‌ها ایندوس نام دارد، گرفته شده است. در روزگاری که مورخان تصور می‌کردند که تاریخ از یونان شروع شده است، اروپاییان شادمانه چنین باور داشتند که هند جایگاه بربریت بوده است تا آن‌که پسرعموهای «آریایی» مردم اروپا، از کناره‌های دریای خزر کوچ کردند تا هنرها و علوم را به این شبه جزیره وحشی و بی‌فرهنگ بیاورند. ولی تحقیقات اخیر این تصور تسلی بخش را محو و نابود کرده است و کاوش‌های آینده هم دورنمای این صفحات را دگرگون خواهد ساخت. در هند مثل سایر جاها، سرآغازهای تمدن در دل خاک مدفون است و حتی همه بیل‌های باستان‌شناسان هم نخواهد توانست همه آنها را از خاک بیرون بیاورد. آثار يك دوره دیرینه سنگی بسیاری از قفسه‌های موزه‌های کلکته، مدرس و بمبئی را پر کرده است. اشیای دوره نوسنگی تقریباً در کلیه ایالت‌های هند پیدا شده است. ولی این‌ها در شمار فرهنگ‌اند نه تمدن.

سال ۱۹۲۴ در موهنجودارو، بر کرانه باختری سند سفلی، آثاری پیدا کرده‌اند که گویا از هر تمدنی که مورخان تاکنون شناخته‌اند کهن‌تر است. در آنجا در هاراپا، که چند صد کیلومتر از قسمت شمالی دورتر است، ۴ و یا ۵ شهر مدفون پیدا شده است. در این جا صدها خانه و دکان ساخته از آجرهای سخت دیده شده که در خیابان‌های پهن و باریک قرار داشته‌اند و در بعضی موارد دارای چندین طبقه بودند. بگذارید عمر این آثار باستانی را سرجان مارشال

مواجه شدند و نژادی مختلط و در نتیجه آداب و رسومی مختلف یافتند. شباهت بعضی از آداب و رسوم بین هندیان و ایرانیان و غربیان ممکن است در اثر مهاجرت‌ها باشد.

تفاوتی که بین تعلیمات چینی و هندی می‌یابیم این است که تعلیمات هندی کمتر بازیچه دست حکام قرار گرفته است، ولی در عوض برهمنان که يك طبقه روحانی بودند و افراد این طبقه به طور موروثی از امتیازات و قدرت روحانی و مادی فراوانی برخوردار بودند، دست اندرکاران تعلیم و تربیت به حساب می‌آمدند. مقایسه بین وداها و اوپانیشادها که کتاب‌های مذهبی برهمنان است و عقیده آریایی‌ها را نسبت به مبداء موجودات و وحدت برهمن با روح منفرد توصیف می‌کند، با اوستا کتاب دینی ایرانیان باستان، تاثیر فرهنگ و زبان سانسکریت را در فرهنگ ایرانی و هم‌ریشه بودن آنها را نشان می‌دهد. نظام طبقاتی را که در هند وجود داشت یعنی: برهمنان، فرمانروایان و جنگجویان، بازرگانان و خرده مالکان، و بالاخره عامه مردم که رعیت سه طبقه قبل بودند با نظام طبقاتی ایران که مؤیدان، درباریان، سربازان و رعایا بودند می‌توان مقایسه کرد. ولی پس از ظهور اسلام، طبقات توأم با تبعیضات اجتماعی در ایران از بین می‌رود و قسط و برابری مورد توجه قرار می‌گیرد، در حالی که در هند با وجود ورود اسلام، این نظام طبقاتی به کلی دگرگون نمی‌شود و صدها سال ادامه می‌یابد.

طبقاتی بودن جامعه هند

از لحاظ جامعه هند آنچه بی‌نهایت اهمیت دارد مسئله طبقاتی بودن آن است، چرا که جامعه هند بیش از هر جامعه‌ای طبقاتی است. امروز طبقات انحصارهای رسمی و قانونی‌شان را غالباً از دست داده‌اند ولی هنوز هم طبقه به معنای کاست در هند وجود دارد؛ (۱) جنگجویان که قبیله مهاجم را دفع می‌کردند؛ (۲) چهره‌های قدیسین که نیاز روحی مردم را برآورده می‌کردند؛ (۳) کشاورزان؛ (۴) صنعتگران و غلامان؛ (۵) بومی‌های غیر آریایی، نجس. این طبقه در حقیقت همان در اویدی‌ها یعنی غیر آریایی‌های بومی‌اند.

یافته‌اند و بعد مذهب‌ها، هنرها، فرهنگ‌ها، و جامعه‌های بزرگ را پی ریخته‌اند و به همین جهت است که قوم آریایی را سازنده تمدن‌های بزرگ می‌بینیم.

ادیان آریایی‌های هند

اولین ادیان آریایی در ایران و هند، همان ادیان توت‌پرستی، فetiš پرستی، آنیمیس‌م جادوگری، و پرستش اشیای طبیعی بوده است. دین ودا قدیمی‌ترین دین متمدن و اصلی هند است. و ادیان دیگر نظیر برهمنی، جینیس‌م، و مذهب بودا همه در نتیجه تحول و اصلاح دین وداست. اصول مشترك همه این ادیان، اصول اساسی دین وداست و اگر ودا را بفهمیم اصول اساسی همه ادیان بعدی را فهمیده‌ایم.

ودا نام مجموعه کتاب‌هایی است که در طول تاریخ این دین نوشته شده است و شگفت آن که دین بسیار مهمی چون ودا که اکثریت مردم هند بدان معتقدند و مبنای اساسی گوناگون هند است، پیغمبر یا پیغمبرانی ندارد و واضعانش ناشناخته‌اند. بعضی از متون ودایی به قدری سرشار از معنا و زیبایی عمق است که آدم در شگفت می‌ماند که چگونه می‌شود این‌ها با غیب ارتباط نداشته باشند. در دین ودا آثاری از توت‌پرستی وجود دارد که نشانه واسطه بودن این دین است. میان ادیان پیش‌رفته مثل ادیان ابراهیمی و دین‌های بدوی مثل توت‌پرستی، آنیمیس‌م و فetiš‌پرستی در هند، گاو به صورت توت‌م بوده است و امروز به صورت حیوانی مقدس که گوشتش را نمی‌خورند، چون خوردن گوشت توت‌م بر پیروانش حرام است. که توت‌م تجلی‌گاه روح جد بزرگ است. در خاور دور مثل هند و چین سابق معبد مار وجود داشته است چون مار توت‌م این اقوام بوده است. در هند نیز پرستش مار وجود داشته زیرا توت‌م هند نیز بوده است. میمون هم توت‌م بوده و مورد پرستش قرار می‌گرفته است. هند کلکسیون ادیان عجیب و متفاوت است که در عین گوناگونی، اصول و روح مشترکی نیز دارند و این نیز یکی از خصوصیات و روح دینی هند است.

در هند هم وضعی مشابه چین با تفاوت‌هایی چند وجود داشت. یعنی اگر چینی‌ها از نظر نژاد تقریباً سال‌ها دست نخورده باقی مانده بودند ولی هندی‌های باستان با مهاجرت آریایی‌هایی که از آسیای مرکزی به آن سرزمین آمده بودند،

هند باستان

مهاجرت آریایی‌ها به هند و ایران - آریایی‌ها قوم سفیدپوستی هستند که از نواحی شمال بحر خزر، یا شمال اروپا، یا نواحی ترکمنستان در قرن‌های ۱۸ و ۱۶ تا ۱۲ قبل از میلاد (۳۳۰۰ تا ۴۰۰۰ سال پیش) در دسته‌ها و قبایل مختلف، و در زمان‌های متناوب به سوی هند سرازیر شدند و از نواحی شمال شرقی ایران وارد فلات ایران شدند و آریایی‌های هند و ایران را ساختند. آنها در آغاز دو ملت جدا نبودند، بلکه اقوام متعددی بودند که مشابه هم می‌اندیشیدند. به این دلیل است که ادیان، خدایان، و اسامی خدایان این دو را شبیه هم می‌یابیم. دو ملت‌اند با اعتقادی شبیه به هم و حتی زبان همانند که فارسی باستان و سانسکریت دو لهجهٔ يك زبان‌اند. بعدها، آریایی‌ها دو قسمت شدند و در دو سرزمین ایران و هند سکنی گزیدند و چون از لحاظ جغرافیایی جدا شدند از لحاظ فکری و زبان هم جدا می‌شوند و دو ملت ایران و هند را می‌سازند و بعد در ادامهٔ هجرتشان به سوی غرب، به یونان و روم می‌رسند و تمدن‌های غربی را می‌سازند.^۱

لازم به توضیح است که اصولاً تمدن زادهٔ مهاجرت است. آنها که در سرزمین‌های خود ماندگار شده‌اند، منحنط مانده‌اند و آنهایی که دست به مهاجرت زدند نه تنها سرزمین‌شان را عوض کرده‌اند، بلکه خود را هم دیگرگونه ساخته‌اند و با عوض کردن خودشان از وحشی‌گری به تمدن تحول

حقیقت، گروه‌های نخست از اروپاییانی که از کشورهای افریقایی دیدن می‌کردند صرفاً به خاطر استفاده از بعضی از همین واژه‌های منفی و در نتیجه پیشداوری منفی نسبت به جوامع و ادیان افریقایی، نمی‌توانستند بُعد حرکت دینی را در بسیاری از کشورهای سنتی افریقایی ملاحظه کرده و ببینند که بُعد دینی بر تمام جنبه‌های زندگی در آن جوامع حکمفرماست.

فصل حاضر در مورد این سنت‌های دینی افریقایی است، که بیشتر روی مشترکات آنها تأکید خواهد شد. این الگوهای مشترک، از جهت تنوع زیاد افراد و فرهنگ‌های موجود در قارهٔ افریقا، تنها نمایانگر جنبه‌های خاصی از بعضی از ادیان آن سرزمین است. اما به هر حال، سنتی از همهٔ الگوهای اعتقادی مردم افریقا و تأثیر آنها بر زندگی روزمرهٔ ایشان این واقعیت را آشکار می‌سازد که در تمام جوامع موجود در قارهٔ پهناور افریقا، مذهب بر افکار و رفتار مردم حاکم بوده و بر طرز تفکر و روحیات آنان نسبت به منشاء حیات، مردمان دیگر و کل محیط حاکم بر جامعه تأثیر گذاشته است.

گروه‌هایی که در این فصل مورد بحث و اشاره قرار گرفته‌اند نمایندهٔ گروه‌های اجتماعی - اقتصادی گوناگونی می‌باشند. بعضی از آنها، نظیر ماسایی‌ها^۱ سنت چوپانی دارند، در حالی که بعضی دیگر، نظیر گروه گی‌کیو^۲ زمینهٔ کشاورزی دارند. همچنین اشاراتی نیز به گروه‌هایی که شکار بخش اعظم زندگی سنتی ایشان را تشکیل می‌داده به عمل آمده است.

برای مطالعهٔ سنت‌های دینی افریقاییان چهار منبع اولیه وجود دارد: یکی میراثی است که از ناحیهٔ گوشه‌ها به ارث رسیده و مطلب دهان به دهان نقل گردیده است، آن دیگری از ناحیهٔ چشمها و دیدن است، سوئی از کانال آداب و رسوم و مراسم دینی موجود و سرانجام از طریق هنرهای افریقایی و اماکن مقدسهٔ این اقوام. سنت‌های بسیار معدودی به صورت نوشته حفظ شده است، اما بسیاری از آنها به طور شفاهی به دست مادران، پدران، کاهنان و قصه‌گوهای اقوام محفوظ مانده‌اند. هر یک از گروه‌ها لباس، صنایع مستظرفه و هنر خاص خویش را دارد

(عظیم نانجی... جهان مذهبی - ۱)

1. Masai

2. Gikuyu

در افریقای جنوبی نام برد. بسیار پیش از کشف افریقا به وسیله اروپاییان در قرن شانزدهم میلادی، سرزمین افریقا در زمینه زبانهای گوناگون، فرهنگها، ساختارهای سیاسی و نهادهای اجتماعی کاملاً توسعه پیدا کرده بود. جوامع افریقایی، از تماس با یکدیگر و نیز جوامع و فرهنگهای دیگر، بهره‌های فراوانی برده بودند. «منطقه و یا قاره تاریک»، اسمی که افریقا را اشتباهاً بدان می خواندند، عملاً تاریخ تمدنی طولانی و بسیار پیشرفته داشت.

امروزه ادیان بومی افریقایی تقریباً در سطحی بیش از دو سوم مساحت آن قاره گسترده شده‌اند. بخشهای شمالی تر افریقا عمدتاً مسلمان نشین می‌باشند و در بخشهای غربی و شرقی نیز اسلام گسترش قابل ملاحظه‌ای داشته است.

مسیحیت، به صورت قطبی آن، قدیمی‌ترین مراکز خویش را در اتیوپی و مصر داراست و در شکل اروپایی آن نیز، در نتیجه کوششهای مبلغین مسیحی در قرون نوزدهم و بیستم میلادی، در مناطق مرکزی و جنوبی افریقا پخش شده است (نگاه کنید به فصل هشتم کتاب). بنابراین، امروزه ادیان افریقایی در کنار اسلام و مسیحیت به حیات خویش ادامه می‌دهند. تماس و تأثیر و تأثر متقابل آنها با دو دین مزبور از عوامل اصلی زندگی افریقایی در عصر حاضر است.

ادیان افریقایی مجموعه متنوعی از سنتهایی متفاوت و ظاهراً بی‌ارتباط به هم دیگر است. این امر موجب می‌شود که تبیین هرگونه حکم کلی و عام درباره آنها و یا شرح این مجموعه به مثابه یک نظام منسجم و یک دست، کار بسیار مشکلی باشد. در گذشته برای توصیف ادیان مزبور از واژه‌هایی نظیر «ابتدایی»، «شرک آلود»، «مبتنی بر شرک و چند خدایی» و سرانجام «انیمیزم»^۱ (جان‌گرایی) استفاده شده است. از آنجایی که واژه‌های مزبور تا حدودی خفت بار و حقیر به نظر می‌رسند، اخیراً بیشتر از واژه «سنتی» (قدیمی) - با وجود اینکه بسیار مبهم و ناکافی نیز می‌باشد - استفاده می‌شود. مزیت این واژه در آن است که می‌رساند ادیان مزبور از سنتهایی بسیار قدیمی برخوردارند و ریشه در روشهای گوناگون زندگی افریقاییان در سالهای دور دارند.

و نشانه باروری تفسیرشان کرد، به چشم می‌خورند که جملگی نمایانگر حضور فعالیت‌های مذهبی در آن دوران می‌باشند. گر چه در این فصل قرار نیست به ادیان باستانی مصر بپردازیم، با این وجود این نکته قابل ذکر است که در بخش شمالی افریقا، فعالیت‌های دینی که با تمدن جا افتاده‌ای همراه گردیده‌اند، ریشه‌ای باستانی دارند.

نمونه‌های خاصی از صنایع مستظرفه دینی، در مناطق افریقایی پایتتر از صحرا به دست آمده است که به عصر مفرغ در حدود دو هزار سال قبل، تعلق دارد. انواع گوناگون ایزاری که در مراسم مذهبی فالگیری و غیبگویی به کار گرفته می‌شده‌اند، با تاریخچه ممتدی که از آن دوران تا عصر حاضر دارند، مبین اتصال و ارتباط آن عصر با دوره‌های بعدی فعالیت‌های دینی در آن بخش از جهان می‌باشند.

با ظهور کشاورزی و ثبات در محل زندگی، فرهنگ مادی در افریقا رشد پیدا کرد. مهاجرت مردم به دنبال جستجوی شرایط زندگی بهتر موجب شد تا افکار و فرهنگ مادی ایشان در بخش وسیعی از افریقا در مناطق جنوبی‌تر از صحرا، جایی که در فصل حاضر بیش از همه با آن سروکار داریم، پخش شود. کشفیات باستان‌شناسی در این مناطق، از جهت تبیین شرایط زندگی دینی مردم در آن عصر، نسبتاً محدود هستند، اما دست‌کم استمرار و اتصال حیات دینی بین گذشته و حال را روشن می‌سازند. اگر چه انسان نمی‌تواند در مورد طبیعت اتصال و استمرار مزبور صددرصد مطمئن باشد، واضح است که طبیعت ادیان افریقایی که در فصل حاضر مورد مطالعه قرار گرفته‌اند، در واقع ممکن است از سوابقی بسیار طولانی و جالب برخوردار باشند. تلاقی فرهنگ افریقایی با فرهنگ‌های دیگر، نظیر فرهنگ اسلامی که از قرون دهم و یازدهم میلادی به بعد در بخش‌های افریقایی جنوبی‌تر از صحرا نفوذ پیدا کرد (به فصل نهم مراجعه شود)، موجب شد تا چندین امپراتوری عظیم به وجود آید که مشهورترین آنها امپراتوریه‌های مالی^۱ و سونگهای^۲ بودند. کشورهای سلطنتی کوچکتری نیز در بخش‌های دیگر افریقا به وجود آمدند که از آن جمله می‌توان از حکومت‌های سلطنتی بنین^۳ در افریقای غربی، باگاندا^۴ در افریقای شرقی و زیمبابوه^۵

1. Mali

2. Songhay

3. Benin

4. Baganda

5. Zimbabwe

ادیان افریقایی

افریقا در واقع می‌تواند مهد بشریت بوده باشد. تحقیقات باستان‌شناسی نشان داده‌اند که مخلوقاتی شبیه به انسان تا حدود بیش از سه میلیون سال قبل در افریقای شرقی زندگی می‌کرده‌اند. بنابراین، ریشه‌های تاریخ در قارهٔ افریقا بسیار عمیق است. بسیار مایهٔ تأسف است که تجدید بنای گذشته به طور شایسته، بخصوص در قسمتی که به سرزمین افریقا در بخش جنوبی صحرا مربوط می‌شود، تنها همین اواخر آغاز شده است. از آنجایی که در مورد آن بخش از قارهٔ افریقا آثار تحقیقی معدودی وجود داشت، نویسندگان متقدم اروپایی فرض را بر این نهادند که تاریخچهٔ این قاره از اهمیت چندانی برخوردار نیست. به هر صورت، از خلال منابع گوناگون - اعم از باستان‌شناسی، شفاهی و یا کتبی - توأم با مشاهدهٔ دلسوزانهٔ نحوهٔ زندگی افریقایی در عصر حاضر، اکنون می‌توانیم مطالب زیادی در مورد گذشتهٔ این قاره بیاموزیم، از جمله در مورد بُعد مذهبی آن، که از اجزای اصلی تاریخ مردم سرزمین افریقا بوده است.

شواهد باستان‌شناسی بر مبنای آزمایش وضعیت اماکنی که مربوط به بیش از سی هزار سال قبل از میلاد مسیح است، نشان دهندهٔ نوعی تدفین منظم و بقاعده در بخشهایی از افریقا است. پس از دورهٔ مزبور، از انواع گوناگون نقاشی‌های روی سنگی که به دست آمده است، این گونه برداشت می‌شود که اشکالی از دین عصر حجر در اکثر نقاط افریقا وجود داشته است. در تصویرهایی که بدین منظور ترسیم شده، چهره‌های ماسکدار (نقابدار)، مخلوقات مگاور و چهره‌هایی که می‌توان به مثابه سمبل

صاحب‌نظران پرورش داده باشند. بلکه برعکس، مذهب نیرویی زنده است، ترکیبی دینامیک و پویا از اعتقاد و عمل که در تمامی زوایای تجربهٔ ایشان رسوخ می‌کند. جمع‌بندی اعتقادات و اعمال مذهبی بومیان امریکایی کار ساده‌ای نیست. ولی به هر حال بسادگی می‌توان در تاریخ و مراسم عبادی ایشان جستجویی ممتد و مستمر جهت کسب دیدگاهی که هم برای فرد و هم برای جامعه سودمند باشد را مشاهده کرد. این پیگیری مداوم خیر و صلاح فرد و جامعه قبیله‌ای شاید وسیله‌ای بوده است که سنتهای دینی بومیان امریکا را برای قرون و اعصار متمادی زنده نگه داشته است، دورانی که این افراد بومی شاهد تاخت و تاز نیروهای بیگانه در سرزمین مادری خویش و زیر پا گذاشتن بسیاری از فضاهای مقدسشان بوده‌اند.

(کنت دالرهاید... جهان مذهبی-۱)

مسیحی الزاماً به معنای کنار گذاشتن سنتهای دینی که بومی این سرزمین می‌باشند، نیست. و از لحاظ بومیان امریکایی سنتگرایی نیز کوشش مستمری در جهت حفظ آداب و سنن و مراسم طلب مکاشفه و رویاهاست که از جهت قدمت به صدها سال قبل از ورود مسیحیت و با آیین پیوت به سرزمین آمریکای شمالی برمی‌گردد.

در خلال ماههای تابستان، بومیان امریکا در مراسمی که به نام «پووو»^۱ اها خوانده می‌شود، گردهم می‌آیند. افراد یک و یا چند قبیله مختلف در صورت لزوم مسافتهایی طولانی را می‌پیمایند تا اینکه مدت یک روز و یا یک هفته را دور هم باشند، با هم بخورند، به دوستان قدیمی خود خیرمقدم گفته و بخصوص اینکه با هم رقص و پایکوبی کنند. بعضی از این رقصها جنبه اجتماعی و یا گروهی داشته و بعضی دیگر از آنها به نام «رقص فانتزی» خوانده شده و از هیچ گونه اهمیت تاریخی برخوردار نیست. رقصهای دیگر (نظیر رقصهای شکار، یا رقصهای جنگجویی) در واقع آیینهایی از دوران گذشته بوده و ممکن است از غروب تا طلوع آفتاب به طول انجامد.

«پووو»ها نقش عمده‌ای در زندگی بسیاری از بومیان معاصر امریکایی بازی می‌کنند. ماههای زمستان نیز غالباً توأم با مراسم سوگواری برای پیرمردها و پیرزنهایی از قبیله که در سال جاری درگذشته‌اند، می‌باشد. اما در گرمای تابستان، پوووها فرصتی به دست می‌دهند تا نوزادان جدید قبیله به خدمت دوستان و اقوام خانواده معرفی شوند، دختران جوان شالهایی را که در فصل زمستان برای آنان دوخته شده بر دوش انداخته و به مراسم رقص و پایکوبی ملحق شوند و پسران جوان نیز برای بار نخست به همراه مردان در رقصها و آیینهای مذهبی و غیرمذهبی شرکت کنند، آیینهایی که معمولاً با نواختن طبل همراه است - صدایی که نخستین بار هزاران سال پیش در این قاره شنیده شده است. فارغ از اینکه در طول هفته در چه کاری و چه جایی مشغول بوده‌اند، بومیان امریکایی وقتی روز آخر هفته را [برای مراسم و جشن پووو] دور هم جمع می‌شوند، این امر وسیله‌ای است که آنها هویت قبیله‌ای خود را تجدید نموده و زیبایی و امنیت راههای قدیمی را برای فرزندان خویش زنده نگاه دارند.

نزد این افراد، مذهب چیزی نیست که در کتابها نگهداری شده و یا راهبان و

1. Powwows

روح خیر و نیکی قادر نبود همه شرارت‌هایی را که برادرش انجام می‌داد تصحیح کند، توانست اکثر آن را تغییر داده و اصلاح نماید. از این روست که امروزه در جهان بیشتر امور خیر داریم تا شر و فساد.»

این اعتقاد وجود داشت که اسطوره‌های خلقت مزبور حوادث تاریخی واقعی را به نمایش می‌گذارند. بومیان امریکایی همواره برای طبیعت احترام خاصی قایل بوده و نزد خود این تجربه را باور دارند که در جریان رشد و توسعه مستمر زمین نقش فعالی را بر عهده داشته‌اند. با تکرار این قبیل داستانهای مربوط به خلقت، آنان باور داشتند که عالم، خدایان و ارواح را تحت تأثیر قرار می‌دهند؛ آنان معتقد بودند که با تکرار مستمر این گونه اساطیر عملاً جهان را زنده و سرپا نگه می‌داشتند.

همچنین یکی دیگر از نقشهای این اسطوره‌های مربوط به خلقت، این بود که بین خالق، انسانها و همه طبیعت، نوعی پیوند و اتصال به وجود آورد. این داستانها از طریق زبان تخیلی و تخیلات ترسیمی به توصیف دنیایی که هر قبیله خاص در آن زندگی می‌کرد، کمک می‌نمود. کاری که به وسیله تأسیس پیوندهای مهمی بین حال و گذشته، بین انسانها و سایر مخلوقات موجود در طبیعت، و در آخر بین جهان و نیروهای روحانی و معنوی که نخستین بار آن را به وجود آورده بودند، انجام می‌گردید.

دین بومی آمریکا در عصر حاضر

امروزه نیز در میان بومیان امریکایی از لحاظ اعتقادات و اعمال مذهبی تنوع و تفاوت‌های قابل ملاحظه‌ای وجود دارد. کلیسای بومی امریکایی از لحاظ تعداد اعضا، هم در ایالات متحده آمریکا و هم در کانادا به طور چشمگیری رو به توسعه است، بخصوص در میان نسل جوانی که در تکاپوی یافتن هویت واقعی خویش و حفظ میراث فرهنگی اش می‌باشد. امروزه می‌توان گفت که حداقل، افراد و اعضای پنجاه قبیله بومی به این کلیسا تعلق دارند. اکثر بومیان امریکایی امروزه به طور اسمی هم که شده مسیحی هستند، بدین لحاظ که در کلیساهای مسیحی حضور یافته و اصول عقاید نظری مسیحی را می‌پذیرند. ولیکن، نزد بسیاری از این افراد، عضویت در کلیساهای

جلگه‌های شمالی) نشان دهنده این نوع از داستان خلقت می‌باشد:

در ابتدا سرتاسر زمین را آب فرا گرفته بود. «مرد پیری که همه کار انجام می‌داد» روی آب سرگردان بود. صداهایی به گوشش خورد که وقتی جستجو نمود چهار اردک بودند: دو اردک بزرگ با چشمان آبی و دو اردک کوچکتر با چشمان قرمز. «پیرمرد همه کاره» از اردکها خواست که به زیر آب رفته و کشف کنند که آیا چیزی در آنجاها هست یا خیر. پس از اینکه آن دو اردک بزرگ از کشف چیزی عاجز ماندند، اردکهای کوچک به زیر آب رفته و وقتی برگشتند در منقارهای خویش قدری گل و لای داشتند. پیرمردی که به انجام همه امور قادر بود از همین گل و لایها به خلقت آسمان، گیاهان، درختان، حیوانات و سرانجام انسانها دست یازید. پس از معاینه و بررسی انسانهایی که خلق کرده بود، دو گروه از ایشان را به اطراف فرستاده و شجاعترین گروهها را نزد خویش نگه داشت. گروه اخیر به افراد قبیله «کراو» تبدیل گردید.

نمونه‌ای از اساطیر گونه دوم که در آن، زمین از دل تصادم و تنازع بین نیروهای متخاصم سر برمی‌آورد را می‌توان در اسطوره خلقت در نزد قبیله سنسا (جنگلهای شرقی) ملاحظه نمود. بنابراین داستان، عروس «رئیس آسمانها» از بهشت پایین افتاده و بر پشت یک لاک پشت قرار گرفت، که از دل این ماجرا زمین سر برآورد. سپس، این نوعروس را باد حامله کرد و یک دوقلو به دنیا آورد. دوقلوهای مزبور، همان طور که رشد کرده و بزرگ می‌شدند، به نقاط مختلف زمین رفته و هر آن چه را که لازم بود خلق می‌کردند:

«یکی از دوقلوا آنچه را که خوب و خیر بود به وجود آورد، نظیر خورشید، ماه، ستارگان، سبزی‌ها و میوه‌ها. آن دیگری نیز آنچه را بد و شرّ بود ایجاد نمود، از قبیل حشرات، پشه‌ها، خفاشها، قورباغه‌ها، جفدها، کرمها، مارها و هیولاهای گویشتخوار. او نهرها و رودخانه‌ها را تغییر داد، به نحوی که از آن پس به صورت یکطرفه حرکت می‌کردند، و آنها را با سرایشی‌ها، گردابها و آبشارها قطعه قطعه نمود. موجب شد که ذرت به طور کوچکتری رویش پیدا کرده و مزه آن نیز کمتر باشد؛ غارها را به وجود آورد و دامنهٔ مریمی و ناخوشی، طوفان، یخ و سرما و مرگ را گسترش بخشید. گرچه

ایشان در آسمانها به این سوی و آن سوی می‌رفتند تا شاید یکی از خدایان به کمکشان بشتابد؛ اما هیچ یک را نیافتند. حیوانات نیز جملگی به همراه ایشان بودند، اما در میان آنها گوزن از همه بهتر و موقرانه‌تر رفتار می‌کرد و به همه مخلوقات دیگر اعتماد به نفس می‌بخشید، بنابراین آنها برای کمک دست به دامن گوزن شدند. وی در آب افتاده و شروع به فرو رفتن و غرق شدن نمود - سپس بادها را صدا کرده و آنها از هر طرف وزیدن گرفتند و آن قدر ادامه دادند تا اینکه آب به صورت ذرات رطوبت تبخیر شد. در لحظات نخست تنها صخره‌ها نمودار شدند و همچنین افراد به رفت و آمد روی صخره‌هایی که هیچ گیاه نداشت مشغول شدند و چیزی هم برای خوردن نداشتند. اما کم‌کم سطح آب شروع به فروکش کردن نمود تا جایی که زمینهایی هموار پدیدار گشت. در این هنگام بود که گوزن را سراپا خوشحالی فراگرفته و شروع به دویدن و علت زدن بر زمین هموار کرده همه موهای بدنش با خاک آغشته گردید. موهایی که به زمین چسبیده بودند، شروع به رشد و نمو کرده و از آنها ذرت، سیب‌زمینی، شلغمهای وحشی و سپس سبزی‌ها و درختان روییدن گرفتند.

اسطوره‌های مربوط به خلقت عالم انواع و اقسام گوناگونی دارد، اما در میان قبایل بومی امریکایی دو نوع از این داستانهای مربوط به خلقت از همه رایجتر و چشمگیرتر است. گروه اول داستانهایی است که نوعاً می‌گویند خلقت اولیه از دل یک پراکنندگی و اغتشاش سربرآورده و گروه دوم آنهایی هستند که می‌گویند دنیا در نتیجه خشونت و تصادم بین نیروهای خیر و شرّ به وجود آمده است.

در بین اساطیری که در آنها خلقت از دل آشفستگی و هرج و مرج سربرمی‌آورد، رایجترین شکل در قالب داستان «غواصی از دل زمین» و بدین صورت است که گونه‌ای حیوان و یا انسان اولیه از دل آب و یا دنیای داخلی سربرآورده و زمین را کشف می‌کند، و سپس داخل آب رفته و حیوانات و گیاهان را برای زندگی بر روی زمین، از دل آشفستگی و هرج و مرج، با خود بیرون می‌آورد. روایت قبیله «کراو»^۱ (در

1. Crow

خلق اساطیر و یا داستانهای تخیلی دربارهٔ سرآغاز زمین به طور سنتی از عناصر مشترک در بین ادیان بومی امریکایی بوده است. علت ایجاد و گسترش این اساطیر، به وسیلهٔ بومیان امریکا و یا همچنین انواع افراد گوناگون در فرهنگهای مختلف، پاسخ دادن به یک سلسله ابهامات اساسی در مورد وجود انسانی بوده است. دنیا چگونه آغاز شد؟ آیا این یک ظهور و تکامل خودبه‌خودی بوده و یا اینکه یک یا چند قدرت الهی، حیات آن را موجب شدند؟ افراد انسانی، جانداران دیگر و سرانجام گیاهان به چه صورت به وجود آمدند؟

در اکثر اسطوره‌های مربوط به خلقت جهان که در میان بومیان امریکا رایج می‌باشد، تفاوت و تمایزی بین افراد انسانی، حیوانات، اشجار و حتی خود زمین قابل نشده‌اند. بنابر روایات و اساطیر مزبور، تنها در طول زمان و بتدریج بوده است که انسان از گاو میشها، پرندگان و همهٔ طبیعت و مخلوقات دیگر پیشی گرفته است. به دلیل همین مفهوم وجود رابطه‌ای نزدیک بین موجود انسانی و جهان طبیعی، بومیان امریکایی احترام عمیق و قابل ملاحظه‌ای برای آنچه که آنها در اختیار گرفته‌اند [یعنی طبیعت]، داشته‌اند. بعضی از آوازاها و تشریفات دینی کاملاً برجستهٔ این افراد محلی یا بومی از همین رابطهٔ نزدیک و مرموز سربر آورده‌اند. به عنوان مثال، قبیلهٔ آساژ^۱ (جلگه‌های جنوبی) داستان زیر را دربارهٔ خلقت حفظ کرده‌اند:

«در روزگاران بسیار قدیم بخشی از آساژها در آسمانها زندگی می‌کردند. آنها علاقه‌مند بودند که منشأ خلقت خود و اینکه چگونه به وجود آمده‌اند را بدانند و [لذا] به نزد خورشید رفتند. خورشید به آنان گفت که ایشان فرزندان او هستند. سپس آنان بیشتر حیرت نموده و به نزد ماه رفتند. ماه به آنها گفت که در واقع او آنان را زاییده و خورشید پدر ایشان است. او همچنین به ایشان گفت که باید مسکن و ماوای موجود خود را ترک کرده به زمین بروند و در آن جا زندگی کنند. آنان به زمین آمدند اما آن را پوشیده از آب یافتند. از طرفی هم نمی‌توانستند به جایی که از آن آمده بودند، برگردند و لذا شروع به گریستن کردند، اما از هیچ کجا پاسخی نشنیدند.

1. Osage

ادیان بومی امریکایی، ادیانی فرهنگی می‌باشند که شامل اعتقادات و عملکردهای یک عده اقوام و قبایل خاص در موقعیتهای جغرافیایی خاصی می‌باشند. بدین ترتیب، کسانی که به آن قبیله خاص تعلق ندارند تا حدودی در فهم و درک کامل مطلب دچار محدودیت می‌باشند. نکته دوم اینکه ادیان بومی امریکایی برای ورود افراد و اعضای جدید در مراسم و تشریفات مذهبی، دوره‌هایی بسیار طولانی از آشناسازی و تمرینهای مقدماتی را طلب می‌کنند که حتی در آن صورت نیز بسیاری از اعضای قبیله ممکن است به طور کامل تنها با جنبه‌های خاصی از یک آیین و یا شعار خاص آشنا شوند و نه همه جنبه‌های آیین مزبور و یا همه آیینها و شعایر آن دین. بنابراین، به تحقیق می‌توان گفت برای یک فرد غیر امریکایی تقریباً محال است که هرگز بتواند کاملاً با تمام وجوه و جنبه‌های یک دین قبیله‌ای آشنا شود. سوم اینکه ادیان بومی امریکایی عمدتاً به صورت اعتقادات و اعمال یک سنت شفاهی می‌باشند. لذا بخلاف اکثر مذاهبی که در این کتاب شرح داده شده است، مطالب مکتوب چندانی درباره اعتقادات و اعمال ادیان بومی امریکایی وجود ندارد. بدین خاطر که این گونه اطلاعات به جای اینکه به صورت مکتوب ثبت و ضبط شوند، معمولاً به صورت شفاهی و دهان به دهان از یک نسل به نسل دیگر منتقل شده‌اند. و در آخر - نکته چهارم - اینکه تعداد بسیار زیادی از این قبایل، بدلیل جنگهای بین قبیله‌ای و یا به واسطه توسعه و گسترش اروپا عملاً از بین رفته‌اند. بدین ترتیب ما عملاً هیچ گونه اطلاعاتی در مورد عقاید و رفتار مذهبی ایشان نداریم.

آنچه در فصل حاضر در توصیف اعتقادات و اعمال دینی [بومیان امریکایی] ارائه داده‌ایم نماینده قبایل گوناگون و سرزمینهای مختلف است. مثالهای خاصی نیز از قبایل جنگلهای شرقی، جنوب شرقی، قبایلی که در دشتهای زندگی می‌کنند، قبایل جنوب غربی، شمال غربی و کانادا به دست داده شده است. پاره‌ای از آداب و یا سنتهای خاص را نیز جداگانه انتخاب کرده‌ایم تا ارزش آنها در به نمایش گذاشتن زمینه‌ها، الگوها و یا موضوعاتی خاص را نشان داده و یا اینکه در پاره‌ای از موارد، به وجوه افتراق و یا تضاد بین ادیان بومی امریکایی اشاره کرده باشیم.

بدیهی است که غالب ادیان بومی امریکایی در پاره‌ای از اصول و روشها اشتراک و تشابه دارند. اکثراً به یک «نیروی حیاتی»، «خدای متعال» و یا «الوهیتی اعلی مرتبه» باور دارند؛ و ایضاً نیز به یک وجود مقدس و یا افراد مقدسی که به صورت واسطه بین خدای مزبور و قبیله مورد نظر عمل می‌کنند. آنان همچنین در مورد وجود آلهه و ارواح مقدس دیگر نیز اشتراک نظر دارند، در مراسم و آیینهای مذهبی مشابه‌ای که معتقدند دارای اهمیت ویژه مذهبی است، مشارکت جسته و اعتقادات و سنتهای دیرینه‌ای درباره مردن، مرگ و داغدیدگی و محرومیت دارند.

متأسفانه بعضی از جنبه‌های اعتقادات سنتی دینی امریکاییان بومی از چارچوب اصلی خود درآورده شده و در فیلمها، داستانها و برنامه‌های تلویزیونی به نمایش گذاشته می‌شوند. فیلمسازان هالیوود بعضی از مواقع گاهی بومیان امریکایی را چنین تصویر می‌کنند که در حال تماس و تبادل با «روح اعظم» بوده و برای آمدن باران طبل می‌نوازند و می‌رقصند. در مواقع دیگر، آداب و سنن بومی امریکایی اموری غریب و بیگانه و حتی وحشیانه تصویر شده و صرفاً بدین لحاظ که در مستمعین و یا در چشم تماشاچیان حالت ترس و لرز و اشمزاز ایجاد کنند، به نحو بارزی بزرگ جلوه داده می‌شوند.

در فصل حاضر به بحث درباره آن دسته از ادیان بومی و یا محلی که بومیان امریکایی در کانادا و یا بخشهای مختلف ایالات متحده امریکا به آن اعتقاد دارند می‌پردازیم. درین این مذاهب هم به دنبال عناوین و زمینه‌های مشترک و هم تفاوت در بین دیدگاهها می‌رویم. به عنوان منابع و مآخذ بحث نیز از روایتها و سنتهای شفاهی و نیز آثار مکتوبی که در زمینه اساطیر، آداب و تشریفات مذهبی برجای مانده و حاصل کار بومیان امریکا، مبلغین و میسیونرهای مسیحی و صاحب نظران رشته‌های مختلف علمی است، استفاده خواهیم کرد.

در هر صورت باید به خاطر داشت که در هرگونه مطالعه تحقیقی و کاملاً عالمانه و یا مشاهده از نزدیک یک آیین و یا تشریفات مذهبی که یک فرد خارجی انجام می‌دهد، به خاطر چهار محدودیت و یا عامل اجباری که در زیر برخواهیم شمرد، بخش اعظمی از مطلب به صورت مرموز و سرپوشیده باقی خواهد ماند. اول اینکه

ادیان بومی امریکایی

افراد و قبایل بومی امریکا، که از حدود ۴۰/۰۰۰ تا ۲۰/۰۰۰ سال قبل از میلاد در این منطقه از جهان می‌زیستند، به زبانهای بسیاری سخن گفته و روشهای زندگی کاملاً متفاوتی را به وجود آوردند. آنان به ایجاد جوامع کشاورزی پیشرفته‌ای نظیر هاپی^۱ و پیما^۲ در بخش جنوب غربی، و الگون کوبین^۳ و دلاور^۴ در شمال شرقی قاره امریکا توفیق یافتند. برعکس، قبایلی که در دشتهای زندگی می‌کردند، عمدتاً به صورت جوامع بدوی اهل شکار بودند؛ که مشهورترین آنان تیره‌های کومانچی^۵ در جنوب غربی و سیوکس^۶ و کراو^۷ در دشتهای شمالی است. هر یک از این جوامع برای خود سنتهای دینی متفاوتی را به وجود آوردند، تاحدی که گاهی دو قبیله که بسیار نزدیک به هم نیز زندگی می‌کردند، از لحاظ اعتقادات، اساطیر، و آداب دینی کاملاً متفاوت بودند. این سنتهای متفاوت و متنوع مبین روشهای خاصی بود که از طریق آن روشها، بومیان امریکایی روابط خود با یکدیگر و با دنیایی که در آن زندگی می‌کردند را درک می‌نمودند.

در اثر این سنتهای کاملاً مغایر و متنوع، بومیان امریکایی نظام دینی کاملاً یکپارچه‌ای را ندارند که در آن همه مبادی نظری به طور کامل تبیین گردیده باشد. البته

1. Hopi

2. Pima

3. Algon quin

4. Delaware

5. Comanche

6. Sioux

7. Crow

در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم مطالب زیادی درباره ریشه، منشأ و مبدأ دین به رشته تحریر درآمده است البته نه الزاماً منشأ و مبدأ یک دین خاص، بلکه مبادی دین به طور کلی. این نسلهای قبلی از متفکرین و صاحب نظران در پی آن بودند که بدانند «دین» چگونه آغاز شده است. آیا تجربه دینی بشر با پرستش یک خدای متعالی آغاز گشته، یا پرستش یک سمبل توتم پرستانه، یا ارواح [مقدس] و یا سرانجام نیروی قوی و سهمگین؟ تیت ما این نیست که به بحث درباره چنین پرسشهایی پردازیم، چه رسد به اینکه یکی از انواع تجربه های دینی بسیار قدیمی و باستانی را انتخاب و اختیار کنیم، گرچه بحث در مورد اینکه سرانجام «دین» چه زمانی و به چه صورت آغاز شده، بسیار جالب و جذاب می نماید، چنین بحثهایی الزاماً بالمال به یک سلسله نظرپردازی و خیال پروری می انجامد که از اهداف اصلی ما در این کتاب، یعنی مطالعه ادیان خاص عالم [و نه دین به طور کلی] بسیار دور است.

(ریچارد بوش... جهان مذهبی - ۱)

اقداماتی نظیر شکار و یا ماهیگیری حیات بشر را حفظ کرد و باقی گذاشت، سخن می‌گویند. نسلهای متوالی از مردم می‌توانند با تکرار این اساطیر به هویت و نقش خویش پی برده و وجود خویش را با محیط پیرامونشان، و نیز خدایانی که همه این ماجرا را شروع کرده‌اند، مرتبط سازند. بدین گونه است که از یک منشأ و سرآغاز مقدّس، تاریخی مقدّس سر برمی‌آورد و این همان معنای «اسطوره» است، در مقابل «افسانه و داستان» که عبارت است از داستانی در مورد اشیای معمولی و رایج و آدمهایی معمولی، بدون فعالیتها و اقدامات سیطره‌آمیز موجودات و ذوات فوق طبیعی.

پاره‌ای از حرکتها و نهضتهای دینی وجود دارند که در مورد آنها تعیین یک نقطه شروع خاص و قابل تقویم بی‌نهایت اهمیت دارد. به عنوان مثال، در ادیان یهودی و مسیحیت تعیین هویت و ماهیت حوادث و شخصیهایی خاص، تعیین زمان و تاریخ حوادث و پیدا کردن جزئیات و تفصیل بیوگرافی زندگی شخصیهایی تاریخی این ادیان از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است. به خاطر آوردن یک کلام و یا اقدام خاص از ناحیه یکی از چهره‌های کلیدی ادیان مزبور که در زمان معینی بر زبان آورده و یا انجام شده باشد و انجام مراسم یادبود و تشریفات مذهبی در مورد آن، در ترکیب کلی مجموعه نظریات و حیات ادیان یاد شده نقشی اساسی و زیربنایی دارد.

از جالبترین راههای مطالعه یک مذهب، بررسی و مطالعه شخصیت قهرمانان آن دین است اعم از اینکه در سالهای نخستین و یا متأخر [از ظهور دیانت مزبور] زندگی می‌کرده و یا اینکه از چهره‌های بنیانگزار و یا قدیس آن دین بوده‌اند. چنین افرادی، به خاطر اقدامات اصیل، برجسته و شریفشان، زندگی سراسر فداکاری و پرباشارشان و سرسپردگی و اخلاص کامل بالنسبه به آنچه که در نظر ایشان محترم و مقدس می‌باشد، نمونه‌های تاریخی و زنده‌ای از آنچه دین ایشان برای انسانها معنی می‌دهد، به دست می‌دهند. آنچه انسان در نمونه این قبیل از زندگی‌ها به دست می‌آورد، احتمالاً با آنچه که می‌توان از خلال کتابها، از جمله کتاب حاضر، به دست آورد فرق دارد. ایشان تجسم زنده متون مقدس، مبادی نظری، عملکردها، و اقدامات گروهی‌ای هستند که از باارزترین منابع و انگیزه‌ها در جستجوی معنای مذهبی می‌باشند.

سر آغاز

«مذهب چگونه آغاز شد؟ صاحب نظران از منشاء پیدایش آن چه می‌دانند؟ دانستن شروع و آغاز مذهب چه فایده و اهمیتی برای جامعه دارد؟»

با اولین دسته از سؤالاتمان، با یک تنوع فریبنده و جذاب روبه‌رو می‌شویم. در مورد سرآغاز بعضی از حرکتهای دینی، اطلاعات تاریخی کمی موجود است و بیا حتی اصلاً چنین اطلاعاتی وجود ندارد، و از این روی است که خود آن جامعه ممکن است در پاسخ به سؤالات یاد شده بگوید، «ما نمی‌دانیم» و یا در مواقعی دیگر جواب دهد، «اهمیتی ندارد یا مهم نیست». البته باستان‌شناسان به مصنوعات هنری فرهنگهای دوران قدیم، اشاره می‌کنند که ممکن است حاوی اطلاعات قابل اعتمادی بوده و یا حداقل حاکی از یکی دو اشاره ضمنی [بر وجود اولیه دین] باشد، اما به هر حال اطلاعات دقیق دربارهٔ سرمنشأ چنین ادیانی بسیار کم است.

در موارد بسیاری ملاحظه می‌شود که هسته‌ای از اطلاعات و داده‌های معتبر و مستند و واقعی تاریخی احتمالاً با یک سلسله اساطیری درهم بافته شده که بیشتر در مورد احساسات، عواطف و ارزشهای عمیقتر آن مردمان صادق هستند تا منابع و سرچشمه‌های تاریخی [مذهب] ایشان. بدیهی است که انواع گوناگونی از اساطیر وجود دارند، اما در این جا توجه و علاقه ما بیشتر به اسطوره‌ای است که به عنوان یک شعر و یا داستان از «وقایع روزهای پیشین» و یا «وقتی که پدران ما بر این سرزمین قدم گذاشتند» سخن می‌گوید. احتمالاً حوادثی که در این اساطیر از آنها سخن به میان می‌آید، قابل واریسی و تمیز نیستند، اما خود چنین اساطیری هم هیچ‌گونه داعیهٔ دقت تاریخی و یا علمی ندارند. بلکه صرفاً تأیید و تصدیقی است بر آنچه یک گروه از مردم در مورد رابطهٔ خود با موجودات فوق طبیعی بدانها اعتقاد دارند. این داستانها احتمالاً در مورد خلقت عالم، اقدامات گوناگون خدایان و قهرمانان و اینکه چگونه یک زوج اولیه حیات روی کرهٔ زمین را به وجود آوردند، و سرانجام چگونه

اشخاص تبهکار و ستمگر کیفر اعمال خود را می بینند . پس از اینجا می فهمیم که باید عالم دیگری باشد که در آنجا بکارهای مردم دقیقاً رسیدگی شود تا اگر کسی عمل خیری انجام داده پاداش آنرا ببیند و اگر کارزشتی از او سرزده بجای آن برسد . دین ، مردم را باین اعتقادات و سایر عقاید حقه ئی که بعداً بطور تفصیل بیان می شود ، تشویق می نماید و آنان را از جهل و بیخبری بر حذر می دارد .

۲- اخلاق

دین بما می گوید که در زندگی ، صفات پسندیده برای خود اختیار کنیم و خوی خوش داشته باشیم و خود را با اوصاف خوب و نیکو بیارائیم . وظیفه شناس ، خیر خواه ، بشردوست ، مهربان ، با وفا ، خوش خلق ، خوشرو و دادگستر باشیم و از حق خود دفاع کنیم و از حدود و حقوق خود تجاوز نکنیم و بمال و عرض و جان مردم تعدی روا نداریم . و در طلب دانش و ادب از هیچگونه فداکاری و از خود گذشتگی کوتاهی ننمائیم و بالاخره ، عدل و اعتدال (میانه روی) را در تمام امور زندگی پیشه خود سازیم .

۳- عمل

دین دستور میدهد که در زندگی ، کارهایی را انجام دهیم که خیر و صلاح خود و جامعه ما در آنهاست و از کارهایی که فساد و تباهی ببار می آورد دوری کنیم . و نیز بما می آموزد که بعنوان عبادت و پرستش پروردگار اعمالی مانند نماز و روزه و نطائر آن که نشانه بندگی و فرمانبرداری است بجای آوریم . اینهاست مقررات و دستورهای که دین آورده و ما را به آن دعوت می نماید و چنانکه پیداست بعضی از آنها اعتقادی و برخی اخلاقی و پاره ئی دیگر عملی است . بطوریکه گفته شد پذیرفتن و بکار بستن آنها یگانه وسیله سعادت و نیکبختی است زیرا میدانیم که انسان جز اینکه واقع بین باشد و با اخلاق نیکو و اعمال پسندیده زندگی کند ، سعادت بی ندارد .

(سید محمد حسین طباطبائی)

بنابراین دین بسه بخش تقسیم میشود

۱- اعتقادات

۲- اخلاق

۳- عمل

این بیان مجمل را باید تفصیل داد تا مورد قبول خوانندگان گرامی

واقع شود .

۱- اعتقادات

ما اگر بعقل و وجدان خود مراجعه کنیم درمی یابیم که این جهان هستی بانظام شگفت انگیز خود نمی شود خود بخود بوجود بیاید و این نظام حیرت-انگیز جهان آفرینش نمی تواند بدون نظم دهنده‌ئی انجام یابد ، مسلماً آفریننده‌ئی هست که باتوانائی و علم بی پایان خود این جهان بزرگ و با عظمت را پدید آورده است و با قوانین ثابت و تغییر ناپذیری که در سرتا سر عالم هستی برقرار کرده ، جهان آفرینش را بانظام دقیق برآه انداخته است و هیچ چیز بیهوده و بگراف آفریده نشده و هیچ موجودی از قوانین خدائی که بر جهان حکومت می کند ، خارج نیست .

ایا باور کردنی است که چنین خدای مهربان با همه لطف و عنایتی که به آفریده‌های خود دارد انسان را که شاهکار خلقت و آفرینش است ، بحال خود بگذارد ؟ و جامعه بشری را بعقل خودشان که بیشتر اسیر هوی و هوس شده و در نتیجه دچار گمراهی و بدبختی می شوند واگذار نماید ؟ . پاسخ این سؤال ناگفته پیدا است ؟ .

بنابراین باید بوسیله پیامبرانی که از هر نوع خطا و اشتباه بدورند ، دستورهای برای افراد بشر بفرستد تا بکار بستن آن دستورها آنانرا بسعادت و نیکبختی برساند .

ومی بینیم در این جهان آثار و فوائد پرارزش عمل به مقررات دینی بطور کامل آشکار نمی شود ، نه افراد نیکوکار به پاداش خود می رسند و نه

دین

دین ، عقاید و یک سلسله دستورهای عملی و اخلاقی است که پیمبران از طرف خداوند برای راهنمایی و هدایت بشر آورده اند . اعتقاد به این عقاید و انجام این دستورها ، سبب سعادت و خوشبختی انسان در دو جهان است .

پس اگر ما دیندار باشیم و از دستورهای خدا و پیغمبر پیروی کنیم هم در این دنیای زودگذر خوشبخت می شویم و هم در زندگی جاویدوبی پایان جهان دیگر ، سعادت مند خواهیم بود .

ما میدانیم خوشبخت و سعادت مند کسی است که در زندگی خود هدف صحیحی داشته و در اشتباه و گمراهی بسر نبرد و دارای اخلاق خوب و پسندیده باشد و کارهای نیکو انجام بدهد . و در زندگانی پراز تلاطم دنیا قلبی مطمئن و دلی نیرومند و آرام داشته باشد .

دین خدا ، ما را بهمین سعادت و خوشبختی هدایت می کند و بدون دین ، سعادت و خوشبختی امکان ندارد . عقاید دینی مانند پلیس مخفی در دل انسان جای دارد و او را در همه حال همراهی می کند و وی را از رزایل اخلاقی باز داشته و به فضائل وادارش می کند .

ایمان ، قویترین و محکمترین تکیه گاهی است که در جزر و مد زندگی هرگز انسان دچار هراس و اندوه نمی شود . خداپرستان در هیچ حادثه ای خود را نمی بازند و در خویشتن احساس حقارت و زبونی نمی کنند ، چه خود را بقدرت نامحدود خالق جهان پیوسته میدانند و در کلیه حالات بیاد او و در پناه او هستند قلبی مطمئن و دلی نیرومند و آرام دارند .

دین بما دستور میدهد دارای اخلاق پسندیده باشیم و تا می توانیم کارهای خوب و شایسته انجام دهیم .

بخش چهارم

برخی از مذاهب و ادیان

رویسپیر و دانتون تندرو (رادیکال) نمی‌شمردند، رفته رفته برای جانشینی لافایت در دولت به فکر راهی افتادند.

هرکدام از این گروه‌بندی‌های رقیب گمان می‌کرد برای مشکل خود راه‌حل ساده‌ای دارد. جنگ علیه سپاهیان خارجی که در سراسر مرزهای نواحی شمالی فرانسه گرد آمده بودند. پادشاه معتقد بود که در جنگ نیروهای خارجی پیروز می‌شوند و قدرت کامل او را از نو مستقر می‌سازند. لافایت گمان می‌کرد که جنگ او را قادر می‌سازد به دیکتاتوری واقعی تبدیل شود. ژیروندن‌ها معتقد بودند که از موج شور و احساس ملی‌گرایی بهره‌برداری می‌کنند. مصممانه‌ترین مخالفت از شخص رویسپیر بود که بیشتر اوقات تاریخ‌نگاران و داستان‌سرایان مردم‌پسند او را هیولای سفاک تصویر کردند. او در کانون ژاکوبین استدلال می‌کرد که جنگ در راه روی ضدانقلاب باز می‌کند. اما نتوانست مانع کار ژیروندن‌ها شود که با پادشاه بر سر تشکیل دولت توافق کردند و بعد در آوریل سال ۱۷۹۲ به اتریش و پروس اعلام جنگ دادند.

(کریس هارمن)

طومار جمهوری در شان دو مارس صف کشیدند هدف قرار داد. دوازده ماه پیش این جا محل برگزاری جشن فدراسیون بود. پنجاه تن در کشتاری جان باختند که هیچ یک از کسانی که برای سرنوشته بعدی ملکه، ماری آنتوانت،* اشک می ریختند اشاره ای به آن نکردند. اما، سرکوبی محال بود مانع خشم و خروش فزاینده مردم شود. کمبود مواد غذایی، افزایش قیمت ها و بیکاری، افزارمندان و کاسبکاران (آنان مشهور به بی جامگان** بودند چون مردان به جای شلوارک تا زیر زانوی مخصوص طبقات ثروتمند، شلوار بلند می پوشیدند) و کارگران را به سرحد در ماندگی رسانید. ماه های ژانویه و فوریه سال ۱۷۹۲ شاهد شورش هایی برای غذا در پاریس بود، و در نواحی روستایی دسته های دهقانان تهدیدست به بازار یورش بردند و کاهش قیمت ها را بر غله و نان اعمال کردند. اِبِر (Hébert)، یکی از ژاکوبین ها، روزنامه ای منتشر می کرد به اسم *Le Pere Duchesne* (بابا دوشن)، مخاطبان آن به ویژه خوانندگان بی جامه بودند. ژاک رو (J. Roux)، کشیش پرطرفدار در یکی از فقیرنشین ترین محله ها، گروهی هوادار پیدا کرد که دشمنان آن ها را هار (*Enrage*) می خواندند. اینان تنفر شدید فقیران را بی پرده از اشراف و ثروتمندان ابراز می کردند. شمار روزافزونی بی جامه به کانون های سیاسی پیوستند و در نشست های منظم «ناحیه» که در تمام بخش های پاریس برگزار می شد گرد می آمدند. یک سازمان زنان انقلابی به رهبری کلر لاکوم (C. Lacombe)، بازیگر زن پیشین، مورد حمایت کسانی بود که در اعتراض به کمبود مواد غذایی و در راه پیمایی به سوی ورسای شرکت کرده بودند. افزون بر این از سرکوبی برنمی آمد که بر روی دو دستگی ها در رأس جامعه سرپوش بگذارد. شاه و ملکه کماکان در خارج با نیروهای ضد انقلاب سرگرم دسیسه چینی بودند. میان «میانرو» ها که دولت را اداره می کردند اختلاف افتاد، آنان در میان ترس از این دسیسه ها و بیم از توده ها گیر افتادند. در کانون ژاکوبین ها گروهی مشهور به بریسوتن ها (برگرفته از نام بریسو***، یکی از رهبران آنان) یا ژیروندن ها****، که خود را به اندازه

* Marie - Antoinette: شاهدخت اتریشی و ملکه فرانسه که در جریان انقلاب اعدام شد.
 ** به وام از فریدون شایان در کتاب فرانسه در عصر انقلاب ها، نوشته و. دالین و دیگران که آن را برابر با عبارت فرانسوی Sans - Culottes ابتکار کرد. بی جامگان بخش فقیر مردم فرانسه در دوره انقلاب شمرده می شدند. بیشتر از افزارمندان و خانواده آنان بودند، اما کارگران هم در میانشان دیده می شدند.
 *** Brissot, J. P.: روزنامه نگار، رهبر حزب ژیروندن در انقلاب کبیر فرانسه، در اکتبر سال ۱۷۹۳ اعدام شد.
 **** Girondin: جناح سست عنصر انقلابی کانون ژاکوبین در انقلاب فرانسه ۹۲ - ۱۷۹۱، مخالف سر سخت روبسیرو.

درمی آمیخت. جوش و خروش اندیشه‌ها نمایان بود و افزایش شتابان روزنامه‌ها به آن کمک می‌کرد - تنها در شش ماهه آخر سال ۱۷۸۹ دویست و پنجاه روزنامه از چاپ درمی آمد - و کانون‌های سیاسی نیز اثربخش بودند که ملت در آن‌ها گرد می‌آمدند و دربارهٔ رخدادهای روز بحث و جدل می‌کردند. مشهورترین این‌ها کانون ژاکوبین* در پاریس بود که زیر نفوذ روبسپیر** وکیل مدافع شهر شمالی آراس قرار داشت و همانند شمار زیادی از کانون‌های نظیر دیگر در سرتاسر کشور بود. دانتون***، وکیل مدافع دیگر بر کانون کوردلیه (Cordelier) مسلط بود، که پیوستن به آن ارزان تر و با توده‌ها دمخو تر بود، اعضای آن سخت تحت تأثیر خبرنامه روزنامه *L'Ami du Peuple* (دوست خلق) به قلم پل مارا**** بودند.

با این همه سلطنت مشروطه «میانه‌رو»ی لافایت بیش از دو سال برگسترهٔ سیاسی مسلط بود. اقدام پادشاه در گریختن از پاریس در ژوئن سال ۱۷۹۱ برای پیوستن به سپاهیان ضدانقلاب که در مرزگرد می‌آمدند با اقدام فوری پستیچی دهکده در فراخواندن شبه‌نظامیان محلی بی‌اثر شد. جناح مسلط در مجمع هرگونه مخالفتی را با سلطنت رد کرد. آنها اعلام کردند «انقلاب پایان یافته»، و به دروغ پراکنند که پادشاه ربوده شده. بارناو (Barnave) یکی از رهبران گفت: «بزرگ‌ترین خطر، نابودی سلطنت است»، چون معنایی جز «از میان بردن مفهوم مالکیت» ندارد. ژان پل مارا ناچار شد مخفی شود و مدتی را به حال تبعید در انگلیس به سر برد. قوانین «لوشاپلیه» (Le Chapelier) اتحادیه‌ها و اعتصاب‌ها را ممنوع کرد. گارد ملی هزاران تن را که برای امضای

* Jacobin: اعضای مهمترین کانون انقلابی در پاریس پس از سال‌های ۹۴-۱۷۸۹. در آغاز دربرگیرندهٔ «میانه‌روها»یی مانند ژیروندین‌ها و عناصر انقلابی‌تر بود. بعدها این اصطلاح در مورد مضموم‌ترین بخش به رهبری روبسپیر به کار رفت. این اسم در خارج از فرانسه در اشاره به تمام هواداران انقلاب به کار برده می‌شد.

** Robespierre, M.: وکیل مدافع اهل آراس در نواحی شمال فرانسه که رهبری «ژاکوبین»، انقلابی‌ترین بخش بورژوازی را در سال‌های ۹۴-۱۷۸۹ برعهده داشت و در همین سال اعدام شد.

*** Danton, G.J.: وکیل مدافع از جناح رادیکال بورژوازی در انقلاب فرانسه. انقلابی‌ترین شخصیت در دولت ژیروندین در سال ۱۷۹۲، سپس در سرنگونی آن دولت به روبسپیر پیوست. عضو کمیته تأمین اجتماعی تا آوریل سال ۱۷۹۴ که باگیوتین سر از تنش جدا شد. (در ضمن فیلم درخور توجهی از زندگی او تحت عنوان دانتون، ساخته آندره وایدا فیلم‌ساز بلندآوازهٔ لهستانی ساخته شده - م).

**** Marat, J. P.: پزشک طبقات فرادست که در جریان انقلاب فرانسه پس از سال ۱۷۸۹ قهرمان تنگدستان شد. در ایجاد دولت ژاکوبین در سال ۱۷۹۳ با روبسپیر و دانتون کار کرد، منفور «میانه‌رو»ها بود و در ژوئیه سال ۱۷۹۳ به قتل رسید.

حمله‌ور شدند و زنانی که راه ورسای را در پیش گرفتند به ابتکار خود کارستان کردند، کمبود مواد غذایی که نواحی فقیرنشین را گرفتار کرد و بیزاری از دوستان اشرافی پادشاه انگیزه آنان بود. اما آن‌ها هنوز هم رهبری نمایندگان رسمی طبقه سوم را می‌پذیرفتند. رهبری افراد طبقه میانی بالا را که خواستار تغییر محدود بودند. اینان قدرت مسلح تازه را در پاریس در دست‌گارد ملی متمرکز کردند که کمابیش منحصرأ از بخش‌های مرفه طبقه میانی سربازگیری می‌کرد. در رأس آن لافایت*، ژنرال پیشین و از اشراف قرار داشت که صلاحیت «دموکرات» بودن او نتیجه کارش در سمت مشاور رسمی فرانسه در جنگ استقلال امریکا بود. در لوای رهبری او مجمع کار تدوین قانون اساسی را آغاز کرد که حق رأی را، از راه قید و شرط مالکیت نامعقول، به اصطلاح شهروندان فعال محدود کرد و پادشاه را با اختیار به تأخیرافکندن قوانین تازه به مدت دو سال به حال خود وانهاد. از مردم انتظار می‌رفت که از نظم نویی که در پیرامون «اتحاد» پادشاه و مجمع و ثروتمندان و فقیران پدید آمد شادمان باشند. در آغاز بسیاری شاد بودند. وقتی پادشاه، اشراف پیشین، طبقات میانی و توده‌های پاریسی مشترکاً یادبود نخستین سالگرد سقوط باستیل را در «جشن» بزرگ «فدراسیون» برگزار کردند، احساس عمومی آزادی و شور و شادی به چشم می‌خورد.

احساس اتحاد دیرنده نبود. اشراف، با اینکه به ثروشان چسبیده بودند، از قضیه از کف دادن امتیازهای دیرین خود سخت خشمگین بودند. بسیاری از آنان به خارج نقل مکان کردند و از همان‌جا با کسانی که در کشور مانده بودند برای برانداختن انقلاب دسیسه کردند. پادشاه و ملکه پنهانی به دیگر پادشاهان نامه نوشتند و به اصرار خواستار حمله خارجی شدند.

در عین حال، در میان توده‌های شهر و روستا نارضایتی از واقعیت بهتر نشدن وضع مادی روزافزون بود. تابستان سال ۱۷۸۹ شاهد موج نارضایتی در میان دهقانان بود. «ترس شدید» - که حمله به کوشک‌های اشرافی و آتش زدن ادعانامه‌های مطالبات فئودالی را در پی داشت. در شهرها و بازار شهرستان‌ها آشوب‌ها علیه کمبود مواد غذایی، افزایش قیمت‌ها و بیکاری مکرر بود و با نفرت از اشراف و سفته‌بازان

* Lafayette: ژنرال فرانسوی، به مستعمره‌های امریکا در جنگ استقلال یاری رساند، شخصیت متنفذ دولتی در دو سال اول انقلاب فرانسه بود و در تبعید در دوره جمهوری، در سال ۱۸۳۰ به لویی فیلیپ کمک کرد.

سیاست اندیشه نکرده بودند، جوش و خروشی پدید آورد. کانون‌ها پدیدار شدند، در آغاز در میان اعضای مرفه طبقه میانی، و در آن‌ها مردم در باب آنچه رخ می‌داد بحث می‌کردند. انبوهی خبرنگار و جزوه منتشر می‌شد. حدود چهارصد نماینده طبقه میانه پارسی در شهرداری گردآمدند و جمع خود را شورای شهر یا «کمون» اعلام کردند.

سقوط باستیل و پس از آن

شایعه‌ها درباره کودتای نظامی نزدیک، توده‌های شهر را به نحو بی سابقه‌ای به هیجان درآورد. در دوازده ژوئیه مردم بخش‌های فقیرنشین شهر تظاهرات کردند و هر شمخالی را که می‌یافتند به دست می‌گرفتند. دو روز بعد شمار بزرگی به سوی مظهر استیلا سلطنت بر شهر، دژ باستیل، حرکت کردند که صدپا بلندی داشت و خندقی هشتادپایی آن را احاطه می‌کرد. این حرکت اعتراضی خشک و خالی نبود. باروت تفنگ‌ها در بنای دژ انباشته بود و مخالفان پر شمار رژیم در آن زندانی بودند. جماعت بر آن شدند دژ را تسخیر کنند. مدافعان توپ در کردند. تیراندازی سه ساعت پایید و هشتاد و سه کشته برجای نهاد. مردم توپ‌های خود را به میدان کشیدند، آن‌ها را از مهمانسرای دواین‌ولیدز به چنگ آوردند. پس از اینکه تهدید کردند که دژ و منطقه پُررفت و آمد پیرامون آن را منفجر می‌کنند، فرمانده باستیل خود را تسلیم توده‌ها کرد. انقلاب بر پایتخت مسلط شده بود. سرمشقی که کمی بعد شهر به شهر در سرتاسر کشور پیگیری شد.

سقوط باستیل نخستین چرخشگاه بزرگ در انقلاب بود. عملیات توده‌های پارسی به مجمع ملی جرأت داد که فرمان الغای فئودالیسم را صادر کند (هرچند احتمال می‌رفت که دهقانان برای خاتمه مطالبات فئودالی خسارت پردازند) و «اعلامیه حقوق بشر» را با همان مایه اعلامیه استقلال امریکا از تصویب بگذرانند. عملیات توده‌ای دیگری تلاش دیگر پادشاه را برای طراحی کودتای نظامی بی‌اثر کرد. زنان نواحی فقیرنشین پاریس به طرف ورسای راه‌پیمایی کردند و بیست‌هزار مرد مسلح را پشت سر خود به صحنه کشیدند. آن‌ها وارد کاخ شدند و پادشاه را ناگزیر کردند همراه آنان به پاریس بازگردد، در آن‌جا زیر نظر همگان قرار می‌گرفت.

این کوتاه کردن راه همچنان دراز سرنگونی سلطنت بود. مردمی که به باستیل

بازداشت پادشاه، دانتون به دولت می پیوندد. سپتامبر ۱۷۹۲: پیروزی در والمی، انتخابات مجمع با حق رأی بزرگسالان مذکر. ژانویه ۱۷۹۳: اعدام پادشاه. فوریه ۱۷۹۳: انگلیس وارد جنگ می شود. بهار ۱۷۹۳: پیشروی سپاهیان حمله کننده به سوی پاریس، شورش های سلطنت طلبی در باختر فرانسه (وانده). مه - ژوئن ۱۷۹۳: قیام در پاریس، دولت ژاکوبین به رهبری روبسپیر و دانتون، جنگ داخلی. تابستان ۱۷۹۳: قتل مارا، پایان تمام پرداخت های فتودالی، سلطنت طلبان تولون را به انگلیسیان تسلیم می کنند. سپتامبر ۱۷۹۳: بسیج قیام در پاریس، قانون حداکثر قیمت ها را تعیین می کند، آغاز ترور. اکتبر - دسامبر ۱۷۹۳: شکست قیام های سلطنت طلبی و ژیروندن ها. فوریه ۱۷۹۴: ژاکوبین ها به برده داری در سرتاسر امپراتوری فرانسه پایان می بخشند.

مارس - آوریل ۱۷۹۴: اول اعدام اِبر، بعد اعدام دانتون به دست ژاکوبین ها، نیروهای انقلابی در تمام جبهه ها پیروزند. ژوئن - ژوئیه ۱۷۹۴: «ترور بزرگ». ژوئیه ۱۷۹۴: «ترومیدور»، اعدام روبسپیر و دیگر ژاکوبین ها. نوامبر - دسامبر ۱۷۹۴: کانون ژاکوبین تعطیل شد، لغو قوانین «حداکثر»ی برای قیمت ها. مارس - مه ۱۷۹۵: سرکوبی وحشیانه آخرین قیام عمومی، هزار و دویست بازداشتی، سی و شش اعدامی. سپتامبر ۱۷۹۵: قانون اساسی تازه با حق رأی محدود، دولت برای سرکوبی قیام سلطنت طلبی به بوناپارت متکی است، قدرت واقعی پنج مرد دیرکتوار. نوامبر ۱۷۹۹: بوناپارت قدرت را به چنگ می گیرد، «کنسول اول» می شود. ۱۸۰۴: بوناپارت خود را امپراتور ناپلئون اول می نامد.

تمام نمایندگان طبقه سوم از طبقه میانی شایسته ای بودند، و بیشتر نیز از بخش های ثروتمند آن. نیمی وکیل مدافع بودند، و مابقی بیشتر بازرگان، بانکدار، شرکت دار و زمینداران ثروتمند طبقه میانی. افزارمند یا دهقانی در کار نبود. کم و بیش تمام آن ها به ضرورت سلطنت نیز معتقد بودند، ولو «سلطنت مشروطه»، و به قید و شرط های سفت و سخت مالکیت در هر نظام انتخاباتی تن در می دادند. اما بی تردید حاضر نبودند سرکوب شوند، و بحث ها در ورسای در میان مردم پر شمار در پاریس که هیچ گاه پیش از آن در

با این وصف در تابستان ۱۷۸۹ آن قدرت ناگهان سر در نشیب فروپاشی گذاشت. پادشاهان نمایندگان سه «طبقه» را که جامعه فرانسه را به وجود می آوردند - روحانیان، اشراف و بقیه مردم، «طبقه سوم» - به منظور گفتگو درباره روش های افزایش مالیات ها فراخواند. اما نمایندگان طبقه سوم نه در برابر اشراف سر خم کرده بودند و نه به حرف پادشاه عمل. برپایی یک «مجمع ملی» را اعلام کردند و پس از اینکه پادشاه آنان را به تالار راه نداده بود، در یک زمین تنیس گرد آمدند و سوگند یاد کردند که تا وقتی او قانون اساسی در اختیار آنان نگذارد پراکنده نشوند. پادشاه با فراخواندن بیست هزار سرباز و برکناری تکو (Necker) وزیر اعظم خود، که گویا با فراخوان اصلاحات همصدا بود، واکنش نشان داد.

گاه شمار انقلاب فرانسه

۸۸ - ۱۷۸۷: ارتجاع اشرافی در برابر مالیات های املاک بزرگ ایستادگی می کند، پادشاه موافقت می نماید مجمع طبقاتی را فراخواند.	مراسم «هماهنگی» میان شاه و مردم. بهار ۱۷۹۱: پادشاه سعی می کند از پاریس بگریزد.
آوریل ۱۷۸۹: نشست مجمع طبقاتی در ورسای.	ژوئیه ۱۷۹۱: گاردها مردم را در شان دومارس دسته دسته می کشند.
ژوئن ۱۷۸۹: هیئت نمایندگی طبقه سوم خود را مجمع ملی اعلام کرد.	اوت ۱۷۹۱: آغاز شورش بردگان در سن دومینگو (هائیتی)
ژوئیه ۱۷۸۹: اهالی پاریس به باستیل حمله می کنند.	سپتامبر ۱۷۹۱: قانون اساسی با قید و شرط سفت و سخت مالکیت.
اکتبر ۱۷۸۹: راه پیمایی زنان به طرف ورسای، پادشاه به ناچار به پاریس برمی گردد، گاردهای ملی - لافایت رفته رفته بر شهر مسلط می شوند، سلطنت مشروطه.	ژانویه ۱۷۹۲: شورش هایی برای غذا در پاریس.
ژوئیه ۱۷۹۰: جشن فدراسیون در پاریس،	آوریل ۱۷۹۲: دولت ژیروندن به اتریش و پروس اعلام جنگ می کند، شکست های سنگین نظامی.
	اوت ۱۷۹۲: ژورنه (بسیج) قیام در پاریس،

نقلاب فرانسه

در تابستان سال ۱۷۹۲، گوته* نامدارترین نماینده عصر روشنگری در آلمان نوشت: «اینجا و امروز عصری نو در تاریخ جهان آغاز می‌شود».

یک سال پیشتر، وان هگن دورپ (V. Hagendorp) نجیب‌زاده محافظه کار هلندی، شیوه چرخش امور را مشاهده کرده بود. نوشت: «در تمام کشورها» دو حزب در کار شکل‌گیری بودند. یکی، حزب کلیسا و دولت که معتقد بودند به «دولتی برحق که قدرتش به دست یک یا چند شخص بر توده مردم اعمال می‌شود، دارای خاستگاه الهی و تحت حمایت کلیسا است». حزب دیگر هرگونه حق دولت را رد می‌کرد، «بجز دولتی که از توافق آزاد تمام کسانی پدید آمده باشد که در آن فرمان می‌برند»، و «تمام اشخاصی که در دولت شرکت می‌کنند مسئول اعمال خودند».

آنچه گوته را بر سر شوق آورد این بود که این دو «حزب» در رزمگاه والسمی، در نواحی شمال فرانسه با یکدیگر رویاروی شدند، و حزب دوم پیروز میدان بود. نیروهای انقلاب فرانسه سپاهیان نیمی از پادشاهی‌های اروپا را شکست داده بودند.

ده سال پیشتر از نظر بیشتر اندیشه‌ورزان هیچ چیز بی‌معنی‌تر از فکر یک انقلاب در فرانسه به نظر نمی‌آمد چه رسد به انقلابی که سرتاسر اروپا را شعله‌ور بسازد. سلطنت فرانسه بیش از هزار سال فرمان رانده بود و بیش از صد و چهل سال از قدرت بی‌چون و چرای برخوردار بود. لویی چهاردهم، «خورشید شاه»، و کاخ بزرگ او در ورسای، مظهر یکپارچگی «خودکامگی» پایداری بود که فرانسه را بزرگ‌ترین قدرت در اروپا ساخته بود، و چنین بود مُرده‌ریگ جانشینان او لویی پانزدهم و لویی شانزدهم.

* Goethe, J. W. Von: شاعر، نمایشنامه‌نویس و داستان‌سرای سرشناس آلمانی در اواخر سده هژدهم و اوایل سده نوزدهم.

کرده بودند. پیروان بیشمار «لولارد» (Lollard) جان وی کلیف ، اصلاح طلب اواخر سده چهاردهم، در انگلیس پرتکاپو بودند. اما این جنبش‌ها هیچ‌گاه موفق نشده بودند کلیسا و جامعه‌ای را که در آن بود دوپاره کنند. لوتر از عهده این کار برآمد، همچنان‌که دیگر اصلاح‌طلبان که با او در نکات آیینی فرق داشتند - تسوینگی در زوریخ و کالون در ژنو. در درک علت این اتفاق لازم است نظری به تغییرات گسترده اقتصادی و اجتماعی بیندازیم که از هنگام بحران سده چهاردهم رخ داده بود - تغییراتی که اساسی را برای کیش‌های نو پی‌افکنند، همچنان‌که برای پادشاهی‌های نوپا و فاتحان جهان نو و دانش‌نویین نوزایی. اقتصاد و جامعه فئودالی در حال زادن چیزی نو بود و پروتستان‌تسیم یکی از فریادهای زایمان آن بود.

ساخته نبود که بتواند راه پشتیبانی رو به گسترش را از لوتر سد کند. شهرهای نواحی جنوب آلمان و سوئیس - بازل، زوریخ، استراسبورگ، ماینز - پشت سر او قرار گرفتند. همچنین برخی از قدرتمندترین امیران آلمان، مانند امیران ساکسونی، هسه و براندنبورگ، کمی بعد - با وجود اقدام‌های متقابل کارگزاران مانند زنده‌سوزانی چهارده تن از ازارمندان لوتری در فلکه شهر میو به سال ۱۵۴۶ - نوکیشان در هلند و فرانسه کم نبودند. هنری هشتم انگلیس پس از اینکه پاپ (متحد سلطنت اسپانیا) جدایی او را از کاترین آراگون، شاهدخت اسپانیایی تأیید نکرد، از کلیسای کاتولیک پیوند گسست.

لوتر کار را با استدلال‌های دین‌شناختی، آغاز کرد - دربارهٔ آمرزش‌ها و مراسم کلیسایی و نقش کشیشان در مقام میانجی میان مؤمنان و خدا و حق پاپ در انتظام کشیشان. اما کلیسای کاتولیک به چنان بخش محوری جامعه سده میانی تبدیل شده بود که این موضوع‌ها ممکن نبود جنبه اجتماعی و سیاسی پیدا نکند. در واقع، آنچه لوتر صورت داد مخالفت با نهادی بود که تسلط ایده‌تولوژیکی را به سود کل نظام فئودالی اعمال می‌کرد. کسانی که از این تسلط ایده‌تولوژیکی سود می‌بردند مجبور بودند معامله به مثل کنند. جدل‌ها در خصوص این موضوع‌ها بیشتر نقاط اروپا را در صد و بیست و پنج سال بعد در ورطه یک سلسله جنگ‌های خارجی و داخلی فرو می‌برد - جنگ اسمالکالدیک (Smalkaldic) در آلمان، جنگ‌های داخلی مذهبی در فرانسه، جنگ دراز مدت استقلال هلند از اسپانیا، جنگ سی‌ساله که سرزمین‌های آلمان را به ویرانی کشانید و جنگ داخلی انگلیس.

لوتر جدل‌کنندهٔ هوشمندی بود، در بیان دعوی خود رساله پشت رساله بیرون می‌داد و نیز ترجمه‌ای از کتاب مقدس که در گسترش زبان آلمانی تأثیر قاطع داشت. با این همه، این امر به خودی خود اثر اقدام‌های او را تبیین نمی‌کند. مخالفت با کلیسای کاتولیک رُم سنتی دیرینه بود و بر نگرش‌هایی کاملاً نزدیک به دیدگاه‌های لوتر استوار بود. حدود دو‌یست سال یک کلیسای زیرزمینی «والدنی»^{*} با گروه‌هایی در شهرهای بزرگ اروپا فعال بود. هواداران هوس (Hus) یک سده پیش در پس همان نگرش‌ها در بوهم مبارزه

* Waldensian: برگرفته از نام پیترو والدن، سدهٔ دوازدهم، بازرگان و بنیانگذار فرانسوی. فرقه مخالفان پیروی از کلیسای کاتولیک رُم که حوالی ۱۱۷۰ در جنوب فرانسه سر برآوردند و در سال ۱۱۸۴ تکفیر شدند. - م.

روشنفکران کم‌شمار بود. این نکته گذرگاهی ارتباطی برای دانشمندان سراسر اروپا فراهم آورد، اما نه برای توده مردم فلورانس و میلان یا ونیز. افزون بر این هنوز حرم‌تگراری خرافی به متن‌های کهن رواج داشت، چنان‌که نقل قولی از نویسنده‌ای یونانی یا رومی‌کماکان مانند نکته‌ای قاطع در بحث به‌نظر می‌آمد.

وقتی نوزایی در سراسر اروپا گسترش یافت، رفته رفته محتوی آن تغییر کرد. شمار دم‌افزونی ترجمه از زبان‌های یونانی یا لاتینی به زبان‌های گفتاری در دست بود. و کشش روزافزون نه تنها به خواندن آثار دیرینان بلکه به مخالفت با یافته‌های آنان دیده می‌شد. بارزترین نمونه در این خصوص پیشرفت‌های علمی کپرنیک و کپلر و گالیله بود. چه بسا سده شانزدهم کار را با تکرار طوطی‌وار اندیشه‌های دوهزار ساله آغاز کرد، اما در کمی بیش از یک سده بعد سیلانی از نوشته‌های نو در زبان توده مردم پدیدار شد. رابطه در زبان فرانسوی؛ شکسپیر و مارلو و بن جانسن در زبان انگلیسی؛ سروانتس در زبان اسپانیایی. مطلب تنها آگاهی دادن از داستان‌ها و نمایشنامه‌ها و بسانگره‌های نو بر روی کاغذ نبود، بلکه شکل بخشیدن به کلام هر روزی میلیون‌ها تن هم بود. دورانی که شاهد «پادشاهی‌های نوپا» بود، نظاره‌گر پیدایش اولیه زبان‌های ملی نیز بود.

کیش‌های نو

بیست و پنج سال پس از اینکه سربازان اسپانیایی گرانا را تصرف کردند و کلمب در کرانه جزیره‌های هند غربی در خشکی پیاده شد، مارتین لوتر* سی و چهار ساله، راهب و آموزگار الهیات، برگ کاغذی را بر در کلیسای در ویتن‌برگ در جنوب آلمان میخکوب کرد. کاغذ دربرگیرنده نود و پنج نکته («تز») بود که به فروش لوح‌های «آمزش گناهان» در کلیسای کاتولیک می‌تاخت. این لوح‌ها سندهایی بود که مردم را از گناهان مبری می‌کرد و برای رفتن به بهشت وعده گذرنامه می‌داد. عمل او بزرگ‌ترین شکاف را از دوره کنستانتین، که دوازده قرن پیش به مسیحیت ایمان آورده بود، در کلیسای باختر زمین پیش آورد. چنین برمی‌آمد که کلیسا یا امپراتوری روم مقدس هیچ‌کاری از دستش

* Luther, M.: راهب ناراضی آلمانی که سبب پیوند پروتستان‌ها با روم گسیخته شود.

وقفه بود، در همان وقت که کلیسا و دولت برای ریشه کنی اندیشه‌هایی که ممکن بود با مبارزه طبقاتی در شهر و روستا پیوند بخورد دست به کار بودند. دانشگاه‌ها، به جای اینکه مرکز کاوش فکری باشند، بیش از پیش با جدل‌های مدرسی (اسکولاستیک) متمایز می‌شدند که ظاهراً هیچ ربط عملی سودمندی نداشتند.

رنسانس نمایانگر بازگشت به تلاش‌های فکری و فرهنگی و علمی سده سیزدهم بود، اما در ترازوی بسیار بالاتر و با اساسی بسیار گسترده‌تر. نوزایی در خاستگاهش در دولت‌شهرهای ایتالیا، بی‌درنگ به مخالفت رو در رو با سترونی جهان‌نگری اواخر سده میانی برنخاست. آن دولت‌ها زیر سلطه گروه‌های تجاری بودند که با ثروتی که از راه غیرفئودالی به دست می‌آمد جلوه می‌فروختند و اعضای اشراف فئودالی قدیم را کنار می‌گذاشتند. اما در ایمن داشتن جایگاه‌های خویش در چهارچوبی که فئودالیسم پدید آورد از ثروت و قدرت خود استفاده می‌کردند. برای مثال، خانواده مسلط در فلورانس، مدیچی‌ها بودند. آنان کار را در مقام تاجر و بانکدار آغاز کردند، اما سرانجام دوتن از ایشان پاپ شد و دیگری ملکه فرانسه. فرهنگی که آنان بانی‌اش بودند وضع متضاد آن‌ها را بازمی‌تابانید. آنان تابلوهای نقاشی و تندیس به صناعتگرانی سفارش می‌دادند که دارای زمینه پلبی بودند و از جامعه نو که از بستر جامعه کهن پدیدار می‌شد شرح‌دیداری درخشانی به دست می‌دادند. «خدا به آدم جان می‌بخشد» (یا آفرینش آدم. - م.) اثر میکل‌آنژ یا «روز محشر» او در نمازخانه سیستین، آثار مذهبی است در ستایش انسان. در میان بزرگ‌ترین آثار او مجموعه‌ای است از تندیس‌های بسیار بزرگ از بردگان و زندانیانی که نشان می‌دهد انسان‌ها برای رهایی خود از سنگی که در آن به دام افتاده‌اند مبارزه می‌کنند. از سوی دیگر، ادبیاتی که گروه سالاران مشوقش بودند در برخی موارد از راه و رسم سده سیزدهم و اوایل سده چهاردهم گامی به پس بود. همان‌گونه که گرامشی*، انقلابی ایتالیایی نزدیک به هفتاد سال پیش یاد کرد، در حالی که دانه به زبان محلی مردم فلورانس می‌نگاشت، زبان «انسان‌گرایی» نوزایی، زبان لاتینی نخبه

* Gramsci, A. (۱۹۳۷ - ۱۸۹۱) مارکسیست انقلابی ایتالیایی. شخصیت اصلی در جنبش ایجاد شوراهای کارگری در تورین در سال‌های ۲۰ - ۱۹۱۹. عضو بنیانگذار حزب کمونیست ایتالیا ۱۹۲۱. عهده‌دار رهبری ۲۶ - ۱۹۲۴. زندانی موسولینی تا کمی پیش از مرگش در سال ۱۹۳۷. در زندان به مخالفت با خط مشی «دوره سوم» استالین برخاست. دوره سوم سیاست استالینی احزاب کمونیست که حزب‌های سوسیالیست و اتحادیه کارگری را «فاشیست‌های اجتماعی» می‌شمردند.

آماج کرد - اینان بدون گذرانی به حال خود وانهاده شدند تا در کشور دوره بگردند، درست از همان وقت که بارون ها گروه های خدمتگار قدیمی خود را اخراج کردند و زمینداران به گرد اراضی عمومی قدیمی «حصار کشیدند» و خرده زمینداران دهقان را از پاره زمین های خود بی بهره کردند. پادشاهان پیاپی با آنان مثل «تبهکاران ارادی» رفتار می کردند. ^{۳۷} قانون ۱۵۳۰ حکم می کرد:

شلاق و زندان برای ولگردان خوش بنيه. آنها باید به چرخ گاری بسته شوند و شلاق بخورند آن قدر که خونین و مالین شوند، و بعد باید قسم بخورند که به زادگاه خود یا جایی که در سه سال گذشته در آن زندگی کرده اند بازگردند و «به کار تن در دهند».

این قانون بعداً اصلاح شد:

برای دومین خلاف ولگردی شلاق باید تکرار شود و نصف گوش قطع گردد؛ اما برای سومین خلاف، خلافکار در حکم تبهکار سنگدل باید اعدام شود.

اندیشه های نو

دوره «کشف» امریکا و «پادشاهی های نوپا»، دوره رنسانس نیز بود - «نوزایی» زندگی فکری و هنر که در شهرهای ایتالیا پا گرفت و در یک سده به بقیه اروپای باختری دامن گسترده. در آن سوی قاره کشف دوباره دانش آثار باستانی کلاسیک بود و همراه آن گسستگی از جهان نگری تنگ نظرانه و بی اثری. میثاق های هنری و خرافه مذهبی که مشخصه دوران میانی اروپا بود. نتیجه شکوفایی هنر و ادب و پیشرفت های علمی بود که ماندش را عالم اروپا از دوران افلاطون و ارسطو و اقلیدس ریاضیدان ندیده بود.

با وجود ادعاهای برخی کتاب های تاریخی، این حرکت نخستین تلاش در آن گسستگی نبود. دو سده پیش، با ترجمه آثاری از زبان های لاتینی و یونانی و عربی در تولد، و تلاش اندیشمندانی مانند آبلار و راجر بیکن و نوشته های بوکاچیو، چاسر و دانته، پیروزی اولیه رقم خورده بود. اما با بحران بزرگ سده چهاردهم حاوی زمینه یک

اهمیت فزاینده بود - ایجاد تجارت و تولید در سطح محل. چنین بود که ایزابل و فردیناند پادشاهی مغربی قرقاطه (گرانادا) را تسخیر نمودند و بر سر قلمرویی در ایتالیا جنگ‌ها کردند، اما در عین حال هزینه سفر کلمب و جانشینان او را به امید توسعه تجارت فراهم ساختند. هنری هشتم برای ایجاد پیوندهای دودمانی با دیگر پادشاهان از ازدواج سود جست، اما به رشد صنعت پشم و نیروی دریایی انگلیس نیز کمک کرد.

این مطلب بی‌گمان دال بر این نیست که این پادشاهی‌ها از پیشینیان خود بیرحمی کمتری نشان می‌دادند. آنان آماده بودند برای استواری قدرت خود علیه یکدیگر و شهروندان خود از هر وسیله‌ای سود جویند و دسیسه‌چینی، قتل، آدم‌ربایی و شکنجه ابزار کار آنان بود. فلسفه آن‌ها به بهترین وجه در نوشته‌های ماکیاوولی*، کارمند فلورانس دولت بیان می‌شود که آرزوی زندگی‌اش دیدن ایتالیایی متحد در کشوری واحد بود و رهنمودهایی را تنظیم کرد که در آن بنا بود «شهریار»ی به این آماج دست بیابد. امیدهای او نقش بر آب شد. اما آثارش فهرست شگردهایی را مشخص می‌کرد که احتمال داشت یکراست از مجموعه اعمال پادشاهان اسپانیا یا هنری هشتم گرفته شده باشد.

ایزابیل و فردیناند تسخیر گرانادا را با کارهایی پی گرفتند که پادشاهی‌های اسلامی هرگز در حق مسیحیان روا نداشته بودند - در کشتن کسانی که از گزوش به مسیحیت سر برمی‌تافتند یا از کشور فرار می‌کردند دستگاه تفتیش عقاید (انکیزیسیون) را وسیله قرار می‌دادند. در آغاز سده هفدهم مردم مسلمان، که نهمصد سال در کشور به سر برده بودند، اخراج شدند. یهودیانی که در هشت سده فرمانروایی اسلامی را تحمل کرده بودند مجبور شدند بکویچند و برای خود در شمال افریقا و در حوزه بالکان زیر حاکمیت ترکیه (که در آن اجتماع یهودی اسپانیایی زبان در سالونیکا ماندند تا اینکه سپاهیان هیتلر، صدراعظم آلمان، در جنگ دوم جهانی شهر را تسخیر کردند) و در اروپای خاوری زندگی تازه‌ای فراهم کنند. حتی نوگروندگان به مسیحیت، *Conversos*، ایمن نبودند. در سال‌های ۱۵۷۰ موج اذیت و آزار آنان آغاز شد.

روش‌های خشن هنری‌های هفتم و هشتم و جانشینان آنان در انگلیس تنها علیه قدرت بارون‌های فنودال قدیمی اعمال نشد، شمار بزرگی از تنگدست‌ترین مردم را هم

* Macchiavelli, N. (۱۵۲۷ - ۱۴۶۷): نویسنده و سیاستمدار ایتالیایی که با اثرش *شهریار* (به ترجمه داریوش آشوری) بلندآوازه شد. کتاب غیراخلاقی‌ترین شیوه‌های سیاسی را پسندیده جلوه می‌دهد. - م.

بهتری می‌داد، وفاداری به فراموشی سپرده می‌شد. پادشاهان اغلب به زبان مردمی که بر آنان فرمان می‌راندند صحبت نمی‌کردند، و سندهای رسمی و مقررات حقوقی کمتر به زبان تابعان قوانین آنها بود.

این وضع در اواخر سده پانزدهم که اسپانیا داشت به سراغ فتح امریکای لاتین می‌رفت، در بخش‌های مهم اروپا تغییر کرد. شارل هفتم و لویی یازدهم در فرانسه، هنری هفتم و هنری هشتم در انگلیس و ایزابل و فردیناند، پادشاهان مشترک در اسپانیا همه در افزایش قدرت خود به هزینه اربابان بزرگ فئودال و تحمیل نوعی نظم سراسری در چهارچوب آنچه امروزه مرزهای ملی است موفق بودند.

این تغییرات با اهمیت بود زیرا که نخستین جابه‌جایی‌ها را از تشکیلات فئودالی به سازمان امروزین پدید آورد. این گذر از مرحله تکمیل هنوز خیلی فاصله داشت. قدرتمندترین پادشاهی‌های «نوپا»، که اسپانیا باشد، همچنان دارای ساختارهای اداری جداگانه‌ای برای بخش‌های کاتالونیا، والنسیا، آراگون و کاستیل خود بود، و شاهان آن به قصد حفظ مالکیت سرزمین‌ها در ایتالیا و کشورهای زمین‌پست* یک قرن و نیم دیگر جنگیدند. پادشاهان فرانسه پیش از مجبور ساختن اربابان قلمروها به تسلیم شدن در برابر حکومت «مطلقه»، به ناچار یک رشته جنگ خارجی و داخلی را بر خود هموار کردند - و حتی در آن وقت هم گمرکخانه‌های داخلی و دستگاه‌های حقوقی محلی پابرجا ماندند. حتی در انگلیس که فتح نورمان** در سال ۱۰۶۶ دولت فئودالی متحدتر از هر جای دیگری پدید آورده بود، ارل‌های نواحی شمالی قدرت عظیمی داشتند و پادشاهان هنوز هم از ادعاهای خود در مورد «فرانسه» دست نکشیده بودند.

با این همه، «پادشاهی‌های نوپا» و «حکومت‌های استبدادی» که بعدها از درون آنها در فرانسه و انگلیس پدید آمدند چیز دیگری را به نظام کهن فئودالی عرضه کردند. دولتی‌هایی بودند متکی بر فئودالیسم اما در آنها پادشاهان یاد گرفته بودند که از نیروهای نوخاسته مرتبط با نظام بازار و توسعه شهرها به عنوان عامل توازن قدرت اربابان فئودال استفاده کنند. سیاست آنان کماکان هدف‌های فئودالی دیرین را در کسب اراضی از راه زور یا اتحادهای وصلتی در نظر می‌گرفت. اما هدف دیگر دارای

* اشاره به سه کشور هلند، بلژیک و لوکزامبورگ است. - م.

** فتح انگلیس به دست نورمن‌ها در دوران ویلیام فاتح در سال ۱۰۶۶. - م.

اشخاص وقتی از جهان باستان تا سده میانی صحبت می‌کنند، اغلب واژه‌های «کشور» یا «ملت» را به کار می‌برند. اما دولت‌هایی که در آن زمان فرمان می‌راندند با دولت «ملی» امروزی فرق نمایی داشتند.

امروز مسلم می‌پنداریم که یک کشور مشتمل است بر قلمرو پیوسته جغرافیایی درون مرزهای ثابت. انتظار داریم که کشور ساختار اداری واحد با مجموعه مالیات‌های واحد (گاهی با تغییراتی محلی) داشته باشد و بدون موانع آداب و رسوم میان نواحی مختلف آن. بدیهی می‌دانیم که کشور خواستار وفاداری «شهروندان» خود باشد، در عوض حقوقی را، هر قدر هم محدود، عطا کند. «بی‌تابعیتی» سرنوشتی است که اشخاص با حداکثر تلاش خود از آن می‌پرهیزند. افزون بر این یقین داریم که زبانی ملی وجود دارد (با گاهی مجموعه زبان‌ها) که فرمانروایان و فرمانبرداران به آن سخن می‌گویند.

پادشاهی‌های اروپای سده میانی از این خصیصه‌ها اندک بهره داشتند. اینان قلمروهای درهم جوشی بودند که با تقسیم‌بندی‌های زبان‌شناختی میان مردمان و گستره موانع جغرافیایی در تضاد بودند. امپراتور «امپراتوری روم مقدس ملت ژرمن» معمولاً بوهم را به عنوان پادشاهی اداره می‌کرد و بر قلمروهایی مختلف در سرزمین‌های ژرمن زبان و در بخش‌هایی از ایتالیا ادعای حاکمیت داشت. پادشاهان انگلیس در یک رشته جنگ درگیر بودند و سعی می‌کردند بر ادعای خود بر قسمت بزرگ قلمرو فرانسوی زبان پا بفشارند. شاهان فرانسه، در صدد نگهداشت قلمرویی بر پهنه آلپ بودند، در گستره‌ای که امروزه ایتالیا است اما بر نواحی خاوری فرانسه (بخش دوک‌نشین بوریگاندی رقیب) و جنوب باختری فرانسه و نورماندی (زیر فرمانروایی شاهان انگلیس) یا بریتانی زیاد تسلط نداشتند. وقتی ازدواج‌ها و میراث، حق حاکمیت را بر سرزمین‌های دوردست به پادشاهان می‌داد یا جنگ قلمروهای محلی را از چنگ آن‌ها درمی‌آورد، چه بسا جابجایی گسترده‌ای در سرحدات کشور صورت می‌گرفت. به ندرت ساختار اداری یکپارچه واحدی در چهارچوب کشور وجود داشت. معمولاً این نهاد از امیرنشینان، دوک‌نشینان، بارون‌نشینان و شهرستان‌های مستقل با فرمانروایان و دادگاه‌ها و قوانین محلی و ساختار مالیاتی و گمرک‌خانه‌ها و افراد مسلح خاص آن‌ها به وجود می‌آمد چنان‌که ابراز وفاداری هر کدام به پادشاه اغلب ظاهری بود و چه بسا اگر پادشاه رقیب پیشنهاد

از نوزایی به اصلاح

کلمب، امریکا را «کشف» نکرد. «سرخ‌پوستان» دست‌کم ۱۴۰۰۰ سال پیش هنگامی این کار را انجام دادند که از راه سبیری از تنگه برینگ گذشتند و وارد آلاسکا شدند. او حتی نخستین اروپایی نبود که وارد آن خطه شد. وای‌کینگ‌ها پانصد سال پیش از او حضور کوتاه خود را در کرانه شمال خاوری امریکای شمالی محرز کرده بودند. اما سال ۱۴۹۳ چرخشگاهی را در تاریخ رقم زد. برای اولین بار جامعه‌های عقب‌مانده پیشین در کرانه اقیانوس اطلس اروپا - آسیا توانایی اثرگذاری بارزی را بر دیگر بخش‌های جهان نشان دادند. بنابراین با اینکه اسپانیایی‌ها در امریکای شمالی و جنوبی همان قدر وحشی بودند که جنگجویان صلیبی در سه چهار سده پیش از آن در خاورمیانه، برآیند کار فرق می‌کرد. جنگجویان صلیبی آمدند، دیدند، فتح و ویران کردند. و بعد بیرون رانده شدند و چیزی از خود باقی نگذاشتند جز دژهای نظامی متروک. اسپانیایی‌ها آمدند، دیدند، فتح و ویران کردند. و ماندند به قصد ایجاد قلمروی نو و همیشگی.

درحالی که این امر در آن سوی اقیانوس اطلس روی می‌داد، دگرگونی‌هایی با همان اهمیت و در نهایت بهت‌آوری در خود اروپا اتفاق می‌افتاد. دگرگونی‌هایی در سیاست و زندگی فکری و ایده‌نولوژیکی و، شالوده اینها، دگرگونی در شیوه‌های گذران میلیون‌ها تن بود.

دلمشغولی روند عمده تاریخ این بوده که چگونه پادشاهی جانشین دیگری می‌شود. و کمی بیش از فهرست شهریاران و شهربانوان و وزیران را دربر می‌گیرد، همراه با حکایت تمهیدهای درباریان، قتل‌های شاهانه و نبردهای دودمانی. تغییرات سیاسی در پایان سده پانزدهم جدا از یک چنین جزئیات بی‌اهمیتی آغاز شد. و به پیدایش نوع تازه دولت انجامید که به هر تعبیری در کار چیرگی بر جهان بود.

بعضی از ما اهمیت آنچه را در میانه سال‌های ۱۰۰۰ تا ۱۳۰۰ در نواحی روستایی روی داد خیلی راحت دست‌کم می‌گیریم، چه از نظرمان غذا چیزی است که در سوپرمارکت‌ها خریداری می‌شود. دو برابر شدن مقدار غذای تولیدی هر خانوار دهقان امکانات را برای زندگی آدمی در سرتاسر اروپا دگرگون کرد. هرکس سررشته غذای اضافی را در دست داشت می‌توانست آن را با کالایی که دستفروشان دوره‌گرد حمل می‌کردند یا به دست افزارمندان تولید می‌شد معاوضه کند.

به‌طور سردستی، غله را می‌شد برای خانوادهٔ ارباب با ابریشم معاوضه کرد، آهن را برای سلاح‌های او، اثاثیه را برای قصر او، شراب و ادویه را برای مکمل غذای او. نیز ممکن بود به وسیله‌ای تبدیل شود که بر قدرت تولیدکشتکاران دهقان بیشتر بیفزاید - خیش‌های چوبی با نوک آهنین، انواع چاقوها، داس‌ها، و در مواردی، اسب‌ها با افسار و دهنه و نعل آهنی.

با عرضه این چیزها در بازار معمولی پله‌ور معمولی می‌توانست کاسبی محترم شود و کاسب محترم، بازرگانی ثروتمند. شهرها رفته رفته با سکنی‌گزیدن صنعتگران و بازرگانان احیاگشتند، و دکان‌ها و کارگاه‌ها در پیرامون قصرها و کلیساها دایر شدند. شبکه‌های تجاری گسترش یافت و رسماً دهکده‌های جداافتاده را در اطراف شهرهای روبه توسعه به یکدیگر وصل کردند و در منطقه‌ای پهناور بر شیوهٔ زندگی اثر گذاشتند. مالکان در کسب پول برای خریدن وسایل تجملی و جنگ‌افزارها، سرف‌ها را واداشتند که محصول‌های فروشی تولیدکنند و اجاره‌بها را جایگزین خدمات کاری و تحویل محصول نمایند. بعضی اشخاص از عوارضی که از بازرگانان از بابت ایجاد بازار در اراضی آنان می‌گرفتند منبع درآمد اضافی پیدا کردند.

زندگی در شهرها با زندگی در نواحی روستاها خیلی فرق داشت. بازرگانان و افزارمندان اشخاص آزادی بودند و مستقیماً زیر قدرت طبقه اربابان نبودند. بنابر ضرب‌المثلی ژرمنی: «هوای شهر آزادت می‌کند». طبقات شهری بازم تمایلی نداشتند که حق انحصاری طبقه اربابی را بپذیرند. بازرگانان و افزارمندان که به کارگر اضافی نیازمند بودند، از سرف‌هایی که از قید رعیتی در املاک اطراف می‌رهیدند استقبال می‌کردند. و همچنان که شهرها از نظر وسعت و ثروت گسترش می‌یافتند، وسایل دفاع از استقلال و آزادی خود را به دست می‌آوردند، حصار می‌ساختند و شبه‌نظامیان شهری را مسلح می‌کردند.

تازه را در سرتاسر دوره فئودالی سازمان دادند و هزینه آن را تأمین کردند. آنان در گسترش نخستین و برای مدتی دراز مهم ترین قالب ماشینی کردن، یعنی آسیاب آبی، نیروی محرکه بودند.

اربابان فئودال، مانند دیگر طبقات فرمانروا، مهم تر از همه به بهره کشی می پرداختند. از کار دهقان بی دستمزد برای ساختن آسیاب استفاده می کردند، دهقانان را وامی داشتند گندم خود را در آن آسیاب کنند - و هزینه کار را از آن ها می گرفتند. اما در دوره ای از تاریخ، دلمشغولی آنان در افزایش سطح بهره کشی نیز سبب شد که برخی از آن ها به پیشرفت ها در وسایل تولید کمک کردند.

طبقه حاکم فئودال تنها دربرگیرنده بارون های جنگجو نبود. بسا از زمینداری های بزرگ در دست نهادهای مذهبی بود - مثلاً دیرها و صومعه ها: «در ثروت، قدرت و توانایی در فرماندهی... راهبان بزرگ، اسقفان و سراسقفان... همچند بارون های بزرگ نظامی بودند... اجتماع های رهبانی و اسقفان اعظم ثروت های هنگفتی اندوختند.^{۹۸} هر از چندی از باسوادای راهبان در دستیابی به نوشته های مربوط به فناوری از یونان و رُم و امپراتوری های بیزانس و عرب استفاده می شد: «اگر کسی در پی اولین آسیاب ها، آسیاب های آبی و بادی، یا به دنبال پیشرفت در شگردهای کشاورزی باشد، اغلب در ردیف اول فرقه های مذهبی را می بیند».

اختیار کردن کامل شگردهای نو تغییری را در روابط میان اربابان (خواه جنگجو خواه مذهبی) و کشاورزان در پی داشت. زمینداران بزرگ سرانجام ناچار شدند از شیوه بی حساب و کتاب رُمی در خصوص کارکنان دست بکشند - شیوه ای که تا اواخر سده دهم پایدار ماند. سپس آن ها به مزیت هایی در سرفداری پی بردند، در تقسیم اراضی به خانوارهای دهقانی به ازای سهمی از محصول. سرف ها در سخت کوشی تاحد توان خود انگیزه داشتند و در اراضی اجاره ای خود شگردهای نو را به کار می بستند. وقتی محصول کلی افزایش یافت، بر درآمدهای مالکان نیز افزوده شد، خاصه وقتی برای کشاندن دهقانان آزاد پیشین به عرصه سرفداری، قدرت نظامی خود را به کار گرفتند. آنچه بویس «دگرگونی سال ۱۰۰۰» می نامد از پایان نهایی برده داری کشاورزی نشانه داشت - و نیز از تشکیلات نهایی سرفداری فئودالی به عنوان یک شیوه تولیدی که پویاتر از نظام رُم قدیم بود.

گوشت، محصول لبنی، پوست و پشم تولید شود، و در عین حال محصول غلات را بهبود بخشد»، پنجاه درصد بر بازدهی محصول خود بیفزاید. یکی از تاریخ‌نگاران اقتصاد مدعی است، «طرح نشان داد که در خصوص نیروی انسانی ثمربخش‌ترین روش کشاورزی بود که عالم به خود دیده بود».

در سده‌هایی که در پی آمد شگردهای نوین دیگری هم بود، مانند اختیار کردن روش ساز و یراق کردن اسب از آسیای مرکزی - که امکان داد اسب در شخم زدن جای ورزاهای بسیار کندرو را بگیرد - و استفاده از لوبیا و دیگر سبزیجات بُنشنی برای پربراسازی دوباره خاک. به گفته ژرژ دوپی، تاریخ‌نگار بلند آوازه فرانسوی کتاب طبقه دهقان سده میانی، اثر فزاینده این نوآوری‌ها دوبرابر شدن محصول غلات در سده دوازدهم بود.

این تغییرها به کندی صورت گرفت. سیلویا تروپ گفته است که «بهترین نرخ‌های رشد اقتصادی کلی سده میانی... شاید به نیمی از یک درصد می‌رسید». با این وصف، در سیصد یا چهارصد سال این امر برابر با دگرگونی زندگی اقتصادی بود.

چنین پیشرفتی تا حدود بسیار زیادی به ابتکار دهقانان تولیدکننده متکی بود. اما لازمه چیز دیگری نیز بود - اربابان فئودال امکان دادند که به جای چپاول تمام مازاد بخشی از آن صرف بهبود کشاورزی شود. بارون‌ها آدم‌های خشن و آزمندی بودند. اراضی خود را به زور به دست آورده و حفظ کرده بودند. ثروت آنان به جای خرید و فروش، به زور و اجبار مستقیم متکی بود و بخش زیاد ثروت را در تجملات و جنگ هدر می‌دادند. اما کماکان از املاک خود گذران می‌کردند؛ و مانند مالکان اواخر جمهوری رُم یا واپسین سال‌های قدرت عباسیان طبقه مالک غایب نبودند. حتی ابله‌ترین آنان می‌توانست بفهمد که اگر از دهقانان چندان بدزد که بذر سال دیگر افشاندن نشود، چیز دیگری برای گذران زندگی و جنگ نخواهد داشت. همچنان‌که کریته، تاریخ‌نگار آلمانی اقتصاد یاد کرده: «ارباب ناچار بود به هر قیمتی زمین زراعی دهقان را حفظ کند»، و «بنابراین... در مواقع اضطراری که ناشی از خشکسالی یا علت‌های دیگر بود به دهقانان کمک کند».

گذشتن خیش‌های تکمیل شده در اختیار دهقانان نشانه مازاد بیشتر برای مصرف تجملی و جنگ بود، و برخی از مالکان «افزارهای کشاورزی ساخته شده از آهن، به ویژه خیش‌ها را، در حفاظت خود می‌گرفتند». بعضی از مالکان فئودال پاک‌سازی اراضی

عقب‌ماندگان پیش می‌روند

تمام این قول‌ها نکته‌ای آشکار را نادیده می‌گیرد. عقب‌ماندگی زیاد اروپا مردم را واداشت که روش‌های تازه‌ای را برای به زور گرفتن گذران خود از جای دیگر اختیار کنند. آن‌ها رفته رفته، در گذر سده‌های بیشمار، شگردهایی را که از پیش در چین، هند، مصر، بین‌النهرین و نواحی جنوبی اسپانیا شناخته شده بود به کار بستند. تغییر در مناسبات اجتماعی جامعه در مجموع تدریجی متناسب اما فزاینده بود، همچنان‌که در چین دوره سونگ یا خلافت عباسیان. اما این بار بدون بار طاقت‌فرسای عظیم یک ساختار امپراتوری کهن که مانع پیشرفت مدام می‌شد رخ داد. عقب‌ماندگی اروپا به آن امکان داد که از فراز امپراتوری‌های بزرگ خیز بردارد.

پیشرفت اقتصادی و فنی غیرارادی یا بدون مانع نبود. بارها ساختارهای کهن سدره شد، راه‌های تازه را مسدود و گاهی درهم کوبید. مانند جاهای دیگر، قیام‌های بزرگی رخ داد که سرکوب شد و جنبش‌هایی که وعده جامعه‌ای نو دادند و کارشان به ایجاد دوباره جامعه کهن کشید. مناطق بارخیز تبدیل به زمین‌های بایر بی‌بر و بار شد و شهرهای پررونق به صورت ویرانه‌های خالی از سکنه درآمد. جنگ‌ها هولناک و بیهوده و شکنجه‌ها وحشیانه و بردگی توده‌وار بود. با این حال، در آخر سازمان تازه تولید و جامعه‌ای پدید آمد که با هر چیزی پیش از آن در تاریخ فرق نمایان داشت.

اولین تغییرها در کشت و کار بود. کسانی که در دوران تاریکی با اراضی گذران می‌کردند چه بسا بی‌سواد، خرافی و بی‌خبر از جهان پهناور بودند. اما می‌دانستند که گذران زندگی‌شان از کجا تأمین می‌شود و آماده بودند به مرور زمان روش‌های نوین کشتکاری را اختیار کنند که آنان را قادر می‌ساخت که در صورت امکان راحت‌تر شکم خود را سیر کنند. در سده ششم طرح تازه‌ای از خیش، «خیش چرخدار سنگین»، که در خاک سفت و سخت اما بارخیز به خوبی عمل می‌کرد، در میان مردم اسلاو اروپای خاوری به اجرا درآمد و سیصد سال بعد در غرب باب شد. همراه آن روش‌های تازه چرا پدید آمد که از پهن‌گاو برای باروری زمین استفاده شد. این دونوآوری یکباره به خانواده دهقان امکان داد که در «یک‌الگوی کشاورزی که سبب می‌شد بیش از پیش

فرآورده‌ها چندنوع بود - نمک، آهن برای سرخیشها، چاقو و سلاح‌های اربابان - که از بازرگانان می‌رسید. اما اینان با طبقات تاجر توانگر تمدن‌های خاوری فرقی نمایان داشتند، چون مثل پيله‌وران یا تعمیرکاران دوره گردی بودند که در کوره‌راه‌های جنگی و راه‌های پُر گل و لای نه چندان مشخص دوره می‌گشتند.

شمار شهرها خیلی کم بود و «تمام کشورها، نظیر انگلیس و کمایش تمام سرزمین‌های ژرمن، به‌طور کلی بدون شهر بودند». شهرهایی که وجود داشت کمی بیش از مراکز اداری برای بارون‌های بزرگ یا مؤسسه‌های مذهبی بود و از چند خانه ساخته شده بود که به گرد قصری، دیری یا کلیسای بزرگی حلقه زده بودند.

با این وصف این واپس‌مانده‌ترین بخش قاره بزرگ اروپا - آسیا سرانجام بنا بود خاستگاه تمدنی نو خیزنده شود و بر تمدن‌های دیگر چیره گردد.

در خصوص این دگرگونی انواع تبیین‌ها مطرح بوده که دامنه آن از شگفت‌آور، به دلیل نامعقول، تا شرم‌آور کشیده می‌شود. برخی آن را به سنت «یهودی - مسیحی» نسبت می‌دهند، هرچند جنبه مسیحی موضوع بی‌گمان شایستگی‌ها را در واپسین سال‌های امپراتوری رُم، دوران تاریکی در اروپا یا رکود بیزانس نشان نمی‌داد. گروهی آن را به اقلیمی نسبت می‌دهند که گویا به «کار» و «تجارت» میدان می‌دهد، و اسباب حیرت می‌شود که چگونه نخستین تمدن‌های بزرگ امکان شکوفایی یافتند. تلاش شرم‌آور در تبیین قضیه از نظر به اصطلاح برتری «نژادی» اروپاییان در اولین مانع ناکام می‌ماند با توجه به اینکه آنان خود دراز مدتی عقب مانده بودند. خط فکری دیگر پیدایش اروپا را عوامل «اتفاقی» می‌شمارد - به سخن دیگر، یک تصادف بود، بنابراین خط فکری سنتی تاریخ، در اثر پدیداری نامنتظر شماری بزرگ‌مرد بود. بنابراین گفته هواداران ماکس وبر*، جامعه‌شناس آلمانی، علت ظهور خوش‌یمن مذهب کالون (Calvinism) و «اصول اخلاقی پروتستان» بود؛ و بنابراین نظری چند از دانشگاهیان امریکای شمالی، نتیجه اتفاقی برخورد‌های میان دهقانان و زمینداران در سده پانزدهم انگلیس بود که هیچ پیروزمندی نداشت.

* Weber, M. جامعه‌شناس آلمانی در آغاز سده بیستم.

فتودالیسم اروپا

هزار سال پیش بازرگانان از شهرهای بزرگ اسلامی مانند قاهره و کوردوبا خیلی زیاد سفر می‌کردند. هر کدام آن‌ها که سر از دربارهای سلطنت اروپای شمالی در می‌آوردند لابد از اوضاعی که می‌دیدند یکه می‌خوردند.

اراضی میان بارون‌نشین‌های متخاصم تقسیم شد، که اغلب با بیشه‌زارهای انبوه و مرداب‌ها از یکدیگر جدا بود. اقتصاد هر یک عملاً خودکفا بود. مردم آن تقریباً به‌طور کلی به آنچه در اراضی تولید می‌شد وابسته بودند. از نظر دهقانان این امر نشانه رژیم غذایی بود که نان و آش جو در آن غالب بود و پوشاک در خانه خود آن‌ها از پشم یا لیاف زبر تنیده و بافته می‌شد. و باز نشان می‌داد که آن‌ها دست‌کم دو پنجم توش و توان خود را صرف کار بی‌دستمزد برای اربابان می‌کنند، خواه به صورت بیگاری خواه به شکل تحویل محصول. دهقانان، مانند سرف‌ها، آزاد نبودند که زمین یا ارباب را ترک کنند.

معیار زندگی خانواده اربابی بسیار بالا بود، با این حال به آنچه دهقانان می‌توانستند تولید کنند سخت محدود می‌شد. قصرهای اربابی خالی از ظرفیت بود، از چوب ساخته و با حصارهای چوبی و گِل محصور و در برابر عوامل طبیعی ناامن بود. جامه آنان، که بیش از لباس دهقانان بود، برای پوست بدن خیلی زبر و زمخت بود و اربابان به ندرت با سوادتر بودند. آنان در سوارکاری و استفاده از سلاح برای حفظ اراضی خود در برابر اربابان دیگر و کيفر دهقانان نافرمان نیازمند به افراد کاردان بودند؛ نیاز نداشتند توانایی نوشتن و خواندن پیدا کنند و بیشتر آنان زحمت آموختن را بر خود هموار نمی‌کردند. وقتی صاحبان املاک بزرگ قصد داشتند سندهایی بنگارند، به گروه کوچکی اجتماعی روی می‌آوردند که دانش خواندن و نوشتن به دست آورده بودند. اینان قشر کوچکی راهبان و روحانیان باسواد بودند.

حتی در دوران تاریکی، توانستند دانش نوآوری‌های فنی و بهینه‌سازی کشاورزی را از چین، هند و خاورمیانه فراگیرند. آنها توانستند با بهره‌بری از پیشرفت‌هایی که در بزرگ‌ترین گستره خشکی جهان صورت می‌گرفت قوی‌تر شوند. تمدن‌های افریقای شبه‌صحرا ناچار بودند بر منابع خود بیشتر متکی باشند. آن‌ها در قاره‌ای با نیمی از مساحت و حدود یک ششم جمعیت اروپا - آسیا، نسبتاً منزوی بودند. این امر در راه توسعه جامعه مانعی برطرف‌ناشدنی نبود، همچنان‌که پیشینه تمدن‌های پیاپی نشان می‌دهد. اما وقتی آن‌ها سرانجام با مسافران آزمندی از منطقه سابقاً عقب‌مانده اروپای باختری روبه‌رو شدند در وضع نامساعد خطرناکی قرار گرفتند، اروپایی که بسیار آسانتر توانسته بود فناوری‌ها را از آن سر آسیا برگیرد و تکامل ببخشد.

مردمان افریقا سرانجام قربانیان نظام نوحاسته جهانی شدند - تا آن حد که تمدن‌های آنان بیش و کم با ایده‌تولوژی نژادپرستی که با آنها چون «مادون انسان» رفتار می‌کرد از صفحه تاریخ پاک شد. اما دلایل در تضاد جغرافیایی نهفته است.

اروپا - آسیا از باختر به خاور گسترده است. در این گستره کمربندهای پهناور اراضی است که در اصل از آب و هوای همانندی نصیب می‌برد و، بنابراین، برای رشد انواع محصولات همانند مناسب است - گندم، جو و چاودار سراسر از ایرلند تا پکن می‌روید، و برنج از کره و ژاپن تا اقیانوس هند. به علاوه موانع طبیعی چندی وجود دارد که از گسترش گونه‌های حیوانات اهلی جلوگیری می‌کند. انواع اسب و گاو و گوسفند و بز عملاً در همه جا، به جز منطقه بیابانی خاص، پرورش می‌یابد. بنابراین پیشرفت‌ها در کشاورزی ممکن بود با سرعت نسبی گسترش یابد، چون مردم را به فراگیری از همسایگانی مشغول می‌کرد که در اوضاع همانندی کشاورزی می‌کردند. دسته‌های پیاپی انسانی نیز می‌توانستند توده قاره را از یک سو به سوی دیگر بکشند، گاهی ویرانی به بار می‌آوردند، مانند هون‌ها یا مغولان، اما دانش شگردهای تازه را هم همراه می‌آوردند.

در مقابل، افریقا از شمال به جنوب امتداد دارد و دارای نواحی اقلیمی چندگانه است. محصول‌هایی که در مغرب یا مصر به بار می‌آیند به آسانی در مرغزار نمی‌رویند، و محصولاتی که در آن پهنه رشد می‌کنند در منطقه حاره روبره خط استوا بری به بار نمی‌آورند. بنابراین، تحولات منطقه‌ای در شگردهای کشاورزی کمتر اهمیت فزاینده از منطقه داشت تا اینکه روش‌های انقلابی تازه‌تری امکان‌گذار از موانع اقلیمی را به آنها داد. مانع طبیعی بزرگی هم در راه گسترش گاوپروری در نواحی روبره جنوب بود - مگس - تسه تسه در منطقه افریقای مرکزی. مردم کشاورز با گاوهای اهلی برای رسیدن به اراضی مناطق جنوبی افریقا که وضع دلخواهی برای گاوداری داشت با مشکلات بزرگی روبرو بودند. تا سده پنزدهم کشتیرانی در دریای عمیق از کرانه باختری ناممکن بود، زیرا هیچ کجای عالم دارای آن فناوری دریایی نبود که با بادهای غالب رویارویی کند. کرانه خاوری به آسانی دست‌یافتنی بود، اما برای مردمی که به بلندی‌های داخلی سفر می‌کردند راحت نبود. و صحرا، که قاره را از اقیانوس اطلس تا نیل دو نیم می‌کرد، حتی پس از ورود شتر اهلی به عرصه در حدود ۵۰۰ م، سد راه همه بود مگر مصمم‌ترین مسافران. مردمان عقب‌مانده در اروپا - مانند انگلیسیان، آلمانیان یا اسکاندیناویان - سرانجام،

مهم‌ترین تغییرات در شیوه‌های گذران زندگی مردمان مختلف افریقا، کاملاً مستقل از تأثیرات خارجی رخ داد. این امر باید در اهلی‌سازی گیاهان اعمال می‌شد، به این علت که محصولات آنی که در تمدن‌های باستانی اروپا - آسیای و دره نیل عمل می‌آمد، در اقلیم‌های استوایی و نیمه‌استوایی بیشتر مناطق شبه‌صحرای افریقا عمل نمی‌آمد. مردمان افریقا، روش‌های کشاورزی خاص خود را پدید آوردند. به علاوه این وضع دراز مدتی بعد در تولید آهن هم پیش آمد. فلزکاران در افریقای باختری در حوالی همان زمانی راه ذوب سنگ آهن را فرا گرفتند که دانش این کار در حدود هزار سال ق. م در سرتاسر اروپا - آسیا در حال گسترش بود. اما شگردهایی که آنان به کار می‌بستند، نسبتاً فرق می‌کرد و از پیشرفت مستقلی حکایت داشت.

کشاورزی و آهن با هم چهره افریقای شبه‌صحرا را دگرگون کرد. شمار مردمان بانو زبان افریقای باختری، که پیش از همه این روش‌ها را اختیار کردند، در گذر سده‌ها افزایش یافت و سبب شد که آن‌ها در میانه ۲۰۰۰ ق. م و ۵۰۰ م جای بسیاری از شکارچی - گردآورندگان خوراکی را بگیرند که در اصل در نواحی مرکزی و جنوبی افریقا غالب بودند. مردمانی با مازاد کشاورزی بسیار زیاد یا موقعیت مناسب برای داد و ستد، معمولاً در مرحله‌ای پس از ۵۰۰ م، دستخوش گذار به تقسیم‌بندی‌های طبقاتی و زندگی شهری شدند. تجارت، شهرهای کرانه خاوری را با دیگر تمدن‌های حوزه اقیانوس هند مرتبط کرد. شهرهای افریقای باختری بخشی از شبکه تجاری شدند که از نیل و مصر از یک طرف و از راه صحرا به مغرب گسترش یافت. این‌گونه ارتباط‌ها آنان را توانا ساخت که فرایند دراز ایجاد خط خود را با پذیرفتن خط عرب‌ها کوتاه کنند - و همراه با آن گزروش به دین اسلام بود که بیش از اعتقادات «کافرکشی» دیرین با فضای زندگی شهری هماهنگی داشت.

تحولات بومی، به ترتیب، تمدن‌های مصری، نوبیایی و اتیوپیایی را پدید آورده بود. در سده پانزدهم تمدن‌های دیگری، از این کرانه تا آن کرانه سرتاسر قاره وجود داشت، ولو گاهی به صورت پراکنده از مردمان به اصطلاح «بدوی» که در اجتماع‌های پیش‌طبقاتی به سر می‌بردند. آنان از رهگذر اسلام با نظام جهانی تجارت در ارتباط بودند، مدت‌ها پیش از اینکه اروپاییان در کرانه‌های سرزمین آنان پیاده شوند (در واقع، یکی از تبیین‌های فروپاشی زیمبابوه باستان در سقوط بین‌المللی قیمت طلاست که آن کشور در سده پانزدهم صادر می‌کرد).

نزدیک بود (برخی از پیروان اولیه پیامبر اسلام برای فرار از پیگرد در مکه به آنجا گریختند) و القباى خود را پدید آوردند. بازرگانان هندی، امپراتوری‌های اسلامی و حتی چین با شهرهای سراسر امتداد کرانه خاوری افریقا جنوب موزامبیک در ارتباط بودند. یکی از آنان ابن بطوطه، در سال ۱۳۳۱ از کیلوا (Kilwa) در تانزانیای امروز شرحی به دست داد و آن را «یکی از زیباترین و خوش‌ساخت‌ترین شهرهای جهان» خواند.

حسن الوازان [H. al - wazzan] (با لقب ایتالیایی خود، لئو افریکانوس، شناخته‌تر است)، عرب مغربی تبعیدی از غرناطه (گرانادا)، گذر از صحرای مغرب را برای سفر به چندین پادشاهی امتداد رودخانه نیجر در اوایل سده پانزدهم شرح داد و نوشت که تامبو (تیمبوکتو) شهری بود با هزاران جمعیت و «قاضیان دادگاه‌های بخش، پزشکان خبره و روحانیان»، که در آن «بازار بزرگی است برای کتاب‌های خطی از کشورهای یوتو، و سود حاصل از فروش کتاب‌ها بیش از هرکالای دیگری است». ^{۸۳} تمدن‌های دیگر در جنگل‌های کرانه افریقای باختری پدید آمد که شهر بنین اثر عمیقی بر اولین پرتغالی دیدارکننده آن گذاشت و در کمربند پهناور افریقای مرکزی از پادشاهی کنگو در شمال آنگولا تا بوگاندا در اوگانداى امروز.

تسلسل پدیداری هریک از این تمدن‌ها در اصل مانند تسلسلی است که در مورد تمدن‌های اروپا - آسیایی و امریکایی رخ داد. در منطقه‌های خاص مردم تمدن‌های گونه‌گونی پدید آوردند که مازاد کافی در اختیار آن‌ها گذاشت چون قطبی شدن در ساختارهای مشترک دیرین میان دودمان‌های عمده و دیگران در کار آغاز بود. سپس برخی از این دودمان‌های عمده در طبقات فرمانروایی متبلور شدند که از بقیه اعضای جامعه بهره کشیدند و در میان توده مردم گروه‌های کاردان افزارمند و بازرگانان دوشادوش توده دهقانان و شبانان پدیدار شدند.

گاهی این تحولات از تأثیر تمدن‌های دیگر انگیزه می‌گرفت. مصر به‌طور آشکار بر نوبه اثر گذاشت؛ نواحی جنوبی عربستان (که در آن شهرها در هزار سال ق. م وجود داشت) احتمالاً اتیوپی را در آن سوی دریای سرخ تحت تأثیر قرار داد؛ بازرگانان هند و عرب بر کرانه افریقای خاوری تأثیر داشتند. اما این امر تنها به این سبب روی می‌داد که گرایش‌ها به‌طور مستقل پدید آمده بود و آماده بهره‌برداری از این تأثیر بود. بازرگانان به نقاطی سفر می‌کردند نظیر ساحل خاوری چون در آن مجموع جامعه‌هایی بود که چیزی برای داد و ستد داشتند.

تمدنهای آفریقا

مهاجرنشینان اروپایی سده نوزدهم و اوایل سده بیستم، آفریقا را «قاره سیاه» وصف کردند. از نظر آنان آفریقا بدون تمدن و تاریخ بود، و به گفته پروفیسوری به نام اگریتن (Egerton) از دانشگاه آکسفورد، زندگی آن «بیروح، کسل کننده و توحش بیرحمانه» بود. پیشداوری های آنان به حدی محکم بود که کارل مویچ زمین شناس، یکی از اولین اروپاییانی که از محل سده دوازدهم شهر زیмбаوه بزرگ دیدن کرد، معتقد بود که امکان ندارد آن جا محل اصلی باشد، بلکه آن شهر احتمالاً به دست چند غیر سیاه پوست شمالی به تقلید از معبد سلیمان در بیت المقدس ساخته شد. هیوتره وور-راپو، تاریخ نگار حزب محافظه کار انگلیس، در سال ۱۹۶۵ نوشت: «تنها تاریخی که وجود دارد تاریخ اروپاییان در آفریقا است. مابقی بیشتر ظلمت است.»

با این همه تمام فرایندهایی که به پیدایش تمدن در اروپا - آسیا و دو بخش امریکا انجامید، در آفریقا نیز رخ داد، و نه تنها یک بلکه چندین بار. مصر آشکارترین نمونه است. با اینکه جنبه هایی از تمدن آن احتمالاً از ارتباط با بین النهرین تأثیر پذیرفته، ریشه های آن در تحولات مستقل در نواحی جنوبی مصر، در میان مردمان از باختر و جنوب نهفته که در دره نیل سکنی گزیدند. هرودوت، تاریخ نگار یونانی به تمدن کوش نوبه* (از نیل بالای آسوان) اشاره کرده که کوتاه مدتی مصر را در هزاره اول ق. م تسخیر کرد و خط آوانگار (فونتیك) خود را پدید آورد. رُمیان از تمدن آگزوم (Axum) اتیوپی خبر داشتند که از پیش به مسیحیت ایمان آورد و با نواحی جنوب عربستان در ارتباط

* Nubia: منطقه ای در نواحی جنوبی مصر و شمال سودان. - م.

کرده بود. علی (ع) و پسر او حسین (ع) (که به سال ۶۸۰ به دست سپاه اموی به قتل رسید) از نظر تمام کسانی که بر دوره پیامبر تأکید می‌کردند شهید شمرده می‌شدند، آنان آن دوره را نمونه خلوص و پاکی می‌شمردند که از آن پس به تباهی کشیده شده بود. در تاریخ دوره‌های بعدی اسلام بارها صلاهی بازگشت به دوره علی (ع) یا دو خلیفه اول، فراخوان این یا آن گروه اجتماعی بود برای قیام علیه وضع موجود. این امر هنوز هم بسیاری از سازمان‌های «بنیادگرای اسلامی» را برمی‌انگیزد.

اما، در همان حال امویان بر یکپارچگی امپراتوری نظارت می‌کردند و پایتخت خود را در سوریه مستقر ساختند. سپاهیان عرب برای تصرف کابل و بخارا پیشروی‌های خود را در خاور و برای رسیدن به اقیانوس اطلس در باختر از سر گرفتند. این کشورگشایی‌ها باز هم ثروت بیشتری را برای اشراف عرب از میان رهبران پیشین قبیله و بازرگانان پیشین همراه آورد. آنان در ناز و نعمت فراوان در شهرهای پادگانی به سر می‌بردند و مبالغه‌های هنگفتی خرج ساختن کاخ برای خود می‌کردند. زیر دست آنان، دیگر اعضای لشکریان عرب از مالیات‌ها معاف بودند و از غنایم و خراج کشورگشایی مقرر می‌گرفتند.

کما کان ایستادگی می‌کردند. توده مردم اوضاع و احوال را در سنجش با دوره امپراتوری‌های قدیم کمتر توان فرسا می‌دیدند.

نویسنده‌ای یهودی شرح داده که چگونه «آفریدگار پادشاهی اسماعیل [یعنی عرب‌ها] را پدید آورده به این قصد که شما را از شرارت نجات دهد»، و یک تاریخ‌نگار مسیحی سوری گفته: «خدا... ما را به وساطت عرب‌ها از دست زمین و نفرت شدیدی که از ما داشتند نجات داد».

سودبران مستقیم کشورگشایی، رهبران سپاهیان قبیله‌ای عرب و خاندان‌های بزرگ مکه بودند. غنیمت‌های فتوحات را میان آنان قسمت کردند، چنان‌که ظرف چند سال نوعی اشراف‌سالاری عرب پدید آوردند. آنان بی‌نهایت ثروتمند اما کاست‌فراست کاملاً نیم‌بندی بودند که در شهرهای تازه‌ساز پادگانی در حاشیه صحرا می‌زیستند و به زور از مردم به صورت مالیات خراج می‌گرفتند، اما دست زمینداران موجود و کارگزاران را در اداره اراضی امپراتوری‌های قدیم باز گذاشتند.

با این همه، در داخل سپاهیان پیروزمند برخوردهای مداومی بود، و برخی از قبیله‌های عرب احساس می‌کردند که در توزیع ثمرات پیروزی ضرر کرده‌اند. نارضایتی‌ها در سال‌های ۶۴۰ گسترش یافت تا اینکه به صورت جنگ داخلی بالا گرفت و اثرش را بر کل تاریخ اسلام برجا گذاشت. پس از قتل عمر، دومین خلیفه، به دست برده‌ای در سال ۶۴۴، قدرت به عثمان رسیده بود، او پیرو اولیه پیامبر اسلام اما در عین حال عضو پرنفوذترین خانواده بازرگان مکه بود. همین بیشتر بر دامنه نارضایتی افزود. او در سال ۶۵۶ به قتل رسید. انتخاب علی* (ع)، پسر عم و داماد پیامبر به خلافت، به جنگ آشکار میان سپاهیان مسلمان انجامید، تا اینکه او هم به دست یکی از هواداران پیشین خود، از فرقه خوارج، کشته شد، قاتل به تلاش‌های او در سازش با مخالفانش معترض بود. قدرت به پسر عم عثمان رسید که دودمانی موروثی را مشهور به امویان**، که نام خانوادگی آنان بود، به وجود آورد.

خانواده پیروزمند از نظر بسیاری تجسم شرارت‌هایی بود که پیامبر علیه آن موعظه

* داماد پیامبر، قهرمان شیعیان که با آنچه «انحطاط» اسلام از اواخر سده هفتم میلادی به بعد می‌شمرند مخالف ورزیدند.

** خاندانی که از میانه سده هفتم تا سده هشتم میلادی بر امپراتوری اسلامی در خاورمیانه فرمان راند.

استفاده کند. پیامبر در سال ۶۳۲ درگذشت، اما نخستین دو جانشین او، یا «خلفا»، ابوبکر و عمر- مریدان دیرینی از خانواده‌های بازرگان- نیز از روش ترکیب اصول مذهبی و مصلحت‌گرایی سیاسی آگاهی داشتند. آن‌ها توش و توان شبانان متخاصم قبیله‌ها و عشیره‌ها را به سمت حمله به شهرهای ثروتمند آن دو امپراتوری بزرگ منحرف کردند و در این فرایند به میزان ضعف هر دو آنها پی بردند. شهرهای آن‌ها یک به یک به تصرف سپاهیان عرب درآمد. دمشق در سال ۶۳۶، تیسفون، پایتخت ایران در سال ۶۳۷، شهر مصری موسوم به بابل (اکنون بخشی از قاهره) در سال ۶۳۹ و اسکندریه در سال ۶۴۲. درگذر ده سال پیروان پیامبر اسلام از سرزمین‌های تمدن‌های تاریخی خاورمیانه امپراتوری پهناور پدید آورده بودند.

بخشی از این موفقیت‌ها نتیجه استفاده بسیار هوشمندانه از توان جنگی قبیله‌های شبان بود. فرماندهان اسلامی پی بردند که سواره‌نظام بر پشت شتران با حرکت بسیار تند از بیابان‌های ظاهر آگذرناپذیر، می‌تواند به شهرهای امپراتوری‌های هم‌مرز به صورت غافلگیرانه و با نیروی بزرگ بتازد. آن‌ها می‌توانستند از فضای پهناور بیابان همان‌اندازه استفاده کنند که قایق‌های توپدار امپراتوری دیرین انگلیس در اقیانوس‌ها استفاده می‌کردند، و به اختیار خود به لشکریان مدافعی ضربه بزنند که تنها قادر بودند با بخش کمی از سرعت خود حرکت کنند، یا همچنان‌که نیروهای مسلح امروزی از یگان‌های چتر باز برای حمله به هدف‌های دوردست به اختیار خود استفاده می‌کنند.

اما پیروزی‌ها گواهی نیز بود بر اینکه فرمانروایان امپراتوری‌های قدیم تا چه حد مورد تنفر مردمان خود بودند. یهودیان و مسیحیان «آیین شکن»^{*} که اغلب اکثریت جمعیت شهری را دربر می‌گرفتند، از سپاهیان عرب پیشواز کردند، خاصه وقتی کشورگشایان مسلمان در آغاز جویای ایجاد ساختارهای دولت تازه یا گرووش مردم به دین خود نبودند. دقیق‌تر گفته باشیم، آن‌ها قسمت عمده دستگانه‌های اداری دیرین را دست‌نخورده گذاشتند و حرمت اعتقادهای مسیحیان، یهودیان و زرتشتیان ایران را به یک‌سان نگه داشتند. آنچه خواستار بودند پرداخت منظم مالیات‌ها به صورت خراج بود و مصادره اراضی متعلق به دولت و آن دسته از اشراف که در برابر فرمانروایی آنان

* Unorthodox: عرف شکن، رسم شکن، غیر سنتی. - م.

گروهی پیرو پیدا کرد که بیشتر آنان اعضای جوان خانواده‌های مختلف بازرگان مکه بودند.

پیامی که پیامبر موعظه می‌کرد نکات مشترک فراوانی با مسیحیت و یهودیت کشاورزان و شهرنشینان عرب داشت. پیام خدای واحد را در برابر خدایان متضاد بیشمار گله‌داران چادر نشین قرار داد. پیام اعتقاد به تعهدهای «همگانی» را نسبت به تمام همکیشان جایگزین اصول دین عشیره و قبیله کرد. پیام با حمایت ستودنی از تنگدستان در برابر ستم بی‌امان نظر آنان را برانگیخت، اما ثروتمندان را به شرط اینکه خیرخواهی نشان می‌دادند طرد نمی‌کرد. نیز مانند صدر مسیحیت، تا حدی نظر زنان شهری را برانگیخت، اندرز می‌داد که مردان، در مقام «برتر» از آنان، باید به جای کثرت‌فتری با زنان، حرمت آنان را نگه دارند، به علاوه حقوق مالکیتی برای آنان قایل شد.

جنبه کاملاً مذهبی پیام دربرگیرنده ترکیبی از یک رشته اسطوره کتاب مقدس و روش‌های مذهبی مسیحیان و یهودیان بود. اما، در یک مورد با اهمیت، با تعبیرهای مسیحیت از زمانه فرق می‌کرد. پیام تنها مجموعه اعتقادات یا احکام رفتار اخلاقی نبود. برنامه سیاسی هم بود برای اصلاح جامعه و برای اینکه اجتماع امت سامان یافته را که بر مجموعه قوانین واحد مبتنی بود جایگزین «توحش» رقابت‌جویانه و اغلب مسلحانه میان قبیله‌ها و خاندان‌های فرمانروا کند.

این جنبه سیاسی آموزش پیامبر به برخوردهایی با خاندان‌های حاکم در مکه و هجرت اجباری گروه او به شهر مدینه و بازگشت نهایی او با سپاهی به مکه در سال ۶۳۰ م انجامید به این قصد که دولتی تازه پدید آورد. موفق نیز شد چون توانست هسته‌ای از مردان جوان دل‌سپرده به جهان‌نگری واحد بنیان نهد و با گروه‌هایی که هدف آنان بسیار فرق می‌کرد اتحادهای تاکتیکی داشته باشد. با شهرنشینان و کشاورزان که تنها خواستار صلح بودند، با خانواده‌های بازرگان که بی‌صبرانه منتظر سودهایی بودند که یک دولت قدرتمند عرب نصیب آنان می‌کرد و با رهبران قبیله که امیدوار بودند با پیکار در راه آرمان او غنایمی فراچنگ آورند.

دولت تازه در موضع مناسبی بود که از بحران‌های همانند امپراتوری‌های بزرگ

حساب می‌آمد و با آنان به صورت قصاص و خون و خونریزی رفتار می‌شد. در مذهب موضوع همذات‌پنداری با خدایی خاص بود که همراه گروه عشیره سفر می‌کرد - مانند صندوق تورات که در آوارگی‌های «اولاد بنی اسرائیل» در بیابان، به روایت عهد عتیق، همراه آنان بود.

چنین ارزش‌هایی برای رفع تنش‌ها و کشمکش‌ها راه سهلی پدید نمی‌آورد، این ستیزه‌ها هنگامی درمی‌گرفت که برخی از چادرنشینان متمایل به زندگی ثابت و راحت می‌شدند. دهقانان و شهرنشینان از دیرباز مستقر مدت‌ها بود که از آنان بریده بودند. مسیحیت در نواحی جنوبی عربستان رونق گرفت و بسیاری از کشتکاران واحه‌ها به یهودیت یا یکی از فرقه‌های مسیحیت گرویدند. در شهری مانند مکه در آمیختگی چادرنشینان، بازرگانان، افزارمندان و دهقانان با جدلهایی میان دیدگاه‌های مختلف مذهبی همساز بود. این مباحث معانی ضمنی عملی داشت، چون ارزش‌ها و خدایان کهن، تثبیت هرگونه قانون و رفتاری را که ناقض وفاداری به عشیره و قبیله بود منقضی می‌کردند.

بحران با اتفاقی که در دو امپراتوری مجاور عربستان، بیزانس و ایران، روی داد شدت گرفت. ایران در اواخر سده ششم مدتی کوتاه مصر و سوریه را از چنگ بیزانس درآورد و به نهمصد سال تسلط یونانی - رومی پایان بخشید. اما جامعه ایران خود در ورطه بحران عمیقی بود و سبب آن اشراف زمیندار آن بودند که به شبکه‌های آبیاری بین‌النهرین که مایه رونق شهرها بود بی‌توجه بودند. خرابی‌های جنگ کارها را بدتر کرد. در هر دو امپراتوری تنگدستی گسترده و ناآرامی اجتماعی نمایان بود.^{۵۷} چنین برمی‌آمد که تمام عالم در وضع آشفته‌ای بود.

در یک همچو عالمی محمد (ص) که یتیمی از اهالی مکه بود، در یکی از خانواده‌های کم‌اهمیت بزرگ شد و با توفیق اندک کوشید به عنوان بازرگان گذران کند. او با هرج و مرج جهان پیرامون خود به همان صورت آشفته‌ای که بود آشنایی پیدا کرد، جهانی که در آن هیچ‌یک از جهان‌بینی‌ها و ارزش‌های متضاد منطقی نمی‌نمود. احساس می‌کرد که برانگیخته می‌شود به زندگی خود و جامعه‌ای که در آن به سر می‌برد نظمی منطقی ببخشد. کلام را به دیگران بازگفت که آن را به صورت قرآن نگاهشاند، و رفته رفته

انقلاب های اسلامی

رکود بیزانس پس از دوره ژوستین تنها به سترونی باقیمانده امپراتوری رُم نیانجامید. به رشته شورش های چشمگیری در نقاط دیگر خاورمیانه نیز ختم شد که سهمی را به اندوخته دانش و فن بشر ادا کرد.

نقطه آغاز محل رویداد بعید مکه بود، شهری تجاری در اراضی به کلی بی بر و بار. شبه جزیره عربستان. منطقه، زیر نفوذ شبانان چادرنشینی بود که برای سفر از واحه ای به واحه دیگر همراه باگله های خود از شتر (اهلی شده هزار سال ق. م) استفاده می کردند، و به داد و ستد کم حجم و غارت می پرداختند. به صورت عشیره ها، در قبیله های سست پیوند سازمان یافتند که به دست مجمع ریش سفیدان عشیره اداره می شدند، با یکدیگر می جنگیدند و وقت و بیوقت به مردمان ساکن آن سوی حاشیه صحرا حمله ور می شدند. اما علاوه بر آن ها کشاورزان مستقر در پیرامون واحه ها و در برخی مناطق ساحلی نیز بودند. خصوصاً در جنوب، که در آن تمدنی بود با دست کم هزار سال قدمت که با تمدن کهن اتیوپی با همان قدمت در آن سوی دریای سرخ ارتباط داشت. پاره ای از خانواده های چادرنشین نیز رفته رفته با کسب ثروت در مراکز تجاری مستقر شدند و برای حمل کالاهای تجملی بین امپراتوری رُم و تمدن های خاوری از کاروان های شتر استفاده می کردند. مکه یک همچو نوآبادی بود و در آغاز سده هفتم به شهری روبه رونق بدل شده بود.

ارزش های سنتی عشیره های چادرنشین بر دلاوری و نام نیک فرد و عشیره او استوار بود. دولتی در کار نبود و تعهد های اخلاقی نسبت به گروه خویشاوندی فرد بود نه نسبت به جامعه در کل. حمله ها، قتل ها و دستبردها، تجاوز به حقوق خانواده ها و عشیره به

نقطه ضعف اساسی تمدن بیزانسی در اوایل سده سیزدهم نمایان شد آنگاه که قسطنطنیه به دست دار و دسته‌ای شرور و ماجراجوی اروپایی افتاد. شرکت‌کنندگان در جنگ صلیبی چهارم متوجه شدند که شهر غنیمتی است بهتر از مقصد مورد نظرشان بیت المقدس. آن‌ها شهر را تاراج کردند و بعد به عنوان سلطنت فئودال بر آن‌ها فرمان راندند. اینان نیز در سال ۱۲۶۱ تارانده شدند، اما دولت تازه بیزانس بازتاب رنگ‌باخته دولت پیشین بود و در سال ۱۴۵۳ به دست ترک‌های عثمانی سقوط کرد.

تمدنی هزار سال پابرجا مانده بود. اما تنها ارتباط طبقه حاکم به ظاهر فریخته با توده‌هایی که کار می‌کردند از یک سو از طریق مأمور مالیاتی بود و از سوی دیگر به مدد کشیشان روستایی نیمه باسواد. یک همچو تمدنی احتمالاً بیش از یک فسیل زنده نبود، که دستاوردها را از دورانی به دوران دیگر منتقل می‌کرد، اما خود چیزی به آن نمی‌افزود. هرگز طبقه‌ای مستعد انقلابی کردن جامعه و آزاد گذاشتن کامل نیروهای تولیدی در جامعه یونانی - رومی پدید نیامده بود. حاصل آن دوران تاریکی در اروپای باختری بود؛ و هزار سال سترونی در حوزه بالکان و آسیای صغیر هم حاصل دیگر.

نیازهای طبقاتی خود منحرف می‌کرد. سازمانی بود به صورت «دسته‌ها»ی رقیب سبزو آبی در میان گروه‌های تماشاگر در مسابقه‌های مختلفی که در ورزشگاه‌ها برگزار می‌شد. چندصد جوان از هر طرف جایگاه‌های مخصوص را می‌گرفتند، جامهٔ پرزرق و برقی به رنگ خاص خود به تن داشتند، به تناسب هلهله و هو می‌کردند و دست به‌گریبان می‌شدند که گهگاه به خونریزی و آشوب دامنه‌داری می‌انجامید. گاهی هم از سربازان برای برقراری نظم استفاده می‌شد، اما پشتیبانی مالی مقام‌های بلندمرتبه، از آن میان امپراتور و ملکه، از دسته‌ها تضمین می‌کرد که نظام به جای به خطر افتادن امپراتوری، انرژی‌ها را تخلیه می‌کند.

همین‌که سامانهٔ تأمین غلات ارزان قیمت در سدهٔ یازدهم بی‌نتیجه ماند، شورش‌هایی که بازتاب‌کنندهٔ منافع طبقاتی شهرنشینان بود رخ داد. جالب اینکه از همین وقت بود که «صنف‌ها» و انجمن‌های مختلفِ افزارمندان و پیشه‌وران کارساز شدند.

بیزانس به عنوان واپسین دژ فرهنگ یونانی - رومی پابرجا ماند زیرا دیوان‌سالاری امپراتوری به دست قشری از یونانی‌زبانان سواد آموخته اداره می‌شد. اما اینان گروهی بودند که به جای شرکت در تولید و سازماندهی آن با تولید دیگران گذران می‌کردند. از همین روی در خصوص دوری خود از عالم مادی فخر می‌فروختند، و از پدیداری هر طبقه‌ای بیم می‌کردند که مبادا نزدیکی آن به تولید احتمالاً سبب شود که مقداری از مازاد را به جیب بزنند. همین امر علت خصیصهٔ نابارور و خشکِ فرهنگ بیزانسی را نشان می‌دهد. افزون‌براین نفوذ نگرش‌های خرافی و جادویی را در جرگه تمام گروه‌های اجتماعی نمودار می‌سازد. کشیشان معمولاً دست‌کم نیمه بیسواد بودند و پیام آنان در حکایت‌های ساده‌شدهٔ قدیسان و قصه معجزه‌ها و اعتقاد به افسون آثار مقدس ریشه داشت. آن‌جا که کافرکشی، خدایان محلی را برای مردم فراهم آورده بود، مسیحیت، قدیسان حامی محلی را در اختیار آنان می‌گذاشت. کیش الهه مادر، کیش مریم با کره شد. حقوق باروری به جشن‌های سه‌شنبه اعتراف و مراسم عید پاک مبدل گشت.

همپای خرافات، و حشیانه‌ترین روش‌ها معمول بود. در سدهٔ هشتم «قطع زبان، دست و بینی را به نشانه بخشی از نظام کیفری می‌بینیم... کلیسا این امر را تأیید کرد زیرا گناهکار بی‌زبان هنوز فرصت توبه داشت». در شهرها اخلاق‌گرایی زاهدانهٔ کلیسا نشانه «انزوای سخت زنان بود. هیچ زن آبرومندی هرگز بی‌روبنده در خیابان‌ها ظاهر نمی‌شد». اما در عین حال روسپیگری بس گسترده بود.

گرسنه قبرسی را به جان آن‌ها می‌انداختند. با این همه حتی، در بهترین وضع در آستان و رشکستگی بودند. همین قدر بس که محصولی بد سخت‌کوش‌ترین دهقانان را ناگزیر می‌کرد که زمین خود را بفروشند و فرار کنند. بنابراین کار دهقانان به آنجا می‌کشید که فرمانبرداری از زمینداری قدرتمند را به صورت نوعی «ایمنی» مغتنم می‌شمردند. جالب اینکه وقتی در سال ۹۳۲ قیامی دهقانی روی داد، شیادی که مدعی بود پسر یک خانواده بزرگ اشرافی است، رهبری کار را بر عهده گرفت.

دیوان‌سالاری امپراتوری موفق نشد از سازمان یافتن مستقل توده‌های شهری جلوگیری. بازرگانان و افزارمندان در صنف‌های زیر نظر دولت، که سخت سود آنان را محدود می‌کرد، سازمان یافتند. این امر «رشد بورژوازی قوی بومی را به تأخیر افکند»، چنان‌که وقتی در کار تجارت فرصت‌های مناسبی پدید آمد، بازرگانان خارجی از آن سود جستند و فعالیت‌های هم‌اینان بود که بر نقاط ضعف امپراتوری افزود.

طبقه کارگر مزدبهر آزاد نیز، به دلیل تداوم برده‌داری در شهرها، ممکن نبود رشد کند. از سده‌های نهم تا یازدهم «پیروزی‌های بزرگ... بازارها را پر از کالای انسانی ارزان قیمت کرد. واقعیت‌های سخت شکست نظامی بود که این بازارها را به تعطیلی کشانید و ثروت روبه کاهش هم منابع بردگان را در سده دوازدهم مسدود کرده بود چنان‌که رفته رفته برده‌داری برافتاد و به کارگران آزاد... قدرت اقتصادی بخشید».

سوی دیگر جلال و جبروت قسطنطنیه و ثروت فرمانروایان آن، تنگدستی توده‌های اهالی آن بود. شمار بزرگی در اتاق‌های اجاره‌ای نکبت‌بار یا آلونک‌ها زندگی می‌کردند و بسیاری حتی در زمستان‌های زمهریر در فضای باز می‌خوابیدند. اما آسمان جل‌ها که پایگاه اقتصادی مستقلی نداشتند، نمی‌توانستند در مقام نیرویی مستقل عمل کنند. با شورش غوغایی گذرا به پا می‌کردند. اما حتی از نارضایتی آنان گروه‌هایی به سهولت بهره‌برداری می‌کردند که منافع به کلی متفاوت با منافع آنان داشتند. چنین بود قیام عظیم «نیک» (Nike) در اوایل فرمانروایی ژوستین که دو هفته ادامه داشت و به آتش‌سوزی نیمی از شهر انجامید، نیروهای اشراف‌سالاری مخالف مالیات‌بندی ژوستین از قیام بهره‌برداری کردند. از آن پس امپراتوران مراقب بودند که غلات ارزان قیمت در اختیار توده‌های شهر بگذارند، و شورش‌ها معمولاً به هواداری از امپراتور و علیه دشمنان او بود. حتی صورت نهادی شده شورش نیز دیده می‌شد که توده‌های شهری را از طرح

امپراتوری» انجامید. امپراتوری و کلیسا با اقدام‌های خود در تحمیل هم‌نواگري (کنفورسیسم) مذهبی شمار بزرگی از مردم را از خود گریزان‌دند. اسقفان، «با حمایتِ خشونت‌بار راهبان»، یقین یافتند که با حمله به معبدها، «کافرکشی بیرحمانه درهم کوبیده می‌شود». حمله‌های مکرری به یهودیان شد و هواداران تفسیرهای «تکذات انگاری»^{*} آریوسی^{**} و نسطوری از مسیحیت (گروه اخیر در میان دیگران، از حمایتی نزدیک به اکثریت برخوردار بود) مورد اذیت و آزار قرار گرفتند. وقتی در اوایل سده هفتم سپاهیان ایرانی و بعد عرب - اسلامی در سوریه و مصر و مردمان اسلاو در حوزه بالکان به امپراتوری حمله کردند پشتیبانی چندانی از امپراتوری نشد. امپراتوری به ته‌مانده‌ای تبدیل گشت مشتمل بر قسطنطنیه و بخشی از آسیای صغیر و چند شهر و پایتختی که بیشتر جمعیتش کاهش یافته بود و در سطح باسوادی و دانش انحطاط کلی نمایان بود.

امپراتوری بی‌سر و ته به این سبب بازماند که فرمانروایان آن اقتصاد را برای تأمین وسایل دفاعی خود باز سازماندهی کردند. کوشیدند املاک بزرگ را برچینند و کل سپاهیان را به عنوان خرده زمینداران دهقان در نواحی مرزی مستقر سازند. این سامانه، به اعتقاد آنان، هم نیروی شبه‌نظامی برای دفاع از امپراتوری در اختیار آنان می‌گذاشت و هم پایه مالیاتی مطمئن.

آن‌ها از این رهگذر توانستند کانون امپراتوری را دست‌نخورده حفظ کنند و حتی، در سده دهم، پاره‌ای از سرزمین‌های بالکان را که اسلاوها در آن ساکن بودند باز پس بگیرند. اما نتوانستند بر توانایی‌های اساسی نظام چیره شوند، و قسطنطنیه باز در میانه سده یازدهم رو به سقوط نهاد. امپراتوری بر تناقضی ذاتی استوار بود. هدف برپا داشتن یک طبقه دهقان مستقل بود که بتواند مالیات بپردازد. اما مالیات‌بندی پیوسته دهقانان را وامی‌داشت که زمین‌ها را به کسانی واگذارند که ثروتمندتر و بانفوذتر بودند.

خرده زمینداران دهقان با «هجوم سالانه هیأتی از مأموران مالیاتی بیرحم و آزمند به همراهی دسته‌ای سرباز» رویه‌رو می‌شدند.. قاصران فوراً شلاق می‌خوردند و اموال آنان ضبط می‌شد». گاهی به زندان می‌افتادند و شکنجه می‌شدند. در سده دوازدهم سگان

* Monophysite

** Arianism: تعبیری از مسیحیت. در سده پنجم میلادی پرنفوذ بود و با تعبیر کاتولیسیم از تثلیث مخالفت می‌ورزید. (به صورت آریانیسم هم در پاره‌ای متن‌ها آمده. - م.)

مهم‌تر اینکه ظاهراً در شگردهایی که اکثریت بزرگ مردم سرگرم کار در اراضی برای گذران زندگی به کار می‌بردند، عملاً پیشرفتی پدید نیامد. «شیوه‌ها و ابزارها»ی کشتکاری «زیاد یا هیچ پیشرفتی را در دوران باستان ظاهر نساخت». کشت کماکان با گاو آهن‌های سبک صورت می‌گرفت، کشتزارها به نحو نظام‌مند بارخیز نمی‌شد، و ساز و یراق‌هایی که تا سدهٔ دوازدهم به کار می‌رفت چهارپایان را خفه می‌کرد چنان‌که دو اسب فقط می‌توانستند باری را در حدود نیم تُن بکشند. چند برابر کمتر از آن‌چه با ساز و یراق‌های امروزی میسر بود. نتیجه این شد که هر قدر دهقانان گرسنه‌تر می‌شدند، بر مازاد موجود برای حفظ دولت و تأمین وسایل تجملی طبقه حاکم افزوده نمی‌شد. اساس این واقعیت ساده از کسادی بخش بسیار گستردهٔ جامعه بیزانس سرچشمه می‌گرفت. جامعه از بحرانی نجات یافته بود که امپراتوری پیشین رُم را در باخت از میان برد. اما هیچ شیوهٔ تازه تولید پدیدار نشد و طبقه تازه‌ای هم تجسم آن شیوه‌های نو نبود. بنابراین امکان نیافت از زیر همان فشارهایی برهد که سبب بحران عمیق باخترزمین در سدهٔ پنجم شده بود.

امپراتوری در خاور برجا مانده بود، در اصل به این سبب که منطقه کشاورزی بسیار بارخیزی بود. پس از اینکه در سال ۳۳۰ قسطنطنیه پایتخت امپراتوری شد، امپراتوران بیایی توانستند تسلط خود را بر آسیای صغیر، سوریه، حوزة بالکان و مهم‌ترین تولیدکنندهٔ غله، درهٔ نیل - که اکنون نیازهای قسطنطنیه را تأمین می‌کرد همچنان‌که پیش از آن برای رُم فراهم کرده بود - حفظ کنند. اقتصاد استان‌های امپراتوری در دست زمینداران بزرگ محلی بود، که عملاً املاک خودکفا را اداره می‌کردند و در مصر «بی‌شبهت به پادشاهی‌های کوچک نبودند و به پلیس، دادگاه، سپاهیان خاص خود و خدمات مفصل پُستی و ترابری مجهز بودند». اما ارتش امپراتوری چندان‌که باید نیرومند و به استواری سازمان یافته بود که آنان را به تأمین هزینه‌های مورد نیاز امپراتوری وابدارد.

این ساختار پنجاه سال پس از آخرین تلاش ژوستین در فتح دوبارهٔ باختر و تکمیل کار ساختمانی کلیسای سن صوفیه در سدهٔ ششم عملاً فروپاشید. سپاهیان، بناهای دولتی بی‌شمار و وسایل تجملی دربار و کلیسا بر تمام ثروت امپراتوری، که داشت به ته می‌رسید، متکی بودند. فقر مداوم دهقانان و نارضایتی در میان اهالی نه چندان ثروتمند شهرهای استانی به «برخورد بیرحمانه میان بخش‌های رقیب در تمام شهرهای

نوآورانه به کار رفته، دیگر به کار نمی آمد، و معماران دوره بعد نمی دانستند چگونه آن را به طور کامل تعمیر کنند. ادبیات بیزانسی با رد سنجیده اصالت مشخص می شد، با «تلاشی در سرمشق قرار دادن الگوهای کلاسیک و تأمین کاملاً دقیق مجموعه‌ای از قواعد پرتکلف... هیچ ارزش ادبی برای اصالت محتوی، آزادی نوآوری، یا آزادی در انتخاب موضوع قایل نمی شد». دلمشغولی تقلید از گذشته نشان می داد که زبان جامعه رسمی زبان «کلاسیک» یونانی هزارسال پیش است، قالبی نه چندان متفاوت که در زندگی شهری به کار می رفت: «وقتی سخنوری سخنرانی رسمی ایراد می کند میل ندارد از هر شیئی در کاربرد روزانه با نام آشنای آن یاد کند». صفت هنر بیزانسی با «فرایند محدودیت پیوسته» مشخص می شد تا اینکه به چیزی جز تبلیغ تبدیل نشد، خواه برای قدرت امپراتوری خواه برای کلیسا.

در فناوری چند پیشرفت دیده می شد. کیمیاگران تصادفی به روش های تازه کاربرد فلزات برخوردارند، هرچند «کانشناسی علمی بیش و کم در ترکیب با علوم خفیه از میان رفت». در ساخت و کاربرد شیشه پیشرفت هایی پدید آمد و پیچی ریز امکان اندازه گیری های دقیق را فراهم کرد. در نوشت افزار هم اصلاحاتی شد، خاصه با فراگیری دانش از چین در مورد روش کاغذسازی؛ «بیزانسی ها با چندین دستگاه ساده آشنایی داشتند (اهرم ها، غلتک ها، چرخ دنده ها، گوه ها، صفحه های مایل، پیچ ها و قرقره ها) که بیشتر به عنوان قسمت هایی... از قرقره لنگر، چرخ های پای، بیل های مکانیکی، وزنه بردارها و فلاخن ها به کار می رفت». با این همه این پیشرفت ها ظاهراً فقط در دو حوزه محدود به کار می رفته - تأمین وسایل تجملی برای طبقه فرمانروا (مثل پرندۀ نغمه سرای مکانیکی ساخته لئو (Leo) ریاضیدان برای دربار سلطنتی) و برای هدف های نظامی. حتی در حوزه نظامی، بیزانسی ها از دانشی که هزارسال پیشتر در اسکندریه فراگرفتند خیلی کم پیش رفتند.

در علم حتی پیشرفت محدودی هم نبود. چند نسخه خطی برجای مانده است که جزییات کشف ها را در ریاضیات و اخترشناسی اسکندریه یونان شرح داده، اما تنها تنی چند از دانشوران آن ها را جدی می گرفتند. اندیشه و رزان گرایش غالب، در درک خود از جهان مادی به تعبیرهای کتاب آفرینش در کتاب مقدس متکی بودند و جهان را مسطح می دیدند، نه گرد.

بیزانس: فسیل زنده

فروپاشی امپراتوری رُم در اروپای باختری پایان کار امپراتوری به معنای دقیق کلمه نبود. امپراتورانی که خود را رومی می‌شمردند، هزار سال پس از تاراج رُم به دست گوت‌ها، کماکان در شهر قسطنطنیه (استانبول امروز) فرمان می‌راندند. امروزه این امپراتوری را معمولاً بیزانس می‌خوانند. اما امپراتوران و فرمانبرداران آنان، با اینکه زبانشان یونانی بود، خود را رومی قلمداد می‌کردند. در بیشتر آن هزار سال، شکوه قسطنطنیه - با آن قصرهای سلطنتی پر جلال و کتابخانه‌ها و گرمابه‌های عمومی خود و دانشمندان آشنا با نوشته‌های دوران باستان یونان و رُم و سیصد کلیسا و کلیسای جامع شکوهمندش، سن صوفیه (ایاصوفیه) - به مانند دژی فرهنگی در برابر فقر، بیسوادی، خرافات و جنگ‌های بی‌پایان برجسته بود، جنگ‌هایی که مشخصه سرزمین‌های مسیحی مابقی اروپا بود.

حتی در سده دوازدهم، که اروپای باختری داشت نیروی تازه می‌گرفت، جمعیت قسطنطنیه بر روی هم بیش از لندن و پاریس و رُم بود. این شهر نخبگان امپراتوری‌های مسلمان همسایه را شیفته کرد، هر چند «بغداد، قاهره و کوردووا [قرطبه] هر کدام از قسطنطنیه بزرگ‌تر و پرجمعیت‌تر بود».

با این همه تمدن بیزانس در آن هزار سال چندان چیزی به توانایی بشر در گذران زندگی یا دانش آن نیفزود. در هر حوزه متکی بود به پیشرفت‌هایی که پیشتر بر امپراتور رُم قدیم شناخته شده بود - و از پیش یونانیان سده پنجم ق م با آن آشنایی داشتند. کلیسای جامع سن صوفیه، که در میانه سده ششم تکمیل شد، باشکوه‌ترین بنای آن دوره در اروپا بود. اما نشانه پایان هرگونه پیشرفت معماران بیزانسی نیز بود. شگردهای

گوشه گیران، که به خلوت‌نشینان شهره بودند، اعتقاد داشتند که با اختیار کردن آگاهانه زندگی رنجبار، خود را از گناه می‌رهانند، همچنان که مسیح جهان را رهانیده بود. کردار آنان پاس دیگر مؤمنان را برانگیخت که احساس می‌کردند به پیام انجیل‌ها بیش از اسقفان خوش‌نشین نزدیک‌اند.

جنبش بالقوه شورشی بود. تهدید کرد که بدعت‌هایی را عرضه می‌کند که در آن پیامبران می‌توانستند با استفاده از کلام انجیل‌ها لگام نفرت علیه امپراتوری و ثروتمندان را بگسلند. اما دیری نیامید که جنبش با نظام موجود یکی شد. برخی از گوشه‌گیران کمی بعد به دلایل رفاهی گرد یکدیگر جمع شدند، و این گام کوتاهی از این مرحله بود که پذیرند از خودگذشتگی آنان باید دربرگیرنده کار آن‌ها با یکدیگر تحت انضباط سخت باشد. باسیل سزاریایی* این خط‌مشی را به انضباط اندیشه‌ها و کار تبدیل کرد و از خودگذشتگی فرد از مرجعی بالاتر تابع ساخت. چندی نگذشت که جانشینان او شور و شوق خویش را متوجه زور جسمانی علیه کسانی کردند که دارای نگره‌های مختلف مسیحی بودند.

با این همه، دیرنشینی پیامد درازمدت‌تر دیگری داشت. دیرها با نیروهای بزرگ کار و از نظر مذهبی پرشور خود از ناآرامی‌هایی که با زوال امپراتوری در باختر همراه بود تا اندازه‌ای ایمنی داشتند. و پناهگاه‌هایی شدند برای پژوهشگران که در حالی که امپراتوری در پیرامون آنان فرومی‌پاشید، در امن و امان بودند. در همان حال که کتابخانه‌های غیرمذهبی در آتش می‌سوخت، برخی از کتابخانه‌های راهبان بازماند، کتابداران آن‌ها نسخه‌برداری دستی بر برگ به برگ را از متن‌های مذهبی - و گاه کفرآمیز - و وظیفه‌ای مذهبی می‌شمردند. در عین حال صومعه‌ها محلی شدند که اشخاص فاقد گرایش مذهبی می‌توانستند دور از شور و آشوب عالم در آن‌ها اوقاتی را بگذرانند، و دهقانان معمولی بیش از پیش کار می‌کردند و به راهبان مجال می‌دادند که آزادانه به زندگی عبادی و پژوهشی یا به بطالت کامل خویش پردازند. در هر صورت، آنچه به عنوان جزیره‌های دلسپردگی مذهبی و به قصد طرد جامعه فاسد آغاز شده بود، در دوره پساامپراتوری باختر طی چند سده نیرویی پرنفوذ شد. شبکه مؤسسه‌های مذهبی، که با مازاد حاصل از بهره‌کشی نیروهای کار خود پابرجا نگه‌داشته شدند و با سلسله‌مراتب اسقفان و پاپ در رأس آن هماهنگ گردیدند، در تلاش برای ثروت و امتیاز در سرتاسر اروپای باختری در هزار سال بعد به شریک نیرومندی بدل شدند.

* Basil (۳۷۹ - ۴۳۰ م): اسقف اعظم و قدیس یونانی. - م.

کیفر مرگ تهدید کرد. موجی از زجر و آزار در امپراتوری خاوری پدیدار شد. با این همه، دیگر خیلی دیر شده بود که این گونه اقدام‌ها اثربخش از کار درآید. کنستانتیوس (Constantius)، فرمانروای باختر، در اجرای فرمان‌های دیوکلشن تنها به اقدام‌های صوری دست زد و پسرش کنستانتین در نبرد خود برای برتری جویی در امپراتوری باختری به سال ۳۱۲، راه جلب نظر کلیسا را برگزید. رفته رفته خود را مسیحی خواند - پیشتر پرستنده خورشید بود - و بی تردید اندک‌اندک مسیحیان نیز او را یکی از خود شمردند. آنان از رفتار شخص کنستانتین نگران نبودند، هرچند دستور داده بود پسرش را در حمام غرق کنند و زنش را اعدام کرده بود و برای اینکه «بی هیچ مانعی گناه کند» تادم مرگ غسل تعمید خود را عقب انداخت. وقتی زجر و آزارها پایان یافت، مسیحیان در موضعی قرار گرفتند که بی‌ایمانان و گروه‌های ناراضی را در کیش خود زجر و شکنجه کنند. سال‌های جلب نظر قطعی امپراتوری، در عین حال سال‌های بدعت‌های تازه بود که بر تمام بخش‌های کلیسا اثر گذاشت. اما وقتی دستگاه اداری امپراتوری در سرنوشت خود با دیوان‌سالاری کلیسا شریک شده بود، هر خطری برای آن دیوان‌سالاری، خطری برای خود آن بود. و چون کنستانتین به مسیحیت ایمان آورد، کمی بعد اسقفانی را که از احکام او پیروی نمی‌کردند، برکنار و تبعید کرد. جانشینان او هم از همین در درآمدند و با پشتیبانی از یک طرف و بعد طرف دیگر آشفتگی پدید آوردند، چنان‌که آتاناسیوس (Athanasius) اسقف مصری پنج‌بار برکنار و برگمارده شد. تنها امپراتور ژولین (Julian) از مباحثه پرهیز می‌کرد. او تمام روش‌های نیایش مسیحی را برمی‌تابید به این قصد که گروه‌های رقیب به جان یکدیگر بیفتند و او به احیای کافرکیشی کمر بیند.

این مرحله نهایی تصرف مسیحی‌وار امپراتوری نیز شاهد پدیداری پدیده درخور اهمیت دیرنشینی بود. توفیق کلیسا سبب مخالفت پیوسته مردم شد که احساس می‌کردند کلیسا به پیام اولیه خود در خصوص خلوص و فقر پشت کرده. اسقفان در این موقع شخصیت‌های بانفوذی بودند، در کاخ‌ها به سر می‌بردند و بیشتر با اداره کنندگان امپراتوری نشست و برخاست داشتند تا مردم عامی که کلیساها را پُر می‌کردند. جنبشی که در آغاز در مصر پا گرفت، به همت کسانی بود که احساس می‌کردند رستگاری را تنها در پیروی از راهی جدا از کامیابی دنیوی اسقفان می‌توانند به دست آورند. آن‌ها شهرها را به قصد بیابان‌ها ترک کردند و در پهنه آن بانان و آبی که هواداران برایشان می‌آوردند روزگار می‌بردند، جامه زنده به تن می‌کردند و از هرگونه رابطه جنسی می‌پرهیزیدند. این

تبدیل شدن به دیوان‌سالاری سایه بود - دومین ساختار اداری سرتاسر امپراتوری که در کنار ساختار اول جای داشت. اما این دیوان‌سالاری ممکن بود خدماتی را که از عهده امپراتوری ساخته نبود در اختیار اهالی شهرها بگذارد. «احساس تند جماعت مذهبی» امپراتوری کار را بر آن ممکن می‌ساخت که در بحران اواخر سده سوم در هر شهری مهار شده بماند. «در مواقع اضطراری عمومی مانند طاعون یا شورش، روحانیان مسیحی نشان دادند که تنها گروه همبسته در شهر بودند، مراقب خاک سپاری مردگان بودند و تدارکات مواد غذایی را سامان می‌بخشیدند... در سال ۲۵۰ مسیحی بودن بیش از شهروند رُم بودن مایه حمایت همکیشان شخص می‌شد.»

در این زمان تنها دو چیز ممکن بود مانع گسترش دنباله‌روی و نفوذ کلیسا شود - سرکوبی دولتی یا مخالفت از داخل.

مدافعان مسیحیت همواره برای بقای دین در برابر پیگرد و سرکوبی اهمیت زیادی قایل بوده‌اند. شهیدانی که در راه ایمان خود جان می‌سپردند به قدر کسانی که ظاهراً معجزه می‌کردند مقدس بوده‌اند. اما سرکوبی کلیسا در سال‌های نخستین آن ادواری بود. تندی چند از به اصطلاح مسیحیان رُم آن زمان در دوره حکومت امپراتور نرون در آتش‌سوزی رُم سپر بلا شدند. اما آن موج سرکوبی از سقوط زود هنگام خود او طولانی‌تر نبود. هر از چندی دیگر مسیحیان زندانی می‌شدند یا حتی به دست والیان مخالف بالای دار می‌رفتند، سبب نیز معمولاً خودداری از شرکت در آیین‌های امپراتوری بود. اما بیشتر اوقات کارگزاران امپراتوری تشکیلات موازی را که در لوای آنان پامی‌گرفت تحمل می‌کردند، و امپراتوران سده سوم مانند آلكساندر سروروس (A. Severus) و فلیپ عربستان حتی برای کلیسا سودمند بودند.

با این همه، در اواخر سده سوم کلیسا به درجه‌ای از تأثیرگذاری رسیده بود که پیدا بود دیگر نمی‌شد به آن بی‌توجه بود. امپراتوران مختار بودند که یا تشکیلات موازی را از میان ببرند یا با آن همکاری کنند. ماکسیموس احساس کرد که وقت آن است بر شبکه نفوذی که تا دیوان‌سالاری امپراتوری راه یافته بود فشار وارد کند. دیوکلشن (Diocletian)، امپراتور پس از سال ۲۸۴، پا را فراتر گذاشت. معتقد بود که مسیحیت وحدت نیروهای مسلح را تهدید می‌کند و با خراب کردن کلیسای جامع روبه‌روی قصر سلطنتی خود در نیکودمیا و کنش نشان داد و حکم ویرانی تمام کلیساها را صادر کرد و فرمان داد تمام روحانیان بازداشت شوند و کسانی را که برای خدایان قربان نمی‌کردند به

نتیجه گیری کاملاً بدیعی نبود. در عهد جدید عبارت های بیشماری بر این معنی اشاره دارد. اما این دیدگاه معانی ضمنی داشت که ناگزیر مایه نگرانی کارگزاران کلیسا شد. اگر تنها ذهن پاک می بود، تنها مسیحیان درستکار بودند که به عالم مادی پشت می کردند. پرهیزگاران که گرسنگی می کشیدند و در جامه زنده پاره روزگار می بردند. این امر به هیچ وجه روش جلب نظر تمام افراد بشر به انجیل نبود یا راه جمع آوری اعانه از توانگران برای کلیسای محلی. اما، بدتر این بود که برخی عارفان به نتیجه ای تندروانه تر رسیدند. اگر ذهن پاک می بود، آنچه جسم انجام می داد بی اهمیت بود، زیرا هر عملی که صورت می داد ناپاک بود. شعار آن ها به قالب «از نظر درستکاران، همه چیز خیر است» درآمد. و آنان را مجاز ساخت که هر طور خوش داشتند در ناز و نعمت زندگی کنند، اموال دیگران (به ویژه ثروتمندان) را به یغما برند و، تکان دهنده تر از تمام کارها از نظر بزرگان کلیسا، به رابطه جنسی آزاد بپردازند.

مبارزه در این خصوص ده ها سال درگردهمایی های مسیحی به شدت ادامه یافت و تنها به دست اسقفان حل شد که تأکید می کردند تنها آنها، به عنوان جانشین حواریان، می توانند در باب موضوع های آیینی حکم بدهند. باز در سده سوم جر و بحث ها بالا گرفت آنگاه که یک سوری، مانی*، بر بنیان مذهبی («آیین مانی»)**، مرکب از عناصری از مسیحیت عرفانی، بودیسم و کیش زردشتی همت گماشت. یک چندی حتی نظر آگوستین هیپویی***، شخصیت متنفذ دوره بعد را در روند کلی اندیشه مسیحی برانگیخت در مبارزه علیه چنین «بدعت هایی»، دیوان سالاری کلیسا از نظارت اداری به نظارت آموزه ای روی آورد که کلیساهای سازمان یافته مجاز بودند از آن پیروی کنند. با این کار، دیگر بسیار دشوار بود که تناقضات کتاب مقدس مرکز توجه احساسات سرکشانه ای شود که ممکن بود عوامل ثروتمند متحد مسیحیت را برآشفته کند. اگر مسیحیت تا حدودی سایه مخالف امپراتوری رُم بود، سلسله مراتب کلیسا در کار

* Mani (۲۶-۲۱۵ م): برخلاف نظر نویسنده، او پارسی و از بزرگان منسوب به خاندان اشکانیان بود. -

۴

** Manicheism: اندیشه فلسفی مذهبی که از سده سوم تا هفتم میلادی رواج داشت و بانی آن مانی ایرانی بود. این آیین آمیزه ای بود از آیین زردشت، عرفان مسیحی و عناصری خارج از دین و بر دو اصل متضاد استوار بود: نیکی (روشنایی، خدا، روح) و پلیدی (تاریکی، اهریمن، جسم). - م.

*** Augustine of Hippo: اسقف مسیحی سال ۴۰۰ میلادی، نوشته های او تا هزار سال بعد بر خط فکری دین شناسی مسیحی اثر بخش بود.

رشد مذهب با دیوان سالاری شدن آن همراه بود. نخستین حواریان بی‌اینکه کسی بر آنچه آن‌ها می‌گفتند اعمال نظارت کند موعظه می‌کردند و متکی بودند به رضامندی پیروان محلی که وقتی از شهری به شهر دیگر می‌رفتند برای آنان غذا و جا تأمین می‌کردند. اما همچنان که شمار واعظان و پیروان رو به افزایش گذاشت، جمع‌آوری وجوه و اداره گروه دلمشغولی عمده هر شهر شد. همچنین بود خطر «پیامبران دروغین» که از میهمان‌نوازی مردم سوءاستفاده می‌کردند.

را‌حل گروه‌ها این بود که جمع‌آوری اعانه و دستگاه دیوانی در دست «شماسها» متمرکز شود که زیر نظر «کشیشان» (Presbyter) و اسقفان بودند. چدویک، در تاریخ کلیسای خود می‌نویسد: «در دو نسل» یک سازمان سلسله‌مراتبی به جای حواریان و پیامبران، با «اسقفان، کشیشان و شماسها در رأس» پدید آمده بود. در آغاز، انتخاب اسقفان در دست مسیحیان معمولی بود. اما دیری نپایید که تنها واعظان قدرت تصمیم‌گیری پیدا کردند. در عین حال رفته رفته در نشست‌های اسقفان تصمیم گرفته شد که کدام نظریه درست است و چه کسی حق دارد موعظه کند.

این روند با جر و بحث پیگیر در باب آموزه مسیحی پرشتاب شد - موضوع بحث عرفان‌گرایی (گنوستی سیزم) بود. از موضوع تفسیری پدید آمد که ظاهر آ از دید اشخاص بی‌اعتقاد به مذهب مبهم بود - شر از کجا آمد؟ اما این امر پیامدهای مفید ژرفی داشت. دین‌شناسی مسیحی معتقد بود که تنها یک خدا وجود دارد که همه چیز را آفریده. از این سخن چنین برمی‌آمد که او باید هم شر را آفریده باشد هم خیر را - نتیجه‌ای نگران‌کننده بود برای معتقدان که همواره «پروردگار» و «خیر» را در یک مقوله می‌گنجانیدند. پاسخ مسیحیت راست کیش (اورتودوکس) معمولاً این بوده که سعی کند با جای دادن واسطه‌های فراوان میان خدا و خطا کاری (ملائک مطرود، اهریمنان، بشر نافرمان) موضوع را رقیق کند. وقتی این امر متقاعدکننده نمی‌شود، اعلام می‌کند که همین واقعیت که پروردگار جواب این مسأله را می‌داند و ما نمی‌دانیم، نشان می‌دهد که فهم او چه قدر از فهم ما ژرف‌تر است.

اما، جواب منطقی‌تر حاکی از این بود که در عالم میان دواصل مبارزه پیوسته‌ای است، مبارزه خیر و شر. این جوابی بود که، دست‌کم تا حدودی، عارفان (گنوسی‌ها) مطرح کردند. گفتند روح خیر است و عالم مادی و جسم آدمی شر. مسیحیان تنها وقتی می‌توانند منزّه شوند که روح خود را از دلبستگی‌های جسمانی آزاد کنند. این سخن

واقع در هر برگ دیده می‌شود. با این وصف این تناقضات به آن کمک کرد که به خط مشی طبقاتی روی آورد. احساسی از ضرورت انقلابی، از دگرگونی نزدیک، در میان بود که از تجربه شورشیان یهودی در فلسطین دوره پیش از ویرانی بیت المقدس ناشی می‌شد. شدیدترین خشم ممکن بود در تعبیر مکاشفه مفری بیابد که شاهد نابودی «روسی بابل» باشد (بی تردید برمی آید که منظور رم است) و فرمانروایی «قدیسان» پرنخوت در هم کوبیده شود و فقیران و فرودستان به جای آن‌ها فرمان برانند. با این همه با حواله دگرگونی به آینده و قلمرو ازلی دیگر، پیام انقلابی در جلب نظر کسانی که نارضایتی آنان آمیخته به ترس شدید از انقلاب واقعی بود چنان که باید استوار نبود. کاسبکار یا صاحب کارگاه با چند برده چیزی نداشت که از پیامی بیم کند که آزادی را به جای معیارهای مادی در برادری عیسی موعظه می‌کرد. بازرگان ثروتمند می‌توانست اطمینان یابد که «سوراخ سوزن» دروازه‌ای است در بیت المقدس که شتری احتمالاً گذشتن از آن را ممکن ببیند. نظر بیوه پولدار یا همسری نیاز یک رومی دولتمند ممکن بود به عبارت‌های کتاب مقدس برانگیخته شود که در آن پولس تأکید می‌کند که زنان و مردان به دیده پروردگار «یکسان» اند، و شوهر مسیحی می‌توانست خاطر جمع باشد که در این عالم همسر او موظف است به او خدمت کند، «که سر هر زن مرد است.»

پیام مسیحی مایه دلداری فقیران بود. مایه درک ارزش خاص آنان نسبت به ارزش‌های داراها که از اصل و نسب پست آنان نفرت داشتند. و راهی پیش روی گذاشت که اقلیت ثروتمندی که مورد تنفر عالم پیرامون خود بود بتواند از بارگناه خویش رهایی یابد و در عین حال ثروت خود را حفظ کند.

همان رشدی که در آغاز فرقه‌ای کوچک داشت سبب رشد بیشتر آن شد. مسیحیت، مانند یهودیت، برای هر افزارمند یا بازرگان که به شهری سفر می‌کرد شبکه‌ای ارتباطی فراهم آورد. گردهمایی‌های هفتگی آن سبب حس اعتماد تهیدستان از آمیزش با ثروتمندتر از خودشان شد و ثروتمندترها هم مجالی یافتند که اخبار کسب و کار را با یکدیگر مبادله کنند. رشد در چهارچوب راه‌های تجاری و مراکز اجرایی که یکپارچگی امپراتوری روم را حفظ می‌کرد، در گذر زمان شیخ همان امپراتوری شد. بجز اینکه از راه‌های تجاری امکان یافت در مناطقی گسترش یابد که کمتر یا هرگز به آن‌ها دست‌اندازی نکرد (ارمنستان، بین‌النهرین، ایران، اتیوپی، عربستان جنوبی، حتی نواحی جنوبی هند).

بازرگانان و کارگزاران بلندمرتبه در بالا تبدیل شد. تمام این لایه احتمالاً به درجه‌ای کم و بیش در لوای امپراتوری احساس ستم‌دگی می‌کرد، اما معمولاً در مخالفت آشکار با آن سخت خود را ناتوان می‌دید. مسیحیت پیام رستگاری، پیام جهان‌نو را که بنا بود از آسمان پدید آید در پیش نهاد که چندان مخالفت آشکاری را دربر نمی‌گرفت. در عین حال اندرز می‌داد که حتی اگر پیامش به درد و رنج فردی - شهادت - بیانجامد، رستگاری را شتاب می‌بخشد.

افزارمندان و کاسبان تهیدست بی‌گمان دل‌بسته این پیام شدند - خاصه اینکه مانند کنیسه یهودیان، آنان را وارد محیط اجتماعی می‌کرد که ممکن بود به آنان کمک کند از عهده پاره‌ای از ناپایداری‌های مادی این عالم برآیند بی‌اینکه لزوماً ناچار باشند منتظر عالم دیگر بمانند. به علاوه نظر برخی اشخاص مرفه نیز برانگیخته شد. پژوهشی «چهل تن» را شناسایی می‌کند که حامی مالی «تکاپوهای پولس» بودند، «تمام ثروتمندان، اعضای نخبه فرهیختگان». این اشخاص می‌توانستند هزینه موعظه حواری را بپردازند و خانه‌های خود را به جای محل گردهمایی در اختیار مسیحیان اولیه بگذارند. پولس برای جلب نظر آنان از راه خود خارج شد: «نکته مهم این است که پولس، با اینکه می‌دانست بیشتر نوکیشان او از جمع فقیرانند، شخصاً تنها اشخاص قشر فرادست را غسل تعمید می‌داد. مسیحیت چه بسا دینی بود بیشتر خوشایند بی‌چیزان، اما از همان آغاز کوشید این گرایش را با کشش به ثروتمندها درآمیزد. باگذشت زمان، حتی نظر پاره‌ای از صاحبان قدرت واقعی و ثروت را برانگیخت که گمان می‌کردند نخبگان سناتور علیه آن‌ها تبعیض روا می‌دارند - کاسبان ثروتمند، زنان بی‌نیاز از ثروت، آزاد مردان (بردگان پیشین و فرزندان بردگان) که توانگر شده بودند و کارگزاران دربار شخص امپراتور که دون پایه بودند.»

عهد جدید در سده‌های دوم و سوم از نوشته‌های اولیه‌ای تدوین شد که عقاید متغیر مسیحیت را به هنگام گسترش فرقه بیان می‌کرد. این امر تناقضاتی را نشان می‌دهد که در

→
بزرگ زندگی می‌کنند و دچار تباهی و فاقد وابستگی طبقاتی شده‌اند، از زندگی عادی بدورند، بدون شغل و حرفه‌ای خاص و کار مفید برای جامعه در وضعی سخت به سر می‌برند و به هر کار ناشایست و ضدانسانی روی می‌آورند. دزدان، چاقوکشان حرفه‌ای، اوباش، ولگردان، روسپیان و باجگیران از آن جمله‌اند. - م.

می‌کرد، و به عنوان «مقدس‌ترین و جاودان‌ترین منجی نژاد آدمی... مادر تمام محنت‌های ما» طرف خطاب بود. لزومی به بازنویسی زیاد نیست که این نکته را به یک دعای مسیحی «مادر خدا» تبدیل کرد.

بنابراین مسیحیان آغازین عنصری را که از پیش سبب شد یهودیت نوگروندگان را گرد آورد، برگرفتند و احکام سختگیرانه را که مردم را دلسرد می‌کرد کنار گذاشتند و نقش مایه‌های متداول را از آیین‌های رازناک به آن افزودند. هم‌امیزی موفق بود. این نکته به هیچ‌وجه دال بر این نیست که مسیحیان اولیه فریبکاران بی‌عاطفه حسابگر آن نمادهای احساسی بودند که به آن اعتقادی نداشتند. اصلاً چنین نیست. آن‌ها با حساسیتی ژرف‌تر از حساسیت معمول نسبت به ناامنی‌ها و فشار زندگی در شهرهای امپراتوری به حیات مذهبی کشیده شدند. دقیقاً به همین سبب توانستند در کیش‌های دیگر عنصری را دریابند که با یهودیت برجامانده آنان ترکیب می‌شد و به نحوی معنابخش تشویش پیرامونیان آنها بود. عهد جدید برای حواریانی اعتبار قایل می‌شود که با «زبان گفتار حرف می‌زنند» - در قالب سخنان وجدآوری که نهفته‌ترین احساسات آنان را بیان می‌کرد. دقیقاً در چنین وضعی بود که آن‌ها به احتمال زیاد از عناصر آیین‌های دیرینه‌تر تفسیر مذهبی تازه‌ای ترکیب کردند.

مخاطبان کیش نوچه‌کسانی بودند؟ بر روی هم تنگ‌دست‌ترین مردم را در امپراتوری - توده بردگان کشاورزی - دربرنمی‌گرفت، زیرا مسیحیت اولیه (برعکس اسن‌ها) به صورت اصولی با برده‌داری مخالفت نمی‌ورزید. پولس قدیس نوشت که برده باید به حرف اربابش گوش دهد، ولو اینکه «هم مسلک عیسی» باشد. دهقانان را نیز دربرنمی‌گرفت، زیرا که مذهب، بیرون از فلسطین در شهرها گسترش یافت - بی‌تردید کتاب اعمال رسولان به ما چنین می‌گوید.

مخاطبان ظاهراً توده شهرنشینان میانه‌حال بودند. قشری بود کاملاً پایین دست خاندان‌های طبقه فرمانروا که دو دهم جمعیت را دربرمی‌گرفت. آن شهر باستانی، مانند بسیاری از شهرهای جهان سوم امروز، شامل توده عظیمی از خرده‌کاسبان، افزارمندان، کارمندان جزء و کارگران دون‌پایه - لایه گسترده‌ای که رفته رفته به لومپن پرولتاریایی* از گدایان، روسپیان و دزدان حرفه‌ای در پایین و قشر بسیار نازکی از

* Lumpenproletariat: قشرهای وازده و طبقه باخته که در جامعه سرمایه‌داری اغلب در شهرهای

برادران و خواهران، حتی جان خود، را نیز دشمن ندارد شاگرد من نمی تواند بود.» شرح سواره رفتن عیسی به بیت المقدس برای اینکه به عنوان «پادشاه یهود» ستوده شود یا راندن نزولخواران از معبد، همانندی چشمگیری با شرح جوزفوس از کردار پیامبران دیگر دارد.

اما مسیحیت برای رونق گرفتن به عنوان فرقه‌ای یهودی در میان فرقه‌های بیشمار دارای انگیزه خاصی نبود. مسیحیت در شانول تارسوسی* نوکیش یونانی زبان تازه از فرقه فریسیان برگشته، که در حومه فلسطین به عنوان افزارمند دوره گرد، خیمه‌ساز، به سر می‌برد اثر گذاشت چندان که دریافت برای اندیشه‌های مذهبی نوآشنندگان بشمارای در شهرهای امپراتوری هستند. او آگاهانه بر آن بود که به مردم نیمه مجذوب به یهودیت اما دلزده از سختی احکام آن دسترسی پیدا کند. او در این نوکیشی نامش را از «شانول» عبری به «پولس» رومی تغییر داد. و در برابر ایستادگی «مسیحیان یهودی» مستقر در بیت المقدس، تأکید کرد که مذهب نو نیازی به احکام قدیمی ختنه و پرهیز از خوردن خوراک ندارد و تأکید بیشتر بر رستخیز مردگان نشان می‌داد که رستگاری دیگر مبتنی بر پیروزی یهودیان شکست خورده بیت المقدس نیست.

سرانجام، مسیحیت عناصر احساسی را از دیگر آیین‌های مذهبی ربه رونق آن دوره درهم آمیخت. عقیده رستگاری از دنیا با مرگ و تولد دوباره یک رب النوع از گذشته در کیش‌های متداول وجود داشت، مانند آدونیس**، اوزیریس*** و دیگر کیش‌های باروری (تولد دوباره مُرده‌ای و دفن رب النوعی نشانه آغاز بهار بود همچنان که عید پاک در نظر مسیحیان نماد آن شمرده می‌شد). داستان زایش با کره که در انجیل‌های لوقا و متی دیده می‌شود (و ناقص ادعای متی است که می‌گوید نسب عیسی از یوسف، پدر او، به داود پادشاه یهود می‌رسد) عاملی از کیش رازناک رایج اوزیریس مصری را که از قرار معلوم از گاو با کره‌ای زاده شد، به مسیحیت وارد کرد. تصویر «مریم مقدس» شباهت چشمگیری به نقشی دارد که الهه ایسیس (Isis) در آیین مصر بازی

* Saul of Tarsus: نام اصلی پولس قدیس. - م.

** Adonis: سرگذشت آدونیس از افسانه‌های سوریه بوده که هزود نیز به آن اشاره کرده و به اساطیر یونان راه یافته. - م.

*** خدای زیرین مصر باستان و داور مردگان و برادر و شوهر ایسیس. در این دو مورد ر. ک. فرهنگ اساطیر یونان و زم. ترجمه احمد بهمنش. - م.

نبرد ازلی با پلیدی شرکت داشت) در ایران. حتی کافرکشی رُم به یک خدای خورشید نیرومندتر از دیگران گرایش دارد. افزون بر این، یهودیت در قالب فریسی منشانه خود یگانه پرستی را با نویدی به پیروانش در آمیخت که هر قدر رنج آنان در این حیات سخت باشد، چیزی دارند که در حیات دیگر مشتاقانه چشم به راهش باشند.

چنین بود محبوبیت دین یهود که میلیون‌ها معتقد را در سرتاسر مراکز تجاری امپراتوری رُم به یکدیگر همبسته کرد و شبکه‌ای از تماس‌ها و ارتباط‌ها در گستره هزاران مایل پدید آورد. تمام جدل‌های مذهبی و نظرآوری‌های انتظارگونه بر اثر اوضاع در بیت‌المقدس با همین شبکه پخش می‌شد. از نظر مردم هر شهر رُم جر و بحث‌ها درباره اوضاع فلسطین نا آشنا به نظر نمی‌آمد، چون درد و رنج فلسطین نمونه‌ای از درد و رنج طبقات پایین و استان‌های تسخیر شده در سرتاسر امپراتوری بود.

بدین ترتیب دین یهود رفته رفته به دین فراگیر توده‌های شهری امپراتوری تبدیل شد. اما با دو مانع روبه‌رو بود. اول احکام آن بود درباره غذای روزمره و ختنه. پدیده خدا ترسان نشان می‌دهد بسا کسان که به دین گرایش پیدا کردند حاضر نبودند سراسر راه قبول احکام آن را بپذیرند. دوم وعده دین یهود بود به معتقدان آن که «امت برگزیده» اند. این نکته با واقعیت سیطره رُم در تضاد بود. ممکن بود یهودیان در فلسطین برای قیامی گسترده به منظور سرنگونی فرمانروایی رُم طرحی در اندازند. اما آن‌ها با آن پراکندگی، همه‌جا در اقلیت، در وضعی نبودند که قیام کنند و وقتی یهودیان فلسطین در سال ۷۰ میلادی به پا خاستند، چندان کاری از دستشان بر نیامد. شکست آن قیام کار را حتی بر مردم دشوارتر کرد که وعده دین یهود را حاکی از اینکه پیروانش جهان را می‌گیرند واقعی تلقی کنند. این دین تا جایی امکان داشت رونق بیابد که وعده چیزهایی را که در این جهان رخ می‌نماید جایگزین وعده‌هایی را که در عالم دیگر روی می‌دهد. مسیحیت در قالب تعبیری از یهودیت پدیدار شد. بسا عبارت‌ها در انجیل‌ها نشان می‌دهد که در آغاز، هیچ فرقی با دیگر فرقه‌های پیشگوی آن دوره نداشته. در جاهایی، انجیل‌ها فراخوان فریسیان را در فرمانبرداری از «شرع» بازمی‌تاباند و دعوت متعصبان را در «برگرفتن شمشیر» و ندای اسن‌ها را در ترک خانواده از برای شیوه والاتر زندگی بازگو می‌کند. در عبارتی که امروزه هواداران مسیحی خانواده به ندرت آن را نقل می‌کنند، لوقا از زبان عیسی شرح می‌دهد: «اگر کسی نزد من آید و پدر و مادر و زن و اولاد و

مبالغ ثابتی پردازند - که دلیل بیشتر ثروت آن بود - و هرگاه که توانستند برای عید فصح به شهر سفر کنند. احکام شرعی در مورد غذای روزانه و روز شنبه (سَبْت) چه بسا قدری زحمت افزا بود، از آن روی که نشست و برخاست و کار با جمعیت بزرگ و غیر یهودی را دشوار تر می کرد. اما اجتماع های آنان پابرجا ماند، و در محل های برگزاری کنیسه آن ها متمرکز شد - احتمالاً بنابر همان دلایلی که اقلیت های کوچنده در کلیساها یا مسجدها متمرکز می شوند. پیوندهای یک مذهب که گروهی را نه تنها در نایش بلکه در غذا و رفتار روزمره به هم متصل می کرد، چه بسا مزیتی بود برای مردمی که در عالم تجزیه شده شهر جوایی پول کافی بودند، شهری که زندگی در آن حتی برای بازرگان و افزارمند کامیاب مخاطره آمیز بود و برای گروه های پایین دست آنان نومیدکننده.

با این همه، اجتماع های یهودی نه تنها بازماندند، نظر دیگران را نیز به خود برانگیختند. «نوکیشان» - نوگروندگان به یهودیت - در این دوره بسیار زیاد بودند. زبان شناس یهودی اسکندریه می گفت: «تمام اشخاص مسخر یهودیت شدند. بربران، هلنیان...* ملت های خاور و باختر، اروپاییان، آسیاییان.» دین یهود چنان در شهرهای رُم و یونان پرجاذبه بود که دسته خاصی از معتقدان به نام «خدا ترسان» پدیدار شدند - غیر یهودیانی که در کنیسه شرکت می کردند اما حاضر نبودند تن به خخته بدهند و به تمام احکام کتاب مقدس وفادار باشند.

تنها مفهوم اجتماع نبود که نظر آنان را برمی انگیخت. عقیده مذهبی اصلی یهودیت - یگانه پرستی - عقیده به خدایی نادینی - با موقعیت شهرنشینان سازگار بود. از نظر روستائیان آیین های بت پرستی که در آن ها خدایان بیشمار بودند هر یک به منطقه یا نیروی طبیعی خاصی مربوط می شدند معنی دار بود، از نظر آنان روستای محل یا عشیره مرکز هستی اجتماعی بود. اما بازرگانان و افزارمندان و گدایان شهری با شمار بسیار بزرگ مردم از منطقه ها و حرفه های مختلف مکرر در ارتباط بودند. یک الوهیت فراگیر ناشناخته ظاهراً در چنان برخوردهای چندگانه می توانست پشتیبانی و حفاظت حاصل کند. بی سببی نیست که در تمام تمدن های بزرگ دوران باستان گرایش هایی به یکتا پرستی بود - پیدایش بودیسم در هندوچین، و پرستش خدای یگانه «نیکی» (که در

* یونانیان.

بدون مالکیت خصوصی به سر می بردند، از کمند آنچه پلیدی های جامعه می شمردند بگریزند. نیز برده داری را در حکم بی عدالتی رد می کردند - موضعی تندروانه تر از موضعی که بنا بود مسیحیان اختیار کنند. سرانجام، متعصبان (Zealots)، که ایمان مذهبی را با تبلیغ - تهییج سیاسی علیه حضور رومی آمیختند.

بیت المقدس آشفته بازاری بود که در آن نگرش های مذهبی متضاد، احساسات و گرایش های مختلف را در خصوص فرمانروایی روم در دوره ای نمودار می ساخت که گفته می شد عیسی در آن موعظه می کرد. اما تمام مطلب این نبود. دین آن در تمام شهرهای بزرگ امپراتوری دارای پیروانی بود، بنابراین جدل های آیینی در جاهای دیگر پیامدهایی داشت. چون دیرزمانی بود که یهودیان دیگر مردمی نبودند که در یک سرزمین کوچک به سر می بردند. فاتحان آشوری و بابلی طبقات فرمانروای ایالت های یهودی اسراییل و یهودیه را پانصد سال پیش از آن به بین النهرین تبعید کرده بودند. بسیاری از آن ها وقتی خشیارشا، امپراتور ایران، بیت المقدس را برای آنان بازپس گرفت، بازنگشته بودند، اما خوشحال بودند که در خانه های تازه کامروا هستند. شمار بزرگی از دیگر یهودیان برای سکونت در جای دیگری در حوزه مدیترانه از فلسطین رفته بودند، به همان دلیل که یونانیان بیشماری در خارج از کشور به سر می بردند - آن ها خواستار زندگانی بودند بهتر از آنچه خاک کم بارور سرزمین پیشین شان فراهم می کرد. و باز کسانی که کوچندگان بی اختیار بودند - در جنگ هایی که در منطقه در می گرفت اسیر می شدند و به هر جا که اربابان آن ها را می بردند می رفتند.

در آغاز سده اول میلادی جماعت های بزرگ یهودیان عملاً در هر شهر رومی بودند، «از ده تا پانزده درصد کل جمعیت یک شهر را در بر می گرفتند.» بخش بزرگ جمعیت اسکندریه یهودی بود، چنان که این شهر یونانی در مصر نیز بیشتر شهری یهودی بود. به علاوه در روم هم حضور چشمگیری داشتند چون ژولیوس سزار در صدد جلب نظر آنان بود.

یهودی ها با این پراکندگی به عنوان یک اجتماع جدا گانه، از راه ایمان مذهبی خود به خدای نادیده واحد و احکام شرعی خورد - خوراک و رعایت یک روز استراحت، هویت خود را حفظ کردند. این رسوم بی گمان مانع شد که آن ها هم رنگ مردم پیرامون خود شوند. افزون بر این از آن ها انتظار می رفت که برای هزینه نگهداشت بیت المقدس

شد. باز، چهل سال بعد، تئودوس پیغمبر خود را مسیح (به یونانی کریستوس) خواند، هوادارانی دست و پا کرد و سر از تنش جدا شد. فرمانروایان رُم نیز با «دسته‌ای از شوروران که عقاید کفرآمیزی داشتند و سبب ناآرامی و ناامنی شهر می‌شدند» همین معامله را کردند، «چون آن‌ها «به بهانه وحی الهی... مردم را به شورش برمی‌انگیختند.» کمی بعد «پیغمبری دروغین از مصر... از راه جادوگری موفق شد خود را پیغمبر جا بزند. او... سی هزار تن را... از بیابان به سوی به اصطلاح کوه زیتون کشید به قصد اینکه به بیت‌المقدس رخنه کند، و کوشید پادگان رُم را شکست دهد. تازه این شورش سرکوب شده بود که... تنی چند جادوگر و قاتل به نیروها پیوستند و هواداران زیادی به دست آوردند... آن‌ها از سراسر سرزمین یهود گذشتند، خانه‌های ثروتمندان را تاراج کردند، آن‌ها را درجا کشتند، دهکده‌ها را به آتش کشیدند و اراضی را تخریب کردند.» در تمام این برخوردها، نفرت طبقاتی در میان فقیران یهودی از طبقه بالای یهودی با بیزاری از نیروهای اشغالگر رُم درآمیخت.

ناهمگونی‌های طبقاتی در تفسیرهای گوناگون دین یهود نمودار شد. دولتمندان، که به زبان یونانی حرف می‌زدند و با رومیان همکاری می‌کردند، به پشتیبانی از مکتب صدوقی* متمایل بودند که با روحانیان موروثی ارتباط داشت، و به گفته جوزفوس، «انکار می‌کردند که ارواح فناپذیرند و قرار است پس از مرگ پاداش یا پادافره‌ای در کار باشد» و «نسبت به هم‌میهنان خود و بیگانگان بیرحم و سختگیر بودند». در مقابل، عالمان مذهبی غیرموروثی، که طیفی از زمینه‌های اجتماعی بودند، به هواداری از مکتب فریسی** گزوش داشتند. مکتب یادشده به پیروی دقیق از «شرع» یهودی (مناسک و احکام شرعی خورد-خوراک عهد قدیم) تأکید می‌ورزید، به همکاری طبقه فرادست با رُیمان اعتراض می‌کرد و معتقد بود «روح... فناپذیر است... ارواح نیک به بدن‌های تازه‌ای وارد می‌شوند و ارواح پلید با عذاب ازلی زجر خواهند شد.» مکتب سوم، اسن‌ها***، می‌کوشیدند با ایجاد اجتماع‌های رُهبانی‌گونه در نواحی روستایی، که در آن

* Sadducee: صدوقی، زندیقی، یهودی که جز نص تورات به چیز دیگری قایل نبود. [صدوقی از صادق واژه عبری است یا از واژه عربی «زندیق» تحریف شده که اصل آن نیز از «زندیک» فارسی است] - م.

** Phrisee: عضو دسته‌ای از یهودیان که آیین ظاهری مذهب را سخت رعایت می‌کردند، اما در باطن ریاکار بودند. - م.

*** Essene: عضو فرقه‌ای که دو قرن پیش از آمدن مسیح در فلسطین پدید آمد و به زبان عبری «حسیدیم» نام داشت. - م.

نگره‌های «کمونیستی» یک گروه «پرولتری» را کم‌اهمیت جلوه دهند. پاره‌ای از استدلال‌های کائوتسکی در این خصوص جای تردید دارد. با این همه، لحن عبارت‌های بی‌شمار در انجیل‌های اولیه، مرقس و لوقا، لحن شورشی است به ضد امپراتوری پهنآوری که بعدها این دین را اختیار کرد.

در درک اینکه چگونه ممکن است چنین باشد، لازم است به اوضاع و احوالی توجه کرد که مسیحیت در بستر آن پدیدار شد و گسترش یافت.

بیت‌المقدس در نخستین نیمه سده اول یکی از شهرهای بزرگ امپراتوری رُم بود - پلینه بزرگتر* آن را چنین توصیف می‌کند: «از هر نظر که بگویید پراوازه‌ترین شهر خاورزمین». اما یکی از پرهیاهوترین‌ها هم بود. عظمت شهر از موقعیت آن در نزدیکی راه‌های تجارتی مهم و، بعدها، به عنوان مرکز مذهبی پدید شده بود که از سرتاسر امپراتوری ثروت به خود درمی‌کشید. اما سرزمین‌های پیرامون آن - یهودیه، سامره و جلیله - بسیار ثروتمند بودند. آن‌ها، همچنان‌که تمام استان‌های رُم، از میزان‌گزارف مالیات‌بندی لطمه می‌دیدند که لازم بود به رُم خراج داده شود و ثروت مورد انتظار والیان رومی را فراهم کند. «شواهد... همه‌جانبه‌ای از فقر» دیده می‌شد.

این امر به دشمنی گسترده‌ای با رُمیان و طبقه فرادست یهودی که با آنان همکاری می‌کرد انجامید. با این همه، پادشاهان یهود نخست رومیان را به داخل دعوت کردند (در سال ۱۳۹ ق. م) و از آن پس در جنگ‌های خانمان‌برانداز با یکدیگر به کمک رُم متکی بودند.

در بیت‌المقدس شورش‌ها مکرر بود و «راهزنی‌ها»ی -همیشگی در نواحی روستایی، به ویژه جلیله رخ می‌داد. گاهی این رویدادها رنگ مذهبی به خود می‌گرفت. بدین ترتیب، در حالی که هرود شاه در بستر مرگ بود، شورشی علیه او در کار بود، می‌گویند وقتی آرچلائوس، پسر او شورشی را سرکوب کرد، سه هزار یهودی کشته و دوهزار تن دیگر مصلوب شدند. در حومه جلیله جنگ چریکی به رهبری یهودانامی، که خود را «پادشاه یهودیان» می‌خواند، درگرفت، و به گفته جوزفوس، در زمان سرشماری رُم در سال ۷ میلادی دو مرد «مردم را به شورش برانگیختند...» و در پی آن کشتار عام

* Pliny, G. (۷۹-۲۳ م) طبیعت‌گرا و نویسنده رومی. - م.

انجیل‌های عهد جدید پر از گفته‌های متناقض است. در جاهایی، خصوصاً در انجیل لوقا، اظهارنظرهای قانع‌کننده‌ای از تنفر طبقاتی دیده می‌شود. برای مثال، ثروت‌مند یکر است به دوزخ می‌رود، و تهیدست، ایلعازر (Lazarus)، به «آغوش ابراهیم». عیسی موعظه می‌کند: «گذشتن شتر از سوراخ سوزن آسان‌تر است از دخول دولتمندی در ملکوت خدا.» و روایت لوقا از موعظه بر فراز کوه صراحت دارد به: «خوشا به حال شما ای مساکین، زیرا ملکوت خدا از آن شماست... خوشا به حال شما که اکنون گرسنه‌اید، زیرا که سیر خواهید شد... لیکن وای بر شما ای دولتمندان، زیرا که تسلی خود را یافته‌اید؛ وای بر شما ای سیرشدگان، زیرا گرسنه خواهید شد.» در مقابل، جای دیگر پیام سازش میان دارا و ندار است. بنابراین انجیل متی، عیسی را بر آن می‌دارد که موعظه کند: «خوشا به حال مسکینان در روح زیرا ملکوت آسمان از آن ایشان است... خوشا به حال گرسنگان و تشنگان عدالت، زیرا ایشان سیر خواهند شد.» حکایت «قنطارها» (سکه‌ها)* به مرد ثروتمندی می‌پردازد که به سبب پاداش‌دهی به غلامی تحسین می‌شود. به غلامی سه قنطار داده می‌شود که آن را به نحو سودبخشی سرمایه‌گذاری می‌کند، و غلام دیگری که فقط یک قنطار دارد و موفق نمی‌شود با وام دادن آن به صرف سود ببرد. گوشزد می‌کند: «آن که ندارد، حتی آنچه دارد نیز گرفته شود.»

همچنین عبارت‌هایی است که ظاهراً ایستادگی در برابر فرمانروایان موجود را اندرز می‌دهد و عبارت‌هایی که فرمانبرداری از آنان را تشویق می‌کند - همچنان که عیسی به مردم می‌گوید که مالیات خود را به زمین بپردازند: «مال قیصر را به قیصر ادا کنید و مال خدا را به خدا.» سرانجام، تناقض‌هایی است میان عبارت‌هایی که پیروی از مقررات دین یهود («شرع») را خواستار می‌شود و عبارت‌هایی که بر نقض آن‌ها تأکید می‌کند.

اثر کلاسیک کارل کائوتسکی**، بنیادهای مسیحیت، کمابیش نود سال پیش اشاره کرد که تناقض از تلاش نویسندگان مسیحی دوره بعد ناشی شد به این قصد که، به گفته او،

* Talent: (قنطار) سنگ و سکه‌ای که در کشورهای باستانی وزن و بهای خاصی داشته. - م.
 ** Kautsky, K. (۱۸۵۴ - ۱۹۳۸) روشنفکر بلندآوازه جنبش سوسیالیستی آلمان پس از درگذشت انگلس. او مشهور به «پاپ مارکسیسم» بود، از جنگ جهانی‌گیر اول بیزار بود، اما با اقدام انقلابی علیه آن مخالفت می‌ورزید. مخالف انقلاب بلشویکی بود.

پدیداری مسیحیت

از بحران امپراتوری رم باختری پس از سال ۴۰۰ میلادی، بازمانده‌ای بزرگ در عرصه بود. دینی بود که در گذر سده‌های پیشین از سرچشمه‌های بسیار کوچک پدید آمد و ایده‌تولوژی رسمی امپراتوری شد - مسیحیت. در دوره حمله‌های «بربرها» هر شهری در امپراتوری، کلیسا و کشیشان و هر استانی اسقف خود را داشت، تمام آن‌ها در سلسله مراتبی متمرکز در رُم و بیزانس سازمان یافتند که در آن قدرت‌های کلیسا و امپراتوری تأثیر متقابلی بر یکدیگر داشتند، و امپراتورانی که خط و ربط ظرایف آموزه کلیسا را تعیین می‌کردند.

این اثر مدعی است که تولد او در بیت‌الحم، واقع در استان رومی یهودیه بود و خانواده‌اش در دوره حکومت آگوستوس برای سرشماری به آن خطه رفته بودند. اما در زمان یاد شده سرشماری در کار نبود و یهودیه در آن دوره استان رومی نبود. وقتی سرشماری در سال ۷ میلادی برگزار شد لازم نبود کسی محل سکونت خود را ترک کند. همچنین، عهد جدید محل تولد عیسی را در دوره هرود شاه تعیین می‌کند که در سال ۴ ق. م درگذشت. نویسندگان رومی و یونانی آن دوره، از عیسی یاد نمی‌کنند و اشاره فرضی جوزفوس نویسنده یهودی - رومی، بی‌تردید حاصل تخیل راهبان سده میانی است. ۱۰۰ حتی نخستین اشاره اثبات شده از نظر مسیحیان، به نوشته تاسیتوس (Tacitus) در حوالی سال ۱۰۰ میلادی، از عیسی به اسم یاد نمی‌کند بلکه فقط کلمه یونانی کریستوس (Christos) را به کار می‌برد که برای هر مسیح فرضی به کار می‌رفته.

ایتالیای مرکزی، یک رشته پیکار با کارتاژ برای تسلط بر نواحی جنوب ایتالیا و مستعمره پیشین فنیقی در جنوب افریقا؛ تسخیر نواحی شمال ایتالیا و یونان؛ و سرانجام، فروگرفتن سراسر اروپا شمال تا راین و دانوب، و پیوست امپراتوری‌های پیشین یونان در آسیای صغیر و سوریه و مصر.

هر مرحله این توسعه با پیاده‌نظامی رهبری می‌شد که افرادش از میان طبقه دهقان زمیندار مستقل به خدمت گرفته شدند. در آغاز از زمین‌های کشاورزی درون مرزی شهر رُم، و بعد از زمینداران در دیگر شهرهای ایتالیا که شهروندی رُم به آنان اعطا شده بود. اما با اینکه طبقه دهقان فشار جنگ را تحمل می‌کرد، نه بر ارتش مسلط بود و نه از پیروزی‌ها بهره‌ای می‌برد. چون رُم، برخلاف آتن، به هیچ‌وجه دموکراسی نبود.

فرمانروایی و پدیداری ساختارهای یکپارچه‌سازی یک امپراتوری بزرگ؛ دوم، در نگره «قانون مدنی» مربوط به سامان‌بخشی مالکیت و توارث (برعکس قانون کیفری رُم که خودسرانه و ستمکارانه ماند). این سخن گزافه‌گویی است. بی‌گمان، مهندسی و معماری رُم چشمگیر بود، با آن پُل‌های راه‌بر، آمفی‌تئاترها، معبد‌ها و جاده‌هایش. اما در بیشتر زمینه‌ها اثر عمده امپراتوری رُم که بنا بود در اروپای مرکزی و باختری گسترش یابد پیشرفت‌های اولیه‌ای بود که در مصر، بین‌النهرین و یونان صورت گرفت. مهم‌تر اینکه همان اساسی که امپراتوری بر روی آن بنا شد اسباب فروپاشی نهایی‌اش را فراهم کرد و در باختر چیزی جز خاطره دستاوردهایی که از جاهای دیگر به وام گرفته شده بود برجای نهاد.

اولین دوره رم در بسیاری موارد با دولت شهرهای یونان همانندی دارد، که الفبایش را از آن گرفت و با آن دمساز شد. در آغاز، احتمالاً اجتماعی از کشاورزان بود که به جای یک دولت از راه دودمان‌ها سازمان یافت (حتی در مواقع تاریخی مردم آن در «دسته‌ها» رده‌بندی می‌شدند، به اصطلاح در دودمان‌ها یا «طایفه‌ها») که از آن یک طبقه فرمانروای موروثی («نظام پاتریسین»)* پدید آمد. از نظر استراتژیکی در واپسین گذرگاه کناره رودخانه تیبر پیش از دریا قرار داشت که راه‌های تجاری شمال - جنوب و خاور - باختر از آن می‌گذشت. در آمد تجارت (احتمالاً از حق گذر بازرگانان) به قدر کافی بر مازاد حاصل از کشاورزی می‌افزود و امکان می‌داد که روستایی مرکب از کلبه‌های چوبی گل‌اندود در اواخر سده ششم ق. م به شهری پر رونق تبدیل شود «با خانه‌هایی از چوب و آجر و معبد‌های بزرگ و شبکه فاضلاب خوب طرح‌ریزی شده و واردات زیباترین گلدان‌های آتینی». در دوره‌ای رُم زیر سلطه دولت اتروسکان (Etruscan) در نواحی شمال خود بود - اجتماعی از مردم باسواد که احتمالاً زبان غیر هندواروپایی آن از جایی در شمال دریای سیاه سرچشمه می‌گرفت. رومیان در پایان سده ششم (در ۵۰۹ ق. م بر وفق سنت رومی) اتروسکان‌ها را تاراندند و حکومت جمهوری را مستقر کردند و دست به فرایند دراز توسعه نظامی زدند، که در چهارصد سال بعد مرحله‌های مختلفی را از سر گذرانید: اتحاد با دیگر شهرهای لاتین زبان؛ پیوست اینان به جمهوری رُم؛ تسخیر مابقی

* Patrician: نخبگان حاکم موروثی در دوره اولیه جمهوری رُم.

ظهور و سقوط رُم

«شکوهی که رُم بود» ترجیح‌بندی است که پژوهش را در بیشتر روایت‌های باختری تاریخ جهان باز می‌یابد. پدیداری رُم اوج تمدن‌های باستانی تصویر می‌شود، و زوال نهایی‌اش، تراژدی تاریخی. یکی از آثار بزرگ عصر روشنگری اروپا، زوال و فروپاشی امپراتوری رُم، اثر ادورد گسین، چنین آغاز می‌شود: «در سده دوم دوران مسیحی، امپراتوری رُم زیباترین نقطه جهان را دربر می‌گرفت... تأثیر خوشایند بلکه نافذ قوانین و آداب به مرور زمان اتحادیه استان‌ها را پابرجا کرده بود. اهالی صلح‌دوست آن‌ها از مزیت‌های ثروت و تجمل بهره‌مند بودند و آن را بد به کار می‌بردند.»

از یک دیدگاه تمدن رُم باعظمت بود. شهری کوچک در ایتالیا برای فرمانروایی بر سرتاسر حوزه دریای مدیترانه - شمال آسوان مصر، سراسر اروپا جنوب دانوب و راین، آسیای صغیر و سوریه، شمال صحرای افریقا - به پا خاست. بخش باختری امپراتوری آن ششصد سال پایدار ماند و بخش خاوری آن هزار و ششصد سال. در همه جا فرمانروایان امپراتوری بر ساختمان بناهای عمومی و معبد‌ها، ورزشگاه‌ها و آب‌روها، گرمابه‌های عمومی و راه‌های سنگفرش نظارت داشتند و مرده‌ریگی برجای نهادند که بنا بود بر نسل‌های بعدی اثر بگذارد.

با این همه تمدن امپراتوری به معنای دقیق کلمه بر توانایی بشر در تأمین گذران یا به ذخیره انباشته دانش علمی و تلاش فرهنگی ما بسیار اندک افزود. و در نوآوری به همان شیوه اوایل بین‌النهرین و مصر، یونان قدیم یا نیمه هزاره آخر ق. م در هند و چین شاخص نبود. سن کروا تا به جایی پیش می‌رود که تأکید می‌کند: «رُمیان گذشته از یکی دو سهم در قلمرو فناوری»، فقط در دو حوزه از پیشینیان یونانی خود پیشی گرفتند: اول، در روش

امپراتوری اسکندر پس از مرگ او فروپاشید، اما دودمان‌های یونانی زبان فرمانروایی را بر امپراتوری‌های رقیب خاورمیانه‌ای و مصری تداوم بخشیدند. پیشرفت‌های یونان در علم و فلسفه، که از دستاوردهای تمدن‌های کهن در این مناطق سرچشمه گرفته بود، سبب پیشرفت‌های بیشتر آنها شد. در شهر یونانی - مصری اسکندریه بود که مکتب علم و ریاضیات و فلسفه یونان به چکاد دیگر خود رسید. در حوالی ۳۰۰ ق. م اقلیدس مبنای قضایای هندسی را تدوین کرد. کمی بعد اراتوستنس (Eratosthenes) ریاضیدان، قطر زمین را ۲۴۰۰۰ مایل محاسبه نمود. در حدود ۱۵۰ ق. م هیپارکوس (Hyparchus) اخترشناس، روش مثلثاتی اندازه‌گیری فاصله‌ها را حساب کرد و به نتیجه نسبتاً دقیقی در فاصله ماه از زمین رسید. کلاودیوس بطلمیوس، ستاره‌شناس، ۳۰۰ سال بعد بنا را بر پایه نگرش‌های هیپارکوس گذاشت و الگوی حرکت سیاره‌ها و ستارگان را پدید آورد. با اینکه الگو نشان می‌دهد که آنها به دور زمین می‌چرخند، امکان داد که محاسبه‌های نسبتاً دقیقی در مورد مسیر آنها صورت بگیرد. بر روی هم، علم و ریاضیات اسکندریه در پیشرفت‌های گسترده‌تر در هند، چین و از سده هفتم تا دوازدهم میلادی در جهان عرب سهم مهمی داشت. با این همه، یافته‌های آن بیش از هزار سال عملاً در اروپا ناشناخته بود. در این میان، بقایای امپراتوری اسکندر در پیرامون حوزه دریای مدیترانه کمی بعد جذب امپراتوری تازه‌ای گردید که به دست فرمانروایان رُم ساخته شد.

غلیان‌های اجتماعی و کشا‌کش‌های طبقاتی که معرف پیدایش تمدن یونان در این دو
 یا سه سده بود، زمینه دستاوردهای عظیم ادبیات و علم و فلسفه یونان شمرده می‌شود.
 دوره‌ای بود که در آن مردم خود را ناگزیر می‌دیدند که در تمام یقین‌های دیرین تردید
 کنند. تأثیر شعر که به هومر نسبت داده می‌شد (در واقع، داستان‌های بلند پهلوانی شفاهی
 که نخستین بار در حدود ۷۰۰ ق.م نوشته شد) حاصل تصویر مردمی بود که در دوره‌ای از
 جریان اجتماعی برای پذیرفتن سرنوشت خویش در کشا‌کش بودند. کشمکش تراژیک
 در نمایشنامه‌های آخیلوس نتیجه شیوه شخصیت‌هایی بود که نمی‌توانستند تضاد میان
 اصول اخلاقی رقیب را حل کنند و شیوه‌های کهنه و نوی جامعه سامان‌بخش را باز
 می‌تابانید. مکتب‌های رقیب حکمت قدیم یونان وقتی پدیدار شدند که اندیشمندان در
 جستجوی یافتن اساس عینی تازه‌ای برای نیل به حقیقت و آماج‌های زندگی آدمی و
 قاعده‌های رفتار او بودند، «سوفسطاییان» و «شک‌اندیشان» نتیجه گرفتند که آنچه میسور
 است کوبیدن پیاپی هر استدلالی است. افلاطون بحث می‌کرد که تخریب هر استدلال
 جایگزین استدلال دیگر (فرایندی موسوم به «دیالکتیک») به این نتیجه می‌رسد که
 حقیقت باید متکی به قلمروی خارج از تجربه مستقیم آدمی باشد و تنها برای نخبگان
 فلسفه، که باید جامعه را به شیوه یکه‌تازی اداره کنند، دست‌یافتنی است. ارسطو، پس از
 آموزش در نزد افلاطون، با تأکید بر دانش تجربی ایجابی، عالم فیزیکی و اجتماعی
 موجود، که می‌پنداشت از چهار «عنصر» اساسی (آب، آتش، باد و خاک) به وجود آمده،
 در برابر این نظر واکنش نشان داد. دموکریتوس در سده پنجم ق.م و اپیکوروس در پایان سده
 چهارم ق.م دیدگاهی ماتریالیستی را درباره جهان متشکل از ذرات تقسیم‌ناپذیر بسط
 دادند.

دولت‌شهرهای یونان، بدون دیوان‌سالاری‌های دست و پاگیر امپراتوری‌های
 بین‌النهرین، آشوری و ایرانی، توانستند پویایی گسترده‌ای نشان دهند و به هنگام جنگ
 از حمایت فعال بخش بسیار بزرگ جمعیت خود برخوردار شوند. این امر علت توانایی
 دولت‌های یکپارچه یونان را در جلوگیری از سپاهیان مهاجم در اوایل سده پنجم ق.م
 نشان می‌دهد. و ۱۵۰ سال بعد ارتشی به همت پادشاهی مقدونیه تحت نفوذ یونان
 به وجود آمد که قدرتش را برای مدتی کوتاه نه تنها در دولت‌شهرهای یونان بلکه در
 دوره اسکندر کبیر در دو امپراتوری تاریخی مصر و خاورمیانه نیز پابرجا ساخت.

غضب مسلحانه قدرت کمر می بستند، ضدانقلابی کامل عیار می شدند، و در صورت لزوم کسانی را که بر سر راهشان می ایستادند می کشتند. توانایی این نوع کارها را داشتند زیرا ثروت وسیله نظامی را در اختیار آن‌ها می گذاشت که امکانش برای شهروندان معمولی نبود. یگان‌های اصلی نظامی بخش پیاده نظام «هوپ لیت» (Hoplite) بودند که فقط شهروندان صاحب اراضی نسبتاً بزرگ را در برمی گرفت که می توانستند از عهده خرید زره و جنگ افزارهای بایسته برآیند. بنابراین تاریخ بسیاری از شهرهای بزرگ یونان تاریخ مبارزه پیوسته و اغلب موفق زمینداران ثروتمند با دموکراسی بود. استثنای نسبی آتن بود که در آن دموکراسی دو بیست سال پایید، سبب، وابستگی شهر به تجارت بود که نقش بسیار مهمی برای نیروی دریایی آن قایل بود و شهروندان تنگدست در آن خدمت می کردند. حتی ثروتمندانی که از دموکراسی بیزار بودند، معمولاً احساس می کردند مجبورند شهروندان فقیر را آرام کنند. دو اقدام برای تحمیل فرمانروایی گروه سالار (اولیگاریک)، پس از شکست در جنگ پلوپونز با اسپارتا، زودگذر بود.

این جنگ سی ساله در اواخر سده پنجم ق. م با نبرد طبقاتی بر سر دموکراسی در بسا دولت شهرها در هم تنیده شده بود. جنگ از مبارزه میان اسپارتا و آتن بر سر اعمال نفوذ در دیگر دولت شهرها پدیدار شد. اسپارتا از دولت‌های پیرامون پلوپونز - نواحی جنوبی سرزمین اصلی یونان - اتحادی پدید آورده بود به این قصد که از مرزها و فرمانبرداری آن از هلوته‌ها محافظت کند. آتن برای دادوستد به راه‌های آبی خود متکی بود و با شهرها و جزیره‌های ساحلی اتحادی دریایی داشت و پرداخت خراج‌های منظم را بر هم پیمانان خود تحمیل می کرد و از آن برای کمک به تأمین هزینه‌های دولت، خصوصاً در نیروی دریایی خود، بهره می جست. اما دامنه جنگ فراتر از این نکته بود که کدام یک از اتحادها مسلط می شود. به علاوه آتن در باب چگونگی سازماندهی جامعه، دلمشغول مفاهیم رقابتی بود. در آتن و دولت‌های متحد آن افراد بیشماری در طبقات بالا بودند که دست کم از پیروزی‌های اسپارتا در جنگ به عنوان بهانه‌ای برای سرنگونی دموکراسی نیمه استقبالی کردند. از نظر برخی، اسپارتا کانون خواسته‌های ضدانقلابی آنها شد، الگویی از شیوه اقلیتی ممتاز که می بایست همه را از حق و حقوق خود بی بهره کند.^{۴۸} درست همان کاری که ایتالیای فاشیست و سپس آلمان نازی در سال‌های ۱۹۳۰ بر سر بخش‌هایی از طبقه فرمانروا در سرتاسر اروپا آوردند.

شهروندان به لرزه افتاد. در بسیاری از آنها افراد جاه طلب، معمولاً از طبقه فرادست، از نارضایتی مردم بهره برداری می کردند و همچون «خودکامگان» زمام قدرت سیاسی را به دست می گرفتند. سپس با دست زدن به اصلاحات مختلف به منظور کمک به توده مردم، ثروتمندان را به زیر می کشیدند. اما نمی خواستند و نمی توانستند به شکاف طبقاتی پایان ببخشند.

در برخی دولت ها، مخصوصاً آتن، فشار از پایین سبب تغییرات بنیادی تری شد - جایگزینی حکومت گروه سالار و خودکامه با «دموکراسی». این کلمه، دقیقاً، یعنی «حکومت مردم». در واقع هرگز اشاره ای به تمام مردم نمی کرد، چون بردگان، زنان و ساکنان غیرشهروند را کنار می گذاشت - متیک (Metic) ها، که اغلب معرف بخش های بزرگ کاسبکاران و صنعتگران بودند. و هرگز نیز با تمرکز مالکیت - و بردگان - در دست ثروتمندان مخالفت نکردند. زیاد هم شگفت آور نبود، چون رهبری نیروهای «دموکرات» همیشه در دست زمینداران ثروتمند مخالف بود که در همصدایی با پاره ای از خواسته های توده ها آماج های سیاسی خود را پیش می بردند. اما به شهروندان تنگدست اختیار می دادند که از خود در برابر زورگویی های ثروتمندان حفاظت کنند. بنابراین در آتن از دوره سولون (۵۹۴ ق. م) به بعد برده - و امداری* ممنوع شد، قدرت قانونگذاری به مجمعی واگذار گشت که برای تمام شهروندان آزاد بود و قاضیان و کارگزاران فرودست به قید قرعه گزین می شدند.

این اعمال محدودیت بر قدرت فرادستان، سبب خشم شدید آنان شد - که در برخی محافل ادبی و فلسفی واکنشی را دامن زد. ادعا شد که دموکراسی حکومت عوام است، و آن اعضای طبقه مرفه که برای طبقات فرودست حقوقی قایل اند، مقام پرستان بی وجدان اند (از همین جا کلمه «Demagogue» = عوام فریب پیدا شد)، و تنها امید به آینده در گسیختن غل و زنجیر سیطره مردم است. بر این پایه و مایه است نمایشنامه های اریستوفانس و نوشته های سیاسی افلاطون، و این مقوله احتمالاً میان ارسطو و پیروان او قاعده بود.

طبقات بالادست تنها آزرده گی کلامی خود را بیان نمی کردند. هرگاه که می توانستند به

* Debt - Slavery

با این همه، مبارزه طبقاتی دیگری در تاریخ یونان باستان بی‌تردید نقشی اساسی داشت. و آن مبارزه میان زمین‌داران ثروتمند بود که زمین‌های خود را با خیل نسبتاً بزرگ برده کاشت می‌کردند و خود را از هر چیزی که به کاردستی می‌پرداخت و از توده کشاورزان خرده‌پا و افزارمند کنار می‌کشیدند. اینان شاید گاهی صاحب یکی دو برده بودند، اما در اراضی و کارگاه‌ها در کنار آنها کار می‌کردند.

وقتی نخستین بار دولت شهرهای یونان پدیدار شدند، کماکان نشانه‌های گذشته خود را نمایان ساختند. پادشاهان از جرگه خانان سنتی برخاستند و دودمان‌های خویشاوندی در تعیین تعهدها و رفتار مردم با یکدیگر نقش مهمی بازی کردند. اجتماع به جای مجموع قوانین رسمی کماکان بانگه‌های مرسوم در مورد حقوق و تعهدها یکپارچه بود. آن زمیندارانی که از پهلوی توسعه تجارت و رشد برده‌داری توانگر می‌شدند، بیش از پیش با این الگوهای رفتاری از در مخالفت درمی‌آمدند. آنان از یک سو از امتیازهای خاندان‌های فرمانروای دیرین بیزار بودند و از دیگر سوی از تعهدهای سنتی آنان به تنگدستان. «عالمی بود از کشاکش تند و تیز میان نخبگان... که در هر فرصتی سخت دست به کار می‌شدند، با حد و مرزها می‌ستیزیدند، با مقوله توارث جدل می‌کردند و در مراسم خاک‌سپاری نمایش‌های رقابت‌جویانه به راه می‌انداختند.»

برآیند کار در بسا از دولت‌ها سرنگونی شاهان و برقراری «حکومت‌های گروه سالار» (اولیگارشی) بود - جمهوری‌های زیر فرمان ثروتمندان. در این جمهوری‌ها توانگران نوپا از جایگاه خود سود می‌جستند نه تنها در جایگزینی فرمانروایان دیرین، بلکه در فشار آوردن به زیردستان خود برای مازاد هر چه بیشتر.

آنان برای تأمین هزینه‌های دولت - برای نمونه نیروی دریایی - که در گستره منافعیشان قرار داشت، بر خرده‌زمینداری مالیات می‌بستند. خشکسالی‌های نسبتاً مکرر نشان می‌داد که بسیاری از دهقانان فقط می‌توانستند با پرداخت این مالیات‌ها با بدهکاری به ثروتمندان زنده بمانند، ثروتمندانی که سرانجام از این امر در توجیه تصاحب زمین‌های آنان و گاهی حتی خود آنان به عنوان «برندگان به زمین بسته» استفاده می‌کردند. دادگاه‌هایی که به دست گروه سالاران برپا می‌شد سخت خشنود بودند که علیه تهیدستان رأی صادر می‌کردند.

ارکان جمهوری‌های گروه سالار کمی بعد بر اثر نارضایتی بخش‌های بزرگ

میزان اهمیت آنها است در تولید مازاد، زیرا بی آن ممکن نبود زندگی بیعاری و بیکاری برای طبقه فرمانروا وجود داشته باشد و نویسندگان و شاعران از کار شاق جسمانی بی‌امان رهایی نمی‌یافتند و منابعی برای شگفتی‌هایی مانند آکروپولیس در دست نبود. طبقه حاکم جایگاه خود را مدیون تسلط بر اراضی بود که بیشتر به دست بردگان کشت می‌شد، چندان که نویسندگان و فیلسوفان یونانی برده‌داری را برای زندگی متمدن لازم می‌شمردند. از این جا بود که ارسطو* توانست ارباب و برده را به عنوان عوامل ضروری خانواده در کنار شوهر و همسر، پدر و فرزندان در یک گروه جای دهد، و پولیبوس، تاریخ‌نگار از بردگان و گاوان در حکم نیازهای ضروری زندگی سخن بگوید.

قیام‌های بردگان، تاریخ یونان را به گونه‌ای رقم نمی‌زند که قیام‌های دهقانی در تاریخ چین رخ می‌دهد. سبب این است که ویژگی برده‌داری یونانی، و بعدها رومی، کار را بر بردگان دشوار می‌کرد که به ضد بهره‌کشان خود سازمان بیابند. آنان همگی اسیران جنگ‌هایی بودند که در پهنه حوزه مدیترانه، بالکان، آسیای صغیر و حتی نواحی جنوبی روسیه درگرفت. آنان در بازارهای برده‌فروشی عمداً باهم در آمیخته می‌شدند، چنان‌که کسانی که در کنار یکدیگر زندگی و کار می‌کردند و از فرهنگ‌های مختلفی برخاسته بودند و به زبان‌های متفاوتی حرف می‌زدند، تنها می‌توانستند از راه زبان یونانی اربابان خود به دشواری ارتباط برقرار کنند. و ارباب معمولاً در مجازات بردگان شورش و پیگرد فراریان به کمک دیگر یونانیان متکی بود. بنابراین در حالی که سرف‌های هلوت اسپانیایی در میسنه توانستند باهم سازمان بیابند و سرانجام به پا خیزند و خود را آزاد سازند، بردگان به معنی واقعی نتوانستند. بیشتر اوقات، مخالفت آنان با استثمار خود به صورت آزرده‌گی منفعلی درمی‌آمد. این آزرده‌گی به خودی خود در تاریخ یونان و بعدها رُم عامل مهمی بود، و می‌رساند که تولیدکنندگان مستقیم به بهبود شگردها یا کیفیت محصول خود چندان کوششی نداشتند و همین مانع از بهینه‌سازی در بهره‌وری کار می‌شد. افزون بر این، نیاز به حفظ بردگان در جای خود، زمینه‌ای پدید آورد در برابر هر تصمیم دیگری که سیاستمداران یا فرمانروایان ممکن بود بگیرند. اما بردگان به ندرت در موضعی قرار داشتند که در فرایند تاریخی به سود خویش مداخله کنند.

* Aristotle: فیلسوف و دانشمند یونان باستان. شاگرد افلاطون اما فلسفه یکسر متفاوتی را بسط داد که در اواخر سده‌های میانی در اروپا غالب بود.

اقتصادی پیوسته بود و «در سطح زندگی تمام بخش‌های جمعیت عملاً افزایش آشکاری» دیده می‌شد. در سده ششم ق. م تغییرات سبب پیدایش دولت شهرهایی شده بود که امکان آن را داشتند بناهای شکوهمندی چون آکروپولیس را در آتن پدید بیاورند و با تلاش مشترک اقدام‌های تهاجمی ارتش عظیم ایران را ناکام بگذارند. اما اوضاع و احوالی که در بستر آن تغییرات اقتصادی و اجتماعی صورت می‌گرفت، از دو جنبه مهم با تغییرات در چین، و تا اندازه‌ای کمتر، در هند فرق می‌کرد.

دهکده‌های ساحلی یونان کمی بعد بیش از چین و هند با تمدن‌های دیگر ارتباط مستقیم برقرار کرده بودند. دریانوردان فنیقی سده‌ها در راستای کرانه‌های مدیترانه داد و ستد می‌کردند و دانش پیشرفت‌های فنی به دست آمده را در امپراتوری‌های بین‌النهرین و مصر همراه می‌آوردند. سپس، از سده ششم ق. م میان شهرهای یونانی و امپراتوری‌های پایایی خاورمیانه از راه تجارت و به کارگماردن مزدوران یونانی در ارتش‌های امپراتوری و اقامت تبعیدیان یونانی در شهرهای امپراتوری مبادله مستقیم و پیوسته‌ای برقرار بود. این‌گونه ارتباط‌ها سبب تقویت با اهمیت گسترش تمدن یونان شد. بر وجه مثال، الفبای یونانی یکراست از خط سامی. مورد استفاده فنیقیان به وجود آمد. تمدن‌های چین و هند در دره بارخیز رودخانه‌ها و در پهنه جلگه‌هایی شکوفا شد که کشاورزی امکان می‌یافت پس از پاکسازی جنگل‌ها بسیار برآور شود. برعکس، توسعه کشاورزی یونان به زمین‌های کوهستانی محدود می‌شد. با بهره‌جویی از شگردهای نوین سده هشتم ق. م، مازادی به دست می‌آمد. اما گذشته از مواردی چند اگر از شگردها در چین و هند جواب‌های متفاوتی گرفته نشده بود، رفته رفته رشته این مازاد قطع می‌شد.

کمبود زمین کشاورزان را بر آن داشت که راه دریاها را در پیش بگیرند و نواحی حاصلخیز ساحلی را در امتداد حوزه دریای مدیترانه، در جزیره‌های اژه و ایون، پیرامون دریای سیاه و آسیای صغیر، در نواحی جنوبی ایتالیا و سیسیل، حتی در کرانه‌های اسپانیا و جنوب فرانسه مستعمره خود کنند. توسعه تجارت که این مستعمره‌سازی را همراه آورد به گسترش صنایع داخلی نیز کمک کرد. برای نمونه، سفالگری آتنی کمی بعد در سراسر حوزه دریای مدیترانه به چشم می‌خورد. آنچه به عنوان اجتماع‌های جداگانه کشاورزان و ماهیگیران پا گرفته بود، در سده ششم ق. م به شبکه‌ای از دولت شهرها تبدیل شده بود، که با یکدیگر پیکار می‌کردند، اما از راه داد و ستد نیز به یکدیگر

دولت شهرهای یونان

سومین تمدن بزرگی که ۲۵۰۰ سال پیش رونق یافت، تمدن یونان باستان بود. اسکندر کبیر* امپراتوری را دست و پا کرد که در مدتی بسیار کوتاه از حوزه بالکان و نیل تا سند در اواخر سده چهارم ق م گسترده شد. درست در همان روزگار که فرمانروایان ما گاداها بر شبه قاره هند چیره شدند و چه این بنا بود امپراتوری نوخاسته را در چین برپا سازد. نگره‌هایی که در آتن پدید آمد و در اسکندریه یونان رواج یافت می‌بایست همان نفوذی را برای دو هزاره بعدی بر تفکر حوزه مدیترانه و اروپا اعمال کند که اندیشه‌های رواج یافته در ما گاداها در هند و با کنفوسیوس و منسیوس در چین.

با این همه فرق چندانی میان مردمان ساکن جزیره‌ها و روستاهای ساحلی یونان در سده نهم ق م با کشتکاران هر جای دیگر در اروپا - آسیا یا افریقا نبود. گذشته میسنه سراسر از یاد رفته بود، بجز شاید چند اسطوره و قصرهای با برج و باروی آن که روا داشته بودند از هم فرو بیاشد. پیوند دهکده‌ها از هم و از تمدن پهنه اصلی آسیا و مصر گسیخته بود. مردم بی سواد بودند، تخصص حرفه‌ای ابتدایی بود، هنر تجسمی عملاً وجود نداشت، زندگی سخت بود و قحطی‌ها مکرر.

نیروهای سرگرم کار که این مردم را در تمدنی نوبه هم پیوند می‌زدند، همانند این نیروها در شمال هند و شمال چین بودند - گسترش آهسته اما پیوسته دانش آهنکاری، کشف شگردهای تازه در کشاورزی، رشد تجارت، کشف دوباره مهارت‌های حرفه‌ای دیرین و یادگیری فوت و فن‌های نوین و گسترش حروف الفبا. از سده هفتم ق م رشد

* Alexander: فرمانروای مقدونیه که امپراتوری یونان را بر سراسر خاورمیانه از سیند تا نیل مستقر کرد.

از چند نظر این دوره با آنچه در هند سده پنجم میلادی اتفاق افتاد و با فروپاشی امپراتوری رُم باختری در حوالی همین زمان همانندی‌هایی دارد. اما یک تفاوت با اهمیت هم بود. رشته‌های تداوم ضروری تمدن چین از هم نگسست و برای احیای اقتصادی و زندگی شهری اساسی نهاده شد که از اتفاقی که بنا بود در هند و رُم روی دهد پرشتاب‌تر بود.

با این همه، همان ساختارهای سیاسی که روزگاری در ارتقا پیشرفت فناوری و توسعه اقتصادی سخت مؤثر افتاده بود، دیگر امکان نداشت چنین کند، و به فروپاشی محدود جامعه کهن انجامید. طبقه فرمانروای دیوانی دیرین نمی‌توانست جامعه را به شیوه کهن اداره کند. دیوان سالاری زمیندار تنها می‌توانست ناظر چندپارگی خود باشد. بازرگانان مایل نبودند از دیگر طبقات ممتاز دل بکنند و برنامه‌ای را برای دگرگونی اجتماعی پیش نهند که امکان داشته باشد دهقانان شورشی را به دنبال خود بکشد، به جای آن آیین بودایی اهل رِضا را از هند اختیار کردند. موضوع از میان رفتن متقابل طبقات رقیب نبود، بلکه بی‌گمان فلج متقابل بود.

دوره‌ای کوتاه اراضی خویش را ترک کنند. کسانی که چنین می‌کردند، غیردهقان می‌شدند و برای ادامه زندگی خود به چپاول یا رشوه‌گیری روی می‌آوردند و اسیر نفوذ کلام کسی می‌شدند که به آن‌ها پول می‌داد. کسانی که بر سر زمین خود می‌ماندند، چه بسا سودای جهانی بهتر را در سر می‌پختند، جهانی فارغ از زحمت و سختی و قحطی. اما وقتی کار به آبیاری و مهار سیل و تهیه ابزارهای آهنی و دستیابی به کالاهایی می‌کشید که خود نمی‌توانستند عمل آورند، به مجریان دولت متکی می‌شدند. و سودای جهانی را می‌پروردند که در آن مجریان بهتر رفتار می‌کردند و زمینداران به آن‌ها فشار نمی‌آوردند. اما نمی‌توانستند صورت جامعه یکسر متفاوتی را به ذهن راه دهند که آموزش به دست خود آنان می‌چرخید.

با این حال، شورش‌ها در سست شدن بنیاد امپراتوری هان اثری فزاینده داشت و در تمام دوران کنونی اروپای باختری پایید. اما دولت در چیرگی بر زمین‌داران بزرگ هر منطقه دشواری‌های روزافزونی داشت. دستگاه اداری امپراتوری برای افزایش منابع تأمین زندگی خود و امپراتوری‌اش هیچ راهی جز روی آوردن به دهقانان نداشت. و نمی‌توانست از شورش‌های ادواری جلو بگیرد. در سال ۱۸۴ میلادی جنبشی مسیحیایی به نام دستار زردان، به سرکردگی یک رهبر فرقهٔ تائوئیست، حدود سیصد و شصت هزار هوادار مسلح را سازمان داد. سردارانی که برای سرکوب شورش‌ها گسیل شدند، کمی بعد به جان هم افتادند و بر دامنه هرج و مرج و ویرانی افزودند.

در هنگامه آتش‌سوزی پایتخت و چپاول تمام مناطق کشور و بی‌نظمی در راه‌های تجاری، مراکز شهری به سرعت رو به سقوط گذاشت و زندگی در روستاها را بیشتر ناآرام کرد. زمین‌داران رقیب کمی بعد بر هر منطقه سیطره یافتند و سررشته قدرت سیاسی و اقتصادی را به دست خود گرفتند و وقتی امور املاک را اداره می‌کردند، برای حفظ آبروها، سدها و عملیات آبیاری بر سازمان کار دهقانی چنگ انداختند و به جمع‌آوری مالیات‌هایی پرداختند که بیشتر، دست‌کم در حرف، نصیب دولت می‌شد. کشتکاران در پرتو نظم و ترتیب اقتصادی نوین به تولید محصول ادامه دادند و بسا از پیشه‌ها و صنایع برج‌ماندند - با اینکه به سمت برآوردن نیازهای کامل محلی هدایت می‌شدند، به هیچ‌وجه امکان رونق نیافتند. دورهٔ دراز پیشرفت فناوری به آخر رسید و همچنین بود امپراتوری چین، در سه سدهٔ بعد، که جا به گسترش شماری پادشاهی رقیب داد.

شورش‌های دهقانی مکرری روی داد. در حالی که از قیام‌های طبقات فرودست علیه فرمانروایان در پیشینه‌های بین‌النهرین و مصر و هند یا رُم باستان کمتر یاد می‌شود، در چین این قیام‌ها بارها و بارها روی داد.

یک همچو قیامی فروپاشی دودمان چه‌این را شتاب بخشیده بود. در خبر است که قیام به همت یک کارگر مزدگیر پیشین، چن شه‌انگ (Chen Shéng) آغاز شد که نهصد محکوم را به محل زندان می‌برد. از ترس مجازات دیرکرد، نزد خود دلیل آورد: «فرار حکم مرگ را دارد و توطئه هم حکمی جز این ندارد... مرگ در راه استقرار یک دولت بهتر است.» قیام «به کشتار گسترده‌ای انجامید،» به موج هراس در دربار امپراتوری و اعدام مشاور اعظم پیشین امپراتور و سرانجام ترور امپراتور. پس از چهار سال آشوب یکی از رهبران قیام وارد پایتخت شد و تاج و تخت را به چنگ آورد و دودمان تازه‌ای را مستقر کرد، دودمان هان.

توده‌ها در قیام نقشی اصلی داشتند. اما از حاصل کار طرفی نیستند. امپراتوری نوین هیچ تفاوتی با امپراتوری دیرین نداشت. دیری نپایید که این یک نیز با قیام‌هایی روبه‌رو شد. در سال هفدهم میلادی دهقانانی که در پایین دست دره رودخانه زرد گرفتار سیل شدند پشت‌سر رهبرانی به‌پا خاستند نظیر زنی به نام «مادر لو» (Lü) که در ساحری خُبره بود. آنان به «سرخ ابروان» شهره بودند، چون چهره خویش را رنگ آمیزی می‌کردند، و در لوای رهبران خویش پادشاهی‌های مستقلی در دو منطقه تأسیس کردند.

از این‌گونه قیام‌ها که سرمشقی شد بارها رخ داد. زورگیری‌های نظام مالیاتی امپراتوری و زمینداران، دهقانان را به قیام وامی‌داشت. قیام‌ها تمام استان‌ها را مسخر می‌کرد، با مراکز استانی کامل می‌شد، و حتی پایتخت امپراتوری را تهدید می‌کرد، تا اینکه سرداران ارتش امپراتوری و کارگزاران دولتی که با دربار اختلاف پیدا کرده بودند و برخی زمین‌داران به صف مردم می‌پیوستند. با این همه کار قیام‌های موفق به امپراتوران نوحاسته و دودمان‌های نوپایی ختم می‌شد که با مردم همان‌قدر بد رفتار می‌کردند که کسانی که جایگزینشان شده بودند.

موضوع تنها فساد رهبران خاص نبود. دهقانان نمی‌توانستند یک سازمان متمرکز دائمی برقرار سازند که امکان یابد هدف‌های خاص آن‌ها را بر جامعه اعمال کند. نان و آب دهقانان از کِشت پاره زمین‌های آنان به دست می‌آمد و نمی‌توانستند بیش از

در آغاز، قدرت فزاینده دولت از پیشرفت مداوم در تجارت و تولید صنعتی جلوگیری نکرد. واقع این که آنان از اقدام‌های دولت بهره می‌بردند مانند ساختن راه‌ها و آبراه‌ها و گسترش امپراتوری به جنوب چین و آسیای مرکزی و هندوچین و شبه‌جزیره کره. پیشرفت‌های فناوریانه بسیار مهمی رخ داد: پولاد در سده دوم میلادی (هزار و پانصد سال پیش از پدیداری آن در اروپا) تولید می‌شد؛ نخستین چرخ‌های آبی جهان کار می‌کردند؛ و چرخ دستی که مردم را توانا می‌ساخت باری بیش از دو برابر وزن خود را حرکت دهند، در سده سوم میلادی به کار می‌رفت (هزار سال پیش از رسیدن آن به اروپای باختری).

اما استقلال بازرگانان - کارفرمایان به عنوان طبقه محدود شد. آن‌ها نمی‌توانستند به عنوان یک نیرو و کانون‌های قدرت خود را پدید آورند، همچنان که این طبقه در شهرهای اواخر اروپای سده میانی پدید آورد.

سرنوشت دهقانان پس از اقدام‌هایی که به ضد طبقه بازرگان صورت گرفت، هیچ بهبود نیافت. مالیات‌ها به دولت متضمن آن بود که وقتی محصول خوب بود، آن‌ها به هیچ‌وجه بالای خط فقر قرار نگیرند و وقتی محصول بد بود، به زیر صفر، قحطی، فروافتند. زندگی همیشه تقریباً جان‌کندن بی‌انتهای بود. اگر قرار بود خاک شمال جلگه چین خشک نشود یا در علف‌های هرز و حشرات غرق نگردد، میان کاشت و برداشت نیازمند توجه مداوم بود. با این همه بین یک سوم و نیمی از محصول، یگراست به دست‌های دیگر می‌رسید.

هرگز نباید از یاد برد که تمام «شگفتی‌های» امپراتوری - دیوار بزرگ، آبراه‌ها، آرامگاه‌های امپراتوران، قصرها - میلیون‌ها ساعت کار می‌برد و از سود مجموع جامعه می‌کاست. پس از اینکه نخستین امپراتور از جادوگری شنید که اگر از انسان‌های دیگر کناره بگیرد می‌تواند به جاودانگی دست بیابد، «او دستور داد ۲۷۰ قصر با بیریق‌ها و زنگوله‌ها و طبل‌ها و زنان زیباروی آرایش یابند و با راه‌های محصور یا سقف‌دار به هم متصل شوند... هرکس حضور او را برملا می‌کرد، مجازات مرگ‌گریانش را می‌گرفت.»^{۳۳} یک‌بار، وقتی تصور کرد که در جرگه همراهانش خبرچینی است، ۴۶۰ تن را به کام مرگ فرستاد.

هزینه چنین ریخت و پاشی می‌بایست با فشار مدام به دهقانان تأمین شود.

دعوی موتزو (Motzu)، که حدود شصت سال پس از کنفوسیوس زندگی می‌کرد از این فراتر رفت. او فرقه‌ای را بنیاد نهاد که به روش مستبدانه برآن بود برابری خواهی را براساس قناعت همگانی پابرجا سازد و با خودپسندی و تجمل و جنگ از در مخالفت درآید. برعکس، جریانی که بعدها تائوئیسم* خوانده شد اندرز می‌داد که رستگاری فردی نه در عمل جمعی بلکه در فراگیری شگردهایی نهفته است که به فرد کمک می‌کند از عالم کناره بگیرد و برآن چیره شود. روایت‌های آیین‌های کنفوسیوس و تائو در بیشتر دوره‌های اخیر تاریخ چین برای جلب نظر مردم با آیین بودا رقابت می‌کردند و فرقه‌های برابری خواه که بارها پدیدار شدند، نارضایتی تنگدستان را بیان می‌کردند.

اما پیروز مستقیم در جدال‌های ایده‌ئولوژیکی سده‌های آخر ق. م جریان دیگری بود که معمولاً «قانون‌گرایی» خوانده می‌شد. این مکتب تأکید عمده را بر توانایی و عملکرد دیوان‌سالاری دولت می‌نهاد. اصرار می‌ورزید که کارگزاران دولت باید تنها به اجرای قوانین خود پردازند، بدون اینکه با پرداختن به فضیلت شخصی اندرز داده شده‌ی پیروان کنفوسیوس و منسیوس از راه خود گمراه شوند.

قانون‌گرایی نقش مجریان را تجسم خیر همگانی توجیه می‌کرد. نیز با تأکید بازرگانان بر محاسبه منطقی و ترس از تصمیم‌های خودسرانه سیاسی، که سد راه پول‌سازی آنان بود، سازگار بود. اندرزهای این مکتب همه فهم بود، برای مثال در سروده‌های مذهبی برای توده‌ها دستورهای مجریان و دولت اقدام ایمنی لازم برای کل جامعه نشان داده می‌شد.

فرمانروایان در قبول عام جهان‌نگری تمامیت‌خواه خود تنها به متقاعدسازی فکری متکی نبودند، بلکه سخت تلاش می‌کردند که هیچ‌گونه گزینه‌ای در اختیار مردم قرار نگیرد. نخستین امپراتور دستور داد تمام کتاب‌هایی که به سنت‌های کهن اشاره کرده بودند سوزانیده شوند: «برخی ادیبان از الگوی دوره حاضر سرمشق نمی‌گیرند، بلکه گذشته را می‌پژوهند که از دوره حاضر انتقاد کنند. اینان مردم را سردرگم و تحریک می‌کنند... صلاح کار این است که این کارها ممنوع شود.» کسانی که جرأت می‌کردند درباره کتاب‌های ممنوع بحث کنند، «به کیفر اعدام محکوم می‌شدند و جسد آنان در برابر دیدگان همگان گذاشته می‌شد؛ اشخاصی که برای خرده‌گیری از اکنون از گذشته بهره می‌جستند، باید همراه با خویشان خود کشته می‌شدند.»

* Teoism: ایده‌ئولوژی مذهبی متداول در بیشترین بخش ۲۵۰۰ سال گذشته. با اعتقادات جادویی مختلفی مرتبط بود، اما در عین حال از آزمایش عملی حمایت می‌کرد.

۲۲۰ م] بارها با بازرگانان درافتاد. برای نمونه، اولین امپراتور هان، «ممنوع کرد که بازرگانان لباس ابریشمی بپوشند و سوار کالسکه بشوند... نه بازرگانان اجازه داشتند در دولت خدمت کنند و نه فرزندان و نوه‌های آنان.» دولت سررشته دو صنعت عمده، نمک و آهن، را به دست گرفت، تا، همچنان که از یک سند هان برمی آید، مطمئن شود که «سودهای مختلف نمک و آهن [به دست دولت] انحصاری می‌گردد و از این رهگذر کاسبکاران و بازرگانان ثروتمند سرکوب می‌شوند.» مالیات‌های زیاد، بیشتر به سودهای تجاری بسته می‌شد تا کشاورزی، و ثروت بازرگانان که سعی می‌کردند از مالیات‌ها طفره برونند مصادره می‌گردید. در پنجاه و چهار سال فرمانروایی امپراتور وو [۸۷-۱۴۱ ق. م] [Wu (۸۷-۱۴۱ ق. م)] قدرت امپراتوری اموال «بازرگانان» را به زور مصادره کرده بود. بازرگانان برای نجات خود اغلب ناچار بودند با دیوانیان یا حتی دربار روابطی برقرار کنند.»

بیشتر اوقات حمایت از دهقانان بهانه ریاکارانه‌ای بود برای این حمله‌ها. در سندهای پیاپی این دوره شکایت شد که تجارت و صنعت طبقه دهقان را خانه‌خراب کرده و سبب قحطی‌ها و شورش دهقانی شده، و در عین حال، وسیله‌ای برای تهدید دولت در اختیار بازرگانان می‌گذاشته. این امر نیز سبب شد طبقه تهیدست خطر‌هایی پدید آورد. بنابه گفته امپراتور وانگ مانگ (Wang Mang) «ثروتمندان، چون متکبرند، شروانه عمل می‌کنند؛ تهیدستان، چون فقرزده‌اند، بیرحمانه رفتار می‌کنند.»

سده‌هایی که در آن این طبقات مختلف بهره‌کش برای اعمال نفوذ با یکدیگر هم‌چشمی می‌کردند، ناگزیر سده‌های تاب و تب فکری هم بود. اعضای طبقات مختلف تمایل داشتند جهان را به شیوه‌های متفاوت ببینند. مکتب‌های فلسفی و مذهبی رقیب که به عنوان گروه‌های اجتماعی مختلف پدیدار شدند، کوشیدند با تغییراتی که در پیرامون آنان رخ می‌داد کنار بیایند.

کنفوسیوس (زاده سده ششم ق. م) و مُرید او منسیوس در سده چهارم ق. م از احترام به آمیزه سنت و آیین با درستکاری و خویش‌داری جانبداری می‌کردند. این مکتب در سده‌های بعد به ایده‌نولوژی محافظه‌کاری مجریان به‌ظاهر روشن‌بین مبدل شد که جامعه را براساس خط‌مشی سنتی اداره می‌کردند و خود زندگی بس مرفه‌ای داشتند. اما در روزگار منسیوس، مکتب به رد شیوه‌های امیران آزمند اشاره می‌کرد. رده‌ها در

دگرگونی نتیجه ابتکار تنی چند فرمانروا نبود که نظامیان قدرتمند را آرایش داده باشند. تغییرات در فناوری و کشاورزی نیروهایی را به حرکت واداشته بود که فرمانروایان نمی توانستند آن‌ها را مهار کنند و اغلب هم نمی خواستند.

همچنان که مازاد تولیدی دهقانان افزایش یافت، بر تقاضای فرمانروایان، قدیمی و تازه، برای کالاهای تجملی و جنگ افزارهای فلزی و اسب و ارابه و کمان و زره برای لشکریان آنان افزوده شد. دهقانان به عرضه مداوم افزارها نیازمند بودند. عرضه تمام این کالاها تنها به دست شمار روزافزون صنعتگران، که باشگردهای تازه خودکار می کردند، و داد و ستدکنندگان بازرگان، که در میان و درون کشورهای انفرادی به کار می پرداختند میسر بود. وزن فلزات استاندارد شده و گردش مسکوکات، مردم را بیشتر به داد و ستد دلگرم کرد.

نفوذ بازرگانان هنگامی نمودار گشت که توانگرترین آنان در سال ۲۵۰ ق. م صدر اعظم امپراتور آینده شد، اراضی در اختیار او گذاشتند که صدهزار خانوار در پهنه آن به سر می بردند و گروه همراهان پیرامون او سه هزار دانشمند بودند.

چو-یون هسواز این فراتر می رود و می گوید: «در سال‌های آشوب از سده پنجم تا سوم ق. م، توسعه عمده زندگی اجتماعی شهرمداری بسیار امکان پذیرتر از زندگی روستایی مبتنی بر اقتصاد کشاورزی بود. مراکز بازاری بزرگ و پررونق گسترش یافت و ذهنیت سودآوری شهری... چیره شد.»

کارل ویت فوگل، تاریخ نگار آلمانی - امریکایی چین، استدلال می کرد که وقتی در سال‌های ۱۹۳۰ همچنان مارکسیست بود، همانندی‌هایی میان چین - این دوره و اروپا در مرحله‌های آخر فئودالیسم حدود ۲۰۰۰ سال بعد به چشم می خورد. احتمال داشت چین به دست «بورژوازی» تجاری به جامعه‌ای نوین تبدیل شود و به نحو چشمگیری بر تولید مژدبران برای بازار متکی گردد. به جای آن، جامعه زیر سلطه دیوان‌سالاری، دولتی رفت که موفق شد مازاد را از چنگ بازرگانان و اشراف‌سالاری دیرین درآورد و آن را در دست خود متمرکز کند. درست زمانی که بازرگانان در مبارزه دولت با اشراف‌سالاری طرف دولت را گرفتند دیدند که دیوان‌سالاری دولتی ثمره‌های پیروزی را از آنان ربود.

بی‌گمان، دولت در لوای دودمان چه این و جانشین آن، هان (Han) [از ۲۰۶ ق. م تا

عمیق باگاوهای نر متکی بود؛ استفاده از سرگین حیوانی و «مدفوع» انسانی به جای کود؛ کشت گندم و سویا و ارزن؛ پی بردن روزافزون به بهترین زمان بذرافشانی.

ژاک ژونه یاد می‌کند: «دوره دولت‌های متخاصم یکی از پرحاصل‌ترین دوره‌های شناخته شده تاریخ در نوآوری‌های فنی است»، و «توسعه داد و ستد گسترده در کالا‌های مصرفی معمولی (پارچه، غلات و نمک) و در فلزات و چوب و چرم و پوست. توانگرترین بازرگانان، این نوع تجارت را با بنگاه‌های صنعتی بزرگ درآمیختند (خصوصاً کارخانه‌های آهن و ریخته‌گری‌ها)، گماشتن شمار فزاینده کارگر و عامل تجاری؛ و تسلط بر تمام ناوگان قایق‌های رودخانه‌پیما و شمار بزرگی گاری... بازرگانان کارفرمای بزرگ گروه اجتماعی بودند که فعالیت‌های آنان در ثروتمند شدن کشور بزرگ‌ترین نقش را داشت... پایتخت پادشاهی‌ها... مراکز بزرگ تجاری و صنعتگری شد... آماج جنگ‌های سده سوم اغلب تسخیر این مراکز بزرگ تجاری بود.»

اما فرمانروایان فقط اگر قدرت اشراف‌سالاری دیرین را درهم می‌شکستند، می‌توانستند شیوه‌های نو را با موفقیت اختیار کنند. «به موازات تغییر فناوری در کشاورزی... دگرگونی‌های اجتماعی-اقتصادی» و «اصلاحات سیاسی در چندین کشور صورت گرفت.»

دولت چه این سرانجام توانست بر دیگران چیره شود، چون این تغییرات را با نظام‌مندی تمام عملی ساخت و در سرکوبی اشراف‌سالاری دیرین به طبقه نوخاسته جنگجویان و کارگزاران اجرایی اصلی متکی بود. اینان در کشت و کار برای خانواده هسته‌ای انفرادی دهقان نقش عمده‌ای قایل شدند و امکان دادند صاحب زمین بشود و مالیات و سهم کاری را به جای اربابان محلی مستقیماً در اختیار دولت بگذارد. «نیروی تولیدی تازه کشاورزان کوچک بود که از رژیم نوپا پشتیبانی می‌کرد.»

انقلابی اجتماعی بود، جایگزینی طبقه‌ای بهره‌کش به جای طبقه دیگر از بالا. انقلابی بود که نظامیان به پیش بردند و تلفات سنگینی به بار آورد. در گزارشی قدیمی، احتمالاً به گزاف، ادعا شده که صد و پنجاه سال جنگ از ۳۶۴ تا ۲۳۴ ق.م یک میلیون و چهارصد و هشتاد و نه هزار کشته داشت. شرح چند سال آخر پیش از امپراتوری چین «شرح یکنواخت لشکرکشی‌ها و پیروزی‌های نظامی» بود، به طوری که ادعا شده در یک پیروزی سر از پیکر صد هزار تن جدا شد. با گرفتن امپراتوری همراه بود با تبعید حدود صد و بیست هزار «خانواده توانگر و بانفوذ» قدیمی.

از جنگ افزارهایی که از این آلیاژ ساخته می شد بهره می جستند و برای دودمان شاتک در نواحی رودخانه زرد در شمال چین قلمرو پادشاهی دست و پامی کردند. منطقه ظاهراً زیر سلطه اشرافیتی بود که نقش های نظامی و کاهنی و اجرایی را باهم درمی آمیخت. جامعه طبقاتی بود، در تشییع جنازه های شاهانه، خدمتگاران را قربان می کردند، اما چنین برمی آید که مالکیت خصوصی در این مرحله گسترش نیافت. در لوای دودمان چو، از سده یازدهم ق.م، پادشاهان بیشتر قدرت خود را به صد و چند والی محلی در نظامی که اغلب «فتودالیسم» وصف می شود واگذار کردند (همانندی هایی با اروپای سده ی میانی دارد)،^۳ اگرچه برخی تاریخ نگاران مدعی اند که آنچه وجود داشت صورتی از «جامعه آسیایی» مارکس بود، نه فتودالیسم، زیرا متن ها حاکی از این است که سازمان کشاورزی مبتنی بر قطعه زمین های فردی دهقانی نبود، بلکه، مدیریت اجرایی «دهقانان مشترک را در زندگی روزانه آنان» اداره می کرد. و نه تنها کار دهقان ها بلکه «ازدواج ها و جشن ها و گردهمایی ها»ی آن ها را نیز تنظیم می نمود. هر سال به دهقان گفته می شد که چه محصولی بکارد، کی بذر بپاشند و کی بدرود. ممکن بود به او امر شود که خانه زمستانی خود را به قصد کشتزار ترک کند یا از کشتزار برود و خود را در خانه اش حبس کند. در هر صورت، تاریخ دودمان چو تاریخ جنگ های تقریباً بی گسست میان اربابان رقیب بود. در گذر سده ها، وقتی تغییر فنی امکان ساز کردن جنگ را مؤثرتر کرد، کشورهای کوچک بی شمار در چند کشور بزرگ یکپارچه شدند. شمار ارباب ها افزایش یافت، شگردهای نوین محاصره جنگی و شمشیر و کمان تفنگی، پیاده نظام دهقانی زیر پرچم را توانا ساخت که برای نخستین بار در برابر اربابان مردانه بایستد. به علاوه این نوع جنگ انگیزه ای به دست فرمانروایان داد که پیشرفت فنی را بیشتر تداوم ببخشند. اینان در سده های چهارم و سوم ق.م («که به دوره دولت های متخاصم» مشهور است) پاک سازی جلگه های نواحی شمالی و دره رودخانه ها و خشکاندن مناطق مردابی و گسترش آبیاری را اغلب در مقیاسی عظیم آغاز کردند. صنعت آهن نیز رشد کرد، و در سطحی سازمان یافت که در آن زمان نسبت به هر جای دیگر بی نظیر بود. و از قالب های چدن تولید افزارها و سلاح های بسیار زیاد بود. نه تنها شمشیر و چاقو، بلکه «بیل، کجیل، داس، خیش، تبر و قلم درز» از آن جمله بود.

شیوه های کشاورزی نوین مایه افزایش محصول شد: کشتکاری متمرکز بر شخم زنی

نخستین امپراتوری های چین

تاریخ‌نگاران اروپایی بنا بر سنت، تاریخ جهان را چنین دیده‌اند که در خاورمیانه آغاز می‌شود و سپس از یونان و رُم می‌گذرد و به اروپای باختری می‌رسد. اما تمدنی در نواحی شمال چین پدیدار شد که از هر تمدنی در اروپا پیشی گرفت و بانی برخی از مهم‌ترین پیشرفت‌های فنی بشر بود.

امپراتوری چه‌این (Chin) در ۲۲۱ ق. م بنیان یافت و بر مردمی فرمان راند که بیش از مردمان تحت فرمان رُمیان بودند. شش هزار و هشتصد کیلومتر جاده (در سنجش با پنج هزار و نهصد و هشتاد و چهار کیلومتر در امپراتوری رُم) ساخته بود با طرحی مشترک که حرکت اربابه‌ها و گاری‌ها را با پهنای محور استاندارد ممکن می‌ساخت. قادر بود به‌طور تخمینی سیصد هزار تن را در سه هزار کیلومتر دیوار بزرگ اول به کار بگمارد. و هفتصد هزار تن را نیز به کار ساختن نخستین آرامگاه امپراتور، و «سپاه» آن با سربازان سفالی به اندازه طبیعی. آبراه‌هایی که رودخانه‌های بزرگ را به یکدیگر متصل می‌کرد و ایجاد شبکه راه آبی داخلی که در هیچ‌جای جهان هم‌تا نداشت.

امپراتوری اوج سده‌ها دگرگونی اقتصادی و اجتماعی بود. برخی از مردم، هم‌زمان با بین‌النهرین، به کشاورزی روی آورده بودند، ارزن می‌کاشتند و در شمال خوک و سگ اهلی می‌کردند و شکردهای بسیار متنوع لازم را برای کاشت برنج و اهلی کردن بوفالو در دره رودخانه یانگ‌تسه رو به نواحی جنوبی تر فراگرفتند.

شهرها و ایالت‌هایی که پس از سال ۲۰۰ ق. م پدید آمدند، به دست مردمی ساخته شدند که از شکردهای نوسنگی استفاده می‌کردند. در پایان سده هفدهم ق. م فلزکاران یادگرفته بودند که قلع و سرب را برای تولید برنز با مس ترکیب کنند و جنگاوران اشرافی

را می‌شد برای ساختن بناهای سنگی، باب‌بخت بسیج کرد. مانند معبد‌های سنگی هزاره سوم و چهارم پیش از میلاد در مالت، میدان‌های سنگی اروپای باختری (از جمله استون‌هنج [Stonehenge] که آوازه بلند دارد)، تندیس‌های عظیم جزیره ایستر و سکوها‌ی پلکانی تأهیتی. گاهی حرکت به سوی «تمدن» تا اندازه‌ای تحت تأثیر پیشرفت‌ها در نقاط دیگر قرار می‌گیرد. اما موضوع این واقعیت را تغییر نمی‌دهد که فرایندهای منجر به شکل‌بندی شهرستان‌ها و شهرها و اغلب اختراع نگارش، به‌طور مستقل در چندین منطقه مختلف آغاز شد، سبب پویایی داخلی جامعه بود به‌هنگامی که کشاورزی از مرحله‌ای فراتر پیشرفت کرد. این نکته هرگونه ادعایی را بی‌معنی می‌کند که چون گروهی از مردم جهان پیش از دیگران به مرز «تمدن» رسیدند از دیگران «برتر» اند.

در خاورمیانه و امریکای مرکزی حادثه‌ای با اهمیت تاریخی اتفاق افتاد. گروه‌هایی از مدیران کاهن که ذخیره‌های متعلق به معبدها را جمع‌آوری و بخش می‌کردند برای ثبت آیدگان و روندگان نشانه‌هایی بر روی سنگ یا گِل گذاشتند. در گذر زمان نگاره‌های تصویری از چیزهایی خاص یکدست شد، گاهی به بیان آوای کلمه برای چیزی که تصویرش می‌کردند می‌انجامید، تا اینکه شیوه‌ای برای بیان دیداری دایمی جمله‌ها و اندیشه‌های مردم پیدا شد. بر این شیوه نوشتن اختراع شد. پاسداران معبد نیز وقت و فراغت داشتند که جزئیات مشاهدات خود را در آسمان شب شرح دهند و حرکات ماه و سیاره‌ها و ستارگان را با حرکات خورشید مرتبط سازند. توانایی آن‌ها در پیش‌بینی کارها و رخدادهای آینده، مانند ماه گرفتگی‌ها، جایگاهی شبیه به افسونگری به آنان اعطا کرد. اما در عین حال یادگرفتند سالنماهایی مبتنی بر ماه و خورشید به وجود آورند که مردم را توانا می‌ساخت بهترین زمان سال را برای کاشت محصول پیدا کنند. سرانجام این تلاش به ریاضیات و اخترشناسی انجامید که از معبدها سرچشمه می‌گرفت، گرچه در قالب طالع‌بینی سحرآمیز. چنان‌که گوردون چایلد یادآور شده، «ناباست یک مازاد اساسی اجتماعی در خزانه‌های معبد - یا به بیان دقیق‌تر انبارهای غله - در واقع فرصتی بود برای پیشرفت فرهنگی که آن را معیار تمدن شمرده‌ایم.»

وقتی با تمدن‌های اولیه در بین‌النهرین و امریکای مرکزی نوشتن پدیدار شد، مردمان بیشماری که با این تمدن‌ها در ارتباط بودند آن را اختیار کردند و به صورت‌های خاص از آن در نوشتن به زبان خود استفاده نمودند. نگارش حدود پنج‌هزار سال پیش به شتاب زیاد در سراسر خاورمیانه و آسیای میانی و خاوری و جنوبی و شمال خاوری افریقا و حوزه مدیترانه اروپا گسترش یافت. تمام تمدن‌های امریکای مرکزی از اولمک‌ها به بعد از آن بهره جستند. اما تمدن‌هایی بودند که توانستند بدون نگارش به مرتبه‌الایی تحول بیابند - از همه درخور توجه‌تر تمدن‌های امریکای جنوبی بودند که از نشانه‌گذاری‌ها به عنوان وسیله کمکی به حافظه استفاده کردند بی‌اینکه سراغ ضبط زبان گفتار بروند.

در این جا جا دارد از چند نمونه‌گذار به کشاورزی فشرده و زندگی شهری یاد شود. این امر در چند بخش جهان هنگامی روی داد که مردم در گذران زندگی چند شیوه تازه اختیار کردند. به علاوه نمونه‌های بیشماری از اجتماع‌های کشاورزی بودند که دست‌کم بخشی از راه را در این مسیر پیمودند و به سطحی رسیدند که صدها بلکه حتی هزاران تن

غلات در بناهای نسبتاً بزرگ، که از اراضی پیرامونی برجسته و مشخص بود، انبار می‌شد، و مظهر تداوم و حفاظت از زندگی اجتماعی بود. کسانی که بر انبارهای غله نظارت داشتند معتبرترین گروه در جامعه می‌شدند، آن‌ها وقتی غلات گردآوری و انبار و مازادش پخش می‌شد، بر زندگی بقیه مردم نظارت می‌کردند. انبارها و ناظران مانند نیروهای برتر و بالاتر اجتماع و راهنمای موفقیت آن به نظر می‌آمدند که فرمانبرداری و ستایش توده مردم را ایجاد می‌کردند. آن‌ها کم و بیش جنبه‌ای فراطبیعی پیدا کردند. انبارها نخستین معبدها بودند، و ناظران آن‌ها نخستین کاهنان. دیگر گروه‌های اجتماعی دور معبدها گرد می‌آمدند، به کار بنایی می‌پرداختند، در صنایع دستی کارآموده می‌شدند، برای کاردان‌های معبد غذا می‌پختند و لباس به تن آنان می‌کردند، به معبدها غذا می‌بردند و تبادل فراورده‌های نقاط دور دست را سازمان می‌دادند. در فراخنای سده‌ها دهکده‌های روستایی به شهرستان‌ها و شهرستان‌ها به شهرها تبدیل شدند، مانند اوروک، لاگاش*، نیپور، کیش و اور (ظاهراً ابراهیم پدرسالار در کتاب مقدس از این خطه برخاسته بود).

فرایند نسبتاً همانندی حدود دو هزار و پانصد سال بعد در امریکای مرکزی رخ داد. ظاهراً آبیاری نقشی عمده نداشت، دست کم در آغاز کار، چون ذرت محصولی پربار بود چندان که در سال‌های مساعد بدون آبیاری مازاد داشت. اما آسیب‌پذیری از خشکسالی به ذخیره‌سازی مازادها و پاره‌ای روش‌های همکاری میان مناطقی با آب و هوای مختلف کمک کرد. اگر گروهی از اشخاص کارشناس تولید را هماهنگ می‌کرد و حساب فصل‌ها را نگه می‌داشت و مراقب انبارها می‌بود، به‌طور کلی امتیاز بزرگی برای مردم شمرده می‌شد. در این‌جا نیز انبارها، در گذر زمان، به معبدها و ناظران به کاهنان بدل شدند و سبب پدیداری فرهنگ‌های پیایی اولمک (Olmec) ها، تنوتی هواکان**، زاپوتک (Zapotec) و مایا (Maya) ها گشتند، همچنان که از تندیس‌های عظیم، اهرام باشکوه، معبدها، دربارهایی با بناهای آجری تشریفاتی و شهرهایی با ساخت استادانه نمایان می‌شود (جمعیت تنوتی هواکان در اوایل سده‌های میلادی احتمالاً به صد هزار تن می‌رسید).

* Lagash: دولت شهر سومین هزاره ق م بین‌النهرین.

** Teotihuacan: شهر و نام تمدنی که در نخستین سده‌های میلادی در نزدیکی شهر مکزیکوی امروز بنا شد.

گردآوری سرگین حیوانات به جای کود بود برای جلوگیری از فرسودگی خاک و هرچند سال یکبار اراضی تازه پاک و هموار می‌شد. شگردهای دیگر که در این یا آن بخش جهان کشف شد خشکاندن باتلاق و حفر چاه و پلکانی کردن دامنه تپه‌ها و کشتکاری پرزحمت و بعد نشای نهال‌های برنج (در نواحی جنوبی چین) بود.

این شگردهای تازه، مانند تمام کارهای آدمی، دو جنبه داشت. از یک سوی نوع دیگر وسیله گذران زندگی را در اختیار مردم می‌گذاشت. گروه‌ها پیش از آن فقط می‌توانستند به اندازه گذران خود تولید کنند. رفته رفته توانستند مازادی هم حاصل نمایند. از سوی دیگر، در مناسبات اجتماعی مردم دگرگونی‌هایی پدید آمد.

شگردهای نو بر روش‌های متفاوت همکاری در میان مردم متکی بود. مثلاً، کاربرد خیش به تقسیم فزاینده کار میان جنسیت‌ها امکان داد، چون نوع کار سنگین بود، به آسانی از عهده زنان، که بچه می‌زاییدند یا تیمارش می‌کردند، ساخته نبود. لازمه ساخت و نگهداشت آبراه‌های آبیاری منظم همکاری ده‌ها بلکه حتی صدها خانوار بود. نیز به تقسیم کار، میان ناظران، بر کار و عاملان آن مدد کرد، ذخیره‌سازی مواد غذایی به پدیداری گروه‌های مسئول حفظ و نظارت بر ذخایر غذایی یاری رساند. وجود مازاد برای نخستین بار برخی اشخاص را مجاز کرد از تکاپوهای کشاورزی معاف شوند و به پیشه‌وری روی آورند، برای جنگ آماده شوند یا فراورده‌های محلی را با محصول مردمان دیگر مبادله کنند.

گوردون چایلد از یک دگرگونی شرحی به دست داده که در بین‌النهرین* بین پنج و شش هزار سال پیش رخ داد آنگاه که مردم در دره‌های رودخانه‌های دجله و فرات سکنی گزیدند. آن‌ها زمین‌هایی را پدید کردند که بی‌اندازه بارخیز بود، اما تنها با «کارهای زهکشی و آبیاری» کشت شدنی بود و «تلاش جمعی» را ایجاب می‌کرد. در این اواخر مایونز نظر داد که مردم پی بردند که با ایجاد شکاف‌های کوچک در کناره میان آبراه‌های رودخانه می‌توانند اراضی پهناوری را آبیاری کنند و بر بازدهی محصول فراوان بیفزایند. اما نمی‌توانستند تمام محصول اضافی را در دم مصرف کنند، این بود که مقداری از آن در مقابله با خشکسالی کنار گذاشته می‌شد.

* Mesopotamia: نام باستانی عراق امروز. دقیقاً به معنای «میان دو رودخانه» - یعنی دره رودخانه‌های فرات و دجله.

هیچ‌کدام از این امور امکان نداشت بدون تغییر پیشین در شیوه‌ای که مردم گذران خود را تأمین می‌کردند اتفاق بیفتد، تغییری که در آغاز در کشاورزی متمرکز بود. نخستین راه کارهای کشاورزی، با استفاده از شگردهای کاملاً ابتدایی و دربرگرفتن انواع گیاهان و حیوانات که به صورت طبیعی یافت می‌شدند، ممکن بود طی نسل‌ها به کندی روند افزایش باروری کشاورزی بیانجامد و برخی از مردمان را قادر بسازد گذران در حد قبولی داشته باشند و از تداوم فراغت بیشتری بهره‌مند شوند. اما اوضاع به هیچ‌وجه همیشه به آن سادگی نبود که برخی روایت‌های خیال‌پرورانه «وحشی نجیب» از مردمان بومی القا می‌کنند. موارد زیادی بود که افزایش تولید مواد غذایی کمی بیش از حفظ همترازی با افزایش جمعیت عمل کرد. مردم بر اثر رویدادهای طبیعی خارج از اختیار خود، دستخوش قحطی‌های ناگهانی می‌شدند، «خشکسالی‌ها یا سیل‌ها، تندبادها یا یخبندان‌ها، آفت‌ها یا طوفان‌های تگرگ». برای مثال، تاریخ مردمان امریکای مرکزی در دوره پیش از اسپانیایی‌ها، تاریخ سال‌هایی است که آنها در نقطه به نقطه آن با وجود قحطی‌های نامنتظر و خانمان‌برانداز، راحت شکم خود را سیر می‌کردند.

اگر قرار بود این گروه‌ها شیوه ثابت زندگی خود را حفظ کنند، تنها دو راه فراروی داشتند: یک راه توسل به حمله به دیگر کشاورزان برای تأمین غذا بود، در نتیجه جنگ خصیصه رو به گسترش این اجتماع‌ها شد. تبرهای سنگی رزمی و دشنه‌های سنگ چخماقی، در مرحله‌های بعدی انقلاب نوسنگی در اروپا، بیش از پیش معمول شد. راه دیگر ایجاد روش‌های متمرکزتر و بارورتر کشاورزی بود. اهمیت کار در نوآوری فن شناختی بود. گروه‌های کشاورزی که بر آن همت می‌گماردند، از تهدید قحطی درمان می‌ماندند. این گروه‌ها سرانجام نه از میان رفتند و نه از هم پاشیدند.

نوآوری بی‌گمان به معنای بهبود انواع محصول‌های موجود یا یادگیری پرواربندی مؤثرتر حیوانات اهلی بود. اما در عین حال به مفهوم دگرگونی‌های بسیار دامنه‌دارتر هم بود. یکی کشفی بود در اروپا - آسیا و آفریقا که پستانداران اهلی بزرگ جثه (در آغاز ورزاوها و مدت‌ها بعد اسب‌ها) قطعه‌ای چوب مانند را - خیش - در خاک می‌کشیدند که ممکن بود در خرد کردن خاک برای بذرافشانی از کجیل دستی بسیار مؤثرتر باشد. کشف دیگر ساختن سدها و گودال‌ها برای حفاظت محصولات از سیل بود و آب را به پهنه زمین‌هایی هدایت می‌کرد که در غیر این صورت خشک و نابارور می‌شدند. سپس

نخستین تمدنها

تمدن، به مفهوم دقیق کلمه زیستن مردم در شهرها، قدمت پنج هزار ساله دارد. نخستین نشانه‌های آن بناهای عظیمی است که در بخش‌های بسیار متفاوت جهان یافت می‌شود. اهرام مصر و امریکای مرکزی، زیگورات‌های عراق (معبدهای برج‌دار پلکانی)، کاخ ناسس* در کِرت، دژها در میسنه (Mycenae)، در سرزمین اصلی یونان، و شهرهای چهار هزار ساله دارای طرح مشبکی هاراپا** و موهنجودرو*** در سند. از همین روست که گوردون چایلد باستان‌شناس برای تغییر نام «انقلاب شهری» نهاد. آثار برج‌مانده به خودی خود حیرت‌آور است. حتی شگفت‌انگیزتر این واقعیت است که آنها به دست مردمانی ساخته شدند که چند نسل پیش از آن از چیزی آگاهی نداشتند جز زندگی کاملاً روستایی مبتنی بر کشاورزی. آغازین آن‌ها در آن دوره صاحب ورزیدگی‌های ماهرانه ساختمان‌سازی بودند و در کان‌یابی، ترابری، حکاکی و ایستاندن قطعه سنگ‌های عظیم و سپس تزئین آن‌ها با آثار هنری استادانه توانایی داشتند. حتی، در مواردی چند (بین‌النهرینی‌ها، مصری‌ها، ایتویپایی‌ها، چینی‌ها و امریکای مرکزی‌ها)، خطی راکه با آن نحوه رفتار و احساس خود را توصیف می‌کردند پدید آوردند. در این مرحله اروپا-آسیا و افریقا نیز یاد گرفتند از اکسیدهای سنگ، مس و قلع به دست آورند، و سپس گاهی آن‌ها را به صورت فلزهای سخت‌تری، برنز، می‌گداختند و از آن زیورآلات و انواع سلاح می‌ساختند. از همین رو، در وصف این دوره اغلب اصطلاح دوره‌های «مس» و «برنز» به کار می‌رفت.

* Knossos: مرکز تمدن باستانی مینوس در شمال کرت در ۲۰۰۰ تا ۱۵۰۰ سال ق. م.

** Harappa: شهر هزاره سوم ق. م بر کرانه رود سند.

*** Mohenjodero: شهر سومین هزاره ق. م در کرانه رودخانه سند.

بخش سوم

صفحاتی

از تاریخ مردمی جهان

از روزهای اول تأسیس دانشگاه تفلیس، اقدامات و فعالیتهای مفیدی در تدریس و تعلیم زبان و ادبیات فارسی و تاریخ ایران و تحقیق در این حوزه‌ها انجام می‌گرفت.

* * *

می‌توان استنباط کرد که وجه تمایز جدی ایران‌شناسی گرجی تنوع مطالب، پی‌جویی خالص پژوهشگرانه و ملی بودن آن است. رهیافت و نگرش چند وجهی دانشمندان گرجی در امر خطیر و شرافتمندانه تحقیق تاریخ و تمدن کهنسال ایرانیان و روابط تنگاتنگ تاریخی و فرهنگی ایران و گرجستان موضع علمی معتبری در مقیاس جهانی برای آنها فراهم کرده است. بنابه ارزیابی ایران‌شناس مشهور، آکادمیسین فقید ژان ریپکا، «ایران‌شناسی گرجی واقعاً عالی است»^۱.

(جمشید گیوناشویلی، ایران‌شناسی...)

حاشیه:

1) J. Rypka: «Die georgische Iranistik ist ja ausgezeichnet», *Orientalistische Literaturzeitung*, Berlin- Leipzig, 1965, N. 1-2, S 70.

دستاوردهای این هر دو قوم از سرزمینی به سرزمین دیگر و از زبانی به زبان دیگر منتقل می‌شد. جنگهایی که به تناوب رخ می‌داد دوره‌هایی از صلح و تماسهای اثربخش و پرمایه در پی داشت که طی آنها آسمان مناسبات از کدورت صافی و به نور محبت و دوستی روشن می‌شد.

دستاوردهای عصر هخامنشی در زمینه اقتصادی و سنن اجتماعی و سیاسی و فرهنگی در امر ظهور و تکامل دولت ایری (Iberia)، یعنی گرجستان شرقی، «حایز کمال اهمیت بود»^۳. طبق اسناد و مدارک باستان‌شناسی و شواهد سنگنبشته‌ها و اسناد و مدارک مکتوب و قراین متعدد، گرجستان در سالهای پیش از اسلام و پس از اسلام (تا اواخر قرن هجدهم میلادی) روابط سیاسی و اقتصادی و فرهنگی بس نزدیکی با ایران داشت. پایتخت گرجستان، شهر تفلیس، یکی از مراکز معتبر علم و فرهنگ و بازرگانی خاور نزدیک شناخته می‌شد. «روایتی است از حسن بن یوسف و او از خالد ابی یزید و او از ابی عبدالله علیه السلام که او فرمود که حق جل و علا از جمیع شهرها کوفه و قم و تفلیس را برگزیده است»^۴. بنا بر قول صاحب حدود العالم، تفلیس شهری بود بزرگ و خرم و استوار و آبادان و با نعمت بزرگ^۵. درباره کالاهای ساخت گرجستان می‌توان گفت که «جامه‌های تفلیسی»^۶ و «قالیها، پرده‌ها و قالیچه‌های نازنین گرجی»^۷ یکی از کالاهای مهم بازرگانی در نقاط گوناگون ایران بوده است. به مصداق سخنان خواجه نظام الملک، گرجیان «نیک باشند»^۸. بسیاری از آنان در ایران به مقامهای عالی دولتی و فرهنگی ارتقا یافته‌اند. در این باب کافی است از رجالی مانند الله‌وردیخان اوندیلادزه (Undiladze)، پسران او، امامقلی‌خان و داودخان، همچنین معتمدالدوله گرجی، والی اصفهان، خسرومیرزا مشهور به رستم‌خان، یوسف گرجی، سیاوش بیگ، اختر گرجی و دیگران نام برده شود.

دست پروردگان فرهنگ پرمایه و ادبیات توانمند گرجی از دیرباز با شاهکارهای سخنوران ایران زمین کاملاً آشنا بوده‌اند. به گفته دانشمند بزرگ و رجل برجسته اجتماعی گرجستان، آکادمیسین جاواخی شویلی (I. Javakhishvili)، «فرهنگ ایران دوره اسلامی برای گرجیان نامأنوس نبوده و آنان پیوسته برای علم و هنر ایرانی احترام فراوان قایل بوده‌اند... نظم فارسی در شعر و ادبیات گرجی تأثیر بسیار داشته و گرجیان به اندازه خود ایرانیان به شعر فارسی علاقه‌مند بوده‌اند... شعر و فرهنگ سبب ایجاد وحدت معنوی بین گرجیان و ایرانیان می‌گردید و دوستی و محبت را جانشین خصومت می‌ساخت»^۹.

با وجود سنن دیرینه روابط گسترده فرهنگی دو ملت و اظهارنظرهای جسته‌گریخته دانشمندان گرجی قرنهای هجدهم و نوزدهم میلادی درباره ایران و روابط آن با گرجستان، ایجاد و بسط ایران‌شناسی به مفهوم علمی جدید در آن کشور از سال ۱۹۱۸ میلادی، یعنی سال تأسیس دانشگاه تفلیس، آغاز می‌گردد. سه تن پایه‌گذار و پیشاهنگ نامور و برگزیده این رشته، ای. جاواخی شویلی (در تاریخ) و گئورگی آخولیدیان (G. Akhvlediani ۱۸۸۷-۱۹۷۳، در زبان‌شناسی) و یوستین آبولادزه (Y. Abuladze ۱۸۷۴-۱۹۶۲، در ادبیات‌شناسی) از رفتگانی‌اند که گامهای مؤثری در ترویج علم و فرهنگ گرجی و استقرار ایران‌شناسی در گرجستان برداشته‌اند. اولیای امور فرهنگی و مؤسسان دانشگاه تفلیس برای بسط و توسعه خاورشناسی، منجمله ایران‌شناسی، در گرجستان اهمیت زیادی قایل بوده‌اند و همیشه در نظر داشتند که استفاده از منابع و مآخذ فراوان ادبی و تاریخی ملل شرق، مخصوصاً تألیفات بزرگان ایران و نقد دقیق اطلاعات مندرج در آنها، برای بررسی گوشه‌های بسیاری از تاریخ حیات اجتماعی و اقتصادی و سیاسی دوران فتودالسم و روشن‌گردانیدن مسائل مربوط به شئون متعدد زبان و ادبیات گرجی، بسیار مؤثر و کاملاً ضروری است.

نوآوریه‌های ادبیات جدید دیگر ملتها، توانستند آثاری به وجود آورند که مورد توجه صاحب نظران در ادبیات معاصر قرار گیرد و در خارج از مرزهای گرجستان نیز از شهرت فراوان برخوردار شوند.

روشنفکران گرجی از دیرباز با آثار ادبی و علمی عربی، فارسی، ارمنی و تألیفات بزرگان بیزانس و فلاسفه نوافلاطونی کاملاً آشنا بوده‌اند و از نتایج فعالیت ثمر بخش آنان در همه شئون علم و فرهنگ استفاده می‌کردند. گرجستان، به علت موقع خاص جغرافیایی خود، در طی اعصار متمادی عرصه کشمکشها و رقابتهای دولتهای پر قدرت عصر بوده و در دل یکی از حساس ترین مناطق دستخوش تلاطمات گوناگون سیاسی و مذهبی و اقتصادی جای داشته است. گرجستان یکی از چند کشوری است که پیوسته در معرض دادوستد فکری و فرهنگی شرق و غرب بوده و از هر دو منبع سرشار علم و فرهنگ الهام می‌گرفته است. گرجیان، در سراسر تاریخ ممتد خود، نوجو و نوپسند بودند، ولی همواره سعی می‌کردند که پای بند به اصالت قومی خود باشند و عناصر نورا با مبادی ریشه‌دار وفق دهند و به آن پیوند زنند. آنان، بدین سان، فرهنگ مادی و معنوی ویژه گرجی را، که از خصوصیات فرهنگی ملی بهره‌مند است، به وجود آورده‌اند.^۲ از این رو، نوعی تداوم فرهنگی در گرجستان دیده می‌شود که تا حدی کم نظیر است.

در گذشته، هنگامی که از روابط میان ایران و گرجستان سخن می‌رفت، برخی از محققان ایرانی بیشتر از فتوحات سلاطین ایران و آثار مخرب آن یاد می‌کردند. به نظر متخصصان گرجی، این روابط را به حوزه سیاست و جنگ و پیروزی و شکست نباید محدود دانست. ایرانیان و گرجیان از قدیم با هم رفت و آمد، صلح و جنگ، و دادوستد داشتند و در شئون مختلف علم و فرهنگ،

سیزده میلادی به اوج قدرت سیاسی و کمال شکفتگی فرهنگ خود رسید. در همین دوره، شاهکار نظم کلاسیک گرجی، منظومه پلنگینه‌پوشِ شوتا روستاوی (Shota Rustaveli)، سروده شده است. روستاوی شاعری است که اصول فکری نهضت رنسانس را در قرن دوازدهم میلادی اعلام داشته است و از این لحاظ بشارت‌دهنده عصر رنسانس شمرده می‌شود. روستاوی به میراث ادبی رجال برجسته ادبیات فارسی، مانند فردوسی و فخرالدین گرگانی علاقه‌ای عمیق داشته و با خلاقیت و خصوصیات بینش شاعرانه نظامی گنجوی به خوبی آشنا بوده است. میراث شاعر بزرگوار گرجی نتیجه منطقی تطور ادبیات، فلسفه، فرهنگ، افکار اجتماعی و رشد جامعه گرجستان و آیین تمام‌نمای روح و خلیات و خصال گرجی و سند ملیت گرجیان است.^۱

اوایل قرن نوزدهم مقارن است با پیشرفت مکتب رومانسیسم در ادبیات گرجی. از اواسط قرن نوزدهم، این مکتب جای خود را به رئالیسم واگذار می‌کند که از اواخر آن قرن به صورت جریان ادبی حاکم در ادبیات گرجی در می‌آید. در دوران حکومت شوروی، سیاست رسمی متوجه به هم آمیختگی اقوام گوناگون در يك مجموعه سیاسی و فرهنگی واحد بود. با آنکه طی شصت هفتاد سال اخیر به اهل قلم و روشنفکران جداً توصیه می‌شد که اصول وحدت فکر و اطاعت محض از دستگاه حاکم را رعایت کنند، بسیاری از شعرا و نویسندگان گرجی (در گرجستان و خارج از مرزهای آن)، با اتکا به سنن گرانقدر ادبیات ملی و توجه به

حاشیه:

۱) حمید زرین‌کوب، «داستان پلنگینه‌پوش»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، ۱۳۴۹، شماره چهارم، ص ۷۳۱-۷۲۱

ایرانشناسی در گرجستان

گرجستان بین سلسله جبال قفقاز و بخش باختری ماورای قفقاز واقع است. طبیعت مواهب و عطایای خود را سخاوتمندانه به این سرزمین ارزانی داشته است. جمهوری گرجستان اکنون مساحتی برابر با ۷۰۰۰۰ کیلومتر مربع دارد و از مغرب به مشرق امتداد یافته است. جمعیت آن بیش از پنج میلیون است و بیش از دوسوم سکنه جمهوری گرجی و بقیه ارمنی، آذری، آسی (قومی ایرانی نژاد)، ابخازی و روس اند.

زبان گرجی متعلق به خانوادهٔ زبانهای کارتول (kartvel) است که در قفقاز رایج اند. این خانواده شامل زبان گرجی و لهجه‌های متعدد آن، زبانهای مگرل (megrel)، سوان (svan) و لاز (laz) است. زبان گرجی در بین زبانهای مذکور یگانه‌زبان باستانی دارای آثار مکتوب است. طبق قانون اساسی جمهوری، زبان گرجی زبان رسمی جمهوری گرجستان است. اقلیتهای ملی از حقوق خودمختاری فرهنگی برخوردارند.

در قرون اول تا سوم میلادی ادیان و مذاهب متعدّد (بت پرستی و ادیان یهودی و زردشتی و مسیحی) در گرجستان رواج داشت؛ ولی از اوایل قرن چهارم میلادی دین رسمی سراسر گرجستان مسیحیت اعلام گردید. دین مسیحی در قرون وسطی سازندهٔ جهان بینی گرجیان بود. اکنون بیشتر گرجیان مسیحی ارتدکس و بخشی کاتولیک هستند. بعضی از گرجیان (سکنهٔ جمهوری خودمختار آجارستان) مسلمان سنی اند.

ادبیات گرجی سابقه و زمینهٔ دیرینه‌ای داشته و از قرن پنجم میلادی نوشته‌هایی از آن در دست است. ادبیات گرجی قرون پنجم تا دهم میلادی دینی بود، از قرن یازدهم میلادی، به موازات ادبیات دینی، ادبیات عرفی، از رزمی و بزمی و تاریخی و منشور و منظوم، در آنجا راه باز کرده است. گرجستان در قرون دوازده و

سازگار نیست و همیشه بیگانه خواهد بود. برعکس ادبیات معاصر گرجی راه را با ایرانیان نشان خواهد داد که چگونه ادبیات جدید را روی پایه ادبیات قدیم بسازند و سنن ادبی قدیم را با افکار امروزی توأم کنند.

امروز داستان و رمان و نثر در ایران نخستین مراحل را طی می کند و هنوز اکثریت نویسندگان جوان آن تجربه ای را که برای ایجاد شاهکارهایی درین زمینه ها لازمست ندارند. اما در گرجستان این دوره برزخ بیان رسیده و آثاری فراهم شده است که در ادبیات جدید ملل اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی مورد توجه خاصی قرار گرفته است. ترجمه این آثار بزبان فارسی ایرانیان را کاملاً برموز ادبیات جدید آشنا خواهد ساخت و ایشان نیز خواهند توانست شاهکارهایی مانند آثار برجسته همکاران گرجی خود فراهم کنند.

بدین گونه ایرانیان از تقلید کورکورانه و بیهوده و حتی ناسازگار و زیان بخش ادبیات اروپا و امریکا بی نیاز خواهند شد و ادبیات جدید ایران درمجرای طبیعی خود سیر خواهد کرد و تقلیدی بی ارزش و بیهوده ای از افکاری که با خوی و عادت ایرانی سازگار نیست نخواهد بود.

(سعید نفیسی)

روابط ادبی گرجستان و ایران

اهمیتی که من بروابط ادبی گرجستان و ایران میدهم بیشتر بفتح نویسندگان و سرایندگان جوان ایرانیست. در زمانهای گذشته روابط بسیار نزدیک در میان ادبیات دو کشور برقرار بوده است و قهراً آثار آن هنوز در ادبیات کنونی دیده می شود زیرا که ادبیات ترجمان روح ملی هر کشور است و روح ملی نیز تغییر ناپذیر و فنا ناپذیر است. بدین گونه ایران و گرجستان در ادبیات روابط بسیار نزدیک با یکدیگر دارند و در قرنهای گذشته شاهکارهای ادب فارسی را بزرگان گرجستان بزبان گرجی ترجمه کرده اند و برخی ازین ترجمه ها از آن جمله ترجمه ویس و رامین امروز برای تصحیح متن فارسی که در آن دست برده اند و تصحیح کرده اند متهای اهمیت را دارد و امید وارم ایران شناسان جوان تفلیس که بدین کار مهم دست زده اند زودتر نتیجه کار دقیق عالمانه خود را انتشار دهند.

در زمینه ادبیات کنونی و ادبیات معاصر امید وارم وسایلی پیدا شود که شاهکارهای نظم و نثر معاصر گرجستان را بزبان فارسی ترجمه کنند و چنانکه گفتم این کار حتماً بفتح نویسندگان و سرایندگان جوان ایران خواهد بود. زندگی اجتماعی مردم ایران و گرجستان در زمانهای گذشته شباهت خاصی با یکدیگر داشته است در گرجستان دوره گذشته کاملاً سپری شده اما در ایران هنوز آخرین مراحل آن پایان نرسیده است. تجربه ای که نویسندگان و سرایندگان گرجستان برای تحول از ادبیات قدیم بادبیات جدید دارند برای ایرانیان بهترین سرمشق خواهد بود زیرا که شرایط زندگی و روح ملی یکسان بوده است. امروز نویسندگان جوان ایران جز ادبیات اروپائی و امریکائی دیگر سرمشقی در برابر خود ندارند و از آنها تقلید میکنند غافل از آنکه افکار و عقاید اروپا و امریکا هیچ وجه با مزاج ایرانی

شروع به جمع آوری و نشر آثار فولکلوری و ادبیات عامه گرجی کرد. در چارچوب فعالیت "انجمن" گوگباشویلی در سال ۱۸۸۸ مبتکر جمع آوری نسخ خطی و تأسیس کتابخانه های عمومی در تفلیس و شهرستانها گردید.

مؤلف اولین کتاب درسی بچه های گرجی، بنیانگذار ادبیات کودکان، رجل برجسته و خادم وفادار فرهنگ گرجی صادقانه زیست و در تمام شؤون فعالیت پر بار خود حب وطن و خدمت به فرهنگ گرجی شعار زندگی او بود. یاکوب گوگباشویلی در سال ۱۹۱۲ در گذشت. طبق وصیت نامه اش کتابخانه ارزشمند و اموال غیر منقول او به "انجمن" واگذار گردید و نقدینه موجود بین انجمنهای خیریه گرجی، ارمنی و مسلمانان تفلیس تقسیم شد.

امروز در گرجستان بیش از ۳ هزار و ۶۰۰ مدرسه متوسطه و ۲۵ مدرسه عالی مشغول فعالیت می باشد. دهی نیست که در آن کتابخانه یا قرائت خانه دائر نشده باشد، ولی شهروندان گرجستان همیشه به یاد دارند که اولین آجر را در کاخ عظیم و با شکوه آموزش و پرورش و فرهنگ گرجستان خادم وفادار ملت گرجی و شخص متواضع یاکوب گوگباشویلی گذاشته است. چنانکه ذکر شد مجموعه آثار این شخص شریف در سالهای ۱۹۶۵ - ۱۹۵۲ در ۱۰ جلد به چاپ رسید. در سال ۱۹۷۶ صدمین سالگرد انتشار "زبان مادری" گوگباشویلی به نحو شایسته ای بر گزار شد. در گرجستان بسیاری از مؤسسات آموزشی و فرهنگی به نام گوگباشویلی یاد می شود: دبیرستان ده واریانی، دانشگاه تربیت معلمان در شهر گوری، دانشگاه تربیت معلمان در تفلیس، در شهر تلاوی، کتابخانه وزارتخانه آموزش و پرورش گرجستان در شهر تفلیس و انستیتوی تحقیقاتی پداگوژی در تفلیس.

در طی تاریخ پر از نشیب و فراز ۱۳۰ ساله اخیر گرجستان یاکوب گوگباشویلی همواره در خدمت ملت خود بود.

(جمشید گیوناشویلی، مقام...)

گرجستان کرده است همانا همفکر و هم‌رزم وفادار ایلیا چاوچاواдзе، یاکوب گوگباشویلی است. هنگام توصیف و ارزیابی فعالیت گوگباشویلی چندین عامل عمده و تعیین کننده را باید در نظر داشت:

او محکمترین پیوند به ملت خود را در طفولیت در محیط ملی زادگاهش در ده واریانی در حوالی شهر تاریخی گوری به دست آورد، گوگباشویلی در فعالیت فرهنگی خود متکی به سنن دیرینه ادبیات و وقایع نگاری گرجی بود که از قرن ۵ مسیحی کتباً مستند می باشد؛ او به نحو گسترده ای از منابع فولکلوری غنی و سرشار گرجی استفاده می کرد و بالاخره با تئوریهای آموزشی پیشرو و دستاوردهای دانشمندان روسی و اروپایی در مسائل آموزش و پرورش کاملاً آشنا بود.

ستاد فعالیت آموزشی و فرهنگی در آن زمان "انجمن گسترش و تعمیم سواد بین گرجیان" بود که در نتیجه تلاشهای ممتد خدمتگزاران وفادار فرهنگ گرجی ایلیا چاوچاواдзе، آکاکي تسرتلی^۱، دیمیتری قیپیان^۲، یاکوب گوگباشویلی و دیگران در سال ۱۸۷۹ تأسیس گردید.

بر اساس پیشنهادات و پیشنویسهای گوگباشویلی، "انجمن" بتدریج فعالیت خود را گسترش می داد. بنا به برنامه ارائه شده "انجمن" تصمیم گرفت از سال ۱۸۸۰ هر ساله چندین مدرسه ابتدایی گرجی را احداث کند؛ اولین مدرسه گرجی در سال ۱۸۸۰ در تفلیس افتتاح شد. "انجمن" از بدو فعالیت خود دست به تدوین کتب درسی به زبان گرجی در تمام مواد درسی زد. در این امر گوگباشویلی دارای تجربه لازم بود؛ او اولین کتاب درسی را تحت عنوان "الفبای گرجی" در سال ۱۸۶۵ به چاپ رساند. پس از ۱۰ سال مطالعه و بررسی گوگباشویلی کتاب "زبان مادری" برای دانش آموزان دبستان تدوین کرد. این کتاب دهها بار تجدید چاپ شد و تا امروز برای تدوین کتاب درسی سال اول و دوم دبستانهای گرجی از آن استفاده می شود. طبق پیشنهاد گوگباشویلی، "انجمن" با تشریک مساعی معلمان دهات و شهرستانها از سال ۱۸۸۱

۱. Akaki Tsereteli

۲. Dimitri Qipiani

ولی وظیفه خطیر ملت گرجی "دگرگون شدن" و همزمان "همان ماندن" را رقم می زد.

به دنبال مطرح شدن مساله آزادی روستاییان و رعایا از مناسبات نیمه فئودالی با ملاکین و لغو اصول سرواژ در سراسر امپراتوری روسیه در اوایل دهه ششم قرن ۱۹ مسیحی و استقرار تدریجی شرایط جدید اقتصادی و اجتماعی در گرجستان، نمایندگان نسل جوان و روشنفکران وطن پرست پیرو نظریات و عقاید آزادیخواهی و انقلابی وارد صحنه می شدند. با توجه به اصل "سازش همراه با مقاومت" آنها بخوبی درک می کردند که در شرایط موجود یگانه وسیله و راه جهت حفظ هویت ملی، ارتقا رشد آگاهی و فرهنگ سیاسی جامعه و در نهایت تدقیق و تکمیل روشهای مبارزه همانا ترویج زبان گرجی، تعمیم باسوادی در قشرهای گسترده، سعی و تلاش برای بهره گیری از آبشخور سنن دیرینه ملی همزمان با فرا گرفتن دستاوردهای فرهنگ روسی و اروپایی می باشد، البته باید در نظر داشت که در آن عصر که فشار عمال تزاری به زبان و فرهنگ اقلیتهای ملی برای کارآمدی شناختن زبان روسی جدا اعمال می شد، صحنه برای تطور فرهنگ ملی بسیار محدود بود و فعالیت در این راستا همواره با مشکلات زیادی همراه بود.

رهبر نهضت آزادیخواهی و تعیین کننده خط مشی حیات فرهنگی و اجتماعی گرجستان در نیمه دوم قرن ۱۹ ایلیا چاوچاوادزه^۱ (۱۹۰۷ - ۱۸۳۷) شاعر و نویسنده برجسته و اندیشه پرداز مشهور گرجی بود که نگرش خاص او نسبت به تکلیف جامعه گرجستان و مخصوصاً قشر روشنفکر در سه رکن اساسی و عمده "زبان، وطن، ایمان" مشخص شده بود.

یکی از اهداف مبرم و بسیار مهم نیروهای پیشرو و سالم گرجی، تلاش برای ریشه کن کردن بیسوادی و تدوین کتب درسی به زبان گرجی و احداث دبستانها در دهات و شهرستانهای گرجستان بود. بزرگمردی که در این راستا خدمت کلانی به ملت

۱. Iliia Chavchavadze

مقام یاکوب گوگباشویلی در حیات فرهنگی و آموزش گرجستان

یاکوب گوگباشویلی^۱ در سال ۱۸۴۰ در خانواده کشیش تنگدستی در ده واریانی^۲ در ناحیه گوری^۳ گرجستان شرقی تولد یافت. تحصیلات ابتدایی را در مدرسه شهر گوری آغاز کرد و از ۱۸۵۵ در مدرسه مذهبی تفلیس و از سال ۱۸۶۱ در آکدمی مذهبی (ارتدکس) کیف^۴ ادامه تحصیل کرد، ضمناً در دانشگاه کیف در کلاسهای رشته علوم طبیعی در محضر استادان معروف حاضر می شد. به سبب سستی سلامتی (به اضافه تنگدستی) گوگباشویلی نتوانست تحصیلات دانشگاهی خود را به اتمام برساند و ناچار در سال ۱۸۶۳ به گرجستان مراجعت کرد.

از سال ۱۸۶۴ به تدریس در دبیرستانهای تفلیس اشتغال داشت و حتی به مقام بازرسی در سیستم آموزش و پرورش رسید، ولی به جهت فعالیت در گروههای آزادیخواهان گرجی او را در سال ۱۸۷۴ به عنوان عنصر غیر قابل اعتماد از سیستم آموزش و پرورش اخراج کردند.

گوگباشویلی خدمت بزرگی به ترویج زبان گرجی، تعمیم سواد و فرهنگ در قشر گسترده گرجیان کرد، وی بنیانگذار ادبیات کودکان، عضو فعال انجمنهای مختلف، منجمله "انجمن گسترش و تعمیم سواد بین گرجیان" بود.

گوگباشویلی مبتکر تدوین و تألیف اولین کتاب درسی الفبای گرجی در سال ۱۸۶۵ تحت عنوان "الفبای گرجی" بود. گوگباشویلی در سال ۱۹۱۲ در گذشت. مجموعه آثار گوگباشویلی در سالهای ۱۹۶۵ - ۱۹۵۲ در ۱۰ جلد به چاپ رسید.

پس از الحاق گرجستان به امپراتوری روسیه در اوایل قرن نوزدهم مسیحی، سر نوشت این کشور دگرگون شد و در کتاب تاریخ دیرینه آن ورق تازه ای گشایش یافت،

۱ . Yakob Gogebashvili

۲ . Variani

۳ . Gori

۴ . Kiyev

به شعر گرجی ترجمه می‌کرد. ترجمه‌های منظوم این بنده اگر چه در محافل ادبی و اجتماعی گرجستان با استقبال مواجه شد، اما بعدها خود را در برابر ادبیات، گناهکار دانستم؛ زیرا ممکن نیست که کسی بتواند حسن خداداد آثار فردوسی و حافظ را به شعرِ زبانی دیگر برگرداند. با گذشت روزگاران، البته نگارنده بر سر عقل آمد و خلاصه سه اثر برگزیده فارسی، یعنی شاهنامه فردوسی، ویس و رامین گرجانی و انوار سهیلی کاشفی، را به نثر گرجی حکایت کرد. اینک خرسندم که تجربه‌هایم بی ثمر نماند و این کتابها در گرجستان تا امروز بخوبی مورد استقبال قرار می‌گیرند. ناگفته نگذارم که در به کارگیری این شیوه، من پیشقدم نبوده‌ام. چنانکه پیشتر گفته‌ام ویس و رامین فخرالدین گرجانی در قرن دوازدهم میلادی توسط یک نویسنده برجسته گرجی (متأسفانه نام او معلوم نیست) با نثری دقیق و ظریف ترجمه شده است. این شیوه در ادبیات کشورهای دیگر نیز معمول است. مثلاً ایلیاد و اودیسه همر در زبانهای انگلیسی، آلمانی، فرانسوی، ایتالیایی و اسپانیایی به نثر ترجمه شده است. نخستین ترجمه پلنگینه پوش به زبان انگلیسی نیز در قرن گذشته توسط خانم مارژوری واردروپ^۱ به نثر انجام شد. نمونه‌هایی از این دست البته بسیار است.

ادبیات فارسی البته خود اقیانوسی است پر از مرواریدهای آبدار و بی‌نیاز از دزی دیگر. با این همه این ضرب‌المثل گرجی را نباید از یاد برد که: گوزنی، گوزن دیگر را به خوردن علف دعوت کرد و گفت: «می‌دانم که محتاج این نیستی؛ اما امیدوارم که از دست من خوشتر آید.»

در پایان می‌خواهم که صمیمانه از آقای دکتر محمد کاظم یوسف پور سپاسگزاری کنم که با سبک لطیف نثر خویش به این نوشته روح بخشید و کام خوانندگان ایرانی را شیرین کرد.

(ماگالی تودوا)

پلنگینه پوش و استادی روستاوی در بیان حالتهای گوناگون، بلکه سبک دلاویز ترجمه نیز خوانندگان گرامی را مجذوب خود خواهد کرد.

در ایران معاصر، دستداران ادبیات، از روستاوی و منظومه او بی خبر نمانده اند؛ آری این اثر گرگی نظر محققان ادبیات شناس ایرانی را نیز به خود معطوف می داشته است. پژوهشگران ایرانی، گاه خلاصه‌ای از داستان پلنگینه پوش را نشر می کردند و عقیده خود را درباره این منظومه و مؤلف آن ابراز می داشتند. مثلاً در مجله ارمغان، حمزه سردادور (طالب زاده) گزیده‌ای از پلنگینه پوش را بیان کرد و از خوانندگان پرسید که آیا در ادبیات یا فلکور فارسی با داستانی که شبیه این منظومه باشد برخورد کرده اند یا نه؟^۱ سعید نفیسی نیز دو بار در مقالات خود از موضوع داستان پلنگینه پوش یاد کرد.^۲ حمید زرین کوب نیز در مقاله‌ای، مفصل تأکید کرد که اگر چه تأثیر ادبیات فارسی بر پلنگینه پوش آشکار است، این منظومه را باید پیک رنسانس شمرد.^۳ در سال ۱۹۶۶ دکتر مرتضی فاطمی، گزیده‌ای از این منظومه را به شعر فارسی (مثنوی) نقل کرد.^۴ بالاخره در سال ۱۳۷۷ یک ترجمه کامل از این منظومه در تهران چاپ شد. متن این ترجمه نه به شعر است و نه به نثر.^۵

نگارنده این سطور در ایام شباب، به گستاخی جوانی، شاهکارهای ادب فارسی را

به این سبب است که در آغاز بنا بود این منظومه به نظم فارسی برگردانده شود. حتی مقدمات و لوازم این کار را تدارک دیده بودیم؛ اما سرانجام گزارش منشور این منظومه را شایسته تر دانستیم. (نگارنده)

۱ - حمزه سردادور (طالب زاده)، پهلوان پلنگینه پوش، مجله ارمغان، سال پانزدهم، ۱۳۱۳، شماره ۸، ۹، ۱۰، ص ۵۷۰-۵۷۵، ۶۶۰-۶۷۸، ۷۴۷-۷۵۷.

۲ - سعید نفیسی، ادبیات فارسی در گرجستان، مجله مهر، سال دهم، ۱۳۱۳، شماره ۷، ص ۷۴۶-۷۴۹. سعید نفیسی، رستم پهلوان (در کتاب «نثر فارسی معاصر»)، تهران، ۱۳۳۰.

۳ - حمید زرین کوب، داستان پلنگینه پوش، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه مشهد، سال ششم، شماره ۴، ص ۱۴۹.

۴ - شوتاروستاوی، پلنگینه پوش، ترجمه مرتضی فاطمی، تفلیس، ۱۹۶۶.

۵ - شوتاروستاوی، پلنگینه پوش، ترجمه فرشید دلشاد، تهران، ۱۳۷۷.

برای خوانندگان گرامی ایرانی، پلنگینه پوش مانند قوم و خویش نزدیکی است که آن را هنوز ندیده‌اند و با او آشنایی ندارند. داستان این منظومه^۱، و ویژگیهای سبکی و هنری مؤلف آن، از جمله اغراق و مبالغه، توصیفات و غیره، برای خوانندگان خمسه نظامی بیگانه نیست؛ با این همه نباید فراموش کرد که جهان هنری روستاوی، همیشه شبیه ادبیات فارسی نیست. آری، روستاوی قوم و خویش نزدیک نظامی هست، ولی برادر تنی او نیست. جهان هنری روستاوی با جهان هنری ادبیات فارسی متفاوت است. منظومه روستاوی نه جواب است، نه تقلید و نه نظیره. مؤلف این منظومه شاعری است که آثار فیلسوفان و نویسندگان گرجستان، ایران و عربستان را خوانده، از آنها بهره برداشته و منظومه‌ای بدیع و بی سابقه نگاشته است. ایدئولوژی پلنگینه پوش از دین مسیحی نشأت گرفته اما تأثیر حکمت نو افلاطونیان، که از مکاتب ویژه مسیحیت بود، بر آن آشکار است.^۲ (رابطه عرفان اسلامی نیز با این مکتب فلسفی غیر قابل انکار است.)

سروانتس در دون کیشوت، متن و ترجمه را به قالی مثال می‌زند. به نظر او متن کتاب، روی قالی است و ترجمه آن پشت قالی. بر پشت قالی، نقش و نگار روی قالی پیداست، اما رونق روی قالی را ندارد. نیاکان ما در قرون وسطی این حقیقت را دریافته بودند و شعر را به شعر ترجمه نمی‌کردند. اینکه ترجمه گرجی ویس و رامین از همان زمان نگارش تا به امروز جزء شاهکارهای ادبیات گرجی به شمار می‌آید و دانش آموزان دانشجویان گرجی آن را می‌آموزند، غیر از استادی غیر قابل انکار مترجم، آن است که نویسنده گرجی، منظومه فخرالدین اسعدگرگانی را نه به شعر بلکه به نثر برگردانده است. به همین دلیل من انتخاب دکتر یوسف پور را که برای این ترجمه قالب نثر را برگزیده است، کاملاً موفقیت آمیز و مناسب می‌دانم.^۳ من فکر می‌کنم که نه تنها موضوع داستان

۱ - درباره قصه پلنگینه پوش ر.ک. ماگالی تودوآ، پرش پلنگ کوتائسی، ۱۹۹۳ (به زبان گرجی).

۲ - درباره دو نکته کانونی پلنگینه پوش (عشق حقیقی و مجازی) ر.ک. زویادگامساخوردیا (Zviad Gamsakhurdia)، هنر بدیعی پلنگینه پوش، تفلیس، ۱۹۹۱ (به زبان گرجی)؛ و نمودر ناتادزه (Nodar Natadze)، توضیحات پلنگینه پوش، تفلیس، ۱۹۹۶، ص ۵۵۴ (به زبان گرجی).

۳ - تأکید نویسنده پیشگفتار در برگردان منظومه پلنگینه پوش به نثر فارسی، که در جای دیگر نیز تکرار می‌شود،

دو کشور اما دشمنی‌ها را فراموش می‌کردند و نشانه‌های دوستی را پایدار نگاه می‌داشتند. روابط استوار و پیوسته ایران و گرجستان، در فرهنگ، هنر و ادبیات گرجی انعکاسی شایان یافت. حفریات در گرجستان، خصوصاً در «ده‌دوپلیس میندوری^۱»، به اثبات رساند که یکی از بزرگترین آتشگاههای جهان در گرجستان بنا شده بود^۲. اینکه در منابع تاریخی گرجی «کاکاپوس» (به جای کی‌کاوس)، «شیوش» (به جای سیاوش)، «ویشتاسب» (به جای گشتاسب) و «سپاندیات» (به جای اسفندیار) به کار رفته، نشان می‌دهد که در گرجستان از دوره باستان با «خوادای نامگ» آشنایی داشته‌اند. قلم فخرالدین اسعد گرگانی هنوز خشک نشده بود که ویس و رامین در اواخر قرن دوازدهم میلادی به زبان گرجی ترجمه شد. نسخه‌هایی از این ترجمه و دیگر ترجمه‌های آثار فارسی (شاهنامه، لیلی و مجنون، یوسف و زلیخا و غیره) از اوایل قرن پانزدهم میلادی تا به امروز باقی مانده است.

متأسفانه از آثار روستاولی جز پلنگینه‌پوش چیزی باقی نمانده است. این منظومه اگر چه بنا بر قول مؤلفش از داستانهای فارسی گرفته شده و تحت تأثیر ادبیات ایرانی است، با این همه، خود اثری تازه و در خور توجه است. ادبیات شناسان دنیا اتفاق نظر دارند که اولین پرستوی رنسانس از گرجستان برخاست و آن پرستو پلنگینه‌پوش روستاولی است^۳. آرتور زوتنر^۴، دانشمند آلمانی، معتقد است که نخستین رمان جدید در ادبیات جهان پلنگینه‌پوش است^۵.

1 - *Dedoplis mindori*

۲ - یولون گاشیدزه (*Iulon Gagoshidze*)، دربارهٔ روابط ایران و گرجستان، مسکو، ۱۹۸۱ (به زبان روسی).

۳ - شالوا نوتسویبیدزه (*Shalva Nutsubidze*)، روستاولی و رنسانس شرقی، تفلیس، ۱۹۴۷ (به زبان روسی).

4 - *Artur Zutner*

۵ - بارون زوتنر، عقیدهٔ یک خارجی دربارهٔ پلنگینه‌پوش، روزنامهٔ قفقاز، ۱۸۸۴، شماره‌های ۲۶۵، ۲۶۷، ۲۶۸.

حقیقتاً حیرت‌انگیز است. شاعران همعصر روستاوی نیز همقطار شایسته مؤلف پلنگینه پوش بودند. در فرهنگستان گلاتی، دانشمندان گرجی، آثار فیلسوفان یونانی و عرب را ترجمه می‌کردند و بر نوشته‌های آنان توضیحات عالمانه می‌افزودند. در سال ۱۱۲۲ میلادی که داوید چهارم، پادشاه گرجستان، تفلیس را از سیطره حکومت تازیان بیرون آورد، ساکنان شهر تفلیس بیم داشتند که مورد خشم و انتقام پادشاه فاتح قرار گیرند، اما این پادشاه بزرگوار حتی کوچکترین اهانتی بر مسلمانان شهر روا نداشت. تاریخ‌نویسان عرب، از جمله ابن‌الجوزی، اطلاع می‌دهند که این پادشاه که لقبش «سیف‌المسیح» بود، با همسر و پسران خود در مسجد تفلیس و در نماز جمعه شرکت می‌کرد و با فیلسوفان مسلمان این شهر، پیرامون مسائل فلسفی و عرفانی بحث و گفتگو می‌کرد!

در تفلیس آن زمان، مکاتب علمی گوناگون وجود داشت. محققان این مکاتب، آثار خویش را به زبان عربی می‌نوشتند. یکی از این دانشمندان بزرگ، حُبیش تفلیسی، به دلیل معلومات همه جانبه خود مشهور بود. (از جمله معروفترین آثار او یکی تفسیر قرآن کریم بود و دیگری کتابی مستوفی دربارهٔ لعاب‌کاری). خاقانی شروانی، شاعر بزرگ ایران نیز مدتی در گرجستان می‌زیست و توصیفهایی از این سرزمین و پادشاهانش در اشعار او موجود است. وی اندکی گرجی می‌دانست و در آثار خود گه‌گاه جمله‌هایی به این زبان نقل می‌کرد.

گرجستان البته از دیرباز سرزمینی مسیحی بود که از نظر فرهنگی و علمی بیشتر با یونان ارتباط داشت. در زمانی که روستاوی منظومهٔ خود را می‌پرداخت، مسیحیت در گرجستان تاریخی هشتصد ساله داشت. اگر چه هشتصد سال زمان کمی نیست، اما نباید فراموش کنیم که گرجستان در روابط سیاسی، دینی، اقتصادی و فرهنگی با ایران نیز مربوط بود. روابط ایران و گرجستان البته همیشه مسالمت‌آمیز نبود، اما نباید از یاد ببریم که روابط خصمانه در میان کشورها در قرون وسطی، پدیده‌ای عادی تلقی می‌شد. مردم

۱ - ایوانه جاواخیشویلی (Ivane Javakishvili)، تاریخ مردم گرجستان، جلد دوم، تفلیس، ۱۹۴۸، ص

۲۱۷ (به زبان گرجی).

پیشگفتار ماگالی تودوآ

پلنگینه پوش که اینک برگردان فارسی آن را در دست دارید، سروده شوتا روستاولی^۲، شاعر گرجی و یکی از بزرگترین شاعران ادبیات جهان در قرن دوازدهم میلادی است. گرجستان در زمان شاعر ما یکی از قویترین حکومت‌های دوران به شمار می‌رفت و تمامی قفقاز، از دریای سیاه تا دریای خزر، قلمرو پادشاهان این سرزمین بود. سطح فرهنگ، هنر و ادبیات گرجستان در دوره زندگی روستاولی متناسب با اوضاع سیاسی و اقتصادی آن بود. گرجستان در آن زمان دو فرهنگستان علوم (یا دانشگاه) داشت؛ یکی در ایقالتو^۳ و دیگری در گلاتی^۴، که در کنار شهر کوتائسی تا امروز نیز برجای مانده است. سبک معماری دیرها، کلیساها، دربارها و کاروانسراهای گرجستان آن زمان که تا امروز محفوظ مانده است، با نقش و نگارهای دیواری و موزاییک‌های زیبا،

2 - *Shota Rustaveli*

3 - *Ikaltio*

4 - *Gelati*

برده می‌شد که روستاویلی یک مسلمان است؛ بی‌گمان او از آبخشور اندیشگی، فرهنگ فلسفی و شعری ایران زمان خویش سیراب گردیده است و نیز براهینی و اشاراتی به ویس و رامین و هم آشنایی با کارهای ادبی معاصر همسایه خویش نظامی گنجه‌ای پدیدار است...

با این حال واقعیت این است که شوتا روستاویلی خویشتن را از هرگونه تعصب قومی بدور می‌دارد. اندیشه آزاد وی بیشتر متوجه یک نوع ساختار هماهنگ جهانی و انسان‌مدارانه است. این نظرگاه فرایند میراث فرهنگی دیرپایی می‌تواند باشد، چه هم در آن زمان در گرجستان گرجی‌های ارتدوکس، ارمنی، یهودی و مسلمان در یک فضای همگون آسایش‌بخش می‌زیستند. چنین بینش گسترده و پردامنه‌ای در حال و هوایی که جنگ‌های صلیبی در اوج خویش بود بسیار قابل توجه است. در سامانی که گستره مسیحیت گرفتار یک کشاکش خونین به اندیشه بیرون‌راندن تازیان بادیه‌نشین بود تا بدین روی خویشتن را در کنج‌های آسیا غرقه کند، و در این دم شوالیه‌های جنگاور به اصطلاح مسیحی‌تبار نگران غارت ثروت پایتخت بخش مسیحی‌نشین شرق، خویش نبودند اما در قسطنطنیه در سال ۱۲۰۴ چنین هنجاری را روا داشتند.

روستاویلی، اما از تمام این آشوب‌ها و آتش‌افروزی‌های جهان یادشده خویشتن را برکنار می‌داشت. برای او در سراسر جهان تنها یک پروردگار پدید است، یکتا و پرشکوه و شوکت، همه توان و توانا بر همه چیز، آنکه جهان و همه ملل نوع بشر را بدین‌سان در وجود آورده، این حقیقتی است که انسان می‌باید به کم‌بیش خود را در دست بوش کورکورانه و از سر ناچاری وانهد و بدان تن دردهد لیکن در این گستره چالش‌ناک و کشاکشی که ویژه گیتی است، آدمی می‌باید همواره راستوار، دلاور و بی‌باک و در رویارویی با تلخی سرنوشت و واژگونی بخت، استوار، و هم بدان‌سان در برانگیزندگی دوستی و عشق که سرچشمه تمامی سرخوشی آدمی است پایدار ماند. پشتکار و تلاش در پایان همیشه با بخشش و پاداش همراه است، این واقعیتی روان در میان مردم گرجی زمان اوست که روستاویلی به خوبی از باز نمودن آن برآمده است. بدین‌سان این شاهکاری کم‌مانند در ادبیات گرجی است که برای نخست‌بار به نظم سازوار زبان انگلیسی برگردان شده است. من با دیده افکندن و نگرش از سر شور، گام بگام درونمایه و نیز پی‌رنگ این طرح شایسته را دنبال کردم و کنون از روی راستی و پاک‌آیینی امیدوارم که ونرا اوروشادزه با بزرگترین کامیابی در راهی که پشت سر نهاد، یگانه و همراه بوده باشد.

(دیوید لانگ، دیباچه...)

برای جستجوی معشوق گم‌گشته‌اش درمی‌نوردد.

آفتان‌دیل پرشورانه و دلیرانه، تاریل را برمی‌انگیزد و سوگند یاد می‌نماید که برای همیشه یاور و دوست راستوار و وفادار وی باقی ماند. درحقیقت ایده وفاداری و ایمان پاک یکی از شالوده‌های بنیادین منظومه روستاوی است. اکنون آفتان‌دیل به عربستان، سرزمین و دربار پادشاهی شهبانو تیناتین بازمی‌گردد تا گزارش موفقیت‌آمیز خویش را بازگوید. پس از آن دو سلحشور جستجوی خویش را از برای یافتن نستان پیرامن گیتی آغاز می‌نمایند. آفتان‌دیل از تاریل جدامی‌گردد و به سوی مرکز بزرگ تجاری مسلمانان «گولانشارو» بازمی‌رود و در آنجا بانویی عاشق‌پیشه و پرچندبه‌اخباری از جایگاه «نستان داریجان» بازمی‌دهد. این پاره شعر سرشار از درونمایه‌های اخلاقی و دیگر موضوعات به‌ویژه خلق فضای سحرانگیز رازگونه و هم‌زمان وحشت‌زای می‌باشد. بدین سان روشن می‌گردد که شهزاده نستان اسیر دست کاجی‌ها یا دیوهاست که فرمانفرمای آن نستان را وادار به یک ازدواج ناخواسته نموده است.

در این روند، با یاری سومین پهلوان داستان یعنی پریدون، دو سلحشور لشکری برمی‌کشند و باره دژ را به محاصره درمی‌آورند و نستان را از چنگ کاجی‌ها رهایی می‌دهند. در پی آن نخست در کاخ پریدون در «مولقازنار» و سپس در سرزمین عرب با پادشاه کهنسال روستیوان و به فرجام در سرزمین هند بزم و شادخواری و جشن و پایکوبی برپای می‌گردد.

تاریل و نستان بر تخت پادشاهی هند برمی‌نشینند و هم‌زمان با آنان دوستان و یاورانشان آفتان‌دیل و تیناتین بر سرزمین تازیان با نیکبختی و سعادت بر اورنگ شهریاری آرام می‌گزینند.

این پی‌رنگ روایی بدین سان که گفته آمد بدین‌گزیدگی هیچ بینشی را از ژرفای حماسه شگفت‌انگیز روستاوی به دست نمی‌دهد چه بدین سان چیرگی و زبردستی‌های نازک و استادی وی در هنر نظم‌سازی نمایان نمی‌شود. بسیاری از سخنان و گزاره‌های روستاوی به گونه ضرب‌المثل و گزین‌گویه درآمده‌اند.

مسأله جهان‌بینی شخصی روستاوی و دیدگاه‌های آیینی وی یک طرح پیچیده و کنج‌گاوانه در پی دارد که پیوسته پژوهشگران را به خویش سرگرم ساخته است. هر چند بر طبق شواهد و براینی وی مسیحی‌تبار بوده و در دامان اندیشه مسیحی پرورده شده است، لیکن، حتی یک بار هم به باورهای دگم و آیینی مسیحیت و تثلیث اشاره نمی‌نماید. او در حقیقت نه نام مسیح و نه نام هیچ کدام از قدسین مسیحیت را بر زبان نمی‌راند. یکی از پهلوانان (آفتان‌دیل) خورشید، زحل، مریخ، مشتری، اورانوس و عطارد و نیز ماه را به ستایش بازمی‌خواند. زمانی این گمان

همخوانی شادی ناک از سر شیرینی اندوهان عشق خود!

در همان حال پهلوانان و شیرزنان دلاور چکامه روستاوی با لذت و شور عشق فیزیکی و خاکی بیگانه نیستند و به فروانی خویشتن را موجوداتی با غرایز انسانی و خوی طبیعی بازمی‌نمایانند. آدمیانی که مشتاق درک لذت و نمایندۀ مردم گرجی تبار هستند.

حماسه «شهبسوار پلنگینه‌پوش» یک اثر پرشور و هیجان‌انگیز و سرشار از ماجراها و رویدادهای داستانی است. پادشاه پرشوکت عرب روستیوان تخت پادشاهی و افسر شهریاری را به دختر دل‌آرای و جان‌پرور خویش بازمی‌سپارد، در زیر پیکره و سیمای دربار تازیان روستاوی یک انگاره نمادگونه از عصر زرین گرجستان زمان خویش ترسیم نموده است و این واگذاری تاج و تخت به حقیقت نمونه‌ای و نمادی از آنست که در سال ۱۱۷۸ گئورگی سوم پیرامون دختر خویش ملکه تامار انجام داد. جلوس تیناتین همراه با پایکوبی شاهانه و نیز شکاری اشرافی جشن گرفته می‌شود. در این وانفسا پادشاه کهنسال و ملازمان وی به شهبسواری پلنگینه‌پوش بازمی‌خورند که غمین و گریان در کناره جوی فرونشسته و پنهانی می‌موید. شهبسوار پیشباز دوستانه ملازمان شاه را وقعی نمی‌نهد و آن هنگام که روستیوان خدمتگزاران خویش را برای بازآوردن او به حضور گسیل می‌کند، شهبسوار با کوبش سهمناک تازیانه خویش آنان را از پای درمی‌آورد و سوار بر اسب راهوار خود در میان سرکشگی و شگفتی ناپدید می‌گردد.

در پی آمد این فصل شگفت و اسرار آمیز، شهبانو تیناتین عاشق خویش آفتان‌دیل را فرامی‌خواند و بر او که سرکرده سپاه شاه‌هیست، فرمان می‌دهد که به جستجوی آن شهبسوار شگفت و غریب بازگردد و به او وعده می‌دهد که در صورت بازگشت پیروزمندانه و کامروایانه، با او وصلت نماید.

پس از یک گذار درازنای و توان‌فرسا، آفتان‌دیل آن مرد شگفت‌انگیز را در پهنه اشکفتی بازمی‌جوید. در حالی که در انزوا و تنها با دوشیزه وفادار خویش فرونشسته است. دو پهلوان به زودی پیمان وفاداری و یکدلی می‌بندند. مرد پلنگینه‌پوش به آفتان‌دیل بازمی‌گوید که وی شهزاده و سرکرده سرزمین هند است و نام وی تاریل بوده و نامزد وی نستان داریجان (آنکه زیبایی‌اش بی‌همتاست) دختر امپراتور هند می‌باشد. نستان نام کرده ناخواسته شاهزاده پارسی از سرزمین خوارزم بوده است که تاریل برای ره‌ایش وی از طلسم شوم این ازدواج ناخواسته شاهزاده خوارزمی را از پای درمی‌آورد، در این میان آشوب به پای می‌گردد و در سرزمین پادشاهی هند بلوایی به پا می‌گردد و در جریان آن نستان ربوده شده و به جایگاهی دوردست و ناشناس برده می‌شود. تاریل جهان پرهیاهوی مردمان را زیر پای می‌نهد و گیتی را

چگونه توجیهی برای محبوبیت روستاوی در قرون گذشته (که حتی بیشتر از جامعه کنونی گرجی است) در دست می‌تواند باشد. راست آن است که روستاوی یک واخواست جدای ناشدنی انسانی را با یک ژرفنای فلسفی در هم آمیخته است که به یاری خوانش پیاپی در خواننده نمود می‌یابد. شهسوار پلنگینه‌پوش تنها یک داستان عاشقانه نیست، بل سرودی از سر دوستی، وفاداری، و تلاش والای انسانی است. به سختی دیدگاه شاعری می‌تواند این چنین گسترده، هشیوارانه، توفانی و در همان حال و هوا انسان‌مدارانه، دلسوزانه و از فرای همه اینها، با منش‌های طنزگونه همراه باشد.

بویژه ضرباهنگ والا و ستایش‌برانگیز اثر در پارهای آغازین شعر جایی که نویسنده فرمانروای یکتای را بازمی‌خواند، خدای برتر را، پرتوان رهبر طبیعت را:

آنک پروردگار همه‌توان و توانا بر همگان اینسان گیتی را پدید آورد. و ز اهورایی مینوی خویش به تن پدیدنی‌های خاکی، دیش جان‌بخش زیستن فراز آورد. ما مردمان را به توانش چیرگی بر جهان بخشود. آری چنبره بر آسمان و زمین با همه گستره ورجاوندش! و هموست تا شهریاران را ز برای گزاردن بهنجار آیین‌ها بر ما فراز نمود و هر کدام را بر تندیس خویش به آفریش کشید.

پس از بحث پیرامون شایستگی‌ها و ارزش‌های گونه‌گون طرب‌انگیزی و خنیاگری و فرقی‌گزاردن و ایجاد تمایز میان عشق ایده‌آل و عشق خاکی و فرودین، روستاوی بازمی‌گوید:

من سُخُن از برترین سازه عشق ساز می‌کنم. عشقی ناب و اهورایی، شیفتگی و شورمهری که زبان میرای آدمی را یارای بازگفت آن نیست. عشقی رازگونه که فراسوی مرزهای اندیشه و دریافت است. گزارد من روان آن را که رنج و دشخواری دلدادگی عشق را بر خویشان هموار نموده به اوج ورج، رهنمون است زین گونه عاشقِ دلشده از چکامه من فراآمورد تا چسان سوز و گداز عشق را تاب آورد!

کوتاه آنکه عشقی که روستاوی از آن صحبت به میان می‌آورد و صلای آن را سرمی‌دهد شوری معمولی و شیفتگی شهوانی نیست. بلکه نوعی عشق، از گونه افلاتونی آن است. دلدادگی که شهسوران و سلحشوران در دستاوردهای کهن خویش در چالش از برای بانو دایگان و دلبران خویش در نواهایی رجزگونه و آهنگین با ضرباهنگ سرمی‌دادند، آری در

روستاولی در درآمدی بر چکامه‌های جاودان خویش به ما باز می‌گوید که زاده مسخیطی^(۱) است «بومی شهر کوچک روستاوی^(۲) در جنوب غربی گرجستان و زادگاه روستاولی». از این رو است که نام خانوادگی وی روستاولی است.

افسانه‌ای پدید است که می‌گوید او در آتن تحصیل نمود، سرتاسر آسیا را در نوشت و سپس به سیمت خزانه‌داری ملکه تامار پراوازه برگزیده شد. کسی که روستاولی دیوانه‌وار بدو عشق می‌ورزید:

من روستاولی، همه چیره‌دستی خویش را، ز برای گزارد این سرگذشت به کار می‌آرم، فراز
آنکه توانمند ارشتاروی، می‌یارد تا مرا ز هوش و بیش تهی دارد. هم او یگانه کسی است تا
می‌تواند مرا بهبود بخشد یا خود آنکه فراچنگ نژندنای و مرگ واسپارد.

پس از آن روستاولی چونان زائری رهسپار اورشلیم شد. پرتره تمام‌نمای او که در حالت زانوزده به شکل یک نقاشی دیواری در صومعه کهن کرجی صلیب مقدس در آنجای قرار داشت کنون بخشی از کلیسای اسقف‌نشین اورشلیم است. این نگاره به پامردی مسافران کرجی در جریان سال‌های ۱۸ و ۱۹ مشاهده و توصیف گردیده است. در سال ۱۹۶۰ یک گروه ویژه پژوهشگر «ایراکلی آباشیدزه^(۱) شاعر، گئورگی تسرتلی^(۲) شرق‌شناس و آکاکسی شانیدزه^(۳) و اژه‌شناس» به اورشلیم رفتند و موفق شدند که جایگاه نقاشی کم‌شده را آشکارا باز نمایند.

در گرجستان دوستداری و شیفتگی بر روستاولی خودجوش و همگانی است. در روزگار تزاری و فئودالی بسیاری از مردم درس‌ناخوانده و بی‌سواد، می‌توانستند سراسر اشعار شهسوار پلنگینه‌پوش را از روی حافظه و یاد بازگویند. اشعار روستاولی در میان تمامی عامه مردم روان و رایج بوده و چونان الهامی درونی در بازتاب اندیشه‌های گروه مردم یارای آن را داشته است که در درازنای سده‌هایی که گرجستان زیر چنبره و تجاوز بوده است، پایدار ماند. حتی هر گونه پوشینه و جهیز عروس در آن زمان با دست‌نوشته‌ای یا گرت‌برداری از این مجموعه اشعار همراه بود. تنها کلیسای ارتدوکس گرجستان با آن خصمانه برخورد نمود و روستاولی را مرتد می‌دانست و هر کجا که نسخه‌های شهسوار پلنگینه‌پوش (Vepkhis tqaosani) را درمی‌یافت طعمه آتش می‌ساخت.

1- Meskheti

2- Rustavi (به معنای سرچشمه)

1- Irakli Abashidze

2- Giorgi Tsereteli

3- Akaki Shanidze

یک روایت کهن باستانی ایران وام گرفته است (که البته در حقیقت امکان چنین پدیده‌ای گرچه توسط دانش‌پژوهان و کارآگاهان نوین مورد توجه قرار گرفته است، اما به هیچ روی عملاً ریشه‌یابی نگردیده است).

در این میان یکی از پژوهش‌گران عرب را در قرون وسطی درمی‌یابیم (با نام اَلْمَعْمَرِی) و هم او به ما این آگاهی را می‌دهد که «مملوک سلطان مصری» از دربار نامه‌ای رسمی را خطاب به پادشاه گرجستان بدین مضمون نگاشته است:

«خدای کناد که شادابی، نیکبختی و بلندمرتگی پایگاه شما، آستان پادشاه ورجاوند پهلوان مایه، سلحشور، شیرمرد، بزرگان‌دیشه، بی‌باک، یورش‌برنده، شکست‌ناپذیر، کاخ‌نشین، تاجدار، پرمایه و دانشور، دادگر با فرودستان خویش، کامروای بر پادشاهان یونان، «سلطان گرجستان» گنجینه قلمرویی پادشاهی آب‌ها و خلیج‌ها، پشتیبان سرزمین شهسواران، میراث‌بر تبار پادشاهی و تاج و تخت، فروشکننده سرزمین‌های روم و ایران، فرزند نزاده زمان و فرهنگ یونانی، گزیده سرزمین شامات، نگاهبان فرزندان تاجدار، مایه‌ور مسیحیت، نگاهبان آیین مسیح، بزرگ راهبر سلحشوران مسیحی تبار، آنکه اندیشه پاک اورشلیم آسمانی را در سر می‌پروراند، تعمیردهنده مسیحی‌زادگان، یاری‌رسان پاپ، آنکه اسقف روم است، عاشق مسلمانان بهینه‌ترین باوران و دوست پادشاهان و فرمانروایان» «انوشه پایدار ماند».

یک هم‌چنین نگارش عربی، از ورج و سپاسگزاری و نیایش شایسته‌ای نوید می‌دهد، که از سوی همتایان مسلمان آنان به پادشاهان گرجی پیشکش گردیده است. شاهان و شهریاران سرزمین‌های خاورمیانه:

«باشد که خداوندگار گرجستان پادشاهی خویش را با دوستداری خویش نگاه دارد نه با ارتش خویش، با رفتاری مهرآمیز و نه به دستگیری چکمه‌پوشانش و نه به پایوری لشکرکشی‌هایش و نه با هرگونه هنجارها و چارچوب‌های نظام‌گرایانه، بلکه بدان‌سان که ما با ساختارهای نیک‌گونه و هنجارهای پارسایانه مورد سنجش و ارزیابی قرار می‌دهیم، و نه با هرگونه ویژگی‌های موهوم که وی می‌اندیشد خود فراچنگ آورده است. بلکه بدانچه ما می‌اندیشیم که بایستی سیاستی روشن‌بینانه باشد و نه بدانسان که آتش جنگ و چالش بولاد و سرب را برمی‌انگیزد.

بود. و با همهٔ اینها آشنا با یادگارهای شاعری ایران معاصر زمان خویش.

آگاهی روشن پیرامون زندگی روستاوی و عصر حیات وی بسیار محدود است. حقیقت آن است که، بیشینهٔ آگاهی‌های ما استوار بر گروه‌های از سنت‌های رایج مردمی، میان گرجیان است. خود روستاوی بر درآمدی از شعرهای خویش، پیرامون زندگی‌اش به ما سخنانی بازمی‌گوید. (گرچه که این احتمال وجود دارد که این بخش از شعر کار مقلدی ثانوی باشد). نام روستاوی تا حدود زیادی آمیخته با نام ملکه تامار می‌باشد که پیرامون سال‌های ۱۱۸۴ تا ۱۲۱۳ یعنی زمان درگذشت وی بر گرجستان فرمانروایی داشته است «سرشک خونین به فراوانی فرومی‌ریزد» شاعر مدعی است:

«آن دم که من شهبانویمان تامار^(۱) را می‌ستایم، بانویی که چکامهٔ مدح من از آن اوست در این شورگویی که جوهر نوشتار من دریاچه‌ای از شبق است و کلک من قلمبوی نین و نازان. و سخنانم اما پنداری زوینی است بر شکافنده که سویدای دل نیوشده را برمی‌درد». من بر آن شدم تا در شکوه منش پرمایهٔ او صفحه‌ای بنگارم کلامی خوش‌نوا و آهنگین، سخن از ابروان و مژگانش از موی و روی و لب و دهانش، سخن از یاقوت بدخشی و بلور خوش‌تراش اوست، تنها سندان‌های از سرب نرم توان آن را دارد که سنگ خاره^(۲) را فروشکند».

زیر پرچم فرمانروایی ملکه تامار بود که، گرجستان به قدرت سیاسی و شکوفایی فرهنگی نایل شد. پس از پیروزی بزرگ جنگی که علیه اعراب و ترک‌ها به دست آوردند گرجیان بر بخش بزرگی از منطقهٔ سوق‌الجیشی قفقاز، چیره گردیدند (از جمله ارمنستان و آذربایجان امروزی، امپراطوری مسیحی تربیزون در منطقه‌ای از دریای سیاه تحت تسلط گرجی‌ها درآمد) گرجیان هم‌چنین مبادلات سیاسی و بازرگانی خویش را با مراکز بزرگ تجاری و فرهنگی ایران، آناتولی، بیزانس، و مرکز آسیا برقرار داشتند، و اساس و گزین مایهٔ آن فرهنگ‌های پیشرفته را در آن عصر شکر ف جذب کردند. پادشاهان باکراتید^(۳) گرجستان بسیار مورد احترام سران کشورهای عرب در آن سال‌های قرون وسطایی بودند. و هم در عربستان است که روستاوی بر آن شد تا پی رنگ سترگ منظومهٔ حماسی خویش را، پی ریزد. وی بنا به گفتهٔ خودش آن را از

1- Queen Tamar

۱- شایان یادآوری است که سنگ خاره می‌تواند استعاره از الماس باشد که بدین سان الماس را با سرب یرداخت و جلا و تراش می‌داده‌اند (از یادداشت‌های پروفسور گیوناشوبلی).

2- Bagratid

دبیاچه دیوید لانگ

روستاولی در دیار شکسپیر و بایرون شاعر غریبی نیست و ما در این کشور همواره بر خویشتن بالیده‌ایم چه حدود فراتر از نیم قرن کمینه ماده‌ی اساسی منظومه‌های شگرف حماسی موجود، در دسترس خوانندگان انگلیسی بوده است. از برای نمونه ترجمه منثور دانشمندانه مارژوری واردروپ که در سالگرد بزرگداشت روستاولی در سال ۱۹۶۶ دیگر باره به زیور طبع آراسته شد. با این حال هیچ ترجمه‌ی به نثری هر چند هم وفادار به متن را توان آن نیست که یک شمای کلی از ویژگی‌های شعری اثر را بازتاب دهد، بینش‌های شاعرانه‌ای که یک سخنور سترگ کلاسیک به زبان نظم آشکار نموده است. کنون من بسیار خشنودم که نسخه‌ای نوین و ترجمه‌ای امین و اساسی از منظومه‌ی شهسوار پلنگینه‌پوش را که خانم ونرا اوروشادزه (که به دلیل اثرات گرانقدر وی پیرامون شعر گرجی از برای انگلیسی‌زبانان شناخته شده است) به انجام رسانده‌اند به زیور طبع بیاریم. در این بررسی و پژوهش تازه وی تحت تأثیر شاعران جوان انگلیسی و پژوهندگان چون کوین کروسلی^(۱) (هلند) و نیکو قیاساشویلی^(۲) از دانشگاه تفلیس - یکی از کارشناسان پیشرو در زمینه‌ی شکسپیر در روسیه - قرار داشته است.

هر ملتی چه بزرگ و چه کوچک، بدوی یا فرهیخته، نگرش خاص خویش را از میراث شعری، بگونه فرادست می‌آورد که زمینه‌های گسترش و ژرفای آگاهی جمعی و انفرادی مردم، الهامات نمادگرایانه و ویژگی‌های قومی و اجتماعی جامعه‌ی خویش را، نمود دهد. برخی از سرزمین‌ها چون فرانسه، آلمان، ایران و چین، دارای آنچنان هوش و استعدادی شگرف، در شاعری می‌باشند که به سختی می‌توان در میان آنان سخنوری را بر دیگری، برتری نهاد. در برخی از کشورها آنگاه که پیرامون شاعر بومی و باستانی به عنوان یگانه اندامواره‌ی برتری استعداد شعری سخن به میان می‌آید، نام یک شاعر ویژه که موجبات شهرت ملی را فراهم آورده است، به ذهن متبادر می‌شود. از برای نمونه انگلیس با نام شکسپیر، ایتالیا با دانته، روسیه با پوشکین، و لهستان با نام میتسکوویچ همراه است. تا اندازه‌ای گرجستان با همه‌ی غنایش در میراث شعر و شاعری که در چندصد سال گذشته، دارا بوده است، در واقع یکی از کشورهایی است که دارای شاعر کلاسیک و باستانی است. توانایی و استعداد دیگر سخنوران خوب گرجی را به‌گونه‌ی عموم می‌توان به لحاظ شعری در نزدیک‌شدن به شهسوار پلنگینه‌پوش روستاولی مورد سنجش قرار داد. روستاولی فرزند راستین عصر نوزایی گرجستان در قرن دوازده و اوایل قرن سیزده و نیز ملهم از فلسفه‌ی نوافلاطونی است، که توسط ایوان پتریتسی به گرجیان عرضه شده

1- Kevin Crossley

2- Niko Qiasashvili

یگانه پرندۀ آموختهٔ زندان دل‌ها بوده است، امید پرومته ماندنی که با همه فراز و نشیب‌هایش دیده بر آینه‌ای روشن و تابناک می‌دوزد و تا فرجام‌یافتن خواسته خویش دمی از کوشایی و تلاشندگی بازمی‌ایستد. روستاوی بر انگاره‌هایی چنگ انداخته که تا بدان پایه پُرگستره و فراجهانی است که دیگر مرزهای آیینی و کیش‌های گونه‌گون زمان روبروی آن چندان نمی‌توانند پیکر برافرازند و هم از این روست که در حماسهٔ او نقش آفرینان و پهلوانان افسانه کمابیش پیرو دین اسلام و بیشینهٔ آنها دارای نام و یا پیش‌نام تازی هستند، اما با این همه نمی‌توان بر آن شد که روستاوی جهان‌بینی اسلامی را داراست و آرمان‌های او همواره آرمان‌های یک فرد مسلمان می‌باشد، او به ژرفی با دیدگاه آیینی هر کدام از پیروان کیش‌های سه‌گانه آشنایی داشته اما گرایش‌های او سراسر این دیدگاه‌ها را در خویش دارد و اگر خرده‌گرایشی است بیشتر سوی گونه‌ای جهان‌نگری مسیحایی است. پژوهش ژرف در سویه‌های اندیشگی و باورهای روستاوی به روشنی نمودار آن است که سرایندهٔ پلنگینه‌پوش سخنوری است که شیفتهٔ فرهنگ بومی خویش است و در چکامهٔ او پدیده‌های زمانی و زیست و بود مردم گرجی به هنگامه شهریاری ملکه تامار به زبان استعاره و کنایه نیک بازتاب یافته و از فراز آن می‌توان بر گوشه‌هایی از گروه و شالودهٔ باورهای همگانی آن دوران دست یافت و با این همه کمینه‌گمانی نیست که روستاوی به زیر دوشبار فرهنگ ایران زمان خویش و هم دیدگاه و جهان‌نگری مسلمانان هم‌دورهٔ خود درون‌مایه‌هایی را چونان بینش استوار خویش برگزیده باشد، چه او از هر چشم‌اندازی آنچه نیکوتر و هنجارمندتر است برای شالودهٔ اندیشه خویش فراز آورده است. چنانکه او با آشنایی شگرف خود بر کتاب عهد عتیق و عهد جدید^(۱)، جای جای به استعاره و تشبیه از آن باورهای آیینی سود می‌جوید و او بی‌گمان در این راستا از شناخت و کاوش در قرآن نیز فروگذار ننموده، چه او آن‌سان که پیشتر یادآور شدیم به زبان و فرهنگ تازی و پارسی و فرایندهای هنری آنها خوگرفته بوده است.

بدین روی حماسه او از دیدگاه‌های گونه‌گونی می‌تواند آبخشور پژوهش و جستار کارآگاهان باشد آن‌سان که پیشتر از این دانشمندانی خاورشناس و پراوازه چونان نیکلای مار^(۲)، سی.ام.بوربا^(۳)، آکادمیسین کنورگی تسرتلی^(۴) و دگر فرهیختگان از نگرش‌های ویژه‌ای بدین حماسه پرداخته‌اند.

(فرشید دلشاد، جهان‌نگری...)

1- Old and New Testament

2- Nikolay Marr

3- C. M. Bowra

4- G. Tsereteli

به پالودگی و روشنائی است کز فرایند این آزمون‌های پیاپی بهره آدمی می‌گردد. عشق و مهر نزد او با ساختاری شورآمیز و شادگونه هنباز است، که خود رنگابی شاهوار و درباری بدان مایه می‌بخشد. پادشاه در بینش روستاولی نماد شکون‌مندی و باروری در همه گستره‌هاست، و از این روی مهر و دوستی نیز با کیمیای شاهی پایگاهی ورجاوند و پرزیب می‌یابد؛ بدین‌سان گذشته از آیین‌های شهریار گونه و پرشکوه که ویژگی این سازه از دوستی و دوستدارگی است، بن‌مایگی و استواری آن نیز جایگاهی در خور ارز دارد، زیرا چنانکه او می‌پندارد، عشق هر دو گسترهٔ خاکی و اهورایی را دربرمی‌گیرد و زین روی ارجمندترین ساختار پدیدنی آن می‌تواند در هستی یک پادشاه که خود تندیس خدیوگونه پروردگار بر روی زمین است نمود یابد، چه او سرچشمهٔ همهٔ بهره‌مندی‌هاست و آویزش به خوی وی، نیک‌بختی و خوش‌فرجامی در پی خویش دارد.

روستاولی به درونمایهٔ عشق هیچ‌کدام از گرایش‌های دوسویهٔ آن را بر دیگری برتری نمی‌نهد. برای اوی کمینه گمانی پدید نیست تا هر دو را به هم آمیزد و از آن مومیایی برای رامش و آسودگی خستگی‌ها و رنجوری‌های آدمی به ورز آورد. گرچه او در دیباچهٔ چکامهٔ خویش عشق اهورایی و آسمانی را به ستایش می‌خواند، آشکارا اما از دگر سوئیة عشق به هواخواهی برمی‌خیزد چه بسودنی‌تر است! و گونه‌ای مهرورزی خاکی - مینوی را باورمند است و روشن است که آن ساختار عشقی که خود آلوده به پشتی‌ها و دون‌مایگی‌های هرزه‌گون باشد، نزد او بی‌ارز و ناآفرین به‌شمار آید. به دیدگاه وی عشق یگانه به مهرورزی و گوشه‌نشینی عارفانه فرجام نمی‌یابد که آن برانگیزاننده‌ای است که سراسر نیروهای دلاورانه، پهلوان‌مایگی و سرسپردگی را در آدمی شکوفان و پدیدار می‌نماید، عشقی کاو به نمود می‌کشاند، دشخوار آزمونی است که مرد در آن باید سراپای شور از جان‌گذشتگی و سرافشانی باشد تا بتواند از دهلیزهای پیچ‌اندر پیچ و خم‌اندر خم آن سزاوار و سرافراز برون آید:

عشق آتش است و بازی با آتش	سخت است و صد خطر ز پی آن است
در راه عاشقی که بلاخیز است	اول قدم گذاشتن از جان است

و این گونه از مهر و عشق هیچ‌گاه ناهمگونی با راستادهای میهنی و ارزش‌های اجتماعی دلداده چونان بخشی از پیکرهٔ هستی با همه دشخواری‌هایش ندارد. و آنچه آدمی را در سراسر این زینه^(۱)‌های پرآشوب بپای و استوار نگاه می‌دارد همان امید اساطیری است که از دیرباز

۱- زینه : مرحله

اهورایی چه می‌تواند بود؟! او با زیرسازۀ اندیشگی ژروانی، زرتشتی به دو سرچشمۀ نیکی و بدی باورمند است، اما خود به آشکارا می‌گوید که پروردگار یگانه بارآورندۀ نیکی است، زین روی پلشتی و بدی را جای دیگر باید جست، پلشتی و ناخوب‌هنجاری زایدۀ نگرش بدبینانه به هستی است و خود فرایند گمانمندی به انوشکی و جاودانگی نیکی است. به دیدگاه او گستردۀ بدی گستره‌ای پوشالی و ناپایدار است و بفرجام این خوبی و پاکی است که بر فرازنازی هستی آدمی چیره خواهد گشت و یگانه‌شکیبایی و استواری نیاز است تا گواه این دگرگونی بود. تا بنکریم راستی و نیکی هماره پاینده است.

روستاولی گیتی را با چشم دیگری و از دگرگونه دیده‌گاهی می‌نگرد، از این روست که در آشوب و چالش نیز مُرغ اندیشه‌اش جای دیگری در پرواز است و به هنگامۀ آویزش‌های خونریز در پی رنگ حماسۀ خویش بر آن است تا هر چه زودتر از این بستر بگریزد و رو سوی روشنی و آسودگی آرد و با همه آنکه در ساختار یک سرودۀ حماسی نبرد و رزم ناکزیر است، چندان در آوردگاه کشاکش و زدو خورد درنگ نمی‌ورزد و چونان هر یگانه‌پرست دگر پس از هر هنگامۀ دشخواری نخست دادار نیکی‌دهش را به آفرین می‌گیرد. روستاولی مردی است ساده و نازک و جهان را نیز چونین خواهد، پهنه‌ای دور از هیاهوی و آشوب‌انگیزی که سراسر مردمان در آن آرام‌وار می‌آسایند و باز از این روست که او به یک یوتوپیا و ناکجاآباد اهورایی باور دارد، چیزی مانده آنچه ما به درونمایۀ دیدگاه فارابی و افلاتون نگران آنیم و خود به حماسه‌اش با زبردستی شایان ستایشی این گستره را به نمود می‌آرد، وانگاه که نیاز می‌افتد از گزین گویه‌ها و چکیده بینش‌های فرهیختگانی چون؛ ارسطو، عذرای^(۱) دانشمند، دیونیزیس^(۲) و دگران برای استواری سخن خود وام می‌گیرد.

سرودۀ پلنگینه‌پوش او پاسخی است به همه دلشدگی‌ها، شورها و بویه‌های مهرآمیزی که جان و عاطفۀ آدمی در بستر روزگار با آن دست بگریبان بوده است. روستاولی بنگاه عشق و خاستگاه آن را نه در جدایی و دورافتادگی دلدادگان می‌نگرد و نه در پیوستگی ساده و بی‌دشخواری، که او همه گستردگی، رازناکی و ارجمندی این دهش مینوی را در پژوهیدن‌ها و از سر گذراندن سخت‌ساری‌هایی می‌اندیشد که بفرجام در دست یافتن بدان ارز و شکوهواری‌اش بیشتر نمود می‌یابد و آدمی ژرفای این عشق را استوارتر به تن و به جان حس می‌کند و می‌ورزد.

سراسر حماسه او بیش از آنکه یگانه به پردازش بیرونی رخ‌نمودها آهنگ کند، رویکردش

1- Ezra

2- Dionysis

خیزش وادارد و روشن‌تر گواه آن نگرش بر شاهکاری است که او از این رهگذار ارمغان آورده است.

ستایش دوستی و مهر، وفاداری به پیمان و سامه و سوگند میان آدمیان، و گونه‌گونه باورهای پاک و پالوده خود فرایند دیده‌گشادن بر جهانی است که شاید، خود فراسوی مرزهای خاکی و زمینی است و از دیدگاه سخنوری پاک‌باخته چون او اما دستیابی بدین ارزش‌ها در سایه استواری دل و پایاب جان بس روشن و به چنگ آمدنی است.

آنجایی که از پایداری نیکی و سست‌بنیادی پلشتی و بدی سخن ساز می‌کند، گهی که جان پرشورش خرد و فرهیختگی را به ستودن می‌گیرد و آنگاه که خاکسارانه فراروی پروردگارش به خاک می‌فتد؛ پاک‌نهادی و گزّوش بی‌پیرایه و وارسته خویش را به نمایش می‌گذارد و در این راستا هیچ لغزش و کژاندیشی به درون راه نمی‌دهد. از بینش‌های او سازه‌ای از آیین‌های نابسوده و پالوده مسیح نیک آشکار است و هر آنکه به انجیل‌های چارگانه، بویژه به انجیل یوحنا کوتاه نگاهی افکنده باشد؛ وام‌گیری باورهای روستاوی را به روشنی از آن درمی‌یابد. آموزه‌های مسیحی چونان استواری و پاک‌هنجاری دوسویه خدایگان و بنده، برابری آدمیان و بهره‌وری یکسان و همگون مردمان از نیکی‌ها و نواخت‌های گیتی بی‌کم‌وبیش؛ شوری دیوانه‌وار برابر ایمان، چنانکه گزّوش کیرکگارد^(۱) را فریاد می‌آرد، داوری نیک‌نگرانه و بی‌آمیختگی فرایندگر، بشر‌دوستی و کناره‌جویی از پلشتی‌های خاکی و به فرازناهی همه اینها مهر و دوستی با همه درونمایه گسترده و پر دامنه خویش، سراسر انگاره‌هایی است که او از شالوده‌ها و بُنلادهای آیین انجیلی دریافته است. زین روی چونانکه می‌نگریم، روش اندیشگی روستاوی فراتر باری از آموزه‌های خشک و سازش ناپذیر یک فلسفه ویژه را داراست. برای روستاوی همه نیکی‌های جهان و سر به سر زیبایی‌های این گیتی، ستودنی و پرارز است، هر کجای که گوشه‌ای از این شگفتی‌ها را برمی‌نگرد؛ ناخودآگاه لب به آفرین می‌گشاید، بنامیزد می‌گوید و فراروی آن به خاک نیایش درمی‌غلند. گویی او بجای کاربرد واژگان از برای باز نمود یک اندیشه بی‌پرده، از این گزاره‌ها چونان زیب و آرایش برای آشکارگی دلاری‌ها و ارزندگی‌های زیست بهره جسته است.

او گاه چنان در ژرفای این بینش و نگرش فرو می‌رود که سراسر درون‌مایه چکامه خویش به فراموشی می‌سپارد و خواننده را به سخن می‌گیرد و با زبان دیگری با او راز دل گوید، گویا می‌خواهد حرف و گفت و صوت را برهم زند تا که بی این هر سه با ما دم زند، و این جز شوری

1- Kierkegaard «1813-1855»

جهان‌نگاری روستاوی و باورهای فلسفی

چونانکه پیشتر نیز پیرامون آن سخن گفتیم، گرجستان زمان روستاوی و اندکی پیش از او بستر داد و ستدهای فرهنگی و ادبی در زمینه‌های گونه‌گون بود، هم بدین زمان است که شاهکارهای همتای ایرانی روستاوی، سخنور گران‌پایه سده ششم هجری نظامی گنج‌ای و هم ویس و رامین فخرالدین اسعد گرگانی و فراتر از همه شاهنامه سترگ فردوسی آبخخور فرهنگی، ادبی گرجستان را به ژرفی سیراب می‌نموده است و خود روستاوی جای جای از ویس و رامین، لیلی و مجنون، سلامان و ابسال (بر پایه نوشته تازی آن) و رستم تهمتن شاهنامه به استعاره و تشبیه یاد می‌کند و در این گمانی نیست که روستاوی با فرهنگ آسیای زمان خویشتن نیک آشنا بود و با زبردستی که در فراگیری دانش داشته است، توانمندان این شاهکارها را به همان گونه نخست بی‌آنکه به ترجمه‌ای نیاز افتد، (چون زبان پارسی و تازی را نیک بازمی‌شناخته است) می‌خوانده و از آن بهره‌ها می‌برده و به پایوری شور سرشار و هوش گران خود، تراوش‌های اندیشه خویش را اینسان که می‌نگریم برون داده است.

روستاوی جدای از آمیختگی به ادب و هنر زمان خویش و نیز ادب کهن کشورهای دور و نزدیک، از آبخخورهای فلسفی نوپدید آن سامان نیز ناآگاه نمانده است، به گواهی که در دست است، گرجستان آن روز پرگار فلسفی و فرهنگی بسی از دانش‌های زمان خویش بوده است، تا جایی که پژوهشگاه‌های کهن آن دوران، پایگاه‌های هنگفت فلسفه نوافلاتونی و بینش‌های اندیشگی دگر بوده است. گرچه نمی‌توان از این راست سر باز زد که روستاوی، سخنوری مسیحی‌تبار بوده و به همین روی زیر دوشبار اندیشه مسیحایی دم می‌زده است، با این همه در پیوسته حماسی، بزمی او فراتر و گسترده‌تر از آن است که خواننده بتواند یک روش و گوش ویژه مسیحی را به گونه فشرده و استوار در آن پی جوید. روستاوی از هرگونه اندیشه جزم‌گرایانه و هواخواهانه آیینی، مذهبی خویشتن برکنار داشته است و بیش از آنکه بر آن باشد تا از دیدگاه مسیحی‌گرایانه و پدیدار زمان خویشتن پیروی نماید، دارای سترگ بئیانی آزادوار و فلسفی است که بیشینه حماسه خود را بر شالوده آن پی‌ریزی نموده است. او به فرایند تلاش بزرگ‌مردانی چون ایوان پترتسی^(۱) فیلسوف برجسته هم‌زمانش، از دهش‌های فلسفه نوافلاتونی بهره‌مند گشت و این روش فلسفی برای او چونان سرچشمه‌ای جوشان شد تا به زیر سرپرده آن درونمایه‌های والای روشنگری و نیک‌باوری، پاکی و استواری را فراگیرد و آن را بسان کیمیایی برای بازنمود اندیشه‌های آرمانی خویشتن بکار آرد و او چه نیک توانست در این گستره سمند باورهای نوین خود را بر فرازنای زمان خویش به تکاپوی و

1- Ioan Petritsi

به زیر درفش شکوفندگی زمان، خویشتن‌نمایی می‌کند. هم بدین روی است که حماسه‌ او از دیدگاه‌های گونه‌گون شایستگی پژوهش و بررسی دارد، نخست آنکه دریچه‌ای است گشاده بر روی روشن‌ترین باورهای اندیشگی یک سخنور سترگ که فرزند دزخور سده‌های میانه گرجستان است و جهان‌نگری‌ها و ساختار بینشورانه چکامه‌سرایی که خود چونان شالوده‌ای پابرجای در فرهنگ این کشور می‌درخشد و دو دیگر بازشناخت پیچیدگی‌های عاطفی و احساسی سراینده‌ای که بسان آدمی پرشور و جنبش با مردم آن دوران در آمد و شد و چالش‌اندیشگی بوده است و این خود باریکه راهی است به دهلیزهای درون او که می‌تواند، خواننده را با گروه ویژه و ارجمند این سخنور آشنایی دهد و این پیوندی است دوسویه میان مردمان و خواست‌ها و نیازهایشان!

(فرشید دلشاد، روستاوی و...)

کریستال از آن دوره به یادگار مانده است. بافندگی و سوزن‌دوزی نیز از دیرباز در این گستره چونان هنری استوار یافت می‌شده است. هنرورزی و فن‌آوری در این سامان بسته به گروه و رسته‌ای ویژه نمی‌گشت که از سراسر کاست‌های مردمی در این دستبرد نشانی پدید است. دور نیست که مانند‌گی‌های هنری و تشبیهات و استعارات روستاوی آنجا که پیکره‌دلدار و زیبایی او را به یاقوت و بلور و مروارید و جز آن مانند می‌نماید، خود به‌گونه‌ای زیر باور و گستره همین هنرورزی‌های ویژه همزمان او بوده باشد.

بر پایه بینش آکادمیسین ای‌جا‌واخیشولی^(۲) کالایی نبود که در بازار و یا حومه‌های روستایی خریداری نگردد و

چایگاه پر ارز گرجستان بر سر راه‌های بازرگانی باختر و خاور این کشور را به پیکره‌ای استوار در آمد و شده‌ای سیاسی و فرهنگی فراگردانده بود. سده‌های یازده و دوازده میلادی نگران فرازنا‌ی پُرگستره‌ای از فرهنگ گرجستان فنودالی است که زمینه‌های باروری تاریخ و ادب، معماری، نگارگری، مینیاتور، فلزکاری و سفالگری را فراهم می‌نماید؛ شاهکارهای هنری و ادبی و نیز پژوهش در بخش‌های فرهنگی گرجستان در درون یا برون کشور به نمایش درمی‌آمد و این فرهنگ پر دامنه سده دوازده از دوره پیشین آماده گشته بود، دیر ایویرون^(۱) در کوه آتن، صومعه گرجی در کوه سیاه و هم صومعه صلیب مقدس در اورشلیم نیایشگاه پتریتسونی^(۳) در بلغارستان هسته‌های پر ارز فرهنگی بودند که در آن جای‌ها کارهای پژوهشی و ادبی ژرفی به انجام می‌رسید.

باورهای مسیحی بدین دوره بسی از دیدگاه‌های فرهنگی و اندیشگی زمان را به زیر پوشش و چنبره خویش می‌داشت و نموده‌ای آیینی این گروه یگانه در معماری و پیکرنگاری و جز آن پدیدار نیست، که در همین چکامه پرآوازه روستاوی نیز روشن و دریافتنی است و روستاوی از برای سیرابی از سراسر این گستره‌های پربار از پاننشسته است و پیاپی در تکاپوی باروری از این چشمه‌های جوشان هنر و ادب سامان خویش بوده است. روزگار روستاوی روزگار زیست مهرآمیز و پرآشتی آیین‌ها و کیش‌های گونه‌گون در کنار یکدیگر است. یهودیت، مسیحیت و اسلام در آرامش و به دور از آویزش‌های پدیدار قرون وسطایی به بستر یکدیگر می‌غوندند و آسودگی بی‌آشوب بدان دوران بر مردم گرجستان فرمانروایی داشت، و به نیکی می‌توان گفت: حماسه پلنگینه‌پوش آیین تمام‌نمای گرجستان سده دوازدهم و سیزدهم است، گستره‌ای سرشار از یکرنگی و دوستی، سرسپردگی، بزرگداشت به پایگاه زن درون جامعه، راستواری و پاک‌آیینی مردم به یکدیگر، سر به سر از نمودهای پرآشکار سروده‌اوست، که خود

2- I. Javakhishvili

1- Ivron

2- Petritsoni

کنون پیکره شوتا روستاوی با پوشینهٔ درباری بر پای است و بر پایهٔ نوشتهٔ یادبودی که در همان نیایشگاه به جای مانده، روستاوی چونان دبیر کشوری شهبانوی تامار و به فرمان او این دیر را بازسازی و درون آنرا به نگارگری برآراسته و آذین نموده است.

در پیوستهٔ پلنگینه پوش بی‌گمان یگانه شاهکار و نخستین و فرجامین سرودهٔ روستاوی نبوده است اما دیگر یادگارهای او فراچنگ ما نیامده است. روستاوی فرزند راستوار و شایستهٔ زمان خویش و چونانکه از چکامهٔ او نیز آشکار است؛ از دو آبخخور پربار فرهنگی باختر و خاور، نیک سیراب گشته است و بدین مایه می‌توان بی‌پرده سخن داد: کاو، زادهٔ نوزایی اندیشگی و فرهیختهٔ باورهای نوین گرجستان زمان خویش است. او یگانه سخنور بزم و رزم نیست که در کنار این نازکی‌های خیال، از اندیشه‌ای چونان خردورز و استوار برخوردار است که بی‌گمان می‌شود گفت که او در پایگه خویش فیلسوف و دانشمندی گرانمایه به‌شمار می‌آید. اگر کوتاه‌نوشته‌های او را بگونه‌ای پالوده از چکامهٔ او گزین کنیم، چونانکه نزا اوروشادزه آنها را فراهم آورده است به گُلچینی از اندیشه‌های نابسوده و شگفت‌ناک دست یابیم که به باورهای فیلسوف هستی‌گرای آلمانی تبار ویلهم فردریش نیچه بس نزدیک می‌آید و به‌گونه‌ای روشنتر زیر دوشبار اندیشگی باختر کهن و فیلسوفانی چونان پیروان نوافلاتونی بسان شالوده‌ای استوار و پابرجا آرام گزیده است و این گواه بس آشکار ما را بدین باور رهنمون است که او می‌توانسته همپای و همگام سخنوری و چکامه‌سرایی، فرهیختهٔ نوگرای و روشن‌بین دامان روزگار خویش بوده باشد.

روستاوی سخنوری بختیار و نیک‌شگون بود چه او به هنگامه‌ای بدین گیتی پای گذارد که گرجستان به اوج شکوفایی خویش دست یافته بود و بی‌گمان دوران زرین خود را می‌آغازید. زمان زیست او همگون با پادشاهی «ملکه تامار» شهبانوی فرهیخته و روشن‌نگر آن سامان است و گرجیان به زیر درفش فرمانروایی او و همسرش داوید سوسلان^(۱) بستری از روشنایی و آزاداندیشی را به گونهٔ گسترده‌ای پیش روی داشتند و در کنار این و همگام با پیشروش فرهنگی، آرایه‌ها و هنرهای دستی بس پربار و نمایان بود، گسترش پردامنهٔ دستبردهای صنعتی گونه‌گون در گرجستان بدین دورهٔ یگانه از راه دست‌نَبشته‌های به جای مانده، که به گواه کارهای فرهنگی و هنری آن زمان هویدا و پدیدار است.

در سده‌های یازده و دوازده میلادی گرجستان با پروردن کاس‌های زرین، سیمین و مسین جایگاه ویژه‌ای در میان کشورهای همسایهٔ خویش داشته است، و هم ظروفی از بلور و

1- David Soslan

روستاولی و فراخنای فرهنگی گرجستان به زمان او

گرجستان زمان روستاولی یعنی سده‌های میانه، یکی از پربارترین و شکوفاترین دوران‌های این گذار است، چه بدین زمان گستره‌ی این خاک به فرازنای پیشروش فرهنگی و بازرگانی خویش دست‌یافته بود. گرجستان بدان سامان، سرزمینی نیرومند و فتوَدالی بود که در تاریخ کشورهای خاور نزدیک نقش بس آشکار و پرمایه‌ای بر گردن داشت. آن دوران، در زیست و بود مردم گرجی تبار خود بستر روشنگری و انباشتگی نیروهای مادی و معنوی بود، ارجمندی و زیبایی یادگارهای بس شکوهار معماری و نازک‌کاری و زبردستی شگفت‌آور پیکرنگاری هنرمندان و زرگران و قلم‌زنی و هنرهای شگرف و چون آن‌که تا بدین زمان بر جای مانده است، هر نکرندگی را به سرگشتگی می‌کشاند.

گرجستان بدان زمان از بسی جزم‌اندیشی‌ها و گرایش‌های سرسختانه‌ی آیینی مذهبی، رها گشته و به بستر اندیشه و فلسفه روی نموده بود و نخست بار شاهکارهای غیردینی با زمینه‌های بزمی و رزمی پای به گستره‌ی پدیدگی نهادند، و بسی نوشته‌های ارزنده، در این دوره، از زیر دست نگارندگان و سخنوران برون آمد.

سده‌ی دوازدهم در بستر تاریخی قرون وسطای گرجستان، دوران کلاسیک فرهنگ به‌شمار است. از یادگارهای ادبی آن سامان شاهکارهای فراوان و گرانمایه، شکار آتش‌چالش و ستیز و دشواری‌های زمانه خویش گشته است. و هم در این گستره است که حماسه‌ی پرشکوه پلنگینه‌پوش خویش‌نمایی می‌کند.

پیرامون روستاولی آگاهی شایسته‌ای فراچنگ نیست و یگانه پایگاه آگاهی ما از او، سخنانی است که خود سخنور در دیباچه‌ی چکامه درباره‌ی تبار و نژاد خویش به رشته درکشیده است.

نام کوچکش سُوتا است و این از پیکرنگاری‌های هنری و ادبی سال‌های نخست سده‌ی ۱۳ گواهی می‌رود. به گمان، وی گنج‌دار دولتی شهبانو تامار (۱۲۱۳-۱۱۸۴)، بوده است و سخنور خود شوریده و دلدادۀ آن بانوی زیباروی و فرهیخته... «تا بدانجای کز برای او سرشک خونین نهمار ز دیدگان فرومی‌بارد» و چکامه‌ی خویش را نیز بدو ارزانی داشته و به آغاز حماسه، آشکارا از این فراز یاد کرده است. و از همین دیباچه است که زمان نگارش آن روشن می‌گردد و خود نباید زودتر از سال‌های پایانی سده‌ی دوازدهم (۱۱۸۵ و پس از آن) و نیز دیرتر از ده سال نخست سده‌ی سیزدهم سروده شده باشد. چونانکه در دیباچه‌ی برگردان به خامه‌ی نوا اورشاده^(۱) یاد گشته است به خاک اورشلیم روی ستون دیرکهن گرجیان (صلیب مقدس) تا

1- Venera Urushadze

می‌آمد. بر پایه پژوهش‌های باستان‌شناسانه و نیز سنگ‌نبشته‌های بازمانده زان دوران و برهان‌های گوناگون، گرجستان در سال‌های پیش از اسلام و هم پس از آن تا نزدیک به پایان سده هجدهم میلادی، داد و ستد سیاسی بازرگانی و فرهنگی بس تنگاتنگی با ایران داشته است و پایتخت گرجستان شهر تفلیس خود یکی از بنگاه‌های ارزنده دانش و فرهنگ و نیز بازرگانی خاور نزدیک شناخته می‌شد؛ به تاریخ قُم آمده است: «روایتی است از حسن بن یوسف و او از خالد بن ابی یزید و از عبدالله علیه السلام که او فرمود حق جَلّ و جلاله از جمیع شهرها، کوفه و قُم و تفلیس را برگزیده است»^(۱).

بنابر سخن نگارنده *حدودالعالم*، تفلیس شهری است بزرگ و خرم و استوار و آبادان و...^(۲). درباره کالاهای ساخت گرجستان می‌توان گفت، جامه‌های تفلیسی و قالی‌ها، پرده‌ها و قالیچه‌های نازنین کرجی از مایه‌های پر ارز بازرگانی در بخش‌های گوناگون ایران بوده است. خواجه نظام‌الملک گوید:

گرجیان نیک باشند^(۳). نیز بسیاری از این تبار و خاندان در ایران به پایگاه‌های والای فرهنگی و کشوری دست یافته‌اند. و در این جستار یگانه دیده افکندن بر مردانی چون الله‌وردیخان، اوندیلادزه^(۴)، پسران او امام قلی‌خان و داودخان و همچنین معتمدالدوله کرجی و والی اصفهان خسرو میرزا یا رستم‌خان، یوسف کرجی، سیاوش بیگ، اختر کرجی و دیگران بسنده است.

چنانکه یاد آمد، گرجیان به سراسر گستره تاریخ خویش از نگرش بر بن‌مایه‌های فرهنگی و اندیشگی ایران رویگردان نبوده‌اند و بدین‌سان در زمان ما نیز در دانشگاه‌ها و پژوهشکده‌های شهرهای گرجستان، دانش‌های پارسی پاس داشته می‌شود و بخش‌های گوناگون فیلولوژی فارسی، دانشکده زبان‌های هندوایرانی و خاورشناسی و نیز مردم‌شناسی به پژوهش در این باره می‌پردازند و در این زمینه و دیگر بخش‌ها ده و بلکه صدها نوشته و کتاب و جستار به چاپ رسانده‌اند. که در این جا زمان پرداخت بدان نداریم و این ترجمه شاید به نشان خرده‌سپاسی به گوشه‌ای از مهرورزی‌های این مردم نژاده و پاک‌آیین و نیز ایران‌دوست باشد.

(فرشید دلشاد، گرجستان...)

۱- تاریخ قُم، ص ۹۷- طهران ۱۳۱۳.

۲- منتخبات متون تاریخی فارسی، تدوین‌کنندگان جمشید گیوناشویلی و داوید کاتسی تادزه، تفلیس ۱۹۷۲.

۳- همان پایه.

بینشوران گرجی از دیرباز با شاهکارهای ادبی و پژوهشی پارسی و تازی و نوشته‌های بزرگان بیزانس و فیلسوفان نوافلاتونی به ژرفی آشنایی داشتند و از فرایند سودمند آنها در سراسر آبخورهای دانش و فرهنگ سامان خویش بهره می‌بردند. گرجستان از ویژگی جغرافیایی پرارزی برخوردار است و به همین روی در زمان‌های پیاپی گستره کشمکش‌ها و چالش‌های کشورهای پرتوان بوده است و خود در دل یکی از حساس‌ترین جایگاه‌ها، دستخوش توفان‌های گوناگون سیاسی، آیینی و اقتصادی گشته است؛ گرجستان یک از چند کشوری می‌باشد، که همواره در آبخور داد و ستد اندیشگی و فرهنگی باختر و خاور بوده است و از هر دو سرچشمه سرشار، دانش و فرهنگ، به ارمان می‌گرفته است. گرجیان در سراسر تاریخ، پیوسته نوجوی و نوگرای بوده‌اند، اما همواره تلاش می‌نمودند؛ تا پایبند به راستواری و نژادگی مردمی و بومی خود مانند و بن‌مایه‌های نوین را با شالوده‌های ریشه‌دار فرهنگ خویش درآمیزند و همگون نمایند. آنان بدین‌سان فرهنگ مادی و معنوی ویژه گرجی را که از نمودهای فرهنگی آیین و ملی بهره‌مند است، پدید آورده‌اند، چونان که بورا^(۱) خاورشناس پرآوازه اروپایی به پژوهش خویش پیرامون پلنگینه‌پوش نگاشته است: حماسه پلنگینه‌پوش شاهکاری است گرجی‌تبار که با نگرش به هر دو سوی باختر و خاور همچنان ویژگی‌ها و نمودهای بومی خویش را بر دوش دارد^(۲). از این‌رو گونه‌ای پایدگی فرهنگی در گرجستان نگرسته می‌شود که کم‌وبیش یگانه و بی‌همتاست.

به گذشته هنگام که از آمدو شده‌های میان ایران و گرجستان سخن می‌رفت، برخی از پژوهشگران ایرانی بیشتر از کشورگشایی فرمانفرمایان ایران و فرایندهای ویرانگر آن یاد می‌نمودند، اما از دیدگاه کارآگاهان گرجی این داد و ستد به گستره سیاست و جنگ و پیروزی و شکست بسته نگردند. ایرانیان و گرجیان از روزکان کهن با یکدیگر در آمدو شد و آشتی و ستیز بوده‌اند و در گرایش‌های گونه‌گون دانش و فرهنگ، دستاوردهای این دو کشور از سرزمینی به سرزمین دیگر و از زبانی به دگر زبان راه می‌یافت. چالش‌هایی که به کم بیش رخ می‌داد، دوره‌هایی از آشتی و بستگی‌های سودمند و پرمایه در پی خویش داشت که در بستر آنها، آسمان پیوستگی این دو سامان از تیره‌گونی، پاک و به روشن‌مان مهر و دوستی درخشان می‌شد.

دستاوردهای زمان هخامنشیان در زمینه بازرگانی و آیین فرهنگی و سیاسی در باز نمود و شکوفندگی فرمانروایی ایبری^(۳) یعنی گرجستان خاوری بس گران‌سنگ و پرارزش به دیده

1- C. M. Bowra

2- Inspiration and poetry, London, by: Bowra-pp: 55-57

3- Iberia

است و زبان گرجی در میان زبان‌های یادشده یگانه گویش باستانی است که دارای دست‌نбشته‌های کهن است. بر پایهٔ قانون اساسی کشور گرجستان، زبان گرجی، زبان رسمی جمهوری گرجستان است؛ و اقلیت‌های ملی از حقوق خودمختاری فرهنگی برخوردارند. در سده‌های نخست تا سوم میلادی کیش‌ها و آیین‌های بسیاری (بت‌پرستی، زرتشتی، یهودی، مسیحی) در گرجستان روان بود، اما از آغاز سدهٔ چهارم میلادی، مسیحیت آیین استوار و رسمی سراسر گرجستان گشت.

کیش مسیحی در سده‌های میانه سازندهٔ جهان‌بینی ویژهٔ گرجیان بود، اکنون بیشینهٔ گرجیان، مسیحی ارتدکس و بخشی کاتولیک هستند و برخی از گرجیان (مردمان جمهوری خودمختار آجارستان) مسلمان سنی می‌باشند.

ادب گرجی پیشینه و زمینهٔ بس دیرینی داشته است و از سدهٔ پنجم میلادی نوشته‌هایی از آن به دست است. فرهنگ و ادب گرجی در سده‌های پنجم تا دهم میلادی، بیشتر، شالوده‌های آیینی و دینی داشت و از سدهٔ یازدهم میلادی در کنار ادب آیینی، ادب عرفی، از رزمی و بزمی و تاریخی (منظوم و منثور) در این گستره راه خویش گشوده است، گرجستان به سدهٔ دوازده و سیزده میلادی به فرازهای توان سیاسی و اوج شکفتگی فرهنگ خود دست یافت و نیز به همین دوره است که شاهکار کلاسیک نظم گرجی، حماسهٔ پلنگینه‌پوش شو‌تا روستاولی سروده شد. و او سخنوری است که شالودهٔ اندیشگی خیزش نوزایی ادبی را در سدهٔ دوازدهم میلادی نمودار ساخت و از این دیدگاه وی مژده‌دهندهٔ دوران برجسته و پرشکوفان این رنسانس به شمار آید.

آغازینه‌های سدهٔ نوزدهم برابر است با پیشروش مکتب رمانتیسیسم در ادب گرجی و از میانهٔ سدهٔ نوزدهم این مکتب جای خویش را به رئالیسم واکذار می‌نماید که از پایان آن سده، به گونهٔ گرایش ادبی استوار و بن‌مایهٔ پایدار در ادب گرجی درآمده است. در دوران فرمانروایی شوروی سیاست رسمی بیشتر رویکردش به هم‌آمیختگی گروه‌های گونه‌گون در یک پرکار سیاسی و فرهنگی یگانه بود و با آنکه به درازنای این هفتادسال به نگارندگان و روشن‌اندیشان سخت سفارش می‌شد که پایه‌های یگانگی اندیشگی و سرسپرداری از دستگاه حاکم را تن دردهند، بسیاری از سخنوران و نویسندگان گرجی به درون کشور خویش و یا بُرون از مرزهای آن، با پشتیبانی به آیین گران‌سنگ بومی و رویکرد به نوآوری‌های ادب نوین دیگر سرزمین‌ها توانستند کارمایه‌هایی پدید آورند که نمودانگار فرهیختگان و رای‌ورزان در فرهنگ امروزی گرجستان قرار یابد و در فرای خاک گرجیان نیز از پراواژی فراوان برخوردار گردد.

افتانديل و تاريل دو شخصيت اصلي منظومه را سپس پريدون پادشاه «مولغازانزار» كامل مي‌كند. اينان سرانجام نستان‌داريجان را از چنگ ديوان و جادوگران آزاد مي‌كنند. در درگاه پادشاه عرب جشن ازدواج تيناتين با آفتانديل و نستان‌داريجان با تاريل صورت مي‌گيرد. اين محور ساختار اساسي حماسه را يك رشته اشخاص و رويدادهاي ابيزودي عمق و پهنا بخشيده و تكميل کرده است. درگيري، جنگاوري، نواهاي غمانگيز، گفت و شنود، زيروپم‌هاي موتيف‌ها و حركت داستان، تغزلهاي عاشقانه، دخالت سراينده داستان به صورت ميان‌پرده‌هاي لحظه‌اي، همه از زمره اين ابيزودهاست.

پلنگينه پوش حاوي ۱۵۸۷ بند چهارپاره‌گون قافيه شده مي‌باشد كه به وزن شعر كلاسيك كرجي *Shairi* شانزده هجايي با ضرباهنگ درون مصراعي سروده شده است.

نخستين طبع انتقادي و تحليلي اين منظومه به سال ۱۷۱۲ به دست واختانگ پادشاه گرجستان پديدار گشت كه سپس به بيشتري زبانها ترجمه شد. پلنگينه پوش در گرجستان و ادبيات اين كشور مقام برجسته‌ترين اثر حماسي ملي يافته و محبوب مردم گرجستان و كرجي شناسان گرديده است. فرازهايي از اين سروده در جشنها، همائشهاي ملي، رسمي و مردمی، در جمع‌هاي دوستانه و خانوادكي فراخواني مي‌شده و مي‌شود.

اين منظومه موضوع ستايش قشرهاي مختلف جامعه گرجستان و صاحب نظران فرهنگ جهاني به‌شمار مي‌رفته و از همان اوان انتشار همواره منبع الهام نسلهاي بعدي شاعران و نويسندگان كرجي بوده است.

(محمود عباديان)

گرجستان و پيشينه فرهنگي، آبشخورهاي انديشگي خاور و باختر

روستاوي سترگ سُخنوري است كرجي تبار؛ و از اين روي ناسودمند نيست اگر اندكي به جغرافياي اين سرزمين كوچك و زيبا و نيز گوشه‌هايي از تاريخ باستاني اين سرزمين بپردازيم و بدین‌سان پيشينه آگاهي پيرامون ميهن او فراچنگ آريم.

گرجستان ميان رشته كوه‌هاي قفقاز و بخش باختری فراسوي قفقاز جای گزيده است و كيتي بخشش‌ها و نيكويي‌هاي خود را گشاده‌دستانه به اين آب و خاك ارزاني داشته است. جمهوري گرجستان كنوني كستره‌اي برابر با ۷۰۰۰۰ (هفتاد هزار) كيلومتر دارد و از باختر به خاور درپراكنده است و آمار مردمانش فراتر از پنج ميليون است و بيشتري از دوسوم باشندگان اين سرزمين كرجي و دگر ارمني، آذري، آسي (تباري ايراني‌نژاد)، ابخازي و روس هستند.

زبان كرجي اما وابسته به خانواده زبان‌هاي كارتول^(۱) است كه در قفقاز روان است، اين خانواده دربرگيرنده زبان كرجي و كويش‌هاي گونه‌گون آن زبان‌هاي مكرل^(۲) سوان^(۳) و لاز^(۴)

1- Kartvel

2- Megrel

3- Svan

4- Laz

نگاهی به پلنگینه پوش شوتا روستاولی

پلنگینه پوش شوتا روستاولی و دوران زرین فرهنگ و ادب گرجستان

پلنگینه پوش نام منظومه‌ای است عاشقانه - پهلوانی، شاهکار ادبیات کلاسیک گرجستان از چرخش قرن دوازدهم و سیزدهم.

پیدایش این اثر را منتقدان گرجی‌شناس بازتاب فرهنگی و ادبی عصر شکوفایی جامعه گرجی و اوج قدرت شهبانو، «تامار» دانسته‌اند. این دوره‌ای است پیش از آغاز تاخت و تاز مغول و آن را «عصر طلایی» تاریخ گرجستان ثبت کرده‌اند. مقام و ارزش حماسه روستاولی را باید در پیوند با مقتضیات این برهه تاریخی سرزمین گرجستان به جای آورد.

پرداخت (کمپوزیسیون) پلنگینه پوش چنان است که در آن شماری روایت‌های ادبی بالنسبه مستقل به یکدیگر پیوند ادبی یافته و بستر طرح حادثه‌هایی را پدید آورده که جو عمل‌نمایی قهرمانهای حماسه را تشکیل می‌دهند، جوی و طرحی که وجود قهرمان اصلی آفتان‌دیل به آن هماهنگی و تداوم داستانی بخشیده و ضمناً امکان داده است که شاعر به خوبی از شکر ادبی کس‌دادن به طرح داستان (retardation) بهره‌گیری کند.

روایت این منظومه از آنجا آغاز می‌شود که روستیوان پادشاه عرب عزم کرده است تاج و تخت را به دختر خود شاهزاده تیناتین واکذار کند. در شکاری که ترتیب داده شده، شاه، قهرمانها و درباریان به مردی در جامه پوست پلنگ برمی‌خورند، مردی با شخصیت و رفتار شگفت که حاضران را به کنجکاوای برمی‌انگیزد. ناپدید شدن او جمع را به جستجو و می‌دارد. تیناتین، شهبسوار پرآوازه خود را بر آن می‌دارد که در پی پلنگینه پوش ناپدید شده روانه شود و او را بیابد.

آفتان‌دیل با از سرگذراندن ماجراهای پرفراز و نشیب او را پیدا می‌کند و پی می‌برد که پلنگینه پوش در واقع، تاریل، شاهزاده هندی می‌باشد که نستان داریجان، معشوق کم‌شده خود را می‌جوید. دوری از معشوق او را به نومیدی کشانده و به دوری از کسان واداشته و دستخوش نوعی زودرنجی، رقت احساسات و جنون عشق کرده و به زاری فرو برده است. تحلیل‌گران در پوست پلنگی که او به تن دارد، نماد دست‌نخوردگی معشوق کم‌گشته را دیده‌اند؛ ضمن آنکه دور نیست که این پوشینه نشان پناه جویی خود او به دامن طبیعت و عالم وحش باشد.

دانشگاه اوتوس لوراند بوداپست (مجارستان)، دانشگاه‌های بیلکنت و آنکارا (ترکیه)، دانشگاه‌های پالمرو و ونیز (ایتالیا)، دانشگاه‌های آتی و تسالونیک (یونان) و دیگر مراکز علمی، از جمله مرکز بین‌المللی فیزیک هسته‌ای (سوئیس) و ... ارتباط دارد. امروزه حدود ۵۰۰ شهروند خارجی از ۶۰ کشور جهان در قالب هیات‌های علمی و دانشجویی، از دانشگاه تفلیس دیدار می‌کنند. در این دانشگاه همچنین سمینارها و کنفرانس‌های بین‌المللی متعددی برگزار شده است.

(پروین معظمی گودرزی)

دانشگاه تفلیس

دانشگاه تفلیس به عنوان نخستین و مهمترین مرکز آموزش عالی جدید در قفقاز و گرجستان و پایه گذار علوم جدید، در تاریخ ۸ فوریه سال ۱۹۱۸ در روز بزرگداشت "شاه داوید بانی" تأسیس شد. نخستین گام تشکیل دانشگاه در گرجستان، از طرف گروهی از دانشمندان و دانشجویان تحصیلکرده دانشگاه سنت پترزبورگ روسیه برداشته شد. این گروه را پروفیسور "ایوانه جاواخیشویلی" دانشمند برجسته گرجستان رهبری می کرد.

در سال ۱۹۸۹، دانشگاه دولتی تفلیس به افتخار بنیانگذار آن به نام "ایوانه جاواخیشویلی" نامگذاری شد.

امروزه دانشگاه تفلیس دارای ۲۱ دانشکده است که ۱۸ دانشکده آن در امر آموزش اساسی و تحقیقات علمی فعالیت دارند. این دانشکده‌ها عبارتند از: مکانیک و ریاضیات، ریاضی کاربردی، فیزیک، شیمی، جغرافیا و زمین شناسی، زیست شناسی، تاریخ، فلسفه، روانشناسی، روزنامه نگاری زبان و ادبیات، زبان و ادبیات اروپای غربی، مطالعات شرقی، حقوق، حقوق و روابط بین الملل، اقتصاد، مهندسی و اقتصاد تجارت.

این دانشگاه دارای مرکز انتشارات است که کارهای چاپی دانشگاه را انجام می دهد. کتاب "مجله دانشگاه تفلیس" از سال ۱۹۱۹ چاپ میشود. روزنامه‌ای هفتگی به نام "دانشگاه تفلیس" از سال ۱۹۷۲ تاکنون چاپ می شود. موزه تاریخ دانشگاه تفلیس، موزه کانی شناسی، جانورشناسی، و گیاه شناسی، ضمیمه دانشکده‌های جغرافیا و زمین شناسی و زیست شناسی است. خوابگاه دانشگاه دارای ۵ ساختمان است که روی هم ۱۵۸۴۰ متر مربع زیر بنا داشته و ظرفیت پذیرش ۲۲۰۰ نفر را دارند.

دانشگاه تفلیس با دیگر مراکز علمی و آموزشی ارتباط نزدیکی دارد. بویژه دانشگاه‌های سارلندوینا (آلمان)، دانشگاه اموری و کالج ویلیامز (امریکا)، دانشگاه ویکتوریا، دانشگاه بریتیش کلمبیا و کنکور دیا (کانادا)، دانشگاه تانیز (فرانسه) دانشگاه لندن و پلی اتیک پرستون (انگلستان)،

ورزش

در جمهوری گرجستان بالغ بر شش هزار و پانصد گروه و باشگاه تربیت بدنی وجود دارد که در ۶۸ رشته ورزشی مشغول فعالیت می‌باشند. در میان این رشته‌ها ورزش‌های سنتی ملی نیز وجود دارند. از ورزش‌های سنتی، کشتی "چیداوبا" بازی باستانی باتوپ "لهلو" و یکی از انواع بسیار جالب شمشیربازی یعنی "پاریکاوبا" و انواع مختلف مسابقات اسب دوانی و چابک سواری از قبیل "تسخن بورتی" (بازی با توپ در حال سوارکاری که شبیه چوگان بازی است)، "قاباخچی" (تیراندازی با کمان در حال تاختن اسب)، "مارولا" و "دوگی" (نوعی اسب دوانی) بیش از همه مورد توجه عموم هستند.

کشتی نیز در گرجستان در سطح بین‌المللی وجود دارد که کشتی‌گیران گرجی در همه مسابقات بین‌المللی شرکت دارند. تیم فوتبال "دینامو" تفلیس از تیم‌های طراز اول بشمار می‌آید. فعالیت‌های باشگاه کوهنوردی تفلیس که در سال ۱۸۷۷ م. تأسیس گردید در نزد عامه شهرت فراوان دارد. نونا کاپرینداشویلی که بارها قهرمان شطرنج جهان در میان زنان شده است مایه فخر و مباهات ورزشی گرجستان است.

فیلمهای مهم دوره دوم بازسازی (رنسانس) سینمای گرجی عبارتند از "درازگوش ماگدانا" - فیلم ر. چخه ئیدزه و ت. آبولادزه؛ "حیاط ما"، "مایا تسختلی"، "پدر سرباز" - فیلم های ر. چخه ئیدزه؛ "بچه های غریبه"، "من و مادر بزرگ و ایلیکو و ایلاریون"، "التماس"، "درخت آرزو"، "توبه" - فیلم های ت. آبولادزه؛ "آوریل"، "ماه گیورگوبا"، "ساری بود آوازخوان"، "پاستورال" - فیلم های او. ایوسلیانی؛ "تعطیلات"، "صحرای سبز بزرگ" - فیلم های م. کوکوچاشویلی؛ "پیروسمانی"، "آهنگ های ناحیه ورا"، "خاربا و گوگیا" - فیلم های گ. شنگلایا؛ "عروسی" - فیلم م. کوباخیدزه، "نمایشگاه غیر عادی"، "دیوانگان"، "کوههای آبی" - فیلم های ا. شنگلایا؛ "عاشق شدن با یک نگاه"، "درخت کاج نایلونی" - فیلم های ر. اوسادزه؛ "چوپان از ناحیه توستی" - س. چخایدزه؛ "پرواز گنجشکها"، "آفتاب شب زنده داران" - فیلم های ت. بابلوانی.

مرحله دوم رنسانس سینمای گرجی تقریباً ۱۰ سال طول می کشید و بعد از آخر دهه ۸۰ قرن بیستم دوره انتقالی طولانی شروع می شود، که آن باید مرحله سوم فعالیت هنری دلیپذیری را آماده کند.

فعالیت ثمربخش و تلاش پرشور و ارزنده کارگردانان متبحر و نامبردار مذکور در امر آفریدن فیلمهای دیرمان و دامانگستر با محتوای مسائل ملی و بومی و همچنین وابسته به عموم بشر بی گزافه در محافل معتبر اهل هنر و صنعت سینمای جهانی شناخته شده است.

(گولیکو مامولاشویلی)

"مسافرت آکاکی تسرتلی به منطقه راجا - لچومی" و غیره تهیه شد که جایگاه ویژه ای بین فیلم های آن زمان اشغال کرد.

نخستین فیلم کوتاه هنری - کمدی دارای جنبه اجتماعی - سیاسی تحت عنوان بریکائوبا - قانئوبا در سال ۱۹۰۹ و نخستین فیلم دراز مدت - درام اجتماعی تحت عنوان "کریستینه" در سال ۱۹۱۷ توسط کارگردان تئاتری آل. تسوتسوناوا تهیه شد.

صنعت ملی سینمایی گرجی در سال ۱۹۱۵ بنیانگذاری شد و در سال ۱۹۲۰ زمان نخستین جمهوری، ملی شدن این صنعت صورت پذیرفت. سال های ۱۹۲۵-۲۱ یک مرحله جالب توجه ای در تاریخ سینمای گرجی می باشد. کمونیست ها به سینما بعنوان یک اهرم قوی تأثیر گذار بر افکار عمومی، اهمیت ویژه ای قائل بودند.

در سال های ۱۹۳۱-۱۹۲۵ محصول کاملاً متفاوتی از دوره قبل در صنعت سینماسازی تهیه می شد.

کارگردانان سینمای گرجی با توجه به نوآوری های حاصله در سینمای جهان فعالیت می کردند. "مهد آکاکی" ک. پپیناشویلی، "کتو و کوته" واختانگ تابلپاشویلی و ش. گدوانیشویلی تصویر های پررنگ زندگانی گرجستان قرن ۱۹ را منعکس می نماید.

از سال ۱۹۵۵ سینمای گرجی وارد مرحله جدیدی شد. در این دوره "سینمای غیر فرصت طلبانه" وارد عمل شد که آن خلاف فیلمهای سفارشی رژیم حاکم بود.

بعد از نیمه دوم دهه ۵۰ سینمای اروپائی و آمریکایی تأثیر قابل ملاحظه ای در سینمای گرجی گذاشت.

در نیمه دوم دهه ۵۰ سینمای گرجی عامل جدی شدید خودویژگی ملی گردید.

اشاره کرد. وی دهها سال است در رأس برجسته ترین تئاتر گرجستان - تئاتر "روستاولی" قرار گرفته است که نمایشهای او از قبیل "دایره گچی قفقاز"، "ریچارد"، "شب دوازدهم میلاد" در تاریخ تئاتر گرجی با حروف طلایی درج شده است .

در گرجستان - در تفلیس، کوتائیسی و باتومی تئاتر های اوپرا نیز دائر است، در تفلیس در کنار تئاتر های دراماتیک تئاتر صامت (پانتومیم)، تئاتر موسیقی، تئاتر های کودکان و عروسک گردانی موجود است . رقم کل تئاتر های دولتی و خصوصی بیش از ۵۰ می باشد که این تئاترها برنامه های نمایشی خود را با نمایش نامه های محلی و خارجی روزبروز غنیتر می سازند.

در طول سی سال اخیر تئاتر گرجی، بویژه تئاتر روستاولی به تمامی قاره های کره زمین، تقریباً در همه کشور ها مسافرت کرده ملیون ها تماشاچیان و کارشناسان را با نمایش های خود شیفته کرده اند. حتی در میهن شکسپیر به راماز چخیکوادزه الیویه گرجی نام گذاشتند. روبرت استوروا - کارگردان حماسه آفرین، یک دورن جدیدی را در گرجستان ایجاد کرده است. وی نمایش های بسیاری را به نحو موفقیت آمیزی در خارج از کشور اجرا کرد و بدین طریق شناسائی سراسری را برای هنر نمایشی گرجی کسب کرد، که این تئاتر همگام با تپش نبض نمایشی جهان می باشد.

نخستین سانس سینمایی در تفلیس در ۱۶ نوامبر سال ۱۸۹۶ اجرا شد و فیلم برادران لومیر به نمایش گذاشته شد. در سال ۱۹۰۰ نخستین سالن های سینمایی تأسیس شد.

در سال ۱۹۰۴ سیستم کرایه فیلم ها دائر شد. در سال های ۱۹۱۲ - ۱۹۰۸ توسط واسیل آماشوکلی - شخص پیشگام سینمای گرجی نخستین فیلم های مستند، اعم از "گردش در ساحل دریا"، "نما های کوتائیسی"، "بازدید از خرابی های کلیسای باگراتی"، "فصل بابونه" و سرانجام -

گرجستان به دنیا آمد. اشکال و فرم های کارگردانی آخمتلی باید به تئاتر ژاپنی تأثیر الهام بخشانه ای بگذارد.

در تئاتر گرجی در کنار نمایش های ملی آثار کلاسیک جهانی نیز به نمایش گذاشته می شد. نمونه های درام نویسی آنتیک در گرجستان قبل از انقلاب نیز به معرض نمایش گذاشته می شد، اما تبلور هنر درام نویسی شکسپیر در اجرای نمایش نامه هائی از قبیل "اوتلو"، "رومیو و جولیت"، "شب دوازدهم"، "ریچارد سوم"، "شاه لیر" و غیره در صحنه تئاتر گرجی دارند، بمثابه سنت درخشان تأثر گرجی تلقی شد.

از نیمه دوم قرن بیستم نودار دومباده، گریگول ناخوتسریشویلی، رواز تابوکاشویلی، اوتیا ایوسلیانی، تاماز چیلادزه، آرچیل گتساده، آلکساندر چخایدزه و دیگران در امر غنی سازی درام نویسی گرجی کوشیده اند. نمایشه نامه های میخیل تومانیشویلی، دیمیتری آلکسیدزه، آرچیل چخارتیشویلی، واختانگ تابلایشویلی، گیگا لورتکیپانیدزه، دودو آنتادزه، لیلی ایوسلیانی، همچنین فعالیت پربر روبرت ستوروا، تیمور چخیدزه، مدیا کوچوخیدزه، گیزو ژوردانیا، گوگی کاوتارادزه و دیگر کارگردانان با استعداد نسل جوان، باعث کسب موفقیت تئاتر گرجی شد. هنر نمایشی گرجی هیچ وقت کمبود بازیگران با قریحه را احساس نمی کرد، اما قرن بیستم از این لحاظ کاملا ویژه است. آکاکی خوراوا، اوشانگی چخه ئیدزه، وریکو آنچاپاریدزه، آکاکی واسادزه، شالوا غامباشیدزه، میخیل داویتاشویلی، تamar چاواچوادزه، سرگو زاکاریادزه، گیورگی شاوگولیدزه، سسیلیا تاقایشویلی، واسو گودزیاشویلی، مدیا چاخاوا، مدیا جاپاریدزه، مارینه تیبیلی، اروسی مانجگالادزه، گیورگی گگچکوری، سالومه قانچلی، کوته ماخارادزه، انه قیپشیدزه، سوپیکو چیائورلی، زینتئیدا کورنچخیلادزه، راماز چخیکوادزه، گیورگی ساغارادزه، اوتار مه غوینتوخوتسی و سایر بازیگران تئاتر گرجی موفقیت بی نظیری بدست آوردند. به ویژه باید به استعداد ویژه روبرت ستوروا

در سال ۱۹۲۲ ک. مارجانیشویلی پس از بازگشت از مسکو (که در آنجا در طول مدت ۲۵ سال فعالیت می کرد) در تئاتر روستاوی نمایش "لویه ده وگا" تحت عنوان "چشمه گوسفند" را به اجرا گذاشت که این امر باعث شروع عصر جدید در تئاتر گرجی شد. کوتاه مارجانیشویلی از هواداران اصل تئاتر ترکیبی بود و در تئاتر گرجی بعنوان یک اصلاح گرای بزرگی وارد صحنه شد. در این زمان در تئاتر گرجی تعدادی ستارگان تئاتر فعال بودند که ساندر و آخمتلی از چهره های برجسته ای در جمع آنان بود.

در سال ۱۹۲۶ مارجانیشویلی تئاتر روستاوی را ترک نموده یک تئاتر جدیدی را در کواتئوسی تأسیس کرد. وریکو آنجاپاریدزه، آکاکای واسادزه، اوشانگی چخه ئیدزه و دیگر هنرپیشه های بااستعداد بهمراه مارجانیشویلی تئاتر روستاوی را ترک نمودند. در سال ۱۹۳۰، پس از موفقیت های حاصله در مدت کوتاه، تئاتر به تفلیس منتقل گردید و پس از وفات مارجانیشویلی (در سال ۱۹۳۳) به نام او نامیده شد.

پس از رفتن مارجانیشویلی سرپرستی تئاتر روستاوی را ساندر و آخمتلی بعهده گرفت. آخمتلی نقش مهمی در تشکیل تئاتر روستاوی بعنوان یک تئاتر دارای محور انقلابی - رمانتیک ایفا کرد. بزودی تئاتر روستاوی در خارج از مرز های گرجستان شناخته شد (در این زمان نمایش های "آنزوری"، "تتولد"، "انحدام"، "لامارا"، "هجوم" اجرا می شد).

در سال ۱۹۲۱ سکی سانو (۱۹۶۸-۱۹۰۵)، کارگردان مشهور ژاپنی، از نمایشهای تئاتر "روستاوی" که در مسکو اجرا می شد، مفتون شده بود، پس از بازگشتن به ژاپن نوشت: "یک کارگردانی که از ایشان می توانیم بسیار چیز ها یاد بگیریم، مثل یک ستاره دنباله دار درخشید. جای تأسف است که او در ژاپن متولد نشده است. اسم او ساندر و آخمتلی است. وی در کشور کوهستانی

در دوران پادشاهی هراکلیوس دوم همه اعضای گروه هنرپیشگان به سرپرستی داویت ماچابلی در جنگ کرتسانیسی در سال ۱۷۹۵ به شهادت رسیدند. این مورد بی سابقه ای است که همه هنرپیشگان گروه تئاتر در میدان کارزار جهت دفاع از میهن کشته شده اند. لادو آساتیانی به یادبود آنها یک شعر جذابی سروده است.

در قرن هفدهم به سرپرستی گیورگی آوالیشویلی تئاتر کلاسیک تشکیل گردید. در تاریخ ۱۴ ژانویه سال ۱۸۵۰ توسط نمایشنامه نویس و هنرپیشه گیورگی اریستاوی نخستین نمایش تئاتر تحت عنوان "طلاق" به نمایش گذارده شد. بدین وسیله تئاتر گرجی احیاء شده و تئاتر حرفه ای گرجی بنیانگذاری شد. در سال ۱۸۸۵ نخستین مجله مربوط به تئاتر بنام "تئاتر" تاسیس شد.

در قرن نوزدهم در گرجستان نیز مانند روسیه دو مکتب هنر نمایشی وجود داشت - واقعگرایانه و رمانتیک. پیش کسوت مکتب واقعگرایان واسو آباشیدزه بود و در رأس مکتب رمانتیک - لادو مسخیشویلی تشریف داشت. رونق نمایش نویسی در گرجستان موجب توسعه هنر نمایشی می شد. نمایشنامه های ایلیا چاوپاواوزه، آکاکی تسرتلی، اکوسنتی تساگارلی، داویت اریستاوی، واژا-پشاولا، آکساندر سومباتاشویلی، آکساندر قازبگی بهترین تائید این واقعیت می باشد. در عین حال آثار نویسندگان روسی و اروپائی نیز ترجمه می شد.

در دهه ۹۰ قرن ۱۹ در تفلیس و کوتائیسی تئاتر های مردمی بنیانگذاری می شود.

در اوائل قرن ۱۹ صحنه تئاتر گرجی را نمایندگان برجسته رئالیسم تنقیدی مانند داویت کلدیاشویلی و شالوا دادیانی، همچنین نسل جدید هنرپیشگان: تاسو آباشیدزه، تسیالا آمیرجیبی، شالوا دادیانی و دیگران، بین کارگردانان - کنستانتین آندرونیکاشویلی، آکاکی پاغاوا، میخیل کورلی، آکساندر تسوتسونواوا، ساندر و آخمتلی و دیگران مزین می کنند.

نگاهی به تئاتر و سینمای گرجستان

گرجستان کشوری است با فرهنگ و تمدن بسیار کهن. تئاتر گرجی سابقه و زمینه دیرینه ای داشته یکی از بخش های معتبر این فرهنگ پرتوان می باشد. تئاتر گرجی از مراسم "جشن باروری" سرچشمه می گیرد. در قرون ۳-۶ قبل از میلاد در پادشاهی کولخیس، در نزدیکی کوتائسی یک میدان نمایشی موجود بود که آنجا گاو بازی برگزار می شد. به اطلاع پروکوپیوس کساریائی، در شهر افساروت یک بنائی تئاتر ماندنی موجود بود.

جام تریالتی، نقاب های محزون و مضحک عهد آنتیک، که هنگام حفريات باستانشناسی کشف شده است، بر سابقه بسیار دیرین هنر تئاتر اشاره می نماید. نقاشی های رقص های مذهبی و حرکت های انحنایزیر نقش شده روی آثار فرهنگی تائیدکننده همین واقعیت است. نمایش های مردمی و جشن هنری "قه ئنوبا" و تئاتر تعبیه "بریکائوبا" که بازی گران نقاب می زدند، از قدیمیترین انواع تئاتر ملی گرجی می باشد. داخل معبد صخره ای شهر اوپلیستیسخه تا کنون قدیمیترین "میدان نمایشی" حفظ شده است.

پذیرفتن دین مسیحی بعنوان دین رسمی گرجستان در قرن چهارم میلادی باعث شکوفائی جدید فرهنگی شده است، که در قرن ۱۲ به اوج تطور خود رسید. در همین دوره شاهکار نظم کلاسیک گرجی، منظومه "پلنگینه پوش" شوتا روستاولی سروده شده است. ساخیوبا جایگاه ویژه ای در فرهنگ گرجی داشت. در این دوران در دربار یک نوع تئاتری بنام "ساخیوبا" بوجود آمد، که تا قرن ۱۹ دایر بود. ساختمانی که در آن نمایش ها برگزار می شد، "خانه بازی"، خانه تماشا نام داشت. یک زمان در ایران نیز به ساختمان های تئاتر "تماشاخانه" می گفتند.

ناشناخته ماند. ۹ دستنوشته عمده که چند نسخه از آنها به طرز زیبایی تذهیب کاری شده است و دارای نمونه‌های از نوت‌های موسیقی باستانی است وجود دارد. یک زبان‌شناس گرجی به نام پاوله اینگورقوا موفق به بازسازی آهنگهای واقعی این سرودهای کلیسایی شد. تردیدی نیست که پژوهشهای او خدمت بزرگی به بررسی و سرود نویسی گرجی در مقایسه با سرودنویسی بیزانس، روسیه و ارمنستان انجام داده است. از اواسط قرن نوزدهم فرهنگ اپرا رواج یافت. مهارت اپرای تفلیس در سال ۱۸۸۳ ساخته شده است و در سال ۱۹۱۸ کنسرواتوار تفلیس افتتاح شد.

(پروین معظمی گودرزی)

خلق آثار ادبی که در زمان دشوار قرون ۱۵-۱۴ میلادی روبه خاموشی نهاده و تقریباً بطور کامل قطع نشده بود، در قرون ۱۷-۱۶ با قدرت و نیروی تازه‌ای جان می‌گیرد. فعالیت نویسندگان و شعرای بزرگ گسترش می‌یابد و موضوع میهن پرستی در آثار خلاقه آنها مقام والایی احراز می‌کند. از مختصات نیمه اول قرن نوزدهم در گرجستان این است که در آن هنگام فعالیت خلاقه شعرای رمانتیک مانند الکساندر چاوچاواوزه (۱۷۸۶-۱۷۴۶ م)، گریگول آرلیانی (۱۸۰۰-۱۸۸۳)، نیکولوز باراتاشویلی (۱۸۱۷-۱۸۴۵ م)، جریان داشته است. رمانتیسیم گرجستان با پدیده‌های حیات اجتماعی ناآشنا نبود و به غنی‌تر شدن زبان ادبی کمک می‌کرد و سبک منظوم و شاعرانه بدیع و اصیلی را بوجود آورد. در اواسط قرن نوزدهم، رمانتیسیم جای خود را به رالیسم اولیه واگذار می‌کند. نیمه دوم قرن نوزدهم حاکی از ظهور و پیدایش شخصیت‌های برجسته‌ای چون آکاکی تسرتلی و ایلیا چاوچاواوزه در ادبیات کلاسیک بود. شعرای شیرین سخن و عالیقدری چون تسیان تاپیدزه، یوسیف گریشاشویلی، ایراکلی آباشیدزه، سیمون چیکووانی، و غیره از سخن سرایان بزرگ گرجستان و تجدید حیات یافته‌اند. نشر ادبی و هنری گرجستان توسط یک سلسله آثار و مصنفات قابل توجه، غنای بیشتری یافته است. ادبیات گرجی با زندگی مردم و منافع آنها علائق واحدی دارد و بطور دائم در حال تکامل است.

موسیقی

گرجستان دارای یک فرهنگ موسیقی غنی و باستانی است. پس از هر نرُمی گرجیان شروع به خواندن آوازهایی می‌کنند که این آوازا کاملاً وابسته به سرودهای کلیسایی در قرون وسطی است. چنانچه از منابع برمی‌آید دو گونه موسیقی صوتی در بیزانس و گرجستان وجود داشته است. یکی از آنها یونانی و تک صوتی و دیگری گرجی و با سه درجه صوت خوانده می‌شد. از برجسته‌ترین مصنفان آهنگها باید از گریگوری مقدس از خاندان^۱ و میکائیل مودرکیلی،^۲ و ایثونه متبوری^۳ در سده دهم نام برد.

نوهای موسیقی بر روی دستنوشته‌هایی از سرودهای دینی گرجستان باستان مدتها

1. Khandzta

2. Modrekili

3. Ioane Mitbevari

ادبیات

ادبیات گرجستانی، چند قرن قبل از میلاد مسیح پایه عرصه وجود نهاده است. از قدیمی ترین آثار ادبی اصیل گرجستان که تادوره معاصر به یادگار مانده عبارت است از داستان یاکوب تسوتاولی^۱ تحت عنوان "شهادت شوشانیک" (قرن پنجم) که اثری است فوق العاده هنری و مشحون از ایده وفاداری به میهن، قرون ۱۲-۱۳ میلادی، دوران ادبیات کلاسیک گرجستان را تشکیل می دهد. در این هنگام است که داستان عشقی و رمانتیک به نام "ویسر امیانی" ترجمه سارگیس تموگولی^۲ و مجموعه داستانهای مربوط به "امیران دارجانیان" نوشته موزه خونلی^۳، منظومه های مدح و تحسین آمیز درباره "عبدالسمیح" اثر ایوانه شاولی^۴ و "تاماریانی" اثر چاخروخادزه^۵ بوجود آمدند.

نمونه کامل فرهنگ کلاسیک گرجستان در این دوره منظومه نبوغ آمیز شوتاروستاولی به نام پهلوانی در پوست ببر یا "پلنگینه پوش" است که یکی از شاهکارهای ادبیات بدیع و هنری جهان می باشد. این منظومه، تعالی احساسات و عواطف بشری یعنی عشق، دوستی، مردانگی و دلیری را مورد تحسین قرار می دهد و پیروزی، آزادی، حقیقت، زیبایی و خیر و نیکی را ستایش می کند. روستاولی منادی بزرگ بشر دوستی، یکی از مبشرین ایده های رنسانس در ادبیات جهانی می باشد. خلق آثار ادبی که در زمان دشوار قرون ۱۵-۱۴ میلادی روبه خاموشی نهاده و تقریباً بطور کامل قطع نشده بود، در قرون ۱۷-۱۶ با قدرت و نیروی تازه ای جان می گیرد. فعالیت نویسندگان و شعرای بزرگ گسترش می یابد و موضوع میهن پرستی در آثار خلاقه آنها مقام والایی احراز می کند. پهلوانی در پوست ببر یا "پلنگینه پوش" است که یکی از شاهکارهای ادبیات بدیع و هنری جهان می باشد. این منظومه، تعالی احساسات و عواطف بشری یعنی عشق، دوستی، مردانگی و دلیری را مورد تحسین قرار می دهد و پیروزی، آزادی، حقیقت، زیبایی و خیر و نیکی را ستایش می کند. روستاولی منادی بزرگ بشر دوستی، یکی از مبشرین ایده های رنسانس در ادبیات جهانی می باشد.

1. Yakob Tsuraveli

2. Sargis Tmogveli

3. Mose Khoneli

4. Ivane Shavteli

5. Chakhrukhadze

نقاشان رشته سرامیک امروز بطور جدی تری نسبت به میراث غنی سرامیک که مبدأ تاریخی آن به مدت‌ها پیش از میلاد مسیح می‌رسد ابراز علاقه می‌کنند.

در هنر سرامیک گرجستان نوعی سرامیک سیاه و دودزده احیاء گردیده که مورد توجه فراوان هنرمندان این رشته است. بزودی آنها با استفاده از لعاب و میناکه به شکل فیروزه، مرجان و یاقوت می‌درخشند نقش و نگارهای زیبایی به وجود می‌آورند. آنچه در آثار سرامیک گرجستان مشهود است، سادگی، زیبایی، شکوه و ایجاز آن است. این ویژگی‌ها بخصوص از ظروف تزئینی بزرگ مشاهده می‌شود. هنرمندان برجسته گرجستان آثار زیبای بسیاری آفریده‌اند که آنها را می‌توان در موزه‌های هنرهای گرجستان و در گالری‌های تابلوهای نقاشی در شهرهای مختلف در کشورهای خارجه مشاهده کرد.

اساتید هنر تجسمی گرجستان، ذوق سرشاری برای فعالیت‌های هنری دارند، آنان آثاری راستین و الهام بخش درباره موضوع‌های عصر ما به وجود می‌آورند. برگزاری نمایشگاه‌های بهاره و پاییزی از تابلوهای نقاشی سرتاسر جمهوری گرجستان در گالری تابلوهای نقاشی به صورت یک آئین مشهود است، سادگی، زیبایی، شکوه و ایجاز آن است. این ویژگی‌ها بخصوص از ظروف تزئینی بزرگ مشاهده می‌شود. هنرمندان برجسته گرجستان آثار زیبای بسیاری آفریده‌اند که آنها را می‌توان در موزه‌های هنرهای گرجستان و در گالری‌های تابلوهای نقاشی در شهرهای مختلف در کشورهای خارجه مشاهده کرد.

اساتید هنر تجسمی گرجستان، ذوق سرشاری برای فعالیت‌های هنری دارند، آنان آثاری راستین و الهام بخش درباره موضوع‌های عصر ما به وجود می‌آورند. برگزاری نمایشگاه‌های بهاره و پاییزی از تابلوهای نقاشی سرتاسر جمهوری گرجستان در گالری تابلوهای نقاشی به صورت یک آئین سنتی درآمده است. شرکت نقاشان گرجستان نمایشگاه‌های تابلوهای نقاشی در داخل و خارج از کشور مانند نیویورک، لندن، ونیز، بروکسل و دیگر شهرهای بزرگ جهان همواره با موفقیت بزرگی همراه بوده است.

هنرهای تجسمی و دستی

در گرجستان عهد باستان هنرهای معماری، نقاشی و صورتگری در اوج شکفتگی بود. این، آثار امروز ارزش تاریخی دارد. در نظام فنودالی ترکیب هنرهای مجسمه‌سازی و پیکرتراشی و نقاشی تابع معماری بود و جزء لاینفک آثار معماری را تشکیل میداد. حکاکی و کنده‌کاری روی فلز و سفال از کهن‌ترین هنرهای گرجستان به شمار می‌آید. قرون گذشته تاریخ دقیق پیدایش این هنرها را در خود محو کرده‌اند، اما بر طبق مدارک و اسناد باستانشناسی قدمت هنرکنده‌کاری و سفال‌سازی حتی به دو هزار سال قبل از میلاد مسیح می‌رسد. مجسمه‌سازی، کنده‌کاری روی فلزات با هنرهای میناکاری روی طلا، پیوند محکم و ناگسستنی دارد. میناهای جداردار گرجی با نقوش مخصوص به خود، با رنگ‌های درخشان و خیره‌کننده و با شفافیت لعاب و سنگ‌های مصنوعی و شیشه‌های رنگین خویش یکی از مقام‌های اول را در جهان دارا می‌باشد.

کمال هنری نقوش زرین قابهای شمایل و طلاکاری‌های و جلد کتاب‌ها و صلیب‌های بزرگ و انواع ظروف و وسایل تزئینی، برنهایت مهارت و استادی سازندگان آن گواهی می‌دهند. در قرن دهم الی دوازدهم میلادی، هنرکنده‌کاری و حکاکی به حد اعلای شکفتگی رسید. در دوره حکومت ملکه افسانه‌ای تامارا، برادران بکا^۱ و بشکن اپیزاری^۲ هنر خلاقه خویش را به منصفه ظهور رسانیدند. هجوم و تاخت و تازهای مداوم دشمنان و انجماد فکری مانع رشد هنرکنده‌کاری و حکاکی گردید، بطوری که در قرن نوزدهم این هنر از بین رفت.

اکنون این هنر باستانی در گرجستان تولدی دیگر یافته و به زندگی جدید خود ادامه می‌دهد. هنر حکاکی گرجستان قریب سی سال است که موجودیت خود را باز یافته و احیاء شده است. ولی در این مدت کوتاه توانسته به صورت یک رشته کامل در هنر معاصر گرجستان جلوه نماید. این رشته هنر بسیاری از نقاشان جوان را به سوی خود جلب کرده است. در کنار بنیادگذاران حکاکی نوین گرجی، گروه بزرگی از نقاشان جوان ظاهر شده‌اند که در این رشته با موفقیت مشغول کارند. هنر سرامیک گرجی نیز در سالهای اخیر از پیشرفت وسیعی برخوردار بوده است. این هنر تزئینی تحولات قابل ملاحظه‌ای یافته است.

1. Beka

2. Beshken Opizari

در پایان، نباید فراموش کرد که گرجستان دارای یک فرهنگ موسیقی غنی و باستانی است. پس از هر مجلس میهمانی گرجیان ناگهان خود به خود شروع به خواندن آوازهای مستانه چندآوایی جالب توجه می‌کنند. این آوازها کاملاً وابسته به سرودهای کلیسایی در قرون وسطی است. یک منبع مربوط به سدهٔ یازدهم، اطلاعاتی دربارهٔ وجود دو گونه موسیقی صوتی در بیزانس و گرجستان، به دست می‌دهد. یکی از آنها یونانی و تک صوتی بود، و دیگری گرجی و با سه درجه صوت خوانده می‌شد. در روزگار باستان، همسایگان گرجستان تنها با سرود تک صوتی آشنا بودند، به طوری که موسیقی گرجی، با آهنگ چندصوتی تکامل یافته‌اش، هم از لحاظ آوازهای محلی و هم از لحاظ موسیقی کلیسایی، و هماهنگی ابتکاریش، نسبت به محیط خود استثنایی بود، و نوعی جزیره در دریایی از آوازهای تک صوتی به شمار می‌رفت. از منابع باستانی چنین برمی‌آید که هرگاه متن سرودها از یونانی به گرجی ترجمه می‌شد، موسیقی همراه آن را از نو می‌نوشتند، زیرا همان گونه که یک مؤلف گرجی در سدهٔ دوازدهم اظهار داشته است «سرودهای روحانی یونانی برای مردم ما بیگانه است.» جزو برجسته‌ترین مصنفان آهنگها باید از گریگوری مقدس از خاندن تا^۱ (۷۵۹-۸۶۱)، و میخائیل مودرکیلی^۲ و جوآن متبواری^۳ در سدهٔ دهم نام برد.

(دیوید مارشال لانگ، گرجیها...)

-
1. Khandzta
 2. Modrekili
 3. Joan Mtbevari

ملت خود را نشان داده‌اند، به طوری که نمی‌توان گفت آیا با ابراهیم یا موسی سروکار داریم، یا با رهبر محترم یکی از طوایف باستانی گرجی. اکنون که نقاشیهای موجود در بالکان و روسیه مورد بررسی قرار می‌گیرند، و به خاطر خودشان ارزیابی می‌شوند، طولی نخواهد کشید که نقاشیهای روی گچ در گرجستان - یا آنچه را که گرجی‌ها موفق به نجات دادن آنها شوند - مورد ستایش قرار خواهد گرفت.

یک شعبه از هنر قرون وسطایی که سهم گرجی‌ها در آن مورد بحث نیست، مربوط به آثاری در مورد برجسته‌کاری روی فلزات و میناکاری مشبک و اشیای طلاکاری و نقره‌کاری شده به طور کلی است. بین سدهٔ دهم و سیزدهم، صنعتگران گرجی شاهکارهایی به وجود آورده‌اند که با بهترین آثار همزمان خود در بیزانس یا ایتالیا برابری می‌کند. مدالها و مینیاتورهای رنگین با میناکاری مشبک بر روی این شمایل زرین، کار استادان گرجی و یونانی است. در بعضی موارد، مدالهای میناکاری شده را از اشیای آسیب‌دیده یا فرسوده، که از سوی امپراتوران بیزانس از قسطنطنیه فرستاده شده بود، جدا می‌کردند و زرگران گرجی آنها را در ابتکارات بعدی به کار می‌بردند؛ از این رو تاریخگذاری آنها اندکی دشوار است. یک آلبوم بسیار نفیس تحت نام «میناکاریهای گرجستان»^۱ از طرف مدیر موزه دولتی هنر گرجستان در تفلیس به نام استاد شالوا امیراناشویلی^۲ در پاریس در ۱۹۶۲ انتشار یافت، به طوری که خُبرگان غربی می‌توانند، کیفیت این نمونه‌های عالی صنعتگری قرون وسطایی را به خوبی ارزیابی کنند.

یک هنر کوچک که در گرجستان به ویژه در شهرک دمانیسی^۳، بین سده‌های یازدهم و سیزدهم رونق یافت، هنر سفالینه‌سازی رنگی و تزیینی بود که جاپاریدزه^۴ و مایی سوراذه^۵ (از دانشمندان شوروی) و ج، فرایرمن^۶ (از لوس آنجلس)، آن را مورد بررسی قرار داده‌اند. دمانیسی که یک مرکز تجاری مهم بود درصد کیلومتری جنوب غربی تفلیس قرار داشت. در آنجا در سالهای ۱۲۴۴-۱۲۴۵، سکه ضرب می‌شد و آن شهر با مراکز تجاری ایران رابطه داشت، که تا

1. Les Emaux de Georgi
2. Shalva Amiranashvili
3. Dmanisi

4. Japaridze
5. Maisuradze
6. J. Frierman

دادند. این صومعه‌ها در واقع یک جمهوری رهبانی را تشکیل می‌دادند، که گریگوری، رئیس‌جمهور با ابهت آن بود. در بعضی موارد، بناهای باستانی ارمنستان را گرفتند و بازسازی کردند، اما غالباً ضریحهای گرجی در تائو - کلارجتی بناهای تازه‌ای به نظر می‌آیند، و معماری آنها مرحلهٔ تازه‌ای در تکامل سبک کلیسایی ملی گرجستان را نشان می‌دهد، که از این زمان به بعد، به طور قطع، از نمونه‌های ارمنی مشابه خود متمایز شد.

سرنوشت نقاشیهای عالی روی گچ در گرجستان به همان نسبت غم‌انگیز است. روی بسیاری از آنها را، مانند نقاشیهای کلیسای بزرگ سوتی - تسخوولی^۱، به دستور اسقفهای بزرگ روسی در سدهٔ نوزدهم، دوغاب مالیده‌اند که با اندکی توجه می‌توان آنها را زدود. از سوی دیگر، نقاشیهایی به طوری مرمت‌ناپذیر آسیب دیده‌اند که در کلیساهایی بوده، که سقف آنها نم‌پس می‌داده، یا جاهایی که جهانگردان گرجی خواسته‌اند با نوشتن نام خود بر روی نقاشیهای شگفت‌انگیز فرشتگان و مقدسان و حتی پادشاهان و قهرمانان باستانی گرجستان از خود یادگاری برجای بگذارند. خوشبختانه انجمنی با نفوذ در روزگار ما، برای حفظ یادمانهای فرهنگی وجود دارد که، در جلوگیری از خرابکاریهای مختلف تا اندازه‌ای موفقیت داشته است. نقاشیهای روی گچ در گرجستان بسیار متعبدانه‌تر از الگوهای بیزانسی خود است. در مورد چنین جواهری مانند کلیسای کیندسویسی^۲ و کلیسای آتنی^۳ یا کلیسای کوچک اوبیسی^۴، که از سوی آمیراناشویلی^۵ با دقت و توجه بسیار مورد بررسی قرار گرفته است، هنرمندان گرجی موضوع کار خود را با قلم مو و به طرزی ابتکاری و غالباً طبیعت‌گرایانه، جالب توجه‌تر ساخته‌اند. گرجی‌ها نمونه‌های مقدسان خشک یونانی را نشان نداده‌اند، بلکه به نقاشیهای خود لطف و حرکت بخشیده‌اند. در جایی یکی از اشراف را می‌بینیم که الگوی کلیسایی را که خود ساخته در دست دارد. در جای دیگر پادشاهی را با خانواده‌اش می‌بینیم که عیسی مسیح را نیایش می‌کند. حتی در چهرهٔ مقدسان تورات، گرجی‌ها خصایص جسمانی

-
1. Sveti-Tskhoveli
 2. Qindsvisi
 3. Ateni
 4. Ubisi
 5. Amiranashvili

قرار دارد. بر فراز راههای باستانی کاروانرو، که از کاختی به تفلیس و به سوی غرب، از طریق گوری^۱ تا دریای سیاه امتداد داشت، به زندانها و قلعه‌هایی برمی‌خوریم که حاکی از فعالیتهای جنگجویانه اشرف قرون وسطایی است، که بازرگانان را به گرو می‌گرفتند، و از تعرض دشمنان خارجی جلوگیری می‌کردند. نمونه‌ای عالی از این گونه معماری در ماناوی^۲ در کاختی بیرونی، و همچنین در قلعه‌های خرتویسی^۳ و آتزغوری^۴ در سامتسخه^۵، مربوط به سده چهاردهم دیده می‌شود. یک دژ ویرانه در گوری دارای نام جالب «پشت مرا بیوس» است. این در پاسخ تندمی است که یک پادگان گرجی جسور در پیام به یک سپاه ترک، که به آنها دستور داده بود خود را تسلیم کنند، داده شد.

معماری غیرمذهبی گرجی اگرچه خودبه‌خود هیجان‌آور است، ولی در کلیساهاست که گرجی‌ها و ارمنی‌ها بیش از هر کار دیگر موفق شده، و سبکی مستقل و بدیع و فن ویژه‌ای در معماری به وجود آورده‌اند.

آغاز کمال معماری کلیسایی در گرجستان به طور کلی مصادف بود با برقراری و تحکیم قدرت سلسله باگراتیان^۶ در استانهای جنوب غربی تائو، کلارجتی^۷ و شاوشتی^۸، که از آنجا یک احساس احیای ملی‌گرایی به سرعت به درون گرجستان راه یافت. شخصیت‌های عمده در این تجدید حیات عبارت بودند از آشوت کوروپالاتس^۹ (۷۸۰-۸۲۶)، و جانشینانش، و رهبر مذهبی مبارز به نام گریگوری مقدس^{۱۰} از شهر خاندزتا^{۱۱} (۷۵۹-۸۶۱)، که تنها با وجود خوردن کلم خشک و آب و نان به عنوان غذا، ۱۰۲ سال عمر کرد. شرح حال گریگوری مقدس، که در ۹۵۱ به وسیله گیورگی مرجوله^۸ نوشته شده، به منزله یک راهنمای واقعی برای شناخت عتیقه‌های جنوب غربی گرجستان است. در اینجا می‌بینیم که چگونه گریگوری رئیس دوازده صومعه کلارجتی شد، که پنج‌تای از آنها به وسیله خود او ساخته یا تعمیر شد، و باقی را شاگردانش انجام

-
1. Gori	8. Shavsheti
2. Manavi	9. Ashot Kuropalates
3. Khertvisi	10. St. Gregory
4. Atsquri	11. Khandzta
5. Samtskhe	
6. Bagratid	
7. Klarjeti	

معماری و هنر گرجی

گرجی‌ها، که در یکی از زیباترین کشورهای جهان ساکنند، دارای احساس زیباشناسی شدیدی هستند. هنر و معماری آنان در سراسر قرون و اعصار، جنبه عملی و تصویری را تا حد قابل ملاحظه‌ای تلفیق می‌کنند. سفالینه‌ها، منسوجات خانگی آنها، تقریباً به شیوه‌ای تغییرناپذیر از لحاظ ویژگیهای آرایش، جالب توجه‌اند. جواهرسازان و کوزه‌گران گرجی در روزگار ما، هنوز فرآورده‌های ظریف و پدیده‌های ابتکارآمیزی ایجاد می‌کنند، که از شکلهای هنری خاصی الهام می‌گیرد. این شکلهای در بعضی موارد به فرهنگ عصر مفرغ طوایف گرجی باز می‌گردد. جهانگردان سده بیستم، هر قدر هم مایل به بررسی نتایج فنون جدید در مورد صنایع، کشاورزی، آموزش و پرورش گرجی باشند، به ندرت یک یا دو فرسنگ می‌پیمایند که با کلیسای زیبا، قلعه‌ای ویران، پلی باستانی، و حتی شهری که به تمامی دردل صخره‌ای یکپارچه ایجاد شده برنخورند.

معماری گرجی، خواه باستانی خواه جدید، قابلیت انطباق شگفت‌انگیزی از خود نشان می‌دهد.

گرجستان از لحاظ بقایای ساختمانها و قصرهای قدیمی غنی است. این بناها عبارتند از بناهایی به سبک یونانی - رومی در مسخته - آرمازی، بود که گرمابه، محوطه، و تماشاخانه داشت، یا شهر برج و بار و دار و باستانی اوجارما^۱ در کاختی، یا قصر با عظمت قرون وسطایی در گه‌گوتی^۲، که اقامتگاه زمستانی پادشاهان گرجی در سده‌های یازدهم و دوازدهم بوده و اکنون در دشت مسطحی در جنوب کوتائسی^۳ به صورت ویرانه‌ای باقی مانده است.

از اواخر قرون وسطی قلعه‌ای باقی مانده است که به خوبی حفظ شده و در ناحیه آنانوری^۴، در راه نظامی قفقاز در شمال تفلیس، دیده می‌شود. همچنین از گره‌می^۵ باید نام برد، که قصر قلعه‌مانندی از پادشاهان کاختی است، و بر روی صخره‌ای عظیم نزدیک تپه‌های داغستان،

1. Ujarma
2. Geguti
3. Kutaisi
4. Ananuri
5. Gremi

در طی اعصار و قرون متمادی عرصه کشمکشها و رقابتهای دولتهای پر قدرت عصر بوده و در دل یکی از حساس ترین مناطق دستخوش تلاطمات گوناگون سیاسی و مذهبی و اقتصادی جای داشته است. گرجستان یکی از چند کشوری است که پیوسته در معرض داد و ستد فکری و فرهنگی شرق و غرب بوده و از هر دو منبع سرشار علم و فرهنگ الهام می گرفته است. گرجیان در سراسر تاریخ متمدن خود، نوجوو نوپسند بودند، ولی همواره سعی می کردند که پای بند به اصالت قومی خود باشند و عناصر نورا با مبادی ریشه دار وفق دهند و به آن پیوند زنند. آنان بدین سان فرهنگ مادی و معنوی ویژه گرجی را که از خصوصیات فرهنگ ملی بهره مند است به وجود آورده اند.

علیرغم سیاست حاکم بر اتحاد شوروی سابق، که عمدتاً در جهت تضعیف و نابودی هویت ملیتها برنامه ریزی شده بود، گرجیها در وفاداری به هویت ملی خود مقاومت زیادی از خود نشان دادند. مخالفت با سیاست "روسی سازی" هیئت حاکمه شوروی سابق در سال ۱۹۵۶، تظاهرات خیابانی در اعتراض به قانون اساسی جدید شوروی در سال ۱۹۷۸ که در آن از به رسمیت شناخته شدن زبان گرجی سخنی به میان نیامده بود و موفقیت گرجیها به گنجاندن خواسته خود در قانون اساسی جدید از نمونههایی است که می توان به آن اشاره کرد. به طور کلی به علت فرهنگ بالای این جمهوری، گرجیها مایل هستند خود را در زمره ممالک اروپایی بدانند و هم اکنون نیز گرایش فرهنگی و سیاسی آنان بیشتر به سمت اروپاست.

(پروین معظمی گودرزی)

هزاره دوم پیش از میلاد دو نوع خرده فرهنگ در درون فرهنگی گرجستان مشاهده شده که فرهنگ خاصی گرجستان غربی را "فرهنگ کولخی" و فرهنگ گرجستان شرقی را "فرهنگ ایبریایی" نامیده‌اند.

دو فرهنگ یاد شده موجب شکل‌گیری دو اتحادیه اصلی گرجستان یعنی اتحادیه گرجستان غربی (متشکل از قبایل مگرل، چان واسوان) و گرجستان شرقی (متشکل از قبایل مختلف کارت) گردید که بعدها پایه دو ایالت گرجستان براین اساس پی‌ریزی شد. از این پس، قلمرو سلطنت کولخی، گرجستان غربی و قلمرو سلطنت کارتلی یا ایبریایی، گرجستان شرقی بود. شرایط مناسب و مستعد جغرافیایی و اقلیمی گرجستان، قرار گرفتن آن در بین دو قاره اروپا و آسیا و دو حوزه دریایی بزرگ (دریای سیاه و دریای خزر)، و نیز واقع شدن آن در مرز دو حوزه دینی مهم اسلام و مسیحیت موجب شده است تا این کشور از بامداد تاریخ تاکنون مورد توجه جهانیان و محل مواجهه تمدن‌ها و فرهنگ‌ها باشد در قرون گذشته به ویژه قرن ۱۳ و ۱۲ میلادی تفلیس یکی از مهمترین مراکز فرهنگی بشمار می‌آمده است.

تأثیر و تأثر فرهنگها

گرجستان بین سلسله جبال قفقاز و بخش باختری قفقاز جنوبی واقع است. این سرزمین بسیار زیبا با مردمی نجیب و مهمان نواز و فرهنگ و دوست در منطقه قفقاز است. این کشور از غرب تادریای سیاه امتداد دارد و از این طریق با فرهنگهای ملل غربی جهان باستان (یونان و روم) پیوند داشته است. در جنوب و جنوب غربی با ملل ترک آسیای صغیر همسایه است که زمانی قدرت برتر منطقه بوده‌اند. از شرق، توسط قلمرو آذربایجان با ایران ارتباط داشته و سالهای متمادی تحت تأثیر فرهنگ یکدیگر بوده‌اند به طوری که در زبان معاصر گرجی تعداد زیادی از واژگان پارسی وجود دارد. گرجیها با برخورداری از موقعیت جغرافیایی خود توانسته‌اند در طول تاریخ ضمن حفظ هویت ملی و فرهنگی خود برغناهی فرهنگی بیافزاید. اگرچه موقعیت چهارراهی این سرزمین سبب عبور فاتحان تاریخ از غرب به شرق و از شرق به غرب و در نتیجه دستیازی و در بسیاری موارد ویرانی این سرزمین توسط بیگانگان شده است. گرجستان به علت موقعیت خاص جغرافیایی خود

سیر تحولات فرهنگی

گرجستان در حد فاصل دو قاره اروپا و آسیا قرار گرفته و تأثیر این موقعیت جغرافیایی در شکل‌گیری تمدن مردم گرجستان تیلوری از نفوذ فرهنگهای شرقی و غربی است. در روزگاران کهن، ساکنان این کشور با مناطق همجوار - خود منطقه فرهنگی واحدی را تشکیل می‌دادند که به فرهنگ "کورا-ارس" معروف بود.

گرچی‌ها خود را "کارتولی"^۱ می‌نامند. ریشه اصلی این نام را باید در نواحی مرکزی گرجستان شرقی جستجو کرد. کارتولی یعنی کسی که در سرزمین کارتلی زندگی می‌کند. در طی قرون و اعصار این نام پایه و اساسی برای شکل‌گیری واژه مرکب "ساکارتولو" شد که نام محلی گرجستان است.

گرچی‌ها از اواخر دوران پارینه سنگی در سرزمینهای قفقاز جنوبی می‌زیسته‌اند و در همین سرزمین‌ها بود که ساختار ملت گرچی شکل گرفت این ملت از قبایل گوناگون کارتولی تشکیل شده بود. جمعیت اینان به تدریج افزایش یافته و در نتیجه در بخشهای وسیعتری سکنی گزیدند. بدنبال این فرایندها، وحدت اولیه قوم کارتولی در اوایل هزاره دوم پیش از میلاد از هم گسست و به سه شاخه تقسیم شدند. متعاقب آن گویشهای سه گانه "اسوانتی" "مگرلی" و "کارت" شکل گرفت و توسعه یافت، بخشی از قبایل اسوان در نواحی کوهستانی غرب قفقاز و بخشی از آنها در سرزمینی که بعداً آبخازستان نام گرفت سکنی گزیدند. قبایل مگرل تمامی گرجستان غربی و کرانه‌های جنوب شرقی دریای سیاه را اشغال کردند. قبایل کارت در نواحی شرقی و جنوب شرقی گرجستان که همان گرجستان تاریخی است متوطن شدند.

گرجستان به دو بخش اصلی گرجستان شرقی و غربی تقسیم می‌شود که هر کدام باتوجه به شرایط اقلیمی و محیطی، سیمای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی خاص خود را دارد. بهمین دلیل از

1. Kartveli

این اسم از کلمه (Varaka) = "گرگ" مشتق شده است. در فرس باستانی Varkiyon، در فارسی میانه vazuchan //Vrchiyan، در نتیجه تحولات آوایی تبدیل شده به gorj, gorjan، اسامی عربی جرزان، جرجان و غیره از gorj, gorgan نشأت گرفته‌اند.

از همان نسل است، خلاصه‌ای از وقایع تاریخی گرجستان را برشته تحریر
درآورده است.

در کنار مردان مشهوری چون شاه و اختانگ ششم، سولخان صبا
اوریلیانی، واخوشتی باگراتیونی و اگناتاشویلی راهب، باید از شاه آرچیل،
داوید گورامیشویلی و دیگران نام برد.

(بهرام امیراحمدیان، گرجستان...)

دایر شد. شعر «داویتانی»^۱ سروده داوید گورامیشویلی^۲، انجیل و کتابهای مهم دیگر چاپ شدند. در سال ۱۷۱۲ منظومه «پلنگینه پوش» سروده روستاولی به ویراستاری شاه واختانگ ششم، به چاپ رسید. این امور در دوره زندگی و فعالیت سولخان صبا اوربلیانی^۳ (۱۶۵۸ - ۱۷۲۵) از چهره‌های برجسته تاریخ گرجستان، به انجام رسیده است. نظریات بشردوستانه و تعلیمی او در تاریخ فرهنگ گرجستان اثر ماندگاری برجای گذاشته است.

اوربلیانی در فعالیتهای سیاسی نیز شرکت داشت (در سال ۱۷۱۳، هنگامی که در مسافرت اروپا بود، او پاپ و لوئی چهاردهم پادشاه فرانسه را ملاقات کرد). واختانگ ششم کمیسیون از دانشمندان به سرپرستی اگناتاشویلی^۴ تشکیل داد. کار این کمیسیون جمع‌آوری کلیه دستنویسهای موجود کارتلیس تسخووربا^۵ و مقایسه آنها با نسخه‌های دیگر بود.

کمیسیون هم‌چنین تاریخ گرجستان را از قرن چهاردهم تا قرن هیجدهم تدوین کرد. یکی از درخشان‌ترین نمایندگان مکتب واختانگ ششم، واخوشتی باگراتیونی^۶ بود (۱۷۷۰ - ۱۶۷۶) که عمده‌ترین کار او که «توصیف گرجستان» نام دارد، جای مهمی را در بررسیهای انتقادی تاریخ گرجستان به خود اختصاص داده است. او هم‌چنین یکی از پیشگامان نقشه‌کشی گرجستان است. سخنیا چخه ئیدزه^۷ مورخ نامی که

1. Davitiani

2. David Guramishvili

3. Sulkhan - Saba Orbeliani

4. Egnatashvili

5. Kartlis Tskhovreba

6. Vakhushti Bagrationi

واخوشتی باگراتیونی از پیشگامان جغرافیای گرجستان است که در حال حاضر انستیتوی جغرافیای آکادمی علوم گرجستان به افتخار این جغرافیدان نامی، به نام او نامگذاری شده است. در ۱۹۹۷ بمناسبت دویست و پنجاهمین سال تولد این جغرافیدان، کنفرانسی بین‌المللی برگزار شد که نگارنده این سطور نیز در آن شرکت داشت. هم‌زمان اطلس جغرافیایی تألیف او به زبان گرجی در آلمان چاپ و در گرجستان منتشر شد (امیراحمدیان).

7. Sekhnia Chkheidza

هنر مینیاتورکاری بر روی کارهای طلا، نقره و مس در گرجستان از دوران باستان شناخته شده بود. میناکاریهای تیغه‌ای گرجستان شهرت خاصی را دارد. این هنر در قرن دوازدهم در برابری با معماری و نقاشی دیواری قرار داشت. نمونه زنده این هنر "شمایل خاخولی" است که فقط صورت، دستها و قسمتی از هاله، به جا مانده است. هنر میناکاری گرجستان با رنگهای ویژه (سبز رقیق و نیمه شفاف) و عمق رنگها مشخص می‌شود.

هنرهای تطبیقی نیز در قرون ۱۱ و ۱۲ پیشرفت خوبی داشت. ظروف مسی و سفالی بسیار هنرمندانه حاکی از ورود هنر به زندگی روزمره بود. تولید پارچه‌های زری (اوکینو) جای مهمی را در تولیدات منسوجات دارا بود.

فلسفه نیز رشد قابل ملاحظه‌ای کرده بود، که با توسعه فرهنگ غیرمذهبی و ولتان‌شانگ (جهان‌نگری - مترجم)، پیش برده شده بود. مفاهیم انسان و منظور از موجودیت او در فلسفه گرجی گشوده شده بود؛ توجه ویژه به انسانیت داده شده بود؛ که تظاهر شاعرانه و فلسفی خود را در منظومه «پلنگینه پوش»، از شوتا روستاولی نشان می‌دهد. تأثیر ایدالهای بشر دوستانه، که در جامعه گرجستان شایع بود و در ادبیات و هنر خود را منعکس می‌کرد، زمینه گفتگو درباره علائم روشن رنسانس در گرجستان را به دانشمندان داده بود. از اینرو، زندگی اجتماعی قرون ۱۱ و ۱۲ گرجستان، روشنگریها و فرهنگ آن، به همان سطح سیاست و اقتصاد آن دوره بود.

* * *

ربع اول قرن هیجدهم شاهد احیا و توسعه فرهنگ در کارتلی بود. در سال ۱۷۰۹ روزنامه‌ای چاپی - اولین روزنامه در ماوراء قفقاز - در تفلیس

که در دوره‌های بعد کمتر مشخص بود و برجستگی سردر کلیساها، بندرت مشاهده شدند. در زرگری (به‌ویژه در قرن ۱۲) تزئینات (طرح زینت‌آلات) آشکار شدند. نمونه زنده این تمایل، شمایل باکره مقدس و کودک از «خاخولی» از گلاتی است که اثری جهانی از هنر زرگری است (مربوط به نیمه اول قرن دوازدهم میلادی).

زرگران بشکن^۱ و بکا اوپیزاری^۲ در سلطنت ملکه تامار به نهایت درجه شهرت رسیدند. قلمزنی انجام شده در انجیل تسقا روستاوی^۳ (با صحنه‌هایی از تصلیب و نماز) همانند کار حکاکی در کلیسای آنچیس خاتی^۴ (تصویری از باکره مقدس، جان باپتیست و دیگر قدیسین با طرح تزئیناتی در اطراف لبه‌ها) توسط "بکا اوپیزاری" انجام شده است. «بشکن اوپیزاری» کارهای قلمزنی (جلد کتاب) انجیل برتا را انجام داده است.

سبکهای متعددی در آثار زرگری این دوره قابل مشاهده است. مکتبهای بسیاری وجود داشت (در اوپیزا، تبتی^۵ و گلاتی) و هر کدام از آنها روش خاصی را با بعضی از حیطه‌های فردی و رویه تاریخی خود را دارا بودند. ارزش آثار زرگران گرجی کمتر از آثار بیزانسی نبود و بسیاری از این آثار، جای مهمی را در هنر جهان اشغال می‌کنند.

هنر تذهیب نوشته‌ها و نقاشی مینیاتور نیز در قرون ۱۱ و ۱۲ در گرجستان توسعه یافته بود. نمونه‌های نادر کتابهای خطی تذهیب شده قرون وسطایی به دست ما رسیده است. کتابهای گرجی آن زمان با خوش‌نویسی زیبا، تنوع طرحهای تزئینی و مینیاتورهای ناب مشخص می‌شود.

1. Beshken

2. Beka Opizari

3. Tsqarostavi

4. Anchiskhati

5. Tbeti

حجره است (صدها مورد). در زمان تهاجمات، واردزیا به عنوان دژ نظامی مورد استفاده قرار می‌گرفت. از سیمای مهم این مجموعه تعداد زیادی نقاشی‌های کلیسایی آبرنگی روی گچ است که در میان آنها تصویر گیورگی سوم و تامار دیده می‌شود.

در کوهستانی نه چندان دور از واردزیا، غار «وانمایی» یا «وانی» قرار دارد، که به عنوان صومعه نیز بکار گرفته می‌شد. دیگر مجموعه‌های معمولی‌کنده شده در صخره‌ها نیز هنوز پابرجا هستند، از جمله در سامساری^۱ و جاواختی^۲.

آثار مهم مهندسی قرون ۱۱ و ۱۲ میلادی، کانال آبیاری شیو - مقوبمه تسخالتب^۳ (در دوره سلطنت ملکه تامار ساخته شده است) و همچنین پلهای بسلتی^۴ (نزدیک سوخومی) و دومدالی (در آجارستان) است. ساختمان قلعه‌ها توسعه یافت. این قلعه‌ها در صخره‌های عمودی ساخته می‌شدند که جاده‌ها، گردنه‌ها و شهرها را محافظت می‌کردند. قلعه‌های ساخته‌شده در آن دوره راه نفوذی نداشتند (که طبیعی بود، زیرا پیش از ظهور سلاحهای آتشین ساخته شده بودند). قابل توجه است که قلعه‌ها طوری هماهنگ با صخره‌ها و کوهها ساخته می‌شد که یک ساختار واحد را تشکیل می‌داد. قلعه‌های گرجستان جنوبی تاریخی و اعجاب‌انگیزند، برای مثال، می‌توان خرتویسی^۵، آتسقوری^۶، اوکروستسیک^۷، تموگوی^۸ و غیره را نام برد.

قرون ۱۱ و ۱۲ میلادی شاهد شکوفایی هنرهای زیبا بود. در نیمه اول قرن یازدهم، تمایل محسوسی به مجسمه‌سازی تزئینی قابل توجه است،

1. Samsari

2. Javakheti

3. Shio - Mghvime Tskhaltba

4. Besleti

5. Khertvisi

6. Atsquri

7. Okrostsikhe

8. Tmogvi

کل یساهای ایکورتا، بتانیا^۱، کواتاخوی^۲ و غیره بودند. از بناهای شهری ایجادشده در قرن یازدهم، "قصر گگوتی" است که درخور تأکید ویژه است (قسمتهایی از این قصر به دوره‌های پیش تعلق دارد). این قصر به منظور پناهگاه و برای مواقع شکار، در نظر گرفته شده بود. آنچه از این قصر بجا مانده، حاکی از عظمت آن است، که اجازه می‌دهد تخمین زده شود که اقامتگاههای سلطنتی در شهرهای پایتخت تفلیس و کوتائسی خیلی بیشتر زیر نفوذ بودند. ویرانه خانه‌های شهری در محلهای دمانیسی، سامشویله و مجموعه صومعه‌ای "گودارخی" کشف شده‌اند. سبک بناهای شهری، در ارتباط نزدیک با کلیساهای آنجا بود، اختلاف بین آنها عمدتاً کارکردی بود.

در بین بناهای شهری، فرهنگستان گلاتی درخور یادآوری ویژه است. این بنای یک طبقه عملاً سالن سخنرانی بزرگی با دو ورودی بود.

مجموعه صومعه‌ای «داوید گاره‌جا»^۳ و «واردزیا» که در دل صخره‌ها کنده شده‌اند، در تاریخ معماری گرجستان جای ویژه‌ای را اشغال می‌کنند. مجموعه صومعه‌ای گاره‌جا که توسط «داوید گاره‌جا» تأسیس شده است، در قرون وسطی به رشد و توسعه خود ادامه داده و از تعدادی صومعه تشکیل می‌شد (داوید، برتوبانی^۴، اودابنو^۵، ناتلیس متسملی^۶، چیچ خیتوری^۷ و غیره). حجره‌های زیاد و همان‌طور یک کلیسا، نمازخانه و یک سفره‌خانه، در دل صخره‌ها حفاری شده است. بسیاری از حجره‌ها با نقاشی‌های دیواری تزیین شده‌اند. آثار معماری «واردزیا» توسط گیورگی سوم آغاز و بوسیله ملکه تامار کامل شد. واردزیا شامل تعداد زیادی

1. Betania

2. Kvatakhevi

3. Gareja

4. Bertubani

5. Udabno

6. Natlismtsemeli

7. Chichkhituri

در کنار گلاتی، مراکز فرهنگی - روشنگری و علمی دیگری نیز در گرجستان آن زمان وجود داشت. در ایقالتو^۱ نیز مدرسه عالی وجود داشت (فرهنگستان ایقالتو). بقایای این مدرسه در ویرانه‌های حیاط صومعه‌ای، به دست آمده است که به احتمال زیاد، ساختمانی مجزا بوده است. پنجره‌ها و همان‌طور محراب آن، آشکار شده است. مؤسس و اولین رئیس فرهنگستان، «آرسن ایقالتوئلی»^۲ بود که در سالهای ۱۱۲۰ از گلاتی به ایقالتو آمده بود. در میان دیگر مراکز آموزش عالی می‌توان از ساخت یک فرهنگستان در گرمی^۳ نام برد.

کارهای ادبی عمیق، فلسفی و ترجمه در مراکز فرهنگی و آموزشی در خارج از گرجستان انجام می‌شد (صومعه پتریتسونی در بلغارستان و غیره). در این دوره تعدادی کارهای اساسی نوشته شدند و آثار مهم فرهنگ جهان به زبان گرجی ترجمه شد که پیشرفت دانش و ادبیات ملی را تسهیل کردند.

از دانشمندان گرجی که در خارج از گرجستان دارای فعالیت چشمگیری بودند، "گیورگی متاتس میندلی"، "اپرم متسیره" و "گیورگی خوتسس مونازوننی"^۴ (متسیره) مشهورترند.

معماری گرجستان شاهد رشد ویژه‌ای در قرون ۱۱ و ۱۲ است. کلیساهای بزرگ و مهمی ساخته شدند که ساختارهایی از روشهای جدید را به نمایش درآوردند. تا قرن ۱۱، آثار معماری به کلیسای "باگرات" در کوتائسی، "سوتی تسخوه‌لی"^۵ در متسختا، کلیسای جامع در "الله وردی" در کاختی و "سامتاویسی"^۶ در کارتلی و غیره تعلق داشتند. قرن دوازدهم شاهد ساختمان کلیسای بزرگ صومعه گلاتی، کلیسای گنبدی در تیقوا،^۷

1. Iqalto

2. Arsen Iqaltoeli

3. Gremi

4. Giorgi Khutsesmonazoni

5. Sveti Tskhoveli

6. Samtavisi

7. Tighva

بودند.

آشنایی نزدیک با سیستم آموزشی بیزانسی، نقش مهمی را در توسعه مدارس آموزشی در قرن ۱۱ و ۱۲ دارا بوده است. بسیاری از گرجیها در بیزانس آموزش دیده بودند، در نتیجه تعدادی از آنان ادیبان برجسته‌ای بودند (برای مثال اپرم متسیره^۱). گیورگی متاتس میندلی^۲، هشت نفر گرجی جوان را به بیزانس فرستاد تا آموزش دیده و در اداره امور دینی در صومعه ایپرون بکار گمارده شوند.

شاه داوید بانی، توجه خاصی به آموزش مردم خود داشت. این حقیقت توسط وقایع‌نویس ارمنی «واردان باردزمرتس^۳» از نظر دور نمانده است «داوید در آموزش مردم ایبری دقت زیادی کرده و او به دنبال دانش است». شاه چهل کودک را برگزید که آنها را به یونان فرستادند «آنها زبان بیاموزند و ترجمه‌هایی را که توسط آنان در آنجا انجام شده، به کشور بیاورند». سه نفر از آنها از دانشمندان برجسته شدند.

در زمان داوید بانی، مدرسه و فرهنگستان متعددی در گرجستان وجود داشت که از میان آنها "گلاتی" جای ویژه‌ای داشت. مورخ دربار شاه داوید درباره فرهنگستان گلاتی گفته است که: «این فرهنگستان که در نوع خود «اورشلیم دوم» است، در شرق برای یادگیری و آموزش ارزشمند دانش است. آتن دوم و اولین مرکز فوق‌العاده گسترده قوانین الهی و همه شکوه و جلال کلیسایی است» (زندگی داوید، شاه شاهان، ترجمه کاترین ویویان ص ۱۲ دست‌نویس). فرهنگستان گلاتی، جزو نخستینها بود که در دوره توسعه فئودالیسم تأسیس شده بود. این فرهنگستان نیازهای عملی روز را پاسخ می‌داد و حرکات ایدئولوژیکی را که راه رنسانس گرجستان را پیش‌بینی می‌کرد، هموار کرده بود.

1. Eprem Mtsiré

2. Georgi Mtatsmindeli

3. Vardan Bardzmerets

در دوره پیش تدارک دیده شده بود. صومعه ایویرون^۱ در کوه آتن^۲، صومعه گرجی در کوه سیاه، صومعه صلیب مقدس در فلسطین، صومعه "پتریتسونی"^۳ در بلغارستان، مراکزی گرجی بودند که در آنها کارهای علمی و فرهنگی عمیقی انجام می شد.

فرهنگ کشور با توسعه تعلیم و تربیت، که به ترقی قابل ملاحظه‌ای در دوره مورد بررسی نایل شده بود، دست یافته بود. مدارس عموماً وابسته به کلیساها و صومعه‌ها بودند. نظام تعلیم و تربیت گرجستان در حقیقت کاملاً تابع ایدئولوژی مسیحیت بود. این نظر با این موضوع که مدارس ابتدایی در بسیاری از شهرها، در کنار مدارس روحانی فعالیت داشتند، به اثبات می رسد. تصادفی نیست که ساختمان مدارس (سمیناریاها) در نزدیک صومعه‌هایی نظیر اوپیزا^۴، اوشکی^۵، شات بردی^۶، برتا^۷، خاندزتا^۸ و غیره، یافت می شود. مدارس، تحت سرپرستی کلیساها و صومعه‌ها، رسمی بودند، موضوعاتی که در آنها تدریس می شد عبارت بودند از: الهیات، سرودهای مذهبی و استنساخ تألیفات گرجی. در عین حال، فرزندان اعضای خاندان سلطنتی و فئودالها توسط معلمان خصوصی آموزش می دیدند. بزرگترین کلیساها نه تنها برای فعالیتهای آیین دینی، بلکه به عنوان مراکز و مدارس تعلیم و تربیت در خدمت

شماره های ۸، ۹ و ۱۰ به چاپ رساند. در سال ۱۹۶۶ مرتضی فاطمی گزیده‌ای از اشعار روستاولی را در تفلیس به نظم منتشر کرد. در سال ۱۳۷۷ متن کامل این کتاب حماسی توسط آقای فرشاد دلشاد به زبان فارسی و منظوم ترجمه و توسط انتشارات ایران جام در تهران به چاپ رسیده است. در سال ۱۳۷۹ ترجمه منثور دیگر که توسط دکتر محمد کاظم یوسف پور ترجمه شده بود دانشگاه گیلان به چاپ رسانده است (امیراحمدیان).

1. Iviron	2. Athos
3. Petritsoni	4. Opiza
5. Oshki	6. Shatberdi
7. Berta	8. Khandzta

بود، به سطح بالایی از توسعه دست یافته بود. در کنار این ساختارها، لوله‌های آب و آبروها در واردزیا^۱، دمانیسی، گگوتی^۲ و تفلیس نیز به سطح بالایی از شبکه‌های آبیاری در قرون ۱۱ و ۱۲ میلادی دست یافته بودند.

پرورش غلات و حبوبات، همچنین شرابسازی در کشاورزی گرجستان به‌ویژه، توسعه یافته بودند. براساس تحقیقات آکادمیسین ای. جاواخیشویلی ۴۵۰ نوع انگور در گرجستان پرورش داده می‌شد. علاوه بر آن، پرورش گیاهان صنعتی از قبیل کنف، کتان و غیره گسترش یافته بود. کتان در این منطقه، از دوران باستان کشت می‌شد و در کنار عسل و موم (که توسط زنبورداری بسیار پیشرفته‌ای تولید می‌شد) سهم برجسته‌ای را در بازرگانی داخلی و خارجی دارا بود. دامداری نیز خوب توسعه یافته بود که برای استفاده در تولید مثل، تولید گوشت، لبنیات، پوست و پشم انجام می‌شد. پرورش ماکیان نیز نقش مهمی را بازی می‌کرد و پرورش کرم ابریشم به جهت اینکه ابریشم یکی از اقلام مهم صادراتی بود، از اهمیت خاصی برخوردار بود.

* * *

قرون ۱۱ و ۱۲ میلادی شاهد سطح بالایی از توسعه فرهنگ گرجستان فئودالی از جمله فلسفه، تاریخ، ادبیات، معماری، نقاشی، مینیاتور، فلزکاری و سفالگری بود. منظومه عظیم حماسی شوتا روستاولی^۳ به نام «پلنگینه پوش» در پایان قرن ۱۲ و آغاز قرن ۱۳ سروده شده است. کارهای ادیبانه و عالمانه‌ای در مراکز فرهنگی گرجستان در داخل و خارج کشور به نمایش در می‌آمد^۴. فرهنگ بسیار توسعه یافته قرن ۱۲ گرجستان

۱. Vardzia

2. Geguti

3. Shota Rustaveli

۴. خلاصه‌ای از داستان را حمزه سردادور(طالب زاده) در مجله ارمنان سال پانزدهم ۱۳۱۳

ضرب سکه‌های دولتی و فلزی که باید بکار برده شود، مقیاس قیمت‌ها و قواعد خروج پول از گردش معین شده بود. از اوایل قرن دوازدهم، کشور ترقی اقتصادی را تجربه کرده بود که توسط اصلاحات اقتصادی داوید بانی انجام شده بود. پول قانونی آن زمان طلا، نقره و مس بود که مسکوکات طلا و نقره در تجارت بین‌المللی و بعدها داخلی بکار برده می‌شد.

کشاورزی گرجستان در این دوره در سطح بالایی قرار داشت و ادوات کشاورزی کاملتر شده بودند. بزرگترین اهمیت، گسترش وسیع گاوآهن بود، گاوآهن بلند در اراضی پست کاختی کاربرد فراوان داشت که شرایط طبیعی آن، استفاده وسیع از آنرا امکان‌پذیر می‌کرد. در کار روزمره، روستاییان ابزارهایی را بکار می‌بردند که در طول زمان آزموده شده بودند: بیل، پارو، کج‌بیل، داس، تبر، چاقوی هرس و غیره.

همانند دوران قدیم، اقتصاد گرجستان در قرون ۱۲ - ۱۱ از انواع مختلف حمل و نقل، در ارتباط با شرایط طبیعی هر منطقه بهره می‌گرفت. یافته‌های مردم‌شناسی گرجستان این امکان را می‌دهند که ردپای طرح‌های وسایل نقلیه متعددی را که بکار برده می‌شد، کاملاً در شرایط محلی جستجو کنیم. در نقاط کوهستانی گرجستان سورت‌مه بکار برده می‌شد در حالی که در دشتها، گاریهای دوچرخه معمول بود و در نقاط بینابین، مخلوطی از این دو وسیله بکار گرفته می‌شد.

در دوره مورد بحث، آسیاهای آبی نقش مهمی را در فنون کشاورزی بدست آورده بودند. کشاورزی در سایه کانالهای آبیاری و آبگیرهای عمده‌ای که در اثر کوششهای دولت در دره تیریپونی^۱، در قلمرو روئیس^۲، اوربنیسی^۳، سامگوری در کاختی و دیگر جاها احداث شده

1. Tiriponi

2. Ruisi

3. Urbnisi

از بازرگانی خارجی می‌کرد. راههای تجاری خوب، سبب شده بود که این کشور با جهان خارج ارتباط داشته باشد. کاروانهای منسوجات، عطریات، یراق، شکر، و غیره را از بیزانس و کشورهای مسلمان به گرجستان می‌آوردند. در قرن ۱۲ پشم از مصر وارد می‌شد. تفلیس مرکز تجارت داخلی و خارجی گرجستان بود. دیگر شهرها نیز به خوبی در تعامل بازرگانی فعال بودند. بازرگانان، طبقه اجتماعی مهمی را تشکیل می‌دادند. شاه و کلیسا برای خود بازرگان برده مخصوص به خود داشتند. آنها در داخل کشور تجارت می‌کردند و سهمی از کالا (موم، نمک و غیره) و پول را به اربابان خود می‌دادند.

در تفلیس بازرگانان ثروتمند حلقه‌ای از جمعیت ممتاز را تشکیل می‌دادند. با دارا بودن ثروت، آنها بر تمام کشور اعمال نفوذ می‌کردند. شاه به خوبی اهمیت بازرگانان بزرگ را برای کشور درک می‌کرد، و آنها را با تشریفات ویژه‌ای، حفاظت می‌کرد. آنها با اشرافیت فئودالی ارتباط تنگاتنگ برقرار کرده بودند، تعدادی از آنان با خرید رتبه و مقام، به جرگه اشراف پیوسته بودند. بازرگانان صنف خاص خود را داشتند که توسط پیرترین آنها که وظیفه‌اش مدیریت امور بازرگانی و برقراری ارتباط با بازرگانان خارجی بود، سرپرستی می‌شدند. فعالیتهای بازرگانان مایه کمک و دلگرمی دولت بود. قابل ذکر است که در کنار فعالیت بازرگانی، بازرگانان بزرگ، روابط اقتصادی و نیز دیپلماتیک با دیگر کشورها را نیز انجام می‌دادند. پیشرفت طبقه بازرگانان در زندگی اجتماعی با این واقعیت تصدیق می‌شود که بازرگان ثروتمندی به نام «زانکان زورا بابلی»^۱ در سازماندهی ازدواج ملکه تمار شرکت داشته و هم او بود که شاهزاده یوری بوگولوبسکی را به گرجستان آورد.

در قرون ۱۲ - ۱۱ میلادی گرجستان دارای نظام قانونمند مالی بود.

1. Zankan Zurabelli

تقاضای زیاد جمعیت زو برو می شود. تولید سفالینه‌ها (کتسی^۱) و ظروف حلبی، عطریات، آهنگری، درودگری، نانوبی، صحافی، نسخه برداری و غیره، توسعه بسیار می یابد. انتشار وسیع و توسعه صنایع متعدد در گرجستان در دوره مورد بررسی، نه تنها توسط منابع مکتوب تاریخی، بلکه بوسیله آثار هنری فرهنگ مادی نیز تصدیق می شود. در قرون ۱۱ و ۱۲ میلادی، گرجستان با ظروف طلایی، نقره‌ای و مسی مورد ملاحظه قرار می گرفت. ظروفی نیز از کریستال ساخته می شد و شیشه‌های ساده و بُرش دار نیز تولید می شد. بافندگی و سوزندوزی از قدیم‌الایام در گرجستان شناخته شده بود. صنعتگران این دوره، طبقه معینی را تشکیل نمی دادند، تعدادی از آنها برده و تعدادی انسانهای آزاد بودند. تجارت دست در دست صنعت، گسترش یافته بود. قسمت زیادی از ثروتهای ایجاد شده را کالاها (صنایع دستی، مصالح ساختمانی، شمش‌های طلا و نقره و زیورآلات ساخته شده از این فلزات، سنگهای قیمتی و غیره) تشکیل می دادند.

بر اساس نظر آکادمیسین ایوانه جاوا خیشویلی^۲ «کالایی نبود که در بازار یا نقاط روستایی خریداری نشود» یعنی ادوات کشاورزی، مواد خوراکی و غیره. موقعیت گرجستان بر سر راههای تجاری، شرق و غرب را بهم متصل می کرد - که در دوره باستان نیز شناخته بود - و در توسعه تجارت خارجی نقش مهمی داشت. این راه، گسترش ارتباط تجاری با دیگر کشورها را تسهیل می کرد. ارتباطات تجارت خارجی گرجستان با دیگر کشورها در قرون ۱۱ و ۱۲، نه تنها در ادبیات تاریخی، بلکه توسط سکه شناسی و اشیاء باستانی نیز تصدیق می شود. شاه حمایت‌های زیادی

1. Ketsi

۲ - پروفیسور ایوانه جاواخیشویلی Ivane Javakhishvili بنیانگذار دانشگاه تفلیس (۱۸۷۶-۱۹۴۰) و از مورخان بنام گرجستان است (مترجم).

دوران شکوفایی و اقتدار گرجستان

در دهه نخست قرن ۱۳ میلادی، سلطان ارزنجان و امیر ارزروم تابع ملکه تامار بودند. در سال ۹-۱۲۰۸ تامار ارجیش را تحت انقیاد خود درآورد و در سال ۱۲۱۰ نیز به شهرهای شمال غربی ایران دستیازی کردند. کوه نشینان ماوراء قفقاز مطلقاً خود را تحت سلطه ملکه تامار قرار دادند و سوگند یاد کردند که به او وفادار باقی بمانند. سیاستهای ملکه تامار توسط پسر و وارثش "لاشاگیورکی چهارم" (۱۲۲۳-۱۲۱۳) ادامه یافت. در سالهای ۱۲۲۰ گرجستان از نظر سیاسی و اقتصادی یک پادشاهی فئودالی قدرتمند بود.

قدرت سلطنتی متمرکز، در تقویت شهرها و شهرکها و توسعه تجارت و صنعت سهیم بوده و افزایش قابل توجه جمعیت شهرنشین را سبب شد. شهرها در تغییر خود، علاقمند بودند بدور از انزوای فئودالی به حیات خود ادامه دهند و در پشتیبانی از اتحاد کشور موفق شوند. تفلیس^۱ و کوتائسی^۲ موقعیت رهبری را در اقتصاد گرجستان در این دوره به عهده داشتند. روستاوی^۳، سامشویله، دمانیسی^۴، آتنی^۵، گوری^۶، ژینوالی^۷، آرتانوجی^۸، آخالسیخه^۹، خونانی^{۱۰}، خورنابوچی^{۱۱}، تلاوی^{۱۲} و دیگر شهرها نیز مطرح بودند. آغاز قرن یازدهم با رشد بالای شهرها و شهرکها همراه بوده است. صنعت از کشاورزی تفکیک می شود، کالاهای آنها با

1. Tbilisi

2. Kutaisi

3. Rustavi

4. Dmanisi

5. Ateni

6. Gori

7. Zhinvali

8. Artanuji

9. Akhaltsikhe

10. Khunani

11. Khornabuji

12. Telavi

پابرجا مانده‌اند. کلیساهایی که با سبک بازیلیک در بولنیسی^۱ و اوربنیسی^۲ وجود دارند، به قرن پنجم تعلق دارند و گنبد چلیپایی کلیسای جواری^۳ در پایان قرن ششم و اوایل قرن هفتم در نزدیکی متسختا، در محل تلاقی رودهای آراگوی^۴، و متکواری^۵ (کورا) ساخته شده‌اند که از آثار ارزشمند معماری هستند. در تاریخ این آثار به قرن پنجم و ششم میلادی برمی‌گردد که گواه سطح بالای هنر معماری در گرجستان است.

(پروین معظمی گودرزی)

1. Bolnisi
4. Aragvi

2. Urbnisi
5. Mtkvari

3. Jvari

شده‌اند که کارهای اصلی هنر جواهر کاری است.

به موازات هنر زرگری، حرفه‌های دیگری توسعه پیدا کرد: توسعه آجر، ظروف شیشه‌ای، سلاحهای فلزی و غیره... دولت و قدرت فرهنگی کارتلی در دوره کلاسیک یکی از عوامل اصلی در فرایند شکل‌گیری مردم‌گرایی بود. در آن زمان بود که بطور مساعدی ثبات ملیت گرجی شرقی (کارت) شکل گرفت، که متعاقباً نقش یک وسیله پیوند در آفرینش گرجی را بازی کرد. این فرایند کمی بعد تکمیل شد - در زمان گسترش نفوذ کلیسای مسیحی در سراسر گرجستان و ظهور یک دولت فئودالی واحد گرجی.

در سالهای ۳۳۰، مسیحیت به عنوان دین رسمی و دولتی گرجستان اعلام شد، این دوره برآغاز توسعه زیاد هنر و ادبیات دلالت دارد. اعضای انجمن‌های عالی‌رتبه کارتلی و آگریسی، با ادبیات و فلسفه شرق و غرب به خوبی آشنایی داشتند. در میان آنها دانشمندان و فیلسوفان والامقامی چون: پتر ایبرایی و ایوانی لازی (قرن پنجم) وجود داشتند. مراکز فرهنگی و هدایت افکار نیز در گرجستان به وجود آمده بود که بعضی از آنها اهمیت بین‌المللی داشتند. در قرن چهارم مکتب علم معانی بیان و فلسفه در نزدیکی فازیس (پوتی امروزی) شکل گرفت. در کنار نخبگان محلی، دانشجویانی از خارج نیز برای آموختن به این مدرسه می‌آمدند. این مدرسه همچنین محل تحصیل فیلسوف و ناطق مشهور یونانی تِمِستِیوس^۱ بود که می‌گوید پدرش اوگنیوس، دانش را در همین مدرسه بدست آورد.

مسیحیت ادبیات کهن گرجی را نابود کرد و شروع به ایجاد ادبیات مربوط به خود کرد که اغلب شامل آثار ترجمه شده بود. قدیمی‌ترین کتابها و سپس انجیلها و "وصیت نامه قدیمی" از منشاء یونانی و سریانی ترجمه شدند. بزودی کارهای اصلی، اغلب تاریخ انبیاء و قدیسین ظاهر شدند. "شهادت شوشانیک" گرجی قدیمی، در قرن پنجم نوشته شده بود. چنین کار دیگری از نویسنده‌ای گمنام، تحت عنوان در "شهادت استاته متسختی" از قرن ششم رسیده است.

آثار معماری کلیسایی و نیز تعداد ساختمان غیر مذهبی (برای مثال قلعه اوجارما) تا امروز

اطلاعات فرهنگی

آثار فرهنگ مادی گواه بر سطح بالایی از هنر معماری و ساختمان سازی، زرگری، نقاشی و شیشه گری است. پیشرفتهای فرهنگی و قدرت اقتصادی در حفاری متسختا - آرمازی، اوپلیس تسیخه،^۱ وانی، تسیخه گوجی^۲، مورد تأیید قرار می‌گیرد. فرهنگ مادی دوره‌ای که در ناحیه شکل گرفته است، آثار معماری آن توسط عظمت و لطافت شکل آنها، متمایز می‌شود. قابل ملاحظه است که در متسختا اداره‌ای برای معماران و هنرمندان برجسته وجود داشت. از آثار ارزنده آرماز - تسیخه (ارگ) - شاه نشین است، که باید مستثنی شود. از این نوع، قلعه بزرگ دیگری در روستاهای تسیستاموری در ناحیه متسختا است که به نام زدان - تسیخه^۳ شناخته می‌شود و مؤلفان خارجی آن را سنوسامورا^۴ نام برده‌اند. از آثار معماری دوره کلاسیک در گرجستان غربی قابل ملاحظه‌ترینشان آنهایی هستند که دروانی قرار دارند. گورستان (بقعه) اعضای خانواده سلطنتی و اشراف که در متسختا یافت شده‌اند، نمونه کاملی از آثار معماری‌اند. زیورآلات طلایی که سنگهای قیمتی در آن کار گذاشته شده، یعنی انگشتر، گوشواره، دستبند، آویزها، منجق‌ها، الماسها، و غیره در اینجا یافت

1. Uplistsikhe

2. Tsikhe- Goji

3. Zedan- Tsike

4. Seusamora

جایگاه زنان گرجی در دوره صفویه

در کنار مردان گرجی که به بالاترین مقامات و مناصب کشوری و لشکری دوره صفویه رسیدند، نباید از نقش زنان گرجی در این دوره غافل شد. تاورنیه درباره زنان گرجی چنین می‌گوید: «شاه حق دارد که زنان گرجی را از دیگران عزیزتر بشمارد زیرا مانند زنان کشور ما [ایتالیا] مهربان و رئوف و ملایم و تقریباً همگی از خانواده‌های اصیل و نجیبند و بی‌شک زیباترین موجودات آسیا هستند زنان سیه چرده ایرانی هرگز به پای ایشان نمی‌رسند».^۱ زنان گرجی به دلیل نجابت و وجاهت مورد توجه قرار می‌گرفتند، چنانکه بسیاری از بزرگان ایران و بیزانس زنان گرجی اختیار می‌کردند. مادر مارتا که از او بنیادگذار دولت صفوی متولد شد گرجی بود. شاه طهماسب، شاه عباس اول، شاه صفی، شاه عباس دوم، شاه سلیمان دوم، خواجه نظام‌الملک طوسی، و بسیاری از بزرگان ایران زمین زنان گرجی اختیار نمودند.

زنان گرجی می‌توانستند بر پادشاهان تأثیر بگذارند. چنانکه شاه عباس اول به خاطر زنان گرجی خود زبان گرجی را فرا گرفته بود.^۲ آنها با شخصیت و نفوذ خود^۳ می‌توانستند در امور سیاسی خصوصاً از طریق حرم دخالت کنند چنانکه در جانشینی طهماسب زنان گرجی نیز در کنار مردان گرجی در تلاش ناموفق برای به سلطنت رساندن حیدر میرزای گرجی نقش ایفا نمودند. خون گرجی در عروق خانواده سلطنتی و طبقات حاکمه ایران جریان داشت و خانواده‌های معروف اصفهان نیز غالباً زنان گرجی را به همسری برمی‌گزیدند.^۴

(سعید مولیانی)

۱. زندگانی شاه عباس اول، ج ۲، ص ۵۷۶، به نقل از سفرنامه دل‌واله، ج ۲، ص ۶۱، ج ۴، ص ۳۴۰.

۲. همان، ج ۲، ص ۳۳۶. ۳. انقراض سلسله صفویه و...، ص ۱۰.

۴. تاریخ تحولات سیاسی و...، ج ۱، ص ۶۲.

شما هر درسی را که می‌خواهید در برنامه دروس مدرسه قرار دهید.

درخشانترین دوره زندگی ملاصدرا از لحاظ فوایدی که به جامعه رسانید و طی آن کتب فراوان و ارزشمندی تألیف نمود، دوره‌ای است که او بعد از مراجعت از کبک در شیراز شروع به تدریس کرد.

الله‌وردیخان با این اقدام دانشگاهی به مفهوم واقعی آن روز تأسیس کرد که در آن علاوه بر حکمت، فقه، ادب، نجوم، علم حساب، هندسه، زمین‌شناسی، جانورشناسی، گیاه‌شناسی و شیمی تدریس می‌شد. ملاصدرا در پناه فرهنگ دوستی و آزاداندیشی الله‌وردیخان گرجی تألیفات فراوانی از خود به جای گذاشت، اما مهمترین حاصل عمر وی بنیاد نهادن حکمت متعالیه بود. بدینوسیله یک گرجی مسیحی‌زاده به عالم تشیع خدمتی عظیم نمود.^۱

۱. سامی، علی؛ شیراز دیار سعدی و حافظ، چاپخانه موسوی شیراز، ۴۷، صص ۳۵۴-۳۵۰.

الله‌وردیخان پل را به خرج خود ساخته است.^۱ این پل که هم اکنون هر روزه هزاران سیاح ایرانی و خارجی از آن دیدن می‌کنند به سی‌وسه پل به خاطر تعداد دهانه‌های آن شهرت دارد. شخصی نقل می‌کرد الگوی الله‌وردیخان در انتخاب سی‌وسه دهانه برای پل توجه وی به سی‌وسه حرف الفبای گرجی یعنی زبان خودش بوده است. دور از انصاف است که این پل به جای اینکه به نام بانی آن نامگذاری شود به سی‌وسه پل شهرت یافته است.

۲. مدرسه خان شیراز

مدرسه خان از مدارس بزرگ و معروف و قدیمی شیراز است که در زمان الله‌وردیخان شروع و در زمان پسرش امامقلی خان اتمام پذیرفت. این مدرسه هنگام آبادانی یکصد حجره برای اقامت یکصد طلبه داشته است و چهار طرف آن چهار باغ برای تفریح طلاب بوده است. الله‌وردیخان که از سال ۱۰۰۴ تا ۱۰۲۲ حاکم فارس بود مردی آزاداندیش بود و روحیه این سردار آزاده با اتزوا و حبس افکار آزاداندیش و الهی سازگار نبود به همین خاطر وی ملاصدرا، را که توسط علمای اصفهان تکفیر و در کهک قم تبعید شده بود به شیراز دعوت کرد. او نامه‌ای بدین مضمون به ملاصدرا نوشت، «من نمی‌توانم به کهک بیایم تا بتوانم از محضر درس شما استفاده کنم و به همین جهت در شیراز بنای مدرسه‌ای را برای شما شروع کرده‌ام و همین که تمام شد اطلاع می‌دهم که بیایید و در این مدرسه تدریس کنید».

الله‌وردیخان مدرسه را با هزینه خود ساخت و قبل از آنکه ساخت آن به پایان برسد چون دید طول خواهد کشید همین که قسمت‌های ضروری برای استفاده استاد و طلاب مهیا شد از ملاصدرا درخواست کرد به شیراز بیاید.

در شأن و مقام این مرکز مهم علمی و سطح فرهنگی شیراز همین بس که در زمانی که شرط ورود طلاب به بعضی از مدارس اصفهان فرا نگرفتن علوم معقول بود، یکی از شرایط تدریس و تحصیل مدرسه‌خان این بود که حتماً باید یک مدرس علوم معقول در آنجا تدریس نماید. الله‌وردیخان در وقتنامه تصریح کرد که اختیار تدریس را به شما واگذار می‌کنم تا این که

۱. سفرنامه دن‌گاریا، ص ۲۲۱.

برابر نبود. او با سی هزار سوار مجهز و جنگ‌آموده‌ای که در اختیار داشت بر تمام ولایات جنوبی ایران و سواحل و جزایر خلیج فارس حکمران بود شاه عباس در جنگهای بزرگی که با دولت عثمانی می‌کرد بیشتر به نیروی نظامی او متکی بود.^۴ وی «در اصابت رأی و حسن تدبیر سرآمد عقلاء زمان و در دلبری و تهور و دلاوری مسلم اکفاء و اقران بود».^۵

الله‌وردیخان بعد از یک عمر خدمت به ایران در روز دوشنبه چهاردهم ربیع‌الثانی سال ۱۰۲۲ درگذشت و وی را در مقبره‌ای که به دستور خودش برایش در مشهد ساخته بودند به خاک سپردند.

اقدامات عمرانی و فرهنگی

۱. پل الله وردیخان در اصفهان

دوران سلطنت شاه عباس اول به لطف اقدامات وی و داشتن امرا و سردارانی لایق، دوران اوج و اعتلای هنر، فرهنگ، معماری و تجارت دوره صفویه و ایران می‌باشد. الله‌وردیخان نیز در این امر سهمی بسزا داشت وی در آبادانی اصفهان با ساختن پل بر روی زاینده‌رود، نقش ایفا نمود و عمل عظیم وی یکی از عوامل ایجاد ضرب‌المثل اصفهان نصف جهان گردید.

این پل از پلهای درجه اول عالم^۶ شاهکار هنر معماری و شگفت‌آفرین^۷ و از بهترین آثار معماری کشور ایران می‌باشد.^۸ و به قول لرد کرزن «انسان هیچ انتظار ندارد برای دیدن آنچه که روی هم رفته می‌توان آن را با شکوه‌ترین پل دنیا نامید ناچار از مسافرت به ایران باشد».^۹ دن گارسیا در این خصوص می‌نویسد: «این پل نیز از بناهای الله‌وردیخان است و با اینکه دشمنان و حاسدانش می‌گویند این بناء با پول شاه ساخته شده است نمی‌توانند انکار کنند که بانی شخص اوست. اما عقیده عموم مردم که حقیقت نیز همان است این است که

۴. زندگانی شاه عباس اول، ج ۲، ص ۴۳.

۵. عالم‌آرای عباسی، ج ۲، ص ۶۹۶.

۶. تاریخ ایران، ج ۲، ص ۲۸۹.

۷. سفرنامه شاردن، ج ۴، ص ۱۵۲۷.

۸. سفرنامه دن‌گاریا، ص ۲۲۱.

۹. ایران عصر صفوی، ص ۱۶۷.

تا سال (۱۰۰۳ ق) الله‌وردیخان گرجی یکی از قدرتمندترین افراد کشور صفوی شده بود.

در سال ۱۰۰۵ به خاطر سرکشی طایفه افشارکوه کیلویه خصوصاً ارشلو و کندورلو شاه عباس حکومت کهکیلویه را نیز به الله‌وردی خان مفوض گردانید و تنبیه و تأدیب متمردان را به عهده وی گذاشت

شاه عباس در پی اصلاحات نظامی خود مقام جدید صدر لشکر را ایجاد کرد. الله‌وردیخان که لیاقت و شایستگی خود را در دفع و رفع آشوبگران و وفاداری به شاه ثابت کرده بود در سال ۱۰۰۶، اولین فردی بود که بدین مقام رسید. با انتصاب وی به مقام سپهسالاری ایران، قدرت او به اوج خود رسید. وی اولین نماینده اشرافیت جدید غلامان در ایران شد.

الله‌وردیخان اقدامات نظامی و فرهنگی و عمرانی فراوانی جهت اعتلای دولت صفوی

انجام داد. بی شک می‌توان گفت خدماتی که این گرجی برای آواره‌کنندگانش انجام داد هیچ امیر ایرانی در دوره صفوی انجام نداده است. با رشادت وی لار، بحرین، گمبرون فتح شد. در لشکرکشیهای شاه عباس علیه عثمانیان وی دست راست شاه صفوی بود و اگر امروز حکمت متعالیه و فلسفه ملاصدرا مایه فخر شیعیان است از قبل فرهنگدوستی وی می‌باشد. پل زیبای سی‌وسه‌پل در اصفهان که «شاهکار هنر معماری و بسی‌باشکوه»^۱ و «یکی از بهترین آثار معماری کشور»^۲ می‌باشد به دستور و با هزینه وی ساخته شد. خاندان اوندیلادزه قدر آزاداندیشی و گوهر آزادی را به خوبی درک می‌کردند.^۳

«شاه عباس الله‌وردیخان را از همه سرداران بزرگ ایران عزیزتر و محترمتر می‌داشت و چون پیر بود همیشه او را پدر خطاب می‌کرد. هیچ یک از سرداران با او در مقام و مرتبت

۲. سفرنامه دن‌گاریا، ص ۲۲۱.

۱. سفرنامه شاردن، ج ۴، ص ۱۵۲۸.

۳. مطالعات گرجی - ایرانی، ص ۵۷.

بالای اجرایی را اشغال کرده بودند.^۱

در منابع به لیست طولی از اسامی امرا و حکام گرجی برمی‌خوریم. آنها در شمالی‌ترین نقطه سرزمین امپراطوری ایران (قراباغ)، در جنوبی‌ترین نقطه امپراطوری (هرمز)، در شرقی‌ترین نقطه (قندهار)، و در غربی‌ترین نقطه (بغداد) حکومت می‌کردند. نه تنها در دوره صفویه بلکه در دوره افشاریه، زندیه و قاجاریه نیز بسیاری از گرجیان سرشناس و جزء ارکان حکومت بوده‌اند.

الله وردی خان (الوردی خان) اوندیلادزه زندگینامه

الله‌وردی خان از خاندان فتودالی و اصیل گرجی اوندیلادزه می‌باشد. نام خاندان فتودالی اوندیلادزه در فرامین و اسناد تاریخی گرجی مربوط به قرن ۱۳ م، که یکی از ایشان سمت حاجب دربار داشت آمده است. همچنین در قرن پانزدهم میلادی به خاطر نقش مهم در مبارزات داخلی گرجستان ذکر شده است.^۲

نام وی کاملاً گرجی نمی‌باشد، به دو دلیل می‌توان این مطلب را ثابت نمود، یکی این که این نام در منابع و متون تاریخی ایران قبل از وی مشاهده نشده است و دوم اینکه ناحیه‌ای بدین نام و کلیسایی بدین نام در کاخ گرجستان وجود دارد، که نام او از آن گرفته شده است. در طی یکی از لشکرکشی‌های چهارگانه شاه طهماسب به گرجستان (به احتمال فراوان لشکرکشی چهارم) الله‌وردی به عنوان اسیر به ایران آورده شد. او در جوانی در مقابل سی سکه طلا به فروش رسید و بعد از اینکه چندین بار در معرض خرید و فروش واقع شد، به خاطر لیاقت و صداقت به دربار شاه طهماسب صفوی راه یافت.^۳

۲. مطالعات گرجی - ایرانی، ص ۵۶.

۱. سازمان اداری حکومت صفوی، ص ۲۶.

۳. سفرنامه پیترودلواله، ص ۳۳۱.

حکام و امرای گرجی عصر صفویه

گرجیان فرزندان سرزمین کوهستانی قفقاز مردمانی سخت‌کوش و جنگجو بار آمده و رشادت آنها توجه بسیاری از سیاحان اروپایی و اقوام مختلف را به خود معطوف نموده است. خواجه نظام‌الملک طوسی، وزیر با تدبیر سلاجقه در بحث از افراد تشکیل دهنده سپاه وجود گرجیها را به عنوان مردانی نیک ضروری می‌داند.^۱ دوره اوج خدمات گرجیها در تعالی اهداف سایر ملل در ایران عصر صفوی می‌باشد.

با حملات شاه طهماسب اول به گرجستان تعداد کثیری از گرجیها به ایران وارد شدند. ورود این گروه نژادی جدید تغییر عمیقی در طبیعت جامعه صفوی پدید آورد و تأثیرات عمیقی بر نهادهای نظامی و سیاسی کشور نهاد.^۲

گرجیها در ایران به زودی و با سرعت پله‌های ترقی را پیمودند. چنانکه در پایان دوره سلطنت شاه طهماسب و در منازعات جانشینی او یکی از دو جناح ذی نفوذ و مدعی را تشکیل می‌دادند. در زمان سلطنت فرزند وی محمد خدابنده یک گرجی به نام کیخسرو بیک را در مقام للگی فرزند وی می‌بینیم. شایان ذکر است این مقامی بود که تنها به بزرگان قزلباش داده می‌شد و وی اولین غیر قزلباش است که بدین مقام والا دست یافته است.^۳

با سیاست‌های شاه عباس که سعی در کاستن از قدرت قزلباشها و تاجیک‌ها داشت، در دوره سلطنت وی گرجیها به بالاترین مناصب و مقامات لشکری و کشوری دست یافتند. بر اساس برآورد مینورسکی گرجیها و سایر قفقازیها در پایان سلطنت شاه عباس اول^۱ مناصب

۱. طوسی، خواجه‌نظام‌الملک، سیاستنامه، به کوشش جعفر شعار، انتشارات کتابهای جیبی، تهران، ۵۸، ص ۱۲۲.

۲. ایران عصر صفوی، ص ۶۳. ۳. عالم‌آرای عباسی، ج ۱، ص ۳۳۰.

اصفهان رانده است که بعد از حمله شاه عباس به ایران آمده بودند. شاه عباس سعی می کرد آنها را مسلمان نماید ولی با امتناع آنها موقعیتشان که از سوی دربار تأمین مالی می شدند به خطر افتاد و مورد بی مهری واقع شده در عسرت و تنگدستی روزگار می گذرانیدند.

بعد از بنیاد نهادن شهر بازرگانی و پررونق نجف آباد در ۲۵ کیلومتری غرب اصفهان به پیشنهاد شیخ بهایی برای تهیه آذوقه شهر اصفهان، گرجیهایی که در اصفهان ساکن بودند بدان شهر روانه شدند اما بعد از چند سال زندگی به دلیل ناسازگاری با سایر ساکنان و نزاعی که میان آنها روی داد به سوی نواحی غربی تر روانه شدند. آنها در مسیر حرکت خود به ناحیه کوهستانی فریدن رسیدند و چون آب و هوا و اقلیم آن را با آب و هوا و شرایط طبیعی سرزمین آباء و اجدادی خود تا حدی همسان یافتند در آنجا طرح اقامت انداختند وینای زندگی جدید خود را گذاشتند.

گرجیهای فریدن به دو شعبه شمالی و جنوبی تقسیم شدند. شعبه شمالی به سوی دشت و شعبه جنوبی به سوی کوهستان رفتند. دسته اول محل سکونت خود را توری و دسته دوم سرزمین خود را به یاد ناحیه ای معروف در گرجستان مارتقویی نامیدند. بعدها این نام از حالت عمومیت خارج شد و لفظ سوپلی (آبادی) جایگزین آن شد که هم اکنون تمام گرجیان ایران این شهر را بدین نام می خوانند. سوپلی به عنوان بزرگترین شهر گرجی نشین ایران و بزرگترین میراث دار فرهنگ و ادب و زبان گرجی نقش تاریخی خود را در حفظ و انتقال میراث گرجی برای مدت مدیدی حفظ کرد و اکنون نیز گرجیان آن با علاقه و شوق و افتخار در راه حفظ و اعتلای فرهنگ و تمدن و زبان گرجی می کوشند گرچه در این میان نباید از بعضی افراد که به علت کمی بینش و عدم تعصب نسبت به هویت خود در صدد فراموش کردن زبان مادری خود هستند غافل شد.

کشورش با خود آورده است و چون ایرانیان او را به تغییر دین مجبور کرده‌اند و دیگر شایستگی تملک آن را ندارد و وظیفه خود می‌داند که تصویر را در اختیار کسانی بگذارد که حرمتش را نگاهدارند. سفیر تصویر را از وی گرفت و تقدیس کرد. و دستور داد به دقت از آن حفاظت شود».^۲

اصفهان و فریدن

شاه عباس اول جهت پیشبرد اهداف خود گرجیهای زیادی را به خدمت گرفت. این عده کثیر در تشکیلات نظامی و اداری دولت صفوی، خصوصاً در دوره شاه عباس مصدر خدمات ارزشمند و فراوانی شدند. هنگامی که شاه عباس پایتخت صفویان را از قزوین به اصفهان انتقال داد، این عده کثیر به همراه خانواده‌هایشان وارد اصفهان گردیدند و در آن شهر سکنی گزیدند.

از سیاحان اروپایی، دن‌گاریس^۱، آدام اولتاریوس^۲، کمپفر^۳، پیترو دلاواله^۴ و شاردن^۵ به زندگی و سکونت گرجیها در اصفهان اشاره کرده‌اند.

کمپفر تعداد گرجیهایی که در اصفهان سکونت گزیده و مسلمان شده بودند را بیست هزار تن تخمین زده است. دن‌گاریس علت خلق و خوی خوب اصفهانیها را حشر و نشر آنها با گرجیها و آرامنه مهربان بیان کرده است. پیترو و دلاواله سخن از دیدار با چند خواهر گرجی در

۲. سفرنامه دن‌گاریس، صص ۹۳-۹۲.

۱. سفرنامه دن‌گاریس، ص ۲۳۱.

۲. اولتاریوس. آدام، سفرنامه آدام اولتاریوس، ترجمه احمد بهپور، انتشارات ابتکار، تهران، ۶۷، ص ۲۴۲.

۳. سفرنامه کمپفر، ص ۲۶۸. ۴. سفرنامه پیترو دلاواله، صص ۵۷ و ۱۷۰.

۵. سفرنامه شاردن، ج ۴، ص ۱۴۹۹.

فارس

فارس به دلیل اینکه فرمانروایان آن از خاندان فتودالی اوندیلادزه گرجی بودند می توانست به راحتی مورد توجه مهاجران قرار گیرد. الله وردی خان و امامقلی خان که خدمات عمرانی و نظامی فراوانی به دولت شاه عباس اول نمودند، در نواحی جنوبی ایران مانند حکامی مستقل عمل می کردند چنان که شاه عباس در طول بیش از چهل سال پادشاهی خود حتی یک بار رفتن بدان نواحی را لازم ندید. سیاحان اروپایی مخصوصاً دنگارسیا سفیر پرتغال از امامقلی خان به عنوان پادشاهی مستقل، با کفایت و با لیاقت یاد کرده اند. هنگامی تمجیدهای دنگارسیا برای ما ارزشمند و صحیح و قابل قبولتر می نماید که بدانیم امامقلی خان در همان اوقات که این سفیر به ایران آمده بود هرمز را از دست کشور متبوعش گرفته و هموطنانش را اخراج کرده بود.

شاردن در سفر خود از اصفهان به شیراز در آسپاس (از نواحی ایزدخواست) از گرجیهایی یاد می کند که بعضی از آنها تغییر مذهب داده و به اسلام گرویده بودند و بعضی به خاطر علاقه فراوان به شراب به کیش خود باقی مانده بودند.^۱

دنگارسیا نیز شرح غم انگیزی از کودک معصوم گرجی که با وی صحبت کرده است، ارائه می دهد: «روز دوشنبه سی ام اکتبر چند کولی دف نواز همراه همان پسر گرجی که هنگام ورود سفیر به لار در همین گروه نوازندگان می رقصید نزدیک خیمه ها آمدند و به نواختن پرداختند. پسر گرجی پس از اتمام رقص نزد سفیر آمد و تصویری به اندازه یک پا [تقریباً ۳۰ سانت] از زنی برهنه که طفلی در آغوش داشت و در سبیدی پر گل نهاده شده بود به وی تقدیم کرد. این تصویر اگر چه به کلی عریان بود اما ... چیزی خلاف عفت در آن مشاهده نمی شد.

پسر گرجی که زانوزده و اشک می ریخت سبد محتوی تصویر را به سفیر داد و به وسیله مترجمی به وی گفت که این تصویر مریم عذرا است و او آنگاه که مسیحی بود آن را از

۱. سفرنامه شاردن، ج ۴، ص ۱۳۷۴.

اسکان یافتن گرجیها در ایران

گرجیهایی که در دوران حکومت صفویه وارد ایران شدند در نقاط مختلفی از این سرزمین سکنی گزیدند، چنان که شاردن می‌گوید: «در این روزگاران افراد گرجی در سراسر ایران پراکنده‌اند... این پراکندگی را سبب این است که شاه عباس کبیر و جانشینانش مایل بودند جملگی را به کار بگمارند و به هر جا بفرستند و از آن زمان که گرجستان به تصرف ایران درآمده عده زیادی از مردم گرجستان را به ایران کوچانده‌اند اکنون همه کوچ کنندگان در کاری که بدان پرداخته‌اند پیشرفت کرده‌اند و زندگی پرآسایشی دارند و بسی کارهای مهم که به دست گرجی تباران اداره می‌شود».^۱

گرجیهایی که در دوران سلطنت شاه طهماسب اول به ایران داخل شدند به احتمال زیاد در پایتخت آن زمان صفویه یعنی قزوین و نواحی نزدیک آن ساکن شدند، چرا که آنها به زودی توانستند در دربار شاه طهماسب گروهی بانفوذ و صاحب موقعیت و قدرت را تشکیل دهند و شاه عباس اول در ابتدای سلطنت خود به آسانی بدانها دسترسی داشت تا نیروی سوم خود را از آنها تشکیل دهد.

تنها موردی که در عالم آرای عباسی به محل اسکان گرجیها اشاره شده است، مربوط به اسکان سه هزار خانوار از گرجیهایی می‌باشد که در حمله سال (۱۰۲۵ ق / ۱۶۱۶ م) توسط عیسی خان قورچی‌باشی به فرح‌آباد مازندران کوچانده و در آنجا طرح اقامت انداختند.^۲ لیکن از سفرنامه‌های سیاحان اروپایی^۳ می‌توان به راحتی نقاط دیگری را که جمعیت عظیمی از گرجیها در آنجا ساکن بوده‌اند شناسایی نمود این مناطق عبارتند از: فارس، اصفهان و مازندران.

۲. عالم‌آرای عباسی، ج ۲، ص ۹۱۳.

۱. سفرنامه شاردن، ج ۳، ص ۱۱۹۴.

۳. سفرنامه دن‌گاریسیا، دلاواله، شاردن، کمپفر، آدام اولتاریوس.

اسب و شمشیر سپری شده بود، و ایرانیان که شدیداً از لحاظ تکنیک و فنون نظامی عقب مانده بودند به دو معاهده با شرایط سنگین و ننگین تن دادند.

بعد از انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ م روسیه، در گرجستان جمهوری دموکراتیک اعلام شد؛ اما ارتش سرخ در سال ۱۹۲۱ م آن را نقض کرد و تا سال ۱۹۹۰ - سال فروپاشی شوروی - این کشور جزء جمهوریهای سوسیالیستی شوروی بود. بعد از فروپاشی شوروی در گرجستان جمهوری مستقل دموکراتیک تشکیل شد و اکنون گرجستان بعد از قرن‌ها تلاش و مبارزه با تسلط بیگانگان سرافرازانه برای اعتلای فرهنگ و تمدن خود و تجدید عصر طلایی می‌کوشد. ایدون باد

طی حملات متعدد و سنگین خود به گرجستان بیش از دویست هزار گرجی را به ایران کوچاند، این دسته از گرجیها، علاوه بر ایفای نقش در تشکیلات لشکری و کشوری در شکوفایی اقتصاد دولت صفوی نقش بسزایی داشتند.

گرجیهایی که در طی حملات شاه عباس اول، به ایران وارد شدند در نواحی مختلفی چون: اصفهان، فارس، مازندران سکنی گزیدند. از نوشته‌های سیاحان اروپایی و مورخین ایرانی چنین برمی آید که زمان و نحوه تغییر دین گرجیها که ابتدا همگی عیسوی بودند متفاوت بوده است؛ اما به صورت کلی تر چنین می توان گفت: دسته‌ای که به تشکیلات لشکری و کشوری دولت صفوی وارد می شدند باید تغییر دین می دادند، گرچه اکثراً این تغییر دین ظاهری بود، اما اکثر کسانی که در نقاط مختلف ایران سکونت گزیدند در تغییر دین اکراه و اجباری نداشتند؛ اگر چه به مرور همگی به دین اسلام و مذهب شیعه درآمدند.

بعد از صفویان، نادر - آخرین جهانگشای بزرگ شرق - به گرجستان تاخت و بسیاری از مردم آنجا را با اکراه و اجبار به زادگاه خود خراسان کوچاند.

آخرین پرده ترازوی تاریخ گرجستان را مردی سادیسمی و حیله‌گر و بی‌رحم اجرا کرد، آقامحمدخان بعد از اینکه در کرمان هزاران چشم را از حدقه درآورد، در تفلیس - در حالی که گرجیها تسلیم شده به استقبالش آمدند - چنان کرد که قلبی که از شنیدن اعمالش نرنجد و چشمی که اشک نریزد، مصداق شعر معروف سعدی خواهد بود که گفت:

تو کز محنتِ دیگران پی‌غمی نشاید که نامت نهند آرمی

اعمال آقامحمدخان در گرجستان چنان بود که در دل آن مردم کوچکترین علاقه و پیوستگی نسبت به ایران باقی نگذارد.

گرجیها که قبل از تشکیل دولت صفوی در ایران در صدد ایجاد روابط و اتحاد با روسیه بودند بعد از متحمل شدن حملات سنگین صفویان و آقامحمدخان قاجار که منادی اسلام بودند، از روسیه خواستند تحت‌الحمایگی آنها را بپذیرد، در سال ۱۷۸۳ م طبق معاهده گئورگیوسک گرجستان تحت‌الحمایه روس شده و در سال ۱۸۰۱ م روسیه، گرجستان را به عنوان یکی از فرمانداریهای خود اعلام نمود و رژیم تزاری در گرجستان برقرار شد.

ایران و روسیه بعد از این امر به دو دوره جنگهای خونین دست زدند، اما دیگر زمان

اسماعیل، اخلاف وی - کسانی که اگر از قانون برادرکشی در امان می ماندند گاه نیمی از عمر خود را در حرمسرا می گذراندند و آنگاه که دست تقدیر آنها را بر اریکه قدرت می نشاند تنها سیل خون بود که می توانست عقده های فرو خفته شان را ارضاء کند - در طی دو قرن غمناکترین پرده های تراژدی تاریخ گرجستان را به نمایش گذاردند.

اسکندر بیک ترکمان - مورخ مخصوص شاه عباس اول - در تاریخ خود به تواتر از قتل و غارت گرجستان و ویرانی آن به دست صفویان سخن رانده است، او بارها گفته است: بعد از حملات شاه عباس دیگر بویی از آبادانی در گرجستان به مشام نمی رسید و قزلباشان بر هیچ منتفسی ابقا نکردند، چنان که بعید است تاکنون چنین وقایعی بر این مردم رفته باشد.

حملات صفویان به گرجستان دو نتیجه مهم داشت، ابتدا قتل و کشتار عده زیادی از مردم گرجستان خصوصاً در ناحیه کاخت و ویرانی کاخت و کارتل، و دوم کوچاندن جمع کثیری از گرجیها به ایران با اکراه و اجبار.

شاه طهماسب طی حملات خود به گرجستان بیش از سی هزار گرجی را به ایران وارد ساخت، گرجیها در ایران به سرعت مندرج ترقی را پیمودند، چنان که در اواخر پادشاهی شاه طهماسب، طبقه ای ذی نفوذ و قدرتمند را در دربار صفوی تشکیل می دادند، آنها به تلاش وسیع اما ناموفقی جهت بر تخت نشاندن شاهزاده ای گرجی دست زدند.

شاه عباس اول صفوی که در دوران اقتدار و مهارت گسیختگی امرای قزلباش و به دست آنها بر تخت نشست تصمیم گرفت از قدرت امرای قزلباش کاسته، آنها را مهار نماید بدین ترتیب وی در مقابل دو نیروی ترک و تاجیک، نیروی سوم را سازماندهی نمود. نیروی سوم معروف وی را قفقازیها و در رأس آنها گرجیها تشکیل می دادند. گرجیها به سرعت به بالاترین مقامات و مناصب لشکری و کشوری ارتقاء یافتند. در منابع و مآخذ دست اول دوره صفویه به اسامی فراوان و متعدد امرا، حکام و سرداران گرجی برمی خویم که در تشکیلات لشکری و کشوری صفویان، در صدر امور بوده اند؛ چنانکه اولین سپهسالار شاه عباس، الله وردیخان اوندیلادزه بود، که پیش از رسیدن بدین مقام به سرعت پله های ترقی را با صداقت و لیاقت خود پیموده بود.

شاه عباس علاوه بر سازماندهی گرجیهایی که در زمان جدش وارد شده بودند خود در

شاه داویدبانی که نوجوانی شانزده ساله بود با کفایت و لیاقت بی نظیری به اصلاحات و اقدامات عظیمی جهت اعتلای گرجستان و اخراج بیگانگان دست زد. وی سلاجقه را از گرجستان اخراج نمود و فرهنگ و تمدن گرجستان را ترقی داد. در زمان ملکه تامار، گرجستان به ذروه ترقی تمدن و فرهنگ خود رسید، در قرن سیزدهم میلادی اقدامات داویدبانی و ملکه تامار به گل نشست و موجد عصر طلایی گرجستان شد.

با شروع حملات ویرانگرانه مغولان، گرجستان نیز از این بلیه در امان نماند، اما قبل از حمله وحشیانه مغولها، جلال الدین خوارزمشاه که از دست مغولان می‌گریخت تراژدی غمناکتری از آنچه مغولان در ایران آفریدند، خلق کرد و به دنبال او نیز مغولان گرجستان را تالان کردند. گرجیها به تلاش عظیمی جهت اخراج مغولان دست زدند و بعد از اخراج مغولان شروع به اقداماتی جهت توسعه فرهنگ و تمدن و تجدید خاطره دوران طلایی دست گشادند، اما به زودی دفتر این ایام با حملات جهانگشایی هراس‌انگیز بسته شد. تیمور لنگ هشت بار به گرجستان تاخت و همه جا را ویران ساخت و گرجستان دوباره به تباهی افتاد.

بعد از حملات ویرانگر تیمور لنگ، تاخت و تاز عثمانیان که کمتر از قتل و غارت‌های مغولان و تیموریان نبود، آغاز شد. در آستانه ورود از قرن پانزدهم به شانزدهم، گرجستان به شدت تجزیه و به واحدهای سیاسی جداگانه و شاهزاده‌نشین‌هایی تقسیم شد. همراه با افول اقتدار دولت مرکزی در گرجستان، دولت مجاور آن به سرعت در حال پیمودن پله‌های ترقی بودند.

سیاست همسایگان گرجستان مبتنی بر توسعه ارضی بود. بدین ترتیب سه نیروی خردکننده و متزاید ایران، عثمانی و روس از سه جهت گرجستان را درگیر کلاف سردرگم و پیچیده‌ای از مناسبات و مخاصمات خود نمودند.

شاه اسماعیل اول صفوی بنیادگذار دولت صفوی که از اجدادش جز خرقه و کشکولی نداشت از همان اوان سلطنت و جوانی بنای حمله به گرجستان را گذارد. قبل از او شیخ جنید و شیخ حیدر که اجدادش بودند نیز بارها به بهانه گسترش اسلام به سرزمین چرکسها حمله کرده، و جان خود را نیز بر سر همین مسأله باختند، رسیدن به سرزمین چرکسها، لازمه‌اش گذر از گرجستان بود پس آنها نیز در گرجستان تاخت و تاز نمودند. بعد از شاه

جایگاه گرجیها در تاریخ و فرهنگ و تمدن ایران

گرجستان، در طول تاریخ پرفراز و نشیب خود در بسیاری از دوره‌ها با عدم انطباق جغرافیای سیاسی و جغرافیای طبیعی مواجه بوده است. این عدم انطباق ناشی از به وجود آمدن دورانه‌های فترت در گرجستان، به دلیل ضعف دولت مرکزی و ملوک الطوایفی شدن آن و تشکیل دول مقتدر در جوار گرجستان می‌باشد که به بهای سنگینی برای این سرزمین خاتمه یافت.

سخت‌کوشیهای گرجیها که زبازد یونانیان باستان بود منجر به آبادانی گرجستان گردید، اما این آبادانی برای گرجستان شگون نداشت، چراکه جهانگشایان بزرگ با شنیدن آوازه آبادانی و رونق آن آرزوی فتح گرجستان را می‌نمودند، و چون با مقاومت گرجیها روبرو می‌شدند با کینه و خشمی مضاعف به قتل و غارت و ویرانی سرزمینشان می‌پرداختند.

گرجستان به لحاظ موقعیت عالی و حساس جغرافیایی از قدیمترین ایام در معرض تاخت و تاز و عدوان مهاجمان بوده است. دولتهای باستانی ایران، روم و بیزانس به تلاشهای بزرگی جهت کسب نفوذ فراوان و یا تسخیر گرجستان دست زدند و سالها بر سر این مسأله به مناقشه و منازعه پرداختند، با این حال گرجستان در دوران باستان نقش حساسی را ایفا می‌نمود.

در دوران باستان، گرچه گرجستان شدیداً تحت تأثیر و نفوذ ایران، بیزانس و روم بود، اما اقتدار و استحکام آن مانع از دست‌اندازی و حملات دول مقتدر و همجوار می‌شد و گرجیها نیز به تلاش فراوانی جهت کاستن از نفوذ و تسلط بیگانگان و اخراج آنان دست می‌زدند.

با ظهور اسلام در میانه قرن هفتم میلادی و شروع جهانگشایی اعراب به بهانه گسترش اسلام، گرجستان نیز از حملات اعراب در امان نماند، اعراب با حضور دراز مدت خود، خسارات و لطمات فراوانی به گرجستان وارد ساختند. با کاسته شدن از نفوذ خلفای عباسی در قفقاز و ظهور ترکان سلجوقی وضعیت گرجستان به سبب تجاوز ترکان و فتوحات بزرگ آنها وخیم شد. ترکان سلجوقی اراضی گرجستان را به مرتع تبدیل می‌کردند و بدین ترتیب پایه اقتصاد فتودالی را متزلزل ساختند.

غنا بخشیده است. آکادمی گلاتی، نیز در این دوره بنیان نهاده شد، و با آکادمی مانگانا در بیزانس، و دانشگاه‌های بولونیا در ایتالیا، پاریس، و چارتر در فرانسه، که مراکز اصلی جنبش‌های بشر دوستانه بودند، ارتباط داشت.

تحولات سیاسی که در قرن سیزدهم در گرجستان شروع شد، چالش‌های فراوانی را از تجاوزات خارجی به همراه داشت. این امور مانع توسعه اقتصادی و فرهنگی گرجستان شدند و عاقبت ملت با تهدید نابودی مواجه شد. پادشاهان گرجی در جستجوی کمک از کشورهای اروپای غربی و پاپ بودند، اما آنها توانایی یاری رساندن به گرجستان را نداشتند.

در سده ۱۸ گرجستان در جستجوی تشکیل دوباره ارتباط اجتماعی، اقتصادی و سیاسی با دنیای مسیحیت بود. به عنوان بخشی از این اقدامات، گرجستان عاقبت روابط نزدیکی را با روسیه برقرار کرد. در ۱۸۰۱ روسیه پادشاهی «کارثلی - کاختی» را که تا سال ۱۷۸۳ تحت‌الحمایه خود بود، ملغی کرد و بطور رسمی آنرا ضمیمه امپراتوری روسیه کرد.

در ۲۶ می ۱۹۱۸ گرجستان استقلال خود را بدست آورد، و حرکت بسوی بازسازی و استقلال خود را آغاز کرد، در ۱۹۲۱ روسیه شوروی آنرا ضمیمه قلمرو خود کرد.

حتی پس از انضمام اجباری به اتحاد شوروی، گرجیها هرگز به انقیاد تن در ندادند. پس از انحلال اتحاد شوروی در ۱۹۹۱، گرجستان بازسازی حکومت خود را آغاز کرد. راه استقلال با مناقشات خونین و جنگ داخلی همراه بود، اما در ۱۹۹۵ کشور به طور قطعی بسوی ایجاد جامعه‌ای باز و مردم سالار، همان‌طور که در قانون اساسی جدیدی که در همان سال به تصویب رسید، تدوین شده است، حرکت کرد.

تاریخ گرجستان به طور خلاصه

گرجیها مردمی باستانی‌اند، که تاریخ طولانی آنها با تعامل زیاد با دیگر فرهنگها و ملت‌ها، همچون آشوریها، اوراتورها، یونانی‌ها، رومیها، پارتها، عربها، بیزانسی‌ها، مغولها، ایرانیها، ترکها، روسها و کشورهای اروپای غربی، همراه بوده است.

به واسطه سرزمین حاصلخیز و موقعیت استراتژیک که در تقاطع بین اروپا و آسیا، گسترده شده است، گرجستان همیشه توجه تجار و نیز فاتحان بالقوه را جلب کرده است. نیاکان گرجیها امروزی، مهارتهای زیرکانه دیپلماتیک را در راه جستجوی برقراری روابط بهتر با همسایگان خود تجربه کرده‌اند، اما در پاره‌ای اوقات خونریزیها، اجتناب‌ناپذیر بود. در طول تاریخ بیش از سه هزار ساله خود، گرجیها از عهده محافظت از زبان، فرهنگ و هویت واحد خود برآمده‌اند.

سازگاری مسیحیت به عنوان دین حکومتی در آغاز سده ۴ میلادی توسعه فرهنگی گرجستان را شتاب بخشیده است و پیوستگی آنرا با غرب و جهان مسیحیت تقویت کرده است. قدرت و نفوذ گرجستان در اثنای سده‌های ۱۱ و ۱۲ میلادی به اوج خود رسید. تجارت خارجی هنگامی که گرجستان روابط نزدیک خود را نه تنها با خاور نزدیک، بلکه هم‌چنین با اروپا و قسمتی از آسیا برقرار کرد، به کامیابی رسید. مهمترین توصیف فرهنگ گرجی در این دوره، منظومه حماسی «پلنگینه‌پوش» اثر «شوتا روستاولی» است، اثر پر قدرتی که گنجینه دانش فرهنگ جهان را

صحنه سیاسی گرجستان شد و همراه یاران خود زوراب ژوانیا و بورجانادزه زمام امور را بدست گرفتند. بنا به نوشته شارلوت کیتلی در روزنامه گاردین میخائیل ساآکاشویلی حقوقدان ۳۵ ساله‌ای است که در آمریکا تحصیل کرده تنها تجربه او در دولت زمانی بود که در دوران شوارنادزه به وزارت دادگستری رسید. طی دو سال گذشته او به همراه زوراب ژوانیا رئیس سابق پارلمان گرجستان چندین بار به واشنگتن سفر کرده است. در ماه مه و ژوئن ۲۰۰۳ ساآکاشویلی و ژوانیا برای ۱۵۰۰ هوادار خود دوره‌های آموزشی برای فراگیری روشهای انجام تظاهرات برگزار کردند، مدرس این دوره‌ها صربیهایی بودند که میلوشویچ را در سال ۲۰۰۰ از قدرت برکنار کردند. انقلابهای ناگهانی به برنامه ریزی نیاز دارند.

(روئین مترولی)

پس از برگزاری رفراندوم در تاریخ ۹ آوریل ۱۹۹۱ پارلمان با تصویب قانونی بطور رسمی خواستار بازگرداندن استقلال جمهوری گرجستان شد. در ۱۵ آوریل پارلمان، گامساکوردیا را به عنوان رئیس پست جدیدالتأسیس، "رئیس اجرایی" انتخابات کرد. و در ۲۶ مه ۱۹۹۱ این انتصاب توسط رأی مستقیم مردم (۸۶/۵) تجدید شد. البته این رأی‌گیری در اوستیای جنوبی و آبخازستان برگزار شد.

پس از برکناری گامساکوردیا از قدرت، شورای نظامی به رهبری کیتوانی و یوسلیانی^۱ تشکیل شد و قدرت را بدست گرفت. شورای نظامی تنگیزسیگوا را به عنوان رئیس اجرایی شورای وزیران منصوب کرد. در اواسط ژانویه ۱۹۹۲ سیگوا کابینه جدید خود را تشکیل داد و طرحهای دولت خود را برای انجام اصلاحات مهم اقتصادی اعلان کرد. شورای مشورتی موقت نیز متشکل از نمایندگان تمامی گروههای سیاسی بزرگ به جزء حزب کمونیست در راستای تلاش دولت برای ایجاد ثبات تأسیس شد. به منظور رفع مشکلات اقتصادی کشور دولت اقدام به برقراری مذاکره با اعضای سازمان کشورهای مستقل مشترک‌المنافع در مورد روابط تجاری کرد.

اوائل ماه مارس ۱۹۹۲ ادوارد شوردنادزه به گرجستان بازگشت.

در اول آذر ۱۳۸۲ با اعلام وضعیت فوق العاده از سوی رئیس جمهور، وی رئیس شورای امنیت این کشور را به علت نافرمانی از کار برکنار کرد (۷). با حمله مخالفان به پارلمان در روز افتتاح مجلس جدید که شوردنادزه در حال سخنرانی بود، مجلس به تسخیر مخالفان در آمده و شوردنادزه ناگزیر به ترک پارلمان شد. سرانجام شوردنادزه مجبور به استعفا شد و خانم نینو بورجانادزه رئیس پارلمان قبلی به عنوان ساآکاشویلی پس از استعفای شوردنادزه و خروج او از قدرت، وارد

تحریم شده بود.

اولین جلسه پارلمان جدید در تاریخ ۱۴ نوامبر ۱۹۹۰ تشکیل شد در این جلسه زویاد گامساخوردیا^۱ به عنوان سیاستمداری برجسته و رهبر اتحادیه میزگرد گرجستان آزاد به ریاست پارلمان انتخاب شد و دو علامت به عنوان سمبل استقلال گرجستان شناخته شد. یکی اینکه سرزمین گرجستان به اسم جمهوری گرجستان (بدون ارجاع و پا پیشوند شوروی سوسیالیستی) خوانده شد، دیگری انتخاب پرچم سفید و سیاه با حاشیه رنگی به عنوان پرچم رسمی جمهوری گرجستان مستقل، طی روزهای بعد تنگیز سیگوا^۲ یکی از اعضای ائتلاف اتحادیه میزگرد گرجستان آزاد از سوی پارلمان به سمت رئیس شورای وزیران منصوب شد.

پارلمان جدید که تحت حاکمیت ناسیونالیستها قرار داشت در اولین جلسه کاری خود چند قانون جنجال برانگیز را تصویب کرد که یکی از مهمترین آنها اعلان غیرقانونی شدن سربازی گرجی ها در نیروی نظامی اتحاد جماهیر شوروی بود. با تصویب این قانون بسیاری از مردان جوان گرجی به گارد ملی (ارتش دوافکتو) که پارلمان جمهوری سوسیالیستی گرجستان در ۳۰ ژانویه ۱۹۹۱ تأسیس کرد پیوستند. مقامات گرجستان رسماً رفراندوم مربوط به آینده اتحاد جماهیر شوروی را که در ۹ جمهوری دیگر شوروی در مارس ۱۹۹۱ برگزار شده بود تحریم کردند. منتها جمهوریهای خودمختار اوستیای جنوبی، آبخازستان و همچنین پادگانهای محلی در رفراندوم مذکور شرکت کردند. در اوستیای جنوبی ۴۳۹۵۰۰ نفر در رفراندوم شرکت کردند که از مجموع آراء فقط ۹ درصد موافق با انحلال اتحاد جماهیر شوروی بود. در آبخازستان تقریباً تمامی جمعیت غیرگرجی به مخالفت با انحلال اتحاد جماهیر شوروی رأی دادند. رهبران گرجستان از شرکت در مذاکرات مربوط به انعقاد پیمان اتحاد جدید نیز اجتناب کرده بودند و به جای این کار در ۳۱ مارس ۱۹۹۱ مقامات دولت با برگزاری رفراندوم در گرجستان، استقلال این جمهوری براساس اصول قانون اساسی ۲۶ مه ۱۹۱۸ را به رأی گذاشتند. حدود ۹۵ درصد از افراد واجد شرایط در این رفراندوم شرکت کردند که بیش از ۹۳ درصد از آنها به استقلال گرجستان رأی دادند.

1. Zviad Gamsakhurdia

2. Tengiz Sigua

مارس ۱۹۹۰ برگزار گردد، تا تهیه پیش‌نویس قانون انتخابات آزاد به تعویق افتاد. تاریخ انتخابات جدید، شرکت احزاب مختلف را در انتخابات مجاز اعلام کرد.

علیرغم موفقیت مخالفان در تأثیرگذاری بر موقعیت حزب کمونیست گرجستان، اختلافات قابل توجهی نیز در بین احزاب مخالف موجود بود. تلاشهایی در کار بود تا جبهه متحدی برای جنبش استقلال طلبانه ایجاد شود، بویژه شکل‌گیری کمیته اصلی نجات ملی در اکتبر ۱۹۸۹ که پس از دو ماه فعالیت باشکست مواجه شد. با اینحال در اوائل سال ۱۹۹۰ بسیاری از احزاب سیاسی اصلی با جمع شدن در میزگردی "ائتلاف گرجستان آزاد" را تشکیل دادند. هدف این ائتلاف و رهبران دیگر احزاب کسب استقلال از طریق ابزار پارلمانی بود. به همین دلیل این گروه مصمم بودند تا در انتخابات قانون اساسی جدید اتحاد جماهیر شوروی، همچون انتخابات پارلمانی جمهوری سوسیالیستی گرجستان شرکت کنند. با این وجود احزاب رادیکال از شرکت در انتخابات قانون اساسی اتحاد جماهیر شوروی و انتخابات پارلمانی جمهوری سوسیالیستی گرجستان اجتناب کردند و به جبهه ملی ملحق شدند که هدف خود را مبنی بر تحریم انتخابات پارلمانی گرجستان و تشکیل یک پارلمان رقیب تحت عنوان کنگره ملی اعلان کرده بود. اعلان تاریخ تشکیل کنگره ملی در ۳۰ سپتامبر ۱۹۹۰ سبب افزایش تنش و اعمال خشونت آمیز بین طرفداران دو جناح شد. انتخابات کنگره ملی در برنامه زمانی تعیین شده ۳۰ سپتامبر سال ۱۹۹۰ برگزار شد. متها فقط ۵۱ درصد از افراد واجد شرایط در رأی‌گیری شرکت کردند. بسیاری از احزاب که حاضر به معرفی کاندیداهای خود نشده بودند، ترجیح دادند در انتخابات پارلمانی گرجستان شرکت کنند.

در انتخابات پارلمانی گرجستان که در روزهای ۲۸ و ۱۱ نوامبر ۱۹۹۰ برگزار شد، اتحادیه میزگرد گرجستان آزاد و احزاب طرفدار استقلال ۶۴ درصد آراء را به خود اختصاص دادند و موفق به کسب ۱۵۵ کرسی از ۲۵۰ کرسی پارلمان شدند. پانزده حزب و ائتلاف سیاسی در این انتخابات به مبارزه پرداختند. اکثر این احزاب به اتحادیه گرجستان آزاد پیوسته بودند. حزب کمونیست علی‌رغم اتخاذ موضع ملی تنها موفق به کسب ۶۴ کرسی پارلمان شد. بقیه کرسیها از آن جبهه مردمی گرجستان، ائتلافهای کوچک و استقلال طلبان شد. این انتخابات توسط گروههای نژادی غیرگرجی

ادوارد شواردنازه به عنوان دبیر اول حزب کمونیست جمهوری شوروی سوسیالیستی گرجستان تا سال ۱۹۸۵ بر مسند قدرت باقی ماند تا اینکه در این سال به عنوان وزیر امور خارجه اتحاد جماهیر شوروی منصوب شد. در سال ۱۹۸۵ همزمان با دست یابی گورباچف به رهبری اتحاد جماهیر شوروی و اعلان سیاست گلاسنوست که طی آن افزایش آزادی بیان، و اجازه شکل‌گیری گروه‌های غیررسمی مربوط به مسائل زبانی، محیطی و نژادی آزاد گردید. تظاهرات گسترده‌ای از سوی ملی‌گرایان گرجی در نوامبر ۱۹۸۸، علیه سیاست روس‌گرایی برگزار شد. در فوریه ۱۹۸۹، آبخازستان مبارزه خود را برای جدایی از جمهوری شوروی سوسیالیستی گرجستان تجدید کردند. در مخالفت با این اقدام آبخازیها، گرجی‌ها با برپایی تظاهراتی در تفلیس خواستار حفظ تمامیت ارضی جمهوری گرجستان شدند. در شبهای ۸ و ۹ آوریل ۱۹۸۹ نیروهای امنیتی اتحاد جماهیر شوروی به روی جمعیت تظاهر کننده آتش گشودند. در این حادثه ۲۰ نفر کشته و تعداد زیادی مجروح شدند. این امر به گسترش بیشتر طغیان و خشم عمومی منجر شد و در نوامبر همان سال بیشتر مردم گرجستان خواستار کسب حق حاکمیت ملی و جدایی از شوروی شدند. علی‌رغم برکناری مقامات رسمی مسئول از مسند قدرت و اعلان رسیدگی رسمی نسبت به قضیه کشتار ماه آوریل ۱۹۸۹ در تفلیس، احساسات ضد شوروی و نزاع بین نژادی در داخل گرجستان بسرعت رو به افزایش گذاشت.

مخالفت عمومی با کشتار آوریل ۱۹۸۹ و افزایش نفوذ گروه‌های غیررسمی سبب شد تا حزب کمونیست گرجستان به منظور جلب بخشی از حمایت‌های مردمی اقدام به تعدیل در سیاست‌های خود بکند. در نوامبر سال ۱۹۸۹ مجلس جمهوری شوروی گرجستان که تحت سلطه حزب کمونیست گرجستان قرار داشت، برتری و تفوق قوانین گرجستان را بر تمامی قوانین اتحاد جماهیر شوروی اعلان کرد. در فوریه ۱۹۹۰ همین مجلس اعلام کرد که گرجستان یک کشور اشغال شده است. در مارس ۱۹۹۰ نیز ماده ۶ قانون اساسی جمهوری شوروی سوسیالیستی گرجستان که براساس آن قدرت منحصرأ در اختیار حزب کمونیست بود، ملغی اعلان شد. فشار احزاب مخالف جدید التأسیس، تاریخ انتخابات مجلس جمهوری سوسیالیستی گرجستان را که قرار بود در ۲۵

تاریخ جدید و سیر تحول حکومت

انقلاب بورژوا-دمکراتیک روسیه در ۲۷ فوریه (۱۲ مارس) ۱۹۱۷ به پیروزی رسید. در ۲۵ اکتبر (۷ نوامبر) سال ۱۹۱۷ حکومت بورژوازی منحل و دیکتاتوری پرولتاریا برپا شد. پیروزی انقلاب سوسیالیستی در روسیه فعالیت‌های انقلابی را در گرجستان به وجود آورد. برای مخالفت کردن با این حرکت، اداره محلی جدیدی بوجود آورد. کمیساریای ماوراء قفقاز، که توسط گنگچکوری، یکی از منشویکها سرپرستی می‌شد. احزاب بورژوازی "سیم (مجلس) ماوراء قفقاز" را تشکیل دادند.

در ۲۶ می سال ۱۹۱۸ گرجستان جمهوری مستقل دمکراتیک را اعلان کرد و دولت آن را تشکیل داد. دولت جمهوری دمکراتیک گرجستان توسط بسیاری از کشورهای جهان مورد شناسایی قرار گرفت. در ۷ می سال ۱۹۲۰ گرجستان پیمان صلحی را با روسیه به امضاء رساند. این پیمان در ۲۵ فوریه ۱۹۲۱، هنگامی که ارتش سرخ گرجستان را تسخیر و حکومت شوروی گرجستان را تشکیل داد، نقض شد. گرجستان که عملاً به روسیه ضمیمه شده بود، در سال ۱۹۲۲ به اتحاد شوروی پیوست و به عنوان "جمهوری شوروی سوسیالیستی گرجستان" تا سال ۱۹۹۰ به حیات سیاسی خود ادامه داد.

طی دهه ۱۹۳۰ مردم گرجستان مورد اذیت و آزار استالین که خود نیز گرجی‌الصل بود قرار گرفتند. اولین قربانیان مخالفین استالین بودند. پس از مرگ استالین در سال ۱۹۵۳ اکثر رهبران در جمهوری شوروی سوسیالیستی گرجستان از کار برکنار شدند. در سال ۱۹۷۲ با روی کار آمدن ادوارد شوارنادزه به عنوان دبیرکل حزب جدید کمونیست جمهوری شوروی سوسیالیستی گرجستان، پاکسازی شتاب بیشتری به خود گرفت. وی سعی کرد مقامات رسمی متهم به فساد و رشوه‌خواری را از کار برکنار کند.

مردم گرجستان همیشه و حتی علی‌رغم سیاست "ملیت واحد شوروی" به شدت ملی‌گرا بوده‌اند. این احساس شدید ملی‌گرایی در سال ۱۹۵۶ در اولین تظاهرات اعتراض آمیز علیه سیاست "روسی سازی" شوروی به خوبی نمایان بود. در سال ۱۹۷۸ نیز که طبق قانون اساسی جدید شوروی، تلاشهایی در جهت تضعیف موقعیت زبان گرجی به عمل آمد، اعتراضات دامنه‌داری صورت گرفت.

شکست در جنگ مارابدا به زحمت افتادند. اما مقاومت از خود گذشته‌ای که توسط گرجیان پدید آمد، نقشه شاه را برای نابودی مردم گرجستان و محو دولت آنان و تشکیل خانان قزلباش در قلمرو گرجستان را نقش بر آب کرد. ایران ناگزیر بود مصالحه کند.

در قرن هیجدهم موقعیت سیاسی گرجستان اندکی بهتر شد.

با کمک روسیه، شاه و اختانگ ششم سعی کرد که از نفوذ ایرانیان آزاد شود. پیشتر، در سال ۱۷۲۰ پتر اول، امپراتور روسیه مذاکراتی را با مردم ماوراء قفقاز آغاز کرده بود. امپراتور، شاه کارتلی را در غلبه بر اطرافیان یاری داد و قول داد که او را از سلطه «غیرمسیحیان» رها سازد.

در تاریخ ۲۴ ژوئیه سال ۱۷۸۳ معاهده‌ای بین گرجستان و روسیه در گئورگیوسک به امضاء رسید. معاهده در ۲۴ ژوئیه ۱۷۸۴ به تصویب شاه هراکلی دوم رسید. به استناد این معاهده، پادشاهی کارتلی - کاختی تحت حمایت روسیه قرار گرفت که برتری امپراتوری روسیه را مورد شناسایی قرار داد.

وجود ارتباط سیاسی - اقتصادی و فرهنگی بین روسیه باستانی و گرجستان، به قرنهای ۱۲ و ۱۱ میلادی برمی‌گردد. القاء پادشاهی کارتلی - کاختی و انضمام آن به روسیه در ۱۲ دسامبر ۱۸۰۱ به صحه قرار الکساندر اول رسید. رژیم تزاری در گرجستان برقرار شد.

کردند. بین سالهای ۱۳۸۶ و ۱۴۰۳، تیمور هشت بار به گرجستان حمله کرد.

در قرن شانزدهم، ایران و عثمانی برای برتری در شرق با هم رقابت میکردند گرجستان به یکی از میدانهای خصومت بین این دو تبدیل شده بود.

در سال ۱۵۲۲، شاه اسماعیل صفوی به کارتلی حمله کرد و با شکست گرجیها و تسخیر تفلیس، پادگان خود را در ارک مستقر کرد. سپس سامتسخه، ساآتا بگوا^۱ را تسخیر نمود و با غنایم و اسرا به ایران بازگشت.

در آغاز قرن هفدهم، شاه عباس اول، ترکها را از ارمنستان، کارتلی و کاختی بیرون می‌راند. تسلط ایران جایگزین یوغ ترکها می‌شود. اما در سال ۱۶۰۹ کارتلی توسط ترکها و تاتارهای کریمه مورد تجاوز قرار می‌گیرد. آنها تودوره^۲، کشیش دهکده کولتا^۳ را زندانی و از او می‌خواهند راه محل اقامت شاه لووآرساب^۴ (۱۶۱۵ - ۱۶۰۵) را به آنان نشان دهد. تودوره دشمن را به بیراهه می‌کشد و به بهای زندگی خود به شاه فرصت آنرا می‌دهد که خود را برای نبرد آماده کند. دشمن در نبرد کویسختی^۵ عقب رانده می‌شود. گیورگی ساآکادزه^۶، فرماندار تفلیس، در این جنگ از خود لیاقت نشان داده شاه او را مورد احترام قرار می‌دهد که موجب حسادت فتوادالها می‌شود. دسایس بی‌پایان آنان گیورگی ساآکادزه را مجبور به ترک کشور و فرار بسوی شاه ایران می‌کند.

در سال ۱۶۱۴ شاه عباس اول به کاختی حمله کرد. سپس، با تهاجم به کارتلی، پادگان خود را در قلعه‌ها مستقر نمود. در سال ۱۶۱۵ کاختی علیه ایرانیان برخاست، قلعه‌ها از دشمن پاکسازی شد. در ۱۶۱۶ شاه عباس دوباره به کاختی و کارتلی حمله کرده بسیاری از قلعه‌ها، کلیساها، صومعه‌ها و قصرها، باغهای میوه و تاکستانهای انگور از بین رفت. شمار بسیاری از گرجیها هلاک شدند. یکصد هزار نفر گرجی نیز به اسارت گرفته شدند که نسلهای آنان در حال حاضر در شهرستان فریدن در ایران زندگی می‌کنند.

در سال ۱۶۲۵ طغیان به سرکردگی گیورگی ساآکادزه، کارتلی و کاختی را دربر گرفت. در جنگ مارتقویی، ارتش ایران عقب رانده شد. در حقیقت، اندکی بعد، در همان سال گرجیها از

4 . Luarsab

2 . Tevdore

3 . Kvelta

1. Samtsxe-Saatabago

7 . Martqopi

5 . Kvishkheti

6 . Giorgi Saakadze

پایان قرن دوازدهم، شاهد موفقیت‌های عظیمی در سیاست خارجی گرجستان بود. در سایه سازمان قدرتمند و انعطاف‌پذیر نظامی، گرجیها عملیات عظیمی را علیه مداخله‌گران ترک به انجام رساندند. در سال ۱۱۹۵ ترکها در جنگ شامخور و در سال ۱۲۰۳ در وازیانی^۱ به بیرون رانده شدند. ارتش گرجستان به سوی سواحل جنوبی دریای سیاه رهسپار شده و با پیروزی، سرزمینهایی را که قبایل گرجی در آن ساکن بودند، از قبیل «لاز» و «چان» بازپس گرفتند. گرجیها ترابوزان، سامسون، سینوپ، سراسوس، کوتیورا و هراکلیا را نیز تسخیر کردند و ملکه تامار پادشاهی ترابوزان را تاسیس کرد که تمام این مناطق ضمیمه آن شد.

در دهه اول قرن ۱۳ میلادی سلطان ارزنجان و امیر ارزروم تابع ملکه تامار بودند. در سال ۱۲۰۸-۹ تامار ارجیش را تحت انقیاد خود درآورد و در سال ۱۲۱۰ ارتش گرجستان شهرهای مرند، تبریز، میانه، زنجان و قزوین را گرفته و آنها را خراج‌گذار خود کرد. کوه نشینان ماوراء قفقاز مطلقاً خود را تحت سلطه ملکه تامار قرار دادند و سوگند یاد کردند که باو وفادار باقی بمانند. سیاستهای ملکه تامار توسط پسر و وارثش «لاشاگیورکی چهارم» (۱۲۲۳-۱۲۱۳) ادامه یافت. در سالهای ۱۲۲۰ گرجستان از نظر سیاسی و اقتصادی یک پادشاهی فتودالی قدرتمند بود.

در سالهای ۱۲۳۰ سوارکاران مغول وارد صحنه شدند. با پیروزی در قسمت شمال شرقی چین (۱۲۱۵-۱۲۱۱ م) چنگیز خان سرکرده مغولان بسمت آسیای مرکزی حرکت و تهاجم بر علیه سلطان محمد خوارزمشاه (۱۲۲۰-۱۲۰۰ م) را آغاز کرد.

دسته‌ای از سپاه مغول به فرماندهی جبه و سوبودای، همان دسته‌ای که بر علیه محمد خوارزمشاه و پسرش جلال‌الدین (۱۲۳۱-۱۲۰۰ م) جنگ کرده بود، به دفعات متعدد در آغاز سالهای ۱۲۲۰ به گرجستان حمله کردند. در سال ۱۲۲۲ میلادی گرجیها شکست سختی خوردند. تجاوز مغول در سال ۱۲۳۵ دوباره آغاز شد. قبل از آن جلال‌الدین که توسط مغولها تعقیب می‌شد، به گرجستان حمله کرده بود. گرجیها در جنگ گاریی شکست خوردند.

تجاوز مغولها فجایع بسیاری را برای کشور به‌مراه داشت، همه ساله هزاران مرد در جنگ کشته می‌شدند پس از خلاصی از یوغ مغولها در سالهای ۱۳۸۰، سپاهیان تیمور به گرجستان تجاوز

1. Vaziani

در سال ۱۱۷۷ اشراف، به سرکردگی ایوانه اوربلی^۱ و شاهزاده دِمنا (دمتری) بر علیه شاه گیورگی سوم طغیان کردند. شاه طغیان را فرو نشانند و در سال ۱۱۷۸ تاج شاهی را به تنها دختر خود و وارثه اش "تامار"^۲ داد. هرچند، گیورگی تا مرگ خود در سال ۱۱۸۴ نایب السلطنه باقی ماند. در همان سال، در قبول تقاضای اشراف طبقه بالا، برای دومین بار به تخت نشست. این تشریفات برای این بود که تاکیدی داشته باشد بر اینکه اشراف در اعطای ورثه تخت و تاج نقش قدرتمندی را دارا هستند.

از اینرو، اشراف جسارت یافته شروع به تجدیدنظر در سیاستهای دربار سلطنتی کردند. وزیرانی که اصل آنان از عوام بود، امیر سپاسلار، "قوباسار و مساخورت اوخوتسیسی"^۳ (رئیس دربار سلطنتی) و آپریدون از مقام خود کنار گذاشته شدند. در آن زمان گروهی از مخالفان، به سرپرستی مچورچلت اوخوتسیسی^۴ (وزیر دارایی) و قوتلو آرسلان، در تقاضای اینکه در کنار «دربازی»^۵ شاه (انجمنی از نمایندگان عالی مقام و طبقه برجسته روحانی)، یک کاراوی^۶ (نوعی از پارلمان) نیز تشکیل شود و به این کاراوی مسئولیت قدرت اجرایی اعطاء شود، صدای اعتراض خود را بلند کردند. این تقاضا قبول نشد، اما ملکه تعهد کرد که اعطای حقوق بیشتر را به طبقات عالی مورد ارزیابی قرار دهد.

سپس مسأله ارث بردن تخت و تاج مطرح شد، یعنی ازدواج ملکه. براساس تصمیم درباری، ملکه تامار با شاهزاده یوری بوگولوبسکی^۷، پسر دوک بزرگ سوزدال (Suzdal) آندره بوگولوبسکی ازدواج کرد (۱۱۸۵ میلادی). شاهزاده یوری درگیر در مبارزات داخلی طبقاتی شد که در دربار سلطنتی گرجستان ریشه دوانده بود. دو سال و نیم بعد، ملکه تامار ازدواج خود با شاهزاده یوری را بهم زد و در سال ۱۱۸۹ با داوید سوسلان^۸ ازدواج کرد. اما در سال ۱۱۹۱ یک گروه از درباریان، با سیاست ملکه مخالفت کرده، شاهزاده یوری را از قسطنطنیه که در آنجا اقامت داشت، فرا خواندند و طغیان بزرگی را که تقریباً تمام گرجستان غربی را دربر گرفته بود، براه انداختند. ملکه تامار طغیان را فرو نشانده و شاهزاده یوری مجدداً از کشور تبعید شد.

1 . Ioane Orbeli

2 . Tamar

3 . Msakhurt Ukhutsesi

4 . Mechurchlet Ukhutsesi

5 . Darbazi

6 . Karavi

7 . Yuri Bogolubsky

8 . David Soslan

داویدبانی به تدریج شهرهای سامشویله^۱ (۱۱۱۰) و روستای^۲ (۱۱۱۵)، قلعه‌گیشی (۱۱۱۷) و شهرک لوره^۳ (۱۱۱۸) را ضمیمه قلمرو خود کرد.

پادشاهی گرجستان تدارکات عمیقی را برای نبردی مصمم جهت آزادی تفلیس انجام داد. جنگ در ۱۲ اوت سال ۱۱۲۱ در نزدیکی "دیدگوری" با پیروزی چشمگیر گرجیان بوقوع پیوست. در سال ۱۱۲۲ تفلیس ضمیمه گرجستان شد و مجدداً به عنوان پایتخت گرجستان انتخاب شد (قبلاً کوتائسی^۴ پایتخت بود).

مبارزات مردم گرجستان علیه ترکها برای شیروان بسیار با اهمیت بود. مبارزات مشترک گرجیها و شیروانیها سبب رهایی شیروان از سلطه سلجوقها شد. در سال ۱۱۲۴ داوید شاه شیروان را ضمیمه گرجستان کرد.

شاه و سپاهیان او در آزادی مردم ارمنی نیز شرکت داشتند. در سال ۱۱۲۳ او بسیاری از قلعه‌های ارامنه را تصرف کرد. نمایندگانی از آنیس^۵ از شاه درخواست کردند که شهر را به مالکیت خود درآورد. در سال ۱۱۲۴ داوید شاه، در راس ۶۰ هزار سپاهی، آنیس را تصرف کرد. در دوره سلطنت دمتره^۶ (۱۱۲۵-۵۶) جانشین داوید، ترکهای سلجوقی کوششهای بسیاری را برای تصرف مجدد آنیس به عمل آوردند. گرجیها ناگزیر شدند امتیاز بدهند و با ترکها معاهده‌ای را منعقد کنند، که براساس آن آنیس تحت عنوان تیول به حاکمان مسلمان واگذار شود. در سال ۱۱۳۸ گرجیها گاندزا^۷ (گنجه) را به تصرف درآوردند، و برای یادبود پیروزی، دروازه شهر را با خود به گرجستان آوردند. در زمان حکومت شاه گیورگی سوم (۸۴-۱۱۵۶) مبارزه بر علیه سلجوقها شدت گرفت. در سال ۱۱۶۱ گیورگی سوم آنیس را تسخیر و آنرا ضمیمه پادشاهی خود کرد و در سال ۱۱۶۲ او «دوین»^۸ را نیز به تصرف درآورد. در سال ۱۱۶۷ در پاسخ به درخواست آقستان شیروانشاه، دست نشاندۀ گرجستان، سپاهیان گیورگی شاه، لشکرکشی به شیروان را برای بازپس‌گیری شیروان و دریند به عهده گرفتند.

1 . Samshvilde

2 . Rustavi

3 . Lore

4 . Kutaisi

5 . Anis

6 . Demetre

7 . Gandza

8 . Dvin (دوین "کرسی ارمنیه - مترجم)

توسعه تاریخی سازمان دولت فئودالی گرجستان و ابداع عرف چقوندیدلی - متسیگنو بارتوخوتسیسی بطور اساسی بهم پیوسته شد. از اینرو «صومعه‌ها و اسقفی‌ها و هرکلیسا قواعد قوانینی برای خدمات روحانی خواهند داشت و همه کلیساها مقرراتی از «دربازیس - کاری»^۱ را به عنوان قانون مسلم، بسیار زیبا، مدلل و محترم در خدمات روحانی و روزه‌داری پذیرفتند» («کارتلیس تسخووربا»^۲)

آزادی نهایی گرجستان از ترکان سلجوقی مستلزم اخراج آنان از آخرین استقرارگاهشان در ماوراء قفقاز (از شیروان و ران در شرق و ارمنستان در جنوب) بود.

شاه داوید بانی، اصلاحات نظامی فوق‌العاده‌ای را با ارائه انضباط سخت‌گیرانه‌ای که حس انجام وظیفه بدون کم و کاست را قوت می‌بخشید، به مرحله اجرا در آورد. توجه ویژه‌ای به آموزش صحیح سپاه و انجام تغییرات معین در قوانین موجود داده شد.

برای بدست آوردن حرکت سریع، شاه داوید تعداد سپاهیان و دسته سواره نظام خود را افزایش داد. او استراتژی و تاکتیکهای جنگ را تغییر داد. شاه به ویژه با استراتژی «بدم انداختن دشمن در کمینگاه و اجرای یک حمله ناگافل»، موافق بود.

قسمتی از ارتش گرجستان هنوز به فئودالهای بزرگ، آرزوها و آمالشان و روابط آنها با شاه وابسته بود. در عین حال، جنگهای مداوم جمعیت زیادی از نیروی تولید را از کشاورزی و امور داخلی بدور نگهداشته بود. قدرت کشور نه تنها به سازمان ارتش، بلکه به تجدید حیات اقتصادی نیز وابسته بود. شاه حدود ۴۰ هزار خانوار قپچاق^۳ را در قلمرو گرجستان ساکن کرد. بزودی آنها در مناسبات فئودالهای محلی ادغام شدند و هر خانوار یک مرد جنگی تحویل داد و به این ترتیب ارتشی ۴۰ هزار نفری بوجود آمد. به این طریق داوید شاه در صدد برآمد که حقوق سیاسی فئودالها را تا حد نهایی محدود کند و اقتدار سلطنتی را تقویت کند. اسکان قپچاقها در گرجستان در سالهای ۱۱۲۰ - ۱۱۱۸ و بوجود آوردن ارتشی استوار و سربازگیری از آنها، شاه را به طور عملی مستقل از فئودالهای گرجی کرده و کشور را به عنوان یک کل، قدرت بخشید.

1 . Darbазis - kari

2 . Kartlis Tskhovreba

3 . Qepchaq

نزدیکی ارتسوخی^۱ درگرفت، و گرجیها پیروز شدند؛ داوید شاه دلاوری بسیار نشان داد. پادشاه گرجستان خود را موظف ساخت که شهرهای تسخیر شده توسط سلجوقیها را باز پس گیرد: تفلیس، روستاوی، سامشویله^۲ و دیگر شهرها. اما ابتدا لازم بود مسأله کلیسای گرجی حل شود. در این مورد نکته این بود که کلیسا در آن لحظه مخالف پادشاه بود و از اهمیت والایی در میزانهای تصمیم‌گیری از فضای مذهبی برخوردار بود. طی سالهای قرنهای وسطی، کلیسای گرجی یکی از سازمانهای عمده فتودالی بود. دوره‌ای ویژه از مالکیت بهره‌برداریهای وسیع از اراضی در قرن یازدهم در سلطه کلیسا بود و با بدست آوردن معافیت از پرداخت مالیات، به دولتی در درون دولت تبدیل شده بود. با آغاز قرن دهم، ادارات عالی کلیسا در دست افرادی نالایق بود. این امر به طور روشن، توسط مورخ دربار داوید بانی، تصدیق شده است. کلیسا افکار استقلال طلبانه رجال فتودالی را در آرزوی رسیدن به شاهی در حوزه نفوذ خود، پشتیبانی می‌کرد. برای تقویت قدرت مرکزی، دربار سلطنتی گرجستان با طبقه اشراف کلیسای مرتجع در مبارزه بود. گام اول در این مسیر شورای کلیسای «روئیس - اوربنسی»^۳ بود، که در آن داوید شاه و پشتیبانان او موفق شدند تصمیماتی بگیرند، که به طور پایه‌ای و بنیانی فعالیت کلیسا را دگرگون ساخت.

از این به بعد، رجال فتودال بزرگ شروع به از دست دادن کشیشهای هم پیمانان خود کردند. اصلاحات داوید شاه توسط بخشهای وسیعی از مردم پشتیبانی شده و اداره کشور در گرجستان تقویت و متمرکز شده بود.

در ربع اول قرن دوازدهم، مهمترین رویداد، ترکیب منصب چقوندیدی^۴ (اسقفی اعظم چقوندیدی) با متسیگنوبارتوختوسی^۵ (به معنی رئیس کاتبان) بود که مشاور ارشد شاه در تمام مسائل دولتی و تشکیل مقام مشترک چقوندیدی - متسیگنوبارتوختوسی بود. این اقدام ضربه‌ای بود به سلسله مراتب بالای کلیسا، که بسیار کارها کرده بودند، و ناگزیر بودند بدون اینکه جایگزین دیگری داشته باشند، آنرا ترک و در مقابل شاه سرتعظیم فرود آورند. همه این موارد شرایط مطلوبی را برای جنگ با دشمنان خارجی و داخلی بوجود آورد.

1 . Ertzukhi

2 . Samshvildé

3 . Ruis - Urbnisi

4 . Chqondideli

5 . Mtsignobartukhutsesi

و نیرومند نیاز داشت که بتواند مبارزه علیه دشمن را سازماندهی کند. در فراهم شدن فرصت، در نتیجه وساطت سیاستمداران مترقی، با وجودی که شاه گئورگی دوم هنوز جوان بود در سال ۱۰۸۹ به نفع پسر ۱۶ ساله خود داوید (داوید چهارم «بانی») از حکومت کناره‌گیری کرد. داوید صاحب میراثی سنگین بود: کشوری ویران شده توسط سلجوقها مردمی گرسنه که به کوهستانها پناه برده بودند و شهرها، روستاها و قلعه‌های ویران. اقدامات اساسی برای احیای کشور ضروری بود.

شاه و مشاوران او تحلیل جامعی از وضعیت گرجستان در پایان قرن یازدهم به عمل آوردند و عواملی که مانع استحکام کشور شده بود، بررسی شد. در مقام اول، لازم بود که قلمرو شاهی تقویت شده و اتباع غیرمتحد دوباره به دور او جمع شوند. داوید بانی صریحاً با این موارد آغاز به کار کرد: او همه افرادی را که با وفادار بودند به دور خود جمع کرد، به طوری که بتواند در تعقیب اهداف موفقیت‌آمیز خود، به آنها تکیه کند. شاه به‌مراه گروه وفادار بخود با حمله به سلجوقها، آنان را از کشور اخراج و برای روستائینی که به کوهستانها پناه برده بودند، امکان بازگشت به زمینهایشان را فراهم ساخت. داوید شاه تدریجاً ترکهای سلجوقی را از کارتلی بیرون راند. لشکرکشی‌های موفقیت‌آمیز او مردم گرجستان را تهییج کرد، به آنها در اتکا به قدرت خویش اعتماد بخشید و آنها را برای پیروزی نهایی بر دشمن امیدوار کرد. کشور به سوی برخوردار از کشاورزی مناسب با شهرها و شهرکهای تجدید بنا شده، حرکت کرد.

داوید بانی از هیچ کوششی برای تقویت کشور دریغ نکرد، و فعالیتهای سودمند او با موفقیت کامل همراه بود: گرجستان قدرت یافت، شاه نیروهای نظامی خود را افزایش داد، باقیمانده سلجوقیان را از گرجستان اخراج کرد و پرداخت خراج را متوقف کرد. در سال ۱۱۰۴ میلادی داوید بانی، هرتی^۱ و کاختی^۲ را وارد گرجستان متحد کرد. ترکهای سلجوقی که از دست دادن خراج برایشان خوشایند نبود، بنابراین اتابک گنجه، مردی که به سلطان سلجوقی بسیار نزدیک بود، با عجله لشگری را به گرجستان گسیل داشت تا داوید شاه را از هرتی و کارتلی بیرون برانند. شاه داوید، با دشمن روبرو شد. جنگ در سال ۱۱۰۴ در

1 . Hereti

2 . Kakheti

اتحاد سیاسی گرجستان مخالفان خود را داشت: قسمتی از طبقه اشراف و جناح مرتجع کلیسا که توسط مهاجمان خارجی (بیزانس و ترکان سلجوقی) پشتیبانی می‌شدند. اشراف و روحانیون از حذف مقام یا محدودیتهای امتیازات خود می‌ترسیدند، در حالی که مهاجمان خارجی نگران اتحاد و استحکام گرجستان بودند.

اختلاف بین قدرت سلطنتی و اشراف سبب شد که آنها خودشان را در دوره‌های پیش چون حکومت باگرات سوم (سالهای ۱۰۱۴ - ۹۷۵) احساس کنند. او در راه بازگشت از گرجستان غربی به کارتلی، شاه آینده طبقه اعیان را که به‌بری کاوتار تبلی^۱ در اوپلیس تسبخه^۲ مستقر شده بودند تار و مار کرده و به فرمانروایی آغاز کرد. فرمانروایی او توسط راتی اول با غواش^۳، از «کلده کاری»^۴ مورد اعتراض قرار گرفت. در سایه سیاستهای داخلی و خارجی مناسبی که توسط دربار سلطنتی اتخاذ شده بود، قلمرو پادشاهی گرجستان توسعه یافت. ارتباطات با امپراطوری بیزانس در دوره گیورگی اول (۱۰۲۷ - ۱۰۱۴) و باگرات چهارم (۱۰۷۲ - ۱۰۲۷) و خیم‌تر شد. بیزانتیوم [پایتخت روم شرقی - م.] به طرق مختلف سعی در نگهداری نفوذ قبلی خود در ماوراء قفقاز داشت، ایادی اعیان گرجی را که به پادشاه خود خیانت کرده بودند، مجذوب خود کرد. در دهه‌های سالهای ۱۰۶۰ و ۱۰۷۰ وضعیت گرجستان به سبب ظهور ترکان سلجوقی، که تجاوز آنها سبب خسارات بزرگی به گرجستان بود، وخیم شد. به ویژه ویرانیهایی که به عنوان «فتوحات بزرگ ترکها» نامیده می‌شد، از سالهای ۱۰۸۰ شروع شد. به علت اینکه ترکان سلجوقی چادرنشین بودند، تمام اراضی تحت اشغال خود را به مرتع تبدیل کردند: این مسئله پایه اقتصاد فئودالی را متزلزل ساخت، یعنی ارزش زمین، اساس گرجستان را بمخاطره انداخت. در هر صورت، برخلاف پیشروی زیاد، سلجوقها در محروم کردن گرجستان از استقلال خود، شکست خوردند. مردم گرجستان خسارات جدی و شدیدی را تحمل کردند، اما از عهده مراقبت از تشکیلات دولت برآمدند. گئورگی دوم (۱۰۸۹ - ۱۰۷۲) مجبور بود سالانه به سلطان خراج بپردازد. در قرن یازدهم گرجستان باندازه نیاز نیرو داشت که بتواند ترکان سلجوقی را دفع کنند، اما آن به فراخوانی گرجیها برای جنگی دوباره بستگی داشت. کشور به رهبری هوشیار

1 . Kavtar' Tbeli

2 . Uplistsikhe

3 . Rati I Baghvash

4 . Kldekari

ملاحظه قرار گیرد. در نیمه اول قرن دهم میلادی، مرزهای جنوبی آن تا رود ارس گسترده شده بود. در نیمه دوم همین قرن، در طول حکومت داوید کورو پالات^۱ که از نظر سیاسی بسیار برجسته بود، تائو-کلار جتی شاهزاده نشین وسیع و قدرتمندی بود که مرزهای آن تا دریاچه وان و شهر ارزینک (ارزنجان) می‌رسید. رشد و استحکام این شاهزاده‌نشین در گسترش علایق فرهنگی و اقتصادی با دیگر پادشاهیها و شاهزاده نشینها سهیم بوده است. نشر فزاینده زبان و ادبیات گرجی در گرجستان غربی در قرن هشتم آغاز شد. زبان گرجی، زبان دولتی و کلیسا در سراسر پادشاهی و شاهزاده نشین‌های گرجی شد و علایق سیاسی بین آنها توسعه یافت. شاه داوید کورو پالات حتی در بعضی از امور داخلی امپراطوری بیزانس مداخله می‌کرد. از اینرو، در سال ۹۷۹، در اثنای شورش بر علیه امپراطور باسیل، داوید کوروپالات نیرویی امدادی به تعداد ۱۲۰۰۰ نفر به سرکردگی تورنیکه اریستاوی^۲ برای کمک او فرستاد که در نتیجه پادشاه را در نگهداری تاج و تخت امپراطوری خود یاری رساند. داوید کورو پالات در تمام شرق شناخته شده بود، جایی که او با اقتدار فرمانروایی می‌کرد. مورخ ارمنی، استپانوس تارونتس^۳ معاصر داوید، می‌نویسد:

“داوید کوروپالات، بر تمام فرمانروایان عصر ما برتری دارد... او صلح و حسن نیت را در تمام دول شرق، به ویژه در ارمنستان و گرجستان، برقرار کرده است. او به تمام جنگها خاتمه داد... و همه مردمی را که در اطراف زندگی می‌کردند مغلوب کرد، و همه پادشاهان با اراده خود و آزادانه تسلیم اقتدار او شدند.”

داوید کوروپالات مبتکر استقرار سیاسی در گرجستان بود. با پشتیبانی ایوانه ماروشیدزه، شخصیت فعال سیاسی، داوید کوروپالات برادر خویش باگرات باگراتیونی را برای تصاحب تاج کارتلی (در ۹۷۵ م.) و آبخازستان (در ۹۷۸ م) برانگیخت، در نتیجه عملاً گرجستان شرقی و غربی به یک دولت واحد فئودالی تبدیل شدند. اتحاد گرجستان در نتیجه توسعه اجتماعی-سیاسی و اقتصادی کشور بود و نیروهای ترقی خواه جامعه از آن پشتیبانی کردند و به عنوان ضمانتی قابل اعتماد برای پیشرفتهای بیشتر بود.

1 . David Kuropalat

2 . Tornike Eristavi

3 . Stepanos Taronets

بود. شاه کارتلی در اوایل قرن ششم در این جنگ به قتل رسید. پس از مرگ او، ایرانیان با پشتکار و حساسیت بیشتری وارد عمل شدند. در سال ۵۲۳ پس از مقهور شدن کارتلی، آنها به گرجستان غربی حرکت کردند. فعالیت آنان برای تصرف آگریسی سبب مناقشه بین ایران و بیزانس شد. این جنگ ۲۰ سال و عمدتاً در حوالی آگریسی به درازا کشید و آنرا مستاصل کرد.

مبارزه دلاورانه و بی نظیر مردم گرجستان، سیاست و دیپلماسی انعطاف پذیر فرمانروایان گرجستان، کشور را از فاجعه رهانید، مورخان بیزانسی (آگاتیاس^۱، مناندر^۲ و دیگران) شجاعتهای، و مجاهدتهای گرجیان را ستوده‌اند.

در سال ۵۷۲ میلادی کارتلی‌ها نیروهای خود را تقویت کرده و ایرانیان را اخراج کردند. ادارات محلی - دولت ایالتی یا سائریس متاورو^۳ در کارتلی تشکیل شد. این در واقع، نخستین دولت فئودالی و عملاً به عنوان ارکانی برای تشکیل پادشاهی متحده آینده گرجستان بود.

در قرنهای ۷-۸ میلادی تغییرات اجتماعی - سیاسی مهمی در گرجستان به وقوع پیوست. شاهزاده‌نشین (سامتاوورو) کاختی، هرتی و تائو - کلارجتی، همچنین ایالت گرجستان غربی - پادشاهی آبخازستان، در این دوره شکل گرفته‌اند.

این دوره، همچنین در تشکیل وضعیت سیاست خارجی، دارای اهمیت است. تجاوز اعراب در میانه قرن هفتم و حضور درازمدت آنان، خرابی قابل توجهی در توسعه اقتصادی کشور به وجود آورد که کارتلی سخت‌ترین رنجهای را متحمل شد. مبارزه علیه اعراب ویژگی عمومی کسب کرد، که همسایگان گرجستان از جمله ارمنستان و آلبانیا را نیز دربر گرفت. از اواسط قرن هشتم سلطه اعراب غیرقابل تحمل شده، و منجر به تشدید فعالیت عمومی شد. نیروهای مبارز علیه اعراب، کوششهای خود را تحت لوای مسیحیت، متمرکز کردند. مبارزه بی‌امان گرجیها در نهایت منتج به محدود کردن فضای تاثیر اعراب شد که در تفلیس تقریباً برای یک دوره طولانی ادامه یافته بود.

تائوکلار جتی ("پادشاهی گرجیها") باید جدا از واحدهای فئودالی جدیدالتأسیس مورد

1 . Agathias

2 . Menander

3 . Saerismtavro

مدرسه همچنین محل تحصیل فیلسوف و ناطق مشهور یونانی تیمستیوس^۱ بود که می‌گوید پدرش اوگنیوس، دانش را در همین مدرسه بدست آورد.

مسیحیت ادبیات کهن گرجی را نابود کرد و شروع به ایجاد ادبیات مربوط به خود کرد که اغلب شامل آثار ترجمه شده بود. قدیمی‌ترین کتابها و سپس انجیلها و «وصیت‌نامه قدیمی» از منشاء یونانی و سریانی ترجمه شدند. بزودی کارهای اصلی، اغلب تاریخ انبیاء و قدیسن ظاهر شدند. «شهادت شوشانیک» گرجی قدیمی، در قرن پنجم نوشته شده بود. چنین کار دیگری، از نویسنده‌ای گمنام، تحت عنوان «شهادت استاتاه متسختی» از قرن ششم به ما رسیده است.

آثار معماری کلیسایی و نیز تعدادی ساختمان غیر مذهبی (برای مثال قلعه اوجارما) تا امروز پا برجا مانده‌اند. کلیساهایی که با سبک بازیلیک در بولنسی^۲ و اوربنسی^۳ وجود دارند، به قرن پنجم تعلق دارند و گنبد چلیپایی کلیسای جواری^۴ در پایان قرن ششم و اوایل قرن هفتم در نزدیکی متسختنا، در محل تلاقی رودهای آراگوی^۵ و متکواری^۶ (کورا)، ساخته شده‌اند که از آثار ارزشمند معماری هستند. تاریخ این آثار به قرن پنجم و ششم میلادی برمی‌گردد، که گواه سطح بالای هنر معماری در گرجستان است.

در قرن ۴ تا ۶ میلادی مردم گرجستان برای حفظ استقلال خود با پادشاهی ساسانی و بیزانس جنگیده‌اند. اگرسی حمله بیزانس و کارتلی، حمله ایرانیها را دفع کردند. در اواسط قرن پنجم میلادی گورگاسال، و اختانگ اول، شاه کارتلی شد و رهبری مبارزه علیه ایرانی‌ها را بعهده گرفت. او طریق انتقال پایتخت گرجستان از متسختنا به تفلیس را پی‌ریزی کرد. قلمرو تفلیس از دوره نوسنگی، یعنی ۴ تا ۵ هزار سال پیش، مسکون بود. در میانه قرن پنجم جمعیت تفلیس به طور قابل ملاحظه‌ای رشد کرد. انتقال پایتخت از متسختنا به تفلیس توسط شاه داچی، پسر و اختانگ اول صورت گرفت.

منازعه علیه ایران، کوشش همه مردم ماوراء قفقاز شد. و اختانگ گورگاسال در واقع، مبتکر پیمان ضد ایرانی بین گرجستان، ارمنستان و آلبانیا شد. در هر صورت، این منازعه ناموفق

1 . Themistius

2 . Bolnisi

3 . Urbnisi

4 . Jvari

5 . Aragvi

6 . Mtkvari

سلاحهای فلزی و غیره. تجارت نیز در سطح مناسب بود و به سوی کشورهای خارجی گسترده شده بود. راههای تجاری بین‌المللی از متسختا می‌گذشت و آنرا با آرتاشات، پایتخت ارمنستان، با دره ریونی و شهرها و شهرکهای ساحلی، با آلبانیا و نواحی بسیاری از آسیای صغیر از طریق سامتسخه^۱ - جاواختی و غیره، پیوند می‌داد. اشیاء باستانی نشان می‌دهد که در قرنهای اولیه عصر مسیحیت رومیها و پارتیها سکه‌های نقره‌ای در کارتلی به جریان انداخته بودند. جایی که سکه‌های محلی نیز ضرب می‌شد، و طرحهای آنرا به عنوان مدل بکار می‌بردند. مقدار زیادی از اقلام وارداتی در کارتلی بدست آمده است که بیشتر آنها اشیاء زینتی است. پادشاهی کارتلی از برقراری روابط تجاری با مراکز هنری در مصر، آسیای مرکزی، هندوستان و عربستان راکه از آنجا سنگهای گرانبها وارد می‌شد، حمایت می‌کرد. اقلام زیادی از حکاکی جواهر رومی، ظروف شیشه‌ای سومری و غیره، یافت شده است.

* * *

دولت و قدرت فرهنگی کارتلی در دوره کلاسیک یکی از عوامل اصلی در فرایند شکل‌گیری مردم‌گرایی بود. در آن زمان بود که بطور مساعدی ثبات ملیت‌گرایی شرقی (کارت) شکل گرفت، که متعاقباً نقش یک وسیله پیوند در آفرینش ملیت‌گرایی را بازی کرد. این فرایند کمی بعد تکمیل شد. در زمان گسترش نفوذ کلیسای مسیحی در سراسر گرجستان و ظهور یک دولت فئودالی واحد گرجی.

در سالهای ۳۳۰، مسیحیت به عنوان دین رسمی و دولتی گرجستان اعلام شد. این دوره بر آغاز توسعه زیاد هنر و ادبیات دلالت دارد. اعضای انجمن‌های عالی‌رتبه کارتلی و آگریسی، با ادبیات و فلسفه شرق و غرب، به خوبی آشنایی داشتند. در میان آنها دانشمندان و فیلسوفان والامقامی چون: پطرابیریایی و ایونی لازی (قرن پنجم) وجود داشتند. مراکز فرهنگی و هدایت افکار نیز در گرجستان به وجود آمده بود که بعضی از آنها اهمیت بین‌المللی داشتند. در قرن چهارم مکتب علم معانی بیان و فلسفه در نزدیکی فازیس (پوتی امروزی) شکل گرفت. در کنار نمایندگان نخبگان محلی، دانشجویانی از خارج نیز برای آموختن به این مدرسه می‌آمدند. این

طغیانانی که توسط برده کولخیسی به نام «آنی ستوس^۱» رهبری می‌شد، به طور جدی تضعیف شده بود. رومیها، که موقعیت جغرافیایی و ثروتهای گرجستان آنان را جذب کرده بود، برای خروج از آنجا بی‌میل بودند، و گرجیها ناگزیر بودند طی قرن‌ها با آنها در کشمکش باشند، با در نظر داشتن اینکه مردم گرجی در حفظ استقلال خود توأم با معنویت ملی اصلی خود و فرهنگ مادی موفقیت‌هایی بدست آورده بودند.

آثار فرهنگ مادی گواه بر سطح بالایی از هنر معماری و ساختمان‌سازی، زرگری، نقاشی و شیشه‌گری است. پیشرفتهای فرهنگی و قدرت اقتصادی گرجستان در دوره مورد بحث توسط اقلام بدست آمده در حفاری‌های متسختا - آرمازی، اوپلیس تسیکه^۲، وانی، تسیکه - گوجی^۳ (آرخئو پلیس^۴) و غیره تایید می‌شود.

فرهنگ مادی دوره‌ای که در ناحیه^۵ مشخص شکل گرفته است، آثار معماری آن توسط عظمت و لطافت شکل آنها، متمایز می‌شود. قابل ملاحظه است که در متسختا اداره‌ای برای معماران و هنرمندان برجسته وجود داشت. از آثار زنده آرماز - تسیکه (ارگ) - شاه نشین - است، که باید مستثنی شود. از این نوع، قلعه بزرگ دیگری در روستاهای تسیتساموری^۵ در ناحیه متسختا است که به نام زدان - تسیکه^۶ شناخته می‌شود و مؤلفان خارجی آن را سئوسامورا^۷ نام برده‌اند. از آثار معماری دوره کلاسیک در گرجستان غربی قابل ملاحظه‌ترینشان آنهایی هستند که در وانی قرار دارند و چون باقیمانده‌ای از یک قلمرو (سایت) شهری به عنوان اقامتگاه فرمانروایان لازیکا در دوره‌های قبل، کاربرد داشته‌اند. گورستان (بُقع) اعضای خانواده سلطنتی و اشراف که در متسختا (نزدیکی باگینتی^۸ و ایستگاه راه‌آهن) یافت شده‌اند، نمونه‌های کاملی از آثار معماری‌اند. زیورآلات طلائی که سنگهای قیمتی در آن کار گذاشته شده، یعنی انگشتر، گوشواره، دستبند، آویزها، منجق‌ها، الماسها و غیره، در اینجا یافت شده‌اند که کارهای اصل هنر جواهر کاری است.

به موازات هنر زرگری، حرفه‌های دیگری توسعه پیدا کرد: توسعه آجر، ظروف شیشه‌ای،

1 . Anicetus

2 . Uplistsikhe

3 . Tsikhe-Goji

4 . Arkheopolis

5 . Tsitsamuri

6 . Zedan - Tsikhe

7 . Seusamora

8 . Bagineti - (منسوب به Baga . مترجم)

دوم، (حدود سالهای ۱۳۰ تا ۱۵۰ میلادی) هنوز در حال قوی شدن بود.

شاه پارسمان^۱ به طور آشکاری با روم مخالفت می‌کرد. در سال ۱۲۳ او آنها را فرا خوانده آنها را بر ضد خراجگزار رومیها و پارتها (آلبانیا، ماد، ارمنستان، کاپادوکیه) هدایت کرد. امپراطور هاردیان (۱۱۷ تا ۱۳۸ میلادی) در جستجوی بهبودی روابط با کارتلی بود، ولی پارسمان مصالحه را رد کرد. اما در زمان جانشینان هاردیان، امپراطور آنتونیوس پیوس^۲ (۱۶۱-۱۳۸) روابط بین امپراطوری روم و کارتلی را بهبود بخشید. شاه پارسمان دوم، همراه با ملتزمین بسیار، وارد روم شده استقبال پرشکوهی از او به عمل آمد و گرجیها حق ارائه قربانی را در کاپیتول بدست آوردند. بر طبق نوشته دیوکاسیوس^۳ مجسمه‌ای از شاه پارسمان در رم نصب شد. امپراطور، کارتلی را در مرزهای گسترده کنونی خود به رسمیت شناخت.

قبلاً نیز، امپراطوران روم هدایای زیادی برای اهداء به شاهان کارتلی می‌فرستادند. از اینرو، امپراطور و سپاسیان^۴ (۷۹-۶۹) به نام پسران خود تیتوس و دومیتین^۵ و به نام شخص خود، دیواری را در متسختا بنا کرده بود. بر روی دیوار کتیبه‌ای بود که در آن نوشته شده بود: شاه میترادات^۶ کارتلی، دوست قیصر و محبوب مردم روم است. امپراتور هاردیان به شاه پارسمان یک فیل جنگی و ۵۰۰ سرباز هدیه کرد.

در نیمه دوم قرن دوم و آغاز قرن سوم میلادی، پادشاهی کارتلی قدرت خود و موفقیت‌های آغازین خود را نگاهداری می‌کرد. اما در سالهای ۲۳۰، بعد از پادشاهی قدرتمند ساسانی که پس از انقراض پادشاهی پارت سربرافراشته بود، موقعیت سیاست خارجی ایبریا با دشواریهایی مواجه شد.

همانند کارتلی، پادشاهی گرجستان غربی، کولخیس، در مقابل رومیها برای استقلال خود در کشمکش بود. تسلط رومیها در گرجستان غربی در پادشاهی کولخیس، منجر به تقلای آن بر علیه رومیها برای استقلال خود شد. تسلط رومیها در گرجستان غربی در سالهای ۲۷۰ با

1 . Parsman (فرس باستانی دارنده روح پارسی - مترجم)

2 . Antonius Pius

3 . Dio Caussius

4 . Vespasian

5 . Titus , Domitian

6 . Mithradat

پونتوس^۱ و غیره داشتند. از اینرو، در قرنهای ۶ تا ۴ پیش از میلاد پادشاهی کارتلی و کولخیس نقش مهمی را در زندگی سیاسی و اقتصادی دنیای باستان بازی کرده‌اند.

در دوره کلاسیک گرجستان قدرت گرفت: کشاورزی و صنایع دستی آن توسعه یافت و شهرهای چندی ساخته شد. تحت رهبری پارانواز اول و جانشین او سائورماگ^۲، پادشاهی کارتلی نه تنها شامل گرجستان شرقی بود، بلکه نواحی اطراف را نیز دربر می‌گرفت. این پادشاهی در قسمتی از گرجستان غربی ترکیب و تشکیل واحد اداری کارتلی (ایبریا) را می‌داد، یعنی اریستاوی^۳ آرگوتی^۴، پادشاهی اگریسی نیز تحت تأثیر پادشاهی کارتلی قرار گرفت. این اقدام، ارتباط نزدیک بین گرجیها و راه سریع اتحاد این قبایل با همان ریشه‌های قومی و تشکیل ملت واحد گرجی را زمینه‌سازی کرد.

پادشاهی کارتلی و کولخیس درگیر جنگهای متعددی با متجاوزان خارجی بودند که کوشش می‌کردند آنها را تحت انقیاد خود درآورند (به ویژه در قرنهای اول پیش از میلاد). در اینجا، ابتدا باید رومیها ذکر شوند. در سال ۶۶ قبل از میلاد، پس از سقوط پادشاهی پونتوس، که توسط پومپئوس^۵ رهبری می‌شد، عملیات نظامی بر علیه ارمنستان، آلبانیا و کارتلی آغاز شد. پس از انقیاد ارمنستان، پومپئوس به سوی کارتلی و آلبانیا پیشروی کرد. در سال ۶۵ پیش از میلاد آرتاگ^۶ شاه کارتلی ناچار به تسلیم شد. از آنجا، پومپئوس از گرجستان غربی گذشته، به شهر فازیس رسید. بعداً آلبانیا را نیز مطیع خویش ساخت.

جمعیت کارتلی مقاومت سرسختانه‌ای را به رومیها نشان دادند، که بعدها سبب رشد این تفکر شد که برای یکبار و همیشه کارتلی باید نابود شود.

در قرن اول پیش از میلاد، کارتلی به عنوان یک دولت قوی ظهور کرده از استقلال سیاسی برخوردار بود.

در آغاز نیمه اول قرن دوم میلادی، پادشاهی کارتلی، به ویژه تحت فرمانروایی پارسمان

1 .Pontos

2 .Saurmag (= Sawarmag = ایرانی شمالی به معنی صاحب دست سیاه - مترجم)

3 . Eristavi (به معنی رهبر مردم، رهبر قوم، رهبر ملت - مترجم) 4 . Argveti

5 . Pompey (احتمالاً فارسی میانه Artak به معنی چالاک، سریع - مترجم) 6 . Artag

اسوان‌ها^۱ در میان قبایل گرجی آشکار می‌شوند که هریک دارای زبان، قلمرو و عادات مخصوص به خود بودند. بعدها این قبایل متحد شده و در نتیجه تحکیم خودشان در قرنهای ۶ تا ۴ پیش از میلاد، دو ایالت کنفدراسیون در گرجستان شرقی و غربی شکل می‌گیرد.

در قرن ششم پیش از میلاد، در دره اگریسی^۲ در گرجستان غربی، دولتی به ظهور می‌رسد که یونانیان باستان از آن به عنوان «سرزمین کولخی» نام می‌برند و درباره آن اطلاعات ارزشمندی به یادگار مانده است.

در پایان قرن هفتم پیش از میلاد، پادشاهی ماد قدرت را در جنوب غربی گرجستان بدست می‌گیرد؛ در اواسط قرن ششم، دولت هخامنشیان جایگزین آنان می‌شوند که بعدها مردم گرجستان را مقهور خویش می‌سازند: تیبارها^۳، موسینیکها^۴، ماکرون‌ها^۵، موسخی‌ها^۶ و مارها^۷ در محدوده ساتراپ نوزدهم واقع شده بودند و به پارس‌ها، خراج سالانه می‌پرداختند. کولخی‌ها که در سمت شمال زندگی می‌کردند تعهد کرده بودند که هر پنج سال یکبار، صد دختر و صد پسر به عنوان هدیه به ایران تحویل دهند.

در اواخر قرن ۶ پیش از میلاد پادشاهی کولخیس (اکنون به عنوان پادشاهی اگریسی اشاره داده می‌شود) سکه نقره خود را که در منابع به عنوان «سکه سفید کولخی» شناخته می‌شود، ضرب کرد. این سکه‌ها نه تنها در سواحل دریای سیاه، بلکه همچنین در پادشاهی کارتلی^۸ و در طول مرزهای آن نیز رواج داشت.

اقتصاد پیشرفته و شرایط مطلوب جغرافیایی و طبیعی کولخیس یونانیان را جذب کرد، آنها سواحل دریای سیاه را مستعمره خود کردند، و استقرارگاههایی به وجود آوردند: فازیس^۹ (در مجاورت پوتی امروز)، گینوس^{۱۰} (اوچامچیره^{۱۱})، دیوس کوریاس^{۱۲} (سوخومی)، آناکوپیا^{۱۳} (آخالی آتونی^{۱۴}) و پیتوس^{۱۵} (بیچوینتا^{۱۶}). اعمال نفوذ امپراطوری وسیع هخامنشی به کولخیس

1 . Svan

2 . Egrisi

3 . Tibare

4 . Mossinik

5 . Macron

6 . Moskhi

7 . Mar

8 . Kartli

9 . Fazis

10 . Gyenos

11 . Ochamchire

12 . Dioscurias

13 . Anakopia

14 . Akhali Atoni

15 . Pityus

16 . Bichvinta

اواخر عصر مفرغ و اوایل عصر آهن، توسعه بسیار اقتصادی سراسر قلمرو گرجستان را شاهد بود که همراه با سطح بالایی از صنایع دستی، گسترش روابط تجاری و توام با افزایش نابرابریهای اجتماعی بود. در اواخر نیمه دوم هزاره دوم پیش از میلاد، شروط لازم برای ظهور یک جامعه طبقاتی بوجود آمد.

قابل ذکر است که قبایل گرجی یگانگی خود را در اثنای عصر مفرغ پایانی، آغاز کردند که به طور روشنی با ظهور فرهنگی مادی در قلمرو وسیع مسکون شده توسط قبایل خوشاوند، همانند تشکیل کنفدراسیون بزرگی از قبایل، تظاهر کرد. در پایان هزاره دوم و آغاز هزاره اول پیش از میلاد در نواحی جنوب شرقی گرجستان تاریخی، دو اتحادیه اصلی از قبایل ظهور کردند: دیائوخی^۱ (تائوخی، تائو) و قولها^۲ (کولخیس)، که هر دو آنها تا قرن هشتم پیش از میلاد دوام داشتند. در اسناد مکتوب پادشاهان اورارتو، "آرگیشتی" و "ساردور" دوم، دیائوخی و قولها به عنوان اتحادیه بزرگی از قبایل نام برده می شوند که آنان به دفعات با هم برخورد داشته اند. ثروت و قدرت "قولها" در اسطوره های آرگوناتهای یونان باستان منعکس شده است.

در میانه قرن هشتم قبل از میلاد، دیائوخی در نتیجه تجاوز اورارتو نابود شد. غلبه قولها و مخالفت آنها با دیائوخی نیز در این امر سهیم بود. قسمتی از سرزمین دیائوخی به قولها واگذار شد. مدتی بعد کشمکش بین اورارتو و قولها آغاز شد. در سال ۷۲۰ پیش از میلاد قولها تحت سلطه کیمریها درآمدند که از شمال هجوم آورده بودند.

قولها و دیائوخی ها اصلاً کنفدراسیونهای طبقاتی اولیه ای بودند که در میانه قرن هشتم پیش از میلاد تجزیه شدند.

قبایل باستانی گرجی و اتحادیه قبایل با ملل گوناگون شرق: هیتی ها^۳، میتانی ها^۴، اورارتوها و غیره، روابط فرهنگی داشتند. آنها روابط خوب همسایگی با ارامنه و قبایل قفقاز شمالی را ذکر کرده اند. در قرنهای هفتم و هشتم پیش از میلاد، کارتها^۵، مگرها^۶، چانها^۷ و

1 . Diaokhi
4 . Mitanni
7 . Chan

2 . Qolha, Kolchis
5 . Kart

3 . Hittit
6 . Megrel

پارینه سنگی یعنی عصر وابسته به فرهنگ پارینه سنگی (chellean) ردیابی کرد. در دوره مربوط به آثار دوره پالئولیتیک (Acheulian) در اراضی گرجستان، انسان در گستره وسیعی سکونت گزیده بود. یکی از قرارگاههای آن زمان که بیشتر قابل ملاحظه است، در یاشتخوا^۱، در نزدیکی سوخومی کنونی است.

تعدادی از ابزارها و وسایل آن دوره در حوزه رودخانه «قویریلا»^۲ کشف شده است. عصر وابسته به فرهنگ قسمت اخیر عصر سنگ و (Moutevian) (۱۰۰ تا ۳۵ هزار سال پیش) جمعیت زیادی را در قلمرو گرجستان به ویژه سواحل دریای سیاه و حوزه رودخانه «ریونی»^۳ - قویریلا (جایی که غارهای جروچی^۴، ساگوار جیله^۵ و چاخاتی^۶ کشف شده است) شاهد بوده است. سکونت در این نواحی، به ویژه در دوره پارینه سنگی متراکم بود و استقرارگاههای قابل توجه آن در دوپس خورلی^۷، ساکاژیا^۸، ساگوارجیله، سامرتسخله^۹، گورجیلاس کلده^{۱۰} و نقاط دیگر قرار دارند (۳۵ تا ۱۰ هزار سال پیش). در قلمرو گرجستان قرارگاههای متعدد و زیادی از غارهای انسانهای اولیه از دوره نوسنگی بدست آمده است. اودیشی^{۱۱}، کیس تریکی^{۱۲}، آناسولی^{۱۳}، زموآلوانی^{۱۴} و غیره از جمله این غارها هستند.

توسعه کشاورزی و دامپروری، ذوب مس و برنز و پیشرفت فنون همگانی در اواسط هزاره چهارم پیش از میلاد به برطرف کردن موانع فضای زندگی اجتماعی و اقتصادی جامعه منجر شد. آغاز هزاره سوم پیش از میلاد، بنیان عرصه جدیدی را پی‌ریزی کرد - عصر مفرغ. این عصر در گرجستان با فرهنگ بومی غنی، مشخص می‌شود. به ویژه در این زمینه، ساختار تپه‌های بزرگ (کورگانها) در تریالتی^{۱۵} (کارتلی پایین^{۱۶}) قابل توجه است، که گواه پیشرفت قطعی زندگی اجتماعی در آن دوران است: جامهای گرانها، ظروف نقره‌ای، وسایل گوناگون مربوط به عصر مفرغ میانی - همه آنها در تریالتی از زیر خاک بیرون آورده شده است.

1 . Yashtkhva	2 . Qvirila	3 . Rioni
4 . Jruchi	5 . Sagvarjile	6 . Chakhati
7 . Devishkvreli	8 . Sakazhia	9 . Samertskhle
10 . Gvarjilas klde.	11 . Odishi	12 . Kistriki
13 . Anaseuli	14 . Zemo Alvani	15 . Trialeti
16 . Kartli (در منابع فارسی کارتیل - Kartil - مترجم)		

شبه ای از تاریخ گرجستان

گرجستان در مرکز و غرب ماوراء قفقاز واقع شده و از شمال با فدراسیون روسیه، از شرق با جمهوری آذربایجان، از جنوب با جمهوری ارمنستان و از جنوب غربی با ترکیه هم مرز است. طبیعت گرجستان گوناگون است؛ این جمهوری با نواحی ناهموار مشخص می شود و دوسوم آن کوهستانی است (کوه شخارا با ارتفاع ۵۰۶۹ متر) گرجستان غربی دارای اقلیم مرطوب جنب مداری است، در حالی که گرجستان شرقی خشک یا معتدل مرطوب است. منابع طبیعی جمهوری شامل زغال سنگ، نفت، منگنز، فلزات غیر آهنی و معادن غیر فلزی است. از آب رودخانه های گرجستان در تولید برق و آبیاری اراضی نیز استفاده می شود.

جمهوری گرجستان شامل جمهوری خودمختار آبخاز و جمهوری خودمختار آجارسران بوده و به ۶۵ ناحیه و مناطق روستایی تقسیم می شود، دارای ۱۳ شهر و چندین شهرک است که شامل شهرهای تفلیس^۱ (پایتخت جمهوری - م.)، کوتائسی^۲، گوری^۳، چیاتورا^۴، روستاوی^۵، پوتی^۶، تقیبولی^۷، زوگدید^۸، تسقالتوبو^۹، سوخومی^{۱۰}، تفوارچلی^{۱۱}، گاگرا^{۱۲}، باتومی^{۱۳} و ۳۷ شهر کوچک، ۶۱ مرکز روستایی و ۴۵۰ روستا می باشد.

مساحت گرجستان ۶۹/۵ هزار کیلومتر مربع و جمعیت آن ۵/۲ میلیون نفر است. گرجیها یکی از قدیمی ترین ملل جهان بشمار می روند. آنها راه دشواری از تاریخ توسعه را پیموده اند که در زیر از نظر خواهد گذشت.

انسانهای اولیه را می توان در ماوراء قفقاز، به ویژه در گرجستان، خیلی پیش از دوره

1 . Tbilisi

2 . Kutaisi

3 . Gori

4 . Chiatura

5 . Rustavi

6 . Poti

7 . Tqibuli

8 . Zugdidi

9 . Tsqaltubo

10 . Sukhumi

11 . Tqvarcheli

12 . Gagra

13 . Batumi

تسخین‌والی

شهر تسخین‌والی، مرکز ناحیه اوستیای جنوبی، در قسمت جنوبی ناحیه در محل ورود رود لیاخوی بزرگ به دشت کارتلی، واقع شده است. پیش از انقلاب اکتبر، این شهر استقرارگاهی کوچک و بدون دسترسی به راههای ارتباطی بود. امروزه تسخین‌والی شهری جدید و توسعه یافته است.

در سال ۱۹۷۰ جمعیت تسخین‌والی تقریباً ۵ برابر سال ۱۹۲۲ بود و به ۳۰ هزار نفر می‌رسید. در سال ۱۹۹۳ جمعیت شهر به ۴۱ هزار نفر رسیده است. علت افزایش سریع جمعیت شهر، استقرار صنایع ویراتور الکتریکی و کابل‌سازی بود. در دوره شوروی محصولات این کارخانه‌ها به اغلب نقاط شوروی صادر می‌شد. در تسخین‌والی کارخانه صنایع چوب نیز فعالیت دارد که با استفاده از مواد اولیه موجود در ناحیه، مواد چوبی مورد نیاز بخش ساختمان را تولید می‌کند (پارکت، مبل، و غیره). کارخانه آجرسازی، آهک و آسفالت از دیگر کارخانه‌های شهر هستند. کارخانه تولید مواد غذایی تسخین‌والی، به ویژه آبجوسازی آن نیز از اهمیت منطقه‌ای برخوردارند.

شعبه‌ای از آکادمی علوم گرجستان به نام «مؤسسه تحقیقاتی اوستیای جنوبی» در تسخین‌والی فعالیت داشت که پس از درگیریهای بعد از استقلال فعالیت آن محدود شده است. مرکز تربیت معلم که به تربیت معلم و آموزگار برای مدارس ملی اشتغال داشت، پس از جنگ موقتاً تعطیل شده است. موزه محلی علم، کاخ فرهنگ و تئاترهای دراماتیک «کوستاختاگورف» در تسخین‌والی به فعالیتهای هنری اشتغال دارند.

(پروین معظمی گودرزی، بهرام امیراحمدیان، جغرافیای...)

امروز پوتی یکی از بزرگترین بنادر دریای سیاه است. در لنگرگاه بندر می توان تعداد زیادی از شناورهای تجاری را با پرچم کشورهای گوناگون مشاهده کرد. مهمترین کالاهایی که از بندر بارگیری می شود سنگ منگنز معادن «چیاتورا» است. غله، الوار، سیمان، ذغال سنگ، اتومبیل، چای، شراب، و دیگر کالاها نیز از بندر پوتی بارگیری می شود. اداره ماهیگیری گرجستان در این بندر مستقر شده است. در پائیز و زمستان، ماهیگیران دامگستر از بندر پوتی برای ماهیگیری در آبهای اقیانوس اطلس و آرام آماده می شوند.

پس از فروپاشی شوروی، پوتی شاهد درگیریها و جنگهای داخلی گرجستان بود. پس از تعطیلی فعالیتهای بندر سوخومی به علت جنگهای داخلی آبخازستان، بندر پوتی به بندری فعال تبدیل شده و همه روزه بر اهمیت بیشتر آن افزوده می شود. طرحهای ساختمانی بزرگی در پوتی در دست اجراست که ظرفیت تخلیه و بارگیری بندر را افزایش خواهد داد. در آینده ای نزدیک، پوتی با امکانات بندری خود و دارا بودن فضای مناسب جغرافیایی برای گسترش زیر ساختهای بندری، جاده و راه آهن، نقطه نهایی دالان ترانزیتی «آسیا - اروپا» و نقطه ارتباطی مهم قفقاز جنوبی با ایران و آسیای مرکزی خواهد شد.

جمعیت شهر پوتی در سال ۱۹۹۳ به ۶۰ هزار نفر می رسید.

تلاوی

شهر تلاوی، شهری قدیمی و بسیار زیباست که در دامنه رشته کوه گومبوری واقع شده و مرکز اداری و فرهنگی کاختی داخلی به شمار می رود. در مرکز شهر بناهای تاریخی زیادی وجود دارد. دژی قدیمی که باباروهای بلند احاطه شده و نیز برجهای استوانه ای آن از جمله آثار قدیمی و تاریخی به شمار می رود در پشت این دژ کهن، کاخ پادشاه سابق کاختی قرار دارد که اکنون به مؤسسه تربیت معلم تبدیل شده است. مجموعه موزه های تلاوی در بخشی از اتاقهای این کاخ ایجاد شده است.

جاده ای از تفلیس از گذرگاه "گومبوری" از دامنه های شمالی کوه به تلاوی سرازیر می شود. در شهر تلاوی کارخانه های پيله بازکنی، پوشاک، ابریشم بافی، کنسرو سازی، ساخت قطعات پیش ساخته بتونی و غیره... فعالیت دارند. تلاوی یکی از مراکز شراپسازی گرجستان است.

شد. از روبرو، از ساحل رود گُر، این شهرک همچون شانه عسل بسیار عظیمی در کندوی افسانه پریها به نظر می‌رسد.

ژوژف استالین رهبر سابق اتحاد شوروی در این شهر دنیا آمده بود و تا سال ۱۸۹۴ در آن زندگی می‌کرد. خانه مسکونی استالین به موزه تبدیل شده و مجسمه بزرگی از استالین در شهرگوری برپا شده است که هنوز هم پس از فروپاشی شوروی، پابرجاست.

پوتی

پوتی یکی از بنادر عمده دریای سیاه است که در استان سامگره‌لو قرار دارد. در منابع یونان باستان از این بندر به نام «فازیس» یاد شده و آنرا به عنوان یکی از مراکز اقتصادی و فرهنگی ذکر کرده‌اند. سابقه آن به بیش از دو هزار سال پیش تخمین زده می‌شود. همان طوره که در افسانه‌های باستانی آمده، درست در همین نقطه بود که کشتی «آرگونات» لنگر انداخته است.

در روزگاران کهن راههای بازرگانی اروپا به هندوستان از دهانه رود فازیس (پوتی) می‌گذشت. برای دریانوردان یونان، فازیس نقطه اصلی بازرگانی و حمل و نقل در دریای سیاه به ویژه، پس از به زیر آب رفتن «دیوسکوریا» بود. فازیس در دوره باستان به جهت آکادمی خود معروف بود. جوانانی از نقاط دوردست برای آموزش فلسفه، دستور زبان، علوم دینی و حساب به این مدرسه می‌آمدند.

نام امروزی شهر، پوتی، از منابع کتبی گرجی قرن ۸ میلادی بدست آمده است. در قرن ۱۶ میلادی، سلطان عثمانی در اینجا دژی بنا کرد که از آن بنا، برجی بجای مانده است. در سال ۱۸۲۸ توسط سپاهیان روسیه تزاری تسخیر شد و در سال ۱۸۵۸ به عنوان شهر بندری شناخته شد. در این زمان قایقهای ماهیگیری از کریمه، کشتی‌های بادبانی ترک و پاره‌ای اوقات کشتی‌های روسی و شرکتهای بازرگانی خارجی در این بندر پهلو می‌گرفتند.

در پایان سده ۱۹ میلادی در ارتباط با ساخت راه آهن از تفلیس به پوتی، بندر عمیق‌تر شده و برای دسترسی کشتی‌های بزرگ آماده شد. مسئول طرح راه آهن و تعریض «نیکو نیکولادزه»، یکی از نویسندگان و شخصیت‌های برجسته گرجی بود.

میوه به این شهر می‌آیند. تعداد زیادی از انبارهای شهر از جعبه‌های میوه انباشته می‌شود.

تعداد زیادی از مؤسسات حمل و نقل از جمله کارخانه عمل‌آوری تراورس در این شهر فعالیت دارد.

کسانی که در سال ۱۹۴۰ از شهر دیدار کرده‌اند، با تغییرات زیادی که بعد از جنگ در شهر داده شده است، توانایی تشخیص شهر آن زمان را نخواهند داشت. خیابانهای جدید، ساختمانهای مسکونی و بناهای عمومی شهر، پلهای پهنی که بر روی رودهای کُر و لیاخوی ساخته شده است، چهره شهر را دگرگون و زیبا کرده است.

مدرسه تربیت معلم گوری که از قبل از جنگ جهانی دوم در شهر تأسیس شده، آموزگاران و دبیران بسیاری را برای آموزش در مدارس متوسطه، تربیت کرده است. مؤسسه آموزشی دیگر شهر که جدیدتر است مربوط به آموزش اتوماسیون فرایند تولیدات صنعتی است.

نکته جالب توجه این است که شهر گوری دارای تئاتر نمایشی فعالی است. از دیگر مؤسسات علمی شهر می‌توان از مدرسه عالی موسیقی، مدرسه عالی پزشکی و موزه مردم‌شناسی و تاریخ نام برد.

گوری محل تلاقی راه آهن قفقاز جنوبی بوده و دارای ایستگاه راه آهن است. از این نقطه شاخه‌ای از خط آهن و جاده به «تسخین والی» به سوی شمال کشیده شده است. علاوه بر آن از گوری شاهراهی به سوی دره بسیار زیبای «آتنی» می‌رود. صومعه «سیون» یکی از آثار بسیار معروف معماری قرن هفتم میلادی گرجستان است که در نزدیکی روستای آتنی قرار دارد. این معبد به جهت نقاشی‌های دیواری که به قرن ۱۰ میلادی تعلق دارد، بسیار معروف است.

شهرک غاری «اوپلیس تسبخه» در صخره‌های ماسه‌سنگی کنده شده است. این شهر در ۱۰ کیلومتری رود کُر از شهر گوری واقع شده و یکی دیگر از آثار برجسته تاریخی گرجستان است. در این شهرک تالارهای وسیع، جایگاه عبادت، خیابانها و راهروهای پیچ در پیچ ایجاد شده است. غارهای اوپلیس تسبخه در سالنامه‌های قرن اول پیش از میلاد ذکر شده است. این شهرک غاری که دارای موضعی قلعه‌ای است در سر راه رسیدن به گوری مستقر شده، تا قرن ۱۳ پابرجا بود و در این دوره، توسط مغولها ویران

می‌کنند در این شهر یکدیگر را تلاقی می‌کنند.

هسته باستانی شهر در محل بهم پیوستن رودهای گُر و لیاخوی قرار دارد. قلعه شهر، همچون نگهبان سرسخت مرزهای کارتلی، در دوران باستان بر روی صخره‌ای ساخته شده که به تنهایی در کنار رودخانه سربرافراشته است. بقایای این استحکامات شکست‌ناپذیر تا به زمان حاضر به یادگار مانده است. در دوره فئودالیسم، گوری یکی از استحکامات پادشاهان گرجی و یکی از بزرگترین شهرهای گرجستان بود. بقایای قلعه قدیمی «گوریس تسیخه» مربوط به قرون وسطا در شهر بجا مانده است. گوری از سال ۱۸۰۱ به عنوان نقطه شهری شناخته می‌شود. اهمیت اقتصادی این شهر از سال ۱۸۷۲ پس از ساخت راه آهن تفلیس - پوتی افزایش یافت. پس از آن گوری به مرکز مهم تولید کشاورزی تبدیل شد. پیش از انقلاب اکتبر، هیچگونه صناعی در شهر وجود نداشت و فقط صنایع دستی و بازرگانی، فعالیت عمده را در کنار کشاورزی تشکیل می‌داد.

در سال ۱۹۲۰ قسمتهای زیادی از شهر گوری در اثر زلزله ویران شد، اما در سال ۱۹۲۶ از نو ساخته شده و جمعیت آن به سرعت افزایش یافته و به ۱۰ هزار نفر رسید. گوری معاصر مساحتی حدود ۸۰۰ هکتار را در دو سوی ساحل رودهای گُر و لیاخوی تشکیل می‌دهد. موقعیت جغرافیایی آن به عنوان محل تلاقی راهها و دارا بودن اقلیم مناسب، تأثیر بسیاری در رشد شهر داشته است. در ۴۰ سال گذشته جمعیت آن ۵ برابر شده است. در سال ۱۹۹۵ جمعیت آن به حدود ۷۰ هزار نفر برآورد می‌شود. گوری یک شهر صنعتی است. اکثریت جمعیت آنرا کارکنان بخش صنعت تشکیل می‌دهند که در صنایع و ساختمان و حمل و نقل به کار اشتغال دارند.

در ساحل راست رود لیاخوی، کارخانه نساجی فعالیت دارد که در سال ۱۹۴۵ تأسیس شده است. کارخانه سالیانه میلیونها متر منسوجات نخی تولید می‌کرد. در کنار کارخانه، مجتمع‌های جدید مسکونی احداث شده است.

کارخانه کنسروسازی و شرابسازی گوری، جزو کارخانه‌های معتبر مواد غذایی گرجستان به شمار می‌روند. کمپوت میوه تولیدی این کارخانه در تمام منطقه و خارج از مرزهای جمهوری از شهرت زیادی برخوردار است. کمپوت سبزی نیز از مرغوبیت خوبی برخوردار است. گوری یکی از بزرگترین مراکز تولید میوه گرجستان است. در پائیز ردیف کامیونهای مخصوص حمل میوه از همه بخشهای کارتلی داخلی برای حمل

ضایعات چای (در نوع خود، کارخانه منحصر به فرد در اتحاد شوروی سابق) و مجتمع تولیدی صنایع چوبی از جمله شاخه‌های مهم صنعت در باتومی است.

از مراکز علمی و فرهنگی شهر می‌توان از دانشگاه باتومی، تئاتر نمایشی، شعبه آکادمی علوم گرجستان، انستیتو علوم و تحقیقات دریایی، موزه و تعدادی دیگر را نام برد. باتومی در محل ویرانه‌های قلعه‌ای تاریخی مربوط به قرون وسطی ساخته شده است که این قلعه «باتوم» نام داشت. باتومی در قرن هفدهم توسط ترکهای عثمانی اشغال شد و در سال ۱۸۷۸ به تصرف امپراتوری روسیه درآمد و جزو قلمرو این امپراتوری شد.

پس از تأسیس راه آهن باکو - باتومی در سال ۱۸۸۳ و احداث خط لوله انتقال نفت باکو - باتومی در سال ۱۹۰۷، این شهر به بندری مهم تبدیل شد.

در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، شعبه‌های کارگری سوسیال دموکراتها در این شهر فعالیت داشتند. در سال ۱۹۰۱ کمیته سوسیال دموکراتهای روس در این شهر فعالیت خود را آغاز کرد که اعتصابات و تظاهرات کارگری را هدایت می‌کرد. شورش مسلحانه سال ۱۹۰۵ توسط دولت سرکوب شد. در آوریل سال ۱۹۱۸ باتومی توسط ترکها و در دسامبر توسط قوای انگلیس اشغال شد. در ژوئیه سال ۱۹۲۰ قوای اشغالگر مجبور به ترک باتومی شدند، لیکن حکومت محل را منشویکهای گرجی بدست گرفتند. بر اساس معاهده‌ای که بین ترکهای عثمانی و منشویکها در مارس ۱۹۲۱ به امضاء رسید، قوای ترکهای عثمانی وارد باتومی شد. در ۱۸ مارس همان سال، شورش مسلحانه‌ای بر علیه ترکها آغاز شد ولی در ۱۹ مارس، ارتش سرخ روسیه وارد شهر شده و در آن حکومت شوروی برقرار کردند. باتومی به عنوان پایتخت جمهوری خودمختار آجارستان اعلام شد.

اقلیم باتومی گرم و مرطوب است. متوسط درجه حرارت سالانه آن به ۱۴ درجه سانتی‌گراد می‌رسد. بارندگی سالانه آن به طور متوسط ۲۵۰۰ میلی‌متر است و دارای زمستانهای معتدل و تابستانهای گرم است. این شهر دارای مراکز استراحتگاهی، آسایشگاهی، درمانی و توریستی است. فصل شنا در ساحل باتومی از ماه می تا ماه اکتبر است.

گوری

گوری قلب کارتلی داخلی است. راههای ارتباطی که نقاط مختلف را بهم متصل

میلی متر است. آبهای معدنی، استفاده از سواحل دریا برای شنا و اقلیم مناسب از جمله جاذبه‌های این شهر برای استراحت و معالجه بشمار می‌رود. در سوخومی بیماریهای تنفسی و بیماریهای فشار خون و تعدادی دیگر، قابل معالجه است. در این شهر آسایشگاهها و پانسیونهایی برای همین منظور به فعالیت اشتغال دارند. سوخومی در منطقه قفقاز و دریای سیاه، یکی از مراکز تفریحی کشتیرانی مهم بشمار می‌رود. در اطراف این شهر، نواحی توریستی «آخالی آتونی» (به روسی نووی - آفون)^(۱) ساخته شده که از مراکز توریستی بسیار جالب است.

جمعیت شهر سوخومی که در سال ۱۹۷۱ برابر ۱۰۳/۲ هزار نفر بود، ده سال بعد یعنی در سال ۱۹۸۱ به ۱۱۷/۳ هزار نفر رسید. با وجود افزایش طبیعی جمعیت، در اثر جنگهای داخلی پس از استقلال گرجستان بعد از فروپاشی شوروی، جابجایی‌های بسیاری در جمعیت شهر به وجود آمد. گرجیها ناگزیر به ترک شهر شدند و از سایر مناطق جمهوری خودمختار آبخازها به این شهر مهاجرت کردند. در سال ۱۹۹۳ جمعیت شهر به حدود ۱۱۱/۷ هزار نفر رسیده بود.

باتومی

بندر باتومی پایتخت جمهوری خودمختار آجارستان و یکی از بنادر مهم گرجستان، در کنار دریای سیاه واقع شده است. این بندر که یکی از مهمترین بنادر دریای سیاه بشمار می‌رود، اصولاً برای حمل و نقل نفت و فرآورده‌های نفتی تأسیس شده است. باتومی، نقطه پایانی شبکه خط آهن قفقاز جنوبی است.

بندر باتومی با ۱۳۶ هزار نفر جمعیت، دارای فرودگاه بوده و از مراکز صنایع گرجستان بشمار می‌رود. به علت موقعیت جغرافیایی خود و اقلیم مناسب، دارای مراکز استراحتگاهی و آسایشگاهی است و در دوران شوروی از شهرهای توریستی بود.

از صنایع مهم باتومی می‌توان از پالایشگاه نفت نام برد که با استفاده از نفت دریافتی از طریق لوله نفتی باکو - باتومی، نفت خام منابع نفتی آذربایجان را تصفیه و صادر می‌کرد. ماشین سازی، صنایع سبک، صنایع محصولات غذایی کارخانه چایسازی، تولید کنساتره مرکبات، تولید آسفالت و بتون، ادوات الکترونیکی، تولید کافتین از

1. Akhali Atoni / Novi Afon

«دیوسکوریا»^(۱) بنا کرده بودند. این شهر در قرن اول میلادی تحت حکومت رومیها و در قرن ششم بیزانس قرار داشت. در قرن دوازدهم سوخومی یکی از شهرهای مهم دولت فئودالی گرجستان بود. در قرن شانزدهم عثمانی‌ها شهر را به تصرف درآوردند. در سالنامه‌های گرجی این شهر «تسخومی» نامیده شده است (اولین بار نام این شهر در سال ۷۳۶ آورده شده است).

در سال ۱۷۲۴ ترکها در این محل اقدام به ساخت قلعه‌ای به نام «سوخوم قالا» کردند. در سال ۱۸۱۰، شهر سوخومی به تابعیت روسیه درآمد. پس از الغاء شاهزاده‌نشین آبخاز، سوخومی مرکز جنگی همین ولایت بود.

در سال ۱۹۱۸ در هشتم ماه آوریل، در سوخومی حکومت شوروی به وجود آمد، لیکن از ماه می تحت قلمرو دولت تازه به استقلال رسیده گرجستان قرار گرفت.

در چهارم ماه مارس ۱۹۲۱ ارتش سرخ، حکومت شوروی را در آن نواحی مستقر کرد. از سال ۱۹۲۱ تاکنون، سوخومی مرکز جمهوری خودمختار آبخازستان است.

در سوخومی صنایعی چون دخانیات، کنسروسازی و کارخانه کفش چرمی با استفاده از مواد خام محلی فعالیت دارند. علاوه بر آن، در این شهر تجهیزات مربوط به صنایع گاز نیز ساخته می‌شود. بر روی رودخانه گومیستا نیروگاه برق آبی نصب شده است.

در سوخومی دانشگاه، شعبه‌ای از آکادمی علوم گرجستان به نام «انستیتوی زبان، ادبیات و تاریخ آبخازستان»، انستیتوی تجربی آسیب‌شناسی و پرتونگاری آکادمی علوم پزشکی روسیه، شعبه مستقل انستیتوی فیزوتراپی و پیراپزشکی وزارت بهداشت گرجستان در آبخازستان، شعبه مستقل انستیتوی تحقیقات چای و باغ‌گیاه‌شناسی آکادمی علوم گرجستان در آبخازستان، موزه کشورشناسی، دو تئاتر دراماتیک، و چند موسسه دیگر به فعالیتهای فرهنگی و علمی اشتغال دارند.

از بناهای دیدنی و آثار معماری سوخومی می‌توان از بنای حکومتی آبخازستان، مهمانخانه «آبخازیا» تئاتر نمایشی، ساختمان مرکز تحقیقات چای و گیاهان نیمه گرمسیری، سناتوریم آبخازستان و بیمارستان ۱۳ طبقه سوخومی نام برد.

سوخومی دارای اقلیم طبیعی مناسب است. متوسط درجه حرارت آن در تابستان ۲۴ درجه و در زمستان ۶ درجه سانتی‌گراد است. بارندگی سالانه آن به طور متوسط ۱۴۶۰

ستون سنگی بلندی در ساحل روبروی آراگوی، در سمت چپ قرار دارد. این ستون یادبود در محل مرگ "ایلپاچاواذره" مشهورترین نویسنده و اندیشمند گرجستان سربرافراشته است. جمعیت این شهر در سال ۱۹۹۵ حدود ۱۶ هزار نفر برآورد شده است.

ترکیب اصلی اقتصادی این منطقه کشاورزی و باغداری و پرورش گوسفند می باشد که این فعالیت آخری در مناطق مرتفع تیانتی، دوشتی و قازبگی صورت می گیرد. جاده های نظامی گرجستان از این منطقه یعنی از میان تفلیس و مرز بافدراسیون روسیه می گذرد. این منطقه با توجه به بسته بودن مسیر آبخازیا مهمترین کانال تردد جاده های گرجستان و روسیه می باشد.

بیشترین صنایع این منطقه در متسختا و دوشتی قرار دارد. ضمن اینکه پستهای اسکی در بخش گودائوری این منطقه واقع می باشد. نرخ بیکاری در این منطقه ۶ درصد گزارش شده است.

سوخومی

سوخومی پایتخت جمهوری خودمختار آبخازستان است که در کنار دریای سیاه قرار دارد. این شهر در دامنه های تپه های اطراف خلیج واقع شده و دارای ایستگاه راه آهن است. جمعیت آن در سال ۱۹۹۳ حدود ۱۱۲ هزار نفر برآورد شده است.

در محل کنونی سوخومی در قرن ششم پیش از میلاد، بازرگانان یونانی، شهری بنام

ساختمانهای پیوسته‌ای متصل بود که تا دامنه کوههای اطراف کشیده می‌شد و بر روی هم با پایتخت، مرکز دولتی بزرگ را تشکیل می‌دادند.

دوره رشد متسختا از قرنهای اولیه عصر مسیحیت آغاز و تا قرن ششم میلادی ادامه می‌یابد. پس از انتقال پایتخت دولت به تفلیس در قرن ۶ میلادی، متسختا با کلیساهای متعدد و کلیساهای جامعی که بعدها در آنجا ساخته می‌شود، به عنوان مرکز دینی کشور باقی می‌ماند. مستختای امروز با آثار معماری و باستانی ارزشمند خود همچون یک موزه است. کاوشهایی که در شهر و پیرامون آن صورت گرفته آثار ارزشمندی از نمونه‌های فرهنگ مادی هزاره اول پیش از میلاد تا قرنهای ۶-۱ میلادی را در برمی‌گیرد.

بررسی محلها، ساختمانهای مسکونی و بناهای مربوط به آن، همچنین ظروف متعدد خانگی و جواهرات، نشان دهنده شکوفایی تاریخ تمدن شهر است. متسختا همچنین به عنوان یکی از مراکز مهم آثار معماری باستانی گرجستان شناخته می‌شود. هنگام ورود به شهر از شمال از طریق جاده یا از غرب از طریق راه آهن، معبد جواری که در بالای صخره‌ای کوهستانی که درست در روبروی بلوکهای مسکونی در محل تلاقی دو رود قرار دارد خودنمایی می‌کند. معبد جواری یکی از ارزشمندترین آثار معماری باستانی گرجستان است (۶۴-۵۸۵ میلادی). این بنا قدیمی‌ترین نمونه ساختمانهای گنبدی است. ساختمان صومعه چنان به نظر می‌رسد که از درون صخره، به سوی قله مخروطی آن بیرون آمده است. جواری به ویژه هنگام شب در زیر تابش نورافکنها، زیباتر دیده می‌شود.

درست در مرکز متسختا، کلیسای جامع "اسوتیتسخوولی"^۱ قرار دارد که در آغاز سده ۱۱ میلادی توسط معمار گرجی، آرساکیدزه ساخته شده است. این بنای عظیم به سبب معماری بسیار زیبا و ارزشمند خود و ترکیب قطعات حجاریهای هنرمندانه روی سنگ قابل توجه بسیار است. در فاصله کم از اسوتیتسخوولی، صومعه سامتاو رو^۲، یکی دیگر از نمونه‌های برجسته معماری همان عصر قرار دارد. هنگام نزدیک شدن به متسختا در طول "جاده نظامی گرجستان"

1. Svetitskhoveli

2. Samtavro

سومقائیت (در آذربایجان) را تأمین می‌کرد. کارخانه ذوب فولاد روستاوی همچنین فولاد ورق و سایر استانداردهای قطعات فولادی را که نقش عمده‌ای در اقتصاد دارند، تولید می‌کند.

علاوه بر کارخانه‌های ذوب آهن، کارخانه‌های بزرگ شیمیایی نیز در این شهر فعالیت دارند. کارخانه‌های شیمیایی روستاوی، کودهای ازته برای تأمین نیاز بخش کشاورزی جمهوریهای قفقاز جنوبی و تعدادی نقاط دیگر تولید می‌کرد که در سالهای پس از استقلال با وجود بحرانهای سیاسی و اقتصادی تولیدات آن دچار اختلال شده است. تعدادی کارخانه تولید الیاف مصنوعی نیز در این شهر ساخته شده است. کارخانه تولید سیمان از ضایعات تولیدات سنگ ترکانی فعالیت دارد. کارخانه تولید قطعات بتونی و نیز کارخانه‌های تولیدات مکانیکی - مهندسی و تجهیزات جراثقال در این شهر بنا شده است. روستاوی در دوره شوروی با بسیاری از نقاط شوروی روابط تولیدی و اقتصادی داشت. نیروی انسانی متخصص شهر از تفلیس تأمین می‌شد. در آغاز روستاوی مصالح ساختمانی گوناگون و تجهیزات را از تفلیس دریافت می‌کرد، در حالی پس از رونق تولیدات صنعتی شهر، روستاوی بسیاری از مواد مصرفی صنایع را تأمین کرده و به شهر متخصصان و کارکنان ذوب آهن تبدیل شده و فقط محصولات صنایع سبک و غذایی را در روابط متقابل اقتصادی از شهر تفلیس دریافت می‌کند.

شبکه وسیعی از دبیرستانهای آموزشی و فنی در روستاوی تأسیس شده است. مؤسسه‌های علمی آموزشی پلی‌تکنیک و مؤسسه اتوماسیون مراحل تولید در شهر فعالیت دارد.

متسختا

متسختا، پایتخت باستانی پادشاهی گرجستان شرقی، در کارتلی داخلی واقع شده است. متسختا از شهرهای قدیم گرجستان است. بنای آن در نیمه دوم هزاره اول پیش از میلاد نهاده شده است.

اکنون این شهر در نوار باریکی در طول ساحل رودهای کُر و آراگوی کشیده شده و تقریباً به طول کامل توسط کوهستانها، احاطه شده است. در دوره‌های گذشته این شهر به استحکامات و

جغرافیایی کارتلی سفلی است. قسمت اصلی شهر، شامل بخش صنعتی، در ساحل چپ کر قرار دارد، در حالی که ساختمانهای مسکونی در ساحل راست رود ساخته شده‌اند. آب و هوای روستاوی و پیرامون آن خشک و جنب مداری است با تابستانهای داغ و زمستانهای نسبتاً سرد. متوسط بارندگی سالانه به حدود ۴۰۰ میلی‌متر می‌رسد.

بخش عمده کانال گاردابانی در قسمت مرکزی شهر در ساحل چپ رود کر قرار دارد. آب کانال نه تنها برای آبیاری، بلکه برای تأمین آب مورد نیاز نیروگاه برق حرارتی تغلیس بکار برده می‌شود که در نزدیکی روستاوی ساخته شده است.

توسعه این شهر نوین در ارتباط با طرح احداث کارخانه ذوب آهن و فولاد روستاوی است که در دشت برهنه‌ای در کنار ویرانه‌های شهر قدیمی در سال ۱۹۴۴ آغاز شد و در سال ۱۹۵۰ کارخانه اولین محصول خود را تولید کرد، دو سال بعد کارخانه نورد آغاز بکار کرد و در سال ۱۹۵۴ کارکنان ذوب آهن گرجستان اولین محصول آهن و ذغال کک خود را عرضه کردند.

جمعیت این شهر جدید که در سال ۱۹۵۹ به ۶۲/۴ هزار نفر می‌رسید، در سال ۱۹۶۹ به ۱۰۲ هزار نفر رسید. در سال ۱۹۸۱ جمعیت روستاوی به ۱۳۴/۳ هزار نفر رسید که نسبت به سال ۱۹۵۹ حدود دو برابر بود.

امروز روستاوی چهارمین شهر بزرگ گرجستان است که در سال ۱۹۹۵ جمعیت آن به ۱۶۰ هزار نفر برآورد شده است. در آغاز سال ۱۹۵۹ گرجیها ۴۴/۵ درصد از کل جمعیت شهر را به خود اختصاص میدادند، روسها ۳۱/۸ درصد، ارمنه ۶/۹ درصد و آذربایجانیها ۵/۹ درصد را تشکیل می‌دادند.

یکی از شاخصهای ویژگیهای صنعتی شهر، درصد بالای کارگران در بین جمعیت شهر است (۷۴ درصد، شامل خانواده کارگران می‌شود).

امروزه روستاوی بزرگترین مرکز صنایع سنگین گرجستان است. بیشترین حجم تولید کارخانه فولاد و آهن اختصاص به لوله‌های فولادی بدون درز دارد که به طور گسترده‌ای در صنایع نفت قفقاز جنوبی مورد استفاده قرار می‌گیرد. روستاوی شمش‌های فولادی مورد نیاز کارخانه نورد

متممادی کوتائسی یکی مرکز پر رونق بازرگانی بود، اهمیت آن به سبب وجود راههای کاروانرو و رودخانه ریونی افزایش می‌یافت، کالاهای بازرگانی از این شهر، سواحل دریای سیاه و شهر فزایس (پوتی کنونی) و از آنجا به نقاط دور دستی چون سواحل یونان فرستاده می‌شد.

از اواسط قرن هشتم تا نوزدهم، کوتائسی ابتدا پایتخت گرجستان غربی و سپس پادشاهی ایمرتی بود. هر چند نه استحکامات و نه تدابیر سیاستمداران ایمرتی نتوانست شهر را از تجاوز دشمن و انهدام نجات دهد: در پایان قرن یازدهم، سلجوقیان آنرا به آتش کشیدند و در قرن ۱۳ و ۱۴، سپاهیان چنگیزخان و تیمور لنگ شهر را ویران کردند.

در دوره حکومت شوروی، کوتائسی در زمینه‌های اقتصادی و فرهنگی توسعه فراوان یافت، کارخانه اتومبیل‌سازی، کارخانه تولید محصولات الکترونیکی و پمپ‌های برقی گریز از مرکز، لوکوموبیل‌های برقی، محصولات خود را به خارج از کشور نیز صادر می‌کردند. یکی از بزرگترین کارخانه صنعتی این شهر، کارخانه تولید تراکتورهای کوچک است که برای شخم زدن باغها و تاکستانها بکار برده می‌شود و توانایی کار در دامنه‌های شیبدار را داراست.

کارخانه‌های تولید روغن جلا و رنگ، مواد اصلی تولید رنگهای بادوام، کات کبود، باریت و چند محصول دیگر، تولید می‌کند. کارخانه تولید ظروف شیشه‌ای، کارخانه تولید پارچه و ابریشم، پوشاک و منسوجات و کارخانه تولید کنسرو و میوه و سبزی کوتائسی از نظر تولید محصول، اهمیت منطقه‌ای دارد. در حومه شهر سنگهای تراورتن برای بنای ساختمانها، استخراج می‌شود.

جمعیت شهر کوتائسی در سال ۱۹۷۱ برابر ۱۶۳/۹ هزار نفر بود. در سال ۱۹۸۰ جمعیت آن به ۲۰۰ هزار نفر رسید. در سال ۱۹۹۳ جمعیت این شهر به ۲۴۱ هزار نفر می‌رسید. از نظر تعداد جمعیت، کوتائسی دومین شهر بزرگ گرجستان پس از تفلیس به شمار می‌رود.

روستاوی

در ۲۰ کیلومتری جنوب شرقی پایتخت گرجستان، در استپ "گاردابانی" شهر روستاوی جای گرفته است که یکی از مراکز صنعتی مهم جمهوری است. روستاوی مرکز، استان تاریخی -

درصد رسید.

از نظر ساختاری امکانات در تفلیس بمراتب بهتر از بقیه بخش‌های گرجستان می‌باشد که در این زمینه به خدمات حمل و نقلی، سیستم تلفن مناسبتر و یا سیستم تلفن همراه و نیز وجود امکانات رونق فعالیتهای تجاری در منطقه مورد بحث اشاره نمود. در کل تفلیس، مناسبترین محل توجه تجار داخلی و بیشتر محل جلب سرمایه‌گذارهای خارجی در گرجستان می‌باشد.

آمارهای یاد شده که بمراتب از سهم تفلیس در توان صنعتی گرجستان فراتر می‌باشد نشان دهنده اهمیت اقتصادی بخش خدمات در تفلیس می‌باشد. برآوردهای مربوط به فعالیتهای تولیدی در تفلیس مؤید آن است که تولید صنعتی سالیانه در این شهر افزونتر از نرخ رشد ملی (۱۰-۵ درصد) در جریان می‌باشد. در مقایسه‌ای دیگر اعلام شده است که نرخ مالیات مستقیم دریافتی از کارگران تفلیس بطور متوسط ۳۰ لاری می‌باشد، در حالیکه دریافت مالیات یاد شده برای دیگر مناطق بطور متوسط ۹ لاری برای هر کارگر می‌باشد.

با شاخص قرارداددن بیکاری و فقر، و توجه به عدم وجود توان کشاورزی در این شهر وضعیت تفلیس با توجه به دو شاخص یاد شده، از دیگر مناطق گرجستان بدتر می‌باشد. در این باره گفتنی است که نرخ بیکاری در تفلیس ۴۳ درصد می‌باشد که این مقدار ۳۶ درصد (۲۵۰۰۰۰ نفر) جمعیت کاری این شهر می‌باشد.

کوتائیسی

کوتائیسی مرکز استان ایمرتی در قسمت شرقی جلگه کولخیس واقع شده است. این شهر به سبب اهمیت اقتصادی و جمعیت دومین شهر بزرگ گرجستان است. جمعیت آن در سال ۱۹۹۵ به حدود ۲۴۰ هزار نفر برآورد می‌شود.

کاو‌شهای باستان‌شناسی در قلمرو کوتائیسی نشان می‌دهد که سکونت انسانها در این منطقه به دوره پارینه‌سنگی و عصر مفرغ می‌رسد. تاریخ مستند شهر "کوتائیسوم" از قرن سوم پیش از میلاد آغاز می‌شود. نویسندگان کلاسیک آن را پایتخت پادشاهی کولخیس می‌نامند. طی قرنهای

۶۶ درصد می‌رسد. روزهای مه‌آلود و مرطوب، به ندرت و بیشتر در ماههای دسامبر و ژانویه اتفاق می‌افتد. در تغلیس برف به ندرت می‌بارد. از دسامبر تا فوریه بین ۳۰ تا ۳۵ روز، دمای هوا به زیر صفر می‌رسد.

بهار تغلیس کوتاه و متغیر است که با بادهای سخت مارس و تغییر آب و هوا همراه است. در بهار و تابستان روزهای ابری اندک ولی توأم با ابرهای ضخیم است.

جمعیت شهر تغلیس، بر اساس اطلاعات آخرین سرشماری در سال ۱۹۸۹ برابر ۱۲۴۶۹۳۶ نفر بوده است. از کل جمعیت شهر ۶۶/۱ درصد گرجی بودند (این نسبت در سال ۱۹۷۹ برابر ۶۲/۲ درصد بود). پس از گرجی‌ها، ارمنه با جمعیتی برابر ۱۲۵ هزار نفر، ۱۰ درصد از جمعیت را به خود اختصاص می‌دهند. اوست‌ها ۲/۷ درصد، کردها ۲/۴ درصد، یونی‌ها ۱/۸ درصد، آذربایجانی‌ها ۱/۴ درصد و اوکراینی‌ها با ۱۶ هزار نفر، ۱/۳ درصد از کل جمعیت تغلیس را تشکیل می‌دهند. یهودها و یهودیهای گرجی هر کدام با ۷ هزار نفر، آسوری‌ها با ۳ هزار نفر، بلوروس‌ها با ۲ هزار نفر و تاتارها با ۷ هزار نفر، از دیگر اقوام ساکن در تغلیس هستند که نسبت به هر کدام از آنها، کمتر از یک درصد کل جمعیت شهر بوده است.

تغلیس در مرکز تلاقی راه‌های ارتباطی اصلی، راه‌آهن و انتهای جاده نظامی گرجستان قرار دارد. خطوط هوایی تغلیس، فرودگاه این شهر را با شهرهای مهم قفقاز، روسیه، آسیای مرکزی و شهرهای دیگر، برقرار می‌کند. با برقراری خط هوایی تغلیس - تهران، ارتباط آن با ایران نیز از سال ۱۳۷۴ برقرار شده است. حمل و نقل شهری تغلیس شامل اتوبوس، تراموا، واگن برقی، گسترش زیادی یافته است.

پایتخت گرجستان جدای از تمرکز دستگاههای سیاسی و اداری در آن، محل تمرکز فعالیتهای عمده اقتصادی این کشور نیز می‌باشد. تا پایان ربع اول سال ۱۹۹۸، در حدود نیمی از درآمدهای کل ناشی از مالیات مستقیم دریافتی دولت گرجستان از تغلیس بوده است که در جزئیات آن گفتنی است ۶۰ درصد آن مالیات سود و درآمدهای شاغلین در تغلیس بوده است. سهم این منطقه در تولید صنعتی ثبت شده کشور در سال ۱۹۹۷، ۳۰ درصد بوده که این نرخ در ربع اول ۱۹۹۸ به ۴۰

نصف‌النهار گرینویچ واقع شده است. این شهر در فاصله ۱۲۰ کیلومتری رشته کوه قفقاز بزرگ و ۲۵۰ کیلومتری دریای سیاه قرار دارد. تفلیس از نظر موقعیت جغرافیایی با شهرهای تاشکند، استانبول، رم، بارسلون، بوستون، و شیکاگو هم عرض است و با شهرهای گورکی، ساراتف، بغداد و عدن در یک نصف‌النهار قرار دارد.

تفلیس در آغوش صخره‌های کوهستانی و عمدتاً در سواحل رودخانه کُر یا اراضی نزدیک به آن واقع شده است. این رودخانه که از وسط شهر می‌گذرد، آن را به دو قسمت تقسیم می‌کند. پایتخت جمهوری گرجستان در مرکز هندسی و اقتصادی منطقه قفقاز واقع شده و یکی از مهم‌ترین مراکز سیاسی، علمی، فرهنگی و اقتصادی قفقاز در گذشته و اکنون است. تفلیس مرکز سیاسی-اداری و فرهنگی گرجستان و زیباترین شهر قفقاز است و به اعتباری می‌توان آن را "عروس قفقاز" نامید. تفلیس در گذشته‌های دور، ابتدا در طول سواحل رودخانه رشد کرده و بعدها با افزایش جمعیت شهر، ساخت و سازها به دامنه‌ها و تپه‌ها و فلات‌های اطراف رودخانه کشیده شد که در جهت شمال و شمال شرقی شهر واقع شده و اکنون محیطی حدود ۱۲۷ کیلومتر را به وجود آورده است. قسمت‌های جنوب شرقی شهر از خیابان‌های تنگ و خانه‌های قدیمی ۲ یا ۳ طبقه تشکیل شده که مجموعه قدیمی شهر تفلیس را تشکیل می‌دهد.

اقلیم تفلیس مطلوب و هوای آن پاکیزه است که متوسط درجه حرارت آن ۱۳/۲ درجه سانتی‌گراد است. در تابستان در گرم‌ترین ماه درجه حرارت به ۲۵/۲ درجه سانتی‌گراد و در زمستان در سردترین ماه به ۰/۹ درجه سانتی‌گراد می‌رسد. هوای شهر به جهت نسیمی که از کوهستان‌ها در دره‌های اطراف می‌وزد، همیشه پاکیزه است. به طور متوسط سالانه ۲۱۱۲ ساعت آفتابی در تفلیس وجود دارد که ۱۸۰۵ ساعت آن از ماه مارس تا نوامبر اتفاق می‌افتد. $\frac{3}{4}$ بارندگی که متوسط سالانه‌ای برابر ۵۰۵ میلی‌متر دارد در ماه‌های گرم می‌بارد. در طول تابستان حدود ۲۵ روز بسیار گرم وجود دارد که دمای هوا را تا ۳۰ درجه بالا می‌برد.

پائیز تفلیس بسیار زودگذر است. پس از اینکه در اواسط اکتبر، اولین برف بر روی کوه‌های اطراف می‌نشیند، هوای ملایم، گرم و آفتابی همه جا را فرامی‌گیرد. رطوبت شهر نسبتاً کم و به حدود

استانهای تاریخی - جغرافیایی گرجستان

استانهای تاریخی - جغرافیایی این جمهوری عبارتند از: ۱- کارتلی (کارتلی داخلی و سفلی)، ۲- ایمرتی، ۳- سامگرلو، ۴- گوریا، ۵- مسختی، ۶- جاواختی، ۷- سوانتی، ۸- قازبگ، ۹- خوسورتی، ۱۰- آبخازستان، ۱۱- آجارستان، ۱۲- اوستای جنوبی - که در ذیل شرح مختصری از هر استان آورده می‌شود.

شهرهای مهم

گرجستان دارای ۱۳ شهر، ۳۷ شهرک، ۶۱ مرکز روستایی و ۴۵۰ روستا است. شهرهای مهم آن عبارتند از: تفلیس، کوتایسی، روستاوی، گوری، پوتی، باتومی، سوخومی، متسختا، چیاتورا، تقیبولی، زوگدید، تسقالتیو، تقوارچلی، گاگرا و تلاوی. در این قسمت شهرهای بزرگ گرجستان شرح داده می‌شود.

تفلیس

شهر تفلیس که در زبان گرجی (تیبلیس) نامیده می‌شود و در قسمت غربی گرجستان در مرکز دهلیز قفقاز و در ۴۱ درجه و ۲ دقیقه عرض شمالی و ۴۴ درجه و ۴ دقیقه طول شرقی از

زبان گرجی هم به عنوان زبان ادبی بهره می‌گیرند.

(بهرام امیراحمدیان، جغرافیای...)

ادیان و مذاهب

در جمهوری گرجستان تقریباً تمامی ادیان شناخته شده دارای پیروانی هستند، در اوایل سده چهارم بعد از میلاد مسیحیت وارد قفقاز شد و در همین دوران گرجستان به مسیحیت گروید. مردم گرجستان در قرن چهارم میلادی توسط زنی بنام "نینو" معروف به نینوی مقدس به مسیحیت گرویده‌اند و کلیسای مستقلی در درون جامعه ارتدوکس یونانی دارند. مسیحیت به مرور زمان در گرجستان نفوذ فراوانی یافت. ناحیه "کلخید" که در دوره نفوذ یونانی‌ها و رومی‌ها همواره مورد نظر آن دو قوم بود در دوره اسلامی نیز همچنان بصورت پایگاه مسیحیان باقی ماند.

گروه کارتولی

سه زبان به این گروه منسوبند:

۱- گرجی

۲- زان (مِگِری - چان)

۳- سوان

این سه زبان را به نام زبانهای «قفقازی - جنوب» یا «ایبری» نیز می‌نامند. در داخل این گروه، زبانهای گرجی و زان رابطه‌ای بسیار نزدیک با یکدیگر دارند و زبان سوان اندکی دور از آنها قرار دارد. در میان این زبانها، فقط زبان گرجی دارای خط است.

زبان گرجی - زبان گرجی زبان رسمی مورد استفاده مردم جمهوری گرجستان است که بیشترین متکلمان را در بین زبانهای قفقازی داراست. در اتحاد شوروی سابق در سال ۱۹۸۹ (بر اساس آخرین سرشماری اتحاد شوروی) حدود ۳۹۸۳ هزار نفر گرجی زندگی می‌کردند. از این تعداد، ۹۸/۲ درصد زبان گرجی را به عنوان زبان مادری خود اعلام کرده و ۳۳/۱ درصد زبان روسی را به طور کامل دانسته و آنرا به عنوان زبان دوم بکار می‌بردند.

گرجیها در گرجستان با جمعیتی برابر با ۳۸۰۵ هزار نفر، ۷۰ درصد از کل جمعیت جمهوری گرجستان را تشکیل می‌دهند.

گروههایی از گرجیها در جمهوری آذربایجان، داغستان، اوستیای شمالی، سرزمین کراسنودار و نیز در خارج از مرزهای اتحاد جماهیر شوروی (سابق) در ترکیه و ایران، زندگی می‌کنند.

به عقیده مورخان، ثقل اصلی و عمده گروه قومی قفقاز در ۲ هزار سال پیش شکل گرفته است. در این زمان، اتحادی اولیه از قبایل کارتولی و سپس قبایل کارتولی غربی وجود داشته است.

یهودهای گرجی که در تفلیس و یا سایر نقاط گرجستان زندگی می‌کنند، در زندگی روزمره و مراسم دینی از زبان عبری استفاده کرده و از

زبان ساکنان گرجستان

از زمانهای باستان، قفقاز به عنوان «کوهستانی از زبانها و مردمان» شناخته می‌شود. حدود پنجاه گروه قومی که هریک دارای زبان مخصوص به خود هستند، این سرزمین نسبتاً کوچک را در اختیار دارند. این منطقه حدود یک سوم کل زبانهای موجود در اتحاد شوروی (سابق) را داراست. زبان اکثریت مردم ساکن در گرجستان را زبانهای گروه «کارتولی»^۱ از خانواده زبان «ایبری - قفقازی» تشکیل می‌دهد. همه انواع زبانهای گروه «ایبری - قفقازی» در منطقه قفقاز وجود دارد^۲، اگرچه همه زبانهای مورد استفاده قفقازیها، ایبری - قفقازی نیست. به ویژه آنکه، چهار زبان «آذربایجانی»، «کومیک»، «قاراچای - بالکار» و «نوغای» به خانواده زبان ترکی تعلق داشته و زبانهای ارمنی، اوستی، کردی، تاتی و تالشی، «هند و اروپایی» هستند، زبانهای ایبری - قفقازی (سابقاً یافتی نامیده می‌شد) معمولاً به چهار گروه تقسیم می‌شوند:

۱- کارتولی

۲- آبخاز - آدیگه

۳- ناخ

۴- داغستان

در تقسیم‌بندی دیگری، دو گروه آخر را در گروه واحدی به نام «ناخ - داغستان» طبقه‌بندی می‌کنند.

1. Kartveli

۲. مورد استثناء مربوط به زبان «اوبیخ - Ubikh» است که متکلمان آن از سواحل شرقی دریای سیاه در سال ۱۸۶۴ به ترکیه مهاجرت کرده‌اند.

عبارتند از تفلیس (تبیلیسی)، کوتائسی، روستاوی، گوری، پوتی، باتومی، سوخومی، متسختا، چیاتورا، تقیبولی، زوگدید، تسقالتویو، تقوارچلی، گاگرا و تلاوی. جمعیت گرجستان در سال ۱۹۹۵ حدود ۵۳۹۰ هزار نفر برآورد شده که ۵۶ درصد از آن در شهرها زندگی می‌کنند.

گرجستان به علت برخورداری از موقعیت کلیدی در منطقه قفقاز، مرکز ثقل ارتباط شرق - غرب و جنوب - شمال منطقه بشمار می‌رود. این کشور از دیرباز تاکنون به عنوان پل ارتباطی آسیای صغیر با قفقاز، ایران و آسیای مرکزی به ایفای نقش پرداخته است. گرجستان دروازه قفقاز به سوی غرب است.

در جنوب، گرجستان به ترتیب از شرق به غرب با آذربایجان، ارمنستان و ترکیه هم‌مرز است. طول خط مرزی بین گرجستان و ارمنستان ۲۱۶/۷ کیلومتر و با ترکیه ۲۵۶/۱ کیلومتر است. در غرب، گرجستان به دریای سیاه محدود می‌شود که طول مرز ساحلی آن ۳۱۵ کیلومتر است. اگر چه در ترکیب جمهوری گرجستان، جمهوری خودمختار آبخازستان^۱ و آجارستان^۲ قرار دارند، ولی در قانون اساسی جدید گرجستان مصوب ۱۹۹۵، درباره جمهوریهای خودمختار موقتاً ماده‌ای به تصویب نرسیده بود(ولی اکنون در باره آجارستان ماده‌ای به تصویب رسیده است) و عملاً خودمختاری «استان خودمختار اوستیای جنوبی» (سابق) لغو شده و این محدوده به عنوان ناحیه تسخین والی^۳ (نام سابق) نامیده می‌شود. جمهوری خودمختار آبخازستان به عنوان یک منطقه شورشی از سال ۱۹۹۳ تاکنون تقریباً خارج از کنترل دولت مرکزی اداره می‌شود.^۴ جمهوری خودمختار آجارستان بعنوان آرامترین منطقه قفقاز، منطقه‌ای مسلمان‌نشین در جنوب غربی گرجستان در کنار دریای سیاه و هم‌مرز با ترکیه است.

گرجستان با ۶۹/۷ هزار کیلومتر مربع مساحت، دومین جمهوری قفقاز جنوبی از نظر مساحت و جمعیت (بعد از آذربایجان) بشمار می‌رود. از نظر تقسیمات اداری به ۶۸ ناحیه اداری تقسیم می‌شود. دارای ۱۳ شهر، ۳۷ شهرک، ۶۱ مرکز ناحیه روستایی و ۴۵۰ روستاست. شهرهای مهم آن

1 - Abkhazia

2 - Adjaria

3. Tskhinvali

۴. اخیراً پس از سالها آتش‌بس، مذاکراتی جدی با میانجی‌گری سازمانهای بین‌المللی اروپایی و «دوستان گرجستان» (آمریکا، روسیه، آلمان، فرانسه و انگلستان) بین دولت مرکزی و رهبر شورشیان در حال انجام است. احتمال دارد که آبخازستان مجدداً در کنترل دولت مرکزی قرار گیرد. در این زمینه جدایی‌طلبان حتماً خواستار استقلال بیشتری در چارچوب دولت گرجستان خواهند بود.

کیلومتر و طول قطر بزرگ آن ۶۱۳ کیلومتر و مساحت آن ۶۹۷۰۰ کیلومتر مربع است.

طول مرزهای گرجستان جمعاً ۱۹۶۹/۸ کیلومتر است. این جمهوری در شمال با فدراسیون روسیه هم‌مرز است، سراسر این خطوط مرزی، منطبق بر آب‌پخش‌ان رشته کوه‌های قفقاز کبیر است و ۸۰۷/۶ کیلومتر مرز مشترک را در برمی‌گیرد. این مرز از نظر نظامی - استراتژیک اهمیت بسیار دارد. در حقیقت این مرز، سرحدات طبیعی روسیه را در جنوب تشکیل می‌دهد، در جنوب آن گرجستان و در شمال آن جمهوریهای خودمختار فدراسیون روسیه قرار دارند که به ترتیب از شرق به غرب مرزهای جنوبی جمهوریهای خودمختار داغستان، چچن، اینگوش، اوستیای شمالی، کاباردا - بالکار و قره‌چای - چرکس، همچنین سرزمین کراسنودار را شامل می‌شود. مهمترین راه‌های ارتباطی قفقاز^۲ مرکزی و غربی که روسیه را با گرجستان، ارمنستان و ایران پیوند می‌دهد، از این مرزها می‌گذرد. محافظت و نگهبانی از این مرز برای روسیه جنبه حیاتی دارد، کما اینکه در دوره شوروی و روسیه تزاری نیز دارای اهمیت بسیار بود و جنگ‌های بیشماری برای دستیابی به این سرحدات طبیعی به وقوع پیوسته است.

گرجستان در شرق با آذربایجان هم‌مرز است که طول آن ۳۷۴/۴ کیلومتر را شامل می‌شود. دو راه عمده ارتباطی گرجستان با شرق، دریای خزر و ایران از این نقطه می‌گذرد (جاده زمینی و راه آهن) علاوه بر آن، لوله انتقال نفت باکو - باتومی نیز از این مرز می‌گذرد که در حال حاضر فعال نیست.

۲. در شرق منطقه قفقاز تنها راه ارتباطی شمال و جنوب قفقاز "دالان دربند" است که در حاشیه باریکی از غرب دریای خزر معروف به "باب‌الابواب" واقع شده است.

موقعیت جغرافیایی

موقعیت جغرافیایی - گرجستان در مرکز و غرب منطقه قفقاز، بین ۴۱ درجه و ۷ دقیقه تا ۴۳ درجه و ۳۵ دقیقه عرض شمالی و ۴۰ درجه و ۴ دقیقه تا ۴۶ درجه و ۴۲ دقیقه طول شرقی در منطقه قفقاز جنوبی (ماوراء قفقاز)^۱ واقع شده است. این کشور به صورت طولی در امتداد مدارات کشیده شده و طول آن در حدود ۳۷۰ کیلومتر، حداکثر عرض آن ۲۰۰

۱. ماوراء قفقاز واژه‌ای است جغرافیایی (توپونیم) که از دیدگاه روسها به «آنچه در پشت رشته کوههای قفقاز بزرگ» واقع شده است، گفته می‌شد که شامل سرزمینهای جنوبی دامنه های جنوبی قفقاز بزرگ از قلمرو امپراتوری روسیه بود. به این قلمرو که در بین مرزهای شمال شرقی امپراتوری عثمانی (و بعد از پایان جنگ بین الملل اول جمهوری ترکیه)، شمال رود ارس در مرز ایران و روسیه (و سپس اتحاد جماهیر شوروی) و جنوب رشته کوههای قفقاز بزرگ قرار داشت به زبان روسی «Zakavkazie» (زاکافکازیه) گفته می‌شود. واژه «ماوراء قفقاز» فارسی و «Transcaucasia» انگلیسی، ترجمه همان واژه روسی است. از دیدگاه غیر روسها و به ویژه ایرانیها که از جنوب به آن می‌نگرند این قلمرو در واقع همان «قفقاز جنوبی» است. در این کتاب هرکجا سخن از «قفقاز جنوبی» رفته است، منظور همان «ماوراء قفقاز» روسی است.

در قفقاز جنوبی به ترتیب از شرق به غرب جمهوریهای آذربایجان، ارمنستان و گرجستان قرار دارند. در قفقاز شمالی به ترتیب از شرق به غرب جمهوریهای خود مختار «داغستان»، «چچن»، «ابنکوش»، «اوستیای شمالی»، «کاباردا - بالکار» (قبارطه - بلغار)، «قاراجای - چرکس» و «آدیگه» واقع شده‌اند که از نظر سیاسی - اداری در ترکیب فدراسیون روسیه قرار دارند (مؤلف).

اخلاق و تربیت با قدرت و انسجام تمام حکمفرمایی می‌کند. روابط افراد با یکدیگر و رفتارهای اجتماعی براساس مناسبات اخلاقی، تربیتی و اجتماعی منسجم و بسیار باارزش انجام می‌گیرد هنوز هم با وجود بحرانهای اقتصادی، بیکاری و کاهش درآمد خانواده‌ها، گرجیها با رویی گشاده و سفره‌ای گسترده از مهمان استقبال می‌کنند.

زمینه ادبیات گرجی بررسیهای علمی انجام داده^۱ می‌نویسد: «یکی از کتابهای فارسی که به زبان گرجی ترجمه های بسیار دارد شاهنامه فردوسی است که بی اغراق توان گفت که در گرجستان یکی از معروفترین کتابهاست»^۲. گرجیها با وجودی که از قرن چهارم میلادی مسیحیت را پذیرفتند، اما در گرجستان مسلمانان همیشه در آسایش و امنیت روزگار گذرانده‌اند. تعدادی از عالمان اسلامی و مشاهیر مسلمان با نام «التفلیسی» وجود دارند که نشان دهنده وجود آزادیهای دینی و فرهنگی در گرجستان بوده است. هم‌اکنون جامعه مسلمانان گرجی در آجارتستان، در نواحی مارنه ائولی^۳ و گاردابانی^۴ در جنوب شرقی و شرق گرجستان و نیز در شهر تفلیس در کنار هموطنان گرجی خود با آسایش و آرامش زندگی می‌کنند. در یک چنین جامعه‌ای می‌توان گروههای متفاوت را در کنار هم و باهم مشاهده کرد. جالب‌تر اینکه در تنها مسجد تفلیس، دو محراب جداگانه برای ادای فریضه نماز وجود دارد، یکی برای شیعیان و دیگری برای مسلمانان اهل تسنن. این مورد (مسجد دو محرابی) نمونه‌ای از یک جامعه کاملاً فرهنگی رشد یافته است که نظیر آن را کمتر می‌توان یافت.

گرجستان با بهره‌گیری از فرهنگی کهن، و با وجود ساختارهای محکم خانواده و تربیت و اخلاق، شاید تنها کشور از اردوگاه سوسیالیستی سابق باشد که پس از فروپاشی سوسیالیسم توانسته است جامعه‌ای سالم و پویا، با فرهنگ و بااخلاق داشته باشد. در جامعه گرجی

۱. لودمیلا گیوناشویلی. سعید نفیسی و ادبیات گرجی، در «تأثیرات متقابل تاریخی و فرهنگی ایران و گرجستان». مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، تهران: ۱۳۸۰، صص ۷۵ - ۷۹.

۲. سعید نفیسی، مجله مهر، سال دوم، ص ۷۴۷

3. Marneuli

4. Gardabani

مناصب لشگری و کشوری ایران نیز فعال بودند. در تذکرة الملوك گفته شده است که «مقام داروغگی اصفهان همواره با شاهزادگان گرجی بود»^۱. موقعیت چهارراهی این سرزمین سبب عبور فاتحان تاریخ از غرب به شرق و از شرق به غرب و در نتیجه دستیازی و در بسیاری موارد ویرانی این سرزمین توسط بیگانگان شده است. قرار گرفتن گرجستان در معرض تاخت و تاز اقوام بسیار نیز به سبب وجود ثروت و امکانات مناسب آن در دوره‌های تاریخی بوده است. تعداد زیادی از دلاور مردان گرجی در دوره‌های متفاوت تاریخی در ترکیب سپاهیان کشورهای همسایه خدمت می‌کردند. با این وجود ملت با فرهنگ گرجستان توانسته است در فراز و نشیب‌های فراوان تاریخ، سربلند و پیروز بیرون آید.

گرجیها از گذشته‌های دور با ادبیات و فرهنگ ایران آشنایی داشته‌اند. ترجمه‌های بسیاری از ادبیات کلاسیک ایران از جمله شاهنامه فردوسی، ویس و رامین فخرالدین اسعد گرگانی و ترجمه اشعار شعرای کلاسیک و معاصر ایران، به صورت کامل یا به صورت مجموعه اشعار بارها در گرجستان به چاپ رسیده است. مردم گرجستان با فرهنگ و ادبیات ایران آشنا بودند، بطوری که «شوتا روستاولی» شاعر قرن دوازده میلادی گرجستان و پدید آورنده شاهکار ادبی بنام «منظومه پلنگینه پوش» داستان آنرا از منشاء ایرانی ذکر می‌کند. منظومه عاشقانه «ویس و رامین» فخرالدین اسعد گرگان، فقط پس از پنجاه - شصت سال بعد از سرودن، در گرجستان به زبان گرجی ترجمه شده است که یکی از منابع اصیل بررسی علمی و انتقادی این اثر بشمار می‌رود. سعید نفیسی که در

۱. تذکرة الملوك چاپ تهران، ص ۵۸

سیاسی و حقوقی که در امپراتوری هخامنشی تکامل یافت، برای این مناطق حائز کمال اهمیت بود»^۱. اثرات این مراودات و روابط تاریخی را می‌توان در زبان معاصر گرجی یافت که تعداد زیادی از واژگان پارسی در ادوار مختلف در آن موجود است. در گرجستان به‌نامهای ایرانی، به‌ویژه نام اشخاص (برگرفته از اعصار پیش از اسلام و نیز شاهنامه) بسیار برخورد می‌شود. تعداد زیادی از مکانهای جغرافیایی در گرجستان و قفقاز وجود دارند که نام ایرانی دارند یا منشاء نام آنها فارسی است. در دوره اسلامی نیز مردم ایران با گرجیان در مرزها بوده‌اند. بر اساس نوشته ایوانه جاواخیشویلی «فرهنگ مردم ایران برای گرجیان نامانوس نبوده و آنان پیوسته برای علم و هنر ایران احترام فراوان قائل بوده‌اند. نظم فارسی در گرجیان تأثیر بسیار داشته است. شعر و فرهنگ سبب ایجاد وحدت معنوی بین گرجیان و ایرانیان می‌گردید و دوستی و محبت را جانشین خصومت می‌ساخت»^۲. گرجیها با برخورداری از فرهنگ غنی، هوش و ذکاوت سرشار و هنر و موقعیت جغرافیایی بسیار ارزشمند خود، توانسته‌اند در طول تاریخ ضمن حفظ هویت ملی و تاریخی خود بر غنای فرهنگی خویش بیافزایند. خواجه نظام الملک با دریافت این ویژگیهای ملت گرجی، اظهار می‌دارد «دو هزار مرد دیلم و خراسانی باید که مقیم درگاه باشند و اگر از این بعضی گرجیان و شبانکارگان پارس باشند روا بود، که این جنس هم مردان نیک باشند»^۳ در دوره صفویه که بخش شرقی گرجستان در ترکیب دولت ایران قرار داشت، دلاوران گرجی در

۱. گئورگی تسرتلی، دولت هخامنشی و تمدن جهانی، «آینده»، شماره ۸۷، ۱۳۶۵، ص ۳۷۰.

۲. ایوانه جاواخیشویلی، تاریخ ملت گرجی، جلد ۲، تفلیس، ۱۹۶۵، ص ۳۰۶.

۳. خواجه نظام الملک، سیاستنامه، تهران ۱۳۴۸، ص ۱۵۴.

جمهوری گرجستان، یکی از جمهوریهای قفقاز جنوبی، سرزمینی است زیبا با مردمی نجیب، مهمان‌نواز و فرهنگ‌دوست و فرهنگ پرور. گرجستان در قفقاز جنوبی دارای موقعیتی چهارراهی است و ارتباط شرق با غرب را از طریق دالان (برزخ) طبیعی قفقاز برقرار می‌سازد. به سبب همین موقعیت جغرافیایی، گرجستان همیشه تاریخ دارای اهمیت استراتژیک بوده است و تاریخ این سرزمین شاهد آمد و شد لشکریان و سپاهیان مهاجمان جهانگیر و متجاوز بوده است. این سرزمین آباد و حاصلخیز از سوی غرب تا دریای سیاه امتداد دارد و از این طریق با فرهنگهای ملل مرقی جهان باستان (یونان و روم و بیزانس) پیوند داشته است. در جنوب و جنوب غربی با ملل ترک آسیای صغیر و امپراتوری بزرگ اسلامی عثمانی، که زمانی قدرت برتر منطقه بود، همسایه بود. از شرق، با قلمرو ایرانی گنجه و شیروان دیگر قلمروهای شمال رود ارس با ایران ارتباط داشت که از این طریق سالهای متمادی تحت تأثیر فرهنگ یکدیگر بوده‌اند. بدانگونه که برای شناخت تاریخ گرجستان باید تاریخ ایران را آموخت. بنا به گفته گئورگی تسرتلی، دانشمند پر آوازه گرجی، «آشنایی آسیای میانه و ماورای قفقاز با نهاد های اداری، اجتماعی،

بخش دوم

گرجستان

تخریب عمومی. اگر گفت‌وگو پیروز شود، انسان و تمدن و فرهنگ پیروز شده است، ما باید به این پیروزی ایمان داشته باشیم و امیدوار باشیم به این‌که گوش جان همهٔ جهانیان، آمادگی شنیدن این خطاب الهی را داشته باشد که «فَبَشِّرْ عِبَادَ الَّذِينَ يَسْتَمْعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ». یا این امید که دوران کینه‌توزی و زورگویی به سر آمده باشد و صدای عشق به حق و عدالت و حرمت انسان در گنبد گیتی طنین‌انداز شود و همگی همصدا با آیینهٔ شفاف روح قدسی انسانی حافظ، ترنم این بیت را در واقعیت زندگی دریا بند که:

از صدای سخن عشق ندیدم خوشتر یادگاری که در این گنبد دوار بماند

متشکرم.

(سید محمد خاتمی)

حوزه‌های مختلف تمدن است، اما نمی‌توان نقش و تأثیر بی‌همتای دولت‌ها را نادیده گرفت. بدون تعهد جدی دولت‌ها و بدون ملزم شدن آنها به لوازم رأی مثبت خود به قطعنامه گفت‌وگوی تمدن‌ها، نمی‌توان چشم‌امیدی به نتایج سیاسی این پیشنهاد داشت. دولت‌های عضو سازمان ملل متحد باید برای رفع موانع گفت‌وگوی فرهنگ‌ها و تمدن‌ها کوشش کنند و شرایط گفت‌وگو، که نفی تحمیل هر پیش‌شرط و اعتقاد راسخ به برابری شرکت‌کنندگان در گفت‌وگوست، گردن بگذارند.

گرچه تصویر نمادی «تمیس»^۱ - الهه نظم و قانون - از لحاظی متضمن حقیقتی است که تا امروز نیز مقبولیت نسبتاً عام یافته است و مجسمه او بر پیشانی محاکم قضایی کشورهای گوناگون نصب شده است، اما وقت آن رسیده است که از او بخواهیم، پرده از روی چشم‌های خود برگیرد و ترازوی خود را که در جهان کنونی تنها برای توزین قدرت سیاسی و اقتصادی است، کنار بگذارد و قبل از صدور حکم با چشمانی باز و دست‌هایی آزاد از هرگونه تعهد قبلی، وضع کنونی جهان را از طریق گشودن ابواب گفت‌وگو میان حوزه‌های مختلف فکر و فرهنگ و تمدن بشناسد و سپس این معرفت را برای اتخاذ تصمیم‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی در اختیار جهانیان قرار دهد.

رشد فزاینده تکنولوژی ارتباطات، تحولاتی را به دنبال داشته و خواهد داشت که از سطح مناسبات و روابط اجتماعی درگذشته و در لایه‌های عمیق‌تر زندگی ما، نفوذ می‌کند. و سفره‌های زیر زمین مشترک میان مناطق مختلف فرهنگی و جغرافیایی به وجود می‌آورد. این سفره‌های مشترک را به کمک علم «نشانه‌شناسی» می‌توان کشف کرد و شناخت و به این وسیله به «زبان مشترک» که لازمه هرگونه گفت‌وگوست، نزدیک شد.

ما، باید متواضعانه به صداهای فرهنگ‌های مختلف، صداهایی که شاید بتوانند با تکیه بر تجارب عمیق انسانی راه‌های جدیدی برای زندگی انسان، نشان دهند، گوش فرادهیم.

گفت‌وگو آسان نیست، از آن مشکل‌تر آمادگی برای شنیدن و برای گشودن دریچه‌های وجودی خود، بر دیگری است. اعتقاد به گفت‌وگو، موجب نشاط و سرزندگی و امید است. امید به اینکه ما بتوانیم در جهانی زندگی کنیم که فضیلت در تواضع و محبت باشد، نه در شاخص‌های اقتصادی یا انبارهای سلاح‌های

1. Themis

فرهنگ و تمدن دیگری - که طبعاً حاصل می‌شود - بلکه شناخت فرهنگ و تمدن «خود» است. باید از خود فاصله بگیریم تا خود را بهتر ببینیم. هر دیدنی مستلزم فاصله گرفتن است که در عین حال به ما امکان می‌دهد که در دیگری غوطه‌ور شویم.

آقای رئیس، خانمها و آقایان!

در گفت‌وگوی میان فرهنگها و تمدنها بی‌شک باید هنرمندان بزرگ در کنار فیلسوفان و دانشمندان و یزدان‌شناسان به مقام لایق و فاخر خود، دست یابند. هنرمندانی که دریا، کوه و جنگل برای ایشان منابع انرژی و نفت و معدن نیست. بهره‌آیشان از دریا، موسیقی موج و آینه‌گردانی آب و آسمان است، کوه برای آنها تنها توده‌ای از سنگ و خاک نیست و جنگل را تنها چوب نمی‌بینند که می‌توان از آن، استفاده کرد. اما جهانی که امروز محکوم احکام سیاسی، نظامی و اقتصادی است، جهانی است که نهایتاً به تخریب بی‌انتهای محیط زیست، تخریب بی‌پایان ساختهای معنوی، هنری و شاعرانه انسان منجر شده و خواهد شد. برای غلبه بر این بحران، فکر فیلسوفان و زبان‌عالمان و کوشش مصلحان اجتماعی کافی نیست. این هنرمند و شاعر است که با قدرت جادویی خویش، زندگی را - یا حداقل بخشی از زندگی را - از چنگال مرگ به غنیمت می‌رباید و ادامه حیات طبیعت و انسان را ممکن می‌سازد. گفت‌وگوی شاعران و هنرمندان، در زبان و با زبان قدسی و معنوی ممکن می‌شود، زبانی که از هجوم بادهای مسموم قرون و اعصار، جان به سلامت برده باشد.

جهان کنونی ما از بابت نسبت میان آدمیان با یکدیگر و با طبیعت، جهانی تراژیک است. طبعاً تک‌گویی (مونولوگ) و تنهایی و سپس احساس اضطراب ناشی از این تنهایی، نتیجه جهان تراژیک است. پیشنهاد گفت‌وگو را می‌توان کوششی برای تضعیف وضعیت تراژیک دانست.

علاوه بر تجربه‌های هنرمندانه و شاعرانه، عرفان نیز یکی از زبانهای لطیف، عمیق، عمومی و جهانی برای گفت‌وگوست. تجربه‌های عارفانه که متکی بر ظهور و تجلی امری قدسی بر جان و دل عارفان است، موجب گشایش درچه‌های وجودی انسان بر جهان شده است. وحدت معانی و مضامین عرفانی و نزدیکی زبان و بیان عارفان به یکدیگر، با وجود اختلافهای فراوان فرهنگی، تاریخی و جغرافیایی حیرت‌آور است.

پیشنهاد گفت‌وگوی تمدنها گرچه مستلزم شناخت جغرافیایی فرهنگی و

خانمها و آقایان!

پیشنهاد گفت‌وگوی تمدنها با پرسشهای فراوان نظری و علمی مواجه است. من نمی‌خواهم پرسشهای اساسی درباره تمدن و فرهنگ و اشتغالات فکری و علمی دانشگاهی در این زمینه را کم‌اهمیت جلوه دهم، ولی می‌خواهم تصریح کنم که منظور اصلی ایران از پیشنهاد گفت‌وگوی تمدنها در واقع طرح یک پارادایم جدید در مناسبات بین‌المللی است. این سخن وقتی روشن می‌شود که آن را با پارادایم‌های دیگری که در دوره جدید و هم‌اکنون، مبنای مناسبات بین‌المللی است، مقایسه کنیم. با نقد بنیادی پارادایم قبلی است که می‌توانیم دلیل نیاز به طرح جدید را شناسایی کنیم.

بدون درس‌گرفتن از گذشته سیاسی جهان و بدون کاوش در علل بروز فاجعه‌های عظیم جهانی در قرن بیستم و خلاصه بدون نقادی پارادایم حاکم بر روابط بین‌المللی که متکی بر گفتمان قدرت و تقدیس و تفخیم اقتدار بود، نمی‌توانیم دولتها و مردم جهان را به پارادایم گفت‌وگوی فرهنگها و تمدنها دعوت کنیم.

پارادایم گفت‌وگوی تمدنها و فرهنگها اگر از منظر اخلاقی مورد ملاحظه واقع شود، در واقع دعوت به و انهادن اراده معطوف به قدرت و تمسک و گرایش به اراده معطوف به عشق است و در این صورت، نتیجه نهایی گفت‌وگوی تمدنها و فرهنگها نه فقط هم‌سخنی که همدلی و محبت است.

حضار محترم!

گفت‌وگوی تمدنها، به دو صورت، امکان تحقق دارد:

الف: تأثیر و تأثر مصادیق فرهنگها و تمدنهای مختلف نسبت به یکدیگر بر اثر عوامل گوناگون در طول زمان را از جهتی می‌توان به گفت‌وگوی تمدنها و فرهنگها تعبیر کرد. معلوم است که این نوع گفت‌وگو کمتر انتخابی و ارادی و مسبوق به تصمیم و شناخت و بیشتر محکوم حوادث اجتماعی یا اوضاع اقلیمی و اتفاقات تاریخی است.

ب: صورت دیگر گفت‌وگوی میان تمدنها و فرهنگها، گفت‌وگو میان نمایندگان آنها مثل دانشمندان، هنرمندان و فیلسوفان است. در این صورت گفت‌وگو فعالیت است مبتنی بر شناخت و تصمیم که مَقهور عوامل تاریخی یا جغرافیایی نیست. افق تاریخی که لازمه ذات و وجود آدمی است، گرچه موجب می‌شود که گفت‌وگو با عنایت به تاریخی بودن انسان شکل گیرد، ولی این امر

اصلی تشکیل دهنده معنویت ایرانی مورد ملاحظه قرار گیرند، نشان دهنده وجود یک قدرت استثنایی و کم نظیر در درون فرهنگ ایرانیان است که می توان از آن، به «قدرت ادغام» تعبیر کرد.

گذشته از این، باید به یکی از اساسی ترین منابع فکر و فرهنگ ایران، یعنی اسلام نیز اشاره کنم. معنویتی که اسلام معرف آن است. معرفتی جهانی است؛ همه صفحات زمین و تمام آحاد بشر در تمام طول تاریخ مخاطب بالقوه دعوت اسلامی اند. دعوتی که به جهت تأکید بر جنبه برابری ذاتی انسانها و عدم اعتبار عناصری چون خاک و خون، دل تشنگان عدالت و آزادی را ربوده بود. از طرف دیگر اهتمام به تفکر و تعقل و تفکیک ناپذیری عقل از وحی موجب غلبه بر ثنویت (دوالیسم) آشکار و نهان است.

تمدن اسلامی یکی از معدود تمدنهایی است که حول محور یک متن مقدس (قرآن مجید) تأسیس و گسترش یافته است. وحدت تمدن اسلامی، ناشی از وحدت صدایی است که همه اقوام و ملل اسلامی شنیدند و کثرت آن، ناشی از پاسخی است که به آن دعوت دادند.

آنچه اکنون به طور جدی باید لحاظ شود، واقعیت فرهنگ جهانی است. فرهنگ جهانی نمی تواند و نباید بی اعتنا به مقتضیات و خصوصیات فرهنگی بومی، خود را به آنها تحمیل کند. فرهنگها و تمدنهایی که به طور طبیعی در طی اعصار و قرون در دامن یک ملت پرورده شده اند، متشکل از عناصری هستند که به مرور زمان و مطابق با روح جمعی و خصوصیات تاریخی و سنتی یک ملت در شبکه ای از مناسبات که با یکدیگر متلائم و متناسب هستند، فراهم آمده اند و از این روی، در عین کثرت عناصر تشکیل دهنده آنها، صورت واحدی را می توان از آن مجموعه انتزاع کرد. برای آنکه فرهنگ جهانی از وحدتی طبیعی در صورت و ماده برخوردار شود و هرج و مرج صور و اشکال تمدنی و فرهنگی در آن راه نیابد، چاره ای جز گفت و گو و میادله دانش و تجربه و فهم در عرصه های مختلف فرهنگی و تمدنی نیست، زیرا امروز کسی قادر نیست از مهاجرت آزاد مفاهیم تمدنی و فرهنگی به مناطق مختلف جهان جلوگیری کند و از طرف دیگر، اگر این گفت و گو میان روشنفکران، دانشمندان، متفکران و هنرمندان که به حوزه های مختلف تمدنی و فرهنگی تعلق دارند، صورت نپذیرد، بیم آن می رود که مردم به یک نوع بی خانمانی فرهنگی دچار شوند و در نتیجه آنها دیگر نه در دامن امن فرهنگ خود و نه در افق باز فرهنگ جهانی، جایی برای سکنی گزیدن و زندگی کردن نخواهند یافت.

سخنرانی در اجلاس ویژه گفت و گوی تمدنها*

بسم الله الرحمن الرحيم

آقای رئیس، آقای دبیرکل، عالی جنابان، خانمها و آقایان!

از تصویب پیشنهاد جمهوری اسلامی ایران درباره گفت‌وگوی فرهنگها و تمدنها در مجمع عمومی سازمان ملل متحد زمان چندانی نمی‌گذرد، اما هر روز ما، شاهد توجه بیشتر محافل علمی و مجامع سیاسی به این پیشنهاد هستیم. برای پی‌بردن به علل این پیدایش و اقبال، لاجرم باید به اوضاع جهان و نیز به دلایل عدم رضایت از وضع کنونی جهان توجه کنیم؛ وضعی که طبعاً هیچ شخص عدالت‌خواه و انسان‌دوستی آن را تأیید نمی‌کند. در نگاه سیاسی به پیشنهاد گفت‌وگوی تمدنها و فرهنگها کمابیش بحثهایی مطرح شده است. اجازه دهید من در اینجا به اجمال در مورد دلایل غیرسیاسی این پیشنهاد توضیح دهم.

یکی از مهمترین دلایلی که من در اینجا فقط فرصت اشاره به آن را دارم، موقعیت کم‌نظیر جغرافیایی ایران است؛ موقعیتی که آسیای دور و خاورمیانه و آسیای میانه و شبه‌قاره هند و به طور کلی حوزه‌های گوناگون فرهنگی و تمدنی آسیا را به قاره اروپا متصل می‌کند. این موقعیت استثنایی باعث شده است که ایران، در مسیر وزش توفانهای سیاسی و روابط تجاری و نسیم روح‌افزای تبادل فرهنگی قرار گیرد. یکی از نتایج تبعی و طبیعی این موقعیت جغرافیایی، رشد یک نحوه ذوق و تربیت فرهنگی بوده است که آن را می‌توان یکی از خصایص اصلی روح ایرانی در طول تاریخ او دانست.

این خصیصه وقتی از نظر روان‌شناسی اجتماعی و تحلیل فلسفی عناصر

* این سخنرانی در تاریخ ۱۳۷۹/۶/۱۵ انجام شده است.

خطایی شده است که کسی یک فریم ساکن از حرکت این ماشین متحرک را به معنی همه معنی حرکت ماشین ارائه دهد. حتی اگر این فریم آخرین فریم از حرکت ماشین در لحظه کنونی باشد. پس سینما همه سینماست، لااقل در مراحل تاریخی خود.

اما تحولی که در پدیده سینما رخ می دهد تحولی ظاهری نیست و تنها تنوعی شکلی را موجب نمی شود بلکه تحولی جوهری است، و ماهیت فهم ما را از سینما دگرگون می کند. برداشت من تماشاگر از سینما پس از دیدن اولین فیلم سینمایی ماهیتا با برداشت من تماشاچی امروزی یا فردایی متفاوت است: شاخه های مختلف گرایش در سینما، شاخه های مختلف فهم ما از ماهیت سینماست.

(محسن مخملباف)

هنر، که هنری است مستقل و بیشتر قابل تشبیه به نقاشی و عکس و محصول تولیدی یک ذهن و نه مجموعه‌ای از متخصصان».

طبیعی است که پاسخ آخر را کسی می‌تواند داده باشد که از نظر تاریخی، هم عصر معتقدان به سینمای مؤلف باشد و گر نه بزرگترین پیشگویان معاصر برادران لومیر، احتمالاً نمی‌توانستند سینمای مؤلف را حتی حدس بزنند. چه رسد به اینکه با آنها هم عقیده باشند.

چنانکه ما نمی‌توانیم آینده‌ی احتمالی سینما را پیشگویی کنیم. آنچه در این مثال مهم است، این است که سینما پدیده‌ای است متحول و پویا، و لذا در هر مقطعی از تاریخ، با تعریف پیشین خود در تضاد است. زیرا پدیده‌ی سینما رشد خود را از روی تعاریف پیشینان نمی‌یابد. بلکه مسیر خود را خود می‌جوید و این تعاریف و تعریف‌کنندگانند که از این امر متحول، تعریف ثابتی می‌دهند و باید مدام تعریف خود را نو کنند. همچنان که پدیده‌ها خود نو به نو متحول می‌شوند.

تعریف از ماهیت سینما به عنوان امری متحول، بسیار قابل تشبیه است به یک عکس تک فریم از پدیده‌ای متحرک، مثل ماشین. اگر برای سینما حرکتی ساده حتی در حد جابه‌جایی ماشین قابل باشیم آن وقت باید بگوییم که تعریف مقطعی ما در هر برهه از تاریخ سینما، مثل عکس ثابتی است که از موضوعی متحرک چون ماشین خبر خواهد داد.

در اینجا بسیار ساده است که بپذیریم تعریف راستین سینما عبارت نیست از یک عکس مقطعی از یک حرکت کلی یا یک تعریف مقطعی از یک امر پویا. بهتر آن است که بگوییم سینما پدیده‌ای است متحول که در هر مقطعی از تاریخ همه‌معانی پیشین خود را در برداشته باشد. در اینجا اگر کسی، به مثل، با تعصب افزون، نسبت به سینمای مؤلف، مدعی شود که سینمای ناب همانا در کل چیزی جز سینمای مؤلف نیست، دچار همان

نسبیت تاریخی در تعریف سینما

سینما چیست؟ فرض ما این است که پاسخ دهنده، فرد خلاق نیست و قضاوت او راجع به سینما، ضمناً به امکاناتی که ذهن او نوید می‌دهد باز نمی‌گردد و تنها متوجه آثاری است که دیده است. در این مورد می‌توان تصور کرد که برداشت ساده اما کلی او از سینما به فیلمهایی که دیده است معطوف می‌شود. سؤال ما در این مرحله این است که آیا اولین فیلم ساخته شده توسط برادران لومیر همان مفهوم گسترده‌ای را در ذهن او از سینما ایجاد می‌کند که دیدن اودیسسه فضایی ۲۰۰۱ کوبریک یا هشت و نیم فلیپی؟

حال اگر «فردی فرضی» را در نظر بگیریم که توانسته در عمر خویش همه آثار تولید شده در سینما را ببیند و ما او را در مقابل این سؤال قرار دهیم که «سینما چیست؟»، پاسخ او در دو زمان مختلف نمی‌تواند به یک صورت باشد؛ چرا که سینما پدیده‌ای است متحول که لحظه به لحظه نه تنها دچار تنوع در شکل شده، که به لحاظ ماهوی - یعنی سینما به معنی ماهیت سینما - دچار تحول شده است. فرد مفروض پس از ساخته شدن اولین آثار سینمایی به سؤال ما پاسخ خواهد داد: سینما نمایش فیلمی است که قبلاً فیلمبرداری شده و نسبت به عکس ساکن، از حرکت برخوردار است. همین شخص در اوج سینمای هالیوود خواهد گفت: سینما در کل صنعتی است پولساز / تبلیغاتی، مبتنی بر ادبیات و برنامه‌ریزی که توسط عده‌ای متخصص به وجود می‌آید و ترکیبی است از صنعت و هنر و در هنر، ترکیبی است از هنرهای مختلف که می‌توان معماری هنرهایش نامید. حال اگر این شخص مفروض در قله تفکر جریان سینمای مؤلف قرار داشته باشد، خواهد گفت: «سینما نه معماری هنرها و مجموعه ترکیبی چند

و شفاهی یک فرد عامی باشد و یا حتی هیچ‌گاه بیان نشود و در ذهن مدعی به واگویی‌ای درونی بدل شود. مهم این است که «یک اثر دنیایی است عرضه شده در مقابل دنیای تماشاگران. لذا واکنش پنهان و آشکاری که دنیای هر تماشاگر به دنیای اثر ارائه شده نشان می‌دهد، نقد نام دارد.»

این نقد اگر چه ظاهراً مورد خاصش اثر عرضه شده است، اما همواره و به هر جهت پاسخ مشخصی است به یک سؤال کلی‌تر که «سینما چیست؟» هر تماشاگر چه اهل تحقیق باشد، چه نباشد، چه سینما روی حرفه‌ای باشد یا کسی که برای اولین بار پا به سالن سینما گذاشته، در ارزیابی خود از آن اثر مشخص، پاسخ آن سؤال کلی‌تر را داده است و در سایه پاسخ به آن سؤال کلی است که قضاوت می‌کند این اثر خاص با سینمای مورد نظر او چه اندازه توافق یا تباین دارد. پس نقد، اتفاقی است محتوم، که ناشی از رویارویی دنیای اثر و مخاطب آن است. و صرفاً وظیفه‌ای خاص در حوزه متخصصان نیست. نقد اتفاقی است که برای هر تماشاگری و به دست ذهن خودش از پی تماشای هر اثری می‌افتد. لذا بحث ما بر سر این نخواهد بود که نقد مفید است یا مضر؟ باشد یا نباشد؟ چرا که نقد لاجرم موجود است و این «لاجرم موجود»، به الزام دنیایش را فراتر از انگاره‌های موجود گسترش می‌دهد و تأثیری فراتر از دایره‌ای که خود در آن گرفتار است، می‌گذارد. و این موجود غیر قابل انکار مؤثر، دو کار را با هم انجام می‌دهد. بررسی اثر خاص در سایه بررسی کلیت تمام که جناب «سینما» باشد.

اگر از کسی که از تمام سینما در عمر خود تنها یک فیلم را دیده است پرسید «سینما چیست؟»، پاسخ واقعی او در کل مساوی پاسخی است که درباره آن یک اثر خاص دارد. و این فیلم اگر اولین فیلمی باشد که «برادران لومیر» از حرکت قطار نمایش دادند، فرق می‌کند با اینکه آخرین

سینما همه سینماست

به بهانه نقد همه نقدهایی که تاکنون

«خوانده‌ام» یا خود «نوشته‌ام».

با نقدی که از یک اثر سینمایی صورت می‌گیرد، خواه ناخواه توجه ما معطوف به دو جنبه است. جنبه اول: اثر خاص. جنبه دوم: کلیت سینما. چرا که در سایه نظرگاه کلی خود نسبت به سینما، نظر خاصمان را درباره یک فیلم بیان می‌کنیم. پس هر نقدی پیش از آنکه بررسی یک اثر ویژه باشد، پاسخ دوباره‌ای است به این سؤال کلی که «سینما چیست؟» به مثل وقتی کسی فیلمی را مورد اعتراض قرار می‌دهد که از دیالوگ فراوان بهره جسته، معنی دیگر آن این است که در نظر صاحب آن اعتراض، سینما نمی‌بایست از دیالوگ فراوان سود جوید. یعنی: سینما دیالوگ نیست؛ و یا وقتی منتقدی به اثری ایراد می‌گیرد که چرا از نمایش خشونت ابایی نداشته است، معنی آن این است که در پاسخ به سؤال «سینما چیست»، خواهد گفت: «در عین حال اثری است که نمی‌بایست از نمایش خشونت بهره ببرد.» پس ما چه بخواهیم چه نخواهیم در هر نقدی همواره به یک سؤال کلی پاسخ می‌دهیم:

سینما چیست؟

منظور این نوشته از نقد، الزاماً به مقاله‌ای مکتوب در حول و حوش یک اثر اکران شده باز نمی‌گردد. می‌تواند این نقد مکتوب نباشد و تنها بیان ساده

است، اما در زمانهای طولانی، و یا گاه به حکم جرقه‌ای از یک استعداد جسور در زمانی کوتاه، کلیات رشته‌ای از هنر را دگرگون کرده است. اگر ما به آن حدی از اطلاعات دست یابیم که همه آن چه را در گذشته، با همه تفاوت‌هایش، هنر نامیده شده طبقه‌بندی کنیم، تنها می‌توانیم به یک تعریف مطول و جامع از هنر گذشته تا امروز دست یابیم، که به دلیل عدم مانعیتش و نیز نیافتن شالوده اصلی و ممیزه نهایی‌اش، مشکلی را حل نکرده‌ایم. فراتر از این آینده نیز در راه است و بدعتها مستدامند. می‌رسیم به این که تعریف هنر یک اقدام علمی نیست که با کشف قانونمندی پدیده‌های طبیعی که دخالت انسان را در آنها راهی نیست یا کنترل شده است، دست یافتنی باشد. هنر بشری منهای دخالت بشری مورد است و بشر، چون پیش، برای رسیدن به هنر راه خود را هر جا و هر گاه، خواهد رفت و نه بر جاده‌های از پیش کشیده شده. که از اساس قرار است رفتن او به ایجاد این راه منتهی شود. آن هم نه راهی که همگان از آن می‌باید بروند، راهی که تنها می‌شود گفت او یا ایشان از آن رفته‌اند. از این رو با همه اطلاعاتی که می‌توانیم از گذشته داشته باشیم، تنها می‌توانیم تعریفی جامع و نه مانع از هنر گذشته بدسیم. این اشراف به گذشته هنر تنها می‌تواند به ما بیاموزد که در امر هنر، هر کس از راهی رفته است که بر تعریف گذشتگان چندان متکی و مبتنی نبوده است. لذا بهتر آن که ما نیز راه خود را برویم؛ در غیر این صورت تنها راه یکی یا تعدادی از شاخه‌ای از گذشتگان را پی گرفته‌ایم و نه همه راهی را که هنر عام پیموده است.

سؤال آخر اینکه گمان می‌برید نظریه پردازان هنری امروز، که در تلاش تعریف جامع و مانع از هنرند، اگر به این کار توفیق یابند، این چندمین بار است که آن سنگ عبث را چرخانده‌اند؟ و این چندمین بار است که می‌پندارند آخرین اقدام نهایی را در تعریف قطعی هنر مکرر کرده‌اند؟

خو می‌کند. لذا «حس» به عنوان شاخص تفکیک هنر از غیر آن منتفی است.

نکته دیگر این که شاخه‌هایی از هنر که اساس تشخیصشان ضدیت با حس است (همه انواع فرم ناب در نقاشی و سینما و یا متد «فاصله‌گذاری» برشت در تئاتر که هم هنر خوانده می‌شوند و هم برانگیختگی افکار را مد نظر دارند و اساساً حس را خطای نوع هنر خود می‌دانند) این وجه اشتراک را نیز زیر سؤال می‌برند. این است که مجبور می‌شویم راز این معما را از نو بجوییم و برای یافتن تعریف هنر به همان سنگی رجوع کنیم که بر رویش نوشته شده است «هر کس که به دنبال یافتن حقیقت هنر است، این سنگ را بچرخاند و نوشته آن سوی سنگ را بخواند.» و آنگاه با همه قدرت اگر توانستیم سنگ سنگین مشکلات تعریف هنر را بچرخانیم و نوشته آن سوی سنگ را بخوانیم که «هر کس که به دنبال یافتن حقیقت هنر است این سنگ را بچرخاند و نوشته آن سوی سنگ را بخواند.»

از این کشف مکرر و بی‌پایان نباید هراسی به دل راه داد. وقتی اینستین، که بر قله دانش علمی بشر امروز پرچم پیروزی خود را برافراشته، بر تئوریهای علمی‌ای که صحتشان در بوتۀ آزمایشهای گوناگون به اثبات رسیده با دیده تردید می‌نگرد و متواضعانه اعلام می‌کند «این تئوریا را از آن جهت به ناچار می‌پذیریم که در آزمایشهای جدی‌تر بطلانشان به ما ثابت نشده است»، پس چرا ما به این همه تعاریف هنرمندانانه اما غیرعلمی شک نکنیم. تعاریفی که قداستانشان را تنها از قدمت خود یافته‌اند و یا به اعتبار شهرت کسانی که آنها را وضع کرده‌اند، پذیرفتنی می‌نمایند.

مطلب دیگر اینکه یکی از خصیصه‌های مهم تاریخ هنر بدعت و نوآوری است. مصداق این نوگرایی اگر چه در زمانهای کوتاه جزئیات

داستان مردی را نقل می‌کند که از بس بوی بد استشمام کرده بود، هنگام ورود به بازار عطر فروشان بی‌هوش گشت و برای به هوش آوردنش به سرگین نیاز افتاد.

وقتی احساس لذت تا این حد با واکنش انسان در رویارویی با بسیاری از پدیده‌های دیگر مشترک است، چگونه می‌تواند به عنوان معیار تشخیص، حدود و ثغور حس زیبایی را به ویژه در هنر ترسیم کند؟

نکته سوم

به قصد موشکافی بیشتر، موقتاً می‌پذیریم که هنر مبتنی بر زیبایی است و معیار تشخیص آن لذت است، آنگاه این سؤال پیش می‌آید که احساس لذت چه نوع حسی است؟ آیا احساسی است که انسان را دچار نشاط و فرح خاصی می‌کند؟ اگر چنین است، در تئاتر فقط کمدی، و در قصه تنها طنز، هنر است، و تراژدی هنر نیست. اما اگر لذت ایجاد همه نوع احساس است - به طوری که بتوان هم احساس شادی و هم ناراحتی ناشی از رویارویی با یک اثر هنری را لذت به حساب آورد - پس باید بر مفهوم زیبایی قلم بطلان کشید، زیرا اگر زیبایی حالتی خاص را در انسان پدید بیاورد و باعث شود او را «گاہ خندان و گاہ گریان، گاہ مصمم و گاہ مردد، و...» کند، زشتی و هر پدیده حس‌انگیز دیگر نیز همین حکم را دارد؛ با این استدلال مبتنی دانستن هنر بر اصل زیبایی بیهوده خواهد بود و در این مرحله چه بهتر که چون تولستوی فراختر بنگریم و بگوییم هنر بر احساس انسان مبتنی است. اما بلافاصله حرف خود را بر اساس استدلال پیشین پس می‌گیریم و می‌گوییم انسان در برخورد با افکار فلسفی، کشفیات علمی، مسائل اجتماعی و فردی و بسیاری موارد دیگر هم احساسش برانگیخته می‌شود و هم از پیش بر اساس آن برانگیختگی حسی، به آن موارد رو و

باشند. این زیباییهای مشترک و در عین حال محدود، شالوده هنر قرار خواهند گرفت، و نه همه آنچه همگان زیبا می‌خوانند. لذا بر بسیاری از آثار هنری باید قلم بطلان کشید و لاجرم تعریف هنر بر پایه زیبایی تا این مرحله از فرض ما این خواهد بود: «هنر وسیله‌ای مؤثر برای ارتباط بین انسانهاست، بر اساس آن مقدار زیبایی‌ای که مفهوم همگانی دارد.»

نکته دوم

آنان که هنر را مبتنی بر زیبایی می‌دانند، لذت را معیار تشخیص انسان از زیبایی قلمداد می‌کنند و آنگاه مدعی می‌شوند که انسان در برخورد با نظم، توازن، انسجام، تقارن، هماهنگی، تناسب احساس لذت می‌کند.

می‌پرسیم که آیا لذت همان احساسی است که پس از خوردن غذای مطبوع و ارضای تمایلات جنسی دست می‌دهد؟ جواب خواهند داد: «هر گردویی گرد است، اما هر گردی گردو نیست. لذا هر زیبایی‌ای ایجاد لذت می‌کند، اما هر لذتی ناشی از زیبایی نیست.»

پس معیار خاصی برای تشخیص زیبایی وجود ندارد. همان‌گونه که دیده‌گاه آب و سراب را با هم اشتباه می‌گیرد، ممکن است احساس لذت ما ناشی از زیبایی باشد و امکان دارد ناشی از چیز دیگری باشد که اتفاقاً زشت هم هست. شاید انسان بر اثر عادت مدتها در محیطی زشت به سر برد و این محیط برای او حتی زیبا و پسندیده جلوه کند. به مثل، قاعده این است که عطر گلها زیبا و مطبوع طبع باشد و بوی مردار و لجن نازیبا و تحمل‌ناکردنی، اما در اثر عادت هم مردار و هم لجن عفن‌زندگی ویدی بوی خود را از دست می‌دهند و بنا به تجربیات علم روان‌شناسی، حتی ممکن است آدمی در موقعیتی خاص از چنین بویی لذت هم ببرد. مولوی

کمی، گاه در جایی از کره زمین، یک قصه، شعر، یا تابلوی نقاشی زشت شمرده می‌شود و در جای دیگر زیبا، با آن که تأثیر هنری خودشان را هم بر مخاطب می‌گذارند.

اگر هنر امری بشری و غیر شخصی و مبتنی بر زیبایی است، باید زیبایی یک واقعیت خارجی باشد که برای ادراک کنندگانش، در همه جا و همه وقت مفهوم مشترکی داشته باشد و در بوته هر آزمایشگاه حسی‌ای به نتیجه مشترکی برسد. دلایل عمومی این اختلافات را در عوامل زیر باید دانست:

۱. عقاید مکتبی - فلسفی، که بر فهم افراد از زیبایی تأثیر می‌گذارند.
۲. فرهنگ منطقه‌ای و ملی، که در برخورد افراد با زیبایی ایجاد جهت می‌کنند.
۳. ادوات تاریخی هر نوع فرهنگ ملی و تأثیر متقابل فرهنگها در دگرگون کردن پسند ما از زیبایی.
۴. موقعیتهای محیطی، حالات روانی و سلیقه‌های شخصی در مورد فهم زیبایی.

لذا شاید نتوان حتی یک پدیده را یافت که از نظر تمامی مردم کشورهای جهان، در هر مقطع از تاریخ، حتی یک درصد زیبایی مشترک داشته باشد، ولی به حکم «فرض محال محال نیست»، فرض می‌کنیم که این چنین نیست و تمامی پدیده‌های طبیعی و مصنوعی‌ای که از نظر هر فرد انسانی زیبا به شمار می‌آمده و می‌آیند مشخص شوند. از این میان آنچه را که سلیقه یک نفر یا گروه خاص است کنار بگذاریم، همین طور تأثیر مکتبها و فلسفه‌ها را، و بالاخره شرایط فرهنگی - تاریخی‌ای را که باعث زیباییهای مورد قبول «عده‌ای خاص» شده‌اند؛ و در نهایت تعدادی از پدیده‌ها باقی بمانند که همه افراد نوع بشر در زیبایی‌شان اتفاق نظر داشته

نقد نظریه «هنر مبتنی بر زیبایی است»

نکته اول

وقتی از شالوده هنر می‌گوییم، منظور آن پایه و اساسی است که از ابتدای بشریت تا کنون و اکنون در همه مکانها مشترک باشد؛ چراکه اگر در همه زمانها و مکانها مصداق نداشته باشد، قاعدتاً نمی‌تواند به عنوان شالوده کلیت هنر مطرح باشد. طبیعی است که بعضی از چیزهایی را که ما ایرانیها زیبا می‌دانیم افریقاییها زشت بدانند؛ و یا چیزی را که غربیها زیبایی می‌گیرند، در بعضی موارد شرقیها زشت بدانند. به مثل: ملکه زیبایی سرخ پوستان یا سیاه‌پوستان در نظر سفیدپوستان چه بسا زشت بنماید. انواع آرایش اقوام گوناگون در زمان حاضر نیز دلیلی بر عدم اشتراک در فهم زیبایی است. لباسی که در جایی زیبا به شمار می‌آید، در جای دیگر زشت شمرده می‌شود. در مورد چهره‌پسندی نیز همین‌طور است: زنان افریقایی برای آرایش خود به لب‌نشان نعلبکی می‌بندند تا کلفت شود، در حالی که در جای دیگر دنیا کلفتی لب را زشت می‌شمارند. همین اختلاف نظر درباره زیبایی رنگ موجود است: در جایی سیاهی پوست در نظر سفیدپوستان زشت است، اما شاعری سیاه‌پوست شعری در وصف رنگ سیاه سروده است بدین مضمون: «سیاه بهترین و زیباترین رنگ هستی است.» حتی مقایسه کنید مسئله زیبایی را در مورد آرایش مو در اقوام مختلف: تراشیدن موی سر مردان و باقی‌گذاردن یک رشته بافته شده در پشت سر از نظر چینیه‌ها و مغولها به همان اندازه زیبایی است که در نزد ایرانیان نازیبایی است. علاوه بر عدم اشتراک در مورد زیباییهای طبیعی یا آرایشهای انسانی، آنچه در هنر زیبایی شمرده می‌شود برای همه به یکسان زیبا یا زشت نیست. برخی طرح مسئله فقر و جنایت را در سینمای نورثالیستی زیبا و برخی دیگر زشت می‌دانند. حتی گذشته از تفاوت‌های

در این مورد نیز نظر واحدی وجود ندارد، یکی «زیبایی را صرفاً عبارت از وحدت روابط صوری در مدرکات مای دانند.» دیگری در عین حال «به زیبایی در ذات هستی و پدیده‌ها قایل است.» کسی «زیبایی را واقعیتی خارجی می‌داند و هنر را تقلید و بیان انتخاب شده این زیبایی»، و کسی دیگر «برای زیبایی واقعیت خارجی قایل نیست و همه را به نگاه انسان مربوط می‌داند.» فرد دیگر «هم قایل به زیبایی در واقعیت خارجی پدیده‌ها و هم قایل به آفرینش زیبایی غیر موجود در هستی از سوی انسان است.»

یکی «زیبایی را روحی کلی و حاکم بر شکل هنری می‌داند و آن را قابل محاسبه نمی‌گیرد.» کس دیگر «دقیقاً و بزرگیهای مادی آن را برمی‌شمارد و کمیت عوامل و عناصر تشکیل دهنده زیبایی را محاسبه می‌کند.» آن دیگری «زیبایی را مربوط به شکل می‌داند» و آن دیگران «مربوط به محتوا.»

در مورد شناخت زیبایی نیز، چه در واقعیت خارجی موجود باشد چه در نگاه شناسنده، نظرات متفاوت است. بعضی درک زیبایی را به انسان نسبت می‌دهند و برخی حیوانات به ویژه پرندگان را نیز قادر به درک زیبایی و آفرینش آن می‌دانند.

با این حساب می‌بینید که حتی برای کسانی که معتقدند «هنر مبتنی بر زیبایی است» مفهوم مشترکی از این پدیده‌ها وجود ندارد. اگر چه همه این گروه هنر را بر اساس زیبایی تعریف می‌کنند، اما نظرات متفاوت موجود راجع به زیبایی، که غالباً متناقض یکدیگرند، مشکل عدم تعریف مشترک از زیبایی را همچنان باقی می‌گذارند.

هنر همه هنر است

به بهانه نقد کتاب «مقدمه‌ای بر هنر اسلامی» و همچنین نقد روح مقاله «قصه چیست؟» نوشته خودم.

گروهی هنر را بیان زیبای آن چیزی می‌دانند که هنرمند با طرق دیگر شناخت درک کرده است. یعنی هنرمند از طریق معرفت علمی و فلسفی و یا معرفت دینی به آگاهی‌ای از جهان دست می‌یابد، آنگاه برای ارائه این آگاهی به دیگران از یک نوع بیان خاص استفاده می‌کند که مبتنی بر ارائه زیبای آن آگاهی است. این زیبایی چه در هستی و پدیده‌های آن وجود داشته باشد و چه نداشته باشد، هنرمند زشت و زیبا را زیبا نشان خواهد داد. عده دیگری هنر را مبتنی بر شناخت و بازآفرینی زیبایی می‌دانند. از نظر این دسته، زیبایی در ذات هستی و پدیده‌ها وجود دارد و اصولاً بعد و جلوه‌ای از جلوه‌های اشیاست؛ زیبایی‌ای که گاه عیان و گاه در پس پرده است. از نظر این گروه، کار هنرمند درک این زیبایی و بیان یا بازآفرینی آن است.

در میان گروه دوم نیز دو نظر وجود دارد: برخی می‌پندارند که هنرمند با معرفت (علمی، فلسفی، دینی، عرفانی) به درک زیبایی نایل می‌آید؛ و برخی دیگر برای شناخت زیبایی روشی خاص قایلند و شناختی هنری را در کنار معرفت‌های برشمرده قرار می‌دهند.

حال چه هنر را فهم زیبایی از طریق شناخت هنری بدانیم، چه به یک نوع بیان مبتنی بر زیبایی بسنده کنیم، باید پرسید که اساساً زیبایی چیست؟

رنگی غم‌انگیزتر گرفته بود.

شاهنامه پیروزی ملتی است که واقعیت را با همه زشتی‌های شکستش پذیرا نه بودند، قهرمانان شاهنامه انسان‌های آرمانی هستند که آرزوهای برآورده‌نشده‌ی یک قوم را به گونه‌ای دلپذیر شکل می‌دهد.

از این رو بی‌راه نرفته‌ایم اگر بگوئیم، شاهنامه فردوسی عقده‌گشای دردها و مرهمی بر غرور زخم‌خورده‌ی اجتماع آن روزگار و ادوار بعد بود. زمینه مساعد روحی و تسلط بی‌امان داستانها و شخصیت قهرمانان شاهنامه بر اذهان مردم سبب شد که پس از شاهکار فردوسی حماسه‌های دیگری نیز خلق شود^(۱) می‌توان در درجه اول از گرشاسپ‌نامه اسدی توسی نام برد و سپس به ترتیب از بهمن‌نامه، برزنامه، فرامرنامه، کوش‌نامه، بانوگشسپ‌نامه، سام‌نامه، آذربرزین‌نامه و ... که حکایت از آمادگی محیط اجتماعی و اشاعه‌ی روایات کهن و اساطیری می‌کند و مایه و محتوای اغلب آنها برداشتی از داستانها و قهرمانان شاهنامه است»

(رکن‌الدین همایونفرخ)

۱- منظومه‌های مسعودی مروزی و گشتاسپ‌نامه دقیقی متعلق به پیش از فردوسی و شاهنامه‌اند که اهمیت چندانی ندارند. فردوسی هزار بیت از اشعار دقیقی را عیناً در شاهنامه نقل کرده است.

چه انگیزه ای مردم ایران را به اقبال و استقبال از شاهنامه واداشت

چرا شاهنامه از آغاز سروده شدنش مورد توجه و عنایت مردم ایران قرار گرفت و از آن استقبالی بی نظیر و بی سابقه به عمل آمد؟ به طوریکه همان هنگام که فردوسی از به پایان آوردن نظم آن آسوده شد، دو تن از نساخان زمانش، علی دیلم و ابودلف از آن نسخه‌ها برمی داشتند و به خواستاران آن می فروختند. و این اثر به سرعت در همه خراسان بزرگ و سپس عراق و آذربایجان و فارس راه گشود و در میان خاندان‌های دهقانان و بزرگان زمان دست به دست می گشت. آقای مهدی قریب در آغاز مقاله مُمتّع و محققانه خود زیر عنوان «اسطوره کهن گرشاسپ در منظومه حماسی گرشاسپ‌نامه» علت و سبب این پیشباز و استقبال و اقبال همگانی را از نظر روان‌شناسی اجتماعی به نحو قابل توجهی بررسی و تحقیق کرده‌اند که در اینجا به نقل آن می پردازیم: (۱)

«دوره‌ای که آغازش انقراض پادشاهی ساسانی و چیرگی عرب بر ایران است از دیدگاه مردم و رابطه‌ی آنها با حکومت‌های وقت ویژگی‌هایی دارد که آثار حماسی ادوار بعد بازگوکننده‌ی روح و روان این خصوصیات است:

مردمی که چند قرن همه امکانات مادی و معنویشان در میدان واقعیت به آزمایش گرفته شد چون تجلی باشکوه این آزمون با قیام‌های نافرجام یعقوب لیث، ابومسلم خراسانی، بابک خرّم‌دین، مازیار-استادیس، المقنع و... به تلخی ناکامی انجامید ناگزیر از واقعیت به حماسه پناه جستند. و منظومه‌های پهلوانی قرن‌های چهارم و پنجم ملجاء روح و مکتوب آرمانی خواسته‌های از واقعیت گریخته انسان می شود و جاودانگی می یابد. فردوسی با استفاده از روایات کهن و اساطیر قبل از اسلام با برخوردارگی از فرهنگی عمومی به خلق شاهنامه، شاهکار بی‌تردید حماسی موفق شد. منظومه حماسی او روح و روان زخم خورده‌ی یک ملت را التیام بخشید، ملتی که تلخی‌های شکست‌ها و ناکامی‌هایشان در مبارزه با اعراب اینک با استیلاى اقوام و قبایل بیگانه

۱- نشریه سیمرغ شماره اول ص ۶۴.

آنهایی است، که دربارهٔ فردوسی و شاهنامه خوانده ام. تا اینجا که آن را خوانده ام، چند نکتهٔ مهم و برجسته در آن یافتیم: نویسنده نخست می‌کوشد که گریبان فردوسی را از چنگال «گرایشها» برهاند؛ رویکردی عینی - و نه آرزواندیشانه - به شاهنامه و فردوسی دارد؛ از همه مهم تر، وی می‌کوشد که از راه برون شاهنامه به درون آن راه یابد، و در این رهگذر، آگاهانه همان شیوه‌ای را به کار می‌برد که امروز آن را «روش هرمنوتیک»^۳ می‌نامند، یعنی روش تحلیل «تأویلی» از آفریده‌های زبان، اندیشه و احساس انسانی، یا طبق تعریف ویلهلم دیلتای^۴، فیلسوف برجستهٔ آلمانی (۱۹۱۰ - ۱۸۶۷) و یکی از پیشگامان و بنیانگذاران این روش: «نظریهٔ هنری فهمیدن اظهارهای زندگی که به گونهٔ نوشتاری ثبت شده است». این روش دو خصلت برجسته را در خود می‌گنجاند: فهمیدن تاریخی و عینیت تاریخی؛ نخستین هدف در این رهگذر تفسیر، توضیح و تأویل عینی معتبر است؛ فهمیدن معانی لفظی بیرونی باید وسیله‌ای باشد برای فهمیدن دلالت یا معناداری درونی. واپسین هدف راه یافتن به «نیت» یک اثر است، آن گونه که در آن تبلور یافته است، هر چند ممکن است بسی فراتر و فراگیرتر از «قصد» آفرینندهٔ آن اثر باشد. آثار برجستهٔ شعری و هنری، تبلورگاه «تجربه‌های زیسته»^۵ انسانهای برجسته و موهوب اند؛ ما در برخورد با آنها باید بکوشیم که «همزیست» آنها شویم، یا «دوباره با آنها بزی ایم». نوشته آقای مهاجرانی را مزایایی است، که خواننده خود باید آنها را دریابد: «مزایای بیرونی و درونی». در بیرون ما با نثری روبرو می‌شویم، که می‌کوشد تا مرز شعر پیش برود؛ اگر این تعبیر را بپسندند، نثری مستانه و شورآمیز که با هشیاری عقل آمیخته است؛ دیالکتیک زبان ناب؛ نویسنده می‌خواهد که به خصلت «اوتولوژیک» (هستی شناسانه) زبان دست یابد؛ دست کم در این راه تلاش می‌کند؛ حوصله و شکیبایی بسیار تحسین انگیزی در بهره‌گیری از منابع گوناگون، نشان پژوهشگری «پرخوانده» است. کاری که در این زمان از پژوهشگران جوان کمتر انتظار می‌رود. وی می‌کوشد که فردوسی را نه آن گونه که کسان «آرزو می‌کنند که چنان بوده باشد»، بلکه «آن چنان که در خود بوده است» بشناساند. به داوری من، نویسنده تا این مرحله، در کارش موفق شده است. آرزوی دوام توفیقش را دارم.

(شرف‌الدین خراسانی)

-
3. Hermeneotik
 4. Wilhelm Dilthey
 5. Erlebnise

قهرمانان رقیب اند، که در آغاز کم و بیش، همپایهٔ اویند؛ اما «قهرمان اصلی» برای «یگانه شدن» باید از بسی راه‌های دراز پرپیچ و خم، برگردنه و پرتگاه، گذر کند، باید «خودسازی» کند، و سپس «این خودساخته» را برای دیگران پذیرفتنی سازد، تا انسان‌های عادی دربارهٔ او بگویند: او «غولی» بوده است. از سوی دیگر، وظیفهٔ ساختن این «غول» برعهدهٔ شاعر است، شاعر آفرینندهٔ این غولهاست. مگر نه این است که فردوسی در یک «بیل» سیستانی، «رستم داستانی» آفریده است.

فردوسی در شاهنامه، در قالب واژه‌های ویژهٔ فارسی، ایران باستان را دوباره زنده کرده است؛ اما ایران او، ایران آرمانی اوست: ایران شکوفا، پرخیر و عدل و انصاف؛ انسان او، همان انسان آرمانی اوست: انسان خردمند و خردپرور، نیکوکار و دادگر، پر عشق و شور و کمالجویی. فردوسی انسان را برای داشتن دوجیز می‌ستاید: خرد و جان؛ نخستین ستایش او از خداوند نیز این است که او آفرینندهٔ «جان و خرد» است. «جان» نزد فردوسی به معنای «روح» است، نه «نفس» یا روان که جانوران هم آن را دارند؛ خرد ویژگی وجودی انسان است. انسان دارای موهبت زبان است؛ زبان آواز خرد است؛ پس زبان به تعبیر هایدگر^۱ فیلسوف معاصر «خانهٔ هستی» است^۲. فردوسی در «خانهٔ هستی زبان فارسی» می‌زیسته، می‌اندیشیده و سخن می‌گفته است. از سوی دیگر خانهٔ این زبان، ایران بوده است. نه ایران مجرد، بلکه ایران مشخص: ایران اسلامی. فردوسی در فضای پرهوای ایران اسلامی تنفس می‌کرده است؛ او ایرانی مسلمانی بوده است، مسلمان شیعه بوده است، شیعهٔ علوی بوده است. اما دیگران، طی دورانها، به انگیزه‌هایی که در آغاز به آنها اشاره شد، کوشیده‌اند و هنوز می‌کوشند که یک «گرایش» یا «گروندگی» در او جستجو کنند: گبری‌گرایی، اسماعیلی‌گرایی، معتزلی‌گرایی و دیگر «گرایها».... شاید خود شاهنامه نیز، اینجا و آنجا، به مناسبت‌هایی، مستندهایی به هر یک از این «گرایها» می‌دهد؛ اما شاهنامه را باید در «کلّیت» آن بررسی کرد.

من اگر درست به یاد داشته باشم، در طی چهل و اندی سال گذشته، شاهنامه را چهار پنج بار خوانده‌ام، پیش از هر چیز با این هدف که از آن زبان بیاموزم، واژه بیاموزم، تا آنها را در شعرم به کار گیرم، زیرا شعر بازی آفریننده با واژه‌هاست. من همچنین برخی از آنچه را که ایرانیان و دیگران دربارهٔ فردوسی و شاهنامه نوشته‌اند، خوانده‌ام، تا ببابم که چگونه هر یک از آن پژوهشگران: از ظن خود یار فردوسی شده‌اند. نوشتهٔ آقای سیدعطاءالله مهاجرانی واپسین

1. Heidegger

2. Dos Hovs des Seins

در بارهٔ فردوسی هر چه سخن گفته شود...

دربارهٔ فردوسی هر چه سخن گفته شود کم است! این گوهری که بر تارک تاریخ و شعر جهان می‌درخشد! یکی از ویژگیهای سرنوشت بزرگ آفرینندگان هنر شعر، در جهان، این است که انسانها، از همهٔ دورانها، با آرزوها، انتظارها و پیش‌داوریهای گوناگون - غالباً متضاد - خودشان با ایشان روبرو می‌شوند؛ به دیگر سخن، ایشان را همواره در قالب آن آرزوها، انتظارها می‌ریزند، یا به تعبیر مولانا جلال‌الدین: هر کسی از ظن خود یار ایشان شده و - فسوسا - از درون ایشان اسرارشان را نجسته است، علت هم این است که آن بزرگان، آگاهانه یا ناآگاهانه، «انسانهای جزئی» و سرنوشتهای ایشان را، همچون کارافزارها و موادی برای ساختن «انسان کلی» به کار برده‌اند، یا به تعبیر ابن عربی، «انسان الحیوان» برای ایشان انگیزه، یا بهتر گوئیم، بهانهٔ ترسیم تصویری از «انسان کامل» بوده است؛ زیرا ایشان می‌خواسته‌اند که «انسان بودن» به انسانها بیاموزانند.

اکنون سرنوشت فردوسی نیز یکی از برجسته‌ترین نمونه‌های آن «سرنوشت» است. با این ویژگی که او شاعری «حماسه‌ساز و حماسه‌سراست»، حماسه شعری داستان‌سرایانه است، با ساختار، رویدادها و زمینه‌سازیهایی ویژه؛ خصلت بارز حماسه در این است که همواره، در هر صحنه، از مرزهای زندگی عادی انسانها فراتر می‌رود؛ رویدادهای جزئی و حتی ناچیز زندگی انسانها، در حماسه، اهمیت و ارجمندی می‌یابد، والا می‌شود؛ زیرا مضمون و محتوایی بس سرشارتر و غنی‌تر از تبلور آن در زندگی همه‌روزهٔ انسانها، می‌یابد. انسانهای عادی، در حماسه، انسانهای «قهرمان» می‌شوند. اما قهرمان اصلی تنها نیست، گرداگردش دیگر

ستایش گیران و آتش پرستان عمری را بیهوده تلف کرده، لذا من بر چنین کسی نماز نکنم. چون شب در رسید و شیخ به خواب رفت. بهشت را در خواب دید که در آن قصر با عظمتی برپا گردیده و فردوسی بر تختی از یاقوت نشسته تاجی بر سر و دواجی در بر دارد. شیخ از خجلت خواست تا باز گردد که فردوسی برخاست به وی سلام کرد و گفت:

«ای شیخ اگر تو بر من نماز نکردی ایزد تعالی چندین هزار فرشته فرستاد تا بر من نماز گذاردند و این مقام به پاداش یک بیت که سروده‌ام به من عطا کردند.

جهان را بلندی و پستی توئی ندانم چه‌ای هر چه هستی توئی

چون شیخ از خواب بیدار شد، پای برهنه و گریان به مرقد فردوسی شتافت و برگور او نماز گذارد و روزی چند معتکف گشت و تا روزی که در قید حیات بود هر روز به زیارت او می‌رفت.

پشیمان شدن محمود غزنوی:

در بعضی روایات آورده‌اند که محمود در پایان کار از رفتار خویش پشیمان شده و تصمیم گرفت از فردوسی استمالت کند از این روی صله‌ای را که می‌بایستی از آغاز به او می‌داد در آن هنگام شصت هزار دینار بود، به طوس فرستاد لیکن صله موقعی رسید که جنازه فردوسی را برای دفن به آرامگاهش، در دروازه رزان در ملک شخصی خودش که باغی بود می‌بردند. مزار وی پس از مرگش مورد توجه مردم واقع شد و با همه حوادث روزگار تا قرن اخیر بر جای بماند و در ۱۳۱۳ هجری شمسی با برپا ساختن بزرگداشت هزاره فردوسی در آنجا عمارتی نیز بر آرامگاهش ساختند و در ۱۳۴۷ هجری شمسی بار دیگر انجمن آثار ملی ساختمان تازه‌ای در آنجا بنیاد کرد.

چنانکه در پیش گفته شد فردوسی بدون تردید بزرگترین حماسه‌سرای ایرانی است و تسلط او در آرایش صحنه‌ها، گزینش کلمات، ترکیب استادانه اجزای جمله و ارائه تصاویر متناسب با موضوع با دیگر استادان قابل قیاس نیست، و در زندگی بخشیدن به قهرمانان داستان و دقیق شدن در زوایای روحی هر یک از آنها چندان چیره‌دست و تواناست که خواننده را بلا اراده به شگفتی وامی‌دارد.

گرچه فردوسی در سالهای آخر زندگی وضع مالی خوبی نداشت و با سختی زندگانی را می‌گذرانید لیکن نامش جاودانی مانده و خواهد ماند و به فرموده سعدی:

نام نیکی گر بماند ز آدمی به کز او ماند سرای زرنگار

(سپاوش آگاه)

ماجرای ارائه شاهنامه به محمود غزنوی:

بطوری که مؤلف تاریخ سیستان در این باره اشاره کرده:

«ابوالقاسم فردوسی شاهنامه به شعر کرد و بر نام سلطان محمود کرد و چندین روز همی بر خواند، محمود گفت:

شاهنامه خود هیچ نیست مگر حدیث رستم، و اندر سپاه من هزار مرد چون رستم است.
ابوالقاسم گفت:

زندگی خداوند دراز باد، ندانم اندر سپاه او چند مرد چون رستم باشد. اما این می دانم که
خدای تعالی خویشان را هیچ بنده چون رستم دیگر نیافرید. این بگفت و زمین بوسه کرد و
برفت.

ملک محمود وزیر را گفت:

این مردک مرا به تعریض، دروغ زن خواند.

وزیرش گفت:

بیاید کشت.

هر چه طلب کردند نیافتند. چون بگفت و رنج خویش ضایع کرد و برفت هیچ عطا نایافته تا
به غربت فرمان یافت.»

فردوسی پس از عزیمت از مجلس محمود، از غزنه به هرات آمد.

و رآقی، فردوسی را مردانه مدت شش ماه پناه داد تا سربازان محمود که در تعقیب او بودند
از غزنه به طوس آمدند و وی را نیافتند و با دست خالی به غزنه بازگشتند. در حالی که فردوسی
آسوده خاطر به زادگاه خود آمد و در طوس به پیرایش شاهنامه پرداخت تا مجدداً به آزمایش
دیگری که بدون شک عبرتی شگفت بود دست یازد. به طوری که نظامی عروضی گوید:

«چون به نزدیک سپهبد شهریار پادشاه طبرستان که از خاندان باوند بود رسید، در آنجا
محمود را هجا کرد و گفت: من این کتاب را که به نام محمود فراهم کرده ام و حاوی همه اخبار و
آثار نیاکان تو است به نام تو خواهم کرد.»

شهریار وی را ملاطفت کرد و محبت نمود لیکن به سبب هراس از قدرت و هیبت محمود
از قبول آن سر باز زد. در این موقع حکیم سخنور نو میدان به طوس بازگشت و هیچگاه مدح و
تمجیدی از سپهبدان طبرستان نکرد و تا پایان عمر به تجدید نظر و اصلاح شاهنامه پرداخت.
فردوسی هشتاد سال زندگی کرد که اواخر عمر با سختی معیشت و اندوه همراه بود تا آنکه در
سال ۴۰۹ - ۴۱۰ هجری قمری (۱۰۱۸ - ۱۰۱۹ میلادی) چشم از جهان پوشید.

چنین گویند که چون فردوسی درگذشت از وفات او همه اندوهگین و غمناک شدند لیکن
شیخ بزرگوار ابوالقاسم گرگانی برای نماز جنازه حاضر نشد و اظهار داشت فردوسی به مدح و

می‌شنید به نگارش در آورده. چنانکه می‌گوید:

بیرسیدم از هر کسی بی شمار بترسیدم از گردش روزگار
مگر خود درنگم نباشد بسی بیاید سپردن به دیگر کسی
وی علاوه بر اطلاعات شفاهی به منابع و دست‌نوشته‌های پهلوی زمان ساسانی را که بیشتر
تذکره‌نویسان صدر اسلام از آنها به عنوان «سیرالملوک» یا «سیرالملوک الفرس» یاد می‌کنند
دسترسی حاصل و گردآوری نموده و با علاقه وافر آنها را به پارسی دری برگردانده است،
چنانکه فردوسی خود نیز در چند جا به آن اشاره نموده و نظر مورّخین را تایید می‌کند:

به شهرم یکی مهربان دوست بود	تو گفتی که با من به یک پوست بود
مرا گفست خوب آمد این رای تو	به نیکی خرامد مگر پای تو
نوشته من این نامه پهلوی	به پیش تو آرم مگر نغوی
گشاده زبان و جوانیت هست	سخن گفتن پهلوانیت هست
شو این نامه خسروی بازگویی	بدین خوی نزد مهان آبروی
چو آورد این نامه نزدیک من	برافروخت این جان تاریک من
یکی نامه دیدم پر از داستان	سخنهای آن بر منش راستان
فسانه کهن بود و منشور بود	طبایع ز پیوند آن دور بود
نبردی به پیوند او کس گمان	پراندیشه گفت این دل شادمان

بالاخره با ترجمه و استفاده از بعضی متون عربی چون تاریخ طبری «اخبار الرسل الملوک»
و گشتاسپنامه دقیقی، شاهنامه ابوعلی محمد بن احمد بلخی، شاهنامه ابومنصوری و شاهنامه
ابوالمؤید بلخی و چند اثر دیگر، طی سالیان دراز اثر تاریخی و بی‌نظیر خود را به پایان رساند و
یادگار جاودانی بر جای گذارد. شاهنامه‌ای را که یکی از موارث اصیل شناخت ادوار و اعصار
کهن ایران و فرهنگ ایرانی بوده و منبعی از تاریخ و وقایع پهلوانی و جوانمردی و خصایص
پسندیده مردمی و اجتماعی را در قالب داستانهای جذّابی که هر یک بیانگر واقعیت و پدیده
ویژه‌ای است توأم با موسیقی کلام فارسی به صورت ماهرانه‌ای ترسیم کرده، که هر خواننده‌ای
را به ستایش وامی‌دارد که بر خالق چنین اثر ارزنده‌ای سر تعظیم فرود می‌آورد.

لیکن آنچه که بیش از هر چیز مورد توجه است یکتاپرستی و اعتقادات مذهبی و عقیده به
روز رستاخیز به عنوان پایان حرکت جهان و جهانیان و رسیدن روز معاد است، که اصل غائی
زندگی انسانی را به خوبی ترسیم کرده است و اسلام را به صورت اصل اعتقاد و ایمان و اندیشه
خود قرار داده و به ویژه تشیع، اساس و پایه اصلی گرایش به ولایت و امامت وی را تشکیل
می‌داده.

و شرح می‌دهد. گرچه در بعضی از قسمتها اطاله کلام و تکرار مطلب به چشم می‌خورد لیکن دلیل آن بوده که فردوسی اصرار داشته است تا کتابی که نظم آن را بر عهده گرفته هر آنچه هست بازگو کند و چیزی فروگذار نشود.

یکی دیگر از مشخصات این شاعر جلیل‌القدر گرانمایه عفت زبان و پاکی بیان او است. در سراسر این اثر گرانمایه یک عبارت ناپسند دیده نمی‌شود و بطور کلی این استاد عالیمقام از آلوده کردن دهان خود به هزلیات و قبایح احتراز داشته است. رویهمرفته فردوسی مردی بی‌نهایت اخلاقی، نظربلند، رقیق‌القلب، دارای احساسی لطیف و ذوقی سلیم و طبعی حلیم بوده، که همواره سعی کرده است خواننده را به راه راست هدایت کند و عواقب سوء راه کج را گوشزد سازد چنانکه می‌فرماید:

«مکن بد که بینی به فرجام بد ز بد گردد اندر جهان نام بد»

«نگیرد تو را در دست جز نیکوی گر از مرد دانا سخن بشنوی»

«هر آنکس که اندیشه بد کند به فرجام، بد با تن خود کند»

«اگر نیک باشی بماند نام به تخت کنی بر بوی شاد کن»

«وگر بد کنی جز بدی ندروی شبی در جهان شادمان نغنوی»

«جهان را نباید سپردن به بد که بر بد کنش بیگمان بد رسد»

کمتر کسی مانند فردوسی معتقد به دانش و خرد بوده و مردم را تشویق به کسب علم و هنر کرده است. چنانکه در اشعاری که درباره توحید سروده پس از حمد خداوند باری تعالی به ستایش عقل می‌پردازد و گوید:

کسی کو خرد را ندارد ز پیش دلش گردد از کرده خویش ریش

توانا بود هر که دانا بود به دانش دل پیر برنا بود

به رنج اندر آری تن را رواست که خود رنج بردن به دانش سزاست

باید اشاره کنیم فردوسی از موقیعت اقتصادی و مالی خوبی برخوردار بوده و تحصیلات سستی و رسمی را در زادگاه خویش به پایان رسانیده و به سبب ذوق و علاقه به افسانه‌ها و اساطیر ملی ایران و اطلاع از آنها با پیران و سالخوردهگان خراسان به گفتگو نشست و آنچه را که

بسیاری از یادگارهای نیاکان ما محو و نابود گردیده است. جای تردید نیست که اگر سخن نغز و دلنشین فردوسی و اشعار روح پرور او نبود یگانه وسیله ابقای تاریخ ما، منحصر به کتب مورخین و دانشمندانی بود که تمامی به زبان عربی نوشته شده بود و فهم آنها برای یک ملت فارسی زبان کاری بس دشوار و بلکه غیرممکن می بود، در صورتی که چنانکه می دانیم و هنوز هم شاهد آن هستیم رسوخ و نفوذی که روایات شاهنامه که به قالب استعار دلچسب و دلنشین در آمده به طوری در اذهان عموم نفوذ کرده که همگی فریفته آن گردیده اند و هر کس که حتی جزئی سواد فارسی داشته شاهنامه را می خواند و با سواد و بی سوادها در مجالس شاهنامه خوانی حاضر شده و از شنیدن اشعار حماسی و رزمی آن متمتع شده حس غرور و افتخار در وجودشان به ظهور می رسد. خوشبختانه هنوز هم این رسم پسندیده و مقبول در بین ما مردم باقی است و از آن لذت می بریم. بلی! کمتر ایرانی است که این داستانها را نداند و از اشعار آنها نخواند و در خود احساس سربلندی نکند و سروح وطن پرستی اش تازه تر نشود.

خدمت مهمتر دیگر این حکیم دانشمند احیاء و ابقای زبان فارسی است. در این زمینه حاجت به تذکر نیست، زیرا هیچکس منکر این امر مهم نبوده و در این باره شک و تردید به خود راه نمی دهد. در آن عصری که زبان عربی زبان علمی دانشمندان ایرانی بوده و هنوز هم غریبها اغلب علما و متفکرین و پزشکان از قبیل ابن سینا و زکریای رازی را به غلط عرب می شناسند، خلق شاهنامه باعث احیای زبان شیرین و موزون فارسی گردیده و می توان گفت: زبان فارسی را، شعر از گزند حوادث محفوظ داشته است. چنانکه خود می فرماید:

«پی افکندم از نظم کافی بلند که از باد و باران نیابد گزند»

باید در اینجا بدین نکته اشاره کنیم آن شعری، حافظ زبان است که جامع کلیه مزایا و محسنات ادبی و شعری بوده باشد و به علاوه از میزان درک و فهم عامه مردم دور نباشد و نیز حکایت از اموری کند که برای خوانندگان دلپذیر واقع گردد. مشخصات و خصایصی که قبل از استاد اجل سعدی شیرازی و خواجه حافظ، کمتر کسی از شعرا به اندازه فردوسی واجد چنین شرایطی بوده است. به علاوه کثرت و وفور اشعار شاهنامه و تنوع مطالب آن نیز در حصول نتیجه مطلوب دخالت تام داشته است.

محسنات شاهنامه و علل علاقه و توجه و محبوبیت سراینده آن به آنچه گفتیم خاتمه نمی پذیرد. ساعاتی را که به خواندن اشعار شاهنامه بگذرانند هدر نمی رود. زیرا گذشته از آنکه موجب تحریک حس میهن پرستی و ایران دوستی می شود باعث التذاض خاطر و رفع خستگی می گردد. کلماتش در عین آنکه مانند فولاد محکم است، بسان آب زلال روان است و در نهایت سادگی بسیار سلیس و جذاب می باشد. سخن فردوسی در سراسر شاهنامه یکدست و یکنواخت است. وقایع و اتفاقات و مطالب را در نهایت ایجاز و اختصار لیکن صریح و روشن بیان می کند

سخنی چند در باره شاهنامه

(حکیم ابوالقاسم فردوسی شاعر بزرگ)

حکیم ابوالقاسم فردوسی شاعر بزرگ و حماسه سرای چیره دست ایرانی سراینده شاهنامه، درباره تاریخ تولد و وفات وی اطلاعات دقیق و موثقی در دست نیست لیکن از بعضی اشارات وی که در شاهنامه سروده می توان چنین حدس زد که احتمالاً در حدود سالهای ۳۲۹ یا ۳۳۰ هجری قمری متولد شده است. زادگاه این مرد بزرگ در یکی از دهات طوس و از خاندان دهقانان^۱ و از نژاد ایرانی اصیل عصر خویش بوده و دلبستگی وی به آفرینش شاهنامه از این علاقه و پیوند روحی و تربیت خانوادگی سرچشمه گرفته است زیرا در آن روزگار خاندانهای دهقانان سعی داشته اند تا سنتها و فرهنگهای نژادی خود را در برابر سلطه اعراب حفظ کنند. آری فردوسی الحق در این زمینه به بهترین وجهی از عهده برآمده و با خلق شاهنامه به قول خودش ایران و زبان فارسی را زنده کرده است چنانکه می گوید:

بسی رنج بردن در این سال سی عجم زنده کردم بدین پارسی

شاهنامه فردوسی نه فقط از لحاظ کیفیت و کمیت بزرگترین اثر ادبیات و نظم فارسی است بلکه می توان گفت یکی از شاهکارهای ادبی جهان به شمار می رود و به عقیده عده ای از محققین و ادبا شاهنامه عظیم ترین یادگار ادبی نوع بشر محسوب می شود.

مهمترین خدمت بزرگی که فردوسی بر ملت ایران انجام داده احیاء و ابقای تاریخ ملی ماست و حق آن باشد که وی را زنده کننده آثار گذشته ایرانیان بشناسیم چنانکه خود او متوجه این نکته مهم بوده و می گوید:

«چو عیسی من این مردگان را تمام سراسر همه زنده کردم به نام»

باید اذغان داشت که اگر فردوسی به تنظیم شاهنامه نپرداخته بود احتمال می رفت که این روایات را هم سیل حوادث عظیم پی در پی ای که بر کشور ما روی آورده بود آنها را از بین برده و دفتر آن را شسته بود. چنانکه می دانیم بسیار از آثار و کتب فارسی و عربی از میان رفته و

۱ - در آن زمان موقعیت اجتماعی دهقانان با آنچه که امروز معمول و شناخته می شود به طور کلی کاملاً متفاوت بوده بدین معنی که آنان در زمان ساسانیان رئیس قریه و عهده دار اداره امور محلی بوده اند و پس از فتوحات اعراب هنوز مسئولیت اداره امور محلی و گرد آوردن خراج بر عهده آنان باقی مانده بود.

چند نکته در باره

فرهنگ ایران

تاریخ تصوف نیز اگر بررسی ارتباط بین تصوف با گذشته‌های دور باشد، بدون شك با جریان‌های اندیشگی و سنت‌های ادبی بیشتر ارتباط دارد تا با قدرتهایی که درجایی پدیدآمده‌اند یا سلاله‌هایی که درجای دیگر از میان رفته‌اند. به‌علاوه نفوذ تصوف در میراث ادب و هنر ما بیش از آن زنده است که امتداد تاریخ توانسته باشد تمام آن‌را به بیغولۀ گذشته‌ها واپس رانده باشد. مع‌هذا این نکته مانع از آن نیست که در آن به‌چشم تاریخ نگریسته‌آید یا تأثیر حوادث ایام در دگرگونی آن نیز گه‌گاه ارائه گردد. اما مسأله منشأ تصوف درین کتاب مطرح نیست. بحث در اینکه گرایش به‌دنیای عرفان بیماری ذهنی یا توهمی ناشی از سلطۀ ترس و شك محسوب تواند بود نیز مسأله‌یی است که در آرزوهای امروزیۀ این طرزجهان‌بینی نمی‌تواند چندان كمك مؤثری به‌محقق بنماید. چنانکه منشأ تاریخ آن نیز خواه جادوگری باستانیان باشد و خواه امید موهوم یا سرخوردگی ستم‌دیدگان جامعه، در هر حال از ارجح و بهای انسانی این میراث دیرینه فرهنگ ایران نمی‌کاهد. نه‌آیا علم هیئت و علم شیمی هم که امروز اهمیت فوق‌العاده‌یی در تکامل و ترقی دانش انسانی دارند از خرافات طالع‌بینان و اوهام‌کیمیاگران باستانی به‌دست آمده‌اند؟ بررغم پاره‌یی عناصر متعطح و آمیخته به‌خرافات که درجای جای تعالیم برخی از صوفیه به‌چشم می‌خورد باز تصوف، در زمینه اخلاق و تربیت و در برخورد با واقعیت‌های اجتماعی، بینش و جهش متعالی و انسان‌دوستانه‌یی به‌يك بخش عمده از فرهنگ ایرانی بخشیده است که آنهمه را نمی‌توان به‌خاطر پاره‌یی جهات منفی که درش هست کم ارج شمرد.

درباره کتاب حاضر باید این نکته را هم افزود که جستجویی با چنین وسعت البته جوینده را به آنچه دیگران، پیش از وی درین زمینه انجام داده‌اند، تا حد زیادی مدیون می‌دارد. ازین جمله، آنچه در یادداشت‌های پایان کتاب آمده است ضمن ذکر برخی ازین مراجع پاره‌یی را از آنچه جوینده، مرهون مساعی دیگرانست ادا می‌کند. اما آنچه را وی مدیون همدلی با رهروان رازآشناست نمی‌توان به‌بیان آورد و بدون این همدلیها نویسنده چگونه می‌توانست درین سرزمینهای درشتناك و وهم‌انگیز گام بگذارد؟ گذشته ازینها به‌خواننده شکیبای باگذشتی هم که ضعف بشری را برسن می‌بخشاید و می‌تواند بیماری طولانی و مسافرت درمانی را عذرخواه قسمتی از نابسامانیهای بیابد که بدون امکان نظارت و دخالت نگارنده احیاناً در جریان طبع کتاب روی داده است بیش از هر کس دیگر مدیونم.

(عبدالحسین زرین کوب)

جستجو در تصوف ایران

جستجو در تصوف ایران کاریست که بدون آن، آشنایی با همهٔ افقهای ناشناختهٔ فرهنگ ایرانی تمام نخواهد بود. حتی دنیای اسلام را نیز در جملهٔ ابعاد گسترده‌یی که دارد بدون شناخت ویژگیهای این بُعد انسانی آن نمی‌توان به‌درستی ارزیابی کرد. لیکن تصوف نیز ورای دنیای شعر و هنر با قلمرو اخلاق و تربیت و کلام و حکمت پیوندی دیرینه دارد و این نکته جستجوگر را از محدودهٔ آنچه تصوف و عرفان محض می‌خوانند بسی فراتر می‌برد و از وی سیر و پویه در آفاقی بس دورتر را مطالبه می‌کند.

معهداً، آنچه در جستجوی حاضر عرضه می‌یابد فراخنای ساحتی بدین وسیعی را نمی‌تواند در برگردد. اما بسیاری از آنچه اینجا ناگفته مانده است یادداشتهای دیگری را شاملست که هر گاه جملگی آنها منتشر گردد می‌تواند تصویری محدود اما روشن از بخش عمدهٔ آفاق بیکران این فرهنگ ارزنده را نشان دهد. چندسال پیش که پاره‌یی ازین یادداشتهای در مجله‌ها نشر یافت دوستان اران عرفان و ادب در آن به‌دیدهٔ عنایت نظر کردند و اکنون که هم به‌پایمردی و یاریگری برخی از ایشان قسمتهایی بیشتر از همان یادداشتهای در طی این دفتر انتشار می‌یابد بدان امیدست که باز مگر در نظر آنها مورد قبولی یابد. اگر فرصتی از عمر بدست‌آید ممکن است نشر بازماندهٔ این یادداشتهای نیز جستجویی دیگر را که در پی این جستجو خواهد بود به‌دنبال جستجو پیوند دهد، و مجموع این جستجوها پاره‌یی نکته‌های دشوار را در باب این میراث ارزندهٔ فرهنگ ایران روشن نماید.

درین جستجو برغم آنچه برخی از گزارشگران بر حرارت در دفاع از هر آنچه موضوع بحث آنهاست شیوه دارند جای جای نیز هر جا کاستی و نادرتی به‌نظر رسیده است باز نموده آمده است. و این از آنروست که در مسایل انسانی هرگز نباید نقش تاریخ و دگرگونی اجتناب ناپذیری را که طی زمان و مکان در پیشرفت اندیشه‌ها دارد نادیده گرفت. با اینهمه سعی در شناخت این طرز جهانی‌بینی - مثل هر جهانی‌بینی دیگر - از جوینده نوعی همدلی را نیز مطالبه می‌کند و بدون این اندک مایه همدلی، محقق نمی‌تواند در کرانه‌های دور دست این بُعد انسانی فرهنگ ایرانی نفوذ کند و به آنچه آن را ارزیابی «عینی» خویش می‌خواند نیز مطمئن باشد.

البته این جستجو مدعی آن نیست که چیزی از مقولهٔ تاریخ تصوف شمرده‌آید. اما

دیگر، تصوف و عرفان اسلامی نظمی و ترتیبی یافته و از شهرت و عظمت زیادی برخوردار شده است، به تدریج مورد توجه قرار گرفته کم کم به ممالک دیگر چون هند و ترکیه و مصر راه یافته و مدت مدیدی پاییده است و می‌پاید.

(قاسم انصاری)

استوار است، چون خدای خیر نمی‌تواند خدای شرّ هم باشد، پس باید مبدأ خیر و شرّ، دو نیروی متفاوت و متضاد در عین حال آمیخته به هم باشند، در این آمیزش است که انسان به این جهان افتاده و از اصل خویش دور مانده است و تنها به وسیله معرفت شهودی (گنوسیسیس) یا کشف و الهام معنوی است که از اصل خود آگاه می‌شود و غربت خود را احساس می‌کند و روزگار وصلش را بازمی‌جوید. نجات از این غربت و گرفتاری:

(از کجا آمده‌ام آمدنم بهر چه بود؟ به کجا می‌روم آخر نمایی وطنم؟)
امری فلسفی (بر خلاف نجات مسیحی که امری است اخلاقی) و نجات مبدأ خیر از مبدأ شرّ است. ثنویت در گنوستیسیسم هم با ثنویت مانوی و ثنویت منسوب به زرتشت (نور و ظلمت، یزدان و اهریمن که دو اصل طبیعی و مادی هستند) فرق دارد، در مذاهب گنوسی ثنویت میان روح و تن است. در این فکر اعمال دینی و اوراد و عزایم اهمیت خاصی دارد. در کیش گنوسی خدای بزرگ چندان مشخص نیست، گاهی او را نور محض و برخی پدر کل و موجود قدیم لایوصف گمان می‌کنند در مذاهب گنوسی، نجات انسان نتیجه سقوط یکی از «آیون‌ها» (= سکان ملاعلی) به عالم ظلمت است، این شیوه تفکر یادآور عقل فعال و نفس کل در فلسفه اسلامی است. گنوستیسیسم فرقه‌های مختلف دارد و چون بنیان‌گذاران بعضی از این فرقه‌ها معلوم نیست آنها را به «بی‌نام» و «با نام» و به دو مکتب اسکندرانی و سوری تقسیم کرده‌اند.^۱ «پیروان مذهب گنوسی، غالباً طبقات مردم را سه گونه می‌دانند: اهل ماده یا جسمانیان، اهل روح یا روحانیان و اهل نفس یا نفسانیان؛ نجات اهل روح را به وسیله ایمان میسر می‌شمرند، و نجات اهل نفس را به وسیله عرفان و معرفت باطنی (Gnosis). اهل ماده هم مادام که در همان مرحله باشند به نجات دسترسی ندارند».^۲
به طور کلی، بهره‌گیری از آیین میتراپی، مذاهب شهودی گنوسی، تهذیب مانوی اشراق زرتشتی، عشق افلاطونی و دیگر افکار عرفانی، تصوف زاهدانه اسلامی را رنگی دیگر داده و با ذوق و تحرّکی مطلوب درآمیخته است و با ظهور بایزید بسطامی (۲۶۱ هـ) و حسین بن منصور حلاج (مقتول ۳۰۹ هـ) و ابوسعید ابی‌الخیر (۴۴۰ هـ) و احمد غزالی (۵۲۰ هـ) و عین‌القضاة همدانی (مقتول ۵۲۵ هـ) و شیخ فریدالدین عطار (مقتول حدود ۶۱۸ هـ) و جلال‌الدین مولوی (۶۷۲ هـ) و عرفای نامی

۱. دایرة‌المعارف فارسی، ج ۲/۲۴۱۷-۲۴۱۸.

۲. جستجو در تصوف، دکتر زرین‌کوب، ص ۹.

هستند و بازگشت آنها نیز به همین منشأ است؛ واقعیت امری معنوی است نه مادی، و شناختنی و یگانه است نه مشکوک و دوگانه.

فلوطين به سه جوهر (= اَحد، روح یا عقل و نفس)، معتقد بود. اَحد را خیر محض می خواند. به عقیده او صادر اول عقل و عالم معقولات است و عالم جسمانی ضعیف ترین و دورترین پرتو ذات احدیت است. نفوسی که طالب بازگشت به منشأ کل و افتادن مجدد در قوس صعودی باشند، باید از همه تعلقات دل کنده، در راه سلوک، سه مرحله هنر، عشق و حکمت را طی کنند. برای درک حقایق، شوق و وجد، حال و کشف و شهود لازم است و جهان عکس روی اَحد است.

فلسفه اخلاقی فلوطين بر پایه رهایی نفس جزئی از قید عالم ماده و صعود او به عالم عقل و اتحاد او با عالم احدیت است؛ مشاهده و عشق به زیبایی برای تهذیب نفس جزئی محرک خوبی است. علم واقعی مشاهده و درک مفاهیم عالم عقل است؛ در مشاهده و سیر عالم عقل، نفس انسانی شخصیت و فردیت خود را حفظ می کند و این مرحله نهایی قوس صعودی نیست. مرحله نهایی، اتحاد با احدیت است که در آن همه خصوصیات و شخصیت ها از میان می رود و در ذات احد فانی می شود و نفس انسانی در حال خلسه و جذبه عالم عقل و زیبایی های آن را درک می کند.

فلوطين، با مادیت و شکاکیت و ثنویت مخالف بود و به مبارزه با آنها پرداخت. فلسفه فلوطين که آمیخته ای از فلسفه افلاطون و ارسطو و رواقیان بود و رنگ عرفانی و دینی داشت و در آن صادر اول، عقل و صادر دوم، نفس است در غرب و شرق شهرت فراوان یافت و فلسفه و عرفان اسلامی هم از آن متأثر شد.^۱

۶. گنوستیسیسم^۲

به معنی معرفت، مجموعه ای از عقاید و جهان بینی دینی و عرفانی است که در سده های اول و دوم قبل از میلاد پیدا شد و در مصر و فلسطین و سوریه و بین النهرین رواج یافت. اصول اعتقادی این گروه بر نوعی کشف و شهود و اشراق مبتنی است که مایه نجات و رستگاری پیروان آن می شود. آراء و عقاید پیروان این تفکر بعد از مسیحیت بیشتر از تعلیمات مسیح اقتباس شده است. گنوستیسیسم بر ثنویت

۱. سیر حکمت در اروپا، ج ۱، ص ۶۸.

2. Gnosticism.

برای پیروان خود دارد که همانند مکتب ملامت و مقامات صوفیان است: قداست را ترک کنید، از حکمت خویش آزاد باشید و به پرهیزگاری تظاهر نکنید و سه چیز را مدنظر دارید تا به تائو (راه خدا) برسید:

نفس را تهذیب کنید، برای رسیدن به فضایل ریاضت بکشید، و آزاده باشید. هدف اصلی از مراتب سه گانه مذکور، رسیدن به مراحل هفتگانه زیر است: آرامش نفس، ترک دنیا، دوری از شهوات، توکل به عنایت تائو، فروتنی، ترسیدن از مرگ، انسان کامل شدن.

ابوریحان بیرونی (ف، ۴۴۰ هـ) در تحقیق مالهه‌ند به بخشی از اعمال عبادی و انواع ریاضت‌های هندوان اشارت کرده و همگونی آنها را با مراسم تصوف اسلامی بیان کرده است. در مورد یکی از مکاتب تربیتی برهمنان نوشته است: «مرید در منزل استادش سکونت کرده یک روز در میان روزه می‌گیرد و گوشت نمی‌خورد، هنگام ظهر یا شب برای گدایی بیرون می‌آید و از پنج خانه سؤال می‌کند، آنچه به دست آورد نزد استاد خود می‌نهد، استاد هرچه خواست برمی‌دارد و باقی را بدو می‌دهد تا از آن تغذیه کند».

شبهات‌هایی میان این مطالب با رابطه مرید و مراد و تحقیر نفس و خودشکنی در عرفان اسلامی و تأثیر و تأثر در افکار و آراء دیده می‌شود. همچنین از بایزید بسطامی نقل شده است که گفت: با ابوعلی سندی مصاحبت کردم، من از او علم فنا در توحید آموختم و او از من الحمد و قل هو الله آموخت.^۱

۵. نوافلاطونیان

فلوطین (و ۲۰۴ - ف ۲۷۰ ق. م.) از یونانیان رومی مقیم مصر بود. وی نزد آموناس ساکاس فلسفه آموخت، قناعت‌پیشه، وارسته و دوستدار سفر و با فلسفه ایران و هند آشنا بود و مریدان فراوانی داشت. نظریات او در ۵۴ رساله شامل شش مجلد و هر مجلد مشتمل بر ۹ رساله (تاسوعات = نه گانه‌ها)، وسیله شاگردش «فروریوس» گردآوری شده است. میان عامه مردم، محترم و حلیم و متواضع و مهربان و خانه او از یتیمانی که سرپرستی آنان را به عهده داشت پر بود. وی حقیقت را واحد و احدیت را منشأ کل وجود می‌دانست که همه موجودات از آن منشأ کل

۱. شرح شطحیات، روزبهان بقلی، ۳۵ و فحاحات، جامی، ۵۷.

بودا (آخرین بودا حدود پنج قرن قبل از میلاد)، شاهزاده‌ای هندی که از سلطنت دست‌کشیده بود. سر و پا برهنه می‌گشت و به حضور پارسیان برهن می‌رسید تا حقیقت را بیابد، (سرگذشت وی با عنوان «بوذاسف و بلوهر» در کتب اسلامی آمده و به صورت کتاب مستقل فارسی نیز منتشر شده است؛ و گاهی احوال او با زندگانی و حالات ابراهیم ادهم بلخی همسانی‌هایی پیدا کرده است).

آیین بودا به پایه چهار حقیقت استوار است: ۱. رنج ۲. مبدأ و منشأ رنج ۳. دفع رنج ۴. راه دفع رنج.

بودا راه‌های دفع رنج را هشت چیز می‌دانست که به ترتیب عبارت است از: ایمان پاک، اراده پاک، گفتار پاک، کردار پاک، زیست مایه پاک، کاربرد پاک، توجه پاک و تفکر پاک. با آگاهی از حقایق چهارگانه و اصول هشتگانه و عمل به آنها آدمی به نیروانا (= رهایی و فنای مطلق) می‌رسد. برای تهذیب مذکور، از هر قید و بندی، حتی زناشویی، باید پرهیز کرد. همه چیز بی ثبات و بیهوده است و اشیا و اشخاص به قانون تناسخ دگرگون می‌شوند. کمال نفس در وصول به «نیروانا» است. نیروانا (فنا)، رستن اختیاری از رنج زندگی است، مثل موت اختیاری، که از تسلط بر نفس پدید می‌آید؛ و خواه اضطرابی، مثل موت طبیعی، آرامشی است که از قطع علاقه به حیات حاصل می‌شود که به: «موتوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا» بمیرید پیش از آنکه بمیرید، و (به فنای فی‌الله در عرفان اسلامی شبیه است. با این تفاوت که فنای فی‌الله با بقای بالله همراه است^۱).

بودائیان، برای رسیدن به «نیروانا» هشت منزل را طی می‌کنند که به مقامات صوفیان اسلامی شبیه است. «دیانا» در عرفان هندی مانند «مراقبه» در تصوف اسلامی است.

در عرفان بودایی، شناختن برهن از راه عقل بی‌فایده است که همگونی فراوانی با «تفکر وافی آلاء‌الله و لا تفکر وافی‌الله» = (در آثار و نعمت‌های خدا فکر کنید نه در ذات خدا) دارد.

لائوتسه چینی (حدود ۶۰۰ ق. م.)، مؤلف کتاب راه پرهیزکاری، نظرات و نصایحی

۱. رک: منتخبات آثار، رساله حق‌نما - مجمع‌البحرین، دارا شکوه، سید محمدرضا جلالی نائینی، چاپ تابان و آداب طریقت خدایابی، تصوف و طریقت هندو، با مقدمه تاراچند، جلالی نائینی چاپ تابان و اوپانیشاد، ترجمه دارا شکوه به اهتمام دکتر تاراچند و جلالی نائینی، چاپ تابان و مقدمه نفحات الانس، مهدی توحیدی‌پور، محمودی.

دنیای مادی قرار دارد.

و بشنود که مظهر نیروی حیات و نشاط و برکت است.
شیواکه مظهر قوه قهاریت و رحمانیت ذات مطلق است.

برهمنان می‌کوشیدند تا با خویشتن‌شناسی به برهما برسند؛ از نظر آنان این جهان ما، که جهان نمود است، عالم وهم و خیال است و باید با تصفیة وجود به نجات (MOKSHA) رسید.

اوپنیشاد کتابی است که در آن از راه جهان درونی بحث می‌شود و اینکه انسان جزئی کوچک از یک کل و هدفش رسیدن و فنا شدن در آن کل است.

اوپنیشادهای کهن که تعداد آنها از یازده تا هجده می‌رسد در واقع تفسیر و توضیح و دهاست. برهمن باید به تهذیب نفس پردازد و در خانه استاد ساکن شود، علم کلام «بیده» بیاموزد، یک روز در میان روزه بگیرد، بعد از ۲۵ سالگی ازدواج کند. و تا می‌تواند هوای فرزند و مال را از سر به در کند تا غم و اندوه او را نفرساید و لذت او را، بیش از حد، شادمان نکند و هیچ چیز او را به هیجان نیاورد.

مهاباراتا اثر دیگری است از آثار حماسی هند که درخشان‌ترین فصل آن بهاگوادگیتا (= آواز آسمانی) است و قهرمان آن کرشنا (انسان کامل، موجود آرمانی یا کمال مطلوب) نام دارد؛ براساس آنچه در این اثر هست، انسان باید درون خود را از آلودگی‌ها پاک کند تا حقیقت اشیا برای او روشن شود. در این فلسفه، دوری از جهل، و معرفت نفس، تحصیل ایمان از راه دیدار حق و خویشتن‌داری، سه اصل مسلم شناخت است.

سانکهایه: در این نظام فکری که حدود شش قرن پیش از میلاد وسیله «کاپیلا» پی‌ریزی شد، خدا هیچ نقشی ندارد اما وجود دارد و عالم وجود حاصل رابطه میان پرکریتی (= تن، جهان مادی) با پروشه (روح) است. نجات از پرکریتی، اگر ممکن باشد، رهایی نسبی است؛ رنج جزء جدایی‌ناپذیر زندگانی آدمی است.

یوگیسم (فلسفه ریاضت)، برای رهایی پروشه^۱ (روح)، از پرکریتی^۲ (= جسم)، باید ریاضت فراوانی کشید. هدف اصلی در این فلسفه، تحمل مشقت برای تربیت نفس و مطیع ساختن جسم است، پرکریتی، ماده اصلی جهان است اما بی‌کمک پروشه قادر به حرکت نیست.

1. Purucha.

2. Prakriti.

را از چنین اعمالی منع کرد و به اعتدال دعوت فرمود^۱ مولوی هم در مثنوی بدین موضوع اشارتی دارد:

هین مکن خود را خصی، رهبان مشو زانکه عفت هست شهوت را گرو
بی‌هوی نهی از هوی ممکن نبود هم غزا با مردگان نتوان نمود

یا:

مرغ گفتش خواجه در خلوت مایست دین احمد را ترهّب نیک نیست
از ترهّب نهی فرمود آن رسول بدعتی چون برگرفتی از فضول
به هر حال، عرفان در مسیحیت از آغاز وجود داشت و اساس و اصول اخلاقیات مسیح بر عرفان استوار بود و از گفتار او چون: «خود را در پدر و پدر را در خود می‌یابم» یا در خطاب به رسولان: «روح پدر شماست که از طریق شما سخن می‌گوید»، رسیدن بی‌واسطه وجود محدود به وجود برتر نامحدود که غایت مطلوب در تجربه عرفانی است، کاملاً مشهود است، و این مقام از راه زهد و تحقیر حیات دنیوی و رهایی از خویش و نیل به اشراق حاصل می‌شود^۲ که یادآور مباحثی چون: ما از خداییم و به خدا باز می‌گردیم. یا: چیزی ندیدم مگر اینکه خدای را پیش از آن و با آن و پس از آن دیدم. یا: بنده من به من نزدیک می‌شود تا به من می‌بیند و به من می‌شنود. یا: انا الحق و... در عرفان اسلامی است.

در آیین مسیحیت، پیشوای مذهبی را «پاپ» گویند که برگرفته از مرتبه هفتم از مراتب هفتگانه (سرباز، شیر، کلاغ، شاهین، پارسی، خورشید، پیر = پدر) در آیین مهری است.

۴. فلسفه و عرفان هندی

وداها که شامل چهار کتاب است (ریگ‌ودا، ساماودا، یجورودا و آثورودا)، حاصل فکر و قلم جمعی از دانشمندان و عارفان و مجموعه‌ای از آرای مذهبی - عرفانی هندی است. خدایی که در وداها معرفی شده است برهما نام دارد که در سه مظهر جلوه می‌کند:

برهما یا برهمن که مظهر قوه آفرینش یا عقل کل است.، حقیقی نهایی که فراتر از

۱. «لا رهبانیه فی الاسلام»، در اسلام، گوشه‌گیری و مردم‌گریزی نیست.

۲. دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، در قلمرو وجدان، ۳۴۷.

اغلب بالای کوهها که راهبان در آنجا اقامت داشتند و مایحتاج خود را از دسترنج خود فراهم می‌کردند. «به شما می‌گویم برای جان خود اندیشه مکنید که چه خورید و چه آشامید و نه برای بدن خود که چه پوشید. آیا جان از خوراک و بدن از پوشاک بهتر نیست؟ مرغان هوا را نظر کنید که نه می‌کارند و نه می‌دروند و نه در انبارها ذخیره می‌کنند، پدر آسمانی شما آنها را می‌پروراند. آیا شما از آنان به مراتب بهتر نیستید؟»^۱

این بخش از کتاب انجیل را نوعی رهبانیت^۲ دانسته‌اند که پیروان مسیح را به قناعت و انزوا و عدم تلاش دعوت می‌کند و می‌توان با زندگانی هریمیت‌ها (Hermits) که در بیابان‌ها عمر خود را می‌گذراندند و استیلت‌ها (stylites) که ستون‌نشین بودند و دندری‌ها (Dendrites) که بر بالای درخت زندگانی می‌کردند و کاتائی‌ها (Catenes) که خود را به زنجیر می‌بستند، مقایسه کرد.

عرفان مسیحیت، استغراق و فنای تام در وجود عیسی است. عارف مسیحی وقتی به مدد ریاضت و توبه و اندوه دل خود را از آلائش پاک کند، عیسی را در آن خواهد یافت و احساس وجود عیسی در دل عارف مسیحی، به او صفا و سکون می‌بخشد.

عرفان مسیحی به عشق و اشراق تکیه دارد و هدفش اتحاد با خداست و راه این اتحاد فقر و خاکساری است.

سالک مسیحی که با مذلت خود، مذلت دیگران را احساس می‌کند و با شفقت به دیگران رو می‌آورد^۳ باز به گوشه‌گیری و مردم‌گریزی و ترک دنیا مشهور شده است. راهبان می‌خواستند به تقوای سقراطی و عدالت افلاطونی و جهان‌بینی خاص نوافلاطونی و به عرفان شهودی گنوسی‌ها برسند.

در تصوف اسلامی نظام خانقاهی از تشکیلات دیرهای مسیحی متأثر شده است. بنا به نوشته ابن‌الجوزی (ف ۵۹۷ هـ) در تلیس ابلیس و جاحظ (ف ۲۵۵ هـ) در حیوان و امام محمد غزالی در احیاء علوم‌الدین، نساک مسیحی، خود را اخصا می‌کردند تا خویشان را از زحمت زن و فرزند برهانند؛ زهاد مسلمان هم به تقلید از رهبانان می‌خواستند خود را خصی کرده، سر به بیابان‌ها بگذارند. ولی پیامبر اکرم (ص) آنان

۱. انجیل متی، ۶ ص ۲۵.

۲. دکتر علی مهدی‌زاده، رهبانیت مسیحی، مجله مقالات و بررسیها، ش ۴۸-۴۷.

۳. دکتر زرین‌کوب، ارزش میراث صوفیه، ۲۶.

لذت تأویل کرد و تمام محتویات تورات را سیر نفس به طرف خدا دانست.^۱ فرقه «ربانیم»، که تعالیم آنان در «تلموذ» منعکس است، معتقد به ظهور و تجلی الهی، فیوض ربّانی، عشق و محبت میان خدا و جهان و اتصال روح انسان یا مبدأ وجود هستند. عرفان مکتب یهود اسکندریه ترکیبی از علم کلام یهود با حکمت افلاطون و ارسطوست. فرقه «اسنی»، زهد و ریاضت را با کشف و شهود آمیخته بودند و چون صوفیه، تشکیلاتی از نوع «اخوت» داشتند و غایت مجاهده آنان برای نیل به روح القدس بود.^۲

عرفان یهود - علاوه بر ارتباط بی واسطه میان مخلوق و خالق - شامل مکاشفات عینی و اعتقاد به اسرار حروف و اعداد هم بود.^۳ کاملترین نمونه ادبی عرفان یهود مجموعه کبالا (KABBALA) است، (قبالا، از ریشه عبری qbl به معنی پذیرفتن و تسلیم شدن است)، عرفان مجموعه علوم باطنی و خفیه است که خدا آنها را به آدم آموخت،^۴ و آدم آنها را به انبیاء، از جمله موسی (ع) آموخت و او هم به خواص خود که هفتادتن بودند تعلیم داد.

۳. آیین مسیح و راهبان مسیحی

آیین حضرت عیسی (ع) اخلاقی و عرفانی است. زندگانی زاهدانه او مؤید این مطلب است: «مسیح جامه موئین می پوشید و از میوه درختان تغذیه می کرد و شب به هرجا می رسید همانجا می خفت»^۵ در باب پنجم انجیل متی چنین آمده است: «خوشا بر شما ای فقرا و گرسنگان و گریه کنندگان، خوشحال باشید چون شما را فحش گویند و جفا رسانند».

بیشتر پیروان راستین مسیحیت هم برای رسیدن به سعادت جاوید مشقات فراوانی تحمل می کردند. در متون عرفانی اسلامی، از جمله آثار غزالی، به گفتار مسیح استناد گردیده و مطالبی از وی نقل شده است. مسیحیان نخستین هم رستگاری را در ترک دنیا می دانستند.

راهب Monos به معنای تنها و مجرد و صومعه، بنایی بوده است خارج از شهر و

۱. دکتر غنی، تاریخ تصوف، ۹۶.

۲ و ۳. دکتر عبدالحسین زرین کوب، ارزش میراث صوفیه، ۲۳، در قلمرو وجدان، ۳۴۶.

۴. یادآور: «خداوند همه اسماء را به آدم آموخت» قرآن، ۳۱/۲.

۵. الشرف، الکلاباذی، مصر. صفحه ۲۲.

عین القضاة در مورد واقعه‌ای که برای او روی داده است می‌گوید: «چون او - جَلّ جلاله - خود را جلوه‌گری کند، بدان صورت که بیننده خواهد به تمثیل به وی نماید. در این مقام من که عین القضاةم نوری دیدم که از وی جدا شد و نوری دیدم که از من برآمد و هر دو نور برآمدند و متصل شدند و صورتی زیبا شد، چنانکه چند وقت در این حال متحیر مانده بودم».^۱ تشابه هفت خوان با هفت مقام، سیمرغ با انسان کامل و عنقا، اژدها با نفس و... را باید به اینها افزود.

میترائیسم بیش از سیصدسال در ممالک روم پایید و بسیاری از اصول آن مانند: فدیة، نیاز، معاد، عقیده به صراط، بهشت، دوزخ، حساب، میزان، در دین مسیحیت راه یافت.

۲. آیین یهود:

در کتاب مقدس (تورات) علاوه بر میثاق «یهوه» (خدا) با قوم بنی اسرائیل^۲، دو اصل دائماً تکرار می‌شود. نخست قدرت خداوند و خدمتی که با قوم خود به اعمال قدرت انجام داده است. دوم ترس از «یهوه» که در صورت عدم اطاعت از او، با همان قدرت رهایی‌بخش خود، هلاکت و فلاکت به بار خواهد آورد^۳، و به گفته پیامبران تورات، خداوند با غیر خود تناسب و تجانسی ندارد و ارتباط میان لاهوت و ناسوت غیر ممکن است. با وجود اینها، محققان به شواهد و قراینی رسیده‌اند که وجود ذوق و مبادی عرفان را در میان یهودیان ثابت می‌کند.

فیلون حکیم که بیست سال پیش از میلاد مسیح در اسکندریه متولد شد، کتابی نوشت که آمیزه‌ای از فلسفه افلاطونی و تورات بود. به عقیده او خدا یکی و موجود اول است، صادر اول از خدا «کلمه» و کلمه واسطه میان خدا و عالم است، و روح صادر از کلمه روح عالم است.^۴ وی «آدم» را به عقل و «حوّا» را به حسّ و «مار» را به

۱. عین القضاة، تمهیدات، ص ۳۰۳.

۲. این میثاق به ده فرمان معروف گشته است که عبارتند از: (منم خدای تو، خدای دیگر را سجده نکن که من غیور و حسودم، نام مرا به باطل مبر، «سبت» (روز استراحت) را مقدس دار، به والدین احترام کن، قتل مکن، زنا مکن، دزدی مکن، علیه همسایهات شهادت دروغ مده، به آنچه همسایه دارد چشم طمع مدوز).

۳. مهندس جلال‌الدین آشتیانی، تحقیق در دین یهود، ص ۲۵۷.

۴. همانند اقانیم ثلاثه در مسیحیت (آب، ابن و روح القدس).

حاصل کند.

آداب و مراسم میتزایی در «مهرابه»^۱ها صورت می‌گیرد که مانند خانقاه‌های صوفیان است. مراسم در حضور دو عضو عالی‌منصب جماعت مهری (پیرو منادی) (= شیخ و نقیب) انجام می‌شود و پیر به نوآموز لقب «برادر» می‌دهد و دست‌های او را مُهر می‌کند، خال می‌کوبد تا هویتش معلوم باشد (همچون خرقه‌آرادت در تصوف اسلامی که به منزله شناسنامه صوفی است). یکی دیگر از موارد مشابه عرفانی ایرانی و اسلامی اعتقاد به خلق فروهرها (ارواح) پیش از اجساد و میثاق با فروهرها در جهان مینوی است.^۲

یکی دیگر از موارد همسانی عرفان ایرانی و اسلامی، موضوع فرشته «دثنا» و جمله «لِكُلِّ شَيْءٍ مَلَكٌ» است. در دین زرتشت «مَن من» یا حقیقت مینوی آدمی را «دثنا» می‌گویند که به معنی دین و وجدان و من ملکوتی است. چون یک مرد کامل زرتشتی چشم از جهان مادی فروبندد، روان او به پُل «چینوت» می‌رسد. بر سر آن پل دختری زیبا و درخشان به استقبال او می‌آید «آنگاه روان مرد پاکدین که به شگفتی فرو رفته است، خطاب به آن دختر کرده می‌پرسد: ای دختر جوان تو کیستی... وی در جواب می‌گوید: من دثنای تو، یعنی منش نیک و کنش نیک تو هستم... محبوب بودم، تو مرا محبوب‌تر ساختی؛ بلند پایه بودم، تو مرا بلندپایه‌تر ساختی». و اگر مرد زرتشتی در زندگانی دنیوی اعمال زشت انجام داده باشد و به وظایف اخلاقی و دینی خود عمل نکرده باشد، آن اصل آسمانی (فرشته دثنا) به صورت زن پتیاره زشتی در آمده، اعمال نادرست او را از هیکل منفور و ناموزون خویش در چشم وی مجسم می‌سازد.^۳

در عرفان اسلامی هم، هرکسی را فرشته‌ای است، سالک از طریق ریاضت و تعطیل حواس ظاهری و قطع تعلقات موت اختیاری برمی‌گزیند و احوال و عوالم دنیای پس از مرگ طبیعی در همین عالم بر او کشف می‌شود.

۱. مهرابه = معبد میتزایی، به این صورت در فرهنگ‌ها نیست و به صورت «مهراب» منقوب آب مهر (رونق خورشید) آمده و ظاهراً «ه» پسوند نسبت است.
۲. آئین میترا، مارتن ورمازرن، بزرگ نادرزاد، دهخدا، بخ مهر، بررسی‌های احمد حامد، چاپ داورپناه. جستار درباره مهر و ناهید، محمد مقدم، مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها.
۳. یشنها، ج ۱، ص ۵۸۸، چاپ دانشگاه تهران و رمز و داستان‌های رمزی، دکتر تقی‌پور نامداریان، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.

نگاهی کوتاه به عرفان و تصوف در خارج از دنیای اسلام

جمعی از محققان در بررسی عرفان و تصوف اسلامی، شباهت‌هایی میان آن و روش‌های فکری و مذاهب عرفانی ملل دیگر دیده‌اند و چنین پنداشته‌اند که تصوف اسلامی برگرفته از آراء و اعمال حکمای یهود و رهبانان مسیحی و متفکران یونانی و بوداییان و برهمنان هندی و پیروان طریقه گنوسی و آیین میترا و مانویّت و غیره است و از خود چیزی ندارد. گروهی دیگر - دور از جهت‌گیری و تعصّب - اذعان دارند که این همانندی‌ها حاصل برخورد اندیشه‌هاست و چیزی از اصالت و اهمیت مذهب عرفانی اسلامی نمی‌کاهد. در این فصل مختصراً به چند مورد از شیوه‌های عرفانی ملل دیگر اشارت می‌رود، امید آنکه اصل از فرع باز شناخته شود و تأثیرات و تأثرات کم و بیش روشن گردد که در میان همه اقوام نوعی عرفان هم‌رنگ با دین آنان وجود دارد و همانندی‌هایی هم میان آنهاست.

۱. آیین میتراپی:

میترا (مهر) یکی از بغان یا خداوندگاران آریایی یا هندوایرانی پیش از زرتشت است که آیین یکتاپرستی را بنیان نهاد و بعد یکی از ایزدان (فرشتگان) آیین مزدیسنی شد. برخی آن را واسطه فروغ حادث و فروغ ازلی (میانجی آفریدگار و آفریده) دانسته‌اند که هزار چشم و دو هزار گوش و ده هزار پاسبان دارد همیشه بیدار و سوار بر گردونه چهاراسبه از خاور به باختر می‌شتابد.

در تشرّف به مناسک و آداب و اسرار آئین میتراپی مواردی هست که نظیر آنها در تصوف اسلامی دیده می‌شود، مثلاً نوآموز (سالک) باید بالغ باشد و مقاومت او در برابر گرسنگی و مشقات آزموده شود، در حضور پیر (شیخ) سوگند وفاداری و رازداری بخورد تا اینکه شایستگی رسیدن به مراحل و مناصب هفتگانه تشرّف را

یکی از پیشوایان مهم این مکتب، امام محمد غزالی (ف ۵۰۵ هـ) است که اسلام و تصوف اسلامی را چنانکه می‌بایست مطرح ساخت. تصوف در این شیوه، اقتدا و معرفت است.

شیوه وحدت وجودی - اساس این مکتب بر کشف و معرفت استوار است و پیروان آن معتقدند که موجودات، وجود واقعی ندارند و وجودشان در گرو وجود مدرکات است و هرچاکه ادراک نباشد، چیزی موجود نیست. وسیله ادراک، حواس است و با نابودی حواس ادراک هم از میان می‌رود. حس بینایی وسیله وجود دیدنی‌ها و حس شنوایی سبب وجود شنیدنی‌ها و عقل وسیله ادراک عقلیات است، وقتی این نیروها نباشد، آن موجودات هم نیست، فقط یک نیرو باقی می‌ماند که در تمام هستی ساری و جاری است و آن نیروی الهی است، خدا در همه چیز و همه جاست و چنین نیرویی قابل تقدیس و اجلال است و نظم و نسق عالم وجود بدین نیرو بستگی کامل دارد. خداوند محیط به همه هستی است و انسان نیز که اشرف مخلوقات و خلیفه خداست به همه چیز احاطه دارد و عالم کبیر است و همه مراتب وجود، از عناصر تا عقل کلی، در نفس انسانی نهفته است.^۱ با کمال کشف، مراتب این وجود یکی پس از دیگری، برای انسان روشن می‌شود.

پیشوای این مکتب محیی‌الدین بن عربی (ف ۶۳۸ هـ) است و آرای او در وحدت وجود معروف است.

تصوف در این شیوه، اقتدا و محبت و فناست.^۲

در بین عرفا و متصوفه اسلامی، تصوف امام قشیری و غزالی و سهروردی و ابن عربی و جامی و نسفی را «تصوف اهل معرفت» و تصوف رابعه، شبلی، بایزید، حلاج، بوسعید و شمس‌الدین تبریزی را «تصوف اهل محبت» شمرده‌اند و برخی از مشایخ معرفت و محبت را با هم جمع کرده‌اند.^۳

(قاسم انصاری)

۱. خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ عَلَيَّ صَوْرَتِهِ: خداوند انسان را به صورت خود آفرید.

۲. برای توضیح بیشتر، «التصوف الاسلامی تاریخه و مدارسه».

۳. ارزش میراث صوفیه، ۱۶۹، چاپ پنجم.

(ف ۱۱۰ هـ) از این گروه محسوب می‌شد،^۱ به روایت قشیری، وی گفته است: «یک مثقال از ورع سالم بهتر از هزار مثقال صوم و صلاة است. ای فرزند آدم! بر نفس خویش محیط و مسلط باش، اگر آن رستگار شد، تو نیز رستگاری و اگر هلاک شد تو هم هلاک می‌شوی. هر نعمتی جز بهشت، حقیر و هر بلایی جز دوزخ، قابل تحمل و آسان است.»^۲

رابعه عَدَوِيَه (ف، ۱۳۵ یا ۱۸۰ یا ۱۸۵ هـ) که زاهد محب است، گفت: «پیامبر اکرم را در خواب دیدم، فرمود: رابعه! مرا دوست داری؟ گفتم: یا رسول‌الله! کیست که تو را دوست نداشته باشد؟ ولی محبت خدا جایی برای محبت غیر او در دلم باقی نگذاشته است.»^۳ تصوف، در این شیوه اقتدا و عبادت و صفاست.

شیوه کشف و معرفت - اساس این شیوه بر این نکته استوار است که منطق عقلی، به تنهایی، برای تحصیل معرفت و درک حقایق موجودات کافی و وافی نیست و بر حواس آدمی اعتمادی نمی‌توان کرد. شایسته است که به منطق عقلی و حواس اعتماد نکنیم، بلکه به روح پناه بریم و به تقویت و سلامت آن همّت گماریم تا با داشتن روح نیرومند و متصرف در جسم و با انجام دادن ریاضات لازم، از مقامی به مقام دیگر و از حالی به حال دیگر و از ذوقی به ذوق دیگر برسیم تا پرده جهل از برابر برداشته شود و حقایق بر آن ظاهر شود. اهل کشف، غایت آفرینش آدمی را معرفت می‌دانند. معرفت به حق،^۴ ایمان به او و پاک دانستن وی از هر شائبه و هدف خلقت است. مؤید این نظر و سعادت انسان در زندگانی، خداشناسی مبتنی بر خودشناسی است.^۵ شناخت حق ضروری است، چون عبادت او موقوف به معرفت وی است. خلاصه اینکه: خودشناسی پایه علوم و حکمت‌ها و نردبان صعود و وصول به حضرت لاهوت است.

این نور معرفت را خدا در دل هرکس که بخواهد قرار می‌دهد و شرطش مجاهده و ریاضت و تهذیب نفس از اوصاف نکوهیده و آراستن آن به اوصاف پسندیده است.

۱. توفیق عباد، احمد، التصوف الاسلامی تاریخ و مدارسه، قاهره، ص ۲۳ به بعد.

۲. ترجمه رساله قشیری، به اهتمام استاد فروزانفر، صص ۱۷۰ و ۱۷۸ و صفحات دیگر.

۳. تذکرة الاولیاء، به اهتمام نیکلسون، با مقدمه قزوینی، ج ۱، ص ۷۱، کتابخانه مرکزی.

۴. حدیث: كُنْتُ كَنْزاً مَخْفِياً فَأَخْبَيْتُ أَنْ أَعْرَفَ وَ خَلَقْتُ الْخَلْقَ لِكِي أَعْرَفَ است که معنی آن اشاره به این مفهوم دارد.

۵. مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ، هر که خود را شناخت، خدایش را شناخته است.

تقرّف را مناسب آن ندیدند، اندوهگین از شهادت حلاج (مقتول ۳۰۹ هـ) و ابوجعفر شلمغانی (مقتول ۳۲۲ هـ) و خسته از بگومگویی علمای قشری و مباحث غیر لازم کلامی و مباحثی چون تجسم و تجسد در ذات باری و تهدید مردم به دوزخ و قهر الهی و گریز دین‌مداران از آزاداندیشی؛ و به استناد آیات و احادیثی چون: «خدا مردم را و مردم خدا را دوست دارند»، «خدای را در بهترین صورت دیدم» و... به سلاح عشق و موّدت و بلنداندیشی و اخوت و انسان‌مداری و فتوت و وجد و حال و قبول ملامت مسلّح شدند و به ارائه و ترویج جنبه‌های ذوقی و عاطفی عرفان اسلامی پرداختند. از محبت آدمی به خدا و محبت خدا به انسان سخن گفتند. ذکر و دعا را با قول و غزل درآمیختند و بی‌اعتنا به جنگ و جدال دارندگان مذاهب مختلف، راه به خدا را یکی دیدند. سخن از حال و مقام صوفیان به میان کشیدند و از اتحاد خدا و انسان دم زدند مال و جاه دنیوی و «انانیّت» را به ریشخند گرفتند، از بارگاه سلاطین گریختند و در خانقاه‌ها جمع آمدند. فقیه و متکلم بزرگی چون حجة الاسلام ابوحامد محمد غزالی (ف ۵۰۵ هـ) به دفاع از تصوف برخاست، بسیاری از مردم به طرفداری از صوفیه پرداختند و بزرگان زیادی سر بر آستان مشایخ ساییدند. سخنان پرشور و مهیج ابوسعید ابی‌الخیر، شیخ مشهور و مقتدر میهنه، و تأویلات دل‌انگیز قرآنی خواجه عبدالله انصاری در هرات و آثار جالب و جاذب برادران غزالی در عشق و معرفت بر دلها می‌نشست و جلوه‌های ذاتی قرآن کریم، که در آن آدم، خلیفه و موسی، کلیم و عیسی، روح و محمد(ص) حبیب خدا بود، روشن‌تر می‌شد. گرچه این شهرت و محبوبیت سبب شهادت مردانی چون حلاج و عین‌القضاة و شیخ اشراق شد، اما در تنویر و تلطیف افکار مردم و غنا و وسعت نظم و نثر زبان فارسی و نفوذ آن در تمام قلمرو اسلامی اثری شایسته و عمیق نهاد.

شیوه‌های تصوف

شیوه زهد - اساس تصوف در این مکتب عبادت و پیروی از سلف صالح و محبت و اخلاص و مجاهده و تمسک به احکام شریعت و توجه به حق تعالی و دوری از مال و جاه دنیوی در چهارچوب و محدوده کتاب و سنت است. اینان با نام‌های: زهاد، نَساک و عبّاد خوانده می‌شدند. دوام ذکر و توکل آنان یا برای ترس از معاصی و طلب آخرت بود، یا به جهت پاداش بهشت و یا به منظور تمتع از محبت حق. حسن بصری

۱. مکتب بصره:

عرفان و تصوف از مکتب بصره به مکتب‌های بغداد و خراسان منتقل شد و تصوف زاهدانه به تصوف عاشقانه بدل گردید. مکتب بغداد زیر نظر جنید (ف ۲۹۷ هـ) اداره می‌شد و پیروان خود را «اهل القلب» (صاحب‌دلان) می‌نامید. اساس کار جنید، زهد و صحو یعنی پارسایی و هوشیاری بود.

۲. مکتب خراسان:

به وسیلهٔ ابراهیم ادهم (۱۶۱ هـ) به وجود آمد. وی همانند «بودا» شاهزاده‌ای بود که سلطنت و دنیا را رها کرده، به عرفان و تصوف و عوالم روحانی روی آورده بود. روش او مبتنی بر «سکر و عبادت» (مستی و بندگی) بود. روش صوفیان خراسان در واقع براساس ملامت استوار بود و اصول طریقت اینان را: عدم توجه به دآوری خلق و پاک‌ی نزد خالق تشکیل می‌داد.

ملاطیان، تقی خود در برابر خالق را «ملامت» و نفی خود در مقابل خلق را «فتوت» می‌گویند. آنان صوفیانی بودند که بر ضد زهاد دروغین برخاستند و اعمال ریایی آنان را تخطئه کردند.^۱ شیخ و پیشوای ملامتیان، حمدون قِصَّار (متوفی ۲۷۱ هـ) است که گفت: «نفس خویش را بر نفس فرعون فضل نمی‌نهم، اما دل خویش را بر دل فرعون فضل می‌نهم.» وی طریق خود را در نیشابور نشر داد،^۲ سهل تُسْتَری (ف ۲۷۳ هـ) و جنید (۲۹۷ هـ) آرای او را ستودند. بایزید به پیروی از این فکر روزه خود را شکست تا در عجب نیفتد. حمدون می‌گوید: «باید که تا علم حق تعالی به تو نیکوتر از آن باشد که علم خلق، یعنی باید که اندر خلأ با حق تعالی معاملت نیکوتر از آن کنی که اندر ملأ با خلق، که حجاب اعظم از حق، شغلِ دلِ توست با خلق.»^۳ ملامتیان معتقد بودند که قبول و توجه خلق، سالک را از توجه به خدا بازمی‌دارد و از عنایت او محروم می‌کند.^۴

صوفیه خراسان، تصوف و عرفان اسلامی را زنده و پویا یافتند و زهد صرف و

۱. رسالة الملامتیه سلمی و مقدمه آن، ص ۱۵، از دکتر ابوالعلاء عقیفی، طبع مصر.

۲. وی به این آیه از قرآن نظر داشت که «يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَتَمَنَّوْنَ لَوْمَةً لَّآئِمَّةً» (در راه خدا جهاد می‌کنند و از سرزنش ملامتگر بیمی ندارند)، ۵۹/۵.

۳. نفحات الانس، ص ۶۰. ۴. به مبحث «ملامتیه» رجوع شود.

و عطلت بگریزد و به خلق و خالق خدمت کند اما دل به دنیا نبندد و اسیر ظواهر نشود.

ابو محمد سهل تُستری (ف. ۲۷۳ هـ) گفت: «صوفی کسی است که از کدورت، پاک و از فکر سرشار و نزد اورینگ بیابان و زر و سیم فرق نکند.» ابوالحسین نوری از صوفیان قرن سوم هجری گفت: «تصوف ترک کردن همه حظوظ نفسانی است.» ابوعلی رودباری (۳۲۱ هـ) گفت: «صوفی کسی است که به صفا، لباس خشن و پشمینه پوشیده و مزه عشق و جفا بکشد، دنیا را پشت سرگذارد و راه و روش محمد مصطفی (ص) را پیش گیرد.» ابوسعید گفت: «تصوف آن است که هرچه در سرداری بنهی، هر چه در کف داری بدهی، و هرچه پیش آید نجهی.» و دیگری گفت: «صوفیان اهل صدق‌اند، در دل‌های شما فرو می‌شوند و از همت‌های شما سرب می‌آورند» یعنی: بر افکار و اعمال شما آگاهی دارند. تصوف حسن خلق است. تصوف، ترک تکلف است. تصوف، ترجیح دیگران بر خود است. تصوف، یکسو نگریستن و یکسان دیدن است. و...

شیخ بهایی (فت ۱۰۳۱ هـ) در کشکول می‌نویسد: «التصوف علم بی‌بحث فیه عن الذات الاحدیة و اسمائه و صفاته».

تعریف‌های زیادی از تصوف شده که همه آنها حکایت از تهذیب نفس و صفای باطن و ظاهر صوفی دارد و هر یک به گونه‌ای مردم را به دوستی و برادری و احترام به انسان و انسانیت و توجه به ذات و صفات و اسماء الهی تشویق می‌کند.

در آغاز، تصوف آداب و رسوم خاصی نداشت و به صورت زهد و اعراض از دنیا و مواظبت مستمر بر واجبات و مستحبات ظهور کرد و زاهدان که درد دین داشتند بر ضد کسانی که دین به دنیا می‌فروختند، قیام می‌کردند. «زُهاد ثمانیه» نمونه بارزی از این گروه به حساب می‌آیند.^۱

مبادی تصوف، قیصری (فت ۷۵۱ هـ) مسائل تصوف را کیفیت صدور کثرت از وحدت و رجوع کثرت به وحدت و مبادی آن را شناخت حد و فایده و اصطلاحات صوفیه و آنچه حقیقت آن به بدیهه معلوم باشد و مسائل بر آن استوار گردد، می‌داند و آن را اشرف علوم می‌شمارد.^۲

۱. این گروه هشت تن‌اند که مشهورترین آنان اویس قرنی و حسن بصری است. درباره‌ی اسامی بقیه، نگاه کنید به: لغت‌نامه‌ی دهخدا، حرف ز.

۲. رسایل قیصری، به اهتمام استاد جلال‌الدین آشتیانی، ص ۶، انجمن حکمت.

عرفان و تصوف اسلامی

عقیده عرفای اسلامی این است که تصوف و عرفان اسلامی، از روح و حقیقت اسلام اقتباس شده و به مرور زمان رنگ عرفان سایر جوامع را به خود گرفته است. مشابهت‌هایی چون: پشمینه‌پوشی، صومعه و دیر و خانقاه، ترک دنیا و زهد، عزلت‌گزینی و توکل، عقل‌ستیزی و آزاداندیشی، نیروانا = فنا، دیانا = مراقبه و...، دلیل این تأثرات است.

گروهی بر این عقیده‌اند که تصوف و عرفان اسلامی، مستقل و اصول آن مبتنی بر قرآن و اقوال بزرگان دین است و اساس آن از نظام فکری عرفانی سایر ادیان، اقتباس نشده است.^۱ (نیکلسون، معتقد است که صوفیان در بیان عقاید خود از حدود ۴۰۷ آیه قرآن بهره می‌گیرند و مطالبی را از آن آیات استنباط می‌کنند). سراج می‌نویسد:

مستنبطات عبارت است از استنباط اهل فهم از ظاهر و باطن قرآن و اقوال و اعمال رسول اکرم (ص) و چون این گروه آنچه آموختند بدان عمل کردند، خداوند علم آنچه را هم نیاموخته بودند به ایشان عنایت کرد و آن «علم اشارت» است که به آن از لطایف نهان و اسرار مکنون که در معانی قرآن و اخبار رسول (ص) آمده آگاه می‌شوند.^۲

چون در مسیحیت به جنبه‌های روحانی مفرط و ترک دنیا، و در یهودیت بیشتر به جنبه‌های بیم و یأس و ترس پرداخته‌اند و تصوف هندی به تنهایی و انزوا و تحمل رنج اهمیت می‌دهد؛ و هیچ یک از این امور با روح شرع اسلام و موازین آن سازگار نیست و به مدلول «لا رهبانیه فی الاسلام» صوفی باید در میان مردم باشد و از بیکاری

۱. مثلاً قشیری در الإسهاله، همه گفتار خود را به شواهد قرآنی و احادیث و ذکر اقوال مشایخ مستند می‌سازد.

۲. اللمع، ۱۴۷.

تصوّف، جنبه عملی عرفان است و صوفی با سیر و سلوک و کسب مقامات و نیل به احوال می‌تواند که به مشاهده رسد و حق را به دیده دل ببیند، صوفیان در این مورد به گفتاری از بزرگان دین مقدس اسلام، استناد جسته‌اند؛ مثلاً: آمده است که از علی (ع) پرسیدند خدا را چگونه شناختی؟ فرمود: «عَرَفْتُ اللَّهَ بِاللَّهِ» یا «لَمْ أَعْبُدْ رَبَّالْمَ آرَهُ»^۱.

محمد غزالی می‌گوید: طریق تصوّف بهترین راه معرفت حق، و صوفیان بهترین طبقه از مردم هستند، حال ذوقی آنان نیکوترین احوال است.^۲

ابن سینا، عرفان را برای جاهلان به آن، مایه تمسخر و برای صاحب‌دلان سرمایه عبرت می‌داند.^۳ روزبهان بقلی بر این عقیده است که: «عرفا سرّ لاهوت را در سرای ناسوت آوردند و به جان لاهوت در زبان ناسوت سخن گفتند، خود گفتند، از خود گفتند و با خود گفتند».^۴ ملاصدرا هم در این که معرفت موهبت الهی است گفته است، من به مدد الهی به موضوعاتی معرفت یافتم و این معانی بر من کشف شد. لذا از زلالی که به طریق الهام نوشیده‌ام، نباید دیگران را بی بهره بگذارم.^۵

۱. اصول کافی، ج ۱، ص ۱۸۸.
۲. المتقذ من الضلال، ص ۶۸، طبع دارالعلم للجمع.
۳. نمط نهم اشارات، ص ۲۸۲، به اهتمام مرحوم استاد محمود شهابی، چاپ دانشگاه تهران.
۴. شرح شطحیات، ص ۲۲، به اهتمام هنری کرین، انستیتو ایران و فرانسه.
۵. مقدمه اسفار، ج ۱، ص ۸، طبع دار احیاء التراث العربی، بیروت.

راه رفتن برای شاگردان خود بیان می‌کرد بعدها پیروان این مکتب در جهان اسلامی، به مشایبان مشهور شدند.) در حکمت مشایی اصل داوری با عقل و استدلال است. از جمله مشایبان، ارسطو (ف ۳۲۲ ق. م.)، بنیانگذار این حکمت و تدوین کننده و مؤلف منطق نظری است. و به وسیله ابن سینا (ف ۴۲۸ هـ) است که این مکتب در جهان اسلام و قلمرو اسلامی رواج یافت.

۲. از راه مباحث کلامی: در علم کلام معمولاً سنت مذهبی و عقل و استدلال، راهنمای طالب معرفت است؛ بزرگانی چون شیخ طوسی (ف ۴۶۰ هـ)، امام الحرمین جوینی (ف ۴۷۸ هـ)، شیخ مفید (ف ۴۱۳ هـ) و خواجه نصیرالدین طوسی (ف ۶۷۲ هـ) بدین علم شهرت دارند.

کلام، متعهد دفاع از شریعت است.

۳. از راه حکمت اشراقی: مؤسس این مکتب شیخ شهاب‌الدین سهروردی مقتول (۵۸۷ هـ) مؤلف حکمة الاشراق است و می‌نویسد «کسی می‌تواند به این کتاب مراجعه کند که بارقه غیبی به دل وی رسد». پیروان این مکتب معتقدند که وصول به حقیقت، علاوه بر عقل و استدلال، از طریق اشراق امکان‌پذیر است. یعنی علاوه بر داوری عقل باید جوینده حقیقت، از اشراقات غیبی هم برخوردار باشد تا عقل در داوری خطا نکند. این شیوه استدلال به گمان بیشتر مورخان فلسفه از شیوه تفکر حکمای ایران باستان اخذ شده است؛ در حقیقت عرفان اشراقی واکنش فکر آریایی در مقابل اندیشه سامی است و افلاطون نیز اشراقی است.

۴. از راه حکمت عرفانی: در این حکمت رسیدن به حقیقت از طریق علم، غیر ممکن است و عقل جزئی و حسابگر را در آن راهی نیست. سالک تنها راه رسیدن به حقیقت را کشف و شهود می‌شمارد و نزدیکترین راه برای رسیدن به خدا را اشراقات قلبی می‌داند؛ حکیم سبزواری (۱۲۱۲ - ۱۲۸۹ هـ) می‌گوید: «آنان که در پی معرفت حقایق اند، چهار گروه‌اند: یا با تفکر و دلایلی عقلی به شناخت حقیقت می‌رسند (مشایبان)؛ یا با دلایل عقلی و صفای باطن، که مایه کشف و شهود است، به حقیقت نایل می‌شوند (اشراقیان)؛ یا تفکر و دلایل عقلی منطبق با شرع را برای حمایت از شریعت برمی‌گزینند (متکلمان) و آنان که حقیقت را به تصفیه نفس و صفای دل درمی‌یابند، «صوفیان» هستند.^۱

۱. شرح منظومه، ص ۳۶، اسلامیة.

شریعت‌ها باطل می‌گردد. همچنان‌که مس زر شود و یا خود از اصل زر بود، او را نه علم کیمیا حاجت است که آن شریعت است، و نه خود را در کیمیا مالیدن که آن طریقت است، چنان‌که گفته‌اند: *طَلَبُ الدَّلِيلِ بَعْدَ الوُصُولِ إِلَى المَدْلُولِ مَذْمُومٌ...* شریعت همچون علم کیمیا آموختن است از استاد یا از کتاب، و طریقت، استعمال کردن داروها و مس را در کیمیا مالیدن است، و حقیقت، زر شدن مس. کیمیادانان به علم کیمیا شادند که ما علم این می‌دانیم، و عمل کنندگان به عمل کیمیا شادند که ما چنین کارها می‌کنیم، و حقیقت یافتگان به حقیقت شادند که ما زر شدیم و از علم و عمل کیمیا آزاد شدیم، *عُتِقَاءُ اللّهِ (آزادشدگان خدا) ایم.* «كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ قَرُونَ» (۳۲/۳۰) هر گروهی به آنچه دارد شادمان است. یا مثال شریعت همچون علم طب آموختن است و طریقت، پرهیز کردن به موجب طب و داروها خوردن و حقیقت، صحّت یافتن ابدی و ازان دوفارغ شدن.

چون آدمی از این حیات میرد، شریعت و طریقت از او منقطع شود و حقیقت ماند.^۱

به هر حال عرفان در جنبه نظری، کشف معرفت سرّی و غالباً شخصی است که به اعتقاد پیروان آن، انسان را از محدوده خودی‌رهایی می‌دهد و به وجودی که ورای عالم محدود خودی است مجال اتصال می‌بخشد. چنانکه جنبه عملی آن سعی در رسیدن به مرتبه‌ای از تصفیه و تکامل است که اتصال بی‌واسطه با وجود نامحدود و متعالی را برای انسان محدود متناهی وفانی ممکن می‌سازد.

جنبه نظری تصوف اسلامی، نزد عین‌القضاة همدانی و ابن عربی و شبستری و جنبه عملی آن نزد غزالی و شیخ شهاب‌الدین عمر سهروردی و مولوی به عالی‌ترین صورت تقریر می‌شود و احوال و مقامات امثال بایزید و شبلی و ذوالنون و بوسعید لطایف تجربی آن را نشان می‌دهد.^۲

راه‌های وصول به حقیقت

محققان، رسیدن به حقیقت را از چهار طریق یاد کرده‌اند:

۱. حکمت مشایی: (چون ارسطو قافله‌سالار این مکتب، عقاید خود را در حین

۱. مثنوی، «مقدمه دفتر پنجم».

۲. دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، در قلمرو وجدان، ۳۳۴.

مانند فلسفه الهی به تفسیر هستی متوجه است و با فلسفه تفاوت‌هایی دارد:
الف) فلسفه در استدلالات خود به مبادی و اصول عقلی تکیه دارد و عرفان به اصول و مبادی کشفی و قلبی.

ب) در فلسفه خدا و جزا و اصالت دارند و مستقل هستند، در عرفان وجود مطلق و هستی اصیل خداست و غیر او اسماء و صفات وی هستند و استقلال ندارند.
ج) فیلسوف، کمال انسانیت را در آن می‌داند که جهانی عقلی بشود، مانند جهان عینی و جهان را چنان که هست با عقل خود دریابد. عارف آرزوی آن دارد که با فنای خود در حق، بقای ابد یابد و قطره‌وار به دریای بی‌کران حقیقت پیوندد تا دریا شود، عرفان نظری اندیشه درباره چگونگی صدور کثرت از وحدت است. با همه این تفاوت‌ها عرفان عارف و حکمت حکیم دو راه متفاوت است که در پایان به یک منزل و مقصود منتهی می‌شود. حکیم، می‌خواهد با سرانگشت فکرت و افزار استدلال و عقل پرده از روی حقیقت بردارد. اما عارف می‌خواهد با تهذیب نفس و صفای قلب و نسیم مشاهده به حقیقت رسد.

آنچه حکیم می‌فهمد، عارف آن را می‌بیند و می‌داند که پرده جهل، وجود اوست و می‌کوشد تا این حجاب از میان بردارد.

عارفان، راه وصول به شناخت عالم و معرفت حق را از طریق: (۱) شریعت، (۲) طریقت، (۳) حقیقت، ممکن می‌دانند. می‌گویند انسان با طی این مراحل، خود را مهذب کرده مستعد فیض الهی می‌شود. از جهل به علم و از علم به معرفت می‌رسد و کمال می‌یابد (علم‌الیقین، عین‌الیقین، و حق‌الیقین).

شریعت برای اصلاح ظاهر، طریقت برای اصلاح ضمائر^۱ و حقیقت برای اصلاح سرایر^۲ است (به گمان برخی از صوفیه، رسیدن به طریقت، سالک را از شریعت بی‌نیاز می‌کند، همچنان که رسیدن به حقیقت، از طریقت بی‌نیاز می‌سازد). شریعت، علم است. طریقت، عمل است. حقیقت، وصول الی الله.

مولانا (ف ۶۷۲ هـ) می‌گوید: «شریعت همچون شمع است ره می‌نماید و بی آن که شمع به دست آوری، راه رفته نشود و چون در ره آمدی، آن رفتن تو طریقت است و چون رسیدی به مقصود، آن حقیقت است.

گفته‌اند که: لَوْ ظَهَرَتِ الْحَقَائِقُ لَبَطَلَّتِ الشَّرَائِعُ: چون حقیقت‌ها پیدا شود

۱ و ۲. ضمائر، محل معرفت است و سرایر محل مشاهده است.

ابوهاشم صوفی است که تا اواسط قرن دوم حیات داشته و با سفیان ثوری (وفات ۱۶۱ هـ) معاصر بوده است و سفیان گفته است: «اگر ابوهاشم را ندیده بودم، دقایق ریا را نمی فهمیدم.»^۱ ابونصر سراج افزایش، کلمه صوفی پیش از اسلام هم استعمال داشته است.

برخی دیگر بر این عقیده اند که کاربرد کلمه صوفی به اوایل قرن دوم هجری مربوط می شود. سراج از حسن بصری (متوفی ۱۱۰ هـ) نقل می کند که گفته است: «رَأَيْتُ صَوْفِيًّا فِي الطَّوَافِ وَأَعْطِيْتُهُ شَيْئًا فَلَمْ يَأْخُذْ» در طواف صوفیی دیدم و چیزی بدو دادم ولی نپذیرفت.

و نیز: «لَقَدْ أَدْرَكْتُ سَبْعِينَ بَدْرِيًّا مَا كَانَ لِبَاسُهُمُ إِلَّا الصُّوفُ» هفتاد بدری دیدم که جامه هایشان پشمین بود.^۲

عین القضاة می نویسد: پویندگان راه خدا در اعصار گذشته و سده های نخستین به نام صوفی شناخته نشده اند و صوفی لفظی است که در قرن سوم شهرت یافت و نخستین کسی که در بغداد بدین نام نامیده شد «عبدک صوفی» بود، وی از بزرگان مشایخ و قدمای آنان و پیش از بشر حافی و سرّی سقطی بود.^۳

عرفان عملی: «جسورانه ترین کمال مطلوب و والاترین اشتیاق روحانی در حیات دینی است.»^۴

عرفان عملی روابط و وظایف انسان را با خود و با اجتماع و با خدا بیان می کند و مانند علم اخلاق است. سالک باید مقامات و منازل را طی کند تا به قلّه رفیع انسانیت برسد. و باید بداند که وصول به این درجه به عقل و اندیشه نیست و کار دل و حاصل مجاهده و تهذیب نفس است یعنی سالک متحرّک و پویاست و از هرچه بیاغازد باید به خداوند انجامد: «أنا لله و أنا اليه راجعون» ما از خداییم و به او باز می گردیم. در عرفان عملی کوشش بی وقفه سالک برای بازگرداندن کثرت به وحدت و گذشتن از وجود ممکن و فانی و رسیدن به وجود متعالی است.

عرفان نظری (علم به خدا و جهان هستی):

۱. ابونصر سراج، اللّمع، صفحه ۲۲؛ معصوم علیشاه، طرایق الحقایق، صفحه ۱۰۳.
۲. رک: التعرف لمذهب الصّوّف، ص ۲۳، ابوبکر محمدالکلاباذی، قاهره، فی الصّوّف الاسلامی، رینولد نیکلسون، دکتر ابوالعلا عقیفی، قاهره، ص ۲۸ به بعد.
۳. شکوی الغریب، عین القضاة، ص ۲۸، دفاعیات، ۴۶.
۴. دکتر عبدالحسین زرین کوب، درقلمرو وجدان، ۳۳۳. علمی.

نحوی پیوند دارد.^۱ جنید گفت: صوفی مشتق از صوف است، ص: صبر و صدق و صفا. و: ود و ورد و وفا. ف: فرد، فقر و فنا. و نیز گفته است: تصوّف، بر هشت خصلت استوار می‌شود: سخا، رضا، صبر، اشاره، غربت، پشمینه‌پوشی، سیاحت و فقر؛ سخا برای ابراهیم، رضا برای اسحاق، صبر برای ایوب، اشاره برای زکریا، غربت برای یحیی، پشمینه‌پوشی برای موسی، سیاحت برای عیسی (ع) و فقر برای محمد مصطفی (ص).

کلمه صوفی را مشتق از «صَفُو» (برگزیدن) دانسته‌اند و جمعی نیز صوفی را به صوفه (عَوْثُ بْنُ مُرٍّ) نسبت داده‌اند که خود و فرزندان او (بنی صوفه) در دوره جاهلیت خدمتگزار کعبه بودند.

این وجه تسمیه‌ها از نظر زبان عربی، خلاف قاعده است و این عقیده هم که تسمیه صوفی از اخوان‌الصفاست، درست نیست، زیرا کلمه صوفی قبل از اخوان‌الصفا، که در اوایل قرن سوم ه. ق. پدید آمده‌اند، وجود داشته است.

سرانجام باید گفت که نسبت صوفی به «صوف» یا پشمینه، به حقیقت نزدیکتر است، گرچه غیر صوفیان هم پشمینه می‌پوشیده‌اند و روایتی در همین مضمون به علی (ع) نسبت داده‌اند که می‌فرماید: «صوفی کسی است که از روی صفا پشمینه بپوشد و دنیا را پس پشت بیند و زر و سنگ و سیم و کلوخ نزد او یکسان باشد، وگرنه سگ کوفی بهتر از هزار صوفی است.»^۲

(این سخن، در بعضی متون از قول ابوعلی رودباری نقل شده است).

از حضرت رسول (ص) روایت است که: بر شما باد جامه پشمین تا حلاوت ایمان در یابید. و نیز: هر که لباس پشمین پوشد نرم دل شود.

ایضاً: دل‌های خود را به لباس پشمین نورانی کنید که در دنیا مذلت و خواری و در آخرت نور و روشنائی است.

تاریخ استعمال کلمه صوفی به روشنی معلوم نیست و آراء محققان در این مورد متفاوت است.

به زعم بسیاری از مؤرخان تصوّف، نخستین کسی که صوفی خوانده شده،

۱. عبدالرحمن بدوی، تاریخ‌التصوّف الاسلامی، ۱۰.

۲. الصّوّفیُّ مَنْ لَبَسَ الصّوفَ عَلَی الصّفا وَ کَانَ الدُّنْیا مِنْهُ عَلَی القِضاءِ وَ اسْتَوَى عِنْدَهُ الذَّهَبُ وَ الْحَجَرُ وَ الْفِضَّةُ وَ الْأَمْدَرُ وَ الْأَفَالِکُ الْکَوْفِيُّ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ صَوْفِي (دکتر رجایی، فرهنگ اشعار حافظ، صص

۳۱۸ تا ۳۲۱، چاپ اول و طرایق‌الحقایق، ص ۱۰۳).

تعریف عرفان و تصوف

عرفان یا معرفت^۱ به معنی شناخت است و در اصطلاح، معرفت قلبی است که از طریق کشف و شهود حاصل می‌شود. کسی را که واجد مقام عرفان است، عارف می‌گویند و دانشی را که مبتنی بر عرفان است، معرفت می‌خوانند. تصوف به معنی پشیمینه‌پوشی است و متصوف کسی را گویند که پشیمینه‌پوش و پیرو راه صوفیان باشد.

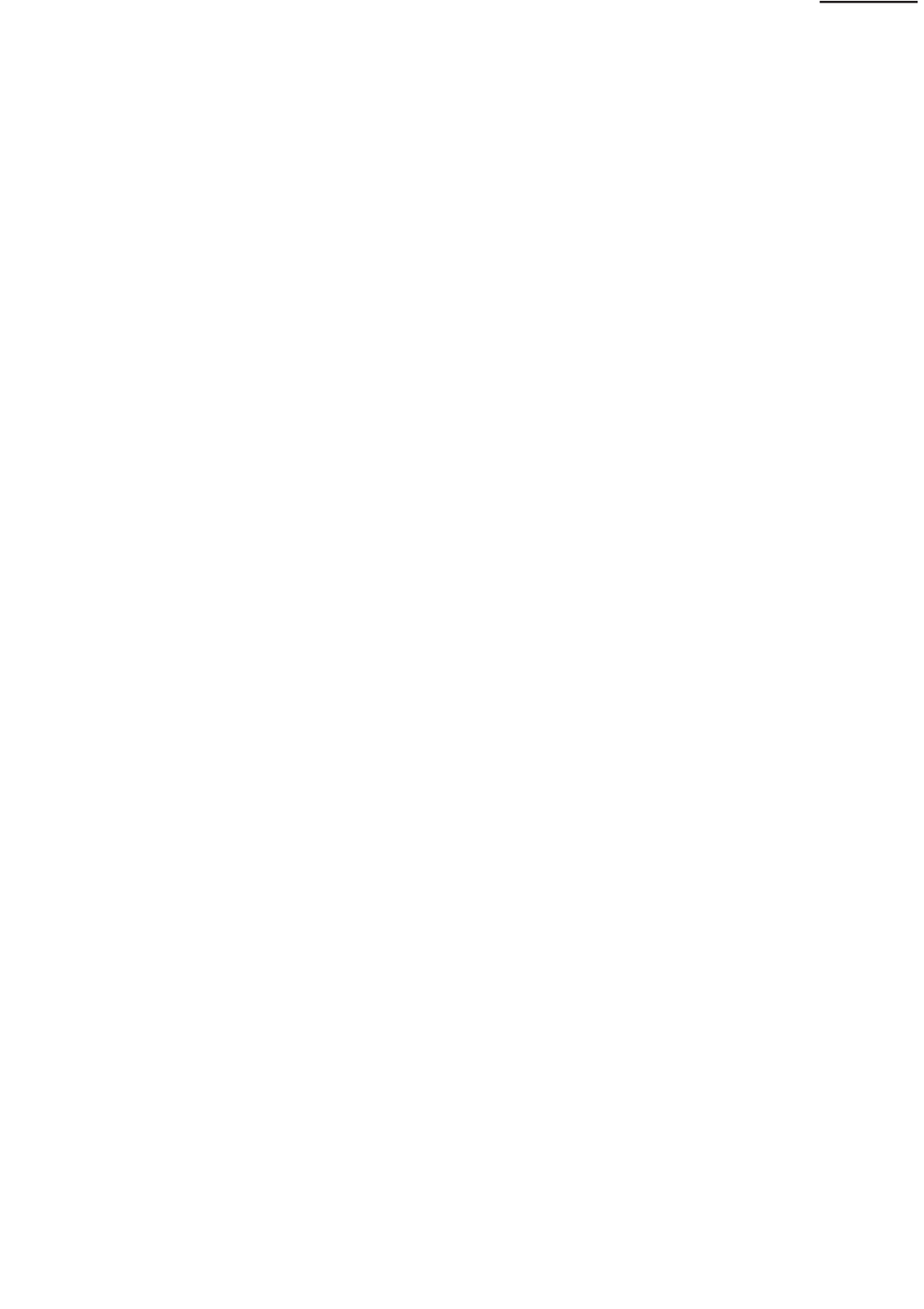
از برای تسمیه صوفی به این نام وجوهی چند ذکر کرده‌اند: برخی عقیده دارند صوفی کسی است که صفای دل داشته باشد و نتیجه اینکه «تصوف» را مشتق از «صفا» می‌دانند. عده‌ای این کلمه را از «صفه» مشتق دانسته و صوفیان را در اعمال با «اصحاب صفه» مرتبط می‌دانند (اصحاب صفه گروهی از فقرا و مسلمان بودند که به امر رسول اکرم (ص) در صفه مسجد النبی سکونت داشتند) گروهی گفته‌اند که این کلمه مشتق از «صف» است و صوفیان کسانی هستند که در پیشگاه خدا در صف اول باشند. جمعی برآنند که صوفی منسوب به «صوفانه» است و آن گیاه نازک و کوتاهی است که فقرا و بیابانگرد آن را می‌خورده‌اند.^۲ عده‌ای بر این عقیده‌اند که صوفی

۱. در قرآن کریم، هدف از آفرینش معرفت یا شناخت حق است، چنانکه می‌فرماید: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ»: جن و انس را نیافریدیم مگر برای این که مرا عبادت کنند. (ذاریات، ۵۱ / آیه ۵۶)

یعنی: ليعرفون: مرا بشناسند. امام جعفر صادق (ع) فرموده است: «إيها الناس إن الله ما خلق إلا ليعرفوه فإذا عرفوه عبده»: ای مردم خدا مردم را نیافرید مگر آن که او را بشناسند و چون بشناسند عبادتش کنند.

۲. ر.ک. کلابادی، التعرف لمذهب التصوف، ص قاهره ۲۱.

در باره
عرفان و تصوف

پس بودن اغراق باید گفت در کنار مطالعه و شناخت ماهیت هر کدام از جنبش های اسلامی و ارائه آسیب شناسی عملکرد آنها، بررسی چگونگی تأثیر پذیری این نهضت ها از انقلاب اسلامی ایران جهت موفقیت آنها، امری اجتناب ناپذیر است.

(ناصر آسیابانی)

در می یابیم که در این گستره ی وسیع و شلوغ فعالیت گروه ها و جنبش های متعدد اسلامی، یافتن نهضت های راستین، مردمی، انقلاب و کاملاً اسلامی کار آسانی نیست. هر چند نمی خواهیم نقش سرکوب رژیم های وابسته حاکم بر ملل مسلمان و همچنین فشارهای جهان استکبار را نادیده بگیریم اما قابل انکار نیست که معمولاً بین موفقیت و پیروزی نهضت های اسلامی و ماهیت و صداقت آنها رابطه مستقیم وجود دارد. نمونه کامل و گویای این معادله، حرکت اسلامی مردم مسلمان ایران است که در نهایت در شکل نظام جمهوری اسلامی به بار نشست. این انقلاب و حرکت در تمام بخش ها و ابعاد، از یک ویژگی اسلامی و مهمی برخوردار بود؛ چنانکه از رهبر تا پیروان عادی این نهضت، همگی حول کلمه ی طیبه ی «الله» گرد آمدند و با کنار زدن تعلقات مادی و سیاسی تنها به فکر اصلاح امور ملت و سرزمینشان بودند. حرکت اسلامی مردم ایران به راستی می تواند سرمشق و الگویی بی نظیر برای نهضت های اسلامی سراسر جهان باشد، حتی شیعه بودن اکثریت مردم ایران نیز نمی تواند مانعی در این مسیر تلقی گردد؛ چرا که نهضت اسلامی مردم ایران در تطابق کامل با اصول اسلامی مشترک با تمام مذاهب فرق اسلامی قرار دارد. نهضت اسلامی مردم ایران به رهبری امام خمینی به عنوان بزرگترین، مهمترین و موفق ترین نمونه حرکت های اسلامی، اینک با تجربه حکومتی موفق در مدت سه دهه پس از پیروزی، می تواند سرمشق مناسبی برای سایر مسلمانان جهان و حتی ملل محروم غیر مسلمان در نظر گرفته شود. حرکت ها و جنبش های اسلامی باید در یک بررسی و مطالعه تطبیقی بین خود و انقلاب اسلامی ایران، به نکات ضعفشان پی برده و درصدد رفع آنها بر آیند. از همین رو است که می بینیم نهضت های اسلامی شبیه تر به انقلاب اسلامی ایران، در عرصه عمل موفق تر بوده اند؛ چنانکه در شرایطی که بیشتر کشورهای عرب از ترس رژیم صهیونیستی جرأت اعتراض و حتی اظهار نظر هم نداشتند، جنبش مقاومت اسلامی حزب الله در لبنان برای اولین بار و جنبش حماس هم برای دومین بار توانستند رژیم صهیونیستی را به شکست و عقب نشینی وادار کنند.

با صرفه نظر از توضیح در باره ی ساختار، اهداف و عملکرد جنبش های اسلامی و نیز تشابهات و افتراقات آن ها، یک سؤال اساسی و بسیار مهم در خصوص جنبشهای اسلامی در تاریخ معاصر مطرح می شود: به راستی چرا تا کنون اکثر قریب به اتفاق جنبش های اسلامی فعال در گستره ی قلمرو اسلامی در تحقق اهدافشان ناموفق بوده اند؟ از نمونه ی بی بدیل انقلاب اسلامی ایران و برخی جنبش های نسبتاً موفق در سال های اخیر که بگذریم، باید گفت که بیشتر جنبش های اسلامی در حال درجا زدن، مواجهه با تغییرات بنیانی گاه و بیگاه، واپسگرایی، ایستایی و یا درگیری های خشونت بار هستند.

به نظر می رسد شاید در حال حاضر دیگر نیازی به ایجاد و سازماندهی نهضت های اسلامی جدید در دنیای اسلام نباشد. در برخی کشورهای مسلمان به قدری جنبش های ریز و درشت ظاهر شده اند که فقط ذکر نام آنها احتیاج به یک کتابچه راهنما دارد. آنچه اکنون ضروری و حیاتی می نماید، ارائه یک آسیب شناسی دقیق از اهداف و عملکرد جنبش های اسلامی معاصر است.

متأسفانه قابل انکار نیست که برخی از گروه های به ظاهر اسلامی موجود، یا مستقیماً توسط دولت های سلطه گر و استکباری به وجود آمده اند و یا در مراحل بعد به خدمت نظام های طاغوتی گردن نهاده اند. در هر دو صورت، این گروه های به ظاهر اسلامی جز در مسیر کمک به تحقق اهداف دولت های مستکبر کاری انجام نمی دهند؛ علاوه بر اینکه با اعمال و رفتار خود به بدنام شدن دین مبین اسلام نزد اذهان مردم مسلمان و سایر ملل دامن می زنند. از سویی دیگر گروه هایی هستند که از ترس سیاسی نشدن - که به زعم ایشان گناهی نابخشودنی است - دایره فعالیت خود را چنان تنگ و محدود کرده اند که بیشتر به گروه های موسیقی یا تئاتر شباهت یافته اند. برخی از گروه ها نیز سال هاست درگیر مشکلات داخلی هستند و نا امیدانه به حیات خود ادامه می دهند. تعدادی از گروه های اسلامی نیز هر چند یکبار به طور کلی مرانامه و مانیفست خود را تغییر می دهند و پوست می اندازند. اینجاست که بر خلاف نگاه اولیه

انقلاب اسلامی کاملترین نهضت مردمی

جنبش‌ها و نهضت‌های اسلامی در نگاه اکثر محققان از تاریخچه‌ای بسیار طولانی بر خوردارند. این نهضت‌ها، به ویژه در تاریخ معاصر، چه از نظر تعداد و گستره جغرافیایی و چه از نظر نوع و ماهیت، از تعداد قابل توجهی برخوردار شده‌اند. امروزه تقریباً هیچ نقطه‌ای از قلمرو ملل اسلامی یافت نمی‌شود که در آن گروه و جنبش تحت عنوان یا با پسوند بر گرفته از این واژه سر بر نیاورده باشد. از کشورهای با سابقه و بزرگی چون مصر، ترکیه و عربستان گرفته تا مناطقی کوچک و دورافتاده نظیر سومالی، موریتانی و کشمیر، جنبش‌های اسلامی در حال فعالیت و تکاپو هستند. برخی از این گروه‌ها و حرکت‌های اسلامی چندین دهه سابقه دارند و برخی نیز ظهورشان به اوایل قرن حاضر بر می‌گردد. هر کدام از این جنبش‌های با سابقه و نو ظهور، دارای گرایش‌ها، اهداف و فلسفه‌ی وجودی خاصی هستند. با وجود این که تمام این نهضت‌ها مبنای شکل‌گیری و فعالیت خود را اسلامی می‌دانند اما به سختی می‌توان دو جنبش اسلامی را یافت که در تعریف، عملکرد و اهداف یکسان باشند. البته بخشی از این ناهمپوشانی را باید معلول تفاوت در محیط‌های جغرافیایی و بسته فعالیت‌های این نهضت‌ها دانست اما متأسفانه به نظر می‌رسد علت اصلی افتراق و حرکت‌های مذکور، تقسیمات پیش‌بینی حاصل شده در دنیای اسلام بر اساس مذاهب و نحله‌های مختلف اعتقادی است. هر چند تمام جنبش‌های اسلامی معاصر، رویکرد سیاسی ندارند اما می‌توان گفت تقریباً تمام این گروه‌ها خواستار بهبود شرایط موجود و حرکت به سمت یک وضعیت مطلوب هستند. به نظر می‌رسد بتوان واژه‌ی «اصلاح» را به عنوان محور اصلی این خواسته در نظر گرفت که تمامی امور سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و ... را پوشش می‌دهد. البته در یک نگرش کلی طیف غالب جنبش‌های اسلامی پیش از هر چیز خواستار اصلاح امور سیاسی جوامع مسلمان و به تبع آن خواهان تغییرات در سایر زمینه‌هاست.

انقلاب اسلامی ایران

نهضت به انقلاب تبدیل می‌شود

اوضاع ایران از سال ۱۳۵۶ ه. ش. به بعد دچار تحولاتی سریع شد و نهضتی که امام خمینی از سال ۱۳۴۱ ه. ش. علیه رژیم شاه آغاز کرده بود وارد مرحله گسترده‌ای شد و به انقلابی مبدل گردید که سرانجام در ۲۲ بهمن به پیروزی رسید.

* * *

پانزده سال پس از سرکوبی قیام تاریخی پانزدهم خرداد سال ۱۳۴۲ ه. ش انقلاب اسلامی ایران با پیروزی بر رژیم آمریکایی شاه به نتیجه رسید و مردم مسلمان ایران در یک همه‌پرسی بی‌سابقه در ۱۲ فروردین سال ۱۳۵۸ ه. ش، نظام جمهوری اسلامی را به عنوان شیوه حکومت مورد علاقه خویش انتخاب کردند. تأثیر قیام تاریخی پانزدهم خرداد در پیروزی انقلاب اسلامی تا به آن اندازه است که به جرأت می‌توان گفت بنای رفیع انقلاب سال ۱۳۵۷ ه. ش بر شالوده قیام پانزدهم خرداد استوار گردید و ساخته شد.

(تاریخ، سال سوم)

نهضت ملی شدن صنعت نفت ایران

گسترش فعالیتهای سیاسی پس از شهریور ۱۳۲۰ ه. ش به خصوص همکاری نیروهای اسلامی و ملی منجر به شکل گیری نهضت ملی ایران شد. این نهضت سبب گسترش مبارزه و سرانجام ملی شدن نفت ایران گردید. رهبری نهضت ملی را دو تن از شخصیت‌های مذهبی و سیاسی آن زمان یعنی آیت‌الله کاشانی و دکتر محمد مصدق به عهده داشتند.

آیت‌الله کاشانی، از روحانیون معروفی بود که در کنار پدر خویش در عراق در مقابل استعمار انگلستان مبارزات درخشانی کرده بود. وی پس از آمدن به ایران رهبری نیروهای اسلامی را عهده‌دار شد.

دکتر محمد مصدق، نیز سابقه‌ای طولانی در امور سیاسی و مخالفت با استبداد رضاخانی داشت. وی به هنگام طرح تغییر سلطنت در کنار مدرس شهید قرار گرفت و با سلطنت رضاخان به شدت مخالفت کرد.

در این دوران مهمترین عاملی که نیروهای اسلامی و ملی را به یکدیگر نزدیک می‌کرد، مبارزه برای ملی شدن صنعت نفت ایران بود. این مبارزه در مجلس شانزدهم به وسیله نمایندگان اقلیت، که مصدق و کاشانی برجسته‌ترین اعضای آن بودند شدت گرفت. سرانجام مصدق به نخست‌وزیری رسید و نهضت ملی شدن صنعت نفت که به‌طور گسترده‌ای از طرف مردم حمایت می‌شد در زمان نخست‌وزیری او و با تلاش آیت‌الله کاشانی به‌ثمر رسید و صنعت نفت ایران ملی شد و دست غارتگران انگلیسی از این منبع مهم و حیاتی کشورمان کوتاه گردید.

در آن زمان جمعی از وابستگان به اجانب، در آذربایجان برای خود تشکیل دولت داده بودند. سرانجام بر اثر فشارهای داخلی و فشار رقبای خارجی (نظیر آمریکا و انگلیس) قوای روسیه ایران را ترک کردند.

جهان پس از جنگ جهانی دوم

پس از خاتمه جنگ جهانی دوم، دول متفق برای کسب منافع با یکدیگر به رقابت پرداختند و بدین ترتیب اتحاد میان آنان از بین رفت. به همین منظور مناطق مستصرفی خود در اروپا را همچنان در اشغال نگه داشتند. طولی نکشید که رقابت میان آنان تبدیل به خصومت شد و به دو دسته تقسیم شدند. یک دسته به رهبری شوروی بلوک شرق و دسته دیگر برهبری ایالات متحده آمریکا بلوک غرب نامیده شدند. آمریکا و شوروی که از آن هنگام ابر قدرت نامیده شدند در قالب رقابت با یکدیگر جهان را میان خود تقسیم کردند و هر یک بر مناطقی از جهان مسلط گردیدند. اما در همان حال ملل آزاده و ستمدیده جهان نیز به مبارزه با آنان برخاستند.

پس از جنگ جهانی دوم، سازمان ملل متحد تأسیس گردید. این سازمان دارای فعالیتهای گوناگونی در جهان کنونی می‌باشد و اکثریت کشورهای جهان در آن عضویت دارند، اما متأسفانه در آن سازمان قدرتهای بزرگ دارای اختیارات فراوان از جمله حق وتو^۱ می‌باشند.

۱ - حق وتو (Veto) امتیازی است که پنج کشور (چین، آمریکا، شوروی، انگلستان و فرانسه) برای خود قائل شده‌اند که براساس آن می‌توانند با هر تصمیمی که مخالف منافعشان باشد مخالفت کنند و مانع اجرای آن گردند.

پیدایش دول متفق و شکست دول محور

با آغاز جنگ جهانی دوم و حملات گسترده آلمان، ایتالیا و ژاپن؛ کشورهای انگلستان، شوروی، فرانسه و ایالات متحده آمریکا نیز با یکدیگر متحد شدند. به این دولتها، دول متفق یا متفقین می‌گویند. طولی نکشید که تعداد زیادی از کشورهای جهان به متفقین پیوستند و آنان توانستند از نظر نفرت و تجهیزات بر دول محور برتری یابند. متفقین از سال ۱۳۲۱ ه. ش^۲ حملات خود را علیه دول محور آغاز کردند و توانستند ابتدا آنان را در شمال آفریقا و سپس در اروپا شکست دهند. با شکست دول محور، کشورهای آلمان و ایتالیا بتصرف متفقین در آمد. هیتلر خودکشی کرد و موسولینی کشته شد. با وجود آنکه آلمان و ایتالیا شکست خورده بودند اما ژاپن همچنان قوی باقی مانده بود در نتیجه ایالات متحده آمریکا که با ژاپن می‌جنگید با انداختن بمب اتمی بر دو شهر هیروشیما^۳ و ناگازاکی^۴ که موجب نابودی هزاران انسان گردید، آن کشور را وادار به تسلیم نمود. جنگ جهانی دوم در سال ۱۳۲۴ ه. ش^۵ به پایان رسید. در طی این جنگ که بزرگترین جنگ تاریخ بود میلیونها نفر کشته شدند، خرابی‌های بسیار به بار آمد و جنایات زیادی علیه انسانها صورت گرفت.

کشور ما در جنگ جهانی دوم

با آغاز جنگ جهانی دوم، دولت ایران بی‌طرفی خود را اعلام کرد با وجود این در شهریور ۱۳۲۰ ه. ش متفقین وارد کشور ما شدند و ارتش رضاخانی که هیچ‌گونه توانایی مقابله با دشمن خارجی را نداشت تلاشی شد. نیروهای متفقین از سه طرف به کشور ما وارد شدند. ارتش شوروی از مرزهای شمالی و ارتشهای انگلستان و ایالات متحده آمریکا از مرزهای جنوبی و غربی. هدف آنان از اشغال ایران، کمک رساندن به ارتش شوروی برای جنگ با آلمان بود. آنان از طریق خلیج فارس و خط آهن سراسری ایران مهمات و تجهیزات برای شوروی ارسال می‌کردند.

با وارد شدن متفقین به ایران رضاخان به وسیله انگلیسی‌ها از قدرت برکنار و تبعید شد. در همان سال محمد رضا فرزند او با تعهد وفاداری نسبت به انگلیسی‌ها جانشین پدر شد. نیروهای متفقین تا پایان جنگ جهانی دوم در ایران باقی ماندند. در طی این مدت آنان مرتکب تعدیات بسیاری شدند و برای مردم مشکلات فراوانی ایجاد شد. پس از خاتمه جنگ نیروهای انگلیسی و امریکایی خاک ایران را ترک کردند، اما نیروهای شوروی در آذربایجان باقی ماندند. هدف آنان از اشغال آذربایجان کسب امتیازات نفتی و حمایت از وابستگان خود بود.

۱ - برابر با ۱۹۳۹ م

۲ - برابر با ۱۹۴۲ م

۳ - Hiroshima

۴ - Nagasaki

۵ - برابر با ۱۹۴۵ م

موسولینی برای پیشبرد اهداف خود سیاست جنگ طلبی را در پیش گرفت و دستور داد ارتش بزرگ و مجهز برای جنگ با همسایگان آلمان بوجود آید.

پیدایش دول محور

از آنجا که هیتلر و موسولینی با یکدیگر عقاید مشابهی داشتند، با هم متحد شدند. از آن پس دو کشور آلمان و ایتالیا را دول محور نامیدند. هدف اصلی دول محور ایجاد یک نیروی قوی در اروپا برای مقابله با کشورهای شوروی، فرانسه و انگلستان بود. همچنین آنان در نظر داشتند کشورهای ضعیف و کوچک اروپا را تصاحب نمایند. پس از چندی کشور ژاپن نیز به دول محور پیوست زیرا آن کشور هم از نتایج جنگ جهانی اول ناراضی بود. ژاپن که در جنگ جهانی اول به تمامی اهداف خود نرسیده بود، علت اصلی این ناکامی را انگلستان و ایالات متحده آمریکا می دانست.

با پیوستن ژاپن به دول محور، آنان تصمیم به اجرای برنامه خود برای تصرف سرزمینهای اطراف خویش گرفتند.

آغاز جنگ جهانی دوم و پیروزی دول محور

دولتهای آلمان، ایتالیا و ژاپن پس از آنکه در خود قدرت جنگ با دیگران را احساس کردند شروع به دست اندازی به سرزمینهای اطراف خویش نمودند. ژاپن به چین حمله کرد، ایتالیا به حبشه، آلبانی و آلمان به اتریش و چکسلواکی دست اندازی کردند. پس از اینگونه اقدامات در سال ۱۳۱۸ ه. ش آلمان به لهستان حمله ور شد و در مدت کوتاهی نیمی از آن کشور را تصرف نمود. نیمه دیگر لهستان را نیز شوروی تصرف کرد. بدنبال آن انگلستان و فرانسه که نگران بخطر افتادن موقعیت خود بودند به آلمان اعلان جنگ دادند. اما قبل از آنکه کاری انجام دهند، آلمان توانست با حملات بسیار سریعی در اروپا، کشورهای فرانسه، هلند، بلژیک، نروژ و قسمتی از شوروی را تصرف کند. آلمانیها همچنین با کمک ایتالیاییها یونان و قسمتهای وسیعی از شمال آفریقا را تصرف کردند. در شرق آسیا و در اقیانوس آرام نیز ژاپنیها توانستند بسرعت، بسیاری از سرزمینها و جزایر آن مناطق را متصرف شوند. بدین ترتیب تا سال ۱۹۴۲ دول محور در جنگ پیروز بودند و سرزمینهای زیادی را متصرف شدند.

جنگ جهانی دوم

اختلافات میان دول پس از معاهده ورسای

پس از جنگ جهانی اول و عقد معاهده ورسای، دول مختلف، از جنگ با یکدیگر عبرت نگرفتند و همچنان به کشمکش با هم ادامه دادند. کشمکش‌های آنان مانند گذشته برای به دست آوردن سرزمینها و ثروتهای تازه بود. از میان دول پیروز درگیر در جنگ جهانی اول تنها فرانسه و انگلستان تقریباً به تمامی خواسته‌های خود رسیدند، در حالیکه دیگر دولتها و ملتها هر کدام به دلایلی ناراضی بودند. زیرا نتوانسته بودند آنچه‌ای که می‌خواستند بر قلمرو خود بیفزایند. در این شرایط که بعضی از دول پیروز مانند ایتالیا و ژاپن از وضع خود راضی نبودند، دول مغلوب نیز پیدا بود که از وضعیت خویش ناراضی هستند. اصولاً یکی از علل اصلی ناراضیتهای مواد معاهده ورسای بود. این معاهده غرامات سنگینی را متوجه دول مغلوب ساخت و برای آنان تنبیهات سختی در نظر گرفت. همچنین با مرزبندی‌های غلط موجب چند پاره شدن کشورها و مشکلات فراوان برای مردم آنها شد. در چنین شرایطی قحطی، گرانی، تعطیل شدن کارخانجات و مشکلات سیاسی و اجتماعی نیز دامنگیر کشورهای اروپایی گردید. با این وجود دولتهای مختلف به جای حل مشکلات داخلی خویش بیشتر وقت خود را صرف مخالفت و کشمکش با یکدیگر می‌کردند.

بقدرت رسیدن موسولینی در ایتالیا و هیتلر در آلمان

ایتالیا از جمله کشورهایی بود که در جنگ جهانی اول شرکت کرد. اما برخلاف آنچه که دولت و ملت ایتالیا فکر می‌کردند، هیچ بهره‌ای از شرکت در جنگ نبرد. حتی پس از جنگ فقر و بیکاری، گرانی و کمبود و اختلافات داخلی، سراسر ایتالیا را در خود فرو برد. در این شرایط شخصی بنام موسولینی که فردی مستبد و فرصت طلب بود، توانست با دادن وعده‌های بسیار مردم ایتالیا را با خود همراه سازد و بدین ترتیب به ریاست دولت ایتالیا برسد. او پس از رسیدن به قدرت، سیاست جنگ‌طلبی را در پیش گرفت.

آلمان هم از جمله کشورهایی بود که در جنگ جهانی اول شرکت کرد. این کشور با وجود آنکه در جبهه‌ها بطور کامل شکست نخورده بود، لیکن بخاطر مشکلات فراوان ناچار به تسلیم گردید. به همین جهت از جمله دول مغلوب بشمار می‌آمد و مجبور به پرداخت غرامت و تحمل خسارات فراوان گردید. در داخل آلمان نیز بیکاری، گرانی، اختلافات سیاسی و ... گسترش فراوانی یافت. در این هنگام شخصی بنام هیتلر که معتقد به نژادپرستی و استبداد بود توانست با ایراد نطق‌های آتشین و دادن وعده‌های بسیار مردم آلمان را با خود همراه سازد. او نیز مانند

آن نظارت داشته باشد. با آشکار شدن شخصیت مردمی مدرس، مردم شهر تهران در ادوار بعدی ایشان را به عنوان نماینده خویش انتخاب کردند و به این ترتیب فصل جدیدی در زندگی سیاسی مدرس آغاز شد. مدرس در تمام ادوار نمایندگی به مبارزه با دیکتاتوری و نفوذ بیگانگان پرداخت و همه جا از منافع مردم حمایت کرد. پس از به قدرت رسیدن رضاخان، مدرس که چهره واقعی او را شناخته بود با این مهره انگلیسی نیز به مبارزه پرداخت و در همه اوقات به افشای او مبادرت ورزید.

رضاخان پس از آن که پایه‌های قدرت خویش را مستحکم ساخت، مدرس را به شهرستان خواف (در خراسان) تبعید کرد. مرحوم مدرس چندی بعد به کاشمر انتقال داده شد و در سال ۱۳۱۶ ه. ش، به دستور رضاخان به شیوه‌ای ناجوانمردانه به شهادت رسید.

برکناری رضاخان

رضاخان که سعی داشت در محاسبات سیاسی وابسته به برترین قدرت نظامی باشد، در اواخر حکومت خود تلاش کرد تا به آلمانیها نزدیک شود و به آنان وابسته گردد. زیرا او تصور می‌کرد که آلمانیها به زودی تبدیل به نیرومندترین قدرت جهانی خواهند شد و جای انگلیسی‌ها را خواهند گرفت، لیکن انگلیسیها به او فرصت ندادند و با اشغال ایران (به منظور کمک رساندن به نیروهای شوروی که با آلمانیها در حال جنگ بودند)، او را از حکومت برکنار و از ایران تبعید کردند.

حکومت رضاخان

نخست‌وزیری رضاخان

در سال ۱۳۰۲ ه. ش.، رضاخان به پشتیبانی انگلیسیها موفق شد نخست‌وزیر شود. وی پس از رسیدن به نخست‌وزیری فعالیت‌های وسیعی در جهت سیاست نوین انگلستان آغاز کرد.

اصلاحات رضاخانی

رضاخان پس از رسیدن به قدرت، دست به یک سلسله اقداماتی زد که به نام «اصلاحات رضاخانی» شهرت دارد. اصلاحات او عبارت بودند از: ایجاد ارتش منظم؛ احداث راه آهن، اسکان عشایر، کشف حجاب، ایجاد دانشگاه و قرارداد نفتی ۱۹۳۳. رضاخان با دست زدن به این اقدامات وانمود می‌کرد که کشور در جهت پیشرفت و ترقی است، اما در حقیقت همه اصلاحات او به نوعی در خدمت سلطه اقتصادی، سیاسی و فرهنگی استعمارگران بود. به عنوان نمونه هدف از ایجاد ارتش منظم، حفظ کشور در برابر تهاجم بیگانگان نبود، بلکه برای سرکوبی نهضت‌های مردم علیه استبداد و استعمار و ایجاد خفقان در کشور بود. همچنین هدف از احداث راه آهن سراسری فراهم آوردن وسیله مناسب برای سرعت بخشیدن به انتقال نیروهای انگلیسی از جنوب به شمال برای مقابله احتمالی با شورویها بود، نه گسترش شبکه ارتباطی کشور به منظور تجارت و بازرگانی ایرانیان. رضاخان با کشف حجاب، در واقع مبارزه علنی خود را برای نفتی اسلام و جلوگیری از حضور آن در جامعه آغاز کرد و عمال او مردمی را که به نشانه اعتراض نسبت به اقداماتش در مسجد گوهرشاد (مشهد مقدس) گرد آمده بودند، به خاک و خون کشیدند. قرارداد ۱۳۱۲ ه. ش. (۱۹۳۳ م) نیز که امضای قرارداد نفت با انگلستان بود در حقیقت تمدید امتیاز نامه داری محسوب می‌شد و گام مهم دیگری در خدمت به منافع بیگانه بود.

شهادت مدرس

آیت‌الله سیدحسین مدرس از جمله علمای بزرگی بود که در طول حیات خویش دست به مبارزه‌ای پیگیر با استبداد و استعمار زد. از جمله پس از استبداد صغیر با گشایش مجلس شورای ملی مراجع نجف که مدرس را شخصیت صاحب صلاحیتی در امور مذهبی و سیاسی می‌دانستند، به ایشان مأموریت دادند تا به عنوان مجتهد طراز اول در جلسات مجلس شرکت کند و بر مصوبات

۱ - در زمان مظفرالدین شاه به موجب پیمانی، امتیاز بهره‌برداری از معادن نفت به مدت ۶۰ سال به ویلیام تاکس داری و اگذار شد. این قرارداد در سال ۱۳۴۰ پایان می‌پذیرفت. در سال ۱۳۱۰ انگلیسی‌ها ۳۳ میلیون را که در سالهای قبل به عنوان سهم ایران می‌پرداختند کاهش دادند تا زمینه برای لغو قرارداد و تجدید آن فراهم شود. رضاخان به نام حمایت از منافع ایران قرارداد را به صورت یک طرفه ملغی کرد. الغای این قرارداد جنبه فریبکارانه داشت و انگلستان در واقع می‌خواست از رضاخان یک قهرمان ملی بسازد، زیرا دو سال بعد قرارداد دیگری با انگلستان تنظیم شد که حق بهره‌برداری از منابع نفتی ایران تا ۶۰ سال دیگر (۱۳۷۲) به کمپانی انگلیسی سپرده شد و به این ترتیب عملاً مدت غارت نفت ایران توسط انگلیسی‌ها افزایش یافت.

کنفرانس ورسای و نتایج جنگ جهانی اول

پس از شکست دولتهای اتحاد مثلث و خاتمه جنگ جهانی اول، دولتهای اتفاق مثلث در سال ۱۹۱۹ م^۳ در قصر ورسای^۴ (حومه پاریس) گرد آمده، برای بستن پیمان صلح به مذاکره پرداختند. بدین ترتیب آنان موفق به ایجاد معاهده ورسای گشتند. این معاهده فقط منافع دولتهای پیروز را تأمین می‌کرد و به بسیاری از دولتها و ملت‌های دیگر ضرر و زیان وارد می‌ساخت، در نتیجه باعث نارضایتی آنان گردید. مهمترین نتایج جنگ جهانی اول عبارت بودند از:

- ۱- آلمان مجبور شد بسیاری از زمینها و جمعیت خود را از دست بدهد و غرامت سنگینی بپردازد.
- ۲- امپراتوریهای عثمانی و اتریش تجزیه شدند و تبدیل به کشورهای کوچکی گشتند. امپراتوری اتریش تبدیل به کشور کنونی اتریش شد و امپراتوری عثمانی تبدیل به کشور ترکیه فعلی گردید.

کودتای سپاه

انگلیسی‌ها برای اجرای سیاست استعماری نوین خود، در صدد برآمدند یک حکومت مرکزی در ایران بوجود آورند که از یک سو صد در صد دست نشانده و مطیع آنان باشد و از سوی دیگر بر همه ایران تسلط یابد. آنان ابتدا سید ضیاء‌الدین طباطبایی مدیر روزنامه رعد را در نظر گرفتند. اما برای اجرای مقاصدشان غیر از یک شخصیت سیاسی به یک فرد نظامی نیز نیاز داشتند. به این منظور آبرون ساید^۲ مأمور انگلستان در ایران به بررسی افسران قزاق ایرانی پرداخت و از آن میان رضاخان میرپنج را برگزید. رضاخان موافقت خود را برای همکاری با سید ضیاء‌الدین اعلام کرد. در سوم اسفند ۱۲۹۹ ه. ش قزاقها با همکاری انگلیسی‌ها از قزوین به تهران آمدند و با کودتایی سید ضیاء‌الدین طباطبایی را به قدرت رساندند و احمدشاه را وادار کردند تا برای او فرمان نخست‌وزیری صادر کند.

۳- برابر با سال ۱۲۹۸ ه. ش

۲- Iron Side

۴- Versailles

با آغاز جنگ میان اتریش و صربستان، دولتهای هم‌بیمان آنها نیز با یکدیگر وارد جنگ شدند. در حقیقت قتل ولیعهد اتریش بهانه شروع جنگ بود و علل جنگ جهانی اول را بایستی در رقابتها و اختلافات دولتهای بزرگ دانست.

با شروع جنگ در اروپا، آلمان با روسیه و فرانسه مشغول جنگ شد. در آسیا عثمانی با روسیه و انگلستان به نبرد پرداخت. ژاپن و ایالات متحده نیز علیه آلمان وارد جنگ شدند. جنگ جهانی اول تا سال ۱۹۱۸ بطول انجامید. در این جنگ که تقریباً در سراسر دنیا جریان داشت میلیونها نفر کشته شدند و تعداد بیشتری نیز زخمی و آواره گشتند. بسیاری از شهرها و کارخانه‌ها و جاده‌ها ویران شد. در ابتدای جنگ، پیروزی با دولتهای اتحاد مثلث بود اما سرانجام آنان شکست خوردند و دولتهای اتفاق مثلث پیروز شدند.

در جریان جنگ جهانی اول کشورما نیز عرصه جنگ شد. در جنوب ایران انگلستان نیروهای خود را پیاده نمود که با مقاومت سرسختانه مردم مواجه گردید.

وقوع انقلاب کمونیستی در روسیه

دولت روسیه که یکی از دولتهای شرکت‌کننده در جنگ جهانی اول بود بر اثر جنگ متحمل خسارات و تلفات بسیاری شد زیرا در نتیجه حملات سنگین ارتش آلمان بارها شکست خورد. این شکستها موجب آشفتگی داخلی و نارضایتی عمومی گردید و بارها مردم دست به شورش و طغیان زدند. در چنین اوضاع آشفته و بی‌سر و سامانی که همراه با ضعف دولت روسیه بود، شخصی بنام لنین^۱ که رهبری حزب کمونیست را بر عهده داشت توانست در سال ۱۹۱۷ م^۲ قدرت را بدست گیرد. او تا قبل از این زمان در سوئیس زندگی می‌کرد و چون به آلمانها قول داد که اگر در روسیه بقدرت برسد نفع آن کشور، روسیه را از جنگ خارج خواهد ساخت، به او کمک کردند تا به روسیه برگردد. در روسیه لنین و دوستانش توانستند با استفاده از یک فرصت مناسب قدرت را بدست گیرند و کلیه مخالفان خود را سرکوب نمایند. در طی این سرکوبها تزار روسیه نیز بقتل رسید. سرکوب مخالفان که همراه با جنگ‌های داخلی بود در حدود چهار سال بطول انجامید. پس از آن روسیه به شوروی تغییر نام داد.

۱ - Lenin

۲ - برابر با ۱۲۹۶ ه. ش.

تمامی خاک آفریقا را مستعمره خود ساخته بودند، دول دیگر اروپایی نیز مستعمراتی برای خویش می‌خواستند. مثلاً آلمان و ایتالیا ادعا داشتند که در آفریقا مستعمراتی داشته باشند.

۳- رقابتهای صنعتی و تجاری: در اوایل قرن بیستم میلادی برخی کشورهای اروپایی دارای فرآورده‌های صنعتی فراوانی بودند. چون این صنایع احتیاج به مواد اولیه و نیز بازار فروش برای تولیدات خود داشتند، دولتها برای بدست آوردن منابع مواد اولیه و بازار فروش محصولات با یکدیگر به رقابت می‌پرداختند. سرانجام بر اثر همین رقابت‌ها و اختلافات، دول بزرگ به جنگ با یکدیگر پرداختند.

صف‌آرایی دولتهای بزرگ علیه یکدیگر

بجز کشورهای انگلستان، فرانسه، روسیه، ایتالیا، آلمان، ژاپن و ایالات متحده، تعداد دیگری از کشورها اعم از کوچک و بزرگ نیز به رقابت و کشمکش با یکدیگر پرداختند. از مهمترین این کشورها می‌توان عثمانی، اتریش و صربستان را نام برد. این سه کشور نیز مانند دیگر کشورها برای کسب منافع بیشتر پای در عرصه رقابت‌ها گذاشته بودند. از آنجا که دولتهای رقیب همیشه در ترس و نگرانی از یکدیگر بسر می‌بردند بیشتر ثروت خود را صرف تهیه جنگ افزار می‌کردند. اما چون نمی‌توانستند تمام ثروت خود را در این راه خرج کنند لذا هر کشوری سعی می‌کرد تا از میان دیگر کشورها برای خود دوست و متحدی پیدا کند. این امر موجب شد تا سرانجام تمامی دولتهای رقیب به دو گروه تقسیم شوند:

گروه اول که اتحاد مثلث نام داشت شامل آلمان، اتریش و ایتالیا بود. که بعدها عثمانی نیز بدان ملحق شد. یک سال پس از آغاز جنگ ایتالیا از این گروه جدا شد و به گروه مخالف پیوست. گروه دوم اتفاق مثلث نام داشت و شامل انگلستان، روسیه و فرانسه می‌شد که بعدها با شروع جنگ، صربستان و ایالات متحده آمریکا و ایتالیا نیز به آنها ملحق شدند.

شعله‌ور شدن آتش جنگ جهانی اول

در سال ۱۹۱۴ م ولیعهد اتریش بدست یکی از جوانان کشور صربستان بقتل رسید. بدنبال این واقعه دولت اتریش که از قبل بدنبال بهانه‌ای برای جنگ با صربستان بود به خاک آن کشور حمله کرد.

جنگ جهانی اول

افزایش رقابت میان دول بزرگ در اواخر قرن نوزدهم

در اوایل قرن نوزدهم میلادی کشورهای انگلستان، فرانسه و روسیه برای کسب منافع در ایران به رقابت پرداختند. این سه کشور نه تنها در ایران، بلکه در دیگر نقاط جهان نیز با یکدیگر برای کسب قدرت اختلاف داشتند. در اواخر قرن نوزدهم بجز کشورهای انگلستان، فرانسه و روسیه، کشورهای آلمان،^۱ ایتالیا،^۲ ایالات متحده آمریکا^۳ و ژاپن^۴ و عثمانی نیز از جمله دول بزرگ بشمار می آمدند. تقریباً همه این کشورها با یکدیگر درگیر رقابت و اختلاف بودند. مهمترین علل رقابت و اختلافات دول بزرگ عبارت بودند از:

- ۱ - توسعه طلبی های ارضی: بعضی از دولتها بمنظور افزایش قدرت خود در صدد بودند به خاک همسایگان خویش دست اندازی نمایند. مثلاً امپراتوری اتریش در صدد بود قسمتی از خاک کشور صربستان را تصرف کند و ژاپن می خواست قسمتهایی از خاک کشور چین را تصاحب نماید. همچنین روسیه در نظر داشت بخشی از خاک عثمانی را اشغال کند.
- ۲ - رقابتهای مستعمراتی: چون بعضی از دولتهای اروپایی مانند انگلستان و فرانسه تقریباً

۱ - آلمان تا اواسط قرن نوزدهم بصورت یک کشور واحد و دارای دولت مرکزی نبود و سراسر خاک آن کشور مرکب از تعداد زیادی دولت کوچک بود. در اواسط قرن نوزدهم آلمان با تلاش و کوشش بیسمارک (Bismarck) سیاستمدار معروف آن کشور دارای وحدت و حکومت مرکزی شد. طولی نکشید که آلمان بصورت یک دولت صنعتی و قدرتمند درآمد و در ردیف دول بزرگ قرار گرفت.

۲ - ایتالیا تا اواسط قرن نوزدهم بصورت یک کشور واحد و دارای دولت مرکزی نبود بلکه در آن کشور چندین دولت جداگانه وجود داشت. در اواسط قرن نوزدهم با کوشش های گاریبالدی (Garibaldi) این کشور دارای وحدت و حکومت مرکزی شد.

۳ - ایالات متحده آمریکا پس از کسب استقلال در قرن هجدهم بسرعت بر قلمرو خود افزود و سپس در قرن نوزدهم در زمینه صنعت و کشاورزی پیشرفتهای بسیاری کرد و تا اواخر همان قرن بصورت یکی از دولتهای بزرگ درآمد.

۴ - ژاپن تا اواسط قرن نوزدهم کشوری غیر صنعتی بود و حکومت مرکزی و دستگاههای اداری آن قدرت چندانی نداشت. چون در این زمان ژاپنی ها با اروپائیان و صنایع آنان آشنا شدند، در صدد کسب صنعت برآمدند. به همین منظور در ابتدا به اصلاحات داخلی دست زدند و سپس در بسیاری از زمینه ها اقدام به فراگیری علوم و بکارگیری صنعت نمودند. بر اثر اینگونه اقدامات در مدت کوتاهی ژاپن تبدیل به یک کشور صنعتی شد و در ردیف دول بزرگ قرار گرفت و به رقابت با دیگر دولتها پرداخت.

سلطنت محمدشاه و ناصرالدین شاه

پادشاهی محمدشاه

در سال ۱۲۴۹ ه. ق. عباس میرزا ولیعهد فتحعلی شاه در گذشت و شاه قاجار به علت علاقه بسیاری که به او داشت، محمد میرزا پسر وی را ولیعهد خویش کرد. یک سال بعد فتحعلی شاه نیز در گذشت و محمد میرزا در سال ۱۲۵۰ ه. ق. به سلطنت رسید.

ناصرالدین شاه و صدارت امیرکبیر

پس از مرگ محمدشاه فرزندش ناصرالدین میرزا به سلطنت رسید. او حدود پنجاه سال سلطنت کرد و در این مدت طولانی به کشور و مردم ایران لطامات جبران‌ناپذیری وارد ساخت.

انقلاب مشروطیت

پادشاهی مظفرالدین شاه

پس از ناصرالدین شاه، فرزند ۴۵ ساله‌اش مظفرالدین شاه به پادشاهی رسید. وی در اواخر سلطنت خود عین‌الدوله را به صدارت برگزید. مظفرالدین شاه مردی علیل و بیمار بود و به این دلیل اداره امور کشور را عملاً به عین‌الدوله سپرد. عین‌الدوله مردی مستبد بود. خشونت‌های او و درباریان، مجموعه حوادث داخلی، اقدامات ظالمانه عمال دولتی و بعضی زمینه‌سازهای انگلیسی‌ها که در صدد نفوذ هرچه بیشتر در ایران بودند سبب شد که مردم علیه استبداد قیام کنند. نتیجه این قیام استقرار نظام مشروطه سلطنتی در ایران بود.

عهدنامه ترکمانچای

قرارداد ننگین گلستان به درستی مرزهای بین دو کشور را مشخص نمی‌کرد، به علاوه به علت وجود مراتع در سرحدات، احتشام ایلات و قبایل در سرگردانی بودند. در این زمان احساسات ضد روسی در ایران اوج گرفته بود و مردم و روحانیون آشکارا مخالفت خود را با قرارداد گلستان ابراز می‌کردند. عقد قرارداد گلستان به منزله لکه ننگی برای ملت ایران بود. در همین زمان خبر جنایات روسها در نواحی اشغالی و دادخواهی مردم آن مناطق از علما، سبب افزایش خشم مردم از روسها شد. روحانیون با مشاهده این وضع فتوای جهاد صادر کردند. با صدور حکم جهاد، عده‌ای از روحانیون به همراه عده زیادی از مردم عازم نواحی اشغالی شدند. در چنین شرایطی که زمینه مبارزه گسترده‌ای علیه روسیه فراهم شده بود، فتحعلی - شاه جنگ با روسها را آغاز کرد. در مراحل اولیه جنگ، قسمتهای زیادی از سرزمینهای اشغالی آزاد شد. شورش مردم مسلمان باکو و داغستان علیه روسها به هنگام پیشروی سپاهیان ایران یکی از عوامل پیروزیهای اولیه بود.

مهمترین جنگی که در دوره دوم جنگهای ایران و روسیه اتفاق افتاد جنگ گنجه بود. فتوای جهاد، روحیه سپاهیان را به شدت تقویت کرده بود و اگر ضعف فرماندهی، رقابت شاهزادگان قاجار و کمبود وسایل جنگی نبود، سپاه ایران در این جنگ پیروز می‌شد. متأسفانه در اثر وجود این ضعفها جنگ گنجه به زیان ایرانیان به پایان رسید. فتحعلی شاه پس از شکست از روسها تقاضای صلح کرد و تزار روسیه از پیشنهاد صلح استقبال نمود. در سال ۱۲۴۳ هـ. ق^۱ قرارداد ننگین دیگری میان ایران و روسیه منعقد شد که به معاهده ترکمانچای معروف است.

روابط ایران و روسیه

در میان سه کشور استعماری دنیای آن روز فقط روسیه با ایران مرز مشترک داشت. این کشور به دریای آزاد راه نداشت در نتیجه فرمانروایان روسیه تلاش بسیاری داشتند تا از طریق تسلط بر خلیج فارس به دریای آزاد راه یابند. همین سیاست و نیز دست یافتن به بازار ایران و تهدید هندوستان از طریق ایران برای فشار آوردن به انگلستان باعث شد تا روسها تمام تلاش خود را برای نفوذ در کشور ما به کار گیرند. آنان برای رسیدن به هدفهای خود منتظر بهانه‌ای بودند تا به ایران حمله کنند. این بهانه نیز پس از درگذشت هراکلیوس حاکم گرجستان و جانشینی فرزندش فراهم شد. گرگین خان، حاکم جدید گرجستان خود را تحت حمایت روسیه قرار داد و روسها نیز رسماً الحاق گرجستان به روسیه را اعلام کردند. عباس میرزا به قصد سرکوب گرگین خان عازم نواحی قفقاز شد و عملاً با روسها به جنگ پرداخت. اگرچه در جنگهای اولیه پیروزیهایی به دست آمد ولی بی‌کفایتی شاه، درباریان و فرماندهان سپاه باعث شد که روسها بتوانند بسیاری از شهرهای شمالی ایران را تصرف کنند و تا رود ارس پیش آیند و شاه ایران را مجبور به تسلیم در مقابل خواسته‌های خود کنند.

عهدنامه گلستان

پیش از این گفتیم ناپلئون با بستن معاهده تیلسیت به ایران خیانت کرد و در نتیجه ژنرال گاردان و دیگر مستشاران فرانسوی ایران را ترک کردند و انگلیسی‌ها جای آنان را گرفتند. به موجب عهدنامه ایران و انگلستان، انگلیسیها می‌بایست در جریان جنگ به ایران کمک کنند ولی چون آنان در این زمان مخفیانه با روسیه روابط دوستانه برقرار کرده بودند به دربار ایران فشار آوردند تا با روسیه صلح کند. در نتیجه فشار سپاهیان روسیه و عدم همراهی انگلیسی‌ها و بی‌کفایتی دربار ایران، به خصوص عدم ارسال کمک مالی از طرف فتحعلی شاه برای عباس میرزا سپاه وی شکست خورد و هیئت حاکمه ایران ناچار شد پیمان صلحی با روسیه در سال ۱۲۲۸ ه. ق در قریه گلستان منعقد کند که به عهدنامه گلستان معروف شد.

به موجب این عهدنامه علاوه بر گرجستان نواحی ساحلی دریای سیاه، باکو، دربند، شروان، قراباغ، شکی، گنجه، موغان، و قسمت علیای طالش ضمیمه خاک روسیه شد و روسها امتیازات زیادی از ایران گرفتند.

که می‌دانست به زودی سپاه آقامحمدخان فرا خواهند رسید، ناچار حوالی شیراز را ترک گفت و سرانجام به کرمان رفت و در این شهر سنگر گرفت.

آقامحمدخان در تعقیب رقیب عازم کرمان شد و این شهر را محاصره کرد. سرانجام در حالی که محاصره طولانی شده بود و سپاهیان آقامحمدخان خسته شده بودند و خان قاجار قصد بازگشت داشت، عده‌ای از داخل شهر به لطفعلی خان خیانت کردند و دروازه‌ها را گشودند. آقامحمدخان پس از غلبه بر شهر عده‌ی زیادی از مردم کرمان را کشت و وی سپس قلعه بزم را که لطفعلی خان بدان پناهنده شده بود تصرف کرد و با دست خود چشمان وی را کور کرد و سرانجام دستور قتل او را صادر نمود.

آقامحمدخان پس از غلبه بر مدعیان داخلی متوجه گرجستان شد تا امرای آن سامان را نیز مطیع خویش سازد. وی پس از بازگشت از نخستین لشکرکشی به آن مناطق، به سال ۱۲۱۰ ه. ق در تهران که آنجا را پایتخت خود قرار داده بود تاجگذاری کرد و رسماً سلسله قاجاریه را پایه‌گذاری نمود. آقا محمدخان پس از مدتی به قصد سرکوبی امرای گرجستان برای دومین بار عازم قفقاز شد. در یکی از شبها به دو تن از ملازمان خویش خشم گرفت و آنان را وعده مرگ داد. ملازمان که یقین داشتند کشته خواهند شد شبانه به چادر خان قاجار ریختند و او را کشتند.

پادشاهی فتحعلی شاه

پس از انتشار خبر قتل آقامحمدخان و پراکنده شدن سرداران و فرماندهان سپاه، باباخان، معروف به فتحعلی خان پسر حسینقلی خان جهانسوز برادرزاده و ولیعهد خان قاجار به کمک و راهنمایی حاج ابراهیم خان کلانتر به سرعت به تهران رفت و در سال ۱۲۱۲ ه. ق به تخت سلطنت نشست.

فتحعلی شاه که در آغاز با مدعیان متعددی از جمله عموی خویش^۲ مواجه بود، توانست مدعیان را از پیش پای خویش بردارد و سلطنت خود را استحکام بخشد. در سال ۱۲۱۵ هجری قمری شاه قاجار به صدراعظم خود، حاج ابراهیم خان کلانتر، بدگمان شد و او را کشت و میرزا شفیق مازندرانی را به جای او منصوب کرد. فتحعلی شاه، فرمانروایی بی‌تدبیر و بی‌کفایت بود و در مدت طولانی پادشاهی خویش اوضاع کشور را رو به پریشانی و نابسامانی و ضعف برد. در زمان پادشاهی او جنگهای ایران و روسیه اتفاق افتاد و شاه و درباریان که قادر به جلوگیری از تهاجمات همسایه شمالی نبودند، طی دو معاهده ننگین، قسمتهای زیادی از کشور ایران را به بیگانگان واگذار کردند.

۱ - برابر با ۱۱۷۶ ه. ش

۲ - علیقلی خان فرزند محمدحسن خان

تأسیس و استقرار سلسله قاجاریه

بادشاهی آقامحمدخان

قاجاریه یکی از طوایف تُرک بودند که پس از حمله مغول به ایران، به کشور ما وارد شدند و سرانجام در استرآباد (گرگان) سکنی گزیدند. در اوائل تأسیس سلسله زند رئیس ایل قاجار محمد حسن خان نام داشت که در طی جنگهای آن زمان بقتل رسید.

پس از قتل محمدحسن خان قاجار کریم خان زند تربیت دو تن از فرزندان او به نامهای آقامحمدخان و حسینقلی خان جهانسوز را که اسیر شده بودند به عهده گرفت و آنان را همراه خویش به شیراز برد. مدتی بعد حسینقلی خان از طرف کریم خان به حکومت دامغان منصوب شد، ولی در آنجا علیه خان زند شورش کرد و سرانجام به قتل رسید. پس از مرگ کریم خان، آقامحمدخان پسر دیگر محمد حسن خان قاجار، تلاش خویش را برای رسیدن به قدرت و سلطنت آغاز کرد. او که تازمان مرگ کریم خان در شیراز مانده بود، پس از شنیدن خیر مرگ خان زند از پایتخت زندیه فرار کرد و به سرعت به استرآباد مرکز ایل قاجار رفت. ابتدا برادران و دیگر خوانین محلی حاضر به اطاعت از او نبودند ولی وی در اندک مدتی برادران و مخالفان را مطیع خویش ساخت و هسته اولیه قدرت قاجاریه را در استرآباد پایه ریزی کرد و به تدریج دامنه نفوذ خود را توسعه بخشید.

آقامحمدخان پس از غلبه بر مازندران و گرگان در صدد مقابله با نسیر و مندترین رقبای خویش یعنی جانشینان کریم خان درآمد. لطفعلی خان زند، که مهمترین و شجاعترین فرمانروای زندیه به شمار می رفت، پس از مرگ پدر^۱ جانشین او شده بود. آقامحمدخان برای بسط سلطه خویش بر همه ایران لازم بود شیراز را تصرف کند و مهمترین رقیب خویش لطفعلی خان را مغلوب سازد، بنابراین به شیراز حمله برد. خان زند به مقابله پرداخت و با وجود قلت سپاهیان در یک حمله شبانه در خارج شیراز اردوی قاجاریه را به هم ریخت، اما چون قدرت ادامه مبارزه را نداشت قبل از طلوع سپیده به جانب شیراز عقب نشست. حاج ابراهیم خان کلانتر صدراعظم خیانتکار زندیه دروازه های شهر را به روی خان زند بست و او را به پایتخت راه نداد. لطفعلی خان

۱ - جعفرخان برادرزاده کریم خان

پس احترام نادر خراسان را همچنان در دست شاهرخ باقی گذاشت. دوران حکومت بیست ساله کریم خان تقریباً با آرامش سپری شد و تنها جنگ خارجی زمان او فتح بصره بود. علت لشکرکشی و فتح بصره این بود که چون والی بغداد با ایرانیان و زانسان ایرانی بدرفتاری می‌کرد و متعرض مرزهای ایران می‌شد، کریم خان از سلطان عثمانی خواست تا او را از ارتکاب به این اعمال باز دارد. اما چون سلطان عثمانی اقدامی در این باره بعمل نیاورد، کریم خان در صدد تصرف بصره برآمد. بصره و بغداد در آن زمان متعلق به دولت عثمانی بود. به همین منظور صادق خان برادر کریم خان به بصره حمله کرد و آن شهر را فتح نمود. یکی دیگر از علل فتح بصره رقابت تجاری این بندر با بندر بوشهر بود. زیرا عثمانیها توانسته بودند با کمک تجار اروپائی، تجارت بصره را رونق بخشند و تجارت بوشهر را از رونق بیندازند. پس از فتح بصره بار دیگر تجارت بوشهر فعال گردید. بندر بصره تا زمان مرگ کریم خان در تصرف ایران بود. پس از آن چون سپاهیان ایرانی بصره را ترک کردند، دولت عثمانی آن بندر را مجدداً اشغال و به تصرف خود در آورد. کریم خان در سال ۱۱۹۳ هـ. ق در شیراز در گذشت.

اوضاع فرهنگی و اجتماعی ایران در دوره زندیه

در دوره زندیه نیز، مانند دوره افشاریه هیچ تحول خاصی در فرهنگ و تمدن ایران صورت نگرفت زیرا قدرت خاندان زندیهچگاه بطور کامل بر ایران برقرار نشد و در هر گوشه کشور خوانین و رؤسا، ایلات و حکام ایالات به میل خود حکومت می‌کردند. در نتیجه تجارت کاهش بسیار یافت و آثار علمی و ادبی چندانی نیز بوجود نیامد. تنها در شهر شیراز پایتخت زندیه، کریم خان آثار معماری متعددی از خود بیادگار گذاشت.

روابط ایران با کشورهای اروپایی در زمان زندیه

در دوره زندیه روابط ایران با اروپا باز هم کمتر شد و حتی تجارت خارجی نیز کاهش یافت. از دلایل کاهش روابط خارجی ایران یکی کم اطلاعی کریم خان و خوانین زند از اوضاع جهان و ناآشنایی آنها با کشورهای اروپایی و دیگری اغتشاشات داخلی ایران پس از مرگ کریم خان بود.

زندیه

اوضاع ایران پس از نادر

هنگامی که شاه‌رخ نایبنا در مشهد به سلطنت رسید، در هر گوشه‌ای از کشور یکی از سرداران نادر به قدرت رسیده بودند. آنان برای کسب قدرت و قلمرو بیشتر، مدام با یکدیگر مشغول جنگ بودند. اما در اصفهان سه تن دیگر از سرداران نادر به نام‌های ابوالفتح خان، علیمردان خان و کریم خان زند با هم متحد شده بودند تا یکی از بازماندگان صفویان به نام شاه اسماعیل سوم را به سلطنت برسانند و سپس قدرت را میان خود تقسیم کنند.

بقدرت رسیدن کریم خان زند

از میان این سرداران، سرانجام کریم خان توانست پس از غلبه بر مدعیان دیگر به پادشاهی ایران برسد. کریم خان یکی از افراد طایفه زند از طوایف لر ساکن ملایر بود. طایفه زند در زمان نادر به خراسان کوچ داده شده بودند تا از مرزها نگهداری کنند. پس از قتل نادر، طایفه زند به سرپرستی کریم خان به ملایر بازگشتند. سپس کریم خان با سپاهیان به اصفهان رفت و به همکاری با ابوالفتح خان و علیمردان خان پرداخت.

اتحاد میان این سه تن چندان طول نکشید زیرا ابوالفتح خان بدست علیمردان خان کشته شد. در نتیجه کریم خان به جنگ علیمردان خان رفت و او را شکست داد. بدین ترتیب کریم خان دارای قدرت بسیار زیادی شد. اما در این هنگام شاه اسماعیل سوم به محمدحسن خان رئیس ایل قاجار پناه برد و این امر موجب جنگ میان کریم خان با وی شد. کریم خان و محمدحسن خان مدت‌ها با یکدیگر جنگیدند. سرانجام با شکست محمدحسن خان و قتل او بدست یکی از افراد ایل قاجار کلیه رقیبان کریم خان از میدان خارج شدند.

پادشاهی کریم خان زند

کریم خان پس از شکست دادن رقیبان بر تخت سلطنت نشست و سلسله زندیه را تأسیس نمود. کریم خان شیراز را پایتخت خود قرار داد و بجای عنوان پادشاه خود را وکیل‌الرعیاسا خواند. او چندان به تشریفات درباری علاقه‌ای نداشت و با مردم به مهربانی رفتار می‌کرد. او به

اوضاع اجتماعی و فرهنگی ایران در دوره افشاریه

در دوره افشاریه با وجود آنکه نادرشاه قدرت فراوانی داشت کشور بخوبی اداره نمی‌شد زیرا رؤسای ایلات که خان نامیده می‌شدند هم فرمانده لشکریان و هم حکام ایالات محسوب می‌شدند و اداره کشور ترتیب خاصی نداشت. این وضع موجب مختل شدن امور گشت و نادر نیز که بیشتر وقت خود را در جنگ می‌گذراند فرصت اصلاح کارها را بدست نیاورد در نتیجه تجارت کاهش یافت، بر مردم فشارهای فراوان مالیاتی وارد آمد و کشاورزی و صنعت بمانند گذشته دارای رونق نشدند. از دوره افشار آثار معماری بسیار اندکی بجا مانده است. همچنین در این دوره در زمینه علم و ادب پیشرفت و تحولی صورت نگرفت.

روابط ایران با کشورهای اروپایی در زمان افشاریه

در دوره افشاریه روابط ایران با اروپا کم شد. همانگونه که قبلاً نیز اشاره شد در ابتدای سلطنت نادر، پطر کبیر تزار روسیه قسمت‌هایی از شمال ایران را اشغال نمود. اما پس از چندی عقب‌نشینی کرد. تنها روابط تجاری ایران با انگلستان در دوره نادرشاه دارای اهمیت است. در این زمان انگلیسی‌ها در خلیج فارس به تجارت مشغول بودند. از عوامل کاهش روابط ایران با اروپا در زمان نادرشاه، مشغول بودن او به لشکرکشی‌های مداوم و سپس آشفستگی اوضاع ایران بود.

افشاریه

نادر یکی از افراد ایل افشار بود که در ابیورد واقع در شمال خراسان سکونت داشتند. وی از خانواده فقیری بود. در آغاز جوانی، نادر، به عنوان سرباز در خدمت حاکم ابیورد درآمد. او توانست بتدریج لیاقت و توانایی خود را نشان دهد بطوریکه حاکم ابیورد او را به دامادی خود پذیرفت. پس از مرگ وی، نادر به حکومت ابیورد رسید

پادشاهی نادر

پس از پیروزی بر دشمنان خارجی و آرام ساختن اوضاع داخلی کشور، نادر در سال ۱۱۴۸ هـ. ق بزرگان کشور را برای تشکیل شورایی در دشت مغان فراخواند. در شورای دشت مغان نادر اعلام کرد که وظایف خود را انجام داده و تصمیم به استراحت و کناره گیری از کارها را دارد. بزرگان کشور که می دانستند او مایل به سلطنت است به اتفاق آراء وی را به سلطنت پذیرفتند. بدین ترتیب شاه عباس سوم از سلطنت خلع گردید و سلسله افشار با پادشاهی نادر آغاز شد.

نادر ۱۲ سال پادشاهی کرد. او در این مدت دائماً به لشکر کشی به نواحی مختلف مشغول بود و توانست بارها گردنکشان داخلی را سرکوب سازد و بحرین، قندهار، خوارزم، بخارا و بسیاری از نواحی دیگر را فتح نماید. مهمترین فتح نادر، فتح هندوستان بود.

افشاریان پس از قتل نادر

پس از قتل نادر، سپاه بزرگ او از هم پاشید و سرداران سپاه او که هر کدام حاکم یکی از نواحی ایران بودند به محل حکومت خود بازگشتند و علم استقلال طلبی برافراشتند. در نتیجه اوضاع کشور سخت آشفته شد. در همین حال چون نادر جانشینی نداشت، اقوام و خویشان او نیز برای رسیدن به سلطنت به جنگ با هم پرداختند. بطوریکه در عرض یکسال سه نفر به سلطنت رسیدند. سرانجام جمعی از بزرگان کشور پسر رضاقلی میرزا به نام شاه رخ را که بدست دشمنانش ناپینا شده بود در مشهد بر تخت نشاندند. او اگر چه سالها حکومت کرد لیکن تنها خراسان را در اختیار داشت و بقیه نقاط ایران در دست حکام دیگر بود.

در دوره صفویه بسیاری از رشته‌های هنری رونق گرفت و هنرمندان بزرگی نیز پیدا شدند، این هنرمندان آثار بسیار زیبایی از خود به یادگار گذاشته‌اند.

علم و ادب

در دوره صفوی علما و نویسندگان بزرگی ظاهر شدند. آنان علاوه بر انجام خدمات اجتماعی، اداری و قضایی آثار متعددی در زمینه مسائل مذهبی از خود به یادگار گذاشتند. از جمله ملاحصدرا فیلسوف بزرگ مشرق زمین و علامه مجلسی عالم بزرگ اسلامی کتابهای متعددی تألیف کردند. کسانی چون شیخ بهایی نیز آثار علمی و مذهبی بسیاری بوجود آوردند. در زمینه تاریخ‌نویسی نیز مورخان مشهوری ظاهر شدند. اگر چه در دوره صفویه شعرای نسبتاً زیادی وجود داشتند اما بخاطر کم‌توجهی پادشاهان صفوی به شعر، شعر فارسی بیشتر در خارج از ایران چون هند و عثمانی رواج یافت. زیرا پادشاهان هند و عثمانی علاقه فراوانی به شعر و ادب فارسی داشتند. در نتیجه ادبیات فارسی در خارج از ایران رونق گرفت. متأسفانه چون در این دوره، نویسندگان کلمات سخت و پیچیده‌ای در نوشته‌های خود بکار می‌بردند، نثر فارسی رونق چندانی نیافت.

سکه‌های طلا

سکه‌های نقره

سکه مسین

▲ نمونه‌هایی از سکه‌های دوره صفویه

کشورها داد و ستد می‌کردند. تجارت خارجی ایران در آن زمان بیشتر با کشورهای چین و هند و کشورهای اروپایی چون انگلستان، هلند و فرانسه بود. این کشورها که بوسیله کمپانی‌های بزرگ با ایران تجارت می‌کردند با اعزام نمایندگان به ایران موفق به عقد قراردادهای تجاری شدند. مهم‌ترین صادرات ایران در زمان صفویه ابریشم، گلاب، قالی و خشکیار بود. در دوره صفویه سکه طلا را اشرفی و سکه نقره را عباسی می‌نامیدند و امور بانکداری را بازرگانان انجام می‌دادند.

کشاورزی و صنعت

با توجه به اهمیتی که کشاورزی داشت و نیز با توجه به اینکه بسیاری از کالاهای تجاری را محصولات کشاورزی تشکیل می‌دادند، کشاورزی و دامداری نیز رونق فراوان داشت و توجه خاصی نسبت به امور زراعی و آبیاری صورت گرفت. دامداری بیشتر توسط عشایر و کشاورزی بوسیله روستائیان انجام می‌شد. محصولات این دو گروه علاوه بر رفع نیازهای داخلی به خارج نیز صادر می‌گردید. آنان به دو صورت جنسی و نقدی به دولت مالیات می‌پرداختند. به مالیات جنسی در آن زمان رُسوم می‌گفتند.

در شهرهای بزرگ صنعت نیز رایج بود. در بازار این شهرها پارچه‌بافی، فلزکاری، اسلحه‌سازی و صنایع دستی توسط اصناف رواج داشت. آنان هر ساله بوسیله رئیس صنف خود، مالیات می‌پرداختند. به این مالیات‌ها که بصورت نقدی بود بُسَنیچِه می‌گفتند. از مهم‌ترین کارخانه‌های دوره صفوی کارخانه توپ‌سازی بود. استخراج معادن نیز در این دوره رونق داشت.

معماری، هنر و شهرسازی

دوره صفوی یکی از ادوار درخشان هنر و معماری اسلامی و ایرانی بشمار می‌آید. شهرهائی چون اصفهان، مشهد، قزوین، تبریز... دارای وسعت، جمعیت و عمارات فراوان بودند و خیابان‌سازی و نقشه‌کشی آنها دارای نظم خاصی بود. در بسیاری از شهرها بخصوص اصفهان مساجد، مدارس، کاروانسراها، پلها و حمام‌های متعددی بنا گردید که همه آنها از آثار مهم معماری بشمار می‌آیند. بناهای دوره صفوی علاوه بر عظمت و شکوه دارای کاشیکاری‌های بسیار زیبا و کم‌نظیری نیز می‌باشند.

دیگر در اختیار صدراعظم بود.

از آنجا که در دولت صفوی فرماندهان نظامی نقش بسیار مهمی داشتند، معمولاً مداخلات آنان در اداره کشور موجب تضعیف صدراعظم می‌گردید. فرماندهان نظامی از صدراعظم اطاعت نمی‌کردند بلکه از پادشاه دستور می‌گرفتند.

نیروی نظامی

بنیان نیروی نظامی صفویان بر جنگجویان طوایف قزلباش بود. این جنگجویان بسیار شجاع بودند و در شمشیرزنی مهارت فراوانی داشتند. رؤسای این طوایف که فرماندهان لشکرها بشمار می‌آمدند با پادشاه صفوی روابط نزدیک داشتند و در اداره امور دخالت فراوان می‌کردند. از آنجا که این نیروی نظامی متشکل از ایلات و عشایر بود جنبه دائمی نداشت و بیشتر در هنگام جنگ احضار می‌شدند. علاوه بر سلاحهای آتشین جدید مانند توپ و تفنگ در اختیار آنها نبود به همین دلیل پادشاهان صفوی بتدریج اقدام به تجهیز کردن ارتش به سلاحهای جدید نمودند. برای بکارگیری سلاحهای جدید نیروی منظم و دائمی تأسیس گردید که هم سلاحها را نگهداری کنند و هم طریقه کاربرد آنها فرا گرفته آموزش ببینند. این سپاه جدید شامل دسته‌هایی چون **تفنگچیان** و **توپچیان** بودند. در عین حال در تمام دوره صفویه نیروی نظامی قزلباش‌ها دارای اهمیت بسیار بود زیرا نفرات بسیار زیادی داشت. از آنجا که در اواخر دوره صفویه فرماندهان نظامی به جمع‌آوری مال و کسب قدرت و راحت‌طلبی پرداختند، بسیار ضعیف و ناتوان شدند بطوریکه نتوانستند در مقابل افغانها مقاومت کنند.

تجارت و پول

در دوره صفویه تجارت داخلی و خارجی ایران گسترش فراوانی یافت پادشاهان صفوی که مشوق تجارت بودند اقدامات گوناگونی برای رونق آن انجام دادند. از جمله اینکه راههای متعددی احداث نمودند و نظم و امنیت را در آنها برقرار ساختند. همچنین کاروانسراهای بسیار در مسیر این راهها بنا کردند تا مسافران و کاروانیان از آنها استفاده کنند. به این کاروانسراها رِبساط می‌گفتند. علاوه بر مقیاس‌های وزن، اندازه‌گیری و شکل و جنس سکه‌ها نیز یکسان و منظم شد. بدین ترتیب تجارت میان شهرهای بزرگ کشور مانند اصفهان، تبریز، شیراز و... رونق گرفت و در این شهرها بازارهای بزرگ ساخته شد. تجارت داخلی ایران در دوره صفوی مرتبط با تجارت خارجی بود. بدین معنی که بازرگانان کالاهای داخلی را به خارج صادر و با بازرگانان دیگر

فرهنگ و تمدن ایران در دوره صفوی

اهمیت فرهنگ و تمدن ایران در دوره صفوی

سلسله صفوی یکی از سلسله‌های مهم تاریخ ایران بشمار می‌آید. اهمیت این دوره به دو دلیل است:

- ۱- از نظر اوضاع داخلی، کشور ما پس از مدتها دارای وحدت ارضی، حکومت مرکزی و مذهب رسمی شد. در نتیجه حکومت و اداره کشور و نیز امور فرهنگی و اقتصادی آن منظم گردید.
 - ۲- از نظر اوضاع خارجی، در آن زمان در سطح جهان تحولات مهمی در جریان بود. این تحولات که در اروپا، آسیا و آمریکا جریان داشت، شامل تحولات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و... متعددی بود که بعدها شکل کنونی فرهنگ و تمدن را بوجود آورد. تحولاتی که در آن زمان در سطح جهان روی می‌داد کمابیش بر تاریخ کشور ما نیز تأثیر گذارد.
- از اینرو عصر صفوی یکی از ادوار پراهمیت تاریخ تمدن و فرهنگ اسلامی و ایرانی می‌باشد که تا چند قرن بعد نیز در تاریخ ایران مؤثر بوده است.

حکومت و اداره کشور

همانطور که خواندیم در دوره صفویه پس از مدتها، کشور ما دارای حکومت مرکزی قوی شد. در رأس این حکومت پادشاه صفوی قرار داشت. او با استبداد تمام بر کشور حکومت می‌کرد. به همین جهت چگونگی اداره کشور به او مربوط می‌شد و میزان قدرت حکومت مرکزی وابسته به قدرت و حاکمیت او بود. شاه اسماعیل، شاه تهماسب، و شاه عباس از پادشاهان قدرتمند صفوی بودند. هنگامیکه پادشاهان صفوی از میان افراد کم‌سن و سال، و یا بی‌اراده و بی‌لیاقت انتخاب می‌شدند، اداره امور بیشتر بدست درباریان می‌افتاد که رئیس نگهبانان و خزائن و تشریفات بودند. همین درباریان معمولاً در انتخاب ولیعهد نیز نقش داشتند و در کشمکش‌های قدرت دخالت می‌کردند.

بعد از پادشاه مقامی به نام صدر اعظم یا وزیر بزرگ قرار داشت که به او اعتمادالدوله نیز می‌گفتند. صدر اعظم رئیس ادارات مختلفه کشور بود ولی در مقابل پادشاه قدرتی نداشت و بیشتر طرف مشورت او قرار می‌گرفت. اداره امور ایالات و امور مالی و انتظامی و بعضی از امور

آمده بودند به ساختن توپ و تفنگ پرداخت. با استفاده از توپ، سپاه ایران جنگ با عثمانی را آغاز کرد. لازم به تذکر است که اروپائیان از برافروخته شدن آتش جنگ میان دو کشور مسلمان ایران و عثمانی خوشحال می‌گشتند. این دوره از جنگهای ایران و عثمانی بیست سال طول کشید و سرانجام با پیروزی ایرانیان به پایان رسید.

یکی از وقایع مهم زمان شاه عباس جنگ با استعمارگران پرتغالی است. پرتغالی‌ها که ابتدا به ظاهر برای تجارت به خلیج فارس آمده بودند پس از چندی با استفاده از کشتیهای جنگی خود به تصرف جزایر بحرین، هرمز و بندر گمبرون پرداختند. برای اخراج پرتغالی‌ها ابتدا سپاه ایران جزیره بحرین و بندر گمبرون را آزاد ساخت. از آن پس این بندر، بندر عباس نامیده شد. سپس ایرانیان به کمک نیروی دریایی انگلیس به هرمز حمله کردند و بطور کامل پرتغالی‌ها را شکست دادند. علت همکاری انگلیسی‌ها با ایران آن بود که چون خود از دول استعمارگر بودند اولاً در تجارت با پرتغالی‌ها رقابت داشتند ثانیاً دولت ایران آنان را تهدید کرده بود که اگر علیه پرتغالی‌ها وارد جنگ نشوند حق تجارت با ایران را نخواهند داشت.

دوره شاه عباس اوج قدرت صفویان است. او علاوه بر پیروزیهای خارجی، در داخل کشور نیز کارهای متعددی انجام داد. با اینحال او به خوشگذرانی نیز می‌پرداخت و بسیار سنگدل بود. وی در اواخر عمر به فرزندان و اطرافیان خود بدبین شد در نتیجه دستور داد بسیاری از بزرگان کشور و شاهزادگان صفوی، حتی فرزندش را کور کنند یا به قتل برسانند. گروهی از مردم نیز در این میان جان خود را از دست دادند. بر اثر اینگونه اعمال ناشایست اوضاع دولت نابسامان و احوال ملت پریشان شد. در نتیجه پس از مرگ شاه عباس بار دیگر بی‌نظمی در کشور رواج گرفت.

روابط ایران با کشورهای اروپائی در زمان صفویان

در دوره صفوی، ایران و کشورهای اروپائی با یکدیگر رابطه نزدیکی برقرار کردند و یکی از علل ایجاد این رابطه جنگ‌های عثمانی با ایران و دولت‌های اروپائی بود. دولت‌های اروپائی چون اسپانیا، مایل بودند با ایران علیه عثمانی متحد شوند به همین منظور سفیرانی از سوی شارلکن پادشاه اسپانیا به ایران آمدند. پس از چندی روابط ایران با اسپانیا کم‌شد زیرا دولت ایران پرتغالی‌ها را که مورد حمایت اسپانیا بودند از خلیج فارس بیرون کرد. پس از آن ایران بجای اسپانیا، با انگلستان روابط برقرار کرد. روابط ایران و انگلستان جنبه تجاری داشت. در اوائل دولت صفوی بازرگانان انگلیسی، کمپانی هند شرقی را برای تجارت با هند و درحقیقت غارت آن کشور تأسیس کرده بودند و از طریق این کمپانی با ایران نیز تجارت می‌کردند. در دوره صفوی ایران با فرانسه و هلند نیز روابط تجاری داشت. یکی از دلایل برقراری رابطه اروپائیان با ایران رقابت‌های تجاری، سیاسی و نظامی آنان با یکدیگر بود.

اما مقاومت و مبارزه مردم، عثمانی‌ها را وادار به عقب‌نشینی کرد. شاه اسماعیل نیز پس از چندی درگذشت. متأسفانه از آن پس جنگ میان ایران و عثمانی بصورت جنگ مذهبی بین مسلمانان درآمد و موجب ضعف آنها گردید.

شاه تهماسب

پس از شاه اسماعیل فرزندش تهماسب به سلطنت رسید. هنگامیکه او بر تخت نشست دولت صفوی در شرایط سختی بسر می‌برد زیرا اوضاع داخلی کشور آشفته بود و ازبکان و عثمانی‌ها نیز مجدداً حملات خود را آغاز کرده بودند. شاه تهماسب ابتدا اوضاع داخلی کشور را آرام ساخت و اداره آنرا منظم نمود. سپس به خراسان لشکر کشید و ازبکان را از آنجا بیرون راند و پس از آن با عثمانی وارد جنگ شد. جنگ میان ایران و عثمانی در زمان شاه تهماسب بسیار طولانی شد اما سرانجام دو طرف حاضر به صلح شدند. صلح میان ایران و عثمانی سالها پایدار بود و این امر موجب بهبود اوضاع داخلی کشور شد. شاه تهماسب ۵۴ سال سلطنت کرد. دوران سلطنت طولانی او موجب تثبیت و تحکیم دولت صفویان شد.

شاه عباس، مشهورترین پادشاه صفوی

سلسله صفوی را شاه اسماعیل تأسیس کرد، شاه تهماسب آنرا تثبیت نمود و شاه عباس قدرتمند ساخت. او پنجمین پادشاه صفوی است. هنگامیکه وی به پادشاهی رسید ازبکان، عثمانیان و پرتغالی‌ها قسمتهایی از مرزهای ایران را تصرف کرده بودند زیرا پس از شاه تهماسب اوضاع کشور بخاطر کشمکش میان جانشینان او دگرگون و نابسامان شده بود و راه برای سرکشی قزلباش‌ها و حمله عثمانیها و ازبکان به ایران باز شده بود.

سرانجام شاه عباس نوه شاه تهماسب موفق شد در میان کشمکش درباریان به کمک بعضی از سران قزلباش به سلطنت برسد. اما او برای برقراری نظم و افزایش قدرت خود بلافاصله به سرکوب قزلباش‌های سرکش پرداخت. به همین منظور وی نیروی جدیدی بوجود آورد که اگر چه از افراد قزلباش تشکیل می‌شد اما به جای وابستگی به قبایل خود به دولت صفوی وفادار بودند. با استفاده از این نیرو و سرکوب شدید مخالفان و رقیبان، شاه عباس پایه‌های قدرت خود را محکم ساخت و اداره امور را در دست گرفت.

پس از منظم ساختن اوضاع داخلی، شاه عباس با عثمانی‌ها صلح کرد و حتی قسمتهایی از غرب و شمال غرب ایران را به آنان واگذار کرد زیرا می‌خواست با خیال راحت به جنگ ازبکان برود. بدین ترتیب توانست شکست بسیار سختی بر آنها وارد سازد.

پس از سرکوب ازبکان، شاه عباس آماده جنگ با عثمانی شد. به همین منظور به کمک دو برادر انگلیسی به نامهای رابرت شرلی^۱ و آنتونی شرلی^۲ که برای بستن پیمان تجاری به ایران

صفویان

تشکیل دولت صفوی

با تشکیل دولت صفوی در اوایل قرن دهم ه. ق اوضاع کشور عوض شد. سلسله صفوی بوسیله شاه اسماعیل تأسیس گردید. او از نوادگان یکی از صفویان معروف به نام شیخ صفی‌الدین اردبیلی است.

قبل از تشکیل سلسله صفوی تعداد زیادی خانقاه در ایران وجود داشت که معروفترین آنها خانقاه شیخ صفی‌الدین در اردبیل بود. شیخ صفی طرفداران زیادی داشت که برای دیدنش به اردبیل می‌رفتند. پس از شیخ صفی فرزندانش در صدد برآمدند با استفاده از طرفداران خود به قدرت دست یابند. مهمترین طرفداران آنان هفت طایفه ترک به نام قزلباش‌ها بودند که مذهب شیعه داشتند. سرانجام در سال ۹۰۷ ه. ق شاه اسماعیل توانست با کمک آنها به سلطنت برسد.

ابتدای کار صفویان

در ابتدا شاه اسماعیل، شروانشاهان و آق‌قویونلوها را شکست داد و سرعت سراسر ایران و حتی قسمتی از عراق را تصرف کرد. سپس با رسمی کردن مذهب شیعه و سرکوب گردنکشان داخلی و دشمنان خارجی حکومتی مرکزی و قوی بوجود آورد و تبریز را به پایتختی انتخاب نمود.

علما و روحانیون شیعه چون تشکیل یک دولت مقتدر مرکزی را در ایران برای حفظ مذهب و مملکت مفید می‌دانستند، با آنکه با فساد و ظلمی که شاهان داشتند موافق نبودند بطور کلی از تأسیس سلسله صفوی راضی بودند زیرا قدرت این سلسله را سدی در برابر هجوم دشمنان خارجی و آشوب‌طلبی گردنکشان داخلی می‌دانستند.

چون اوضاع داخلی ایران منظم شد، سپاه ایران عازم جنگ با ازبکان گردید و آنان را بشدت شکست داد. با شکست ازبکان مرزهای ایران بار دیگر از طرف شمال شرقی به رود جیحون رسید و از طرف مشرق نیز با هند همسایه شد. در این زمان در هند پادشاهی به نام بایتر از نوادگان تیمور حکومت می‌کرد. از آنجا که وی فردی صلح‌طلب و هنردوست بود با دولت صفوی روابطی دوستانه برقرار نمود.

با تشکیل دولت شیعه مذهب صفوی و قدرتمند شدن آن، پادشاه عثمانی به نام سلطان سلیم که خود را فرمانروای همه مسلمانان می‌دانست به ایران حمله کرد. سپاهیان ایران نیز به مقابله شناختند و در محلی به نام چالدران با آنان بشدت جنگیدند. در جنگ چالدران با وجود فداکاریهای بسیار، ایرانیان شکست خوردند زیرا ارتش عثمانی دارای توپ و تفنگ و ارتش ایران فاقد این سلاح‌ها بود و از تیر و کمان و شمشیر استفاده می‌نمود. پس از شکست چالدران تبریز اشغال شد.

همه این تحولات، که در ابتدا با تأثیرپذیری اروپا از جهان اسلام آغاز شده بود و سپس اروپاییان آن را ادامه دادند، به یک تحول بزرگ در اروپا موسوم به رنسانس (Renaissance) منتهی شد. رنسانس به معنای تولد مجدد علم و دانش است. در طی رنسانس هنرمندان، نویسندگان و متفکران بسیاری در اروپا پیدا شدند و اروپا رفته رفته به سوی صنعتی شدن گام برداشت. متأسفانه اروپاییان که نمی‌توانستند میان کلیسا و دین واقعی، تفاوت بگذارند، روزه‌روز از دین و مذهب فاصله گرفتند و فساد اخلاقی در غرب رو به افزایش گذاشت.

اکتشافات جغرافیایی و پیدایش استعمار

در سال ۸۵۷ ه. ق/ ۱۴۵۳ م، ترکان عثمانی به امپراتوری روم شرقی حمله و پایتخت آن، شهر قسطنطنیه را فتح کردند. مورخان، فتح قسطنطنیه را، پایان دوره قرون وسطی و آغاز دوره قرون جدید می‌دانند. از خصوصیات قرون جدید رشد تجارت، و رشد صنعت و شهرنشینی است. همچنین علم و دانش پیشرفتهای زیادی نمود و اروپاییان بسیاری از نقاط جهان را مستعمره خود ساختند. به دنبال فتح قسطنطنیه به وسیله ترکان عثمانی، در تجارت اروپاییان با شرق، محدودیتهایی به وجود آمد و اروپاییان درصدد برآمدند با یافتن راه دریایی مشرق، برای تجارت ادویه و ابریشم به چین و هند بروند. قبل از آن، اروپاییان از راه خشکی به تجارت با شرق می‌پرداختند.

قبلاً اروپاییان از طریق کتابهای مسلمانان، به کرویّت زمین پی برده بودند و یکی از اروپاییان به نام کریستف کلمب (Christopher Columbus)، بر این اساس می‌گفت که اگر با کشتی به طرف غرب برویم به مشرق زمین می‌رسیم. وی به همین منظور در اقیانوس اطلس با کشتی به سمت غرب حرکت کرد و به طور اتفاقی به قاره آمریکا رسید؛ از آن پس، قاره‌های آسیا و افریقا و اروپا را که از روزگار قدیم برای همه مردم شناخته شده بود پُر قدیم و قاره آمریکا را پُر جدید نامیدند.

چند تن دیگر از اروپاییان به نامهای واسکودوگاما (Vasco de Gama) و آلبوکرک (Albuquerque)، با دور زدن افریقا و گذشتن از جنوب آن، خود را به اقیانوس هند رساندند. آنان به تجارت با هند، ایران، چین و جاهای دیگر مشغول شدند و بعدها با تصرف بسیاری از سرزمینهای آسیا و افریقا، آن سرزمینها را مستعمره خود ساختند.

مستعمره، سرزمینی است که بیگانگان بر آن مسلط شده‌اند و ثروتهای مادی و معنوی آن را به غارت می‌برند. بیگانگانی که به غارت ثروت مستعمرات می‌پرداختند، استعمارگر نامیده می‌شوند. بسیاری از ثروتهای مشرق زمین به وسیله استعمارگران مغرب زمین، به یغما رفت. (تاریخ، سال دوم)

سپاهیان مسیحی، چون شکل صلیب را بر سینه خود نقش می‌کردند، جنگهای آنان با مسلمانان را **جنگهای صلیبی** نامگذاری کرده‌اند. پس از فتوحات اولیه سپاهیان مسیحی، تعداد زیادی از شاهان و شوالیه‌های اروپایی به سوی فلسطین روانه شدند، اما یکی از سرداران معروف مسلمانان به نام **صلاح‌الدین ایوبی**، آنان را شکست داد و بیت‌المقدس را پس گرفت. در جنگهای صلیبی، بیش از هشت لشکر کشی و جنگ بزرگ انجام شد، اما سرانجام اروپاییان با شکست مواجه شدند.

جنگهای صلیبی اروپا را بیدار می‌کند

جنگهای صلیبی برای مسلمانان به جز ویرانی و کشتار نتیجه‌ای نداشت، اما برای اروپاییان با وجود شکستهای نظامی، فواید بسیار داشت، زیرا در فاصله این جنگها، اروپاییان با مسلمانان رفت و آمد و دادوستد داشتند و با یکدیگر در بسیاری از موارد، در صلح و دوستی به سر می‌بردند. در نتیجه، اروپاییان با مشاهده تمدن عالی و فرهنگ پیشرفته مسلمانان، متوجه عقب‌ماندگی خود شدند و درصدد برآمدند از دستاوردهای علمی و فکری مسلمانان استفاده کنند. به همین منظور، بسیاری از کتابهای مسلمانان در زمینه فلسفه، طب، نجوم، ریاضیات، جغرافیا، شیمی و امثال آن را به اروپا بردند و به زبانهای اروپایی ترجمه کردند. همچنین، بسیاری از چیزهایی را که مسلمانان خود به وجود آورده یا از ملل دیگر اخذ کرده بودند مانند داروها، وسایل نجومی، کاغذ و غیره به اروپا برده شد؛ بعلاوه بعضی از اروپاییان به مشرق زمین مسافرت کردند و در بازگشت به اروپا، مشاهدات خود را برای دیگران شرح دادند. از مشهورترین آنان **مارکوپولو (Marco Polo)** بود که به چین و هند و ایران مسافرت کرد. از سوی دیگر، در طی جنگهای صلیبی و پس از آن، روابط تجاری میان اروپا و کشورهای مسلمان برقرار شد. تاجران اروپایی با مسافرت دریایی به مشرق زمین، کالاهایی مانند ادویه و ابریشم به اروپا می‌بردند. با رشد تجارت بر ثروت تاجران اروپایی افزوده شد و زندگی بهتری به دست آوردند.

رنسانس در اروپا

شکست در جنگهای صلیبی، به اعتبار پاپ لطمه فراوان وارد ساخت. پس از آن نیز، پادشاهان اروپایی، با پاپ دچار اختلاف شدند و دیگر پاپ نتوانست آنان را تابع خود سازد؛ بدین ترتیب پادشاهانی در اروپا ظاهر شدند که آرزو داشتند بر قدرت و قلمرو خود بیفزایند. از سوی دیگر تاجران اروپایی، که به خاطر تجارت با مشرق زمین، بسیار ثروتمند شده و فئودالها را کنار گذاشته بودند، بتدریج جای فئودالها را گرفتند و تجارتخانه‌های بزرگ و صنایع قابل توجهی به وجود آوردند.

به سربازانی مبدل شوند که شوالیه (Chevalier) نامیده می‌شدند. کار شوالیه‌ها، شرکت در جنگها و خدمت به فئودالها بود. فئودالیسم یعنی آن نظام اجتماعی، که جامعه را براساس قدرت فئودالها شکل می‌داد، تنها در اروپا وجود داشته و در هیچ کجای دنیا مانند آن به وجود نیامده است. اقوام مهاجمی که با سقوط روم غربی، در اروپا ساکن شدند، اقوام متمدنی نبودند و برای علم و دانش و فرهنگ ارزشی قائل نبودند. کلیسا نیز علاقه‌ای به تحقیقات علمی و کشف و نوآوری نداشت.

مسلمانان به مرزهای اروپا می‌رسند

هنگامی که مسلمانان در زمان عمر، فتوحات بزرگ خود را آغاز کردند، مصر و شام در تصرف روم شرقی بود. آنان توانستند بسرعت مصر و شام را تصرف کنند و مرزهای جهان اسلام را تا آسیای صغیر گسترش دهند. پس از آن، مسلمانان در زمان بنی‌امیه با فتح سراسر شمال آفریقا، به اسپانیا وارد شدند. فرمانده مسلمانان به نام طارق، در سال ۹۲ هـ. ق برابر با ۷۱۱ میلادی بخش اعظم اسپانیا را تسخیر کرد. پس از طارق، مسلمانان اسپانیا را پشت سر گذاشتند و تا قلب فرانسه پیشروی نمودند. در سال ۱۱۴ هـ. ق/ ۷۳۲ م یکی از سرداران اروپایی جلو پیشروی مسلمانان را گرفت و از آن پس، مسلمانان از پیشروی در فرانسه منصرف شدند.

در دوره عباسیان، کشور بزرگی در اروپا تأسیس شد که به امپراتوری فرانک (France) مشهور بود. پادشاه فرانکها شارلمان (Charlemagne) نام داشت و همزمان با هارون الرشید زندگی می‌کرد. شارلمان قسمتهایی از اسپانیا را از دست مسلمانان گرفت. شارلمان اگرچه پادشاه قدرتمندی بود، اما از پاپ اطاعت می‌کرد.

جنگهای صلیبی

هنگامی که آلب ارسلان سلجوقی در جنگ ملازگرد، سپاهیان روم شرقی را شکست داد و ترکان مسلمان در آسیای صغیر پیشروی کردند، دولت روم شرقی از امپراتوری فرانک کمک خواست. امپراتوری فرانک این درخواست را پذیرفت و پاپ نیز فتواداد که بایستی بیت المقدس را که محل زندگی عیسی (ع) بوده است، از دست مسلمانان گرفت. بیش از همه، شوالیه‌ها از لشکرکشی به فلسطین پشتیبانی می‌کردند، زیرا تعدادشان زیاد شده بود و به خاطر بیکاری به راهزنی مشغول بودند. بدین ترتیب سپاه بزرگی تشکیل شد و به سوی شرق به حرکت درآمد. اینان در مسیر خود بسیاری از شهرهای اروپا را غارت کردند؛ سپس به آسیا وارد شدند و غارت کنان، خود را به فلسطین رساندند. آنان پس از فتح بیت المقدس، تعداد زیادی از مسلمانان را کشتند.

تحولات اروپا در دوره قرون وسطی

پایان قرون قدیم و شروع قرون وسطی در اروپا

در سال گذشته خواندیم که چگونه امپراتوری روم، به دو امپراتوری روم شرقی و غربی تقسیم شد. پس از چندی، روم غربی بر اثر هجوم اقوام وحشی منقرض گردید و تا مدت‌ها اروپا، عرصه تاخت و تاز این اقوام بود و در آنجا دولتی وجود نداشت. با سقوط روم غربی، دوره‌ای در تاریخ اروپا آغاز شد که به قرون وسطی معروف شده است. علت این نامگذاری آن است که این دوره، بین دو دوره قدیم و جدید تاریخ اروپا قرار دارد. از خصوصیات دوره قرون وسطی، حاکمیت کلیسا و فئودالها (زمین‌داران بزرگ) بر اروپا و عدم توجه به علم و دانش است.

کلیسا و فئودالیسم، حاکمان قرون وسطی

حاکمیت کلیسا بر اروپا بر اثر گسترش مسیحیت در اروپا به وجود آمد. بتدریج در طی چند قرن، مسیحیت تمامی اروپا از جمله اقوام مهاجم به اروپا را دربرگرفت. کلیسا مرکز مذهبی مسیحیان است و در آن زمان، دو کلیسای اصلی در اروپا وجود داشت، که تمامی کلیساهای اروپا تابع آنان بودند؛ یکی کلیسای ارتدوکس (Orthodox) در قسطنطنیه پایتخت روم شرقی، و دیگری کلیسای کاتولیک (Catholic) در شهر رم، پایتخت روم غربی. در روم غربی، کلیسا دارای قدرت فراوان بود، زیرا هجوم اقوام وحشی و نابودی دولتها، رهبر کلیسای کاتولیک را که پاپ (Pap) نامیده می‌شد، بسیار قدرتمند ساخت. به طوری که پادشاهانی که در اروپا بر سر کار می‌آمدند، در مقابل پاپ قدرت چندانی نداشتند.

فئودالها (Feudal) صاحبان املاک بسیار بزرگ بودند. آنان در اصل، رؤسای اقوام مهاجم به شمار می‌آمدند که با تصاحب زمینهای بزرگ، با سربازان خود در آنجا ساکن می‌شدند. کشاورزانی که بر روی این زمینها زندگی می‌کردند، ملک ارباب به حساب می‌آمدند و حق نداشتند محل سکونت خود را تغییر دهند. فئودالها در ملک خود، دارای قدرت بسیار بودند و پادشاهان اروپایی، که قدرتی نداشتند، نمی‌توانستند در آنجا دخالت نمایند. فئودالها برای آنکه املاکشان بزرگ باقی بماند و قدرتشان حفظ شود، تمامی املاک خود را به پسر بزرگشان به ارث می‌دادند و بقیه فرزندان خود را از ارث محروم می‌کردند. بدین ترتیب سایر پسران مجبور می‌شدند

اگرچه بسیاری از تلاشهای معماران و هنرمندان ایرانی، برای ساختن کاخها و دربارها صرف شده است، اما جلوه اصلی و جایگاه حقیقی هنر اسلامی ایرانی را در معماری مساجد، مدرسه‌ها، کاروانسراها، ساختن جلد کتابها، صنایع فلزی، سفالسازی، کاشیکاری، خطاطی، قالببافی، نقاشی، شیشه‌سازی و نظایر آن می‌توان مشاهده کرد.

ریاضیات: پیشرفتهای مسلمین در زمینه ریاضیات، بسیار چشمگیر بوده است. ریاضیدانان مسلمان کشور ما، در این رشته موفق به ابتکارات فراوانی شدند. **خوارزمی** دانشمند برجسته ریاضی، دانش جبر را به وجود آورد و ریاضیات را بیش از پیش ترقی داد. **حکیم عمر خیام** نیز مانند خوارزمی ریاضیدانی بزرگ بود و در هندسه مهارت فراوان داشت.

تقویم و نجوم: تقویم یکی از وسایل ضروری زندگی است. مبدأ تقویم مسلمانان، هجرت پیامبر گرامی اسلام است و ما مسلمانان دارای تقویمهای هجری قمری و هجری شمسی هستیم. نوشتن تقویم، مستلزم محاسبه حرکت سیارات و توجه به موقعیت ماه و خورشید است. این محاسبات که نجوم نامیده می‌شود، به وسیله دانشمندان بزرگ اسلامی به خوبی انجام می‌گرفت. **ابوریحان بیرونی**، **خواجه نصیرالدین توسی**، **حکیم عمر خیام** از جمله منجمان بزرگ ایران به شمار می‌آیند.

برای پیشرفت مطالعات نجومی، رصدخانه‌هایی در مراغه به وسیله **خواجه نصیرالدین توسی** و در سمرقند به وسیله **الزبیک** ساخته شد. همچنین منجمان مسلمان وسایل نجومی بسیاری ساختند.

فیزیک و شیمی: برای شناخت خواص اجسام، دانشمندان مسلمان تلاشهای بسیاری کرده و در این کار پیشرفتهای زیادی نمودند. **فیزیکدانانی** چون **ابن‌هشیم**، **عبدالرحمان خازنی** و **جزری**، علاوه بر پیشرفتهای علمی، در ساختن دستگاههای جدید نیز موفقیتهایی داشته‌اند. در زمینه شیمی، دانشمندانی چون **جابر بن حیان** و **محمدبن زکریای رازی** توانستند خدمات بزرگی انجام دهند. **جابر بن حیان** بسیاری از مواد شیمیایی را شناسایی و یا تولید و **محمدبن زکریای رازی** برای اولین بار الکل را کشف کرد.

طب: دین اسلام بر پاکیزگی تأکید بسیار دارد و به رعایت بهداشت فردی و جمعی اهمیت بسیار می‌دهد. در آن زمان یکی از وظایف محسوب در شهرها، نظارت بر پاکیزگی بازار و دکانهای نانوايي و فروشندگان مواد غذایی بود.

پزشکان بزرگ مسلمان، چون **زهرای**، **ابن سینا**، **ابن قیس** و **محمدبن زکریای رازی**، در معالجه بیماران مهارت بسیار داشتند. آنان کتابهای بسیاری در مورد پزشکی و داروشناسی و جلوگیری از بیماریها تألیف کرده‌اند. ایرانیان در شهرهای بزرگ، بیمارستانهایی ساخته بودند که در آنجا به معالجه بیماران می‌پرداختند.

کشورهای ایران، مصر، هند، روم و یونان دارای فرهنگ و تمدن بسیار قدیمی بودند و دانشمندان آنان در رشته‌های مختلف علوم، پیشرفتهای زیادی کرده بودند، اما در این کشورها فراگیری علم و دانش، و حتی آموختن خواندن و نوشتن برای همه میسر نبود. این امر خود مانع گسترش و پیشرفت علم و دانش می‌شد. هنگامی که علوم و دانشهای این ملتها به دست مسلمانان رسید، و با آنان به اسلام ایمان آوردند، گسترش و پیشرفت علم بسیار سریع گردید، زیرا، از نظر اسلام همه مردم از هر نژاد و طبقه حق داشتند به فراگیری علوم بپردازند. مسلمانان نیز به فراگیری علوم و به‌کارگیری آنها برای خدمت به مردم همت گماشتند. همچنین مسلمانان گسترش دادن علوم و با افزودن بر آنها را، یک وظیفه دینی می‌دانستند. به همین دلیل با کسب دانشهای مفید دیگران و ترکیب کردن آن، با ایمان اسلامی خود تمدن جدیدی به وجود آوردند که تمدن اسلامی نام داشت. این تمدن اگرچه از بسیاری از تمدنها و فرهنگها استفاده کرده بود، اما به دلیل اینکه کاملاً و پیشرفته‌تر بود، با همه آنها تفاوت داشت.

ادبیات: آموختن ادبیات، مقدمه آموختن سایر علوم به شمار می‌آید. هر فردی که می‌خواست درس بخواند، ابتدا به مکتبخانه می‌رفت. در مکتبخانه قرائت قرآن و خواندن و نوشتن، آموزش داده می‌شد. تحصیلات بالاتر در مدارس انجام می‌گرفت. در شهرهای بزرگ جهان اسلام، مدارس فراوانی وجود داشت. این مدرسه‌ها در کنار مسجد و کتابخانه ساخته شده بود. سامانیان، آل بویه و اسماعیلیان، کتابخانه‌های بزرگ تأسیس کرده بودند که دانشمندان، در آنها به مطالعه می‌پرداختند. در زمینه شعر، داستان، دستور زبان، لغتنامه و امثال آن، دانشمندان بزرگی در میان مسلمانان پیدا شدند که بسیاری از آنان شهرت جهانی دارند.

علوم اسلامی: بعضی از رشته‌های علوم مانند فلسفه، منطق، فقه و نظایر آن را علوم اسلامی نامیده‌اند، زیرا این علوم بیشتر در مورد مسائل دینی است. دانشمندان بزرگی مانند فارابی، ابن سینا، غزالی، شیخ صدوق و دیگران از نام‌آوران این علوم به شمار می‌آیند. **تاریخ و جغرافیا:** مسلمانان به اطلاع از تاریخ اقوام و ملل، و نیز آشنایی با سرزمینهای دور و نزدیک، علاقه فراوان داشتند. آنان با مطالعه احوال مردم در روزگاران گذشته و با خیر شدن از زندگی مردم کشورهای اطراف خود، موفق شدند بر دانش خویش بیفزایند. مورخان مانند طبری، مسعودی، یعقوبی، ابن آئیر و ابن خلدون کتابهای بزرگی در زمینه تاریخ از خود به یادگار گذاشته‌اند. جغرافیدانانی چون یاقوت حموی، استخری، ابن بطوطه، مقدسی و حمدالله مستوفی آثار با ارزشی به فرهنگ و تمدن اسلامی عرضه نمودند.

معماری و هنر: به واسطه ایمان اسلامی و روح لطیف و ذوق سرشار هنرمندان مسلمان ایرانی و با الهام از مفاهیم معنوی و ارزشهای اسلامی، هنر و معماری باشکوهی به وجود آمد، که پس از گذشت قرن‌ها همچنان گیرایی و زیبایی خود را حفظ کرده است.

منابع آب معمولاً رود، چشمه، چاه و یا قنات بود. با توجه به کم‌آبی کشور ما، روستاییان برای تهیه آب زحمات فراوانی متحمل می‌شدند. با این حال، آنان کشاورزی پررونقی را به وجود آورده بودند. هر ده، یک کدخدا داشت که تنظیم امور ده، یا ارتباط با حاکم شهر به عهده او بود؛ در عین حال روستا تابع شهر به شمار می‌آمد.

چون اصل اقتصاد کشور یعنی کشاورزی در روستا قرار داشت و روستاییان اکثریت مردم را تشکیل می‌دادند، روستا محل حفظ استقلال و فرهنگ و سنن کشور به شمار می‌آمد؛ چنانکه بسیاری از دانشمندان و وزیران و علمای بزرگ، از روستاها برخاستند. تهاجمات بی‌درپی اقوام و دست به‌دست شدن حکومت، از آنجا که بیشتر در شهرها صورت می‌گرفت، روستاها را به بهترین سنگر حفظ موجودیت مردم ایران و دوام حیات آنان تبدیل کرد.

زمینداری: از آنجا که کشاورزی و روستانشینی اساس جامعه ایرانی بود، زمین اهمیت بسیار داشت. زمینهای کشاورزی چند نوع بودند؛ یکی زمین خسرده مالکی، که صاحب آن کشاورزی بود که بر روی زمین کار می‌کرد. دیگری زمین بزرگ مالکی بود، که صاحب آن با شرکت کشاورزان زمین را کشت می‌کرد؛ نوع دیگری از زمین به نام خالصه وجود داشت که املاک خصوصی سلطان به شمار می‌آمد. سلطان، این زمینها را از راههای گوناگون به دست می‌آورد. بعضی از املاک، ملک دیوانی نامیده می‌شدند. زمینهای دیوانی متعلق به دولت بود که دولت آنها را به سرداران لشکر واگذار می‌نمود. در این صورت به این زمینها اقطاع می‌گفتند. از دوره مغول به بعد، به جای اقطاع، کلمه تیول رایج شد. یکی دیگر از انواع زمینها، زمین وقفی بود که افراد نیکوکار، آن را برای امور خیریه اختصاص می‌دادند.

فرهنگ و تمدن اسلام و ایران

تأکید اسلام بر تحصیل علم و دانش

قرآن کتاب آسمانی ما و نیز پیامبر بزرگوار اسلام، مکرراً بر تحصیل علم و دانش تأکید کرده‌اند. رسول خدا بارها مسلمانان را به فراگیری علوم تشویق می‌کردند و می‌فرمودند: «به دنبال علم بروید حتی اگر در چین باشد». مسلمانان نیز به پیروی از دستورات قرآن و پیامبر، از صدر اسلام برای آموختن علوم مختلف سعی و کوشش فراوان داشته‌اند.

هنگامی که مسلمانان، کشورهای متعددی چون ایران و مصر را فتح کردند و با کشورهای هند و روم و یونان همسایه شدند، علومی را که نزد مردم این کشورها بود بسرعت فرا گرفتند.

شهر قرار داشت، زندگی می‌کرد. این قلعه آرگ نامیده می‌شد. حاکم، وظیفه داشت مالیات مردم شهر را جمع‌آوری کند و به مستوفی تحویل دهد. به علاوه، او نماینده سلطان و مسوول نظم شهر بود. در دوره مغول، به حاکم شهنه می‌گفتند. حاکم به وسیله صاحب شرطه، نظم شهر را تأمین می‌کرد. زیر دست صاحب شرطه، تعداد زیادی پاسبان به نام شرطه خدمت می‌کردند.

گرداگرد هر شهر دیوار بزرگی کشیده شده بود. دیوار شهر را حصار می‌نامیدند و در نقاط مختلف آن، برجهایی می‌ساختند که سربازان در آنها قرار می‌گرفتند. شهر به وسیله چندین دروازه، به بیرون راه می‌یافت و شرطه‌ها در هر دروازه به نگهبانی می‌پرداختند. با فرارسیدن شب، دروازه‌های شهر را می‌بستند. هنگام هجوم دشمنان نیز دروازه‌های شهر بسته می‌شد و سربازان از بالای برجا و دیوار، به دفاع از شهر می‌پرداختند. برای آنکه دشمنان نتوانند به دیوار شهر نزدیک شوند، گرداگرد دیوار را خندقی حفر می‌کردند و در مواقع جنگ آن را پر از آب می‌نمودند.

هر شهر دارای یک مسجد جامع بود. مسجد جامع معمولاً در مرکز شهر قرار داشت و نماز جمعه و یا مراسم بزرگ مذهبی، در آنجا برگزار می‌شد. مسجد جامع، از دیگر مساجد شهر بزرگتر و زیباتر بود.

هر شهر به محله‌های متعدد تقسیم می‌شد. محله‌های شهر، ممکن بود بر اساس طوایف مردم، دین، مذهب و یا شغل افراد به وجود آمده باشد. هر محله یک گدخدا یا ریش سفید داشت. بازار، مرکز فعالیتهای اقتصادی شهر بود و معمولاً در مرکز شهر قرار داشت. در اطراف بازار، کاروانسراهایی وجود داشت که مسافران یا کاروانها به آن وارد می‌شدند. کسبه بزرگ، که بازرگان نامیده می‌شدند در بازار مستقر بودند و با شهرهای دیگر تجارت می‌کردند. هر دسته از کسبه، یک صنف خاص را تشکیل می‌دادند و هر صنف دارای یک رئیس بود؛ مانند صنف بزاز، صنف خیاط و

اداره بازار شهر، رعایت بهداشت، جلوگیری از منکرات، نظارت بر اوزان و مقیاسها و نرخها همه بر عهده دیوان مخصوصی به نام دیوان حسبه بود که رئیس آن را مُحْتَسِب می‌نامیدند. در شهرها تعداد زیادی صنعتگر نیز وجود داشت. آنان نیز دارای صنف و بازار مخصوص به خود بودند؛ مانند صنف مسگران، نمدالان و غیره. صنعتگران، علاوه بر تهیه وسایل مورد نیاز شهرنشینان، وسایل مورد نیاز روستاییان را نیز فراهم می‌ساختند.

روستا، اساسی جامعه ایرانی

اساس جامعه ایرانی روستا بود و بیشتر جمعیت ایران، در روستاها زندگی می‌کردند. کار روستاییان کشاورزی و دامداری بود. جمعیت هر روستا بستگی به میزان زمین و آب آن داشت.

دیوان، محل اداره کشور

دیوان، به معنای اداره و دفتر است. کسی که در دیوان کار می‌کرد، به او *کاتبهٔ یما دَیبر* می‌گفتند. کارهای کشوری، در دیوان حل و فصل می‌شد. برای هر یک از امور کشوری، یک دیوان مخصوص وجود داشت.

دیوان رسایل: این دیوان توسط نویسندگان زبردست اداره می‌شد، و وظیفه آن، نوشتن احکام و دستورات و نیز تهیه نامه‌هایی بود، که برای فرمانروایان خارجی و نظیر آنها فرستاده می‌شد. هنگامی که نامه‌ای از یک فرمانروای بیگانه می‌رسید، به وسیله این دیوان خوانده می‌شد و جواب آن تهیه می‌گردید.

دیوان برید: دیوان برید وظیفه داشت وسایل و مأموران لازم برای رسانیدن فرمانها و نامه‌ها را به مقصد، فراهم سازد. به همین منظور، در جاده‌ها محله‌هایی به نام چاپارخانه تأسیس کرده بودند، که در آن، اسب و آذوقه نگهداری می‌شد. قاصد یا پیک، برای آنکه نامه یا خیر سریع به مقصد برسد، با سرعت حرکت می‌نمود و در هر چاپارخانه‌ای، اسب خود را عوض می‌کرد و آذوقه می‌گرفت.

دیوان عَرَض: وظیفه این دیوان، اداره امور لشکر بود. رئیس این دیوان عارض نامیده می‌شد. او وظیفه داشت آذوقه، لباس و وسایل سربازان را فراهم کند. از مهمترین کارهای او، تأمین اسلحه، و آگاهی از شماره لشکریان بود. عارض وظیفه داشت در مواقع معینی اوضاع لشکر را به اطلاع شاه برساند.

دیوان استیفا: وظیفه این دیوان، جمع‌آوری مالیات و به طور کلی اداره درآمدها و مخارج بود. رئیس این دیوان، *مُستوفی* نام داشت. معمولاً مالیات در پایان فصل برداشت محصول، از مردم گرفته می‌شد. دریافت مالیات به دو صورت جنسی و نقدی بود. پول، یا به صورت سکه طلا بود که به آن *دینار* می‌گفتند و یا به صورت سکه نقره بود که *درهم* نامیده می‌شد. در دوره مغول برای مدت کوتاهی اسکناسی به نام *چاؤ* رایج گردید.

دیوان مظالم: وظیفه دیوان مظالم، رسیدگی به شکایات و قضاوت بود. رئیس این دیوان، *قاضی القضاات* نامیده می‌شد که زیر دست او *قاضی* قرار داشت. در هر شهری یک قاضی مشغول به کار بود.

شهر، مرکز حکومت

هر شهر دارای یک حاکم بود که به او *والی* نیز می‌گفتند. حاکم در قلعه بزرگی که در مرکز

اوضاع اجتماعی، اقتصادی و اداری ایران بعد از اسلام

خلیفه، حاکم جهان اسلام

از هنگام ورود اسلام به ایران تا خلافت مأمون، خلفا بزرگترین مقام سیاسی و دینی حاکم در سراسر جهان اسلام و ایران بودند. از آنجا که خلفای اموی و عباسی با ظلم و ستم، غاصبانه به حکومت رسیده بودند، خلافت آنان با مخالفت شیعیان روبه‌رو گردید. با گرایش روزافزون ایرانیان به تشیع، و بخصوص با شدت گرفتن ظلم و ستم بنی‌امیه و بنی‌عباس بر ایرانیان، قیامهای فراوانی علیه خلفا صورت گرفت. هنگامی که سلسله طاهریان تأسیس شد، خلفا، دیگر به طور کامل بر ایران تسلط نداشتند و بسیار ضعیف شده و تنها یک مقام تشریفاتی به شمار می‌آمدند. طولی نکشید که تسلط خلفا به طور کامل از ایران حذف گردید.

سلطان، حاکم کشور

سلاطینی که در ایران بعد از اسلام بر سر کار آمدند، در اصل امیرانی بودند که بر قدرت خود افزودند. با ضعیف شدن خلفا و استقلال‌طلبی امیران، آنان در امور حکومت خود استقلال فراوان به دست آوردند. سلاطین برای خود، کاخهای باشکوه ساختند و برای دربارهای خویش، تشریفات بسیار به وجود آوردند، به طوری که میان سلطان و مردم، مقامی به نام **حاجب** یا **پرده‌دار** قرار داشت. حاجب، کلیه امور دربار را اداره می‌کرد. هرگاه پادشاهی خوشگذران و بی‌اراده بر تخت می‌نشست، حاجب قدرت فراوان به دست می‌آورد. حاجبان مورد اعتماد سلطان بودند و او کلیه کارهای خود را به دست آنان می‌سپرد. به خاطر اهمیتی که اداره لشکر داشت، سلطان شخصاً لشکریان را اداره می‌کرد.

وزیر بزرگ، اداره‌کننده کشور

امور کشوری، در دست وزیر قرار داشت. وزیر را سلطان تعیین می‌کرد. معمولاً وزیران از میان افراد کاردان، با تجربه و دانشمند انتخاب می‌شدند. گاهی وزیران بزرگ به قدری قدرتمند می‌شدند که سلطان را ضعیف و کم‌اهمیت می‌ساختند. خوشگذرانی سلاطین و ظلم و ستمی که بر مردم روا می‌داشتند، باعث می‌شد که هرگاه که وزیران بزرگ قدرت می‌گرفتند، اوضاع اداری کشور منظم‌تر شود. وزیر به وسیله دیوان، امور کشور را اداره می‌کرد.

چادر نشین ترکمن به شمار می‌آمدند.

قراقویونلو، به معنای صاحبان گوسفند سیاه است. اینان در ابتدا در شمال دریاچه وان، در شرق ترکیه امروزی سکونت داشتند. قراقویونلوها از اوایل دولت تیموریان در شمال غربی ایران، مستقر شدند و پس از تیموریان شروع به توسعه قلمرو خود کردند. یکی از پادشاهان معروف قراقویونلو، جهانشاه نام داشت که مسجد کبود تبریز از یادگارهای اوست. قراقویونلوها مذهب شیعه داشتند. دشمن اصلی قراقویونلوها، ترکمانان آق قویونلو بودند. سرانجام قراقویونلوها، به دست آق قویونلوها از بین رفتند.

آق قویونلو، به معنای صاحبان گوسفند سفید است که در جنوب دریاچه وان سکونت داشتند. بنیانگذار دولت آق قویونلو، شخصی به نام اوزون حسن بود. او چندین بار با سلطان عثمانی جنگید، اما شکست خورد. آخرین پادشاهان آق قویونلو سلطان مراد و آلوند بیک نام داشتند که هر دو اینها را شاه اسماعیل صفوی طی چندین جنگ شکست داد و سلسله آنان را منقرض ساخت.

لشکر کشیهای تیمور

تیمور، پس از آنکه موقعیت خود را محکم ساخت و سمرقند را پایتخت خویش قرار داد، شروع به حمله به کشورهای اطراف نمود. او در نظر داشت تمامی کشورها را فتح کند، و به همین منظور، تمام عمر خود را در جنگ گذراند.

تیمور، ابتدا به خوارزم لشکر کشید و پس از فتح آنجا، به مغولستان حمله برد؛ سپس چون اوضاع ایران را آشفته دید، به ایران حمله ور شد؛ در این لشکر کشیها، او عده زیادی را کشت و حکام محلی رامطیع خود ساخت، اما به علت ظلم و ستم فراوان و کشتار بسیار، بلافاصله مردم دست به قیام می‌زدند؛ به همین جهت، وی دوباره دست به حمله می‌زد.

تیمور سه بار به ایران یورش آورد. یورش اول در حدود سه سال، یورش دوم در حدود پنج سال، و یورش سوم در حدود هفت سال طول کشید. در طی این یورشها، سراسر ایران و کشورهای اطراف، به خاک و خون کشیده و بسیاری از آبادیها به ویرانه تبدیل شد.

تیمور یکبار نیز به هندوستان لشکر کشید. مدتی بعد از لشکر کشی تیمور به هند، یکی از نوادگان او به نام پاپر، به هند رفت و سلسله گورکانی را در هند تأسیس کرد.

تیمور به آسیای صغیر نیز لشکر کشی کرد. در آن هنگام آسیای صغیر در دست پاپزیده سلطان عثمانی قرار داشت. سلسله عثمانی به وسیله شخصی از ترکان به نام عثمان به وجود آمده بود. او دولت عثمانی را پس از انقراض سلجوقیان روم تأسیس کرد و جانشینانش توانستند پس از فتح تمامی آسیای صغیر، به توسعه فتوحات خود در اروپا نیز ادامه دهند. پایزید در جنگ با تیمور، شکست خورد و اسیر شد. پس از تیمور، عثمانیها توانستند بار دیگر فتوحات خود را ادامه دهند.

تیمور در اواخر عمر، به روسیه نیز لشکر کشید و تصمیم داشت چین را هم تصرف کند، لیکن اجل به او مهلت نداد و با مرگ خود جهانی را آسوده ساخت.

ازبکان، قراقویونلوها و آق قویونلوها، جانشینان تیموریان

در زمان جانشینان تیمور، اگر چه جنگهایی صورت گرفت، اما به نسبت جنگهای قبل از آن، بسیار کم اهمیت بود، زیرا تیموریان، بیش از جنگ به علم و هنر علاقمند بودند. در نتیجه تا حدودی از دشمنان خود غافل شدند. از جمله دشمنان تیموریان، دولت ازبکان بود. این دولت، به وسیله نوادگان چنگیزخان در ماوراءالنهر تشکیل شده بود. ازبکان بارها به فرماندهی پادشاه خود به نام شیبیک خان، به خراسان حمله نمودند و سرانجام سلسله تیموریان را منقرض ساختند.

با انقراض تیموریان، قدرتمندان محلی، فرصت بیشتری برای کشورگشایی به دست آوردند. از جمله اینها دو طایفه قراقویونلوها و آق قویونلوها بودند که هر دو از طوایف

تشکیل دولت شیعی سربداران

در اواخر حکومت ایلخانان، در پی گرفتن مالیاتهای سنگین و فشارهای بی‌شمار، ظلم و ستم بر مردم افزایش یافت. ایلخانان این ستمها را به وسیله سربازان خود، و گروهی از عوامل مزدور داخلی انجام می‌دادند. در مقابل این تعدّیات، یکی از روحانیون مبارز شیعه به نام شیخ خلیفه، به هدایت مردم و قیام علیه ظالمان پرداخت. سخنان شیخ خلیفه، بیش از همه، در میان مردم خراسان و طبرستان، که تعداد شیعیان در آن مناطق بسیار زیاد بود، مورد قبول واقع شد. حاکمان مغول، که از قیام مردم وحشت داشتند، شبانه شیخ خلیفه را در مسجد سبزوار به دار آویختند و سپس مدعی شدند که وی خود را بر دار زده است. پس از شیخ خلیفه، شاگرد او شیخ حسن چووری راه استاد خود را ادامه داد، اما مغولان او را دستگیر و زندانی ساختند.

پس از مرگ ابوسعید، هنگامی که تعدادی از سربازان مغول، برای غارت و خوشگذرانی به روستای باشتین در نزدیکی سبزوار رفتند، مردم قیام کردند و آنان را به قتل رساندند و اعلام کردند: «سربه دار می‌دهیم و تن به ذلت نمی‌دهیم». به همین جهت، قیام آنان و دولتی که تأسیس کردند به سربداران معروف شد.

در رأس قیام کنندگان، دو برادر به نامهای عبدالرزاق و وجیه‌الدین مسعود قرار داشتند. آنان در هر جا سربازان و مزدوران مغول را به چنگ آوردند، کشتند و در خراسان دولت سربداران را تأسیس کردند. وجیه‌الدین مسعود، توانست شیخ حسن را از زندان نجات دهد و قلمرو سربداران را توسعه بخشد. جانشینان وجیه‌الدین مسعود، با حکومتهایی که می‌خواستند به خراسان حمله کنند، بارها جنگیدند.

با این همه، عمر دولت سربداران چندان طولانی نبود، زیرا طولی نکشید که سربداران، از داخل دچار اختلاف شدند و همین امر، آنان را ضعیف ساخت. از سوی دیگر، جنگهای مداوم با دشمنان خارجی، به ایشان فرصت نداد که قدرت و موقعیت خود را تحکیم بخشند. دولت سربداران سرانجام با حمله تیمور، از بین رفت.

ابتدای کار تیمور

هنگامی که چنگیزخان، متصرفات خود را میان فرزندانش تقسیم نمود، آسیای مرکزی و ماوراءالنهر را به جغتای داد. قلمرو نوادگان جغتای نیز، مانند قلمرو ایلخانان در ایران، دچار آشفتگی و جنگ میان فرماندهان مغول بود. از جمله این سرداران شخصی به نام تیمور بود، که ادعا داشت از نسل چنگیز است. وی فرماندهی دلیر و مکار، و در عین حال سنگدل و بیرحم بود و برای رسیدن به قدرت، و افزودن بر قلمرو خود، از هیچ جنایتی روی گردان نبود. تیمور در ابتدا برای آنکه متحدی داشته باشد، خواهر فرمانروای ماوراءالنهر را به زنی گرفت؛ سپس بتدریج توانست تمامی آسیای مرکزی و ماوراءالنهر را تصرف کند.

پایان دولت ایلخانان

پس از غازان خان، دولت ایلخانان ضعیف شد، زیرا در دولت ایلخانان، سرداران مغول قدرت بسیار داشتند و انتخاب ایلخانان، با نظر آنان صورت می‌گرفت. مداخله سرداران مغول در اداره کشور باعث بی‌نظمی بسیار می‌شد؛ بخصوص که آنان با وزیران ایرانی به دلیل آنکه مانع از خودسریهایشان می‌شدند مخالف بودند؛ به همین جهت تعدادی از این وزیران به دست مغولان به قتل رسیدند. وزیران ایرانی به خاطر خودسریهای سرداران مغول بتدریج ضعیف شدند و کشور، دچار ناآرامی شد. آخرین ایلخان مغول به نام ابوسعید نیز جوانی بی‌تجربه، ظالم و خوشگذران بود که خود باعث اختلال بیشتر امور شد. ابوسعید فرزندی نداشت و عمر چندانی نکرد و هنگامی که مُرد، قلمرو او میان سرداران مغول و حکام ولایات تجزیه شد و دولت ایلخانان در نیمه اول قرن هشتم، منقرض شد.

حمله مغولان، وسلطه آنان بر ایران، نتوانست روح استقلال‌طلبی و اسلام‌خواهی و علم‌دوستی را در ایران از میان ببرد و با وجود صدمات جانی و مالی بسیار، ایرانیان همچنان به حیات خود ادامه دادند. در این دوره، علما و شعرا و نویسندگان بسیاری به وجود آمدند. سعدی شاعر معروف ایرانی در عصر مغول زندگی می‌کرد.

ایران در زمان تیموریان

قدرت یافتن حکومت‌های محلی پس از ایلخانان

پس از آنکه ابوسعید آخرین ایلخان مغول درگذشت، سرداران مغول در مورد اینکه چه کسی پس از او ایلخان باشد به توافق نرسیدند؛ در نتیجه به جنگ با یکدیگر مشغول شدند و هر یک در گوشه‌ای از ایران عَلم استقلال برافراشتند.

بدین ترتیب در گوشه و کنار ایران حکومت‌های محلی پدید آمدند.

این دولت‌های کوچک، مدام با یکدیگر در حال جنگ بودند و نواحی مختلف ایران هر روز به وسیله آنان دست به دست می‌شد. بدین ترتیب سرزمینهای آباد، لگدکوب سم‌ستوران، و جان مردم طعمه شمشیرهای برآن می‌شد.

خان مغول نمی‌شد. حمله به ایران به عهده هولاکوخان نوه چنگیز واگذار شد. این حمله حدود سی سال پس از حمله اولیه مغولان آغاز شد. هولاکوخان با سپاه بسیار بزرگی به کشور مایوروش آورد. در اثر حمله‌های او، قلعه الموت و قلعه‌های دیگر، به تصرف مغول درآمد و اسماعیلیان سقوط کردند؛ سپس هولاکوخان به بغداد حمله کرد و پس از فتح آن شهر، آخرین خلیفه عباسی را به قتل رساند. بدین ترتیب، سلسله عباسیان در سال ۶۵۶ هجری منقرض شد. سپاهیان هولاکوخان، به هر جا که وارد می‌شدند با قتل و غارت، آنجا را فتح می‌کردند. در نتیجه بسیاری از شهرها ویران شد و تنها شهرهایی که تسلیم شدند، از کشتار و ویرانی نجات یافتند.

تأسیس دولت ایلخانان مغول در ایران

هلاکو، پس از فتح ایران، مراغه را پایتخت خود قرار داد و سلسله‌ای تأسیس کرد که به ایلخانان معروف شده است.

هولاکو و جانشینانش هنگامی که تصمیم گرفتند در ایران باقی بمانند، پی بردند که دیگر با نیروی شمشیر نمی‌توانند حکومت کنند و باید به عمران و آبادی پردازند؛ به همین جهت، آنان نیز برای خود وزیران ایرانی انتخاب، و مأموران ایرانی را به اداره کشور و جمع‌آوری مالیات منصوب کردند.

فرهنگ و تمدن مردم مسلمان ایران بسیار بالاتر از مغولان بود؛ در نتیجه آنان تحت تأثیر فرهنگ و تمدن ایرانی قرار گرفتند و بسیاری از عادات زشت، و وحشیگریهای گذشته را فراموش کردند. وزیران بزرگی چون خواجه نصیرالدین توسی، عظاملک جوینی، شمس‌الدین محمد جوینی و خواجه رشیدالدین فضل‌الله خدمات بزرگی در این دوره به مردم ایران انجام دادند.

خواجه رشیدالدین فضل‌الله، وزیر یکی از ایلخانان معروف، به نام غازان خان بود. در زمان او، اداره کشور بسیار منظم شد و از ظلم و تعدی حکام مغول جلوگیری به عمل آمد. در زمان غازان خان، تمامی مغولهای ساکن ایران، که از مدتها قبل بتدریج به اسلام متمایل شده بودند، مسلمان شدند.

حمله مغولها به ایران

بازرگانیانی که چنگیزخان به ایران فرستاده بود، به یکی از شهرهای مرزی به نام اُترار وارد شدند. حاکم شهر اترار، بازرگانان را دستگیر ساخت و به سلطان محمد خوارزمشاه اظهار داشت که آنان برای جاسوسی آمده‌اند. سلطان محمد نیز که خیر حمله و حشتناک چنگیزخان به چین را شنیده بود، سخنان او را پذیرفت. حاکم اترار دستور قتل بازرگانان را صادر و اموال آنان را تصاحب کرد.

هنگامی که خبر این واقعه به گوش چنگیزخان رسید، از سلطان محمد خواست حاکم اترار را به او تحویل دهد، اما چون حاکم اترار از اقوام ترکان خاتون بود، سلطان از این کار خودداری نمود؛ در نتیجه چنگیزخان بهانه لازم را برای لشکرکشی به ایران به دست آورد و در سال ۶۱۶ هجری به ایران حمله کرد.

وقتی سلطان محمد از حمله سپاهیان چنگیزخان مطلع شد، پا به فرار گذاشت و به جزیره آبسکون (در دریای خزر) رفت و در همان جا درگذشت. مغولان، که دیگر کسی در مقابل آنان قرار نداشت، بسرعت دهها شهر ایران را با وجود مقاومت دلیرانه مردم تصرف کردند. آنها شهرها را ویران ساختند و صدها هزار نفر را به قتل رساندند و هرچه می‌توانستند غارت نمودند. آنان سرزمینهای سرسبز را به بیابان تبدیل نمودند و حتی حیوانات را نیز از بین بردند. حمله مغول وحشیانه‌ترین و زاینبارترین حمله‌ها به ایران بوده است.

از کسانی که در مقابل مغولان ایستادگی کرد، سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه پسر سلطان محمد بود. او در چندین جنگ مغولان را شکست داد، اما سرانجام از چنگیزخان شکست خورد و به هندوستان فرار کرد. چندی بعد چنگیزخان به مغولستان بازگشت و با مرگ خود، جهانی را آسوده ساخت. پس از آن، جلال‌الدین دوباره به ایران برگشت و با سپاهیان مغول به جنگ مشغول شد، اما سرانجام به دست فردی ناشناس کشته شد و با مرگ او سلسله خوارزمشاهیان به پایان رسید.

لشکرکشی هلاکوخان به ایران

چنگیزخان چهار پسر به نامهای جوجی، شولوی، اکتای و جغتای داشت. او در اواخر عمر، متصرفات خود را که از چین تا اروپا گسترده بود، میان چهار فرزند خویش تقسیم کرد. فرزندان چنگیزخان، پس از مرگ او تصمیم گرفتند بار دیگر به ایران حمله کنند، زیرا مردم مسلمان ایران، سلطه مغولان را که مردمی وحشی و بی‌دین بودند، نمی‌پذیرفتند و پی در پی علیه سپاهیان مغول قیام می‌کردند. به علاوه، اسماعیلیان که در قلعه‌های کوهستانی خود زندگی می‌کردند، حاضر به تسلیم در برابر مغولان نبودند. خلیفه بغداد نیز حاضر به اطاعت از

دولت خوارزمشاهیان چگونه دولتی بود؟

کشور گشایهای تکش را فرزندش سلطان محمد خوارزمشاه ادامه داد، اما این دولت وسیع، دارای بنیانهای محکم و استواری نبود، زیرا خوارزمشاهیان بر دولتهای محلی مانند اتابکان تسلط نداشتند؛ این دولتهای محلی، از شاه خوارزم که پایتخت او شهر **گرگانج** در خوارزم بود چندان اطاعت نمی کردند. از سوی دیگر سلطان محمد خوارزمشاه و خلیفه عباسی با یکدیگر دشمن بودند. به علاوه، در پایتخت **ترکان خاتون**، مادر سلطان محمد در امور مداخله می کرد و باعث اختلال در کارها می شد. این گونه اقدامات، باعث نارضایتی مردم شده بود. در همین حال سلطان محمد با کشتارهای وسیع و خراب کردن دیوارهای شهرها، مردم را سرکوب نمود. سلطان محمد که پادشاهی مغرور بود، در اواخر سلطنت خود با قراختاییان به جنگ پرداخت و با شکست دادن آنان، دولت قراختاییان را منقرض کرد. تصرف کشور قراختاییان و انقراض دولت آنان، یکی از بزرگترین اشتباهات سلطان محمد بود، زیرا ایران را با مغولستان که دارای مردم سنگدل و بیرحمی بود همسایه ساخت.

چنگیزخان و مغولان

مغولستان سرزمینی است در شمال کشور چین و جنوب سیبری با آب و هوای سرد و خشک. در این سرزمین، اقوام بیابانگردی به نام **مغول** زندگی می کردند که بویی از تمدن نبرده بودند و بیشتر اوقات خود را به قتل و غارت یکدیگر و یا هجوم به سرزمینهای آباد شمال چین می گذراندند. در زمان سلطان محمد خوارزمشاه، شخصی به نام **تموچین**، که ریاست یکی از قبایل مغول را داشت، توانست با کشتار و سرکوب بقیه قبایل مغول، تمامی مغولستان را تصرف کند. او پس از این فتوحات، خود را **چنگیزخان** نامید.

چنگیزخان شخص بسیار ستمگری بود و تمامی دشمنان خود را با سنگدلی بسیار نابود می ساخت؛ به علاوه چون او تصمیم داشت به کشورهای اطراف حمله کند و با قتل و کشتار به غارت ثروتهای مردم آن سرزمینها پردازد، مغولها او را بهترین پادشاه برای خود می دانستند و دستورات او را که **یاسا** (قانون) نامیده می شد، دقیقاً اجرا می کردند.

چنگیزخان در ابتدا به چین حمله کرد و با کشتار ساکنان شهرها و غارت اموال آنان، و نیز خراب ساختن آبادیهای بسیار، شمال آن کشور را فتح کرد؛ سپس بازرگانانی را برای تجارت به ایران فرستاد.

آسیای صغیر را به تصرف ترکان مسلمان در آورد و اروپاییان را نگران ساخت. جانشین آل ب ارسلان، پسرش سلطان مَلِکْشاه بود. او مشهورترین سلطان سلجوقی است، زیرا علاوه بر سرزمینهای وسیعی که به او رسیده بود، خود نیز شام و قسمت‌های دیگری از آسیای صغیر را فتح کرد. بدین ترتیب دولت بزرگی به وجود آمد که از شرق تا چین و از غرب تا دریای مدیترانه گسترده شده بود. پایتخت ملکشاه، شهر اصفهان بود و چنین دولت بزرگی بعد از اسلام تا آن زمان تأسیس نشده بود.

اسماعیلیان، فرمانروایان کوهستانها

در دوره سلجوقی، شیعیان اسماعیلی در ایران طرفدارانی به دست آوردند. اسماعیلیان معتقد به امامت اسماعیل فرزند امام جعفر صادق (ع) می‌باشند. رهبری اسماعیلیان را در زمان سلجوقیان، شخصی به نام حسن صباح به عهده داشت. او شخصی زیرک بود. حسن صباح مُبَلَّغانی به نواحی مختلف فرستاد و توانست طرفدارانی به دست آورد. همچنین او قلعه‌های کوهستانی بزرگ مانند اَلْمُوت در نزدیکی فزوین را تصاحب کرد و مرکز فعالیت خود ساخت. پیروان حسن صباح، همانند او در بسیاری از کوهستانهای ایران قلعه‌های مستحکم بنا کردند. حسن صباح با سلجوقیان مخالف بود و با آنان مبارزه می‌کرد. او به همین منظور تعدادی از پیروان خود را به قتل مخالفان خویش مأمور می‌ساخت. از جمله کسانی که به دست آنان به قتل رسید خواجه نظام الملک بود.

اسماعیلیان با این گونه اقدامات، در دل همگان وحشت ایجاد کردند و سلجوقیان نیز هر قدر تلاش نمودند، موفق به سرکوب آنان نشدند. سرانجام با حمله مغول به ایران و فتح قلعه اَلْمُوت، اسماعیلیان سرکوب شدند.

خوارزمشاهیان و مغولان

سرزمین خوارزم و منصب خوارزمشاهی

سرزمین خوارزم در شمال ماوراءالنهر و در کنار دریاچه خوارزم یا آرال کنونی قرار دارد. خوارزم به علت آنکه در قسمت پائین دو رود سیحون و جیحون قرار دارد، از روزگاران کهن دارای کشاورزی پررونق و جمعیت فراوان بوده است. بعدها تجارت نیز در آن سرزمین رونق گرفت. با فتح ماوراءالنهر به وسیله مسلمانان، چون خوارزم یک ایالت مرزی به شمار می‌آمد، بر اهمیت آن افزوده شد. به جهت اهمیت خوارزم، حکامی که از سوی سلجوقیان برای آنجا تعیین می‌شدند دارای اختیارات فراوان بودند و به ایشان لقب خوارزمشاه یعنی شاه خوارزم می‌دادند. در زمان سلطان سنجر، شخصی به نام اَتَشِزْ مُقام خوارزمشاهی داشت. او با طغیان علیه سلطان سنجر، خوارزم را مستقل نمود؛ سپس نوه او به نام تَکِش، به نواحی مختلف لشکر کشید و دولت خوارزمشاهیان را از شرق تا غرب ایران گسترش داد.

حمله‌های بعدی او به هندوستان گردید. از جمله بتخانه‌هایی که سلطان محمود در هندوستان فتح کرد، معبد سوَمَنات نام داشت.

دربار سلطان محمود، مرکز تجمع بسیاری از شاعران بوده است، زیرا وی به شاعران جوایز بسیاری می‌داد. فردوسی توسی که شاهنامه را به نظم در آورده است، در همین دوره زندگی می‌کرد.

نابسامانی داخلی و تهاجم خارجی، غزنویان را ضعیف می‌سازد

پس از سلطان محمود، بر سر جانشینی او اختلاف افتاد و نه تنها شاهزادگان، بلکه بزرگان دربار نیز با یکدیگر به منازعه پرداختند. طی این منازعات، مسعود پسر سلطان محمود، توانست مخالفان خود را شکست دهد و بر تخت سلطنت بنشیند. سلطان مسعود، کاردانی پدر خود را نداشت و حتی دستور داد یکی از وزیران معروف دولت غزنوی به نام حسنگ وزیر را به اتهام مخالفت با حکومتش به قتل رسانند. پس از این گونه اقدامات، سلطان مسعود به لشکر کشیهای متعدد به نواحی مختلف ایران و کسب فتوحات در هند مشغول شد و از مرزهای شمالی قلمرو غزنویان، یعنی ماوراءالنهر غفلت نمود؛ در نتیجه ترکان سلجوقی به خراسان وارد شدند و پس از چندی با درهم شکستن سپاه سلطان مسعود، او را فراری دادند. پس از این شکست دولت غزنویان تا مدتها به صورت یک دولت کوچک محلی در غزنین به حیات خود ادامه داد؛ بدون آنکه اهمیت و اقتداری داشته باشد.

سلجوقیان بزرگترین سلسله ترک نژاد را در ایران تأسیس می‌کنند

بنیانگذار سلسله سلجوقیان، طغرل نام دارد. چون جد طغرل سلجوق نام داشت، سلسله‌ای که او تأسیس نمود سلجوقیان نامیده شده است. سلجوقیان، از دشتهای آسیای مرکزی، در جستجوی چراگاه برای دامهای خود، بتدریج به ماوراءالنهر و خراسان وارد شدند و هنگامی که سلطان مسعود غزنوی درصدد بیرون راندن آنان برآمد، طغرل توانست در جنگ دَندانقان در سال ۴۳۰ هجری او را شکست دهد. طغرل پس از پیروزی بر غزنویان، بقایای دولت آل زیار را برانداخت. سپس به نواحی مرکزی و غربی ایران رفت و حکومتهای شاهزادگان آل بویه را منقرض نمود و قلمرو خود را تا شام گسترش داد. از این زمان، خلیفه بغداد نیز طغرل را تأیید کرد. طغرل نیز به خلیفه احترام می‌گذاشت.

پس از طغرل، برادرزاده اش به نام اَلْبُ ارُسلان به سلطنت رسید. او فتوحات سلجوقیان را ادامه داد. از جمله به روم شرقی لشکر کشید و در جنگ ملازگرد، شکست سختی بر سپاهیان مسیحی روم شرقی وارد آورد و امپراتور روم را اسیر کرد. فتح ملازگرد قسمتهای بزرگی از

تشکیل دولتهای ترک در ایران

منشأ ترکان و جگونگی ورود آنان به ایران

ترکان مجموعه قبایلی بودند که ابتدا در نواحی شرقی و دوردست آسیای مرکزی زندگی می‌کردند. وجه مشترک این قبایل، زبان ترکی و زندگی دامداری بود. در دوران ساسانیان، قبایل ترک به ایران حمله‌ور شدند، اما شکست خوردند. در دوره بعد از اسلام، سپاهیان مسلمان، در آسیای مرکزی و سرزمینهای ترک‌نشین پیشروی نمودند. بر اثر این پیشروها، تعداد زیادی از ترکان مسلمان شدند. پس از آنکه مسلمانان، فتح سرزمینهای جدید را کنار گذاشتند، ترکان بار دیگر به مرزهای ایران حمله‌ور شدند. برای مقابله با این تهاجمات، امیران مسلمان، یا خود به مقابله آنان می‌شتافتند و یا آن دسته از ترکانی را که مسلمان شده بودند، مأمور حفظ مرزها می‌کردند. اما سرداران و سربازان ترک، هیچگاه به طور کامل مرزها را کنترل نمی‌کردند و مهاجمان ترک را پس از قبول اسلام، در داخل قلمرو خود به عنوان سپاهیان و طرفداران خویش می‌پذیرفتند و بدین ترتیب روز به روز قدرتمندتر می‌شدند.

غزنویان، اولین سلسله ترک نژاد در ایران

در تاریخ سامانیان خواندیم که یکی از سپهسالاران آنان آلپتکین نام داشت. آلپتکین اواخر عمر خود، از دولت سامانی ناراضی شد و به شهر غزنین رفت. او و جانشینانش، از غزنین به جنگ با بت‌پرستان می‌رفتند و برای خود حکومتی در این شهر تشکیل دادند. آلپتکین و جانشینانش را به دلیل حکومت در غزنین، غزنویان نامیده‌اند.

بزرگترین فرمانروای غزنویان، سلطان محمود غزنوی بود. او قلمرو غزنویان را از اطراف غزنین فزاتر برد. سلطان محمود به سیستان لشکر کشید و بقایای صفاریان را برانداخت؛ سپس به خراسان و ماوراءالنهر حمله نمود و آن مناطق را در اختیار گرفت. او قسمتی از قلمرو آل بویه را نیز تصاحب کرد.

فتوحات اصلی و مهم سلطان محمود، در هندوستان بود. او چندین بار به هند لشکر کشید. طی این فتوحات، علاوه بر آنکه بر قلمرو غزنویان افزوده شد، با غارت بتخانه‌های هندوستان، ثروتهای فراوانی از زر و سیم نصیب سلطان محمود گشت و همین امر مشوق

۱ - آسیای مرکزی، سرزمینهایی را گویند که در فاصله شرق دریای مازندران تا چین واقع شده‌اند.

۲ - در افغانستان کنونی.

این وزیران، با خردمندی تمام، اداره دولت سامانیان را بر عهده داشتند. سامانیان به زبان فارسی علاقه داشتند و از شاعران، نویسندگان و دانشمندان حمایت می‌کردند. رودکی شاعر معروف ایرانی و دانشمندان نام‌آوری چون ابوعلی سینا و ابوریحان بیرونی نزد سامانیان بسر می‌بردند.

اختلافات داخلی و حمله خارجی، سامانیان را منقرض می‌سازد

اگرچه دولت سامانیان، در ابتدا با نظم اداره می‌شد، اما پس از چندی، دچار کشمکشهای بسیار شد. علت این کشمکشها این بود که در دولت سامانیان، جای وزیران بزرگ را سپهسالاران گرفتند. سپهسالاران فرماندهان بزرگ سپاه سامانیان بودند. آنان عموماً در اصل اسیران ترک نژادی بودند که در دولت سامانی، به مقامات بلندی چون سپهسالاری می‌رسیدند. کم‌کم قدرت این سپهسالاران به جایی رسید که دولت سامانی را بسیار ضعیف کردند و امیران سامانی بازیچه دست آنان گشتند. از معروفترین سپهسالاران سامانی، آلپتگین بود.

درحالی که دولت سامانیان با مشکلات داخلی فراوانی روبه‌رو شده بود، در مشرق و مغرب قلمرو خود نیز، با دردهای فراوانی مواجه گردید. در مغرب قلمرو آنان، یعنی در نواحی مرکزی ایران، سلسله دیلمیان تأسیس شده بود و از مشرق نیز دولت مسلمان و ترک‌نژاد آل افراسیاب، به آنان حمله می‌کردند. سرانجام با حمله آل افراسیاب و سقوط بخارا در اواخر قرن چهارم هجری، عمر سلسله سامانیان به پایان رسید.

دولت دیلمیان

دیلم و دیلمیان

سرزمین گیلان کنونی، از نظر طبیعی شامل دو بخش جلگه‌ای و کوهستانی است. از روزگار قدیم، به قسمت کوهستانی گیلان، دیلم و ساکنان آن را دیلمیان می‌گفتند و حتی گاهی کلمه دیلم را برای تمامی گیلان نیز به کار می‌بردند.

علویان طبرستان با استقبال دیلمیان روبه‌رو می‌شوند

در اواسط قرن سوم هجری، گروهی به نام علویان، که از نوادگان امام حسن (ع) بودند توانستند در میان دیلمیان نفوذ کنند و آنان را به دین اسلام وارد سازند. علویان، تمایلات استقلال طلبانه و روحیه جنگجویی دیلمیان را بیش از پیش تقویت و به کمک آنان دولت علویان را تأسیس کردند. از مشهورترین سران علویان، داعی کبیر و ناصر کبیر بودند. اگرچه دولت علویان سرانجام به دست سامانیان منقرض شد، اما بیروان و سپاهیان آنها، خود فعالیتهایی را برای تشکیل حکومت آغاز کردند که از نتایج آن، تأسیس دو سلسله آل زیار و آل بویه بود.

یعقوب چون شخصی دلیر، زبرک، بخشنده و جوانمرد بود، به رهبری عیاران رسید و سپس به کمک آنان، خوارج را که موجب ناامنی می شدند سرکوب کرد. این اقدام یعقوب، طرفداران بسیاری برایش فراهم ساخت. در اواسط قرن سوم هجری، یعقوب نیشابور را تصرف و سلسله طاهریان را منقرض کرد. سرنگونی طاهریان به وسیله امیر صفاری (یعقوب)، با اعتراض خلیفه روه‌رو شد. در نتیجه میان خلیفه و یعقوب، دشمنی پدید آمد و یعقوب به قصد جنگ با خلیفه به عراق حمله ور شد. در جنگی که میان او و خلیفه درگرفت، یعقوب شکست خورد. او جندی بعد بیمار شد و درگذشت.

مشکلات فراوان صفاریان را ضعیف می‌سازد

یعقوب در آخرین لحظات زندگی، برادرش عمرولیث را جانشین خود ساخت؛ عمرولیث تصمیم گرفت با خلیفه صلح کند. به همین منظور حاضر شد به خلیفه مالیات بدهد تا در عوض، خلیفه نیز حکومت او را تأیید کند.

در زمان حکومت عمرولیث، قلمرو صفاریان بسیار وسیع شد. لیکن هر چند وقت یکبار، در گوشه‌ای آشوب برپا می‌گشت. خلیفه نیز که می‌ترسید عمرولیث هم مانند برادرش بخواهد به بغداد حمله کند، به‌طور پنهانی به تحریک مخالفان او مشغول بود، به همین جهت میان عمرولیث و امیر اسماعیل سامانی که در ماوراءالنهر حکومت می‌کرد، اختلاف ایجاد کرد. در جنگی که میان امیر اسماعیل و عمرولیث درگرفت، صفاریان شکست خوردند. عمرولیث که اسیر شده بود، به بغداد فرستاده شد و در زندان خلیفه به قتل رسید. پس از او، اگر چه صفاریان تا مدت‌ها باقی ماندند، اما حکومت آنان بسیار ضعیف و محدود به سیستان گردید.

تشکیل سلسله سامانیان در ماوراءالنهر

هنگامی که عمرولیث صفاری، به جنگ با مخالفان مشغول بود، در ماوراءالنهر امیر اسماعیل سامانی در اواخر قرن سوم هجری، توانست سلسله سامانیان را تأسیس کند. پدران اسماعیل، با مرزداری و جنگ علیه ترکان بت پرست، قدرت گرفتند و چون نوبت به اسماعیل رسید قلمرو سامانیان را بسیار وسیع ساخت. پایتخت او شهر بخارا بود. چنانکه خواندیم، اسماعیل توانست عمرولیث صفاری را شکست دهد و سراسر خراسان را تصرف کند. امیر اسماعیل سامانی فردی بسیار دلیر و مشهور به عادل بود. او علاوه بر آنکه دولت سامانیان را قدرتمند و وسیع ساخت، به عمران و آبادی هم توجه بسیار داشت.

امیر اسماعیل سامانی و جانشینانش، دارای وزیران بزرگی چون بلعمی و جیهانی بودند.

که طاهریان توانستند علاوه بر خراسان، سرزمینهای دیگری مانند سیستان، و قسمتی از ماوراءالنهر را به تصرف خود در آورند و نظم و امنیت کامل را در داخل قلمرو خود و در مرزها برقرار سازند. به علاوه، طاهریان به عمران و آبادی و حمایت از کشاورزان علاقه بسیار داشتند؛ در نتیجه در زمان حکومت آنان کشاورزان به آسودگی زندگی می‌کردند.

قیام بابک علیه خلیفه عباسی

قلمرو اصلی طاهریان، نواحی مرکزی و شرقی ایران بود، و نواحی غربی ایران هنوز در دست خلفای بغداد قرار داشت. در اوایل حکومت طاهریان، شخصی به نام بابک، در آذربایجان علیه خلیفه قیام کرد. بابک با خلیفه دشمن بود و توانست در بسیاری از جنگها، سپاهیان او را شکست دهد. او و سپاهیان در حدود بیست سال برای خلفای عباسی مشکلات فراوان به وجود آوردند. اما سرانجام، قیام بابک رو به ضعف نهاد و توسط سپاهیان خلیفه سرکوب گردید.

طاهریان ضعیف و سرنگون می‌شوند

پس از سرکوبی بابک، یکی از بزرگان سرزمین طبرستان به نام مازیار، دست به قیام زد و مدتها طول کشید تا قیام او توسط طاهریان خاموش گردید. قیام مازیار و بابک، طاهریان را از توجه به قسمتهای شرقی ایران غافل نمود، در نتیجه خوارج فرصت یافتند تا بار دیگر دست به شورش بزنند. آخرین امیر طاهری به نام محمدبن طاهر نیز فردی ضعیف و بی‌اراده بود، در نتیجه حکومت طاهریان به سرعت رو به ضعف نهاد و سرانجام در اواسط قرن سوم هجری به دست یعقوب لیث سرنگون گردید.

تأسیس سلسله صفاریان در سیستان

هنگامی که دولت طاهریان ضعیف شده بود، و خوارج در خراسان و سیستان با اقدام به شورش، موجب ناامنی و اذیت و آزار مردم می‌شدند، یکی از دلاوران سیستان، به نام یعقوب پسر لیث به کمک برادرانش توانست با شکست دادن آنان، قدرت و آوازه فراوان به دست آورد. یعقوب از گروه عیاران بود. عیاران گروهی بودند که ادعای جوانمردی و بخشش و کمک به ضعیفان را داشتند اما در عین حال به راهزنی و غارت کاروانها دست می‌زدند. یعقوب در ابتدا رویگر بود و به همین دلیل، سلسله‌ای که او تشکیل داد، صفاریان نامیده شد. صفار به معنی رویگر است.

عباسیان پس از مأمون ضعیف می‌شوند

مأمون، یکی از آخرین خلفای مهم عباسی به شمار می‌آید. پس از او، اگر چه عباسیان بیش از چهارصد سال حکومت کردند و دهها خلیفه از آنان در بغداد بر تخت نشستند، اما دیگر نتوانستند قدرت اولیه خود را احیا کنند. دلایل ضعف عباسیان عبارت بود از:

۱ - ظلم و ستم و دوری از اسلام: عباسیان با فریب مردم حکومت را به دست گرفتند و با ظلم و ستم و سرکوب مردم، حکومت خود را حفظ کردند.

۲ - قیام علیه عباسیان: از اوایل دولت عباسی، گروههای گوناگون در نواحی دور و نزدیک، با آنان به مخالفت پرداختند. طولی نکشید که بسیاری از سرداران خلیفه نیز به امید به دست گرفتن حکومت شورش نمودند.

تشکیل دولتهای مستقل ایرانی در مشرق ایران

اهمیت نواحی شرقی ایران

در قرن دوم هجری، قلمرو مسلمانان بسیار وسیع شده بود. این قلمرو شامل مرزهای گسترده، سرزمینهای پهناور و نژادهای مختلف می‌شد. برای هر یک از نواحی قلمرو اسلامی، حاکمی از طرف خلیفه اعزام می‌گردید که در آن زمان او را امیر می‌نامیدند. مهمترین سرزمینی که در دوره عباسیان برای آنجا امیر اعزام می‌شد خراسان بود، زیرا آنجا سرزمین وسیعی بود و مرزهای طولانی داشت.

تشکیل سلسله طاهریان در خراسان

در اوایل قرن سوم، مأمون خلیفه عباسی، یکی از معروفترین سرداران خود، یعنی طاهر معروف به ذوالیمینین را امیر خراسان نمود. طاهر، ایرانی بود و قصد داشت برای خویش حکومتی مستقل تشکیل دهد. به همین جهت به محض آنکه فرصت را مناسب یافت، با وجود آنکه در ابتدای کار، گوش به فرمان مأمون بود، اعلام کرد که دیگر از او اطاعت نمی‌کند. بدین ترتیب، اولین حکومت مستقل ایرانی بعد از اسلام در ایران تشکیل گردید. این حکومت به نام طاهر مؤسس آن به طاهریان معروف شده است.

طاهریان پس از آنکه به‌طور کامل حکومت خراسان را در دست گرفتند، نیشابور را به پایتختی برگزیدند. سپس به جنگ با خوارج مشغول شدند و آنان را شکست دادند. طولی نکشید

هارون الرشید مشهورترین خلیفه عباسی

پنجمین خلیفه عباسی هارون الرشید نام دارد. او مشهورترین خلیفه عباسی است. عباسیان در اداره ایران، از بنی امیه موفقتر بودند، زیرا اولاً مستقیماً حاکمانی از جانب خود به نواحی مختلف می فرستادند و ثانیاً از بزرگان ایرانی برای اداره ایران استفاده می کردند. در واقع علت اصلی قدرت و عظمت دولت عباسیان در این زمان، اداره قلمرو آنان به وسیله یک دسته از بزرگان ایرانی به نام برمکیان بود. برمکیان، یکی از خاندانهای قدیمی ایرانی بودند و سمت وزارت هارون الرشید را داشتند.

در زمان هارون، سه تن از برمکیان عهده دار کلیه امور کشور بودند؛ یحیی بن خالد برمکی، فضل و جعفر فرزندان یحیی. بتدریج برمکیان چنان قدرتمند و مشهور شدند که خلیفه عملاً تبدیل به یک مقام تشریفاتی شد. این امر، هارون الرشید را نگران ساخت و به یکباره همه آنان را قتل عام و یا زندانی کرد. قتل عام برمکیان، دولت عباسیان را دچار مشکلات فراوان ساخت، زیرا آنان خود از اداره امور ناتوان بودند.

بتدریج شمال آفریقا از دست عباسیان خارج شد و در ایران نیز ناآرامی‌هایی آغاز گشت. عموم مردم بخصوص شیعیان نیز از عباسیان ناراضی بودند؛ تا آنجا که از ترس آنکه مبدا این مبارزات گسترده تر شود، هارون الرشید، امام موسی کاظم (ع) را زندانی کرد و سپس به شهادت رسانید. هارون آخرین سالهای حکومت خود را در خراسان گذرانید و در همان جا درگذشت.

اختلافات داخلی عباسیان و به خلافت رسیدن مأمون

هارون الرشید فرزند خود به نام امین را جانشین خود ساخت و فرزند دیگر خویش مأمون را ولیعهد امین و حاکم خراسان گردانید. پس از مرگ هارون، امین در بغداد به خلافت نشست و مأمون به عنوان ولیعهد او حاکم خراسان به شمار می آمد. پس از چندی، میان این دو، اختلاف روی داد. مأمون برای مقابله با امین، درصدد برآمد حمایت ایرانیان را جلب کند و در مقابل، افراد خاندان عباسی نیز از امین حمایت کردند. سرانجام میان آن دو جنگ درگرفت و طاهر سردار ایرانی مأمون، توانست سپاه امین را شکست دهد و پس از فتح بغداد او را به قتل برساند.

بدین ترتیب، مأمون به خلافت رسید. مأمون برای آنکه طرفدارانی به دست آورد، با توجه به اینکه ایرانیان به امامان شیعه علاقه مند بودند، امام رضا (ع) را به اجبار از مدینه به خراسان آورد و ولیعهد خود ساخت. هدف دیگر مأمون از این اقدام، زیر نظر گرفتن امام رضا (ع) و نیز جلوگیری از قیامهای شیعیان بود، اما مأمون به هیچ یک از اهداف خود نرسید، و چون می ترسید که شیعیان به رهبری امام رضا (ع) قدرت بیشتری پیدا کنند، ایشان را به شهادت رساند.

زنده ساخت. سپاهیان یزید، پس از شهادت امام (ع) به خانواده ایشان حمله ور شدند و تمامی زنان و کودکان و علی بن حسین (ع)، امام چهارم شیعیان را که در بستر بیماری بود، به اسارت گرفتند و به شام نزد یزید فرستادند.

یزید که شهادت امام حسین (ع) و یاران فداکارش را پیروزی بنی امیه بر بنی هاشم می‌دانست، سخت از پیروزی ظاهری خود خوشحال بود، اما حضرت زینب (س) و امام سجاد (ع) در دمشق با ایراد سخنرانیهای کوبنده، حقیقت واقعه کربلا و چهره واقعی حکومت یزید و خاندانش را روشن کردند. طولی نکشید که بر اثر واقعه کربلا و روشنگریهای خاندان علی (ع)، تمامی عالم اسلام از ظلم و ستم بنی امیه آگاه شدند و سراسر عراق و ایران و مکه و مدینه علیه آنان بپا خاستند. پس از چندی یزید بر اثر عیش و نوش بسیار جان خود را از دست داد. پس از یزید، خلافت امویان از نسل ابوسفیان قطع شد و مروان حکم توانست با لشکرکشی به شام، حکومت بنی امیه را تصاحب کند و از آن پس سلسله خلفای بنی امیه در نسل او ادامه یافت.

خلافت بنی عباس در بغداد

چگونگی تأسیس سلسله عباسی

پس از بنی امیه، بنی عباس در سال ۱۳۲ هجری به قدرت رسیدند. آنان از مخالفان بنی امیه به شمار می‌آمدند. بنی عباس، چندان در میان مردم مشهور نبودند و تنها با حيله‌گری توانستند به حکومت برسند. آنان برای رسیدن به حکومت، نمایندگانی را به نقاط مختلف، از جمله خراسان فرستادند، که معروفترین آنها ابومسلم بود. این نمایندگان به هر کجا که می‌رفتند، مردم را به قیام برای به حکومت رساندن یکی از افراد خاندان پیامبر (ص) دعوت می‌کردند، اما به مردم نمی‌گفتند که منظورشان از افراد خاندان پیامبر (ص) چه کسی است. بدین ترتیب دوستداران خاندان پیامبر (ص) و دیگر مخالفان بنی امیه، که اکثراً از ایرانیان بودند، به آنان پیوستند. پس از آنکه قیام علیه بنی امیه به پیروزی رسید، عباسیان بدون آنکه به مردم فرصت انتخاب و تصمیم‌گیری بدهند، بلافاصله به جای آنها نشستند.

نخستین کسی که از عباسیان به خلافت رسید سَفَّاح بود.

فراوانی به آن حضرت نوشتند و از او خواستند تا به عراق بیاید. امام (ع) نیز برای فراهم ساختن مقدمات قیام علیه یزید، پسرعموی خود مُسَلِم بن عَقِیل را به کوفه فرستاد. در کوفه هجده هزار نفر برای خلافت امام حسین (ع) با مُسَلِم بیعت کردند. چون یزید از این ماجرا آگاه شد، یکی از فرماندهان حمله‌گر و بیرحم خود به نام عبیدالله بن زیاد را به کوفه فرستاد. با رسیدن عبیدالله بن زیاد به کوفه، مردم آن شهر ترسیدند و پیمان شکنی کردند و مسلم را تنها گذاشتند. عبیدالله نیز توانست مسلم را که مسلمانی شجاع و فداکار بود، دستگیر نموده و به شهادت برساند.

هنگامی که مردم کوفه با مسلم بیعت کردند، مسلم نامه‌ای به امام حسین (ع) نوشت و به ایشان اطلاع داد که به کوفه بیاید. امام (ع) نیز با خانواده و یاران خود به سوی عراق حرکت کرد. در نزدیکی کوفه، امام (ع) از پیمان شکنی مردم کوفه و شهادت مسلم باخبر شد. در این هنگام به دستور عبیدالله بن زیاد شخصی به نام حُرّ، امام حسین (ع) و همراهانش را زیر نظر گرفت. طولی نکشید که عبیدالله بن زیاد، یکی از سرداران خود به نام عمر بن سعد و قاص را با سی هزار نفر به صحرای کربلا فرستاد. به عمر بن سعد و قاص وعده داده بودند که اگر امام حسین (ع) را به شهادت برساند، حکومت ری را به او خواهند داد؛ به همین جهت، او امام حسین (ع) و یارانش را محاصره کرد و آب را بر روی آنان بست. در طول این مدت، امام (ع) بارها با لشکر عمر بن سعد، که بیشتر آنها از مردم کوفه بودند صحبت کرد، اما آنان که شقاوت و نفاق، چشم دلشان را کور کرده بود، سخنان امام (ع) را نپذیرفتند.

واقعه جانگداز عاشورا در سال ۶۱ هجری

سرانجام تا روز دهم محرم (عاشورا)، درحالی که تنها ۷۲ تن از یاران امام باقی مانده بودند، جنگ آغاز شد. در ابتدای جنگ، حرّ که سخنان امام حسین (ع) او را آگاه ساخته بود، به امام (ع) پیوست و با سپاه یزید جنگید تا به شهادت رسید. جنگ در روز عاشورا از صبح تا عصر به طول انجامید. یاران امام حسین (ع)، که به خاطر احیای اسلام می‌جنگیدند با عشق و ایثار، دلاورانه نبرد می‌کردند و سرانجام همگی به شهادت رسیدند. در واقعه کربلا، حضرت عباس برادر امام حسین (ع) و علی اکبر فرزندان حضرت، به شهادت رسیدند. حتی سپاهیان یزید به علی اصغر، طفل شیرخواره او نیز رحم نکردند. سرانجام درحالی که همه یاران امام (ع) به شهادت رسیده بودند، ایشان یکه و تنها به سپاه دشمن حمله‌ور شدند. سپاهیان یزید که از دلاوری و ازجان گذشتگی آن حضرت هراسان شده بودند پا به فرار گذاشتند و تنها با دادن کشته‌های بسیار توانستند ایشان را به شهادت برسانند. امام حسین (ع) مظهر شجاعت و ایثار، و سرور شهیدان اسلام است. آن حضرت با ایثار خون خود، به همگان درس آزادگی و شجاعت آموخت و اسلام را

تصویری از زندگانی امام علی (ع) و حکومت او

امیرالمؤمنین علی علیه السلام، امام اول شیعیان است. او نخستین کسی است که اسلام آورد و تنها کسی است که از کودکی، در دامان رسول خدا پرورش یافت. بیش از هر یک از مسلمانان در غزوات با پیامبر اکرم (ص) شرکت کرد و بیش از همه فداکاری و جانفشانی نمود. او همسر دختر پیامبر (ص) و آشناترین مردم به قرآن و سنت، و محبوبترین خلق، نزد خدا و رسول بود؛ مردی که در خانه کعبه به دنیا آمد و در خانه خدا به شهادت رسید و با آنکه پیامبر (ص) به اشاره و تصریح، بارها او را به جانشینی خود انتخاب کرده بود، پس از رسول خدا، بیست و پنج سال برای مصلحت اسلام سکوت کرد و در تمام این مدت، مشاوری امین و مددکاری پارسا برای خلفای قبل از خود بود. بعدها که خلافت را پذیرفت، اعلام کرد: «به خداوند توانا سوگند که تنها غم مسلمانان و ستمدیدگان بینوا مسئولیت سنگین خلافت را به گردنم انداخت. دنیای محبوب شما در نظر من از مردار هم پست‌تر است». در هیچ جنگی شرکت نکرد مگر آن که قبل از آن به ارشاد و هدایت مردم پرداخت. در میدان جنگ، هرگز کسی بعد از رسول خدا به دلیری و شجاعت او نمی‌رسید؛ همچنان که در دستگیری بینوایان و فقیران و یتیمان کسی چون او نبود. در نهایت دلاوری، بسیار پارسا و نمازگزار و عابد بود. در جنگهای جمل، صفین و نهروان، هرگز از حدود احکام الهی و رعایت انصاف خارج نشد و در تمام مدت حکومتش بسیار ساده و بی‌پیرایه زندگی می‌کرد. مدت خلافت آن بزرگوار، قریب پنج سال بود و در سن ۶۳ سالگی به شهادت رسید.

حکومت یزید و شهادت امام حسین (ع)

معاویه در سال ۶۰ هجری مرد و پسرش یزید به جای او نشست. یزید مردی فاسد، شراپخور و مخالف اسلام بود. امام حسین (ع) از همان آغاز کار با او به مخالفت برخاست؛ به همین جهت یزید در ابتدای حکومت خود، نامه‌ای به حاکم مدینه نوشت و به او دستور داد که از امام حسین (ع) به عنوان اطاعت از یزید، بیعت بگیرد و اگر حاضر نشد، او را بکشد. حاکم مدینه نیز در صدد اجرای دستور برآمد؛ در نتیجه امام حسین (ع) با خانواده خود از مدینه به مکه رفتند. با انتشار خبر مرگ معاویه و مخالفت امام حسین (ع) با حکومت یزید، مردم کوفه نامه‌های

به این ترتیب مردی بی‌نظیر که تاریخ مانند او را سراغ ندارد از جهان رخت بسرست و میراث گرانبهای اسلام را باقی گذارد. او مردی بود که به فرمان خدا، برای تبلیغ رسالت خویش ۲۳ سال سخت‌ترین رنجها و شکنجه‌ها را تحمل کرد، در میدان جنگ شجاعترین فرماندهان بود.

حضرت علی (ع) می‌گوید: هرگاه کار جنگ بر ما سخت می‌شد، به رسول خدا پناه می‌بردیم. در عین حال عابدترین مردم روزگار خویش بود و اغلب روزها را روزه می‌گرفت و شبها به نماز می‌ایستاد. زندگی او، در کمال سادگی، و زیراندازش حصیری از نی و برگ درخت خرما، و غذایش اغلب نان جو و چند عدد خرما، و گاهی نان و آب بود. به دست خود شیر می‌دوشید و گندم آسیاب می‌کرد و با وجود همه سادگی زندگیش، نظافت و پاکیزگی را به دقت رعایت می‌کرد و برای مسواک کردن دندانها، و شستن بدن تأکید می‌فرمود. در شرم و حیا بی‌مانند بود و آرام و شمرده سخن می‌گفت و هیچ‌گاه زبانش به دشنام آلوده نشد. عدل و رحمت را به هم آمیخته بود و در عین بخشش بزرگوارانه، در اجرای عدالت، درباره هیچ‌کس کوتاهی و سستی نمی‌کرد. مکرر درباره زنان سفارش می‌فرمود و خود در کارهای منزل به آنان کمک می‌کرد. حکومت عادلانه را به جهانیان می‌آموخت. او پیامبر خدا و پارساترین بندگان و شجاعترین فرماندهان و عادلترین حاکمان، و دقیقترین داوران و قضاوتگران، و پدری با عظمت و همسری مهربان، و برای همه مؤمنان، برادری دلسوز و غمخوار بود، که زندگیش باید سرمشق زندگانی همه ما باشد.

آخرین سالهای حیات پیامبر اسلام

آخرین سالهای حیات رسول خدا به تقویت پایه‌های اسلام در عربستان و تبلیغ اسلام سپری شد، زیرا قبیله‌ها و ملت‌هایی بودند که هنوز مسلمان نشده بودند. در نتیجه این مجاهدات قلمرو مسلمانان به مرزهای ایران و روم رسید.

از مهمترین اقدامات پیامبر گرامی اسلام در آخرین سالهای حیاتشان، انتصاب حضرت علی (ع) به جانشینی خود بود. آن حضرت هنگامی که برای آخرین بار به حج رفته بودند، در موقع بازگشت، دستور دادند تا همه زائران خانه خدا، در محلی به نام غدیر خم جمع شوند. غدیر خم محلی بود که کاروانهای بسیاری از آن عبور می‌کردند. پس از آنکه زائران خانه خدا جمع شدند، رسول خدا، حضرت علی (ع) را به عنوان جانشین خود به مسلمانان معرفی کردند و خطاب به آنان فرمودند: «هر کس که من مولای او هستم علی مولای اوست.» پس از این واقعه، این آیه قرآن کریم نازل شد: «امروز دینتان را برای شما تکمیل کردم و نعمتم را بر شما تمام ساختم و پسندیدم که دین شما اسلام باشد.»^۱

وفات پیامبر اکرم (ص)

با وجود آنکه در اواخر حیات پیامبر گرامی، سراسر شبه جزیره عربستان به اسلام ایمان آورده بودند، همچنان دشمنان بسیاری اسلام را تهدید می‌کردند. چنانکه سامر (ص)، از مرزهای روم نگران بود. از همه مهمتر، چند نفر از افراد قبیله‌های عرب، در بعضی نقاط عربستان پیدا شدند و به دروغ خود را پیامبر نامیدند. این پیامبران دروغین اگر چه هیچ موفقیتی به دست نیاوردند، اما توانستند با فریب عده‌ای اندک، موجب ناامنی گردند.

پیامبر در آخرین روزهای حیات خود، سخت کوشش می‌کرد تا سپاهی به فرماندهی اسامه به سوی شام (مرزهای روم) روانه کند. این لشکر مدتی در خارج مدینه اردو زد، و چون اسامه در حدود نوزده سال داشت، کسانی به رسول خدا اعتراض کردند که چرا جوانی کم‌سال را به فرماندهی انصار و مهاجرین برگزیده است؛ پیامبر (ص) فرمود درباره او سرزنش نکنید و طعنه نزنید؛ او شایسته فرماندهی است. در همین ایام، پیامبر (ص) بیمار شد و عده‌ای به بهانه بیماری پیامبر (ص)، از رفتن به اردوگاه لشکر تخلف کردند. پیامبر (ص) از این نافرمانی ناراحت شد و کسانی را که تخلف کرده بودند سرزنش فرمود. پیامبر اکرم (ص) در آخرین روز حیات خود هفت دینار اندوخته خویش را بین فقرا و بینوایان تقسیم کرد و در حالی که ذکر خدا بر لب داشت در ۲۸ صفر سال یازدهم هجرت رحلت فرمود.

۱ - سورة مائده آیه ۳.

با عقد پیمان صلح، پیامبر اسلام (ص) توانست به تبلیغ هر چه بیشتر اسلام پردازد و نه تنها مردم سرزمین عربستان، بلکه ساکنان کشورهای دیگر را نیز به اسلام دعوت کند. به همین منظور نامه‌هایی به شاهان ایران و روم و مصر نوشت و آنان را به اسلام دعوت کرد.

فتح خیبر^۱

بدین ترتیب دین اسلام روز به روز گسترش بیشتری یافت و دشمنان این دین الهی نیز خشمگینتر شدند. از جمله این دشمنان، یهودیان خیبر بودند که هر روزه با کارشکنیهای خود، برای مسلمانان ایجاد مشکل می‌کردند. به همین جهت در سال هفتم هجرت، پیامبر (ص) به آنان اعلان جنگ داد و قلعه‌های آنها را محاصره کرد. مسلمانان پس از این محاصره توانستند یهودیان خیبر را نیز سرکوب کنند. دژ معروف آنان هم توسط حضرت علی (ع) سردار سپاه اسلام فتح شد. در همان روز فتح، جعفرین ابیطالب و مسلمانانی که سالها قبل به حبشه مهاجرت کرده بودند، به مدینه بازگشتند.

فتح مکه

تقریباً دو سال پس از عقد صلح حدیبیه، مشرکان پیمان شکنی کردند؛^۱ در نتیجه پیامبر اسلام با سپاه بزرگی به سوی مکه حرکت کرد. مشرکان، که در خود توان مقاومت را نمی‌دیدند؛ از در تسلیم در آمدند؛ پیامبر اسلام نیز به اهالی مکه امان داد. بدین ترتیب هشت سال پس از هجرت، مکه به وسیله مسلمانان فتح شد و مهاجران توانستند بار دیگر به زادگاه خود وارد شوند. با ورود مسلمین به مکه، پیامبر گرامی اسلام، بیشتر کسانی را که در مقابل اسلام سر تسلیم فرود آورده بودند عفو نمود. در روز فتح، پیامبر اسلام به مسجدالحرام رفت تا بتهایی را که در خانه کعبه قرار داشت محو و نابود سازد. در خانه کعبه به فرمان پیامبر (ص)، حضرت علی (ع) بردوش آن حضرت قرار گرفت و تمامی بتها را واژگون ساخت. کعبه بار دیگر محل عبادت خدای یکتا شد و کلیه آثار و مظاهر شرک از آن پاک گردید.

ابوسفیان و خانواده‌اش، که از دشمنان سرسخت اسلام بودند نیز اعلام کردند که مسلمان شده‌اند. پیامبر اسلام هم آنان را مورد عفو قرار داد. فتح مکه، یعنی فتح بزرگترین و مهمترین شهر حجاز، که مرکز دینی و تجاری اعراب بود، آوازه شکوه و عظمت اسلام را به گوش همه ساکنان عربستان رساند. از آن پس، گروه گروه از مردم عربستان به دین اسلام گرویدند و طولی نکشید که بیشتر مردم این سرزمین مسلمان گشتند.

۱ - مشرکان با کشتن تعدادی از متحدان مسلمانان پیمان شکنی کردند. زیرا طبق پیمان صلح، طرفین، جنگ با متحدان یکدیگر را نیز ممنوع کرده بودند.

غزوه خندق

در سال پنجم هجرت، کافران مکه، برای خود متحدانی از سراسر عربستان فراهم آوردند تا با سپاهی بسیار بزرگ به مدینه حمله کنند. آنان با یهودیان مدینه، که از پیشرفت اسلام ناراحت بودند نیز متحد شدند. هنگامی که پیامبر (ص) از لشکر کشی دشمنان اسلام باخبر شد، با اصحاب خود به مشورت پرداخت. برای مقابله با دشمنان، سلمان فارسی پیشنهاد کرد که در شمال مدینه خندقی حفر کنند، زیرا از دیگر جهات، به دلیل وجود کوهستان و نخلستان، دشمنان نمی‌توانستند به شهر حمله کنند، سلمان از مردم ایران بود که در مدینه با اسلام آشنا شد و یکی از یاران رسول خدا گشت. پیامبر اسلام پیشنهاد سلمان را پذیرفت و پس از آن، مسلمانان از جمله شخص پیامبر (ص) به سرعت و با تحمل سختیها و مشقتها بسیار خندقی حفر کردند.

هنگامی که سپاهیان مشرک به مدینه رسیدند، در مقابل خویش خندقی را که تا آن زمان ندیده بودند، مشاهده کردند. این بود که متعجب شدند و چاره‌ای جز توقف در آن سوی خندق و محاصره مدینه نیافتند. جنگ در روز پنجم محاصره، با هجوم چند نفر از جنگجویان و پهلوانان نامی قریش و گذشتن از خندق، آغاز شد؛ حضرت علی (ع) به مقابله آنان رفت و پس از کشتن معروفترین پهلوان آنها و یکی از همراهایش بقیه به آن سوی خندق فرار نمودند. در این هنگام باد سردی وزیدن گرفت، به طوری که چادرهای مشرکین را از جا برمی‌کند این امر موجب تردید برخی از مشرکین در ادامه محاصره شد. با پیدا شدن اختلاف و بالا گرفتن آن در میان مشرکین، آنان تصمیم گرفتند به مکه بازگردند، بنابراین بدون آنکه کوچکترین پیشرفتی داشته باشند، از اطراف مدینه پراکنده شدند. در این جنگ، مسلمانان هوشیاری و استقامت زیادی از خود نشان دادند.

از غزوه خندق در قرآن با نام «احزاب» یاد شده است، زیرا دسته‌ها و قبیله‌های بسیاری در آن شرکت داشتند. در این جنگ، در حدود ده هزار تن از مشرکان شرکت داشتند که بزرگترین قدرت نمایی آنان به شمار می‌آمد.

صلح حدیبیه و گسترش اسلام در میان اعراب

پس از غزوه خندق، قدرت مسلمانان برای بسیاری از عربها معلوم و مشخص شد، به طوری که مشرکان مکه، حاضر به صلح با مسلمانان شدند. بدین ترتیب پیمان صلح حدیبیه به وجود آمد. آنان در پیمان صلح حدیبیه متعهد شدند که تا ده سال با مسلمانان وارد جنگ نشوند؛ به مسلمانان اجازه زیارت خانه خدا را بدهند و امنیت و آرامش لازم را برای آنان فراهم سازند.

غزوه اُحُد

در سال سوم هجرت، کافران مکه با یک سپاه سه هزار نفری برای انتقام شکست بدر با تجهیزات فراوان به طرف مدینه حرکت کردند. هنگامی که خبر لشکرکشی کافران به پیامبر رسید، آن حضرت مصلحت دید که مسلمانان در داخل مدینه به دفاع بپردازند، اما پس از مشورت با مسلمانان چون عده زیادی از جوانان، خواهان جنگ در بیرون شهر شدند، پیامبر (ص) نیز سپاه اسلام را به سوی خارج مدینه به حرکت درآورد. تعداد سربازان مسلمان هزار نفر بود، اما کمی بعد به تحریک عبدالله بن ابی که با مسلمان شدن مردم مدینه، از رسیدن به ریاست محروم شده بود، سیصد نفر از آنان به مدینه بازگشتند. بهانهٔ این عده آن بود که ما خواهان جنگ در مدینه هستیم. در حقیقت عبدالله بن ابی به خاطر آنکه به ریاست مردم مدینه نرسیده بود، با تزویر و نفاق، با اسلام دشمنی می‌کرد.

سپاه اسلام و سپاه مشرکان، در دامنه کوه احد با یکدیگر روبه‌رو شدند؛ به همین جهت به این جنگ غزوه احد می‌گویند. در ابتدای نبرد، پیامبر صفوف مسلمانان را منظم و پنجاه نفر از سربازان را مأمور حفاظت از تنگه‌ای کرد که در پشت سر سپاه اسلام قرار داشت، زیرا ممکن بود که سپاه مشرکان از آنجا اقدام به حمله نماید. در آغاز جنگ، پیروزی با مسلمانان بود و آنان مانند غزوه بدر، با شجاعت بسیار می‌جنگیدند به طوری که سپاه مشرکان به فرماندهی ابوسفیان سه سرعت شکست خورد و پا به فرار گذاشت، اما در این هنگام، نگهبانان تنگه به تصور آنکه دیگر جنگ تمام شده است، بر خلاف دستور پیامبر (ص) سنگرهای خود را ترک کردند و به جمع‌آوری غنائم مشغول شدند. در نتیجه گروهی از سپاه مشرکان توانستند از پشت به مسلمانان حمله کنند و عده‌ای را به شهادت برسانند که از جمله آنها *حَمَزَةُ* عموی پیامبر (ص) بود. مشرکان، قصد داشتند که پیامبر گرامی اسلام را نیز به شهادت برسانند، اما فداکاری حضرت علی (ع) در دفاع از پیامبر، آنان را ناکام ساخت. این جنگ با عقب نشینی مشرکان به سوی مکه به پایان رسید. به گفته قرآن کریم، این عقب نشینی به دلیل ترسی بود که خداوند در دل مشرکان انداخت.

غزوه بدر

با تأسیس حکومت اسلامی در مدینه، مسلمانان، دیگر مردمی نبودند که کافران بتوانند بر آنان ظلم و ستم روا دارند. آنان با اعتقاد پاک و ایمان استوار و اتحاد محکم خود، جامعه‌ای را ساخته بودند، که نه تنها زیر بار ظلم نمی‌رفت، بلکه با ظالمین نیز به مبارزه برمی‌خاست. مهمترین کسانی که به مسلمانان ستم کرده بودند، مشرکان مکه بودند، که از آخرین ستم‌هایشان، تصاحب اموال مهاجران در شهر مکه پس از هجرت آنان به مدینه بود.

در سال دوم پس از هجرت، میان مسلمانان و مشرکان جنگ درگرفت. در این سال، یک کاروان بازرگانی مشرکان، که از شام به مکه می‌رفت، از نزدیکی مدینه عبور می‌کرد. مشرکان از بیم آنکه کالاها را این کاروان به تصرف مسلمانان درآید، سپاهی را برای حفاظت از آن به طرف مدینه فرستادند. کاروان مشرکان از اطراف مدینه دور شد، اما میان این سپاه و سپاه اسلام به فرماندهی پیامبر جنگ درگرفت. این جنگ که در نزدیکی جاهایی به نام بدر واقع شد، به جنگ بدر شهرت یافت و چون رسول خدا شخصاً در این جنگ حضور داشت، بدان غزوه بدر می‌گویند. غزوه به جنگ‌هایی گفته می‌شود که رسول خدا خود در آنها حضور داشته است.

در غزوه بدر، تعداد مسلمانان ۳۱۳ نفر بود و اسلحه بسیار کمی داشتند در حالی که مشرکان، ۹۵۰ نفر بودند و اسلحه فراوان داشتند. مشرکان که تعداد نفرات و اسلحه زیاد مغرورشان ساخته بود، فکر می‌کردند که مسلمانان را شکست خواهند داد، اما مسلمانان، که بنا بر ایمان به دین الهی و با عشق و ایثار، و با انگیزه جهاد در راه خدا به میدان آمده بودند، چون کوهی استوار در مقابل آنان ایستادند. سربازان اسلام که شهادت را سعادت می‌دانستند در حالی که پیامبر اسلام (ص) در پیشاپیش آنان قرار داشت، چون سیلی خروششان به مشرکان حمله‌ور شدند و خداوند نیز آنان را یاری کرد. با حمله مسلمانان، و رشادت و دلاوری حمزه، عموی پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) مشرکان شکست خوردند و گروهی از آنان کشته و با اسیر شدند و بقیه پا به فرار گذاشتند. در این جنگ، بسیاری از سران قریش و دشمنان معروف و دیرینه اسلام به دست حضرت علی (ع) کشته شدند.

پیروزی مسلمانان در غزوه بدر، آوازه اسلام را در سراسر عربستان پراکنده ساخت و ترس و وحشت شدیدی در دل مشرکان ایجاد کرد. از جان گذشتگی مسلمانان هنگام جنگ و سپس رفتار پسنیده آنان با اسیران، سرمشقی برای همه مسلمانان می‌باشد.

پیامبر (ص) در مدینه

مدینه مرکز حکومت اسلامی

پس از روزهای متوالی راهپیمایی سخت و طاقت فرسا، رسول خدا به یثرب رسید و مورد استقبال مسلمانان آن شهر قرار گرفت. آنان قبل از ورود رسول خدا، همهٔ بتها و آثار شرک را نابود ساخته بودند. از آن پس، شهر یثرب مدینه النبی یعنی شهر پیامبر نامیده شد.

ورود پیامبر اسلام به مدینه را باید آغاز تأسیس حکومت اسلامی دانست؛ به همین دلیل سال هجرت از مکه به مدینه و تأسیس این حکومت به وسیله پیامبر (ص)، مبدأ تاریخ اسلام قرار گرفت. پیامبر اسلام (ص) پس از ورود به مدینه، ابتدا مسجدی بنا نهاد. در ساختن این مسجد، شخص پیامبر (ص) نیز با دیگر مسلمانان همکاری می کرد. از آن پس، مسجد علاوه بر آنکه محل عبادت مسلمانان بود، مرکز حکومت و تصمیم گیری و اجتماع مسلمانان مدینه نیز محسوب می شد. پس از تأسیس مسجد، پیامبر اسلام پیمانی را از جانب مسلمانان با یهودیان، که در همسایگی مردم مدینه زندگی می کردند، منعقد ساخت که بر اساس آن، مسلمانان و یهودیان با یکدیگر در صلح و صفا زندگی می کردند و همگی علیه کسانی که می خواستند به مدینه حمله کنند متحد می شدند.

از دیگر اقداماتی که پیامبر (ص) در آغاز ورود به مدینه انجام داد، ایجاد پیوند برادری میان مسلمانان بود. این پیوند، به منظور اتحاد بیشتر مسلمانان صورت گرفت؛ پیوندی که بر اساس ایمان و اعتقاد بنا نهاده شده بود. همچنین انصار که مرکب از دو قبیله اوس و خزرج بودند، اختلافات گذشته را کنار نهادند.

برای آنان روزنه‌های امیدی پیدا شد، زیرا در سال یازدهم بعثت، چند تن از مردم یثرب، که به مکه مسافرت کرده بودند، با پیامبر آشنا شدند و اسلام آوردند. مردم یثرب که از دو قبیله اوس و خزرج بودند، سالها بود که با یکدیگر اختلاف داشتند و در جستجوی راهی برای پایان دادن به اختلافات خود بودند، چنان که می‌خواستند یکی از بزرگان یثرب به نام عبدالله بن اُبی را فرمانروای خویش سازند. با رسیدن خبر بعثت رسول خدا به یثرب و آگاهی مردم آن شهر از آیین نجاتبخش اسلام، آنان در صدد برآمدند با قبول اسلام و اطاعت از پیامبر خدا، اختلافات خود را کنار بگذارند.

در سال دوازدهم و سیزدهم بعثت تعدادی از مردم یثرب نزد پیامبر (ص) رفتند و پس از قبول اسلام، با آن حضرت پیمان بستند. در این پیمان، مردم یثرب قول دادند که رسول خدا را یاری کنند؛ به همین جهت به آنان انصار یعنی یاری‌کنندگان گفته شد. هنگامی که مشرکان مکه دانستند که برای اسلام پیروان و پایگاهی خارج از مکه به وجود آمده است، سخت خشمگین شدند و بر آزار و اذیت مسلمانان مکه افزودند، حتی تصمیم به قتل رسول گرامی اسلام گرفتند. در این هنگام، پیامبر اسلام به مسلمانان اجازه هجرت به یثرب را داد. یاران پیامبر نیز به دنبال این فرمان، دسته‌دسته به یثرب مهاجرت کردند. این دسته از مسلمانان را، که به خاطر دین و ایمان، کلیه اموال خویش را گذاشتند و از شهر خود یعنی مکه به یثرب مهاجرت کردند، مهاجرین یعنی هجرت‌کنندگان می‌گویند.

پس از اینکه گروه زیادی از مسلمانان مکه به یثرب مهاجرت کردند، رسول خدا نیز آمادهٔ هجرت به یثرب شد. این در حالی بود که مشرکان، تصمیم گرفته بودند شبانه به خانه آن حضرت هجوم برند و ایشان را در بستر به قتل رسانند. برای اینکه این تصمیم مشرکان به نتیجه نرسد، حضرت علی (ع) شب در بستر پیامبر خوابید و سپس پیامبر (ص)، مخفیانه از مکه خارج شد.

با وجود آزار مشرکان، رسول خدا و مسلمانان، با صبر و بردباری به تبلیغ اسلام ادامه می‌دادند. رسول خدا آیات قرآن را که نجاتبخش انسانهاست، برای مردم می‌خواند و تعالیم اسلام و احکام الهی را به آنان عرضه می‌کرد. بر اثر این تلاشهای خستگی‌ناپذیر همچنان بسر تعداد مسلمانان افزوده می‌شد.

هجرت گروهی از مسلمانان به حبشه

هر قدر که تعداد مسلمانان بیشتر می‌شد و پیامبر اسلام به هدایت عده بیشتری از مردم موفق می‌گشت، خشم و کینه مشرکان نیز نسبت به اسلام و مسلمانان شدیدتر می‌شد. مهمترین دشمنان اسلام، ابوجهل، ابولهب، و ابوسفیان بودند. کم‌کم آزار مشرکان به جایی رسید که پیامبر اسلام، به تعدادی از مسلمانان دستور داد تا مکه را ترک کنند و به حبشه بروند. هجرت مسلمانان به حبشه، هدف دیگری نیز داشت، و آن پیدا کردن پایگاهی برای اسلام در خارج عربستان بود. سرپرستی مسلمانانی را که به حبشه مهاجرت کردند جعفر بن ابی طالب برعهده داشت. مسلمانان در ابتدا مخفیانه از مکه خارج شدند و خود را به کنار دریا رساندند؛ سپس با کشتی به حبشه رفتند.

طولی نکشید که مشرکان مکه، از مهاجرت تعدادی از مسلمانان به حبشه مطلع شدند؛ به همین جهت شخصی به نام عمرو عاص را با هدایای بسیار نزد پادشاه حبشه فرستادند و از او خواستند که مسلمانان را به مشرکان تحویل دهد. پادشاه حبشه، که از پیروان حضرت عیسی (ع) بود پس از آنکه درباره عقاید مسلمانان تحقیق کرد و دانست که آنان خدای یکتا را می‌پرستند و به پیامبران الهی اعتقاد دارند، هدایای مشرکان را پس داد و به مسلمانان اجازه داد در کمال آزادی و امنیت در کشور حبشه زندگی کنند.

مهاجرت مسلمانان به شهر یثرب

هنوز مدت زیادی از پایان محاصره اقتصادی بنی‌هاشم نگذشته بود که ابوطالب و حضرت خدیجه (س) وفات یافتند. این دو، از یاوران بزرگ پیامبر بودند و پس از آنان، مشرکان بر آزار و اذیت خود بر پیامبر و مسلمانان افزودند. در حالی که در شهر مکه مسلمانان سخت در فشار قرار گرفته بودند، در خارج از آن شهر

پیامبر (ص) در مکه

شروع دعوت آشکار

رسول گرامی اسلام، پس از آنکه به رسالت مبعوث شدند، تا سه سال به طور پنهانی، به تبلیغ دین اسلام می‌پرداختند. در این مدت، عده کمی از مردم مکه به او ایمان آوردند. پس از آن، از جانب خداوند، به آن حضرت ابلاغ شد، که دعوت خود را علنی بسازد و قبل از همه، اقوام و خویشان خود را، به پرستش خدای یگانه و ترک پرستش بتها دعوت کند. پیامبر اسلام نیز، اقوام و خویشان خود را در یکجا گرد آورد، و آنان را از شرک و بت پرستی برحذر داشت، و به اطاعت از فرمانهای خداوند دعوت کرد و اعلام نمود: «هر کس نخست ایمان بیاورد، برادر و وصی، و خلیفه بعد از من خواهد شد.» به گواهی تاریخ، جز علی (ع) کسی اظهار ایمان نکرد و پیامبر (ص)، علی (ع) را وصی و خلیفه خود قرار داد. پس از این واقعه، پیامبر اسلام با یاری خدای بزرگ، به تبلیغ اسلام پرداخت و بتدریج تعداد مسلمانان زیاد شد.

اسلام برای همه انسانها بود و هیچ تفاوتی را میان انسانها، از نظر نژاد و زبان و ثروت نمی‌پذیرفت. به همین جهت، محرومان و ستم‌دیدگان از جمله نخستین گروه‌هایی بودند که به اسلام ایمان آوردند.

شروع آزار مسلمانان به وسیله مشرکان

اکثر مخالفان اسلام، یعنی اشراف قریش و برده‌داران و رباخواران، از پیشرفت اسلام احساس خطر می‌کردند، زیرا می‌دانستند اسلام مخالف هرگونه ظلم و ستم است و برده‌ای همچون بلال حبشی با بقیه مردم تفاوتی ندارد و یا سمیه و یاسر، زن و شوهر فقیری که در مکه زندگی می‌کردند با سایرین برابرند.

مشرکان، برای جلوگیری از گسترش اسلام، کوشیدند با فریبکاری و نیز دادن انواع وعده، رسول خدا را از ادامه دعوت مردم به اسلام بازدارند، اما پیامبر (ص) وعده‌های آنان را نپذیرفت و با ایمان استوار به راه خود ادامه داد. از آن پس مشرکان به آزار و شکنجه مسلمانان پرداختند.

جوانی حضرت محمد (ص)

حضرت محمد (ص)، دوران جوانی خود را در مکه گذرانید. تمامی مردم، او را به نیکنامی می‌شناختند، زیرا آن حضرت در کودکی و جوانی خصلتهایی داشت که او را از دیگران ممتاز می‌ساخت. ایشان با راستگویی و درست‌کرداری سرمشق دیگران بود و رفتار پسندیده‌اش تحسین همگان را برمی‌انگیخت. وی در جوانی، هرگز گرد گناهان و اعمال ناپسند نگشت. صفات و خصوصیات ممتاز و درخشان آن بزرگوار، مانند امانت‌داری و راستگویی، باعث شده بود که مردم لقب امین به او دهند و آن حضرت را محمد امین بنامند.

محمد امین همیشه یاور ستم‌دیدگان بود و به افراد ضعیف و فقیر کمک می‌کرد. در روزگار جوانی و در سن بیست سالگی در پیمانی شرکت نمود. این پیمان میان عده‌ای از جوانان مکه، برای کمک به ستم‌دیدگان به وجود آمده بود. آنان پیمان بسته بودند که هر کجا مظلومی یافتند به کمکش بشتابند. امین قریش در سن بیست و پنج سالگی، با سرمایه زنی از قبیله قریش، به نام خدیجه برای تجارت به شام رفت. شهرت حضرت محمد (ص) به امانت‌داری و درستکاری، باعث شده بود تا خدیجه، سرمایه خود را برای تجارت، در اختیار وی قرار دهد. خدیجه زنی پاکدامن و محترم بود و همین صفات پسندیده، زمینه ازدواج او را با حضرت محمد (ص) فراهم کرد. از نتایج این ازدواج، تولد حضرت فاطمه زهرا (س) بانوی بزرگوار اسلام بود.

بعثت حضرت محمد (ص) به پیامبری

حضرت محمد (ص)، هر سال یکماه، برای تفکر و عبادت، به غار حرا که در گوه نور در نزدیکی مکه قرار داشت می‌رفت. در آن جا بود که خداوند او را به پیامبری مبعوث کرد. در آن هنگام، پیامبر (ص) چهل سال داشت. او دین اسلام را، همچنان که از جانب خداوند مأمور بود، با دعوت به پرستش خدای یکتا، و نهی از بت‌پرستی، آغاز کرد. پیامبر اسلام، همچنین ایمان به روز رستاخیز، و اقرار به پیامبری خود را نیز، اساس دعوت خویش قرار داد. دعوت و دین او مخصوص عرب یا غیرعرب نبود؛ خطاب او همه انسانها، و مقصد او، هدایت آنان بود.

اولین کسانی که در همان آغاز پیامبری، به او ایمان آوردند، از مردان، حضرت علی (ع) فرزند ابوطالب، پسرعموی ایشان، و از زنان، حضرت خدیجه (س)، همسر آن حضرت بودند.

عربستان در آستانه ظهور اسلام

سرزمین عربستان

طلوع اسلام از سرزمین عربستان بود. عربستان شبه جزیره ای است که در جنوب غربی قاره آسیا قرار دارد و اطراف آن را خلیج فارس، اقیانوس هند و دریای سرخ فرا گرفته است. این شبه جزیره تنها از طرف شمال، با کشورهای اطراف ارتباط دارد. عربستان سرزمینی خشک و سوزان است که در آن، باران بسیار کم می بارد و بیشتر خاک آن را بیابانهای وسیع پوشانیده است. تنها در قسمت‌های غربی و جنوبی آن، رشته کوههایی وجود دارد. قسمت جنوبی عربستان، یمن نام دارد که سرسبزترین نقطه عربستان است. قسمت غربی عربستان که سرزمینی کوهستانی است حجاز نام دارد. شهرهای مهم عربستان در این قسمت واقع شده اند.

تولد حضرت محمد (ص) آخرین پیامبر الهی

حضرت محمد (ص) در ۱۷ ربیع الاول سالی که معروف به عام الفیل است دیده به جهان گشود. عام الفیل یکی از سالهای معروف پیش از اسلام می باشد. در آن سال یکی از سرداران کشور حبشه به نام أبرهه که بر یمن حکومت می کرد، تصمیم گرفت خانه کعبه را ویران سازد. او با سپاه بزرگی که از فیل در آن استفاده می شد، به سوی مکه به راه افتاد، اما خداوند تمامی سپاه فیل — سوار او را نابود ساخت. از آن پس، این واقعه در بین عربها، به عام الفیل (سال فیل) مشهور شد. پیامبر اسلام در این سال به دنیا آمد.

پدر حضرت محمد (ص)، عبدالله و مادر ایشان آمنه نام داشت. عبدالله قبل از تولد آن حضرت، از دنیا رفته بود و به همین جهت عبدالمطلب پدر عبدالله سرپرستی او را به عهده گرفت. عبدالمطلب، حضرت محمد (ص) را بسیار دوست می داشت و برای وی دایه ای به نام حلیمه انتخاب کرد تا او را شیر داده و در هوای پاک صحرا پرورش دهد.

حضرت محمد (ص) شش ساله بود که مادرش آمنه وفات کرد. عبدالمطلب نیز دو سال بعد از دنیا رفت. به جای او ابوطالب، عموی آن حضرت، سرپرستی ایشان را برعهده گرفت.

بعضی عصری را که متعاقب سقوط شاهنشاهی ساسانی پدید آمد، عهد دلکش تجدّد ایرانی میدانند که تابع قانونی است مبتنی بر اینکه هر «تجدد راه را برای تمدنهای جدید باز میکند.» ضعف اخلاقی و سیاسی ایرانیان، که بر اثر دخول دموکراسی اسلام به وضعی بدتر در آمد، مانع آن نگردید که سنن آنان حفظ شود و پایدار بماند و در دربار خلفا تجلی کند. بالنتیجه، در زمان انحطاط خلفا، سنن مزبور موجب تجددی در فکر ایرانی در دوره سامانیان^۱ گردید.

ملتی که توانست تمدنهای عظیم دشت پهناور دوشط را بپذیرد و از آن خویش سازد، ملتی که پس از فتح مقدونیه تحت نفوذ نیرومند غربی قرار گرفت و تا حد زیاد در تمدن خارجی غوطه‌ور شد و مع‌هذا ایرانی باقی ماند، ملتی که در برابر همه مهاجمات بعدی: حملات عرب، ترك و مغول نه تنها توانست نیروی ادامه زندگی خویش را حفظ کند، بلکه همچنین توانست این عناصر خارجی را ایرانی سازد، این ملت در طی تاریخ متمادی خویش، نیروی حیاتی خارق العاده‌ای از خود نشان داده است. بیداری این ملت در زمان حاضر - که تاریخ آن از ربع قرن تجاوز نمیکند و بصورت تجدد ملی شدیدی جلوه گر شده - به نظر میرسد مقام قدیم وی را در خانواده اقوام آسیای غربی بدوباز گرداند. ایران امروز، باردیگر از لحاظ ماده و صورت - که مقتبس از غرب است - تغییر شکل یافته است، اما از لحاظ روح به سنن خویش وفادار مانده، و به نظر میرسد مجدداً مرکز سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ملل این بخش از آسیا شناخته شود. موقع جغرافیایی، ثروت‌های طبیعی فراوان و سکنه فعال آن که از سنن یکی از قدیمترین فرهنگهای جهان برخوردارند، درآینده، در مجمع ملل آسیایی، مقامی که شایسته گذشته وی باشد، برای او کسب خواهند کرد.

۱- در متن فرانسوی باشتباه Sassanides چاپ شده و در ترجمه انگلیسی Samanides آمده که صحیح است (۲).

مسیحیت - که به آرزوهای جامعه بدبخت بشری جواب مساعد میداد - میگردد. مغرب برای قبول آن آماده بود، و سه قرن بعد هم مشرق برای قبول اسلام به جای دین زرتشتی - که به صورت مقرراتی بسیار سخت و دور از آلام بشری در آمده بود - آماده گردید.

مع هذا وضع ملك داری این عهد فقط دارای جنبه‌های منفی نبود. اقوام جدید ژرمنیان، صقلابیان، ترکان و تازیان در طی قرنهای بعد، وضعی از امور زادر یافتند که بدانان اجازه داد در آینده آنرا تغییر دهند و به صورت اقتصادی مدنی در آورند. دستگاه دولت، تشکیلات روحانیت و املاک بزرگ در دست این اقوام افتاد، و ایشان آنها را برای بنا کردن آئینده فرهنگهای مسیحیت و اسلام به کار بردند. بدین وجه، با وجود انحطاط، نه تنها دنباله فرهنگ قدیم قطع نشد، بلکه بعکس ادامه آن در تاریخ تأمین گردید.

فتوحات پر ولوله و مکرری که دو شاهنشاهی عظیم به تناوب بر یکدیگر به دست آوردند، هر دورا ضعیف کرد و راه را برای اعراب باز نمود. شرق و غرب، که دارای يك تقدیر بودند، بر اثر فتح نیرویی جدید - که مبانی وجود ایشان را واژگون کرد - دچار سر نوشت مشابهی شدند. مشرق به دین اسلام درآمد، مغرب به دین مسیح گروید، و این نتیجه احترام ناپذیر اوضاع مشابهی بود که مردم این دو بخش جهان در آن میزیستند. بدین وجه، شباهت سازمان - خواه سازمان معنوی و خواه سیاسی - همه اقوام متمدن قرون وسطی و ازمئه جدید، در مغرب هندوچین، ناشی از علتی است که در تاریخ جهان آشکار شده، و آن منازعه حزن آور و در عین حال پیروزمندانهاست که دنیای محض کهن در دفاع از میراث خود بدان اقدام کرد.

آینده اوراسی^۱ به وضع بهتری تبدیل میشد.

جهان متمدن در طریق زندگی اجتماعی، اقتصادی و دینی بیش از پیش نزدیک و بیش از پیش مشابه یکدیگر شدند. از شط سند تا مصر، از قسطنطنیه تا ایتالیا، اسپانیا و غالباً، کاخهای مستحکم، کوشکهای استوار، منازل نیرومند اشرافی مجلل و ظریف فئودال بنا شد که در آن‌ها دوستان، خدمتکاران و جنگجویان اشراف مستقر بودند. دو کشور ایران و روم ضد اشرافیت جنگیدند، ولی به نتیجه نرسیدند. دو شاهنشاهی وارد دوره‌ای جدید از اقتصاد مدنی فئودال شدند. این اشرافیت محافظ سنن جهان کهن گردید و خود را حفظ کرد، اما باچه بهای گرانی!

میلیونها افراد بشر که وابسته به زمین، کارخانه، باغ یا شغلی میباشند، رنج میبرند و امیدی ندارند که هرگز از بدبختی خود نجات یابند. هیچ اثری از نفع آزادی نسبی که جهان یونانی در صد انتشار آن بود، درین دوره باقی نمانده بود. علت علاقه مردم به‌ادیان بزرگ مبتنی بر توحید در قرون اول تاریخ مسیحی، تعدیاتی بود که به‌توده‌های مردم در شاهنشاهی ساسانی و امپراتوری روم وارد می‌آمد. آنان در دوره یونانیت آزادانه به کار می‌پرداختند و مزد می‌گرفتند، اما در این دوره به‌جای آن، بردگی سنگینی حکمفرما بود که نوق کار کردن را در مردم میکشت. دیگر آنان در صد کسب ثروت نبودند، بلکه میخواستند در خارج از حیطه کار به تفکر و دعا و نماز بپردازند. زمین نمی‌تواند خیری به انسان برساند، و رنج‌هایی که بشر در این جهان متحمل میشود موجب آرامش روح در آخرت خواهد بود. مسیحیت، این دنیا را جهانی توأم با تحمل ظلم و جور و رنج کشیدن و یأس معرفی مینمود.

همه این اوضاع، اقتصادی و اجتماعی، در سطح کره زمین باعث توسعه

ساسانی، که ریشه‌های خود را در فرهنگ کهن ایرانی - شرقی فرو برده بود، در تعقیب پیشرفت‌های سیاسی و نظامی خود - در مغرب ضد رومیان و در مشرق ضد کوشانیان - باردیگر دروازه‌های خود را بر امواج جدید فرهنگ‌های نواحی مجاور باز کرد، و از آن جمله فرهنگ ایالات شرقی روم با فرهنگ ایرانی تازه نیرو گرفته پیوند یافت. عهد ساسانی را فقط از طریق همین اختلاط جدید باید شناخت.

تمدن ایرانی در عهد ساسانی، همچنانکه از منابع خارجی مستفید بود، خود بیش از ادوار سابق به اعمال نفوذ در اقوام دیگر ادامه داد. هنروی تا اقیانوس اطلس پرتو افکن شد، و به صورت جریان جدید ایرانی - بودایی^۱ به چین رسید. ادیانی که در سرزمین ایران برخاستند - و در اروپا و آفریقا با آنها مبارزه شد - در صحاری آسیای مرکزی نفوذ کردند. تشکیلات نظامی وی راه فروسیت^۲ قرون وسطی را آماده کرد، و تشکیلات اداری آن در دربار شارلمانی^۳ نفوذ نمود.

ایران ساسانی، همچون سپری عظیم، از فرهنگ قدیم آسیای غربی در مقابل حملات اقوام بدوی، که با جنبش شدید خود سرحدات شمالی وی را مورد تهاجم قرار میدادند، دفاع کرد. ملت ایرانی بر اثر این محاربه برای دفاع مواریث کهن تمدن شرقی، و منازعه با رومیان برای تسلط بر جاده‌ها و دریاها، بازارها و منابع اقتصادی، نیروی خود را به پایان رسانید. در میان ممالک مجاور ایران، بین این کشور و هند عهد گوپتا^۴ حسن تفاهم وجود داشت، و این امر برای دو فرهنگ که به سبب روابط صلح جویانه مشترک^۵ ترقی میکردند، بسیار سودمند بود. اگر این روابط به مغرب، به جهان یونانی - رومی، کشانیده میشد، ممکن بود که مردم آن حدود را با میانجی‌گری ایران، با هند، و حتی دورتر با چین، ارتباط دهد و شاید

۱- Irano-bouddhique
۲- Chevalerie (Chivalry) (۱.ا.ت.)
۳- Charlemagne (۱.ت.ا.)

۴- Gupta (۱.ا.ت.)

گذاشته شده بود، بسیار سنگین تر بود، زیرا آنان این افتخار را داشتند که دفاع از تمدن قدیم مشرق در سه جبهه بدیشان واگذار شده بود. پارتیان لاینقطع در اجرای این وظیفه کوشیدند، و گاه عقب نشستند برای اینکه بتوانند حملات را دفع کنند. آنان با مقاومت لجوجانه خود، راه فتوحات ساسانیان را هموار کردند. به نظر نمی‌رسد افکار میهن پرستی در زمان شاهان اشکانی غلبه داشته باشد، چه پادشاهان مزبور نسبت به اقوام خارجی به نظر اغماض مینگریستند. دوره طولانی سلطنت آنان مانع شد که از جانب ایران عکس العملی بسیار خشن نسبت به همه آنچه که از خارج آمده بود، ایجاد شود. این دوره، عهد انتقالی به شمار می‌رود که به مملکت ایران اجازه داد میراث خود را حفظ کند و آنچه را که یونانیت به وی بخشیده بود تحلیل برد. پارتیان از نظر سیاسی راه ساسانیان را باز کردند، در حالی که آیین مزدیسنی را - که در زمان ساسانیان دوره درخشانی یافت - محفوظ داشتند. آنان اصول و مبادی هنر ملی را که بر اثر روابط بسیار نزدیک با اقوام ایران خارجی تقویت شده بود، محافظت کردند.

پنج قرن و نیم پایان شاهنشاهی هخامنشی را از آغاز سلسله ساسانی جدا می‌کند، و در طول این مدت سرزمین ایران که رابط بین دو جهان به شمار میرفت، از تصادم آن دو رنج می‌برد. در مقابل نفوذ یونانی که از مغرب ناشی شده بود، نفوذ پارتیان - که از استیهای مشرق آمده بودند - قرار داشت. در مدت این چند قرن، گویی عناصر مختلف و اصولی که عمیقاً باهم اختلاف داشتند، در یک بوته ریخته شده ممزوج گردیدند. مغرب، آثار قطعی در طبقه علیای فکر ایرانی به جا گذاشت و موجب پیدایش اشکال ایرانی - شرقی گردید، و پارتیان در صدد امحای این آثار بر نیامدند. آثار مزبور از آغاز تاریخ مسیحی باشدتی متزاید جلوه گر شد. در این لحظه که مخصوصاً برای شکفتن تمدن ایرانی با سجا پای ملی مناسب بود، تاج و تخت به دست ساسانیان افتاد، و آن مرحله‌ای در درجه اول اهمیت در تاریخ ایران به شمار می‌رود. ایران

حل «مسأله دایمی جامعه انسانی» وجدال بین حکومت و مردم، بین طبقه متصرف و طبقه ای که از ارث خویش محروم شده بود، بین بورژوازی و کارگران برنیامد.

در مقابل نفوذ یونانیت و تحمیل آن به عنوان ماده ای خارجی، عکس العملی در مشرق از جانب پارتیان و کوشان، و در مغرب از جانب قرطاجنه و روم ایجاد شد.

این کشورها که در پیرامون قرار داشتند، کما بیش تحت تأثیر یونانیت واقع شده و مع هذا سببیه اختصاصی و ملی خود را حفظ کرده بودند. جهان ایرانی، در آخرین قرن قبل از مسیح و نخستین قرون تاریخ مسیحی به نهایت توسعه خود رسید. ایران دوره پارت تا سرحد مصر پیش رفت. شاهنشاهی کوشان تقریباً همه هندوستان، ترکستان روس و بخشی از ترکستان چین را اشغال کرد. سرمتها^۱ که در استپهای اوراسی^۲ درهم میلویدند، در این زمان صاحب بخشی بزرگ از ساحل شمالی بحر اسود شدند، و با سکنه اطراف دانوب تماس یافتند، و از سوی دیگر تا حدود آسیای مرکزی گسترده شدند. جهان ایرانی از جهان یونانی انتقام گرفت. آنگاه که به دو پاسگاه واقع در اقصی نقاط شرقی شاهنشاهی وی حمله برد، حکومت یونانی - بلخی تحت ضربات یونانی^۳ یا کوشانیان آینده از بین رفت، و شهرهای یونانی ساحل شمالی بحر اسود تحت تسلط سرمتها درآمد. ایران به فشار خود بر رومیان - که در آسیای قفقاز کرده بودند - ادامه داد، و جنگهای مهرباد بنطیقسی^۴ به منزله مقاومت آسیانیان که در رأس آنان ایرانیان قرار داشتند، تلقی میشد. از این مبارزه عظیم تن بتن بین ایران و امپراتوری محترسلوکی غالب، ایران فاتح بیرون آمد.

نوعی تشابه در مقدرات پارتیان و کوشانیان میتوان دریافت. هر دو آنان بامیرانی هلنی شروع کردند که نهضتی ملی در دنبال داشت. اما وظیفه ای که به عهده پارتیان

۱- Yue-tche (Yüeh-chih) ت. ۱. ا. ۲- Eurasiques ۳- Sarmates (Sarmatians) ت. ۱. ا. ۴- Mithridate du Pont (Mithridates of pontus) ت. ۱. ا.

کمتر از جنبه اقتصادی و مخصوصاً اجتماعی بود. ایران در مسیر اقتصاد جهانی افتاد، محصولات خارجی را مصرف میکرد و صادر مینمود، و در دو جهت ترازیت داشت. وی نیز بر همان طریقه و طرح اجتماعی دول مترقی تر غرب رهسپار شد. سلطنتی که دارای حقوق الهی بود، با وجود اسکندر به صورت تشکیلات یونانی درآمد.

فاتح که براریکه داریوش جلوس کرده بود، جز تجدید بنای شاهنشاهی هخامنشیان اندیشه‌ای نداشت، و پندار خویش را مبنی بر اختلاط و امتزاج دولت بزرگ و دو تمدن عظیم دنبال میکرد.

عهد یونانیت در ایران - که مدتی قریب به دو قرن تحت تسلط خارجی باقی ماند - آثاری به جا گذاشت. تشخیص درجه نفوذ یونانیان مشکل است، همچنانکه تعیین درجه ایرانی شدن سریع و کامل یونانیان ساکن ایران هم دشوار است. سبب قابلیت نفوذ ایرانیان که دارای نیروی اقتباس است، و همچنین استعداد وی برای تغییر شکل دادن عنصر خارجی به صورت معاون و دستیار، محققاً درین مسأله دقیق اهمیت اساسی داشته است. در حیطه خارجی و مادی تمدن، یونانیت میبایست پیشرفتی محتملاً وسیع و سریع کرده باشد، اما در حیات روحی و دینی، این موضوع صورت دیگر به خود گرفته است. مقایسه آن دوره با زمان ما قابل توجه است و میرساند چگونه قبول شکل و ماده‌ای که از خارج وارد میشد سریعتر از پذیرفتن فکر و اندیشه انجام میگرفت، و چگونه تضاد بین شهر و قصبه آشکار است. بطور کلی یونانیت در ایران شکست خورد. رؤسای آن هرگز نتوانستند از مخالفت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مصون مانند ستمیزه بین دوشکل زندگانی مدنی، بین حیات شرق و حیات غرب، بین شهر مستقل و سلطنت شرقی، بین روش اقتصادی مبتنی بر آزادی و اقدامات فردی و اقتصاد شرقی تحت نظارت و هدایت دولت، هرگز قطع نشد. یونانیت از عهده

سابقاً قدماً معتقد بودند که جهان بین دو کشور متمدن، ایران و یونان، تقسیم شده. تشکیلات سیاسی و اقتصادی این دو، باهم اختلاف داشت و مع هذا متعادل بود، چه هر يك از آنها نتیجهٔ تکاملی بود که در مدتی کمابیش طویل ایجاد و بر اثر فعالیت خلافت بشر حاصل شده بود، اما هر يك میکوشید که روش زندگانی خود را در بقیهٔ دنیای قدیم بسط دهد. ایرانیان نخستین ملتی هستند که شاهنشاهی جهانی، ایجاد کردند که روح انماض-عدالت-که پیش از آن شناخته نبود- در آن حکمفرما بود. آنان سرحداتی جهان متمدن را به نواحی بعید مشرق، تا خط سیحون (سیر دریا) کشانیدند. در مدتی متجاوز از دو قرن، حیات سیاسی در گرد شاه بزرگ متمرکز گردیده بود، و او توانست در طی تاریخ طولانی خویش از آنها دفاع کند. وی آنها را به نواحی که کمتر در دسترس بود، انتقال داد. خط دیوانی هخامنشی موجب پیدایش قدیمترین خط هندوستان گردید. هنر سلسلهٔ هوریا^۱ مقتبس از هنر عهد شاهان بزرگ بوده است. طرق بحری بین شرق اقصی و بحر الروم کشف شد، و در نواحی واقع بین جیحون و سیحون مبانی شهرسازی و آبیاری را وارد کردند. اما اقداماتی که برای درهم شکستن مقاومت هلنیان به عمل آمد، منجر به شکست شد، و این امر کمتر وابسته به نیروی یونانیان بود تا خطاهای ایرانیان. وحدت طبیعی، سیاسی و اقتصادی شاهنشاهی هرگز تحقق نیافته بود.^۲ انحطاط سلسلهٔ هخامنشی، واکزاری شغل نظامی به مزدوران یونانی از یکسو، و از سوی دیگر بیدار شدن احساسات هلنی تحت حمایت مقدونیه که خود به زحمت صبغهٔ هلنی گرفته بود، تاریخی جدید را افتتاح کرد. «وجدان اروپایی» قرن چهارم ق. م. بود که راهنمای سفرهای جنگی اسکندر گردید، و تمام آسیای صغیر را از یونانیت مستور کرد، سرحدات اروپا را تا حدود سند و آسیای مرکزی عقب برد، و آن انقلابی بود که جنبهٔ سیاسی اش

۱- Maurya ۲- مراد وحدت همهٔ ممالکی است که تحت تسلط هخامنشیان درآمد بود (م).

به نوبه خویش جهان آسیایی را تحت تسلط در آورند. در آسیای صغیر و سواحل دریای اژه آنان با غرب که معرف تمدن هلنی بود و اندیشه حریت شهر نشینی و حیات مدنی در آن حکمفرما بود، روبرو شدند. سلطنت هخامنشی که مبتنی بر الیگارشی^۲ بود با امپراتوری دموکراتیک یونانی به نزاع برخاست. از یک نخت جمشید در مقابل از یک ائینه (آتن) قد علم کرد. در اینجا دو منظره مجسم میشود، که بین آنها تفاوت بسیار است: در یک طرف ملت، قضاة، روحانیان، جوانان قلباً به پرستش خدایان خویش مشغولند. در جانب دیگر، همه اقوام مطیع، تحت مراقبت نگهبانان شاهی، برای مخدوم خویش باج و خراج می آورند. اینجا الوهیتی مشهود نیست، تنها پادشاه مرکز حیات شاهنشاهی است و همه مساعی میلیونها افراد بدو معطوفست. از نظر هنر نیز اختلاف بارزی بین این دو دیده میشود: در حالی که یک دسته خدایان راپرستش میکنند، دسته مقابل یک فرد بشری را - که مظهر خدا در زمین است - تقدیس مینمایند.

غالباً خواسته اند از تمدن هخامنشی انتقاد کنند از اینرو که تمدن مزبور به تمدنهای اقوام دیگر مخصوصاً در زمینه هنر، تعلق بسیار داشته است. اگر منظور ابنیه ایست که ما می شناسیم، باید این حقیقت کهن را تصدیق کرد که در همه از مننه، اقوامی که بایکدیگر رابطه داشته اند، در یکدیگر متقابلاً نفوذ کرده اند. آیا یونان با همه نبوغ خود، از منابع هنری و فکری مشرق استفاده نکرده است؟ آیا روم از همه آنچه که یونان - پس از التقاط از منابع اقوام مجاور خویش، اتروسکها^۳ و کامپانیان،^۴ اقوامی که از حیث ذوق و سلیقه ظریفتر و از جهت هنر مترقی تر از رومیان قانع و خشن بوده اند - عرضه کرده متمتع نشده است؟

۱- Mer Égée
 ۲- Oligarchie؛ حکومتی که اختیارات آن در دست چند خاندان مقتدر باشد. (۲، م)
 ۳- Etrusques (Etruscans، ت. ۱۰۱)
 ۴- Campaniens (Campanians، ت. ۱۰۱)

که بعد از همه وارد شده بودند - در نجد متوقف شوند . نجد مزبور ناحیه ایست به منزله پلی بین منطقه اوراسی^۱ استپها و منطقه صحرای عظیم غربی که تا افریقا ادامه می یابد ، و در آن میان ، درواحه های غنی بین النهرین و دره نیل ، تمدنهای عالی مبتنی بر شهرسازی توسعه یافته بود . این موقع جغرافیایی قوم ایران در تمدن مخصوص و تاریخ وی اثری عمیق به جای گذاشته است . ایرانیان ، بدون آنکه رابطه خود را با مردم ساکن استپها (همان استپها که خود از آنجا آمده بودند) که به حرکت خویش ادامه میدادند ، قطع کنند ، همینکه جامعه آنها منظم و مرتب شد ، تمایلی به تسلط بر اقوام ساکن بین النهرین احساس کردند . در مدت دوازده قرن ، آنان این منطقه غنی را در تصرف خود داشتند . همچنین بارها برای ایشان - در طی تاریخ خویش - اتفاق افتاد که از سر حدهای طبیعی مشرق تجاوز کنند و بر اقوام مهاجر شرقی تسلط یابند . بدین وجه فرهنگ آنان که در یک زمان از منابع دو جهان مختلف استفاده میکرد ، توسعه یافت . نخست جهان شرق که خود از آنجا بیرون آمده بودند و با آن بنا به علاقه نسبت بدنیاکان ، روابط نزدیک خود را حفظ کردند و اثر این روابط در هنر نقاشی جانوران ، اشیاء فلزی ، زین و یراق بندی غنی و متنوع اسپان ، ظروف مزین و ممتاز ، و نیز در جواهرسازی ایشان به جامانده است . دوم جهان غرب ، که مبادی شهرسازی و معماری ، هنر تزیینات ، و علوم از آنجا می آمد . ایرانیان به سبب استقرار در میان دو جهان مذکور از یک سو ، و از سوی دیگر به علت استعداد و فعالیت ، تمدنی مختلط در ایران به وجود آوردند که به پیشرفت هایی نایل آمد و موجب تحسین ملل دنیا گردید . ایرانیان به واسطه سدهایی که اقوام مقتدر آسیایی به وجود آورده بودند ، متوقف شدند ، و از توقف خود در کنار مدنیت های کهن که مدت چهار قرن طول کشید ، استفاده کردند و از فرهنگ آنان متمتع گردیدند تا توانستند

ایران از آغاز تا اسلام

ورود ایرانیان به نجد ایران مسبوق به عهدی طویل بالغ بر سه هزار سالست که در طی آن، به تدریج، تمدن انسان ماقبل تاریخی که از غارهای خود فرود آمده و در دشتها و دره‌ها سکونت گزیده بود، توسعه یافت. در مدت سی قرن، انسان فلاحت و تربیت جانوران را آموخت و وسعت داد و در استخراج فلزات نخستین گامها را برداشت. هنر ساختن ظروف سفالین منقوش وی، که بدون شك در نجد ایران پدید آمد، به سرعت پیشرفت و در نقاط بعید نفوذ کرد. بشر با ایجاد قصبات زندگانی اجتماعی را تنظیم نمود، و از آن پس منفرد نزیست، و با دسته‌های دیگر انسانی تماس یافت و این روابط را توسعه بخشید.

ایران، چون مورد و معبر اقوام است، در طی دوره ماقبل تاریخ، جنبشهای اقوام مختلف را به خود دیده، ولی استقرار آنها در نجد، تا آنجا که ما اطلاع داریم، فقط اتفاقی بوده است. تنها از آغاز عهد آهن به بعد است که زندگانی در ایران بر اثر ظهور و استقرار ایرانیانی که از استپها آمده و در کوههای این کشور سکونت گزیده بودند، تحولی عمیق یافت. بازی حوادث چنین مقدر کرده بود که ایرانیان

سخنی

در باره تاریخ ایران

چون ایران مرکز خطوط بزرگ ارتباطی است که مشرق را به مغرب متصل می‌سازد، قدیمترین جاده تجارتنی - جاده ابریشم - که معبر مهاجمان نیز بوده است، از آن می‌گذرد. با وجود سد کوهها و ظاهر تسخیر ناپذیر آن و وضع طبیعی غیر مرتبط و غیر متجانس - که دفاع از آن به نحو مؤثر مشکل است - ایران فاتحان متعدد به خود دیده است. همین امر موجب پیدایش عهدهای متناوب انحطاط و افتخار ایران گردیده، زیرا اقوام آن هر چند در مناطق زمینهای زراعتی و واحه‌ها متفرق بودند، استعداد و قدرت ایجاد تمدن را داشتند. افکار و آداب، ترقیات دینی و صنعتی که در ایران پدید آمده، آثار خود را در تمدنهای ممالک بیگانه باقی گذاشته است.

(رومن گیرشمن)

هگمتانه (همدان) ، قزوین ، تهران وری ، شهرصد دروازه^۱ (دامغان) ، و هرات واقع است ؛ درجاده جنوبی نیز اصفهان ، پاسارگاد^۲ . اصطخر ، تخت جمشید^۳ و شیراز قرار دارد .

این مطلب که نسبت به دوره تاریخی ایران مورد قبول واقع شده و نتیجه منطقی وضع جغرافیایی این کشور است ، درازمنه ماقبل تاریخ نیز صادق بوده ، زیرا تحقیقات باستان شناسی اخیر نشان داده است که انسان عهد حجر ، که تازه از کوه فرود آمده و در دشت سکونت گزیده بود ، بر روی همان مسیر کمانی شکل اطراف کویر نمک استقرار یافته بود . قرارگاههای انسانی که تا کنون شناخته شده در کاشان (سیلک)^۴ ، قم ، ری و دامغان بوده است . مراکز دینی کشور نیز در طول همان خطوط طبیعی ارتباطی قرار داشته . و حتی امروز هم در واقع دوشهر مقدس ایران یعنی مشهد و قم یکی درجاده شرقی - غربی و دیگری درجاده شمالی - جنوبی واقع شده است .

ایران که اساساً کشوری فلاحتی و محل پرورش اغنام و احشام است ، دارای منابع معدنی ثروتمند و متنوع نیز می باشد . از هزاره سوم ق . م . از معادن آن مرمر معمولی و مرمر سفید برای امرای شومری تهیه می شد ، و این امرای چوبهای ساختمان را نیز از جنگلهای ایران که در آن وقت کوهها را پوشانده بود - هر چند که اکنون کوههای مذکور تقریباً عاری از جنگل است - تهیه می کردند . عقیق ، فیروزه و لاجورد در اینجا از عهد بسیار قدیم استخراج می شد . آهن ، مس ، قلع و سرب نظر آشوریان فاتح را به خود جلب کرده بود . هر دو دامنه زاگرس از سنگ گچ و شامل ذخایر نفتی است که از قدیم در زمان هرودوتوس شناخته شده بوده و در پنجاه سال اخیر مورد استخراج قرار گرفته است .

بدین وجه ایران علی رغم ظاهر فقر آلود دارای ذخایر بیشماری است که تازه شروع به استخراج آنها شده است . این مملکت که محاط در رشته های جبال است ، در حقیقت از اطراف به دشتهای بین النهرین و روسیه و نیز هندوستان و خلیج فارس باز است .

۱- Hecatompylos ۲- Pasargade احتمال دارد اصل آن پارسه گد Pársagad یا پارسه گرد

Pársagad باشد (م.) ۳- Persépolis ، نام قدیم آن پارسه Pársa بوده است (م.)

۴- Siak

دشت خارجی^۱ دیگری نیز در پشت جبال معجور دریای خزر قرار دارد. سد مرتفع این جبال جلوا برها را می‌گیرد و موجب بارندگی فراوان بر این قطعه زمین باریک که فوق‌العاده حاصلخیز است می‌شود. این ناحیه منطقه حاره ایران به شمار می‌رود و از بیشه‌ها و باتلاقها و جنگلها پوشیده شده است. در این ناحیه برنج، پنبه، تنباکو، چای، نیشکر، نارنج، لیمو، توت، انجیر و انار می‌روید، و غذای قریب به نلث جمعیت کشور از آن تهیه می‌گردد. در هر حال دشتهای خارجی در توسعه تمدن ایران در درجه دوم قرار دارند. بدین وجه از قدیمترین ازمینه، تمدن مذکور در واحه‌های متفرق در سلسله جبال که گراگرد نجد ایران را احاطه کرده و ابرهای باران‌دار را می‌گیرد، متمرکز شده است. مرکز این محوطه تماماً بی‌آب و علف است به استثنای موضعی که خاک رسوبی آن - که عموماً بسیار حاصلخیز است - به وسیله آبیاری مصنوعی قابل زراعت می‌باشد. به واسطه اختلاف آب و هوا، سرمای شدید در زمستان و گرما در تابستان، در هر جا که انسان بتواند آب برساند محصول فراوان به وجود می‌آید.

در همه ازمینه، در نجد ایران مسأله آب امری حیاتی به شمار می‌رفته است. از زمانهای ماقبل تاریخ، این مملکت با وسایل مصنوعی آبیاری می‌شد، و در عهد هخامنشی شبکه وسیعی از راهروهای زیرزمینی (قنات یا کاریز) موجود بود. حتی امروزه از بعضی مناطق آبی را که دریای کوهها به عمق چندین ده متر فرو رفته، به مراکزی که ممکن است ۳۰ تا ۴۰ کیلومتر فاصله داشته باشد، نقل می‌کنند. در تمام دوره سال هزاران تن برای لاروبی قنات قدیم و حفر قناتهای تازه کار می‌کنند. از برکت همین آب و نیز بر اثر بارانهای نافع در سلسله جبال زاگرس و البرز در کناره داخلی این سلسله‌ها محوطه‌های مزروع و واحه‌های آباد ایجاد شده است. همه پایتختهای ایران، از زمان نشأت نخستین پادشاهی در ماد، روبه بیابان در طول دو جاده اصلی که در کناره‌های داخلی دو سلسله جبال بزرگ کشیده شده قرار گرفته‌اند: از مغرب به مشرق در جاده نظامی و تجارتي که به موازات البرز ممتد است شهرهای

۱- منظور از دشت خارجی، خارج از حوزه محصور در سلسله جبال اطراف ایران است (م).

سلسله جبال گرداگرد مثلث ایران با يك رشته جنوبی که عبارت از مکران کوه باشد، تکمیل می شود که دو معبر آنرا شکافته است: یکی راه بندرعباس که سابقاً بندری معمور در خلیج عمان بوده و دیگر معبری که به مشرق به طرف بلوچستان و کویته می رود.

در بخش مرکزی نجد که دو رشته کوه داخلی از آن می گذرد فرورفتگی مشاهده می شود که بی آب و علف و بایرترین کویر جهان است. این منطقه به دو قسمت تقسیم می شود: دشت کویر در شمال و دشت لوت در جنوب، نخستین عبارت از يك سلسله جلگه های گل آلود و نمکزار است که در آن هیچ چیز نمی روید و هیچ جانوری زیست نمی کند. در بعض مواضع اطراف گودیهایی که نمک آنها کمتر است زندگانی امکان دارد. این قبیل نقاط واحه های حقیقی را تشکیل می دهد. کویر لوت بعکس ناحیه ای کاملاً خشک است و تعداد انگشت شماری از کاشفان که جرأت عبور از این بیابان نامهمان دوست را داشته اند می گویند که صحراهای بزرگ آسیای مرکزی مانند گبی^۱ در مقایسه با این نواحی حاصلخیز به نظر می رسد.

بنا بر آنچه گفته شد، در نجد ایران زندگانی فقط در دره های سلسله جبال عظیمی که آنرا احاطه کرده یادرواحدها ممکن است توسعه یابد، ولیکن در دشتهای پهناور داخلی و خارجی ایران نیز زندگانی پیشرفت بسیاری داشته است. مهمترین دشتهای مذکور دشت خوزستان است که در جنوب غربی واقع شده و همان سوزبانای^۲ قدیم است و از لحاظ جغرافیایی نیز چیزی جز امتداد دشت بین النهرین نیست. این دشت در سلسله زاگرس نفوذ کرده قرینه ای نسبت به زاویه خارجی کوهستان لرستان یعنی پشتکوه تشکیل می دهد. سوزبانایا ناحیه ای بود که از قدیم به مدنیت گرایید و در همه قرن ها در اقوام کوهستانی بدوی و نیمه بدوی که در حدود آن می زیستند تأثیر نمود. هنگامی که سرحدات سیاسی شاهنشاهی ایران در سمت مغرب زاگرس به اقطار بعید کشیده شد، در همین دشت بود که بزرگترین شهر پایتخت - شوش - ایجاد شد. شوش مرکزی اداری بود که با وسایل ارتباطی سهل با بین النهرین و آسیای صغیر مربوط می گردید.

می‌شود .

آذربایجان - که اصطلاحاً آنرا «برزخ مادی»^۱ گویند- بواسطه جاده‌هایی که از سمت شمال غربی و شمال و شمال شرقی به طرف آن می‌رود یکی از سهلترین نواحی مملکت از نظر رفت و آمد است . این ایالت که یکی از دوشکاف زره کوهستانی ایران محسوب می‌شود ، در طی تاریخ شاهد ورود و اقامت مادها ، پارسیان^۲ ، کردان ، مغولان و ترکان تاتار در دره‌های حوالی دریاچه بوده است . سلسله‌های مادی و پارسی از آنجا برخاسته‌اند ، بعلاوه در این ناحیه که به منزله مدخل ایران است شاهنشاهی پارس قرن‌ها به نگهبانی پرداخته و راه بسیاری از مهاجمان را که از جلگه‌های روسیه جنوبی آمده و قفقاز را در نور دیده بودند ، به وسیله ایجاد استحکاماتی که هنوز برپا مانده ، سد کرده است . اختلاط نژادها و آب و هوای سخت و در عین حال سالم با خاک حاصلخیز این ناحیه نژادی زحمتکش و نیرومند پرورانده که در توسعه و خوشبخت ساختن این ایالت باستانی ایران مساعدت بسیار کرده است .

در مشرق ، سلسله البرز جبال خراسان را ایجاد می‌کند که چندان مرتفع نیست و عبور از آن سهل است و دارای دره‌های بسیار حاصلخیز است که در آنها گندم ، جو ، برنج ، پنبه ، مو و خشخاش می‌روید . این انبار غله ایران نظر به وضع جغرافیایی خود دومین مدخل برای نفوذ به داخل نجد است . امواج مهاجمانی که از دشتهای آسیای میانه - که هزاران کیلومتر به سوی شمال و مغرب و مشرق گسترده شده - می‌آمدند ، از این راه به داخل نجد سرازیر می‌شد . خراسان نیز مانند آذربایجان چهار راه اقوام است و تا آخر قرن نوزدهم میلادی مورد تاخت و تاز ترکمانان بوده است . دره اترک و دشت گرگان بین دریای خزر و جبال البرز واحه‌های طبیعی مهاجرت به سوی ایران می‌باشند . پادشاهان ساسانی برای دفاع از خود در آنجا دیواری آجری به طول چندین کیلومتر بنا کرده بودند که بقایای آن هنوز دیده می‌شود . از این منطقه شمال شرقی ایران چندین سلسله مانند اشکانیان و صفویه^۳ قاجاریه برخاسته‌اند .

۱- Isthme médique

۲- چنانکه خواهیم دید ، مرکز پارسیان نخست شمال ایران بوده است (۰۴) - ۳- صفویه از شمال غربی ایران برخاسته‌اند (دکتر یار شاطر ، مجله دانشکده ادبیات تهران ۱۳۷۸ ، ص ۷۸) .

و متجاوز از ۱۰۰۰ کیلومتر طول و ۲۰۰ کیلومتر عرض دارد، ارتفاع این سلسله جبال به ۱۰۰۰ تا ۱۷۰۰ متر می‌رسد و شامل چینهای متوازی متعدد و دره‌هایی که ۵۰ تا ۱۰۰ کیلومتر طول و ۱۰ تا ۲۰ کیلومتر عرض دارند می‌باشد (ش ۲). زیر امراتع واقع در دامنه‌های مرتفع کوه‌های فوق بقایای جنگلهای انبوه سابق - که دارای بلوط، گردو، سندریان، بادام وحشی و پسته بوده - گسترده شده است. پایینتر، در دره‌های مرتفع، مو، انجیر و انار می‌روید. در این مناطق گندم، جو، خشخاش پنبه و تنباکو بسیار کاشته می‌شود. گرمای تابستان در دره‌های پست مردمی را که به تربیت بز، میش و اسب اشتغال دارند مجبور می‌کند که به مراتع مرتفع صعود نمایند. بدین وجه بخش بزرگی از سکنه به زندگانی چادر نشینی که طبیعت و آب و هوا بدانان تحمیل کرده است ادامه می‌دهند. در قسمت مرکزی زاگرس، برآمدگی تیزی مجزا می‌شود که به سوی مغرب می‌رود و داخل دشت بین‌النهرین می‌گردد و بیچی در رود دجله که در این نقطه به فرات نزدیک می‌شود ایجاد می‌کند. برآمدگی مذکور شکل کاردی را دارد که گویی دشت را از بالا تهدید می‌کند. از همینجا، یعنی لرستان کنونی، بود که کاسیان در هزاره دوم ق. م. به بابل حمله بردند و مدتی متجاوز از پنج قرن بر آنجا تسلط داشتند.

قسمت شمالی مثلث مذکور به وسیله سلسله جبال البرز که مرتفعترین قله آن موسوم به دماوند متجاوز از ۵۶۰۰ متر ارتفاع دارد مشخص است، و در امتداد سواحل منحنی شکل جنوب دریای خزر کشیده شده و سد مرتفع و باریکی را تشکیل می‌دهد (ش ۳) که ناحیه ساحلی را با نباتات فراوان آن از منطقه بیابانی مرکزی جدا می‌کند. سلسله جبال البرز در انتهای غربی آذربایجان ایران - که در مرکز آن دریاچه شور اورمیه قرار دارد - می‌پیوندد. این منطقه پر جمعیت‌ترین ناحیه ایران است و در دره‌های حاصلخیز آن گندم، ارزن، پنبه، برنج، تنباکو، کرچک و خربزه کاشته

۱- ۶۲۰ میل طول، ۱۲۰ میل عرض، از ۳۲۸۰ تا ۵۵۷۰ فوت ارتفاع (ت. ا. ۱) ۲- ۳۰ تا ۶۰ میل طول، ۱۲ تا ۶ میل عرض (ت. ا. ۱)

۱- Kassites ۲- ۱۹۰۰۰ فوت (ت. ا. ۱)

وضع طبیعی ایران

نجد ایران مثلثی است بین دو فرورفتگی: خلیج فارس در جنوب و دریای خزر در شمال (ش ۱) و آن بمنزله پلی بین آسیای مرکزی و آسیای غربی^۲، تشکیل برآمدگی می دهد که جلگه های آسیای داخلی را به نجاهای آسیای صغیر و اروپا متصل می کند .

این وضع جغرافیایی وظیفه تاریخی را که فلات مذکور در طی هزاران سال تاریخ بشریت ایفا کرده است توضیح میدهد .

مثلت مذکور محدود به کوهپایی است که در پیرامون فرورفتگی مرکزی - که امروز ناحیه ای است بی آب و علف و بستر دریایی خشک شده - برآمده اند . کوههای مغرب یا سلسله زاگرس از شمال غربی به جنوب شرقی ممتد است

۱- Plateau در زبانهای اروپایی بمعنی بلندی بسیار بزرگی بر روی کره زمین است . مترجمان کتب اروپایی در ترجمه این کلمه لغت تازی فلات را - فقط به شباهت لفظی - بکار برده اند ، در صورتیکه فلات بمعنی بیابان قفر و بی آب و علف است (اقرب الموارد ، منتهی الارب . محیط المحيط) و بجای آن در زبان تازی نجد و هضبه بکار میرود که دومین در فارسی مستعمل نیست . مرحوم اقبال آشتیانی و مرحوم کسروی نیز بر استعمال «فلات» بمعنی مذکور معترض بودند ولی بعضی نویسندگان معاصر این غلط مشهور را پذیرفته اند (م .) ۲- در متن فرانسوی : آسیای مقدم

بخش اول

ایران

٦٣٥

٦٣٩

آشوريان
منابع

۴۹۲	مذهب در ژاپن
۴۹۹	دین یهود
۵۰۹	کتاب و آثار مذهبی
۵۱۵	اهداف معتقدین به مذهب یهود
۵۱۸	قوم یهود و مصریان باستان
۵۲۲	مسیحیت
۵۲۳	کتاب مقدس دین مسیح
۵۲۴	شخصیت عیسی مسیح در نظر چهار انجیل
۵۳۶	زندگی و تعلیم حضرت عیسی (ع)
۵۴۵	مرگ و رستاخیز عیسی (ع) و اهمیات آنها
۵۴۹	تثلیث
۵۵۳	عرفان مسیحی
۵۵۸	ارتودوکس شرقی و مسیحیت لاتین
۵۶۳	دین اسلام
۵۶۵	زندگانی حضرت محمد (ص)
۵۷۴	کتاب قرآن
۵۸۰	تعلیم قرآنی: مراسم و آداب عمده
۵۹۰	گروههای اسلامی

بخش پنجم - جشنها و اعیاد

۶۰۱	جشنهای ایرانیان
۶۰۳	نوروز
۶۰۳	مقدمات نوروزی
۶۰۶	دیگر جشنها در ایران
۶۲۷	زرتشتیان
۶۲۷	کلیمیان
۶۳۰	

۳۵۷	پدیداری مسیحیت
۳۷۳	بیزانس: فسیل زنده
۳۸۰	انقلاب های اسلامی
۳۸۶	تمدنهای افریقا
۳۹۱	فئودالیسم اروپا
۳۹۷	از نوزایی به اصلاح
۴۰۶	نقلاب فرانسه
۴۰۹	سقوط باستیل و پس از آن

بخش چهارم - برخی از مذاهب و ادیان

۴۱۵	دین
۴۱۷	سر آغاز
۴۲۰	ادیان بومی امریکایی
۴۲۳	دین بومی امریکا در عصر حاضر
۴۲۹	ادیان افریقایی
۴۳۲	هند باستان
۴۳۶	خلاصه و جمع بندی
۴۴۴	دین بودایی
۴۵۱	دین زرتشت
۴۵۹	فلسفه زرتشت
۴۶۶	فلسفه آتشی
۴۶۸	اوستا کتاب مقدس زرتشتیان
۴۷۱	چنین گفت زرتشت
۴۸۳	نگرش کنفوسیوسی به مذهب در چین
۴۸۹	

۲۶۴	سیر تحولات فرهنگی
۲۶۵	تأثیر و تأثر فرهنگها
۲۶۷	معماری و هنر گرجی
۲۷۲	هنرهای تجسمی و دستی
۲۷۴	ادبیات
۲۷۵	موسیقی
۲۷۷	نگاهی به تئاتر و سینمای گرجستان
۲۸۴	ورزش
۲۸۵	دانشگاه تفلیس
۲۸۷	نگاهی به پلنگینه پوش شوتا روستاولی
۲۸۷	پلنگینه پوش شوتا روستاولی و دوران زرین فرهنگی و ادب گرجستان
۲۸۸	گرجستان و پیشینه فرهنگی، آبشخورهای اندیشگی خاور و باختر
۲۹۲	روستاولی و فراخنای فرهنگی گرجستان به زمان او
۲۹۶	جهان نگاری روستاولی و باورهای فلسفی
۳۰۱	دیباچه دیوید لانگ
۳۰۹	پیشگفتار ماگالی تودوآ
۳۱۵	مقام یاکوب گوگباشویلی در حیات فرهنگی و آموزش گرجستان
۳۱۹	روابط ادبی گرجستان و ایران
۳۲۱	ایران‌شناسی در گرجستان

بخش سوم- صفحاتی از تاریخ مردمی جهان

۳۲۷	نخستین تمدنها
۳۲۹	نخستین امپراتوری های چین
۳۳۵	دولت شهرهای یونان
۳۴۵	ظهور و سقوط رُم
۳۵۴	

- در باره فردوسی هر چه سخن گفته شود... ۱۴۵
 چه انگیزه ای مردم ایران را به اقبال و استقبال از شاهنامه واداشت ۱۴۸
 هنر همه هنر است ۱۵۰
 سینما همه سینماست ۱۵۸
 سخنرانی در اجلاس ویژه گفت و گوی تمدنها ۱۶۳

بخش دوم - گرجستان

- (جمهوری گرجستان...)
 موقعیت جغرافیایی ۱۷۳
 زبان ساکنان گرجستان ۱۷۸
 ادیان و مذاهب ۱۸۲
 استانهای تاریخی-جغرافیایی گرجستان ۱۸۴
 شهرهای مهم ۱۸۵
 شمه ای از تاریخ گرجستان ۱۸۵
 تاریخ گرجستان به طور خلاصه ۲۰۲
 جایگاه گرجیها در تاریخ و فرهنگ و تمدن ایران ۲۲۹
 اسکان یافتن گرجیها در ایران ۲۳۱
 حکام و امرای گرجی عصر صفویه ۲۳۶
 الله وردی خان (الوردی خان) اوندیلادزه (زندگینامه) ۲۴۰
 اقدامات عمرانی و فرهنگی ۲۴۱
 ۱. پل الله وردیخان در اصفهان ۲۴۳
 ۲. مدرسه خان شیراز ۲۴۴
 جایگاه زنان گرجی در دوره صفویه ۲۴۶
 اطلاعات فرهنگی ۲۴۷
 دوران شکوفایی و اقتدار گرجستان ۲۵۰

۸۹	روابط ایران و روسیه
۸۹	عهدنامه گلستان
۹۰	عهدنامه ترکمانچای
۹۱	سلطنت محمدشاه و ناصرالدین شاه
۹۱	انقلاب مشروطیت
۹۲	جنگ جهانی اول
۹۶	حکومت رضاخان
۹۸	جنگ جهانی دوم
۱۰۳	نقلاب اسلامی ایران
۱۰۴	انقلاب اسلامی کاملترین نهضت مردمی
۱۰۹	در باره عرفان و تصوف
۱۱۰	تعریف عرفان و تصوف
۱۱۷	عرفان و تصوف اسلامی
۱۲۰	شیوه های تصوف
۱۲۳	نگاهی کوتاه به عرفان و تصوف در خارج از دنیای اسلام
۱۲۳	۱. آیین میتراپی
۱۲۵	۲. آیین یهود
۱۲۶	۳. آیین مسیح و راهبان مسیحی
۱۲۷	۴. فلسفه و عرفان هندی
۱۳۱	۵. نوافلاطونیان
۱۳۲	۶. گنوستیسیسم
۱۳۵	جستجو در تصوف ایران
۱۳۷	چند نکته در باره فرهنگ ایران
۱۳۸	سخنی چند در باره شاهنامه
۱۳۸	حکیم ابو القاسم فردوسی شاعر بزرگ

فهرست مطالب

بخش اول - ایران

- ۱۱
۱۳ وضع طبیعی ایران
۲۱ سخنی در باره تاریخ ایران
۲۳ ایران از آغاز تا اسلام
۳۶ عربستان در آستانه ظهور اسلام
۳۸ پیامبر (ص) در مکه
۴۱ پیامبر (ص) در مدینه
۴۸ تصویری از زندگانی امام علی (ع) و حکومت او
۴۸ حکومت یزید و شهادت امام حسین (ع)
۴۹ واقعه جانگداز عاشورا در سال ۶۱ هجری
۵۰ خلافت بنی عباس در بغداد
۵۲ تشکیل دولتهای مستقل ایرانی در مشرق ایران
۵۵ دولت دیلمیان
۵۶ تشکیل دولتهای ترک در ایران
۵۸ خوارزمشاهیان و مغولان
۶۲ ایران در زمان تیموریان
۶۶ اوضاع اجتماعی، اقتصادی و اداری ایران بعد از اسلام
۶۹ فرهنگ و تمدن اسلام و ایران
۷۲ تحولات اروپا در دوره قرون وسطی
۷۶ صفویان
۷۹ فرهنگ و تمدن ایران در دوره صفوی
۸۳ افشاریه
۸۵ زندیه
۸۷ تأسیس و استقرار سلسله قاجاریه

از تدوین‌کنندگان

کتاب حاضر بخش دوم کتاب قرائت فارسی است که در سال ۲۰۰۵ توسط تدوین‌کنندگان به چاپ رسیده است. کتاب نخست از لحاظ مطالب مندرجه متنوع و حاوی سبک‌های مختلف است. مطالب کتاب با رعایت اصل "از آسان به دشوار" ترتیب داده شده است و ویژگی‌های سطوح مختلف دانستن زبان در نظر گرفته است. کتاب فوق برای دانشجویان دوره مقطع کارشناسی شعبه ایران‌شناسی اختصاص داده شده است. "کتاب قرائت فارسی - ۲" برای دانشجویان دوره باشد که توسط مؤلفان مختلف در رابطه با تاریخ، جغرافیا، فرهنگ و طرح زندگی ملت‌های مختلف به چاپ رسیده است؛ در کتاب توجه لازم به مطالب مربوط به گرجستان و ایران داده شده است. تدوین‌کنندگان هم از آثار علمی مؤلفان ایرانی و همچنین از مطالب ترجمه شده به فارسی استفاده کرده‌اند. سبک و روش انتقال موضوع که در مقاله‌های علمی مربوط به زمینه‌های گوناگون مشاهده می‌شود، اطلاعات از رشته‌های علمی مختلف، جمله بندی‌ها و اصطلاحات ویژه باعث ارتقاء سطح حرفه‌ای ایران‌شناسی آتی - پژوهشگران و مترجمین خواهد شد. استناد بر متون علمی فارسی جرات بیشتری به متخصصین جوان در امر فراگیری زبان غنی فارسی خواهد بخشید. تدوین‌کنندگان امیدوارند، این کتاب به علاقمندان فرا گرفتن زبان فارسی یاری خواهد کرد.

گروه مؤلفان بابت هر گونه پیشنهادات جدی و ملاحظات منصفانه با امتنان خواهند پذیرفت.

متون مندرجه بیانگر آرای نویسندگان آن‌هاست.

کتاب حاضر بخش دوم کتاب قرائت فارسی است که در سال ۲۰۰۵ توسط تدوین کنندگان به چاپ رسیده است. مطالب مندرجه در کتاب شامل مسائل فرهنگی است که توسط مؤلفان مختلف در رابطه با تاریخ، جغرافیا، فرهنگ و طرح زندگی ملت های مختلف بچاپ رسیده است. این کتاب به علاقمندان فرا گرفتن زبان فارسی یاری خواهد کرد.

زیر نظر: پروفیسور جمشید گیوناشویلی

منقدین: پروفیسور لی لی ژورژولیان

پروفیسور فاطمی آنتادزه

پروفیسور نومادی بارتای

ویرایش چاپ: مارینا گیورگوبیانی

مانانا کواچادزه، کتوان مگرلیشویلی

کتاب قرائت فارسی II

تبیلیسی

۲۰۱۰

کتاب
قرائت فارسی

